

**T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI
DOKTORA TEZİ**

**MODERNLEŞME SÜRECİNDE TÜRKİYE VE
MOZAMBİK: İKTİDAR, KÜLTÜR VE KALKINMA
SORUNU (1890-2015)**

Eusébio André PEDRO

**Danışman
Prof. Dr. Bayram BAYRAKDAR**

İzmir - 2019

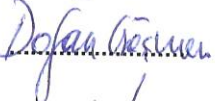
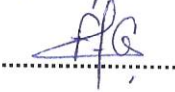
DOKTORA
TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : EUSEBIO ANDRE PEDRO
Öğrenci No : 2014801805
Tez Başlığı : Modernleşme Sürecinde Türkiye ve Mozambik: İktidar, Kültür ve Kalkınma Sorunu, 1890-2015

Savunma Tarihi : 22/07/2019

Danışmanı : Prof.Dr.Bayram BAYRAKDAR

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>	<u>İmza</u>
Prof.Dr.Bayram BAYRAKDAR	- Dokuz Eylül Üniversitesi	
Doç.Dr.Bilgin ÇELİK	- Dokuz Eylül Üniversitesi	
Prof.Dr.Doğan GÖÇMEN	- Dokuz Eylül Üniversitesi	
Prof.Dr.Dilşen İNCE ERDOĞAN	- Adnan Menderes Üniversitesi	
Doç.Dr.Filiz ÇOLAK	- Uşak Üniversitesi	

EUSEBIO ANDRE PEDRO tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği / oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Metin ARIKAN
Müdür

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “**Modernleşme Sürecinde Türkiye ve Mozambik: İktidar, Kültür ve Kalkınma Sorunu (1890-2015)**” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

22.07.2019

Eusébio PEDRO

İmza

ÖZET

Doktora Tezi

Modernleşme Sürecinde Türkiye ve Mozambik: İktidar, Kültür ve Kalkınma
Sorunu (1890-2015)

Eusébio André PEDRO

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tarih Doktora Programı

Bu çalışma, ülkelerin içsel ve dışsal dinamiklerinin modernleşme sürecine etkisini incelemektedir. Türk ve Mozambik'in tarihinin karşılaştırmalı bir analizine dayanan, çalışmada, belirli bir toplumdaki gelişmenin ve modernleşme sürecinin ne kadar karmaşık olduğu gösterilmektedir. Bu ülkelerde, siyasal iktidarın milli kimliğin oluşumundaki rolü ve ekonomik kalkınmanın teşvik edilmesi konuları ayrıntılı olarak tartışılmaktadır. Mozambik Türkiye'den genç bir cumhuriyet olmasına rağmen (1975), modernleşme süreci Portekiz monarşisinin zamanına kadar iner. Ancak Türkiye modernleştirilir iken, Mozambik'te hâlâ kırsal bir yaşam hakimdir. Nitelikli insan kaynağının olmayışı, süreklilik projesinin varlığı ya da yokluğu ve toplumun sanayileşmesi için kararlı bir sosyo-politik grup, bu ülkelerin neden aynı modernleşme seviyesinde olmadığını anlamamıza yardımcı olabilir. Bu nedenle, her iki ülkenin tarihsel, politik, ekonomik ve sosyal gidişatlarındaki farklılıkları ve benzerliklerini açıklığa kavuşturup bu sosyal yörengelerin modernleşme sürecini nasıl etkilediğini incelemek gerekir. Bu çalışmada tarihsel karşılaştırmalı yöntem kullanılarak, her iki ülkenin modernleşme sürecindeki benzerliklerinin ve farklılıklarının ortaya konulması amaçlanmıştır. Karşılaştırmalı tarihsel yöntemi desteklemek için, belge analizi yöntemi (kitaplar, raporlar, gazeteler, dergiler, haritalar, fotoğraflar, süreli yayınlar, arşivler ve otobiyografik notlar) de verileri toplamak, sistematize etmek ve yorumlamak için kullanılmıştır. Bununla birlikte, belirli bir toplumun gelişmesini engelleyen çeşitli faktörleri çağrıştırmaya çalışılırken, belirleyici faktör politik güçtür.

Anahtar kelimeler: CHP, FRELIMO, Kalkınma, Mozambik Modernleşmesi, Türk Modernleşmesi..

ABSTRACT
Doctoral Thesis
Doctor of Philosophy (PhD)
Modernization Process in Turkey And Mozambique: Power, Culture And
Development Problems (1890-2015)
Eusébio André PEDRO
Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences
Department of History
History Program

This study examines the effects of internal and external dynamics of countries on the modernization process. Based on a comparative analysis of the history of Turkish and Mozambique, the study shows how complex the development and modernization process in a particular society is. In these countries, the role of political power in the formation of national identity and the promotion of economic development are discussed in detail. Although Mozambique is a young republic compared to Turkey, its modernization process goes back to the Portuguese Monarchy Era. But while Turkey is modernized, rural life continues to prevail in Mozambique. The lack of qualified human resources, the existence or absence of a continuum project and a determined socio-political group for the industrialization of society can help us understand why these countries are not at the same level of modernization. Therefore, it is necessary to clarify the differences and similarities in the historical, political, economic and social trends of both countries and examine how these social trajectories affect the modernization process. In this study, it is aimed to reveal similarities and differences in the modernization process of both countries by using historical comparative method. To support the comparative historical method, the document analysis method (books, reports, newspapers, magazines, maps, photographs, periodicals, archives and autobiographical notes) was also used to collect, systematize and interpret the data. However, while trying to evoke various factors that hinder the development of a particular society, the determining factor is political power.

Keywords: CHP, FRELIMO, Development, Modernization of Mozambique, Turkish Modernization.

**MODERNLEŞME SÜRECİNDE TÜRKİYE VE MOZAMBİK: İKTİDAR, KÜLTÜR
VE KALKINMA SORUNU (1890-2015)**

İÇİNDEKİLER

Sayfa no.

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
KISALTMALAR.....	vi
TABLolar LİSTESİ	xiv
ŞEKİLLER LİSTESİ	xv
EKLER LİSTESİ	xvi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. MODERNLEŞME KURAMININ TEMEL ÖNCÜLLERİ	11
1.1.1. Modernlik Kavramı ve Batılılaşma.....	11
1.1.2. Modernleşme Kuramı	12
1.1.3. İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Modernleşme	20
1.1.4. Bağımlılık Kuramının Ağırlığı	24
1.1.5. Dünya Sistemi Kuramı	26
1.1.5.1. Modernleşme Kuramlarına Yöneltilen Eleştiriler	28
1.2. İKTİDAR VE KÜLTÜR.....	32
1.2.1. İktidar	32
1.2.2. Genel Hatlarıyla Kültür.....	33
1.3. EKONOMİK KALKINMA KURAMI ÜZERİNE	34
1.3.1. Kalkınma Kavramı	34
1.3.2. Klasik İktisat Kuramı	37
1.4. İKTİSADİ BÜYÜME VE KALKINMA SORULARI.....	39
1.4.1. Rostow'un Tarihsel Kalkınma Aşamaları Kuramı	41
1.4.2. Emperyalizmin Yapısal Kuramı	43
1.5. KALKINMANIN ÖNÜNDEKİ BAZI ENGELLER	44
1.5.1. Yoksulluk Döngüleri.....	44

1.5.1.1.	Vergi Tuzağı.....	48
1.5.1.2.	Modern Değerlerin Eksikliği.....	48
1.5.1.3.	Kültürel Engeller.....	49
1.5.1.4.	Jeopolitik.....	52
1.5.1.5.	Yenilik Eksikliği.....	52
1.5.1.6.	Demografik Tuzağı.....	53

İKİNCİ BÖLÜM

İSTANBUL'UN FETİHTEN ÖNCEKİ DURUMU

2.1.	BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN ÇÖKÜŞÜ VE İSTANBUL'UN FETHİ.....	55
2.1.1.	Osmanlı İmparatorluğu'nun Evrimi ve Toplumsal Değişimi	59
2.1.1.1.	Eğitim Reformları	71
2.1.2.	Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne	73
2.2.	ÖNCESİ VE SONRASI 1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI	75
2.2.1.	Ermeni Dosyası	78
2.2.1.1.	1878 Olaylarının Önemi	80
2.2.1.2.	Osmanlılara Karşı İngiliz Propagandası.....	83
2.2.2.	General Mayevski Gözlemlerine Göre Ermeniler	93

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MODERNLEŞME SÜRECİNDE TÜRKİYE

3.1.	OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YENİLEŞME OLAYLARININ GELİŞMESİ.....	102
3.1.1.	Sultan II. Mahmud Dönemi - (1808-1839).....	105
3.1.2.	Tanzimat Dönem (1839-1876)	105
3.1.3.	I. Meşrutiyet (1876-1909).....	107
3.1.4.	II. Meşrutiyet Dönemi – (1908-1918).....	109
3.1.5.	Osmanlı Devleti'nin Son Dönemleri	110
3.1.5.1.	Yabancı Sermaye.....	111
3.1.5.2.	Karayolları.....	112
3.1.5.3.	Su İşleri.....	113
3.1.6.	Osmanlı İmparatorluğu'nun Mirası	113
3.2.	TÜRK ULUSAL KURTULUŞ SAVAŞI	116
3.2.1.	Mustafa Kemal.....	119
3.2.2.	Lozan Antlaşmasının Hükümleri	124

3.2.3.	Atatürk Dönemi'nin Ekonomik ve Sosyal Yapısının Ana Çizgileri	126
3.2.3.1.	Atatürk'ün Siyasal Devrimleri.....	126
3.2.3.2.	Toplumsal Devrimler	127
3.2.3.3.	Hukuk Devrimi	128
3.2.3.4.	Eğitim Alanındaki Devrimler	128
3.2.4.	Ekonomik Alanındaki Devrimler	130
3.2.4.1.	Tarım.....	136
3.2.4.2.	İletişim ve Sanayileşme	137
3.2.5.	Bürokratikleşme.....	140
3.3.	OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAN ATATÜRK TÜRKİYE'SİNE BİR ULUSUN İNŞASI	143
3.3.1.	Türk İnkılabının Dayandığı İlkeler	145
3.3.1.1.	Cumhuriyetçilik.....	145
3.3.1.2.	Milliyetçilik	146
3.3.1.3.	Halkçılık	147
3.3.1.4.	Devletçilik.....	148
3.3.1.5.	Laiklik	148
3.3.1.6.	İnkılâpçılık	149
3.4.	İSMET İNÖNÜ DÖNEMİ OLAYLARI (1938-1950)	150
3.4.1.	Basın ve Sansür	150
3.4.2.	Demokrasiye Geçiş	152
3.4.3.	Tek Parti Döneminin Sonu	158
3.4.3.1.	Çok Parti Dönemi	160
3.4.4.	Demokrat Parti Dönemi Değişimleri (1950-1960).....	164
3.4.4.1.	Tarım ve Eğitim	164
3.4.4.2.	Dış Politika	165
3.4.4.3.	Demokrat Parti Hükümeti	166
3.5.	TÜRKİYE CUMHURİYETİ KOALİSYON HÜKÜMETLERİ	168
3.5.1.	27 Mayıs 1960'de Sürecini Öncesi ve Sonrası	168
3.5.2.	1961 Genel Seçimleri	171
3.5.3.	12 Eylül 1980 Darbesinin Sonuçları	175
3.5.4.	1983 Seçimleri.....	176
3.6.	1980 VE 1990 ARASI TÜRKİYE SİYASİ GELİŞMELER	177
3.6.1.	1980 Sonrası Modernleşme.....	177
3.6.2.	28 Şubat Darbesi ve AKP Doğuşu.....	179

3.7.	2002'DEN 2015'E TÜRKİYE'NİN MODERNLEŞMESİ.....	183

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MOZAMBİK DEVLETİNİN YAPIM SÜRECİ

4.1.	PORTEKİZ DOĞU AFRIKA'NIN FETHİ İLE İLGİLİ KISA BİLGİLER	188
4.1.1.	Mozambik'in en Belirgin Özellikleri Kısaca	191
4.1.2.	Portekizlilerin Mozambik'e Gelişi.....	194
4.1.2.1.	Müzakere Yoluyla.....	195
4.1.2.2.	Asker Rotası.....	196
4.2.	PORTEKİZ HÂKİMİYETİNDEKİ MOZAMBİK.....	197
4.2.1.	Tahakküm Aşamaları.....	199
4.2.2.	Din Yoluyla Modernleşme	202
4.2.2.1.	İslam Yoluyla Modernleşme	202
4.2.2.2.	Misyonerlik	203
4.2.2.3.	Göç Yoluyla Modernleşme	206
4.2.2.4.	Afrika'nın Bazı Bölgelerinde Sömürge Öncesi Despotizm Örnekleri	207
4.2.3.	Mozambik'teki Yerleşimcilerin Torunları Tarafından Portekiz'e Karşı Bir Direniş Örneği Olarak Bonga	209
4.3.	MOZAMBİK-KOMŞULAR SINIRININ ÇİZİLDİĞİ	214
4.3.1.	Kölelik, Köle Ticareti ve Köle Ticaretinin Kaldırılması.....	217
4.3.1.1.	Köleliği Savunan İki Hristiyan Misyoner Örneği	219
4.3.1.2.	Sa-da-Bandeira'nın Özgürlük Üzerine Gözlemleri	220
4.3.1.3.	Köleliğin Savunucuları ve Afrikalıların Köle Ticaretindeki Rolü	225
4.4.	BERLİN BATI AFRIKA KONFERANSI VE FİİLİ İŞGAL PRENSİBİ	226
4.4.1.	Belçika Kralı'nın Tutumu	228
4.4.2.	Serpa Pinto, Capello ve Ivens'in Keşfi	229
4.4.2.1.	Avrupalılar Afrika'daki Rekabeti Kazanma Çalışmaları	231

BEŞİNCİ BÖLÜM

MODERNLEŞME SÜRECİNDE MOZAMBİK

5.1.	BİRİNCİ NESLİ KURUCULARIN GELİŞİMSEL ÜTOPYASI (1890-1975)	233
5.1.1.	Başlangıç Noktası: Politik Kararlar.....	240
5.1.2.	1890'larda Genel Durumu.....	242
5.1.3.	Modernleşmeye Karşı Yerelin Direnişi	242
5.1.3.1.	Köylülerin ve Kent İşçilerinin Mücadelesi	245

5.1.3.2.	Kentsel İşçilerin Kavgası	246
5.1.4.	Kültürel Yarışma, Popüler Şarkı ve Müzik.....	246
5.1.4.1.	Edebiyat	247
5.1.4.2.	Basın Yoluyla	247
5.1.4.3.	Protestan Kiliselerinin Rolü.....	249
5.2.	SALAZAR'IN SONSUZ İMPARATORLUĞU.....	249
5.2.1.	İmparatorluğun Çöküşüne Giden Yol	254
5.2.1.1.	Rejim ve Ordulu Kuvvetler	258
5.2.1.2.	Soğuk Savaş'ın Konjonktürü	261
5.2.1.3.	Sömürge Kolonilerden Çekilme	263
5.3.	MOZAMBİK'TE KURTULUŞ HAREKETLERİ	265
5.3.1.	MANU'dan FRELIMO Oluşumuna Kadar	267
5.3.1.1.	Mondlane'nin Gelişi	269
5.3.1.2.	Güneyliler Yeni Partinin Gücünü Ele Geçirdiler	270
5.4.	MOZAMBİK'TE BAĞIMSIZLIK VE İÇ SAVAŞ	274
5.4.1.	İç Savaşın Sonu ve Ulusal Uzlaşma	284
5.4.2.	Mozambik'te Tek Partili Dönem	285
5.4.2.1.	Cumhurbaşkanının Ölümü ve Tek Partili Egemenliğin Sonu.....	286
5.5.	İKİNCİ NESLİ KURUCULARIN GELİŞİMSEL ÜTOPYASI (1975-2015).....	287
5.5.1.	Devletleştirme.....	290
5.5.2.	Özelleştirme	293
5.5.3.	Kötü Uygulayıcılarla İyi Stratejiler.	295
5.5.4.	Her Bölge İçin Yedi Milyon.....	300
5.5.5.	Mozambik'te Çok Partili Dönemi ve Gelişme Sorunları	302
5.6.	MOZAMBİK DURUMUNDA GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER BAĞLAMINDA DIŞ YARDIM, KAMU BORCU VE BİR YOLSUZLUK ANALİZİ	304
5.6.1.	Dış Yardım	305
5.6.2.	Yolsuzluk Kavramına Genel Bir Bakış	307
5.6.2.1.	Mozambik'te Yolsuzluk Algısı	310
5.6.3.	Yolsuzluk Söylemindeki Teknik Kararlara Karşı Siyasi Kararlar	311
Şekil 5:	Batı Bankalarının Mozambik'in Borçluluğuna Katılımı.....	313
5.6.4.	Varış Noktası: Yolsuzluk Söyleminin Eleştirisi	316
5.6.5.	Bağıışçılarının Rolü ve Desteklenen Hükümetlerin Direnişi	321
5.7.	MODERNLEŞME SÜRECİNDE MOZAMBİK'E GENEL BİR BAKIŞ	324

ALTINCI BÖLÜM
TÜRKİYE VE MOZAMBİK'İN MODERNLEŞME KARŞILAŞTIRMASI

6.1. MODERNLEŞME SÜRECİNDE TÜRKİYE İLE MOZAMBİK ARASINDA	
KARŞILAŞTIRMALI BİR YAKLAŞIM.....	332
SONUÇ	338
KAYNAKÇA	341
EKLER	

KISALTMALAR

AB:	Avrupa Birliği
ABD:	Amerika Birleşik Devletleri
AGP:	Genel Barış Anlaşması
AHM:	Mozambik Tarihi Arşivi
AOS:	António Oliveira Salazar Arşivi
AR-GE	Araştırma ve Geliştirme
ATASE:	Genelkurmay Askeri Tarih ve Strateji Etüt
B.B.C.	Britanya Yayın Şirketi
Bkz.	Bakınız
BM:	Birleşmiş Milletler
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
CCB	Sivil İşbirliği Sekretaryası
CDLF:	Cabo Delgado'nun Kurtuluş Cephesi
CHF:	Cumhuriyet Halk Fırkası
CKMP:	Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
CONCP	Portekiz Kolonileri Ulusal Örgütleri Konferansı
COREMO	Mozambik Devrim Komitesi
DGS:	Güvenlik Genel Müdürlüğü
DİSK:	Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DP:	Demokrat Parti
DYP:	Doğru Yol Partisi
ENI:	Ente Nazionale Idrocarburi S.p.A.
FMS:	Mário Soares Vakfı ve Arşivleri
FUMO:	Mozambik'in Birleşik Cephesi
GEGP:	Güçlü Ekonomiye Geçiş Programına
GSMH:	Gayri Safi Milli Hâsıla
GSYH:	Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla
GSYİH:	Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla
HIPC:	Ağır Borçlu Yoksul Ülkeler
IMF:	Uluslararası Para Fonu
İGE:	İnsani Gelişme Endeksi
MAA:	Makonde Afrika Birliği
MANU	Mozambik Afrika Ulusal Birliği
MFA:	Silahlı Güçler Hareketi

MGK:	Millî Güvenlik Konseyini
MİSK:	Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu
MLSTP:	Sao Tome ve Prens Kurtuluş Hareketi
MPLA:	Angola Kurtuluşu İçin Popüler Hareket
OEEC:	Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü
PAFMECA	Pan-Afrika Doğu ve Orta Afrika Özgürlüğü Hareketi
PAIGC	Gine ve Yeşil Burun Adaları Bağımsızlığı için Afrika Partisi
PİDE	Uluslararası Polis ve Devlet Savunma
PRE	Ekonomik Yeniden Yapılanma Planı
PRES	Ekonomik ve Sosyal Yeniden Yapılanma Planı
PT-TT:	Portekiz Ulusal Arşivi /Arşiv Kulesi (Torre do Tombo)
RENAMO:	Mozambik Ulusal Direnişi
s.	Sayfa
SCCIM:	Mozambik Bilgi Merkezileştirme ve Koordinasyon Hizmetleri
ss.:	Sayfadan Sayfaya
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği
STK:	Sivil Toplum Kuruluşları
TANU	Tanganyika Afrika Ulusal Birliği
TBMM:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TMAA:	Tanganyika Mozambik Makonde Mombasa Derneği
TMMU:	Tanganyika Mozambik Makonde Birliği
UDENAMO	Mozambik Ulusal Demokratik Birliği
UNAMI	Bağımsız Mozambik Afrika Ulusal Birliği
UNDP:	Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
UNESCO:	Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü
UPA	Angola Halkları Birliği
ÜFE	Üretici Fiyat Endeksi
vb.	ve benzeri
ZANU:	Zimbabve Afrika Ulusal Birliği
ZLF:	Zambézia'nın Kurtuluş Cephesi

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: 1914 Yılında Doğu Anadolu Vilayetlerinde Nüfus	81
Tablo 2: Osmanlı İmparatorluğu'nun Gümrük Resmi Oranı.....	113
Tablo 3: 1898 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Demiryollarının Durumu	115
Tablo 4: 1927–1938 Yılları Arası Cari Fiyatlarla Bütçe Gelir ve Giderlerinin.....	135
Tablo 5: Ziraat Bankası Kredileri, 1923–1932 (Cari Fiyatlarla, Bin TL)	136
Tablo 6: 1936 Yılı İtibariyle Ürün Cinsine Göre Teşkilatlanmış Tarım Kredi Kooperatifleri	136
Tablo 7: Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın Katılımda Bulunduğu Ortaklıklar.....	139
Tablo 8: Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri (1923-2015)	153
Tablo 9: 1961'den 1977'ye Kadar Genel Seçimlerinde Partilerin Aldığı Oy Oranları ve Kazandığı Milletvekilleri Sayısı	174
Tablo 10: 1962'de Kurulmasından bu Yana FRELIMO'nun Kongreleri.....	276
Tablo 11: 1974'ten 1993'e Kadar Mozambiklilerinin Hayatındaki Bozulma Göstergeleri	298
Tablo 12: Kim Olduğu Bilinmeyen Borçlu Borçluların Listesi.	301
Tablo 13: Onaylanmış Yetersiz Projeleri	301
Tablo 14: (Türkiye'deki) 1923-2015 Tarihleri Arasındaki Partiler.	ek. s. 13
Tablo 15: Bağımsızlık Sonrası Mozambik Şehirlerinin Adlarının Değiştirilmesi	ek. s. 21
Tablo 16: 1501'den 2015'e Kadar Mozambik'in Önde Gelen Liderlerinin Listesi	ek. s. 53

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: 2016 Yılında Mozambik'teki Kırsal Nüfus	3
Şekil 2: Türkiye Siyasi Haritası.....	70
Şekil 3: Ermeni Tehcirinde Toplanma Merkezleri ve Sevk Yolları.....	91
Şekil 4: Portekiz İmparatorluğu	191
Şekil 5: Batı Bankalarının Mozambik'in Borçluluğuna Katılımı.....	313

EKLER LİSTESİ

Ek 1: Mayıs 1950 Genel Seçimleri	ek. s. 1
Ek 2: Tarihli Geçici Kanun - Yer Değiştirme (Sevk ve İskân).....	ek. s. 2
Ek 3: “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin” Beyannamesi.. ..	ek. s. 3
Ek 4: Dörtlü Takrir’den Başkanlığı’na Gönderdiği Bir İstifa Mektubu.....	ek. s. 8
Ek 5: Türkiye Cumhuriyeti’nin Kurucusu Olan Atatürk’ün Bazı Fotoğrafları ...	ek. s. 11
Ek 6: FRELIMO’nun 1962’den Önce var Olduğuna Dair Vasiyetname	ek. s. 22
Ek 7: MANU’nun UDENAMO ile Birleşme Bildirimi (Mayıs, 1962)	ek. s. 24
Ek 8: FRELIMO’nun İlk Seçimlerin Sonuçları (1962).....	ek. s. 27
Ek 9: Matthew Mole’nun Silahlı Rotaya Karşı İfadesi. (Swahili Dilinde Yazılmış bir Konuşma)	ek. s. 34
Ek 10: Mahluza’dan Eduardo Mondlane’yi FRELIMO’yu Yönetmeye Davet Eden Mektup.	ek. s. 37
Ek 11: Mondlaneye Mahluza’dan Gönderdiği Mektubu	ek. s. 38
Ek 12: Lusaka Anlaşması (Halka Açık)	ek. s. 40
Ek 13: Lusaka Anlaşması’nda FRELIMO ile Portekiz Devleti Arasında (gizli) Ateşkes Anlaşması (ve Tercüme).....	ek. s. 45
Ek 14: ABD Mahkemesinin Mozambik Kamu Borçları İçin Temyiz Edenlere Karşı İddianamesi.	ek. s. 48
Ek 15: Mozambik Cumhuriyeti’nin Kurucuları: Eduardo Mondlane ve Samora Machel’in bazı Fotoğrafları.....	ek. s. 51
Ek 16: 1890’ların Anlaşmalarına Göre Mozambik Haritası	ek. s. 58

GİRİŞ

Modernleşme kavramı, özellikle Batı Avrupa toplumlarının, coğrafi keşifler, sanayi devrimi ve bu gelişmelerin ışığında fikrîsel özgürleşmeleri sonucu yeni bir devlet ve toplum modeli geliştirerek, Avrupa toplumları dışında kalan geri kalmış ya da gelişmekte olan ülkeleri etkileme ve onları dönüştürme süreci olarak tanımlanabilir. Kalkınma Kuramı olarak, Batılı olmayan ülkelerdeki değişim süreçlerini tanımlamak amacıyla geliştirilen modernleşme teorisi, her şeyden önce, modern ve geleneksel olarak adlandırılan iki toplum türünün karşılaştırılmasına dayanmaktadır. Bu sınıflandırmada esas olarak modern toplum türünün ne olduğu ifade edilmiş, geleneksel toplum ise bir tür "modern olmayan toplum" biçiminde algılanmıştır.¹

Bu araştırmada esas olarak modernleşme, kalkınma, iktidar ve kültür kavramları kuramsal düzeyde analiz edilmiş, modernleşmenin gerekliliği, gerçekleşme şartları ve özellikle az gelişmiş ülkelerde yarattığı tarihsel sorunlar tartışılmıştır.² Modernleşmeyen veya Modernleşme süreci içinde olmayan birçok ülkenin amacının, gelişmiş ülkelerin politik, sosyal ve ekonomik sistemini benimsemek olduğu anlaşılmalıdır. Bununla birlikte, modernleşme, aynı toplumdaki baskın değerlere ve egemen sınıfın açık veya kapalı karakterine göre farklı toplumlarda farklı sonuçlara neden olabilir.

Modernleşmeyi açıklayan birkaç teori var. İbrahim Kaya'ya göre, çok sayıda modernite var. Bir toplumun modernliğini ve modernleşmesini incelemek için, incelenecek toplumların tarihini, medeniyetlerinin özelliklerini, modernleşme görevlilerini ve toplumun siyasi projesini anlamak önerilir.³ Modernleşme, geleneksel toplumun sanayileşme, kentleşme, okullaşma, sekülerleşme, teknoloji, ulaşım ve onu yaratan insanların hayatlarını dönüştüren diğer toplumsal değişimler aracılığıyla modern hale geldiği bir süreci ifade eden sosyal bilimler kavramını ifade eder.⁴

Modernleşme kavramının doğrudan sanayi toplumunun evrimi ile ilişkili olduğu söylenebilir. Bu kavramın kullanımı XVII. yüzyılda burjuva devrimi (İngiltere'de) ve XVIII. yüzyılda Fransız Devrimi ile (Fransa'da) yayıldı. Bu olgu, başlangıçta üretim araçlarının yenilik için ekonomik modeli sağlamayı ve sonra modern toplumun politik ve ideolojik modelini sağlamayı amaçladı. İngiliz devrimi

¹ Levent Köker, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 39.

² Aydın Kaya, **Modernleşmenin Yarattığı Sosyal Sorunlar ve Bunların Çözümünde Eğitimin Rolü**, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 1992, s. 6.

³ İbrahim Kaya, **Social Theory and Later Modernities: The Turkish Experience**, Liverpool University Press, Liverpool, 2004, ss. 3-4.

⁴ Bkz. Anthony Giddens, **Sosyoloji, 1. Baskı**, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2012.

fabrikaların, otoyolların, şehirlerin, altyapının ve yeni tekniklerin modernleşmesini güçlendirmek için bir model yaratırken, Fransız Devrimi modernleşme sürecinin politik ve ideolojik modelini oluşturdu. Bu ülkelerden diğer Avrupa ülkelerine ve Avrupa'nın ötesine yayılmıştır. Bütün bu ülkelerde modernleşme birbirine bağlı iki fenomene yol açtı: nüfusun entegrasyonu ve marjinalleşme. Teknolojik yenilikler tüketim mallarının üretimine entegre edildiğinden, önemli bir insan işgücü marjinalize edildi. Uyar, Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu anlamak için bu iki devrimin anlaşılması gerektiğini savunuyor.

Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi ile Kapitalistleşme/Sanayileşme, Ulus-Devlet, Aydınlanma, Bireyselleşme, Kentleşme, Kurumsallaşma gibi olgular ortaya çıktı. Fransa'da Fransız Devrimi gerçekleştikçe ve Sanayi Devrimi İngiltere'de gerçekleştikçe, iki farklı modernleşme topluluğu da ortaya çıktı. Anglo-saxon modeli Seküler Meşruti Demokrasi iken Fransız modeli Laik Demokratik Cumhuriyetçi idi. Aynı zamanda, Amerikan modeli demokratik bir başkanlık biçimini aldı.⁵ Hakkı Uyar'ın önerdiği bu modeller, Prens Sabahattin tarafından, çöküşün önüne geçilmek istendiği için Osmanlı İmparatorluğu'nun benimseyebileceği benzersiz modeller olarak geliştirilmişti.⁶

Prens Sabahattin'e göre bütüncü, kamucu, her şey devletten bekleyen, kaderine razı Osmanlı toplumunun gelişebilmesi için bireyci bir yapıya geçilmesi gerekiyordu. Âdem-i merkeziyetçilik, yapıya geçilirken devlet düzeninin yenilenmesinde temel ilke olacaktı. Yeni yetişecek burjuva sınıfının girişimciliğini engellemeyecek bir yönetim biçimi, ancak İngiliz -Amerikan örneğine uygun bir yerinden yönetim modeli olabilirdi. Bu konuyu seçerken, bilgimiz, tercihimiz ve kişisel kapasitemize yön verebilmek için zamansal uygunluğu da göz önünde bulundurduk. Bu çalışma Mozambik'te henüz derinlemesine incelenmemiş bir konunun teorik katkısını sağlaması yönüyle toplumsal bir anlam taşıyor.

Araştırılan yıllar 1890'dan başlayarak 2015 yılına kadar uzanmaktadır. Bir yandan, 1890, Mozambik'in modernleşme tarihinde önemli bir yıldır çünkü o sırada ülkenin mevcut sınırları belirlenmiştir. Öte yandan, 2015 yılı, on yıl boyunca ülkenin daha iyi bir ekonomik gelişme yaşayıp ulusların nezdinde örnek bir alan işgal ettiği Armando Guebuza başkanlığının sona ermesiydi. Fakat ekonomik büyümeye rağmen ekonomik bir gelişme olmamıştır. 10 yıldaki ekonomik büyümenin% 8'ine

⁵ Bkz. Hakkı Uyar, **Türk Siyasal Yaşamında Cepheleşmelere Bir Örnek: Vatan Cephesi**, Buke Yayınları, İstanbul, 2001.

⁶ Bayram Bayraktar, **1878 Berlin Kongresinden Günümüze Ulus Devletlerin İnşa Sürecinde Büyük Güçler ve Türkiye**, Detay Yayıncılık, Ankara, 2016, ss. 141-142.

rağmen -kamu sektörünün ve sosyal altyapının modernizasyonuna önem verilerek- çeşitli ulusal ve uluslararası raporlara göre yoksulluk% 3 oranında artmıştır. Dünya Bankası'nın resmi olarak tanınan kaynaklardan derlenen kalkınma göstergeleri koleksiyonuna göre, 2016 yılında Mozambik'teki kırsal nüfus% 67,49'du. Aşağıdaki grafikte görüldüğü gibi, özgürlük savaşçılarının yönetişiminin son on yılında, nüfusun% 3'ünden azı kentleşmişti...

Şekil 1: 2016 Yılında Mozambik'teki Kırsal Nüfus

Kaynak: <https://tradingeconomics.com/mozambique/rural-population-percent-of-total-population-wb-data.html>

Bu cumhurbaşkanlığı döneminde Mozambik ile Türkiye arasındaki ilişkiler, Mart 2011'de Maputo'da Türk elçiliğinin açılması sağlanarak iyi bir düzeye ulaştı. Ayrıca bağımsızlık mücadelesiyle bağlantı kurmadan yeni kuşağa güç veren kurtuluş nesillerindeki son cumhurbaşkanını temsil etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme açısından, 1890 yılı İmparatorluğun gelişmesine yardımcı olabilecek, uzun zamandır beklenen ve çok önemli bir demiryolu hattının başlangıcı ve açılışı ile dikkat çekmiştir. 1890'larda, Alman kapitalizmi, Bağdat hattı projesi ile somutlaşan bir biçimde Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisini arttırmaya başladı. İlber Ortaylı "Yakın Tarihin Gerçekleri" isimli kitabın giriş kısmına da şu sözleri koydurmuştur:

"2 Haziran 1890'da 40 kilometrelik Adapazarı hattı tamamlandı. 16 tünel, birçok köprü ve 180km'ye ulaşan tepelerin yarılmasıyla açılan güzergâhtan geçerek hedefe ulaşan demiryolu 1892'nin son gününde

Ankara'daydı. Üç sene içerisinde 500km'ye yakın yol inşa edilmişti. Ankara halkı çoktan beridir bu yolu bekliyordu.”⁷

Dönemde siyasal çevre çok farklı bir şekilde geliyordu. Osmanlı Devleti'nin imajını ve istikrarını baltalayan birçok milliyetçi hareket vakası vardı. Ulusçu hareketlerin en şiddetli mücadelesine sahne olan bölge ise Makedonya'ydı. Çeşitli etnik ve dinî grupların karışık bir halde yaşadıkları bu bölge Sırp, Arnavut, Yunan, Bulgar ve Romen ulusçularının en büyük çatışma sahasıydı. Ekonomik açıdan, 1890'lara kadar özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ticaret, büyük bir ağırlıkla Ermenilerin elindeydi.⁸ 1894-95 Ermeni olaylarından sonra, Anadolu'nun birçok yerinde ticaret ve ekonomi alanındaki etkinlik Türklerin eline geçti. Zamanın sosyal ortamı da farklı değildi.

“Her grubun bölge üzerinde hak iddiasını dayandırdığı tarihî, kültürel, iktisadî ya da demografik kanıtları vardı. Osmanlı hükümeti uzun süre söz konusu ulusçu hareketleri birbirine karşı denge unsuru olarak kullanmış, yavaş yavaş uluslararası bir sorun haline gelen Makedonya sorununu egemenlik haklarına en az zarar verecek şekilde çözme yolunda başarısız reform girişimlerinde bulunmuştur.”⁹

Türkiye ve Mozambik'in modernleşmesi, sırasıyla 1923 ya da 1975'te ilgili ulusal bağımsızlık ile başlamayan uzun bir sürecin devamıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ya da Portekiz Sömürge İmparatorluğu'nun geçmişinde başlatılan hareketlere kadar uzanır. Türkiye örneğinde, bu süreç yaklaşık 19. yüzyıl başlarından günümüze uzanan uzur bir dönemin de öyküsüdür. Mustafa Kemal Atatürk'ün bu süreçteki konumunun değerini, Osmanlı'da Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde ağır ve birbirinden kopuk şekilde yürütülen modernleşme girişimlerine hız kazandırarak Türk toplumunu ani bir dönüşüm sürecine intikal ettirmesinde aramanın kaçınılmazlığı sürekli hesaba katılır.¹⁰

a) Araştırmanın Amacı

Bu konuyu araştırmamızın bir nedeni Mozambik'te sömürge geçmişi ile ilgili çalışmaların azlığıdır. Bağımsızlığın ilk yıllarında, gelişmeyle ilgili literatürün çoğu yabancı entelektüellerin de çalışmasıydı. Yabancı entelektüellerin bu muazzam varlığı, sömürgeciliğin sömürgeleştirilmiş halkların yüksek eğitimini ihmal ettiği gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Öğretim kılavuzlarında sömürge geçmişine yapılan atıf aşağılayıcı bir şekilde, tarihin gidişatını kesmek mümkünmüş gibi gösterilmesi

⁷ İlber Ortaylı, **Yakın Tarihin Gerçekleri**, Timaş Yayınları: İstanbul, 2012, s. 153.

⁸ Tefik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, İmge Kitabevi, Ankara, 1995, s. 79.

⁹ Ahmet Kayaş, **Tarih 1839-1939 Kitabı**, Mikado Matbaacılık ve Tic/Ltd. Şti, İstanbul, 2006, s. 174.

¹⁰ Bayram Bayraktar, **Atatürk İlkeleri ve Türk İnkılâp Tarihi**, Detay Yay, Ankara, 2015, s. 1.

şeklindedir. Sömürge geçmişi neredeyse beş yüzyıllık tarihinde bir durgunluk dönemi olarak görülüyor. Özel hedefler şunları içerir:

- Son yüzyılda Mozambik ve Türkiye'nin modernleşmesini karşılaştırmalı bir perspektiften incelemek.
- Mozambik'te ve Türkiye'deki modernleşme süreci arasındaki farklılıkları ve benzerlikleri belirlemek.
- Her iki ülkede İmparatorluktan cumhuriyete geçiş süreci karakterize etmek.
- İçsel ve dışsal faktörlerin kombinasyonunun Mozambik ve Türk modernleşmesini ne derece etkilediğini belirlemek.
- Devrimci liderlerin modernleşme yoluna nasıl girdiklerini açıklamak.

Araştırma, Afrika ülkeleri merkez ülkelerindeki hammadde tedarikçileri olmasına rağmen, neden gelişmediğini sorgulayan bir bağlamda geliştirilmektedir. Çalışma, çoğu insanın kültürel kimliğini kaybetmeden daha iyi bir hayat istediği bir ülkede modernleşme ve kalkınma sorununa cevap vermeyi amaçlamaktadır. Bu kaygının içinde, insanlar kendileriyle birlikte ara verirler: Salgın mı, sefalet mi, savaş mı, kadim kaderin bir parçası mı, yoksa sadece tarih kitaplarının gerçekleri mi? Mozambik Cemiyeti belirli bir ilerlemeye doğru ilerliyor mu yoksa insan doğasının temel değerlerinden uzak mı? Bilim ve sanat gelenekleri düzeltmeye veya bozmaya yardımcı olur mu? Mozambik sakinlerinin yakın ufuklarında genel refah ve varlıklı toplum ütopyik kimeralar mı yoksa gerçek olanaklar mı? Birçok kişi bu sorulara cevap aradı. Alternatifler 180 derecelik bir yaydadır.

b) Araştırmada Kullanılan Malzeme ve Metot

Araştırma, karşılaştırmalı yaklaşımın temel metodolojik yönelimi ile yönlendirildi. Karşılaştırmalı yöntem, insan davranışının daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmak için farklı grupların, toplumlar ya da insanlar arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların incelenmesini sağlamakla oluşur. “*Durkheim, karşılaştırmının toplumbilimsel açıklamalar bakımından en uygun yöntem olduğunu ileri sürmektedir. Daha da önemlisi Durkheim, Comte'çu geleneğe karşı çıkarak, az-çok karmaşık nitelikteki bir toplumsal olgunun, tüm toplumsal yapılardaki genel oluşumu izlenmedikçe açıklanamayacağını kesin bir biçimde ortaya koymaktadır.*”¹¹ Aslında bu yöntem, benzerlikleri doğrulamak ve farklılıkları açıklamak için karşılaştırmalar yapar. Yöntem ve özellikle inceleme nesnesi gibi konuların, sorun

¹¹ Coşkun San, “Karşılaştırma Yönteminde Zaman ve Mekân Boyutları”, **Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 48, Sayı: 1, 2003, ss. 155-159, s. 156.

alanları olarak ortaya çıkması, sosyal bilimlerin disiplinlere ayrılması ve bu disiplinlerin toplumsal gerçekliğin bir parçasını açıklamaya çalışması ile yakından ilgilidir.¹² Yalansız'a göre,

“Bir karşılaştırmalı çalışma aynı zamanda farklı ülke ya da kentlerdeki bazı kurumları ya da fikirleri inceleyebilir. Aynı ülkede ya da kentte farklı zamanlardaki özellikler de karşılaştırılabilir. Uygarlıklar, kurumlar, toplumsal hareketler, devrimler, ideolojiler, üretim tarzları, kadın hareketleri, milliyetçilik, aydınlanma, azınlıklar, göçmenler vb. birçok şey karşılaştırmalı tarihin konusudur. Tarihsel bilimde, karşılaştırmalı yöntem eşit ya da farklı gelişim toplumlarının yanı sıra mevcut, geçmiş ya da mevcut ve geçmiş gruplar arasındaki karşılaştırmalar için kullanılır.”¹³

Karşılaştırma birçok doğal bilim dalında da sık sık başvurulmuş bir yöntemdir.¹⁴ İnsan toplumlarının incelenmesinde karşılaştırmalı bir tarihsel yöntemin kullanılması yeni bir durum değildir. Aslında, toplumların evrimi için tüm yaklaşımlar dolaylı olarak karşılaştırmaya dayanır. Günümüzde tarih denilen faaliyet, geniş anlamda, geometrideki doğrular gibi geçmişte başlayan ve halihazırda dâhil geleceğe yönelik değerler, yorumlar ve çözümlemeleri içermektedir. Böyle bir faaliyetin özellikle yapıcı ve yaratıcıları, tarihsel olaylar ve olgulardan daha çok, onları araştıran, bulan, irdeleyen ve yorumlayan tarihçiler ve diğer sosyal bilimcilerdir; tıpkı bir mimarî eseri yaratan mimarlar gibi....¹⁵ Ortaylı'ya göre, *“Sosyologların mevcut yasayı veya mütearifeyi sınamakda tarihçiden farklı imkânları vardır. Sosyologların malzeme üzerinde farklı yorumlar yapmaları mümkündür.”¹⁶*

Genel olarak, bilim zaten bildiğimiz şeyleri bir araya getirmekten ve onu şu ya da bu çeşit örüntüler içerisinde düzenlemekten ibaret değildir. Bilmediğimiz bir şeye yönelmekten ve onu keşfetmeye çalışmaktan oluşur. Daha önce bildiğimiz şeylerle oyalanmak bu amaca götüren yararlı bir yol olabilir, ama amacın kendisi bu değildir. Her bilimin kendi bilgisizliğimizin bilgisiyle başlamasının nedeni budur.¹⁷ Dünyadaki çeşitli yazarların, eski yazarların ve referans uzmanların karşılaştırmalı analizlerini bulabiliriz. Tüm toplumları bir biçimde veya başka bir biçimde karşılaştırabildiğimiz gibi tarihsel yaklaşımın karşıt kutuplarında duran düşünürleri de karşılaştırebiliriz. Plato ve Aristo, Çiçero (MÖ 106-MÖ 43) ve Polybius¹⁸, Alighieri

¹² Burcu Özacit, «Karşılaştırmalı Kamu Yönetimi İçin Tarihsel Sosyolojiden Dersler», Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, **Memleket Siyaset Yönetim (MSY)**, Cilt: 13, Sayı 29, 24 Nisan 2018, ss. 83-110, s. 86.

¹³ Nedim Yalansız, “Karşılaştırmalı Tarih: Tarih Öğretiminde Yeni Bir Yaklaşım”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2/9. İstanbul, Fall, 2009, ss. 493-498, s. 1.

¹⁴ San, “Karşılaştırma”, s. 155.

¹⁵ Bayraktar, **Türk İnkılâp**, s.1.

¹⁶ İlber Ortaylı, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, Cedit Neşriyat- Ankara, 2011, s. 54.

¹⁷ Robin George Collingwood, **Tarih Tasarımı**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1996, ss. 39-40

¹⁸ Bkz. Edward Grimeston, **The Complete Histories of Polybius**, Nicholas Okes for Simon Waterson, London, 1633.

(1265-1321)¹⁹ ve Machiavelli (1469-1527)²⁰, Campanella (1568 – 1639)²¹ ve Albrecht von Haller Haller, Rousseau (1712-1778)²² ve Montesquieu (1689-1755)²³, Hegel²⁴ ve Marks²⁵, Spengler²⁶ ve Toynbee²⁷, Vico²⁸ ve Braudel²⁹, Febvre (1878-1956)³⁰ ve Bloch'un³¹ eserlerini okuduğumuzda, bazı klasik düşünürlerin karşılaştırmalı tarihin savunmasında karşı kutuplarda nasıl durduğunu açıkça görüyoruz. Karşılaştırma bir yöntem olarak antik çağlardan günümüze dek önemini koruyan belli başlı bilimsel yaklaşımlardan biridir.³²

Ancak Spengler'in tarihin morfolojisini formüle etmesine kadar, insanlık tarihinin homojen bir bütün olmadığı, ancak farklı özerk uygarlıkların tarihine bağlı olduğu, zaman ve mekânda kendi evrimsel süreçleri olduğu ve diğerlerinden bağımsız olduğu henüz bilinmemekteydi. Spengler "Dünyadaki kozmik canlılıkla birlikte gelişen çok formlu kültür fenomenini görüyorum." dedi. "Gözlerimizi evrensel tarih görüşüne açmak yerine çok sayıda olguya karşı kapatmaya devam ediyoruz." diye ekledi. Spengler'in yorumlama şemasıyla, günümüzde ilginç bir tarihsel karşılaştırmalı yöntem geliştirmek mümkündü. Oswald Arnold Gottfried Spengler (1880-1936), Avrupa kültürü ve uygarlığı ışığında yorumlayarak, Batı iktidarının çürümesini öngörmesini sağlayan döngüsel bir tarih anlayışına sahipti.³³ Özgürlüğün, medyanın ve finansal sermaye gücüne karşı olan zayıflığının, Avrupa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra karşılaştığı akut krizden sorumlu olduğunu ileri sürdü. Tarihin yorumu periyodik ve bir dereceye kadar organikti, çünkü «kültür» ve «medeniyet» arasında zamansal bir bağlantı kurdu.³⁴ Evrensel Tarih birbirinden bağımsız kültür bloklarına bölünebilir. Batlamyus ve Kopernik'in düşüncesini takiben şunları söyler:

"Büyük kültürlerin, bütün dünya olaylarının merkezi olduğu farzedilen, bizim etrafımızda yörüngeler takip etmeye zorlandıkları bu Batı Avrupalı tarih planının en uygun belirtme şekli Batlamyus sistemi'dir. Bu eserde

¹⁹ Bkz. Dante Alighieri, **İlahi Komedyâ**, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 2016.

²⁰ Niccolò Machiavelli, **Söylevler: Titus Livius'un İlk On Kitabı Üzerine**, Say Yayınları, Ankara, 2009.

²¹ Bkz. Tommaso Campanella, **Güneş Ülkesi**, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1985.

²² Bkz. Jean-Jacques Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2016.

²³ Charles Montesquieu, **Kanunların Ruhu Üzerine**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2017.

²⁴ Bkz. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, **Tarih Felsefesi 1**, Külliyyat Yayınları, İstanbul: 2016.

²⁵ Karl Marks, **Kapital: Ekonomi Politikinin Eleştirisine Katkı**, Sol Yayınları, Ankara, 1976.

²⁶ Bkz. Oswald Spengler, **Batının Çöküşü**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1997.

²⁷ Bkz. Arnold Joseph Toynbee, **Tarih Bilinci**, Bateş Yayınları, İstanbul, 1978.

²⁸ Giambattista Vico, **Çağımızın Araştırma Yöntemleri Üzerine - 1**. Basım, Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 2018.

²⁹ Bkz. Fernand Braudel, **Uygarlıkların Grameri**, İmge Kitabevi, Ankara, 1996.

³⁰ Lucien P. V. Febvre, **Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995.

³¹ Marc Bloch, **Tarih Savunusu Veya Tarihçilik Mesleği**, İletişim Yayıncılık A. Ş., İstanbul, 2013.

³² San, **Karşılaştırma**, s. 155.

³³ Juan Clemente Zamora, **O Processo Histórico**, Renascença Editora, Lisboa, 1965, s. 112.

³⁴ Oswald Spengler, **Batının Çöküşü**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1997, s. 442.

*onun yerine öne sürülen sistemi ben tarih alanında Kopernik keşfi olarak sanıyorum, bundan ki Hint, Babil, Çin, Mısır, Arap, Meksika kültürlerine karşıt olarak klasik veya Batı kültürüne herhangi bir mümtaz mevki tanınmıyor. Dinamik oluşun ayrı dünyaları olan bunlar tarihin genel görüntüsü içinde, kitle olarak, klasik kültür kadar değerli hatta, sık sık, ruhî yücelik ve gelişme gücü yönünden ondan daha üstün”.*³⁵

Bu sırayla, bazı halkların tarihinin ve kültürünün her ifadesi, ruhlarının yansıması olacaktır. Yani sanatsal, mimari, bilimsel yönleri ve kentleşme biçimleri bu insanların gelişim evresindeki ruhunu sembolize eder. Farklı uygarlıkların paralel evrimini ve bu yakınlıkları açıklayan formülleri inceleyerek, evrimin her birine paralel olarak uyumsuz çatışmaların varlığını kanıtlar. Yani, bu uygarlıkların evrimsel süreçlerinde olan farklı noktalardaki sosyal, ekonomik, ideolojik ve politik yapıları karşılaştırmalı olarak incelersek, her an toplumsal formlar, ekonomik biçimler, ideolojik biçimler ve politik biçimler arasındaki karşılıklı bağımlılık hakkında kesin sonuçlara sahip olacağız.³⁶ Karşılaştırma yöntemi gerçekten bilgi kuramı açısından olduğu kadar, tarih incelemeleri bakımından da son derece önemli bir yer tutmaktadır. Giderek denebilir ki, tarih bilimi tümüyle öncelikle zaman, ama birçok kez de mekân boyutundaki karşılaştırmalardan oluşmaktadır.

c) Araştırma Yöntemleri

Veri analizi, tartışılan belirli yönlerle uyarlanabilir olarak kabul edilen bazı kuramlar kullanılarak yapılmıştır. Usta'ya göre, “*yöntemler araştırmacıya, araştırma soruları, değerler, ideolojiler ve teoriler çerçevesinde kabul edilebilir bilgiler sağlayan açık yollardır. Bu anlamda, bir yöntem, araştırılacak bilgilere ve sorulan araştırma sorularına uygun olmalıdır. Bu evre boyunca araştırmacı bir önceki evrede formüle edilmiş hipotezlere ve sorulan sorulara cevap niteliğindeki bilgilerin toplanmasında kullanılacak araçları ve yöntemleri açıklar.*”³⁷ Çalışma boyunca, bazı veriler, belirli bir konuyla ilgili sayıların bulunmasının mümkün olduğu durumlarda istatistiksel prosedürlerle işlendi. Bu, zamanı maksimize etmeye ve sonuçların hatalarını azaltmaya yardımcı oldu. Geliştirilen saha araştırmaları göz önüne alındığında, gözlem kanıtlarına dayanan açıklamalar vardır. Bu bilgiyi derlemek için öncelikle, alanda yapmak istediğimiz en iyi yolu belirlemek için aradığımızı açıkça tanımladık.

“Araştırmaya dayalı öğrenme, gözlemler yapmayı, sorular oluşturmayı, kitapları gözden geçirmeyi, daha önceden bilinen bilgi kaynaklarına

³⁵ Spengler, Batının Çöküşü, s. 31-32.

³⁶ Robin George Collingwood, **Tarih Tasarımı**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1996, s. 39.

³⁷ Aydın Usta, “Bilimsel Araştırmalarda Yapısal Etmenler ve Evreler”, İnönü Üniversitesi, **Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, INIJOSS** - Cilt: 1, Sayı 1, 2012, ss. 97-112, s. 106.

bakmayı, araştırmaları planlamayı ve deneysel kanıtlar ışığında var olan bilgileri gözden geçirmeyi, araç ve gereçleri birlikte kullanmayı, verileri analiz etmeyi ve yorumlamayı, cevaplar öne sürmeyi, açıklamaları, tahminleri ve sonuçları açıklamayı içeren çok amaçlı ve çok yönlü deneyimlerdir.”³⁸

Konuyu ve araştırma görevlerini tanımladıktan sonra, tüm araştırmaların temelini oluşturan soruyu varsayımsal olarak cevaplamak gerekiyordu. Ama kesinlikle kalkınma ve modernleşme kriterleri nelerdir? Bu amaçla, her bir konuda en uygun olduğu düşünülen araştırma, yöntem ve veri toplama teknikleri seçilmiştir. Bu çalışmanın sorgulanmasına yanıt olarak sunulan hipotez, bu bilgi alanındaki önceki araştırmaların sonuçlarını dikkate alarak verilmiştir. Genel olarak, saha çalışması üç hedefi göz önünde bulundurarak gerçekleştirildi, çünkü *“amaçlarına göre, araştırmalar keşfedici, betimleyici ya da açıklayıcı araştırmalar olarak sınıflandırılmaktadır.”³⁹ “Nicel araştırmaların en temel ilkesi, elde edilen bulguların sayısal değerlerle ifade edilerek ölçülebilir hale getirilmesi ve araştırmanın hipoteze dayandırılarak bu hipotezlerin test edilmesidir.”⁴⁰ Keşfedici araştırma daha çok alan araştırmalarına uygun düşmektedir.⁴¹ Keşfedici araştırma teknikleri, Mozambik’le ilişkili olarak kullanıldı, çünkü bu ülkede modernleşme konularında çok fazla sistematik bilgi bulunmadığı ve konu nispeten yeni olduğu düşüncesindeydi.*

Bu metodik prosedür, bu konuda ön ve yüzeysel bilgi sağlamaya hizmet etti. Keşif araştırma tekniği üç nedenden dolayı tercih edilmişti: a) mevcut durum ile Portekiz sömürge geçmişi arasındaki ilişkiyi belirleyen hiçbir sistematik deneysel çalışma yapılmamıştır; b) modernleşme konusu, Mozambik’teki sosyal bilimciler arasında gerekli esneklikle incelenmiyor ve c) Mozambik’te kalkınma sorunları alanıyla ilgili çalışmalar olmasına rağmen, bilinen bilgiler daha fazla araştırma ve açıklama gerektirir. Betimleyici araştırmalar yoluyla, incelenen ülkelerin tarihsel geçmişi 20. yüzyılın başlarında meydana gelen değişikliklerin anlaşılmasını kolaylaştırmak için tanımlanmıştır. Bu ülkelerin tarihinin bir bölümünü, gelişim ve olay faktörleri açısından zaman içinde araştırmaya genel bir bakış sağlamak amacıyla tanımlamaktayız. Burada birincil veriler örnek olay yöntemleri kullanılarak toplanmış iken ikincil veriler doküman analizi yöntemi kullanılarak toplanmıştır. En

³⁸ Meltem Duran ve İlbelge Dökme, “Araştırmaya Dayalı Öğrenme Yaklaşımının Kavramsal Anlama Düzeyi ve Bazı Öğrenme Çıktıları Üzerine Etkisi”, **Trakya Eğitim Dergisi**, Cilt: 8, Sayı 3, 30 Mayıs 2018, ss. 545-563, s. 547.

³⁹ Hilal Barın, “Türkiye’deki Suriyeli Kadınların Toplumsal Bağlamda Yaşadıkları Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, **Göç Araştırmaları Editörden Dergisi**, **The Journal of Migration Studies** Cilt: 1, Sayı: 2, Temmuz-Aralık, 2015, ss. 10-56, s. 25.

⁴⁰ Muhammed Mehmet Mazlum ve Ayşegül Atalay Mazlum, “Sosyal Bilimlerde Araştırma Yönteminin Belirlenmesi”, **Route Educational and Social Science Journal**, 4. 10, 15-06-2017, ss. 1-21, s. 3.

⁴¹ Usta, “Bilimsel, s. 103.

son olarak, açıklayıcı araştırma, araştırmacının araştırmasına, diğer araştırmacıların ilerleme kaydetmediği aşamalarda başlamasını sağladığı için avantajlıdır. Coğrafi alan açısından, araştırmamızı Türkiye, Mozambik ve Portekiz'de geliştirilmişti. Portekiz'in gruba dâhil olmasının nedeni, bir yandan Portekiz'in Mozambik'in sömürgecilik gücü olmasıydı ve diğer yandan, Mozambik Tarihi'nin incelenmesi için birçok materyallerin Portekiz'e taşınmasıydı. Bu çalışma altı bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde *-Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve-* genel kavramlara odaklanılmıştır. Bu bölümde kalkınma ve az gelişmişlik kavramına ve bunlarla ilgili bazı teorilere odaklanan bir yaklaşım üzerinde duruldu. Bu bölümde; iktidar, kültür ve ekonomik sorun temaları ile ilgili unsurlar da teorikleştirilmiştir. İkinci bölüm - *İstanbul'un Fetih'ten Önceki Durumu-* Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra cumhuriyet dönemine geçiş sürecini anlamak için çok önemliydi. Bu önemli bir öğrenme deneyimiydi, çünkü bu deneyim aracılığıyla Türkiye'de modernleşmenin tarihi hakkında daha detaylı bilgi sahibi olduk.

Üçüncü Bölüm *-Modernleşme Sürecinde Türkiye-* başlıklı konuyu seçmemize neden olan problemin temelini oluşturmaktadır. Bu bölüm, Türkiye'de modernleşme sürecine odaklanmaktadır. İlk etapta, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki olayların, cumhuriyet devrine geçişin ve sonraki gelişmelerin nasıl ilerlediği açıklanır. Dördüncü Bölüm *-Mozambik Devletinin Yapım Süreci-* Mozambik'in inşası Türkiye'de olduğu gibi gerçekleşti. Portekiz'in bu süreçteki rolünün de incelenmek zorundaydı.

Beşinci Bölüm *-Modernleşme Sürecinde Mozambik-*, Mozambik'teki modernleşme yaklaşımının odak noktasıdır. Vurgulanmak istenen, ekonomik sorunlar ve bunlara yol açan faktörlerdir.

Altıncı Bölüm - *Türkiye ve Mozambik'in Modernleşme Karşılaştırması*'nda, iki ülkenin modernleşme sürecinin karşılaştırmalı bir şekilde analiz edildiği ayrıntılı bir sonuçtur. Bir yandan, farklılıklar vurgulanmakta, diğer yandan da benzerlikler tanımlanmaktadır. İlk etapta, 1890 yılında kökleri olan üç bölümde bir çalışma yapmaktı. Araştırma geliştirilirken, okuyucunun anlayışını kolaylaştırmak için bazı yönleri değiştirmeye ihtiyaç duyulduğu not edildi. Bundan dolayı, tarihini bildirmek için her ülke için bir bölüm ayrılmıştır. Bu tarih üç bölüme ayrılmıştır: İmparatorluk dönemi tarihi, cumhuriyet dönemi tarihi ve modernleşme süreci. Ayrıca, örnekleri dikkatimizi çeken çeşitli ülkelerden ve medeniyetlerden örnekler de verildi. Bazı örnekler başarısız olurken diğerleri başarı gösterecekti. Sonunda, çalışma, önemine göre, onların dâhil olmalarına uygun görüldüğü bazı ekleri sunmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. MODERNLEŞME KURAMININ TEMEL ÖNCÜLLERİ

1.1.1. Modernlik Kavramı ve Batılılaşma

"Modern" kelimesi ilk olarak dördüncü yüzyılda Hristiyanların Roma geçmişine ve putperest hayatına karşı çıktığı zaman ortaya çıktı. "Modernus" terimi "bugün" veya "yeni olan" anlamına geliyordu. Duman'a göre, *"6. yüzyılın sonlarına doğru yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanan ve Latince modernus kelimesinden türetilen modern sözcüğü, ilk kez İsa'dan sonra 5. yüzyılın sonunda "antiquus"un karşıt anlamı olarak Hristiyanları pagan geçmişten ve Romalılardan ayırmak için kullanılmıştır."*⁴² Modernleşmenin en yakın kavramı, Birleşik Krallık'taki İplik Eğirme makinesinin icatının bir sonucu olarak sanayi devriminden sonra ortaya çıkan modernliktir. Modernlik ortaya çıkış tarihi konusunda tam bir fikir birliği yoktur.

Yazarların çoğuna göre, modernite, XVII. yüzyıldan itibaren Avrupa'da ortaya çıkıp daha sonra dünya çapındaki nüfuzuna dönüşen yaşam tarzı, özel ya da sosyal örgütlenmeyi ifade eder. Modernliğin ne olduğunu tanımlamak kolay değildir, çünkü bu fenomen başlangıçta kesin değildir, içeriğinde mutanttır ve gelişmesinde belirsizdir. Genel olarak, modernite ortaçağ döneminin sonunu, büyük deniz seyrüseferlerini ve bunlardan kaynaklanan küreselleşmeyi, ulus-devletinin güçlenmesini ve sosyal örgütlenme biçimini ve geleneksel düşüncenin üstesinden gelinmesini sağlayan bir olgudur.

Modernlik 17. ve 18. yüzyıllarda Batı Avrupa'da başlayan ve o zamandan beri dış dünyaya yayılmış ya da dayatılan bir toplum biçimine karşılık gelir. Bazı yazarlar modernliğin başlangıcını üç tarihsel olayın dâhil edilmesiyle ilişkilendirmektedir: Amerika Birleşik Devletleri'nin bağımsızlığı; James Watt tarafından mükemmelleştirilen büyük ölçekli fosil yakıt kullanımını teşvik eden buhar motoru ve sonraki yüzyıllarda büyük etkisi olan Fransız Devrimi. Jusdanis'a göre, *"Modernlik bu bağlamda genellikle, Batı Avrupa toplumunun on altıncı yüzyıl civarında biçimlenmeye başlamış ve onu önceki dönemlerden ve çağdaşı olan diğer toplumlardan ayırmış olan yapısal özelliklerin ifadesidir."*⁴³ Duman'a göre,

⁴² Mehmet Zeki Duman, *Türkiye'de Liberal-Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal*, 2. Baskı, Liberte Yayınları, Ankara, 2017, s. 16.

⁴³ Gregory Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik Ve İstetik Kültür*, Metis Yayınları, Ankara, 1997, s. 10.

“Modernite kavramı, 1492–1939 tarihleri arasında Amerika ve Avrupa kıtasında yaşanan tarihsel dönemi ve bu dönemde ortaya çıkan toplumsal, siyasal ve ekonomik gelişmeleri ifade etmek için kullanılmıştır. Söz konusu dönemde göze çarpan en önemli gelişmeler ise şunlardır: iktisadî açıdan endüstrileşme, kapitalistleşme ve pazar sistemi ortaya çıkmış, siyasî açıdan demokratik cumhuriyet yönetimine geçilmiş, kültürel açıdan seküler eğitimle birlikte analitik düşünce gelişmiş, okur-yazarlığın yaygınlaşmasıyla iletişim olanakları artmış ve kentleşmeyle birlikte de bireysellik ön plana çıkmıştır.”⁴⁴

Bu analitik düşünme, modernleşme kavramıyla aynı hatayı doğurur, çünkü Batı'nın olaylarını insanlığın yaşamının belirleyicileri olarak görür. Orta Çağ'dan önce dünya tarihine katkıda bulunan Çinliler, Mısırlılar veya Osmanlılar gibi büyük medeniyetler bir kenara koyulmaktadır. Avrupalıların kendilerini pusula, usturlap ve barut gibi diğer toplumların icatlarından ödünç aldıkları unutulmamalıdır. Pek karışık olan bir başka kavram Batılılaşmadır, çünkü batı kültürleri genellikle model olarak kabul edilir. Batılılaşma, tüm Avrupa kültürel sisteminin başka bir kişi tarafından kabul edilmesini ifade eder, ki bu kesinlikle imkânsızdır. Hem modernlik hem de Batılılaşma, her toplumdaki dinamik unsurlardan muzdariptir, insanların düşünme, hissetme ve hareket etme biçimlerine müdahale eder.

Modernite, birlikte yaşama ilişkisini sürdüren geleneğin karşıtıdır. Modernlik ve gelenek arasındaki bu ilişki çelişkilidir ve sürekli çatışma altındadır, yani birinin varlığı diğerinin mevcudiyetinde kaybolur. Modernitenin kontrol sisteminin, bir dizi sosyo-politik kurum aracılığıyla toplumun kontrolüne yol açacak bir bürokrasinin güçlendirilmesini ima ettiği yönünde bir görüş birliği vardır. Bu politik kurumlardan bazıları sivil toplum ve parti örgütlerini içermektedir. Çünkü *“siyasi partiler, sendikalar ve diğer tüm büyük örgütler bürokratik bir yapı ve hiyerarşik biçimde örgütlenmiş rasyonel bir örgütlenme sistemi geliştirme eğilimindedirler.”⁴⁵* Tarihsel süreçte gözlenen değişimler insanlığın ortak bir projesidir, böylece Avrupa'da icat edilen kurumlar küresel ölçekte genelleştirilebilir. Bu şekilde, modernleşme, sosyal kurumların geri dönüşümsüz evrensel değerinin varsayımı temelinde değerlendirilmelidir.

1.1.2. Modernleşme Kuramı

“Modernleşme Kuramı, en özlü ifadesiyle, modern Batılı sosyal bilimcilerin modern olmayan toplumlar için yazdığı sosyolojik reçetenin adıdır. Modernleşme

⁴⁴ Duman, Liberal-Muhafazakâr Siyaset, s. 16-17.

⁴⁵ Bkz. Robert Michels, **Sociologia dos Partidos Políticos**, Editora UnB, São Paulo, 1982.

Kuramı, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD'nin önde gelen üniversitelerinde geliştirilmiş teorik bir çerçevedir. Homojen bir çerçeve olmamakla birlikte Batılı sosyal bilimcilerin Batı-dışı toplumlara bakışlarına yön vermiş ve hâlâ yön veren bir paradigmadır".⁴⁶

Her toplumun modernleşmesi, reddedilen değerler ile söz konusu toplum tarafından kabul edilen değerler arasındaki etkileşimin derecesine bağlıdır. Kültür ve siyasal iktidar bu etkileşimde önemli bir rol oynamaktadır. Küresel bir sorun olan ekonomik marjinalleşme, hemen hemen bütün toplumları yakından ilgilendiren bir konudur. Bu sorunu gelişmiş toplumlar dahi tamamen ortadan kaldıramamış değildir. Fakat, bu toplumlarda sosyal politika araçlarının etkin bir şekilde uygulamaya konulması ile yoksulların en azından daha da yoksullaşmasına mani olunmakta ve kendilerine asgarî seviyede de olsa sosyal yönden kabul edilebilir bir hayat standardını yakalama fırsatı verilmektedir.⁴⁷

Modernleşme, ekonomik, sosyal, politik ve kültürel ilerlemeyi yansıtan ve insanlığın mükemmelleştirildiği süreçlerin geliştirilmesine dayanan bir süreçtir. Toplumun bir bütün olarak mükemmelleştirilmesi, üyelerinin yaşam koşullarının iyileştirilmesine yansıtılmalıdır. Bu iyileştirilmesi genellikle insani gelişme olarak adlandırılır. İnsan gelişiminin tanımı üç temel seçeneği dikkate almaktadır: uzun ve sağlıklı bir yaşam için gerekli kaynaklara erişim, bilgiye erişim ve kabul edilebilir bir yaşam standardı. Toplumların modernleşmesi, gelişmesi veya az gelişmesiyle ilgili kuşkulardan biri, belirli bir toplumun, istenen başarıya ulaşmak için başka bir toplumun yollarını taklit etmesi gerekip gerekmediğidir. Bir yandan, tarihçiler arasındaki fikir birliği oluşması beklenirken, diğer yandan sosyologlar, antropologlar, ekonomistler ve hatta coğrafyacılar arasında bu tartışma henüz sona ermemiştir. Difüzyonizm antropolojik ilkeyi ve insanlığın evrimsel süreçlerinde kaydedilen örnekleri savunan tarihçiler için bu mümkündür. Görüşlerini temellendirmek ve bu çalışma için işaret ettikleri altı ilkeye dayanırlar.

İlk olarak sosyal dinamizmi buluyoruz. İnsanlık durağan kalmaz, çünkü yeryüzündeki insanın yaşamı bir dizi çaba, çevreden insana ve insandan çevreye verilen tepkilerle karakterize edilir ve bir diğeri arasında daha iyi bir uyum sağlamak için yönlendirilir.⁴⁸ Bu karşılıklı tepkiler, maddi prosedürler, sosyal kurumlar ve fikirlerdeki sürekli değişimleri belirler. Toplumlarda insanın hayatı derin ve sürekli

⁴⁶ Bkz. Fahrettin Altun, **Modernleşme Kuramı**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2017

⁴⁷ Muammer Ak, "Toplumsal Bir Olgu Olarak Yoksulluk" İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi-Akademik Bakış Dergisi, Sayı: 54, Mart-Nisan 2016, ss. 296-306, s. 296.

⁴⁸ Zamora, O Processo, s. 78.

dinamiktir. Kültürün dinamiği, kültürel süreçlerde meydana çıkıyor. Bu dinamik, kültürel özelliklerin zaman ve mekân açısından değişim ve dönüşümlerini niteliyor.⁴⁹

Sosyal dinamiklerde ekonomik temeller, politik sistemin ve yargı sisteminin yeterli ifadesini oluşturmadığı, aksine bir önceki aşamaya karşılık gelen ekonomik biçimleri garanti edip savunduğu bir noktaya gelene kadar, yavaş yavaş değişmeye başlar. Bu zamana kadar, ekonomik güçler mevcut üstyapı sistemlerine aykırıdır. Bununla birlikte, bu sistemler hem politik hem de yasal olarak önceki durumdan ayrıcalıklı durumları ve insanları desteklemektedir. Eski rejim tarafından tercih edilenler, kendileri için uygun ve hala geçerli olan hukuki ve siyasi biçimlere dayanarak konumlarını terk etmeyi genellikle reddederler. Bu nedenle, yeni iktisadi güçler, eski iktidar sınıfının yerini alarak devrimci bir değişim yapmaya ve onu gerçek ekonomik dönüşümde ortaya çıkan yeni sınıfla değiştirmeye zorlanıyor.

Ekonomik yapının bir aşamadan bir başka evreye doğru evrimi genellikle algılanmaz ve yüzyıllardır süren bir süreci içerir. Bunun tersine, sonuçta ortaya çıkan politik devrim, büyük bir duygusal yoğunluğa sahip olan ve genellikle daha önceki bir temel sürecin sonucu olan aşk, bir fenomen olarak yorumlayan tarihçilerin dikkatini dağıtır. Siyasi yapı, nispeten uzun bir süre sonra ekonomik sürece tekabül etmektedir. Büyük siyasi değişimler anlık olarak ya da beklenmedik nedenlerle gerçekleşmekte, bu nedenle ekonomik dönüşümlerin gerçekleşmesini provoke etmek daha zor olmaktadır. Ekonomik değişimler belirsiz bir şekilde ortaya çıkabilirken; siyasi değişimler, devletin politik gücünü ele geçirmek için yeterince büyük ve güçlü bir grup insanın kasıtlı ve örgütlü amacı ile gerçekleşir.

 kincisi, ayrılmaz bir ilerleme var. "Tarihte ilerleme vardır", ifadesi ile anlatılmak istenen şey, tarihsel her olayın bir kezlik oluşu ve bu olaylar sürekliliğinin birbirini ardı sıra çizgisel olarak geleceğe doğru akıyor olmasıdır. Bu akış, sonul bir amacı gerçekleştirmek üzere, belirli bir hedefe doğru olabileceği gibi, böyle bir hedeften bağımsız da olabilir.⁵⁰ İnsanlığa bir bütün olarak bakarsak, genel bir ilerleme çizgisi izlediğini görürüz. İnsanın hayatının, hem maddi hem de ahlaki tüm tezahürleri, her büyük tarihsel anı, daha öncekilerden daha üst düzeylerde olduğu kadar, daha üstün görünmektedir. Tabii ki bu küresel ilerleme ancak insanlığı bir bütün olarak d ş nd rebilir çünkü bugün bile çok ilkel bir yaşam standardına sahip insan grupları vardır. Bu küresel süreç çok yakın zamanları karşılaştırarak

⁴⁹ Roida Rzayeva, «Türk Toplumunu ve Modernleşme», Azerbaydjan/ Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, şarkiyat Enstitüsü, **Doğu-Batı Bölümü**, 2012, ss. 605-619, s. 608.

⁵⁰ Kubilay Aysevener, «Bir İlerleme Tasarımı Olarak Tarih.» **Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 41, 2001, ss. 171-186, s. 172.

sunulamaz. Birkaç asırda ayrılan aşamalar arasında ilerleme bazen algılanamaz; fakat günümüz insanı ile diğer dönemlerin insanı arasında, binlerce yıl boyunca insanlığın izlediği yükseliş yolunu ortaya koyan bir uçurum olduğu hiç kuşkusuzdur.

Üçüncüsü, kültürel çeşitliliktir. Bu yükseliş rotası, dünyanın tüm bölgelerinde ve tüm insan gruplarında eş zamanlı olarak takip edilmedi. Bazı gruplar tarafından başlatılan karasal alanlarda, bu gruplar kendi bağımsız evriminin belli bir sürecini izlediler. Her evrimsel süreç belirli bir kültür veya medeniyettir. *«Kültürün sistem olarak en önemli fonksiyonel özelliği, varlığın değişen koşullarına (öncelikle tarihsel koşullara) adapte olarak kendini yenileme yeteneğidir.»*⁵¹

Birçok kültür tükenmiş veya durgun hale gelmiştir; ama onların yerine, diğer insanların oluşturduğu gruplar daha sonra yeni kültürler başlattı. Bütüncül insan süreci ilerlidir, çünkü çeşitli kültürler normal olarak birbirlerinden tam özerklikle gelişse de her biri, sonraki insan grupları tarafından doğrudan veya dolaylı olarak toplanan bütünleşik insan ilerlemesine katkıda bulunmuştur. *«Her medeniyet, başka medeniyet ve kültürlerden aldığı yabancı kurumları ve adetleri kısmen değiştirerek, kısmen de tamamlayarak bünyesine uydurur.»*⁵² *«Çünkü toplum değişiyor. O değişen toplumda yeni şartlar, yeni gereçler lazım. Hareket budur.»*⁵³

Dördüncüsü, evrim aşamasına sahibizdir. Bu farklı kültürler dinamik olsa da her birinin geleneksel uygulamaları ve kurumları, tarihsel süreçleri boyunca her zaman aynı değildir, çünkü zaman zaman derinden değişirler. Geçmişin tarihçileri, çok fazla bilgi eksikliği nedeniyle estetik duruş sergiler. Yine pek çok modern tarihçi, herhangi bir gerekçelendirme olmaksızın tarihsel insanların hayatları ve kurumları hakkındaki tanımlarında sonsuz karmaşanın ve kaçınılmaz hataların nedenleri olan estetik bir duruş sergilerler. Pek çok tarihçi, Romalıların kamusal yaşamını, Yunan dinini, Mısırlıların geleneklerini ya da Keldanilerin yasalarını bütün bölümlerde, kökenlerinden dağılmalarına kadar sanki bu halkların her biri aynı dini, aynı yasaları ya da aynı siyasi kurumları saklamış gibi bize anlatıyor. Her kültürün evriminde farklı özellikleri, kendi özellikleri olarak ayırt etmek vazgeçilmezdir.⁵⁴

Beşinci olarak, tüm aşamalarda karşılıklı anlaşma var. Bu farklı aşamaları analiz ederken evrimin hiçbir zaman insan faaliyetlerinin yalıtılmış bir yönünde gerçekleşmediğini, yani bir halkın yalnızca ekonomik düzlemde ya da sadece ahlaki düzenin evriminde gelişmediğini göreceğiz. Sosyal yaşamın tüm bu farklı tezahürleri

⁵¹ Rzayeva, Türk Toplum, s. 606.

⁵² Hüseyin Bal ve Çağrı Doksan Çolak, «Türk Modernleşmesini 'Devletin Bekası' Kavramı Üzerinden Okumak», Karadeniz Teknik Üniversitesi, **SB Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 35, 2017, ss. 421-442, s. 3.

⁵³ Ortaylı, Tarih, s. 18.

⁵⁴ Zamora, O Processo, s. 112.

arasında görelî bir karşılıklı bağımlılık var ve sonuç olarak çarpıcı bağlantılar da vardır. Gerçekten de, belli üretim biçimlerine her zaman belirli politik kurum biçimleri, belirli toplumsal biçimler ve hukukun, din ve kültürün bazı biçimleri eşlik eder.

Altıncı olarak, karmaşıklık derecelerine göre aşamaların ardı sıra dizilişine sahibiz. Her kültür dinamik bir süreç yaşadığı için elbette bir aşamadan diğerine geçmektedir. Bu elbette iyidir. Her bir ardışık fazda olduğu gibi insan yaşamın tüm yönlerinde önceki aşamada yapılan ilerlemeden yararlanır. Bu aşamaların her birinin önceki aşamalardan daha gelişmiş ve daha karmaşık olması gerektiği açıktır. Eğer her bir evre bir öncekinden daha karmaşık ve ilerlemişse, bir önceki evreden elde edilen verileri kullanması nedeniyle aynı zamanda bu dizimlerin tersine çevrilemeyeceği de açıktır. Baskı icat edilmesinin, yazının icadından önce gelemeyeceği açıktır. Aynı şekilde, kıt ticari iletişim çağları ve kötü yollar ya da güzergâhlar zamanında çok büyük bir ticari değişim dönemi görülemez; ne de ileri ahlak ilkeleri ve soyut metafizik dini, ilkel insanlarda kendini gösterebilir.

Çeşitli uygarlıkların karşılaştırmalı bir incelemesi, ortak ve hepsinden farklı özel süreçler bulmaya çalışır. Polybius (yık. M.Ö. 200-120), Roma İmparatorluğu'nun yükselişini evrensel bir tarih anlayışıyla yansıtıyordu. Tarihsel geleneğin titiz bir eleştirisine dayanarak, toplumlar üzerinde bir dizi tarihsel sebep ve etki sunmaya çalışan ilk tarihçilerden biriydi. Özgün bir tarih anlayışı geliştiren Giambattista Vico (1668-1744), bilgi ve tarih araştırmaları hakkında çok özel bir fikir sundu. Ona göre tarih, bir yerden diğerine yayılan insanlığın eseridir ve çevre, nihai sonuçlarda belirleyici bir faktör olmaktan uzaktır.⁵⁵ Polybius ve Vico'nun insanlığın evrimini düzenleyen yasaları keşfetme gereği konusunda net bir fikirleri olduğu doğru, ancak onların emrindeki araçlar onların sadece sorunu ortaya koymalarını sağladı.

Öte yandan, tarihçiler toplumların evrimini faydalı hale getirmek için karşılaştırmalı çalışmayı düşünüp taklitin insani ilerlemenin bir parçası olduğuna inanırlar. Başka toplumların gelişimsel olgusunu taklit ederek kalkınmayı iyi bir şeymiş gibi görürler, diğer sosyal bilimler ise karşıt görüşe sahiptir. Sosyologlar, belirli bir şekilde organize toplumda, kolektif deneyimin ekonomik kalkınma için daha belirleyici olduğunu vurgular.⁵⁶ Bu nedenle, diğer halkları taklit etme fikri, bazı toplumların refah eşğine henüz ulaşmamış olmasının nedenidir.⁵⁷ Modernleşme kuramcıları, Batı dışında kalan toplumların mevcut az gelişmişliklerinin ortadan

⁵⁵ Bkz. Giambattista Vico [1725], *The New Science*, Penguin, London, 1999.

⁵⁶ Bkz. Elísio Salvado Macamo, *O Abecedário da Nossa Dependência*, Ndjira, Maputo, 2005.

⁵⁷ Bkz. Elísio Salvado Macamo, *Um País Cheio de Soluções*, Produções Lua, Maputo, 2006.

kalkabileceğini ve bunun da bu toplumların gelişmesine ve modernleşmesine bağlı olduğunu ortaya koymuşlardır.⁵⁸

“Modernleşme kuramı, özellikle 1950’lerin sonlarına doğru kendi kavramsal zeminini büyük oranda oluşturabilmiştir. Modernleşme kuramı, 1960’larda fonksiyonalizmden ve endüstriyel değişmeyi olumlayan bir çerçeveden hareketle perspektifini ve temel öncüllerini oluşturmuştur. 1970’lerle birlikte, kapitalist endüstrileşmenin olumsuz yanlarına dikkat çekilmeye başlanmış, Batılı toplumlarca finanse edilen ve toplumsal ilerlemeyi ve ekonomik büyümeyi sağlamakta başarısız olan kalkınma planları yoğun bir biçimde eleştirilmeye başlanmıştır.”⁵⁹

Modernleşme, İngiltere’de iplik makinasının icadının doğrudan bir sonucu olarak Sanayi Devrimi’nden sonra ortaya çıktı. Batılılaşma ile karıştırılıyor çünkü genellikle Batı kültürünü kabul ediyor. Bununla birlikte, modernleşme ile batılılaşma arasında bir fark var. Batılılaşma, bütün kültürel sistemin yeni bir yaşam biçimine (telefonlar, TV, uçaklar, otomobiller, kütle) dönüştürülmesini gerektiren bir modernleşme olarak yerli kültür unsurlarının batı unsurlarına nüfuz ederek (Batı giyim, yiyecek, saç stilleri ve evlerin benimsenmesi) yerini almasıdır. Medya, (bürokratik kurumlar, sosyal kontrol sistemleri). Modernleşme, insanların düşünme biçimleri, oyunculuk ve duyu biçimlerini davranışsal kalıpları ve dünya görüşleri ile dönüştürerek sosyal yaşam perspektiflerini genişletme potansiyelini içerir. Yaşam biçimi ve sosyal istikrar üzerinde her zaman iyi sonuçlar vermez ve geleneksel kültürlerle ciddi gerginlik ve gerilime neden olur.

Tarih boyunca modernleşme; kentleşme, hizmetlerin bürokratikleşmesi, kitlelerin ekonomik ve politik kararlara daha fazla katılımı, yaygın eğitim ve laiklik, kitlesel medyanın ustalığı ve uluslar arası etkileşimde fiziksel sınırların kaybolması ile karakterize edilmiştir. Benzer şekilde, birbiriyle ilişkili olarak hareket eden modernleşme boyutları vardır: teknolojik boyut, sosyal ve politik boyut ve değer sisteminin boyutu. Önerilen çalışma, kamu yetkililerinin her birinin dinamiklerini ne ölçüde takip etmeye hazır olduklarını değerlendirmek için bu boyutların her birini ayrıntılı olarak analiz edecektir. Modernleşmeyle gelen Batı’daki üç büyük devrim, modernleşme gibi insanlığın tümünü değil Batı toplumlarını ilgilendirmektedir. Bu devrimlerin sloganları, söylemleri, din-devlet ilişkilerine getirdikleri yorumlar evrensel değildirler. Modernleşme, batı kaynaklı bir insanlık sıçraması iken, bu devrimler Batı kaynaklı fakat “batılı” sıçramalardır. Modernleşme, insanlığın alet üretme kabiliyeti ile ilgili bir sıçraması olurken Batılılaşma, modernleşmenin yeryüzünün batı

⁵⁸ Fahrettin Altun, “Modernleşme Kuramı ve Gelişme Sorunu” **Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**/Bilim ve Sanat Vakfı, 8 Haziran 2000, ss. 123-186, s. 185.

⁵⁹ Altun, Gelişme, s. 153.

bölgesindeki sonuçlarını esas almak, bu sonuçları yeryüzünün diğer bölgelerine taşımaya kalkmaktır. Avrupalılaşıma ise Avrupa ülkelerini örnek alma, onlar gibi olmaya çalışma demektir. Avrupacılık bu çerçevede Avrupa ülkelerinin çıkarlarını kendi çıkarları ile örtüştürmek demektir. Avrupa ülkelerinin geleceğine dahil olmaya çalışarak, onların kaderi ile kendi kaderini aynı görmek demektir. Sekülerleşme Batı'daki üç büyük devrimin varlık tasavvurunu, laikleşme de din-devlet tasavvurunu esas almak anlamına gelmektedir. Her ikisi de esas itibariyle Hristiyanlığın Katolik yorumuna tepki biçimlenmesi sonucu doğumuştur.⁶⁰

XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya ve Hollandalı bilim adamları, toplumlarındaki pratik problemleri çözmek için bilimsel bilgiyi tekniğe çevirebilecek bilgileri paylaştılar. 18. yüzyılın ortalarında İngiltere'de Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesinden önce, Avrupalılar kömür madenlerinin drenajı ve yeni mekanik enerji kaynaklarının üretilmesi gibi değişken düzen sorunları yaşadılar. Bu problem, iplik ve pamuklu kumaşların mekanize edilmesindeki zorluklarla bir araya getirilmiştir. XVIII. yüzyılda İngiltere modernleşme sürecinin önemli bir oyuncusuydu. Fransa ve Hollanda ile birlikte, modernleşmenin genişlemesinde ön sıralara atladılar. 19. ve XX. yüzyıllarda ABD, Almanya, Japonya, Sovyetler Birliği ve Meksika'nın modernleşmesi bu ülkelerin hegemonyasını büyük ölçüde değiştirdi. İngiltere'de, 1642 ve 1688 devrimleri, Parlamantonun Taç üzerindeki üstünlüğüne ve daha sonra Avam Kamarası'nın Lordlar üzerindeki üstünlüğüne ilk kez dâhil edilen burjuvazinin zaferini kutladı. Bu ülkede demirciler, zanaatkârlar, gezginler ve politik güçler arasında bir işbirliği vardı. Bunun bir örneği, I. James hükümdarlığında (1567–1625), İngilizlerin pratik sorunlarını çözmek için bilimsel araştırmaları destekleyen Francis Bacon'du.

1660 yılında kurulan Royal Society ya da '*Royal Society of London for Improving Natural Knowledge*', (Doğal Bilginin Geliştirilmesi İçin Londra Kraliyet Derneği) "doğaya dair bilgi birikimini ve sanattaki tüm yararlı faaliyetleri, üretimleri, mekanik uygulamaları, motorları, icatları ve deneyleri, din müdahalesi olmaksızın" görevini üstlendi. Siyasi düzeyde, ulus devletin kurulması, toprak birliği ve ulusal gücün birleştirilmesi fikri geliştirildi. Bu gelişme her zaman barışçıl olmamıştır. Parlamento'ya karşı Taç'tan çıkan iç savaş, ülkenin 16. yüzyılın sonlarına doğru Modern bir Devlet olmasını sağlamıştır. Ancak, *"ilk kez kraldan ayrı bir ulus düşüncesi İngiltere'de 1640 Devrimi ile oluşmuş olmasına rağmen, ulus-devlet ve bu devlete kaynaklık eden ulus düşüncesi Amerikan ve Fransız Devrimleriyle*

⁶⁰ Recep İhsan Eliaçık, **Adaleti Devleti**. İnşa Yayınları, İstanbul, 2003, s. 529.

sağlamlaştırılmıştır.”⁶¹ “İngiltere’de endüstrileşme süreci nasıl olup da bir dereceye dek özgür bir toplumun kurulmasıyla sonuçlanabildi?”⁶² İngiliz şehirlerinin yükselişinin, tarımda ilerlemenin, ticaretin, imalatın, vb. diğer politik faktörlere bağlıydı. Birincisi, aristokrasinin toprak kanununa tabi tutulması ve bu nedenle de asaletin mevzuata uygun bir şekilde katılımı olmuştur. İkincisi, devletin ve hukukun yönetiminde ve ayrıca endüstrinin avantajlarında yasalara uyuldu ve saygı görüldü. Üçüncüsü, ulusal kaynakların dağıtımı, iç barış ve tacı güçlerinin sınırlandırılması rol oynamıştır. Bütün bunlar, daha yüksek bir refah, uygarlık ve iç özgürlük düzeyinin ortaya çıkmasına izin vermişti.

Teknik icatlar düzeyinde, Fransız fizikçi Döni (von) Papen’in daha 1681’de yaptığı faydalı bir uygulama, bir pistonu hareket ettirmek için buhar haline geçen suda bulunan genleşme kuvvetinden istifade edilebileceğini göstermişti. Nitekim Mısırlı rahipler de tapınak kapılarının gün boyunca kendiliğinden açılması gibi hayrete değer sonuçları, hep aynı kuvvetlen istifade etmek suretiyle elde etmişlerdi. Fakat, *“hakiki bir buhar makinesinin James Watt tarafından 1769’da imal edilip maden ocaklarından ve büyük şehirlerdeki tulumbarı, kok üretimi için körükleri işletmeye başlaması için Papen’in tecrübesinden sonra 88 sene daha geçmiş olması gerekti.”*⁶³ 1740’ta bir saatçi olan Schefield, çeliğini imal etmeyi başardı. Bundan sonra her şeyi demirden yapmak mümkün oldu.

*“Demirden yapılmış ilk ray, 1767’de İngiltere’de üretilmiştir. Bu raylar üzerinde madenleri limanlara indirmek için birbiri arkasında bağlanmış basit yapılı vagonetler atlarla çekilirdi. Bu, bugünkü tren ve vagonların atası sayılır. 1769’da James Watt tarafından buhar makinesi keşfedildikten sonra, tekerlekler üzerinde kendi kendine hareket edebilecek bir buhar makinesi oluşturmak fikri İngiltere’de oluşmaya başlamıştır. 1779’da demir köprü, 1787’de demir gemi yapıldı.”*⁶⁴

Kuzey Amerika ve Avrupa, 19. yüzyılda demiryolu ağlarıyla kaplandı. Böylece sanayileşmiş ülkeler demiryolları vasıtasıyla yeni pazarlara açıldı. Medeniyet demiryolları ile birlikte sudan uzak bölgelere taşındı. Demiryolları hızla artmış ve dünyadaki mal ve hizmet tedarikini sağlamlaştırmıştır.⁶⁵ Yücel ilginç bir açıklamada bulunuyor: sanayi devrimi ile başlayan teknolojik yenilikler süreci hızlı mal ve insan naklini de gündeme getirmiştir. Üretilen malların limanlara oradan da

⁶¹ Abdurrahman Saygılı, “Jean Bodin’ın Egemenlik Anlayışı Çerçevesinde Kralın İki Bedeni Kuramına Kısa Bir Bakış”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 63, Sayı 1, 2014, ss. 185-198, s. 194.

⁶² Barrington Moore Jr., **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü**, Birinci Basım, V. Yayınları, Ankara-1989, ss. 9-13.

⁶³ Bayrakdar, Türk İnkılâp, s. 3.

⁶⁴ Bayrakdar, Türk İnkılâp, ss. 6-7.

⁶⁵ Mehmet Özdemir, “Türk Turizm Tarihinden “Tren gelir, hoş gelir...” Kara Trenin Hikâyesi” **Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 23, Sayı 1, Bahar 2012, ss. 117-123, ss. 118-119.

diğer kara parçalarına ulaştırılması demiryolları ile daha hızlı gerçekleşir olmuştur. Demiryolu, kara ulaşımını 19. yüzyılda kökten değiştirmiş, daha fazla mal ve insanın bir yerden başka bir yere daha hızlı taşınıyor olması aşılmaz olduğu düşünülen mekânları aşabilmeyi sağlamıştır.⁶⁶

XIV. Louis zamanında Fransa, Jean-Baptiste Colbert'le birlikte sanayi, altyapı ve askeri gücün güçlendirilmesi için devlet gücü empoze edildi. Abartılı devlet müdahaleciliği, dinsel hoşgörüsüzlük ve kralın mutlakıyetçiliği devleti zayıflattı ve genel olarak Fransız Devrimi olarak adlandırılan 1789 olaylarına ögütler sunuyordu. 1789 Devrimi, Orta Çağ'ın sona ermesinden bu yana gerçekleşen Avrupa'nın büyük sosyo-politik dönüşümünün doruk noktasına ulaştı. Her şey drama ile doluydu. Zamanın atmosferi, büyük adamların kendilerini, düşünce ya da eylemle, dâhiler, şehitler ya da kahramanlar gibi çarpıcı karakterlerle ortaya çıkmaları ve tezahür ettirmeleri için elverişli bir ortam yarattı. Devrim, Fransa'nın iç düşmanları ve yabancı monarşilerin askeri kuvvetlerinin koalisyonuna karşı zafer kazandı.

1.1.3. İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Modernleşme

Geleneksel bir toplumdan modern topluma geçiş, az çok uzun süreli iç savaşlar ve kurtuluş savaşları, eylemler ve tepkiler, mücadeleler ve ayaklanmalar döneminde tüm ülkelerde meydana geldi, fakat devrimin hiçbirisi kendi başına modernleşmeyi getirmedi. Herhangi bir devrimin modernleşmenin yolu olması için, zafere ulaşıldığında başka eylemler de hesaba katılmalıdır. Ne yazık ki, tarih boyunca, zafere ulaştıktan sonra ne yapılacağını bilmeden mücadele edenler, eski zalimlerin yerine, toplumlarının yeni baskıcıları oldular.

Modernleşme kuramı, sanayi toplumu kuramıyla daha doğrudan ilgilidir. Sanayileşmenin esasen özgürleştirici bir güç ve ileriye dönük bir olgu olduğu ve bu yüzden Batı toplumların "gelişmekte olan" toplumlar için izlenmesi gereken bir model sunduğu düşünülür.⁶⁷ Batılı olmayan toplumların çoğu batı modernleşme ve gelişme paradigmasından ciddi şekilde etkilenmiştir. Huntington'a göre, modernitenin sonuçlarının karmaşıklığı çelişkilerle, düşmanlıklarla ve uzlaşmalarla birlikte gelir.⁶⁸ Modernleşme faktörlerindeki herhangi bir değişikliğin, her bir duruma göre negatif

⁶⁶ M. Serhan Yücel ve M. Murat Taşar, "Demiryolunun Stratejik Önemi ve Erken Cumhuriyet Döneminde Demiryolu Siyaseti", **Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches**, /Vol. 1, No. 1, Mart 2016, ss. 293-342, s. 293.

⁶⁷ Anthony Giddens, **Sosyoloji: Kısa Fakat Eleştirel Bir Giriş**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2012. s. 130.

⁶⁸ Samuel P. Huntington, "The Change to Change: Modernization, Development and Politics", **Comparative Politics**, Vol. 3, No. 3, 1971, ss. 283-322, s. 289.

veya pozitif olabilecek diğer faktörler üzerinde hemen etkisi vardır. Örneğin, kentleşme oranındaki artışın, okullaşma, istihdam ve işsizlik, çevre koruma, ulaşım vb. konularında sistematik ve belirli düzenliliklerle karşılıklı bağımlılığı ortaya çıkaran etkileri vardır. Modernleşme ile birlikte diğer problemler çözülürken bazı problemler ortaya çıkar. Aile alanında, bireycilik beslendikçe aile ilişkileri zayıflar. Dini düzeyde sekülerleşme, rasyonellik insanın etrafındaki dünyaya ilişkin algılarını genişlettiğinden genişlemektedir.⁶⁹ Bir kalkınma teorisi olarak, modernleşme kavramı, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki politik kutuplaşmanın ve sonraki sosyolojik gelişmelerin etkisi altında İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda geliştirilmiş ve kullanılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, dünyanın gücünün merkezi yeniden yapılandırıldı. Ekonomik alanda, II. Dünya Savaşı'na kadar dünyayı yöneten Avrupa, Birleşik Devletlere karşı olan gücünü kaybetti. İdeolojik düzeyde, Rus komünizmi de sömürgecilik çökerken bir yer kazandı.

“İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD, kendisini Sovyetler Birliği ve dünyadaki diğer komünist ülkelere karşı demokratik ve özgür dünyanın lideri olarak tanımladı. Soğuk Savaş dönemi boyunca ABD, dış politikada birçok hedefin peşinde koştu. Ancak tüm bu hedeflerin üstünde yer alan ulusal amaç tekti: Komünizmi alt etmek. 40 yıl boyunca Amerikan diplomasisi bu nihai hedefin çevresinde döndü.”⁷⁰

Bu faktörlerin (ABD ve SSCB'nin gücü, Avrupa'nın çöküşü ve sömürgeciliğin sonu) birleşimi, Soğuk Savaşın yarattığı rekabet ortamı ve dünya ekonomilerinin karşılıklı bağımlılığı için belirleyici olmuştur. Modernleşme kavramı, eski düzenin değiştirilmesini ve neyin yeni olduğu için daha sonra yerine koyulması gerektiği konularını beraberinde getirir.

“Modernleşme kuramı ise, Batı'nın 1960'lardaki Bugünü”nü idealleştirerek, bir anlamda dondurulmuş bir tarih felsefesi niteliğinde ortaya çıkmıştır. “Tarihin Yasaları”nı arayan tüm tarih felsefeleri gibi modernleşme kuramı da büyük ölçüde determinist bir içerik taşımaktadır. Modernleşme sürecinin ilerlemeci, geriye çevrilemeyen, her toplum için zorunlu aşamaları ifade eden bir süreç olarak kavranması, bu determinist niteliği açıkça ortaya koymaktadır. Ancak, yine her determinist tarih anlayışında olduğu gibi, modernleşme kuramında da insanın kendi eylemiyle yapabileceği bazı şeyler vardır. Bunlar, tarihin kaçınılmaz akışını “geciktirici” olabilecekleri gibi, bu akışı “hızlandırıcı” nitelikte de görünebilirler.”⁷¹

Modernleşme teorisi, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Amerikan bayrağını izleyen bir kavramdı, ancak kavramsal yapısı, önümüzdeki yıllarda

⁶⁹ Rzayeva, Roida. “Türk Toplumu ve Modernleşme”, Азербайджан, Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi, Şarkiyat Enstitüsü, **Doğu-Batı Bölümü**, 2012, ss. 605-619, s. 606.

⁷⁰ Samuel P. Huntington, **Medeniyetler Çatışması**, Vadi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 157.

⁷¹ Köker, Modernleşme, s. 48.

mükemmelleştirilecek ve Batı'nın tarihsel gelişimini az gelişmiş toplumların izleyeceği tek model olarak sunacaktır. Varsayımlar açıktı: modernleşmiş bir ülkenin adımlarını izleyenler modernleşmeyi başaracaklar. Bütün ülkeler birbirini etkiler. Fakat potansiyel olarak, tüm bu etkilerden daha önemli olan şey, gelişmekte olan ülkelerin halklarının Birinci Dünya'daki bir yaşam biçimi üzerindeki istekleri üzerinde biraz tartışılan bir sonuçtur. Bu soyut ifade, bir Üçüncü Dünya vatandaşı için özel birçok şey ifade eder. Her şeyden önce, bir ev, ev aletleri, mutfak eşyaları, giyim ve tüketici ürünleri satın almak anlamına gelir; ilaçlara, eğitilmiş doktorlara ve dış hekimlerine erişim; sentetik gübre ile büyük ölçekte üretilen bol gıda; motorlu taşıtların sürülmesi (tercihen kendileri araçta); motorlu taşıma araçlarıyla ulaşılan farklı lokasyonlarda üretilen diğer ürünlere erişim hakkına sahiptir. Tüm Üçüncü Dünya halkları - geleneksel yaşam tarzlarının bir kısmını korumaya ya da yeniden yaratmaya çalışanlar bile - Birinci Dünya yaşam tarzının en azından bazı unsurlarına değer verirler.⁷²

Bu kuramsal anlayış, Batılılaşma kavramını modernleştirme kavramından ayırarak Batılılaşmış olmayan toplumların aydınları tarafından nihayet kabul edildi. Fukuyama'nın daha sonra söyleyeceği gibi, Hegel (1770-1831), tarihin Batı merkezli bir hedefe doğru ilerlediğini düşünüyordu.⁷³ Dolayısıyla dünyanın homojenleşmesi, insan ruhunun geliş noktası olan Batı'nın görevidir. Hegel'in ifadesi şu şekilde sunulabilir: *“Dünya tarihi doğudan batıya doğru ilerler; çünkü Avrupa dünya tarihinin kesin sonudur, Asya başlangıçtır.”*⁷⁴ Bu tezin sınırlılığı, tarihsel-yapısal farklılıklar ve uluslararası bağımlılıkların dikkate alınmamasıdır. Ancak bu farklılıklar, üretim ekipmanının modernleştirilmesinden, sermayenin desteklenmesinden ve sanayileşmiş ülkelere teknik bilginin az gelişmiş ülkelere aktarılmasından sorumludur. Bu tip ülkeler kalkınma savaşı vermektedirler. Fukuyama, hikâyenin, Batı'nın dünya kararlarının merkezi haline geldiği 1989 sosyalist bloğunun sonu ile sona erdiğini savundu. Batı'nın zaferi ve Batı fikri, esas olarak Batı liberalizmine uygulanabilir sistematik alternatiflerin tükenmesinde tezahür etti. Sözlerine göre:

“Moskova'da geçen yıl kooperatif restoran ve giyim mağazaları açıldı; Beethoven Japon mağazalarına girdi; rock müzik aynı zamanda Prag, Rangoon ve Tahran'da da dinleniyor. Tanık olduğumuz şey sadece Soğuk Savaş'ın sonu veya savaş sonrası tarihin belirli bir döneminin geçmesi değil; böyle bir tarihin sonudur. Bu, insanlığın ideolojik evriminin ve Batı

⁷² Bkz Jeffrey D. Sachs, **The end of Poverty: Economic Possibilities for Our Time**, The Penguin Press, New York, 2005.

⁷³ Fukuyama, Francis, The End of History? **The National Interest**, Summer, 1989, ss. 1-18.

⁷⁴ Ömer Naci Soykan, “Hegel Sisteminde Tarih Felsefesi, Betimleyici-Eleştirel Bir Giriş”, Ankara Üniversitesi, **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 40, Sayı: 1, 1999, ss. 271-289, s. 288.

liberal demokrasisinin insan yönetiminin son şekli olarak evrenselleşmesinin son noktasıdır. Bu, yıllık dış ilişkiler özetlerinin sayfalarını doldurmak için daha fazla etkinlik olmayacağı anlamına gelmez. Ancak Batı demokrasisinin, maddi dünyayı uzun vadede yönetecek ideal olduğuna inanmanın güçlü nedenleri var."⁷⁵

Kısa bir süre sonra, Fukuyama'nın görüşüne tepki veren Huntington, açılış döneminin kültürler arasındaki çatışmaların bir dönemi olacağını fark etti."⁷⁶ Modernleşme teorisine göre, modern toplumlar daha üretken, çocuklar daha iyi eğitilidir ve muhtaç iyi tedavi edilir. Modern toplumlar, ulusal ve sosyal politik roller açısından sosyal yapısal farklılaşmanın özel bir özelliğine sahiptir. Siyasi ve sosyal olarak, modern toplumlar güçlü bir yapı ve politik kültürün sekülerleştirilmesiyle ve aynı zamanda daha tutarlı olan ulusal kimlikle güçlü bir şekilde tanımlanmaktadır. Modernleşme dünyayı homojenleştirmek için adım adım bir süreçtir.

Kaya, çoklu bir modernlik olduğu gerçeğinin de çok sayıda sonuca sahip olduğunu savunuyor. Bu nedenle, siyasi farklılıkların (liberal demokrasi yoluyla) ortadan kaldırılması, ekonomik farklılıklar (kapitalizm yoluyla) veya toplumsal farklılıklar (Batılılaşma yoluyla), toplumun modernleşme düzeyini belirlemenin tek yolu değildir. Bu nedenle, Fukuyama'nın "Tarihin Sonu" teorisi desteklenemez."⁷⁷ Bu, modernleşmenin toplumları yakınsama eğiliminde olduğu anlamına gelir, çünkü zamanla daha fazla benzerler. Diğer öncül, modernleşmiş politik sistemlerin daha meşru olması ve dolayısıyla, ulusal zenginlikleri geleneksel siyasal sistemlere göre yeniden dağıtma kapasitesinin daha yüksek olmasıdır. Son olarak, modernleşme zaman alıcı bir süreç olarak kabul edilir çünkü devrimci bir değişim değil, evrimsel bir değişimdir.

Batı'nın demokrasi fikrindeki ısrarı, demokratik hükümetlerin otokratik hükümetlerden daha az baskıcı olduğu inancına dayanıyordu. Bu bağlamda, hükümetin niteliği, modernleşme hakkındaki diğer kriterlerden daha belirleyicidir. İkinci inanç ilki ile ilgilidir ve gelişmiş devletlerin az gelişmiş devletlerden daha az baskıya eğilimli olduğuna inanmaktadır. Ancak modernleşmenin en iyi yollarını ararken göz önünde bulundurulması gereken başka göstergeler vardır. Demografik olarak, araştırmalar çok nüfuslu devletlerin (özellikle genç nüfus) az nüfusa sahip devletlerden daha baskıcı olma eğiliminde olduğunu söylüyor. Meşruiyet olsun ya da olmasın, fazla nüfus olsun ya da olmasın, otokratik bir devlet doğası gereği baskıcıdır. Özrün liberal modelde güçlenmesi için kullanılan form budur! Baskı ve

⁷⁵ Fukuyama, History, s. 1.

⁷⁶ Huntington, Medeniyetler, s. 9.

⁷⁷ İbrahim Kaya, **Social Theory and Later Modernities: The Turkish Experience**, Liverpool University Press, Liverpool, 2004, ss. 3-4.

yoksulluk birlikte var olan unsurlardır. Meşruiyet olsun ya da olmasın, nüfusu fazla olsun ya da olmasın, demokrat ve gelişmiş bir devlet baskıcı değildir. Yine, burada demokratik politik gelişme ve serbest piyasa paradigması altında liberal ideolojiyi satan bir anlatı vardır! Ancak tarihsel olarak liberal model çok yenidir. Sözde demokratik devlet de çok yeni bir oluşumdur.⁷⁸

19. yüzyılın ikinci yarısında mutlakiyetçi akım ve liberalizm arasındaki mücadelenin tarihi bunu iyi göstermektedir. İlginç olan, birçok ülkenin devam eden kalkınma konvoyunu yakalamış olmasıdır. Ve böylece Batı modelini sorgulamadan takip etmeye zorlanıyorlar. Soğuk savaşın sona ermesi ve Demir Perde'nin yok olması, kritik siyasî ayırma çizgisini doğuya, Doğu ve Batı Hıristiyanlık âlemi arasındaki asırlar boyu varolan sınıra doğru kaydırmış olabilir.⁷⁹ Modernleşme, geri dönüşü olmayan bir süreçtir. Yol gösterici bir ilke, Üçüncü Dünya ülkelerinin modernleşmeyi reddedemeyeceğini, çünkü modernleşmenin kaçınılmaz olduğunu ve herkes tarafından arzu edildiğini savunuyor. Tüm üçüncü dünya halkları - geleneksel yaşam tarzlarının bir kısmını korumaya ya da yeniden yaratmaya çalışanlar bile- birinci dünya yaşam tarzının en azından bazı unsurlarına değer verirler. Modernleşme, farklı zaman aralıklarında ve sosyal sistemin tüm sektörlerinde meydana gelen karmaşık, kapsamlı ve çok boyutlu bir olgudur.

Bu süreçte insan, doğayı kontrol etmeye ve ihtiyaçlarını kendi gereksinimlerine tabi kılmaya çalışmakta, aynı zamanda en fazla sayıda insan için sosyal ve politik seçenekleri de genişletmektedir. Giddens, modernliği yalnızca küresel etkileri nedeniyle değil, aynı zamanda geleneksel değerler üzerinde radikal değişiklikler yaratabilen dinamik karakteri nedeniyle de ele almaktadır. *“Modernleşme kuramı yanlış önermeler üzerinde temellendirilmiştir ve bir ölçüde Batı kapitalizminin dünyanın geri kalan bölümü üzerindeki egemenliğine ideolojik bir savunma aracı olarak hizmet etmektedir. 1960’lardan bugüne dek bu kuramın, dünya sisteminin kendisine gerçekten katkıda bulunan bir unsur olduğunu kabul etmek önemlidir.”*⁸⁰

1.1.4. Bağımlılık Kuramının Ağırlığı

Raul Prebisch'in (1901-1986) çalışmalarından, bağımlılık teorisinin temeli ortaya çıktı. Ona göre, ülkenin kalkınması adına şartlar yaratmak için para

⁷⁸ Bkz. Jeremy M. Weinstein, *Inside Rebellion - The Politics of Insurgent Violence*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

⁷⁹ Huntington, *Medeniyetler*, s. 142.

⁸⁰ Giddens, *Bir Giriş*, s. 131.

politikasına uygun olarak finansal piyasalara daha fazla ilgi gösteren döviz kurunun kontrol edilmesi gerekmektedir.⁸¹ Ek olarak, hükümetin rolü ulusal kalkınma platformunda daha etkili olmalı ve ulusal bir yatırım platformu oluşturmalıdır. Bu önlemler ışığında yazar, sanayileşme sürecini güçlendirmek adına iç Pazar oluşturmak için en etkili iç talebin desteklenebileceğine inanmaktadır. Yurt içi üretimi korumak için ulusal stratejilerin geliştirilmesi, kotaların oluşturulması ve dış piyasalara ilişkin tarifeler üzerinde durulmuştur.

“Prebisch ve onu takip eden Latin Amerika'daki yapısalıcı iktisatçılara göre, sanayi devrimiyle başlayan teknolojik gelişme ve bu gelişmenin ürünleri dünya ölçeğinde eşitsiz bir biçimde dağılmış olduğundan, sanayileşmiş ülkeler teknolojik ilerlemeyi içselleştirerek tekellerine almışlardır. Böyle bir durumda, sanayileşmiş ülkelerde içsel bütünlük korunurken, çevrede ikili yapıların olduğu bir ekonomi ortaya çıkmıştır. Çünkü bu ülkeler, sanayileşmiş ülkelere ithal ettikleri teknolojiyi ihraç amacıyla hammadde üreten sektöre yönlendirmişlerdir. Sermaye mali üretemeyen bu ülkelerde, modern teknolojinin kullanıldığı sektörle, geleneksel teknolojinin kullanıldığı iki ayrı alan oluşmuştur.”⁸²

Ancak Prebisch'in gelişimi için öneriler başarısız oldu ve bu da bir bağımlılık modelinin oluşturulmasına yol açtı. Bu daha ayrıntılı teorik model, 1950'lerin sonlarında ve 1960'ların ortalarında tanıtıldı. Bağımlılık teorisinin ana yazarları Gunder Frank Andrew⁸³, Raul Prebisch, Teotonio dos Santos⁸⁴, Fernando Enrique Cardoso, Edelberto Torres-Rivas⁸⁵ ve Samir Amin⁸⁶ idi. Keynes'in ekonomik yaklaşımına dayanarak, bağımlılık teorisi dört ana noktadan oluşuyordu: a) iç pazarlarda önemli iç talep gelişmesi; b) sanayiye teşvik etmek ve tarım sektörüne daha az bağımlı olmak; c) iç pazardaki talebi artırmak için çalışanların gelirlerini artırmak, d) Devletin ulusal kalkınma koşullarını güçlendirmek ve ülkede yaşam standardını yükseltmek için daha etkin bir rolü teşvik etmek.

Bağımlılık teorisine göre, az gelişmişliğin koşulu, kesinlikle Üçüncü Dünya ekonomilerinin Batı kapitalizminin egemen olduğu dünya sistemine dâhil edilmesinin sonucudur. Bu nedenle, gelişimsel çalışmalarda bağımlılık, bir ülkenin veya bölgenin, özellikle destek, hayatta kalma ve büyüme için diğerine bağımlı olduğu bir

⁸¹ Bkz. Raúl Prebisch, **O Desenvolvimento Econômico da América Latina e Seus Principais Problemas**, Fundação Getulio Vargas, São Paulo, 1949.

⁸² Karagöz, Ferda, “Yoksulluk Tuzağı ve Dış Yardım: Eleştirel Bir Yaklaşım”, İstanbul Üniversitesi / **Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 4, 2010, s. 3.

⁸³ Bkz. Andre Gunder Frank, **Reorient - Global Economy in the Asian Age**, University of California Press, California, 1998.

⁸⁴ Bkz. Theotônio dos Santos. **Teoria da Dependência-Balanços e Perspectivas**, Insular, Florianópolis, 2015.

⁸⁵ Bkz. Edelberto Torres-Rivas, “Dependencia, Marxismo, Revolución y Democracia: La Perspectiva desde la Periferia”, **Revista Latinoamericana de Ciencias Sociales** - 2009, ss. 27-76.

⁸⁶ Bkz. Samir Amin, **Unequal Development - An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism**, The Harvester Press, Hertfordshire: 1973.

durumu içerir. Eşit olmayan ticaret, zengin ülkelerin ucuz gıda ve hammadde sağlayarak gelişmekte olan ülkelerin iç kaynaklarını kullanmaları için uygun bir araçtır. Dahası, yoksul ülkeler gelişmiş ülkeler arasında kabul edilen katma değerli ürünlerin dağıtımını kontrol edemezler ve uluslararası kapitalizm ve çok uluslu şirketlerin büyümesi, gelişmiş ülkelere bağımlılıklarını artırarak yoksul ülkelerin daha fazla sömürülmesine yol açar. Bu nedenle, fakir ülkeler bu bağımlılığın sürekli büyümesini bekleyemezler.

Bu teorinin kökeni, Batılı olmayan ülkelerin Batılı ülkelerin gelişiminin tarihsel aşamalarına dayanan geri kalmışlıklarını açıklayan modernleşme teorisine olan tepkisinde yatmaktadır. Bağımlılık teorisi, Batı ülkelerinin “üçüncü dünya” ülkeleriyle olan ilişkilerini eleştirmektedir ve az gelişmiş ülkelere dış yardımın temel amacı, ülkelere yardım ederek fakir ülkelere ülkenin ekonomik çıkarlarına yardımcı olmaktır.

Bağımlılık teorisine göre, üçüncü dünya ülkelerinin geri kalmışlığının nedeni gelişmiş ülkelerdir. Bu teorinin teorisyenleri, bu ülkelerin az gelişmiş olmasının, kendi içsel dinamikleriyle değil, tarihsel süreçlerini gözlemleyerek anlaşılabileceğini savunmaktadırlar. Bir yandan, Batılı olmayan toplumlar, iç savaşlarda Batılı devletlerin müdahalesiyle savaşılmaya zorlanmakta, bu da politik istikrarsızlığa ve zayıf bir ekonomik yapıya yol açmaktadır. Az gelişmiş ülkelere zarar veren bu zayıf ekonomik yapı, zengin ülkelerin giderek daha baskın hale gelmeleri için kullanılan bir saldırı silahıdır. Öte yandan, gelişmiş ülkelerin refahının temel nedeninin az gelişmiş ülkelerin sömürülmesi olduğunu söylüyorlar.

1.1.5. Dünya Sistemi Kuramı

Immanuel Wallerstein, gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasındaki ilişkilere dair Dünya sistemi teorisinde bir açıklama yaptı. Wallerstein'in Dünya Sistem Teorisi'ne göre, merkezi, çevresel ve yarı-çevre ülkeleri vardır. Bu teoriye göre, merkezi ve çevre ülkeler arasında belirli bir işbölümü vardır. Çevre ülkelerinin bu işbölümündeki rolü, merkezi ülkelere hammadde ve ucuz işgücü sağlamaktır.⁸⁷ Gelişmiş teknolojiye sahip merkez, bunları yarı çevre ülkelerine ihraç eden gelişmiş ürünler üretmektedir. Bu nedenle, az gelişmiş ve gelişmiş ülkeler arasındaki uluslararası ilişkilerde bağımlılık ilişkisi, az gelişmiş ülkelerin gelişmesini engelleyecektir. Bu ilişkiler devam ettiği sürece gelişmekte olan ülkelerin gelişmesi

---

⁸⁷ İbrahim Halil Aytar ve Hasan Kendirci, “19. Yüzyılda Tarsus Kenti'nin Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme”, Mersin Üniversitesi, - **International Journal of History**, Cilt: 7 Sayı: 4, 2015, ss. 157-174, s. 25.

mümkün olmayacaktır. Gelişmek isteyen ülkeler politik, ekonomik ve kültürel olarak merkezi ülkelerden ayrılmalıdır. Ancak, bağımlılık kurtulmak için zor bir tuzaktır çünkü gelişmiş ülkeler bunu kabul etmez. Bu kararlılığı açıkça yapamazlar ancak ekonomik baskı uygulayarak bunu yapabilirler. Bu teori şu şekilde özetlenebilir:

“Modern devletler hiçbir zaman tam özerk bir siyasal bütün olmamıştır. Devletler, işleyişlerinde uymak zorunda oldukları bir dizi kural ve onsuz yaşamlarını sürdüremedikleri bir dizi meşrulaştırıcılardan oluşan bir devletlerarası sistemin ayrılmaz bir biçimi olarak gelişmiş ve biçimlendirilmiştir. Devletlerarası sistemin kuralları kuşkusuz, rıza ya da fikir birliği yoluyla değil, güçlü devletlerin kuralları daha zayıf devletlere, ikinci olarak da birbirlerine dayatma isteği ve yetisiyle uygulanmaktadır. Devletler hiçbir zaman özerk varlıklar olmamıştır, fakat daha çok modern sistemin başlıca kurumsal özelliklerini oluştururlar ve bazı devletler diğerlerine göre daha fazla güce sahiptirler. Bu yüzden egemen devletlerin sahip olduğu kapitalist ekonomik üretim tarzının dönemsel olarak geçirdiği krizler ve kendi aralarındaki çekişmeler dünya sisteminin kusursuz işlemlerini önler.”⁸⁸

Giddens'e göre, Batılı hükümetlerle Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası ve benzeri kalkınma ile ilişkili unsurlar olarak modernleşme ve Batı kapitalizminin dünyaya egemen olmasını ideolojik yön olarak savunur. Frank'a göre, az gelişmişlik, metropol-uydu ilişkisinin bir sonucudur. Sanayileşmenin, sanayileşmemiş ülkeler tarafından taklit edilecek özgürleştirici bir güç olduğuna inanılmaktadır. Avcıoğlu'nun görüşüne göre,

“Wallerstein'in düşünceleri, birbirinden bağımsız gibi görülen ve daha çok yerel etkiler ve sonuçlanmış gibi algılanan ekonomik, siyasal ve kültürel olayları ve ilişkileri, büyük bir yapı içinde birbirine bağlayarak, sistematik hale getirmek üzerine kuruludur. Bu bir anlamda, ekonomi, siyaset ve kültür gibi çeşitli alanlarla birbirine bağlanmış, işlevsel parçalarını devletlerin oluşturduğu büyük ve tek bir toplumu tasvir etmeye çalışmaktır.”⁸⁹

Dünya Sistemi teorisinin yol gösterici önceliği, modernleşme teorisine karşı reaktif doğasıdır. Modernleşme teorisini eleştirirken, dünya sistemi teorisinin savunucuları, Batı'yı bir model olarak alarak bu teorinin dünyadaki kapitalizmin egemenliğini desteklediğini gösterdiler. Kapitalizme karşı eleştiri, Batı'nın tarihi gelişimi ve Batı dışı dünya üzerindeki etkisi göz önüne alınarak formüle edilmiştir. Bu yaklaşımın önemi Giddens tarafından aşağıdaki terimlerle sunulmaktadır:

“Uzun ticaret kapitalizmi dönemi boyunca, gerekli olduğu yerlerde silah gücüyle desteklenen Avrupalı tüccarlar, Afrika sahillerini, Asya'yı, Kuzey ve Güney Amerika'yı kullanıma açtılar. Bütün bu bölgelerde ileri karakollar kurdular ve bu kıtaları sonradan tamamen değiştirecek olan, Avrupa'dan

⁸⁸ Immanuel Wallerstein. **Tarihsel Kapitalizm**, Metis Yayınları, İstanbul, 1996, s. 48.

⁸⁹ Gürçan Şevket Avcıoğlu, “Immanuel Wallerstein'in Dünya Sistemi, Jeopolitik ve Jeokültür Kuramı” Selçuk Üniversitesi/ **Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 31, 2014, ss. 97-110, s. 98.

Amerika'ya göçü başlattılar. Afrika'da ve Asya'da 17. ve 18. yüzyıllarda ticaret yönetimi genellikle, tacirlerin kurduğu 'East India Company' gibi şirketlere tekel ayrıcalıkları vererek düzenleniyordu. Bunlar ancak görünüşte yalnızca ticarî organizasyonlardı: faaliyetleri tehdit ya da kaba kuvvetle doğrudan destekleniyordu. Bu tür kuruluşlar böylelikle, devlet desteğiyle onaylanan yağmalamayla çoğu kez aynı anlama gelen mübadele şartlarını elde edebilmişlerdir. Sonuç, dünyanın geri kalan kısmından Avrupa'ya büyük oranda servet transferi oldu; bu servetin bir kısmı devlet tarafından alınmış, bir kısmı da Avrupa'da imalatta yatırıma fon sağlamak için sermaye olarak kullanılmıştır. Böylece İspanya, Meksika ve Peru'dan büyük miktarlarda gümüş, Portekiz ve Brezilya'dan altın getirmiştir. İngiltere, İspanyollara ve Portekizlilere karşı yürüttüğü korsan faaliyetlerinden kâr elde etmiş ve böylelikle Hindistan'da ve diğer başka yerlerde sömürgeleşmiş bölgelerden ciddi miktarlarda servet akışı sağlayan ticaret biçimlerini uygulayabilmiştir.”⁹⁰

Avrupa değerlerinin boyun eğdirilmiş halklara dayatmasına, bu toplulukların toplu ölümüyle eşlik etti. Genişlemeci maceralarında, ileri savaş ve at tekniklerine ek olarak, aynı zamanda bu tür hastalıklara bedensel bağışıklığı olmadan birçok insanın yok edilmesine katkıda bulunan bulaşıcı hastalıkları da taşıdılar. *“Avrupalıların başka halkları öldürmelerine ya da onları egemenlikleri altına almalarına olanak sağlayan dolaysız etkenler sıralanır -özellikle Avrupa'nın silahları, bulaşıcı hastalıkları, çelik aletleri, mamul ürünleri anılır.”⁹¹* Dünya sistemi teorisi, az gelişmişlik olgusunun gelişmiş ülkeler tarafından, sanayileşmiş ülkelerin dünya yoksulluğunun korunmasındaki rolünü vurgulayarak yaratıldığını savunuyor. Bununla birlikte, az gelişmiş ülkelerin bu çıkarlar dizisindeki rolünden de bahsetmeliyiz ve onları yalnızca sistemin mağdurların yerine koymakla kalmamalıyız. Yoksul ülkelerin elitleri, ülkelerinin fakirleşmesinden kazanıyor, bu nedenle az gelişmişliğe katkıları göz ardı edilemez.

1.1.5.1. Modernleşme Kuramlarına Yöneltilen Eleştiriler

Kaya'ya göre, sömürgecilik yokken farklı kuramları ve modernliğin yaklaşmasını incelemeliyiz. Bu çalışmanın iki yaklaşım üzerinde yoğunlaşması gerekiyor: küresel ve yerel. Modern yaklaşımın ortak özellikleri, küresel yaklaşımda bulunurken, yerel yaklaşım her toplum için özel niteliklere sahiptir. Küresel ve yerel yaklaşım arasındaki çatışma, her toplumun modernleşmesinin merkezindedir. Doğu'nun çöküşü tarihin sonuna tekabül etmiyor ve İslami hareketlerin ortaya çıkışı, SSCB'nin düşüşüyle oluşan yeni dünya düzeninin direnişle karşı karşıya olduğunu

⁹⁰ Giddens, Bir Giriş, ss. 133-134.

⁹¹ Jared Diamond. **Tüfek, Mikrop ve Çelik - İnsan Topluluklarının Yazgıları**, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, İstanbul, 2013, ss. 14-15.

kanıtlıyor. Sömürgecilik yokken Batının tecrübesini modernleşmenin tek modeli olarak ele almak yetersizdir. Dolayısıyla modernlik bir Batılı projesi değildir ve açıktır ve tamamlanmamış bir projedir.⁹² Kaya'nın bu görüşü modernliğin evrimsel bir projesi olan ve toplumun bütünleşmesine ve evrenselleşmesine götürecek Parsons'un yaklaşımıyla çelişiyor. Bireysel aktörlerin yetenekleri ihmal edilmemeli, mikro tarihin gözlemlenmesi gerekiyor çünkü bireysel aktörler farklı modernizasyon projeleri tanımlıyor. Batılı olmayan toplumlar, teknolojik ilerlemenin modern işaretlerini gösterirken, modernleşme teorisi, modernleşmeyi sağlamak için tüm ülkelerin Batı modelini izleyeceği ana önermeyi kaçırmaya başlıyor. Özgürlük ve kalkınmanın birlikte ele alındığını kabul eden Amartya Sen, modernleşme probleminin çok daha karmaşık olduğunu, yani uygarlığın, kültürün ve insanların tipini dikkate alması gerektiğini göstermiştir.

Modernleşme teorileri ile ilgili ilk sorun, Batı'yı diğer medeniyetleri göz ardı ederek her şeyin merkezi olarak görmenin derin vizyonuydu.⁹³ Batılı modellerin sosyal, kültürel ve ekonomik olmak üzere her alanda mükemmel olduğu fikri, yabancı kalkınma danışmanlarının baskın rolüne yol açmaktadır. Bu uzmanların yerel şartlar, değerler ve gelenekler hakkında bir şey bilmelerine gerek yoktur, çünkü bu unsurlar kendi bakışlarına göre ilerleme yolundaki engellerdir. Çözümleri önceden bilerek bir ülkeye gelirler ve mevcut standartlardan Batı standartlarına nasıl mümkün olabildiğince hızlı bir şekilde geçmeleri gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunurlar.⁹⁴ Modernleşme teorisinin zayıflığıyla ilgili ikinci bir konu, Batı toplumunun modernleşmesine ve refahına katkıda bulunan diğer halkların fedakârlığını göz ardı etmesidir. Batılılar, başka milletleri boyun eğdirmeden önce modernleşmemişlerdir. Aksine, ilk olarak diğer halkları boyun eğdirdi ve sömürdüler, böylece gelişimleri kesintiye uğrayan kurbanlarının pahasına modern hale geldiler. Örnekler eksik değil! Bayrakdar'ın sözleriyle:

“Batı Afrika sahillerinden sonra Meksika, Peru yerlilerinin binlerce seneden beri toplanmış hazineleri, mezarları yağma edildi. Daha sonra yerliler haraca bağlandı, zorla esir gibi madenlerde çalışmaya mecbur edildi ve yerli halk bu baskılar altında azalınca Afrika'dan zencileri getirmek gerekti. Bu nedenle, bütün bir kıtanın yerli sakinleri sistematik biçimde yok edildikten sonra Batı Avrupa ülkeleri zengin oldu. 1545'ten sonra, İspanyol gemileri her sene Meksika ve Peru'dan 300.000 kg.dan fazla gümüş ve altın getiriyor ve Avrupa'da elli sene içinde tedavülde bulunan para, dört misline erişmiş oluyor.”⁹⁵

⁹² Kaya, Social Theory, ss. 1-73.

⁹³ Altun, Gelişme, ss. 169-173.

⁹⁴ Joseph Eugene Stiglitz, **Globalization And Its Discontents**, Norton & Co, London, 2002, s. 88.

⁹⁵ Bayrakdar, Türk İnkılâp, ss. 5-6.

Bayrakdar'ın bu ustaca araştırmasında, Avrupa'daki zenginleşmenin Avrupa dışındaki diğer toplumların fakirleşmesinin eşlik ettiğini görmemize yardımcı olan unsurlar buluyoruz. Bu, Avrupa'yı zenginleştiren ilkel sermaye birikimi idi. Mozambik filozoflarından biri, Batılılara şu eleştiriyi yaptı:

“Adalet talep eden masum kurbanlarını hatırlamadan tiranlar hakkında nasıl konuşabiliriz? Adalet, en azından gelecek nesiller için! Sistemik olarak ihlal edildikten ve onları ihlal etmeye devam ettiklerinde, Batı insan haklarını herkese için mutlak bir zorunluluk haline getirir. Batı'nın olumsuz ve periferik tarihselliğine saygısızlık edenler, ekonomik yaptırımlar ve askeri müdahaleyi riske atacaktırlar. Batı'yı bugün olduğu gibi bir model olarak ele almalıyız ve İngiltere'yi, Amerika Birleşik Devletleri'ni, Fransa'yı, İspanya'yı ve Portekiz'i, başka ülkeleri işgal etmek için başka biçimlerde ve bahaneler altında hiç tereddüt etmediklerini unutmak zorundayız. Aynı yol gitmeden aynı sonuca ulaşmalıyız.”⁹⁶

Bu düşünce, insanlık tarihindeki bu mutlak modernleşme sürecini açıklarken, başta da söylediğimiz gibi, merkeze Batı'yı, yani Batı halklarını, Batılı toplumları ve onların deneyimlerini koymaktadır. Kendileri de Batılı olan bu şahsiyetler, Batı toplumlarını, bir anlamda, insanlığın modernleşmenin motoru olarak tanımlamış ve görmüşlerdir. Batı olmayan toplumlar, kendi özgül tecrübelerine herhangi bir özel değer atfedilmeksizin, Batı'yla olan farklılıkları üzerinden, yani Batı'nın aynasından tanımlanmaya başlamışlardır.

Modernleşme teorileri ile ilgili üçüncü bir problem, bu teorinin sonuçlarının amacına ulaşmakta başarısız olmasıdır. 1980'lerde, üçüncü dünya ülkelerinin ekonomik performansını iyileştirmek için uzmanlaşmış ekonomistler tarafından yapısal uyum programları tasarlanıp uygulandı. Bu programlar, modernleşme teorisi ilkeleri temelinde tasarlandı, ancak başarısız oldular. Yapısal uyum programının eleştirmenleri, bu programların dünyadaki yoksulluğun yayılmasının ana nedeni olduğunu söylüyor. Doğu Asya'daki ekonomik krizi analiz eden Stiglitz, şu soruyu sordu: *“IMF politikaları dünyayı küresel bir bataklığın kenarına nasıl getirdi?”⁹⁷*

Kalkınma için başarı modeli olarak hizmet veren ülkelerde yapılan çalışma, bu ülkelerde kullanılan stratejilerin sıklıkla yerel geleneklere uyarlandığını göstermektedir. Batılı kalkınma uzmanlarının tavsiyelerini göz ardı ederken, bu ülkeler en yüksek üretkenlik kazanımlarına ve tarihsel belgelere kaydedilen en hızlı büyüme oranlarına ulaşmışlardır. Başarılı kalkınma stratejileri ile ilgili çalışmalardan alınan dersler çok açıktır. Bu ülkelerin her biri, yabancı konseyleri göz ardı ederek ve kendi stratejilerini geliştirerek gelişti. Yerel koşullara ve kültüre özgü öz-güven,

⁹⁶ Severino Elias Ngoenha, **Filosofia Africana: das Independências às Liberdades**, Edições Paulistas-Africa, Maputo, 1993, ss. 47-49.

⁹⁷ Stiglitz, Globalization, s. 89.

özgüven, güven, işbirliği ve yöntemler başarılı bir gelişme için çok önemli olmuştur. Batılı modellere aşırı bağımlılık ve Batılı olmayan ülkelerin aşağılık kompleksi bu çevre ülkelerinin ilerlemesinin önündeki başlıca engellerdir.

Modernleşme kuramcılarının bakış açısına göre, geleneksel değerler sadece değişmez olmakla kalmayıp aynı zamanda modern toplumların yerini alabilmekte ve bu toplumların kapitalist gelişimin yolunu takip etmelerini mümkün kılmaktadır. Modernleşme kuramcıları bunun geleneksel olmayan modern toplumlardan önde gelen ülkelere geri dönüşü olmayan bir süreç olduğunu ve moderniteye doğru sosyal değişimin doğrusal bir şekilde, tekdüze biçimde gerçekleşeceğini varsaydılar.⁹⁸

Üçüncü Dünya ülkelerinde modernleşme teorisinin uygulanabilirliğinin zorluğu, bu ülkelerin homojen bir geleneksel değerler kümesine sahip olmaması, yani değer sistemlerinin oldukça heterojen olmasıdır. Modernleşme sürecinde, önemli olan üç ana değişkene saygılıdır: söz konusu toplumun içsel faktörleri, kültürel değerler ve sosyal kurumlar. Genel modernleşme teorisi, her şey için yeterli bir teori değildir, ancak Batı'yı bir model olarak ele alan bilimsel-endüstriyel kalkınma çözümleri sunarak uluslararası neden eşitsizliğin olduğu sorusuna cevap vermeyi amaçlamaktadır. Dahası, bu endişe bağımlılık teorisi kuramcıları arasında da ortaya çıkmaktadır. Aradaki fark, Batılı olmayan toplumların gelişmesi için bir yol olarak Batı ile ilişkilerde bir kopma olması gerektiğini savunmalarıdır. Modernleşme kuramcıları, geleneksel toplumların değerlerinin değişmez olmadığını ve modern toplumların değerleri ile yer değiştirebileceğini söylüyorlar. Bunun geri dönüşü olmayan bir süreç olduğunu ve moderniteye doğru sosyal değişimin doğrusal ve düzenli bir şekilde gerçekleştiğini vurgulamaktadırlar.

“Geleneksel bir toplumla modern bir toplum arasındaki temaslar bir kez başladıktan sonra, süreç içinde, artık sanayileşme yoluna-girmiş olan geleneksel toplumda bu sürecin gereklerini yerine getirme görevini üstlenecek olan bir entelektüeller grubu oluşmakta ve bu grup, modern ordu gibi sanayi toplumuna özgü değerleri benimsemiş diğer gruplarla birlikte modernleşme sürecini içeriden besleyen ajanları oluşturmaktadır. Bu güçler, geleneksel güçlerle bir koalisyon içinde iktidara gelmeleri halinde dahi toplumsal değişimin yürütülmesinde hâkim bir konum kazanmaktadırlar.”⁹⁹

Eisenstadt, modernleşmenin, tarihte görülmemiş bir değişim sürecini ifade ettiğini, bu sürecin doğal olarak çok acı verici ve yorucu olduğunu ve sunduğu fırsatları da eklediğini kabul ediyor.¹⁰⁰ Onun için, batıdan dünyaya yayılan

⁹⁸ Asad Zaman, “Failures of Modernization Theories”, **Pakistaniaat: A Journal of Pakistan Studies**, 2009, ss. 117-119.

⁹⁹ Köker, Modernleşme, s. 63.

¹⁰⁰ Altun, Gelişme, s. 170.

modernleşmenin temel özelliği, insanın yarattığı tüm politik, ekonomik, sosyal ve kültürel yapıların dönüşümü idi. Böylece her devlet, her toplum, her birey bu olguyla yüzleşmek zorunda kaldı. Her toplumun bu zorluğa karşı tutumu, genellikle kendi geleneksel alışkanlıklarını ve uygulamalarını takip ederek kararsız ve belirsizdir.¹⁰¹

1.2. İKTİDAR VE KÜLTÜR

1.2.1. İktidar

Sınıf kavgası, nüfus teorileri, sosyal rejimler, toprak reformu, baskı grupları, firma organizasyonu ve piyasa liderliği, düopol rekabeti ve monopoller, sendikacılık ve daha birçok sorunlar, iktidar teorilerinin kapsamına girmektedir. Birçok yazar iktidarı en genel anlamıyla "bazı kişi ve kümelerin, başka kişi ve kümeler üzerindeki etkisi" olarak ele alır.¹⁰² Bu tanımlamalardan çıkan en basit sonuç, iktidarın bir eşitsizlik ilişkisi olduğu ve bu eşitsizlikle beraber zorun, zorlamanın, baskının ve müdahalenin paralel geliştiğidir.¹⁰³ İktidar, devlet liderlerinin toplumu bir bütün olarak örgütleme ve yönetme yeteneği olarak anlaşılır.

*"Kavramsal olarak iktidara ilişkin önemli meselelerden biri de kavramın güç kavramı ile olan yakınlığıdır. Hatta bazen bu iki kavram birbirinin yerine kullanılmaktadır. Güç, iktidara göre daha görünür ve kolayca algılanabilir bir olgudur. Fiziksel güç ifadesi bu durumun açık bir örneğidir. Çünkü güç, etkisi bakımından doğrudan ve ortada olan, dolaysız ve zorlayıcı bir şeyi çağırıştırır. Güç, zamanla kendini iktidara dönüştürebilir veya tam tersine bunalım dönemlerinde iktidar çıplak güç haline geri dönebilir. İktidar güce göre daha az dinamiktir ama daha genel, daha kapsayıcı, daha törensel ve daha geniş bir mekân içinde işler."*¹⁰⁴

İktidar çalışması sosyoloji için çok önemlidir. İktidarın kendisi kolayca anlaşılabilir bir kavram olmasına rağmen tanımı karmaşıktır. Norberto Bobbio için, beklenen sonuçlara göre üç güç tanımı vardır: temelci tanımlar; öznel tanımlar ve ilişkisel tanımlar. İktidarın temel tanımları, gücün diğer malları elde etmek için kullanılan bir şeyle özdeşleştirilmesiyle ilgilidir; özdeşleştirici tanımlar, kişinin belirli etkilere ulaşma yeteneği olduğunu ifade eder; ilişkisel tanımlar, katılımcılardan birinin diğerinden belirlenmiş bir davranış elde etmeyi beklediği iki kişi arasında bir

¹⁰¹ Bkz. Shmuel Noah Eisenstadt, **Modernleşme: Başkaldırı ve Değişim**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2014.

¹⁰² Cemal Bali Akal, **Yasa ve Kılıç**, Afa Yayınları, İstanbul, 1991, s. 39.

¹⁰³ Halis Çetin, "Siyasetin Evrensel Sorunu: İktidarın Meşrutiyeti - Meşrutiyetin İktidarı", **Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, 58. 1. 2003, ss. 63-88, s. 63.

¹⁰⁴ Ahmet Kemal Bayram, "İktidar Çözümlemelerinde Bir Mihenk: Michel Foucault", Afyon Kocatepe Üniversitesi, **Sosyoloji Bölümü'nde Bilgi** (7) 2003 / 2 ss. 33-46, s. 35.

ilişki kurar.¹⁰⁵ Ksenophon (MÖ yaklaşık 434 – MÖ 354) gibi klasikler, halihazırda güçlü “başkalarının istediği gibi davranarak diğerine egemen olma yeteneği” olarak tanımladı. Siyasal iktidar, iktidarın gücü veya ideolojik gücünün alt kategorisi gibi, toplumsal iktidarın bir alt kategorisidir. Her bir alt kategorinin diğer alt kategorileri nasıl etkilediği, yani ekonomik iktidarın ortaya çıkışı için siyasi iktidarın ne kadar önemli olduğu ve bunun tersinin görülmesi devam edecektir. Aynı şekilde, ideolojik iktidarın diğer alt kategoriler üzerindeki etkisi de araştırılmalıdır.

1.2.2. Genel Hatlarıyla Kültür

Evrensel bir kültür tanımı oluşturma girişimi, tamamen farklı kültürel analizlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kültür de iktidar gibi dünya ölçüsünde yaygın ve karmaşık bir kavramdır. Kültür, kelime olarak *cultura*'dan gelip Latince'de *colere*, sürmek, ekip biçmek; *cultura* ise ekin karşılığıdır. Kültür, kısaca insanın yaptığı ve yarattığı şeylerdir.¹⁰⁶ Bir toplumun kültürü, hem maddi olmayan yönleri hem de kültürün içeriğini oluşturan inançlar, fikirler ve değerler -somut yönler- bu içeriği temsil eden nesneler, semboller veya teknolojiyi kapsar. Kültür, güç veya medeniyet gibi yaygın ve karmaşık bir kavramdır. Ünlü İngiliz tarihçisi Toynbee'yi de -içerik bakımından çeşitli kapsamlara sahip olsa da- kültür ve medeniyet kavramlarını farklı kılan düşüncüler arasında düşünülmelidir. Ona göre "*Kültür, toplum üyelerinin düzenli davranışıyla ifade edilen, toplum üyelerinin iç ve dış davranış düzenidir.*"¹⁰⁷

Kültür, bir toplumun ya da o topluma ait grupların yaşam biçimlerini ifade eder; giyim kuşamlarını, evlilik ve aile biçimlerini, iş kalıplarını, dini törenleri ve boş zaman etkinliklerini içerir. Kavramsal olarak 'kültür' ve 'toplum' arasında ayrım yapabiliriz, ancak bu iki kavram arasında çok yakın bağlantılar vardır. Bir toplum, bireyleri kolektif olarak içeren bir yorumlama sistemidir. Toplumda milyonlarca insan vardır. Diğerleri, avcı-toplayıcıların en eski toplulukları gibi, sadece otuz ya da kırk kişi içerebilir. Toplamları birleştiren, üyelerinin kendilerini tek bir kültüre göre yapılandırılmış sosyal ilişkilere dönüştürmeleridir. Kültürler toplumlar olmadan var olamazlar. Fakat aynı şekilde, kültür olmadan hiçbir toplum var olamaz.¹⁰⁸ Kültür olmadan, genellikle terimini kullandığımız anlamda "insan" olmazdık. Kendimizi ifade edecek bir dilimiz olmayacak, özbilinç duygusu yok ve düşünebilme yeteneğimiz ve

¹⁰⁵ Bkz. Norberto Bobbio, *O Futuro da Democracia: Uma Defesa das Regras do Jogo*, Paz e Terra, Rio de Janeiro, 1986.

¹⁰⁶ Arslanoğlu, Eğitim, s. 10.

¹⁰⁷ Toynbee, Tarih Bilinci, s. 45.

¹⁰⁸ Ali Bulaç, *Tarih, Toplum ve Gelenek*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 146.

aklımız ciddi şekilde sınırlı olacaktır. İnsanlar arasındaki kültürel varyasyonlar farklı toplum türleri ile ilgilidir.¹⁰⁹ Kültürel normlar ve değerler genellikle zamanla değişir.

1.3. EKONOMİK KALKINMA KURAMI ÜZERİNE

Bu bölümde, önce iktisat kuramı, bu kuramın içinde yer aldığı modernleşme kavramı ve buna yöneltilen eleştiriler tartışılacak, sonra da genel olarak gelişmiş veya az gelişmiş toplumlarda kalkınma-modernleşme, özel olarak da politik iktidarın rolü ilişkisi üzerinde durulacaktır. Genel anlamda, tartışılan tüm teoriler gelişimin bazı yönlerini açıklamakta, ancak az gelişmişliğin nedenlerini tam olarak açıklamamaktadır. Bazı teoriler, belirli tarihsel durumlara ve spesifik üretim koşullarına daha uygundur, diğer olgularla daha az ilişkilidir.¹¹⁰ Bu teorilere göre az gelişmişlik kısır döngülerin sonucudur, çünkü gelişmekte olan ülkelerdeki düşük gelirler düşük işgücü verimliliğinden kaynaklanmaktadır. Bu düşük emek verimi, sırayla, sermayenin yatırıma olan kıtlığının bir sonucudur.

Tasarruf oranı gerçek düşük gelirle belirlendiğinden, döngü kapalıdır. Kısır döngüyü aşmak için hükümetler sermaye oluşumunu ve yatırımlarını vurgulamalıdır. Teorilerin önemi, onlar az gelişmişlik hâkim durumun üstesinden gelip belirli ekonomik ve sosyal koşullar altında ele geçirdiğinde gelişimini başlatmak için bir strateji sağlar, ancak bütüne uygulamak kalmamasıdır. Genel gelişim teorisinin yokluğunda, farklı teoriler birbirlerini destekleyebilirler, böylelikle her ülke kendi gelişim projesini geliştirir. Yeterli olmak için, genel bir teori, farklı ülkeler için az gelişmişliğin bir açıklamasını içermelidir; sanayileşmiş ülkelerin kalkınma sürecinin bir açıklaması ve gelişmekte olan ülkelerde az gelişmişliğin üstesinden gelmek için bir stratejidir. Dahası, bu amaca yönelik teori tüm ilgili özellikleri ve bunların karşılıklı bağımlılığını içermelidir; farklı gelişim seviyeleri; toplumun ve ekonominin farklı sektörleri ve katmanları arasındaki süreçler ve ilişkiler; tamamen imkânsız olan kalkınma sürecinin uluslararası boyutlarının yanı sıra.¹¹¹

1.3.1. Kalkınma Kavramı

Genel anlamda, kalkınma, bir toplumun, insanların sosyal, ekonomik, politik ve kültürel sorunlar açısından kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri bir durumdan, bunu yapabildikleri aşamaya geçişini içeren bir süreçtir. Sonsuz olabilen bu

¹⁰⁹ Giddens, Sosyoloji, s. 20.

¹¹⁰ Ahmet Tolunay ve Ayhan Akyol, "Kalkınma ve Kırsal Kalkınma: Temel Kavramlar ve Tanımlar", Süleyman Demirel Üniversitesi, **Orman Fakültesi Dergisi**, Seri: A, Sayı: 2, 2006, ss. 116-127.

¹¹¹ Zaman, Modernization Theories, ss. 117-119

ihtiyaçlar arasında gıda, sağlık, eğitim, barınma, istihdam¹¹², zgrlk¹¹³ ve adaleti¹¹⁴ vurgulayabiliriz. Genel olarak gelişmeden bahseden, hayali insanımız Batı lkelerinde sosyal, ekonomik, politik ve kültürel durumu araştırıyor. Çünkü kalkınma kavramını kendi yollarına kurumsallaştırdılar ve onu asimile ederek bu Batı lkelerinin örgütsel modelleri temelinde kalkınma kavramlarını geliştiren diğer toplumlara dayatabildiler. Az gelişmişlik, düşük düzeyde yaşam kalitesi, tüketim, verimlilik ve yüksek yoksulluk oranlarıyla, genellikle sınırlı düzeyde ekonomik kalkınma seviyesine sahip yoksul ülkelerin ekonomik ve sosyal durumunu tanımlamak için tasarlanmış bir terimdir. Az gelişmişlik, gelişimsel bir eksikliğin olduğu anlamına gelmez, bunun yerine bu süreci gerçekleştirmede zorluklar içerir. Bir ülkenin az gelişmiş olup olmadığını, yani ekonomik ve teknolojik bağımlılığı, sosyal sorunları, düşük sanayileşme endekslerini, altyapıdaki sorunları, diğer göstergelerin yanı sıra tanımlayan bazı kriterler vardır. Kalkınma kavramıyla birlikte üzerinde durulması gereken diğer bir kavram ise ekonomik gelişme kavramıdır.

“Daha geniş bir ifade ile sosyo-ekonomik gelişme, büyüme ve kalkınmanın içerdiği tüm nitel ve nicel değişimleri ifade etmektedir. Bu iki kavramı ayıran temel nokta ise kalkınma kavramının çoğunlukla gelişmekte olan ülke ve bölgeler için kullanılması, gelişme kavramının ise gelişmiş, az gelişmiş her ülke veya bölge için bu ülkelerdeki büyüme ile birlikte nicel ve nitel yapısal değişimleri kapsamasıdır.”¹¹⁵ Gelişme kavramı ekonomik ve toplumsal yapıdaki tüm değişimleri (nitel ve nicel) de içeren bir kavram olarak durmaktadır.”¹¹⁶

Büyüme ve kalkınma kavramlarının hem teoride, hem de uygulamada farklı yeri ve anlamları bulunmaktadır. Ekonomik gelişme ve ekonomik büyüme mutlaka aynı şey değildir. Kalkınma, kurumlardaki yenilikler, davranışlar ve teknoloji de dâhil olmak üzere ekonominin yapısında değişiklikler yapılmasını gerektiren niteliksel bir değişikliktir. Kalkınma hem bir ön koşul hem de büyümenin bir sonucudur. Büyüme, ekonominin ölçeğinde, yatırım, çıktı, tüketim ve gelir bakımından niceliksel bir değişmedir. Yani, *“büyüme, ekonominin üretim, yatırım, dış ticaret, gelir, istihdam, sermaye donanımı, servet, doğal kaynak düzeyi, gibi bütün sayısal değerlerinin artış göstermesidir.”*¹¹⁷

¹¹² Bkz. Seymour Martin Lipset, *Political Man: The Social Bases of Politics*, California University Press, Berkeley, 1959.

¹¹³ Sen, özgürlükle, ss. 20-26.

¹¹⁴ Bkz, Barrington Moore-Jr, *Injustice: The Social Bases of Obedience and Revolt*, Palgrave Macmillan, London, 1978.

¹¹⁵ Memduh Alper Demir, *Kalkınma Teorileri Kapsamında Türkiye’de Ekonominin Planlı Dönemde Analizi*, DE, İzmİr, 2013, s. 3.

¹¹⁶ Mehtap Tunç, *Kalkınmada İnsan Sermayesi Yaklaşımları ve Türkiye’de İnsan Sermayesi Boyutunun Analizi*, DE, İzmİr, 1997, s. 14.

¹¹⁷ Tolunay ve Akyol, *Kalkınma*, s. 118.

“Klasik ekol sonrasında ekonomistler, üretim, dağıtım, tüketim gibi temel ekonomik faaliyet alanların kavramsallaştırmalar ve büyüme ve ulusal zenginlik kavramların ulusal gelir muhasebe sistemleri içinde ölçülebilir hale getirmişlerdir. Bir ekonominin büyüüp büyümediğine, makroekonomik muhasebe sistemlerinin temel kategorisi olan gayri safi yurtiçi hâsılanın (GSYİH) reel değişimleri izlenerek karar verilir. Belirli bir dönem içinde reel GSYİH artmışsa, ekonomik büyüme gerçekleşmiştir.”¹¹⁸

Kalkınma, bulunulan durumdan ya da bir önceki konumdan hareket ederek, değişime girmeyi öneren dinamik bir kavramdır. Gelişme, büyümenin, yukarıda bahsedilen yenilikler ve yapısal değişiklikler olmadan uzun süre devam edemeyeceği anlamında büyümeden önce gelir. Ancak büyüme, ekonomide yeni değişimlere yol açacak, yeni ürün ve firmaların yaratılmasına ve sayısız küçük yeniliklere neden olacaktır. Bununla ilgili olarak, Yavilioğlu aşağıdakileri açıklar:

“Ekonomik büyüme, bir ülkenin üretim kapasitesinin artırılması için kullandığı araçlarla ilgili bir kavramdır. Ekonomik büyümeyi açıklayan dört temel değişken bulunmaktadır: İşgücünün kalitesi ve miktarı, Doğal kaynakların kalitesi ve miktarı, Reel sermayenin kalitesi ve miktarı, Ülkenin teknolojik seviyesinde gösterdiği başarı. Ekonomik büyüme, üretimdeki kapasiteyi belirleyen bu faktörlerin geliştirilip yaygınlaştırılması faaliyetlerini konu alır.”¹¹⁹

Birçok gelişmekte olan ülke yoksulluğun kısır döngüsüne yakalanmış durumda. Düşük gelir düzeyi tasarrufları önler, sermaye artışını geciktirir, verimlilik artışını engeller ve gelirleri düşük tutar. Başarılı gelişme, zinciri birçok noktada kırmak için adımlar atmaya gerektirebilir. Yoksulluğun diğer noktaları -tarım dışı sektörlerde istihdam olanaklarının kısıtlılığı; tarımsal üretim tekniklerinin ilkel olması; tarım sektöründe işsizliğin ve özellikle gizli işsizliğin varlığı; kişi başına gelirin çok düşük olması; kişi başına tasarruf ve kapital donanımının düşük olması; harcamalar içerisinde yiyecek giderlerinin büyük paya sahip olması; dengesiz gelir dağılımının geçerli olması; pazar ve kredi yapısının yetersiz olması vb. gibi göstergeler dâhil- da kendini güçlendiriyor.¹²⁰ Yoksulluğa düşük eğitim seviyesi, okur-yazarlık ve beceri eşlik eder; bunlar, yeni ve gelişmiş teknolojilere adaptasyonu engeller ve hızlı nüfus artışına yol açar. Kalkınma kavramının karmaşıklığı dikkatli analiz gerektirir. Bu yüzden kalkınma, sosyal değişim sürecini etkilemek için yapılan olumlu müdahalelerle çok yakından ilişkilidir. Kalkınmayla ilişkilendirilen diğer kavramlar ise modernleşme ve sanayileşmedir.

¹¹⁸ Ekrem Ersin Cesur, **Çocukların Çalıştırılmasının Ekonomik Büyümeye Etkisi**, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2006, s. 8.

¹¹⁹ Cengiz Yavilioğlu, “Kalkınmanın Anlambilimsel Tarihi ve Kavramsal Kökenleri”, Cumhuriyet Üniversitesi, **İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt: 3, Sayı 1, 2002, ss. 59-77, ss. 59-65.

¹²⁰ Tolunay ve Akyol, Kalkınma, s. 117.

“Büyüme ve kalkınma kavramlarındaki gibi, kalkınma ve modernleşme kavramları da bazı yönleriyle birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Bazen de sanayileşme ve kalkınma kavramları birbirinin yerine kullanılmaktadır. Bunun hem teoriden hem de uygulamadan kaynaklanan nedenleri bulunmaktadır. Fakat bu kavramların birbirlerinin yerine kullanımlarının doğruluğunu tespit edebilmek için her bir kavramın yapısı ve içeriği ayrı ayrı belirlenmelidir.”¹²¹

Kalkınma, bir ülkenin yapısal niteliklerinin olumlu yönde değişimidir. Kalkınma farklı amaçları ve süreçleri içerebilir. Kalkınma sürecinin üç elemanı bulunmakta ve bunlar ülkelerin kalkınma uğraşlarında eş zamanlı olarak yürütülmektedir. Bu elemanlar:

i) *Ekonomik Kalkınma: İnsanların gereksinimi olan mal ve hizmetlerin gelişmiş bir ekonomik yapı içerisinde üretilmesiyle, insanların refah ve mutluluğu artacaktır.*

ii) *Sosyal Kalkınma: Sosyal yaşam koşullarının iyileştirilmesi için yapılan ve ağırlıklı olarak hizmet yönü ağır basan kalkınma konularıdır. Bunlar; sağlık, eğitim, altyapı, şehirleşme, çevre sorunları gibi konuları içermektedir.*

iii) *İnsan Kalkınması: Bireysel ve toplumsal olarak tüm insanların, sahip oldukları potansiyellerini kalkınma için kullanmaları ve ülkenin olumlu yönde gelişmesinde yapıcı rol oynamalarının sağlanmasıdır.*¹²²

1.3.2. Klasik İktisat Kuramı

XVIII. yüzyılda, Adam Smith (1723-1790), Thomas Robert Malthus (1766-1834) ve David Ricardo (1772-1823) gibi İngiliz iktisatçılar, ekonomik kalkınma teorilerinin sunmaya çalıştılar. Malthus, nüfus teorisinden ekonomik gelişmeyi açıklayıp Adam Smith, milletlerin gelişimini ve zenginliğini işbölümü ve uzmanlaşma ayrımı temelinde açıkladı; David Ricardo, azalan verimler yasası ve karşılaştırmalı üstünlükler teorisini formüle etti. *“İşbölümü, öyle geniş bir fayda gözetmeyen, insan tabiatındaki belirli bir eğilimin, yani alıp vermek, bir şeyi bir başka şeyle trampa ve değiş etmek eğiliminin pek yavaş, tedrici, fakat kaçınılmazı imkânsız olan sonucudur.”¹²³* Ricardo, devletin gerçek yükünün, vergilerle veya borçla finanse edilip edilmediğine bakılmaksızın kamu harcaması olduğunu öne sürmüştür.¹²⁴

¹²¹ Memduh Alper Demir, **Kalkınma Teorileri Kapsamında Türkiye’de Ekonominin Planlı Dönemde Analizi**, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2013, s. 3.

¹²² Tolunay ve Akyol, Kalkınma, s. 119.

¹²³ Smith, Milletlerin Zenginliği, s. 43.

¹²⁴ Tekin Akdemir ve Şahin Yeşilyurt, “Devlet Borçlarının Kökeni, Gelişimi ve İktisadi Temelleri” Karadeniz Teknik Üniversitesi, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl: 8 Sayı: 16/ 2018, ss. 279-305, s. 297.

Klasik İktisat Kuramı bu şekilde formüle edilmiştir. Ama “yaklaşık 200 yıl önceki sosyal ve ekonomik şartlara göre tanımlanan iktisadi üretim faktörleriyle 21. yy.ın ekonomik olaylarını açıklamak çoğu zaman mümkün olmamaktadır. Çünkü, klasik iktisat öğretisinde sermaye, üretime katılan makine ve teçhizat gibi fiziksel değerleri nitelemekteydi. Artık geline nokta sermaye, üretime pozitif katkısı olan her türlü maddi ve maddi olmayan iktisadi değerler olarak kabul edilmektedir.”¹²⁵

Adam Smith, 1776'da yayınlanan “Milletlerin Zenginliği” adlı klasik kitabında modern kapitalizmde ekonomik büyüme ve teknolojik yenileşmenin ahlaki ve entelektüel temellerini attı. “Smith tarafından formelleştirilip iktisat düşüncesinin olmazsa olmazsa unsuru haline getirilmiş olan ‘takas, trampa ve değişimle uğraşan vahşi’ tipi, ekonomik faaliyetle ilgili bütün analizlerin başlangıç noktasını oluşturur.”¹²⁶ Görünmez El'in altı bölümünde, en çok bilinen kitabından alınmış, yazar ticaretin ve finansın doğasını inceler ve vatandaşların bireysel zenginleşmesi yoluyla ulusların gelişimini teşvik etmek için kılavuzlar önerir.

Liberalizmin öncüsü -yatırım ve ticari özgürlükleri savunan ekonomik doktrin ve devletin müdahalesi, genel servetin artışının temelleri- piyasaların doğal işleyişinde "görünmez bir el" in kendi kendini düzenleyen müdahalesini tespit ediyor. Bu görünmez el, temsilcilerinin inisiyatiflerinin kendi çıkarları doğrultusunda değil, tüm toplumun yansımasıyla dengelenmesini sağlar. Smith'e göre, işbölümü sanayi ekonomisinin itici gücüdür. “İşbölümü, öyle geniş bir fayda gözetmeyen, insan tabiatındaki belirli bir eğilimin, yani alıp vermek, bir şeyi bir başka şeyle trampa ve değiş etmek eğiliminin pek yavaş, tedrici, fakat kaçınılmazı imkânsız olan sonucudur.”¹²⁷ Aynı zamanda, ekonomik büyümenin koşulu, gereksiz ihtiyaçların ortadan kaldırılmasının bir sonucu olması gereken sermaye birikimidir. Bugün birçok kişi Adam Smith'i hatırlasa da, özellikle piyasa güçlerinin kendisini organize edecek bir işbölümü -meşhur görünmez bir el nasıl tutabileceğine dair parlak fikirleri nedeniyle- Smith serbest piyasa ideologu değildi. Smith, devletin savunma, adalet, altyapı ve eğitim alanında büyük sorumluluklara neden sahip olduğunu ve böylece özel pazar güçlerini tamamladığını ayrıntılı bir şekilde açıklamak için “Milletlerin Zenginliği” kitabında zamanının çoğunu harcadı. Ekonomik büyüme ve kalkınma, yenilikle el ele gider. Yenilik, modern ekonomik kalkınmada nihayetinde yeni bir yöntem olarak kabul edilen çok önemli bir kavramdır. Schumpeters, inovasyon

¹²⁵ Mehmet Karagöl, “Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyümeyle İlişkisi ve Etkin Kullanımı”, **Akdeniz İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, (5) 2003, ss. 79-90, ss. 80-81.

¹²⁶ Karl Polanyi, **Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri**. İletişim Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 2000, s. 19.

¹²⁷ Adam Smith, **Milletlerin Zenginliği**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 33.

alışmalarına odaklanan ekonomistlerin ilkiydi. Schumpeter'e göre, inovasyon işin kazancını getiren şeydir ve her ekonomik ilerleme daha fazla inovasyon arayışına girmelidir. Onun için yenilikler iki tiptir: radikal yenilikler ve küçük yenilikler. Radikal yenilikler dünyayı etkilerken, küçük yenilikler sınırlı etkilere sahiptir.¹²⁸ Ancak iktisadi devreler canlanma, durgunluk, gerileme ve yeniden canlanma safhalarından oluşmaktadır.¹²⁹ İnovasyondan, ürüne olan talep canlandırılır ve sonuç olarak pazar genişletilir.¹³⁰ Schumpeter'den önce, Adam Smith, Karl Marks ve bazı klasik ekonomistler, ekonomik kalkınma için inovasyonun rolüne çoktan önem vermişti.

Örneğın Adam Smith, emek ve uzmanlaşma bölümlerinde, bireylerin yenilik yapmalarına izin veren beceriler edindiğini, yani çalışmalarının niteliğinin niteliksel hale geldiğini savundu. Marks, proletaryanın yeni makineler, yeni üretim yöntemleri ve yeni teknolojiler aracılığıyla teknik verimliliğı ve yatırımı artırdığı sermaye birikimi sürecini inceledi. Bu yüzden, Schumpeter'in Yenilik Teorisi, iş döngüsünün diğerk yatırım teorileriyle paraleldir; bu, parasal genişlemenin beraberinde getirdiğı yatırım değışikliğinin işletme dalgalanmalarının arkasındaki ana etkenler olduğunu öne sürer. Schumpeter'in Teorisi, iş dünyasında inovasyonun, artan yatırımlar ve iş dalgalanmalarının ana nedeni olduğunu belirtti. Schumpeter'e göre, konjonktürel süreç, neredeyse yalnızca organizasyonda hem endüstriyel hem de ticari yeniliklerin sonucudur. İnovasyon, buluş anlamına gelmez; yeni teknolojinin, yeni malzemelerin, yeni yöntemlerin ve yeni enerji kaynaklarının ticari uygulamalarına atıfta bulunur.¹³¹

1.4. İKTİSADİ BÜYÜME VE KALKINMA SORULARI

Bu çalışmada kalkınma, içinde bulunan kaynakların rasyonel ve sürdürülebilir kullanımıyla halkın ihtiyaçlarının karşılandığı bir ulus içindeki sosyal koşulu ifade eder. Bu genel gelişim tanımı, belirli bir ülkede ikamet eden sosyal grupların, eğitim, barınma, sağık hizmetleri, gıda, ulaşım, istihdam ve her şeyden önce mülk gibi temel hizmetlere erişebilmesinin şartlarını içerir. Ekonomik gelişme, ona yönelik politika izleyen bir hükümeti gerektirir. Hükümetin bu konuda oynayacak birçok rolü var. Hükümet, ncelikli olarak altyapı projelerini tespit etmeli ve finanse etmelidir ve bir grup için değıl, tüm nüfus için gerekli sosyal ve altyapı hizmetlerini sağılamalıdır.

¹²⁸ Joseph Alois Schumpeter, **The Theory Of Economic Development - An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle**, Oxford University Press, London, 1949, s. 5.

¹²⁹ Sıtkı Selim Dolanay., "Schumpeter Sisteminde Yenilikler, Ekonomik Gelişme ve Devresel Hareketler", Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi**, 2009, ss. 171-188, s. 172.

¹³⁰ Joseph A. Schumpeter, **Business Cycles Voll, I: A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process**, McGeaw-Hill Book Company, Inc, London, 1939, s. 145.

¹³¹ Schumpeter, *Business Cycles*, s. 71.

Hükümet, özel şirketlerin yatırımlarına elverişli bir ortam yaratmalıdır. Bu yatırımcılar işlerini yürüteceklerine ve gelecekteki kârlarını koruyabileceklerine inanmaya ihtiyaç duyuyorlar. Toplumda ekonomik ve sosyal olanakları kısıtlı olan kesimlerin korunması ve şiddet yaratıcısı toplumsal koşulların ortadan kaldırılması, sosyal içerikli programlar ve politikalarla devlet tarafından gerçekleştirilebilir. Bu noktada ulusal ve uluslar arası sivil toplum kuruluşları bu politika ve programlara iştirak ederek yardımcı olma işlevini üstlenebilirler. Çünkü bu alan tamamıyla sivil toplum kuruluşlarına bırakılamayacak derecede önemlidir.

Dolayısıyla bu alanda esas rol devletin olmalıdır.¹³² Ancak bugün devlet bu alandaki ağırlığını kaybetmiştir. Hükümet, rüşvet veya paralel ödemelere yönelik talepler üzerinde denetim yapmalıdır. Aynı zamanda, kişilerin ve malların güvenliğinin gereğinden fazla tehdit edilmemesi, mülkiyet haklarını tanımlayan ve dürüst sözleşmeleri uygulayabilen yargı sistemlerini sürdürmesi ve bunu korumak için ulusal bölgeyi savunması için de barışı ve iç güvenliği sürdürmelidir. Eğer Hükümet bu görevlerden birinde başarısız olursa (büyük altyapı arızaları bırakmak ya da ekonomik aktiviteyi engelleyen ya da iç huzuru sağlamayan seviyelerde yolsuzluğun üstesinden gelmek) ekonomi kesinlikle başarısız olacaktır ve çoğu zaman başarısızlığa uğrayacaktır. Gerçekten de, aşırı durumlarda, savaşlar, devrimler, grevler, anarşi vb. hükümetler en temel işlevlerini yerine getiremedikleri zaman, yer bulabilirler. Ekonomik başarısızlık, devletin çöküşünü şart koşabilir, çünkü sonuç, korkunç bir istikrarsızlık sarmalında birbirinin ardında gerçekleşir.¹³³

“Ekonomik kalkınma ise iki aşamalı bir süreci ifade etmektedir. Birinci aşama, üretim faktörlerinin yaratılmasıdır. Bu aşamada, üretim faktörlerinin oluşturulabilmesi için ekonomiyi de içine alan kurumsal/yapısal bir değişimin olması gerektiği vurgulanmaktadır. İkinci aşama ise üretim faktörlerinin en uygun bileşimini içerisine almaktadır. İktisadi kalkınma sadece ekonomik boyutlarla sınırlanmayan, toplumu sosyolojik, psikolojik ve politik tüm boyutlarıyla kuşatan karmaşık bir süreçtir.”¹³⁴

Modernleşmek isteyen bir devlet, vatandaşlarına özel mülkiyet haklarını ve bireysel özgürlükleri garanti etmelidir. Richard Pipes için, mülkiyet sadece ekonomik ilerleme için değil, özgürlük, yasaların uygulanması ve medeni haklar için vazgeçilmez bir malzemedir.¹³⁵

¹³² Mehmet Rauf Kesici, “Yoksulluk Şiddet Döngüsünün Sosyal Politika Açısından Analizi”, **Çalışma ve Toplum**, Sayı: 13, Şubat 2007, ss. 121-158, s. 127.

¹³³ Sachs, Poverty, s. 60.

¹³⁴ Yavilioğlu, Kalkınmanın, 66.

¹³⁵ Bkz. Richard Edgar Pipes, **Property and Freedom: The Story of How Through the Centuries Private Ownership Has Promoted Liberty and the Rule of Law**, Author Knopf Publishing Group, New York, 1999.

1.4.1. Rostow'un Tarihsel Kalkınma Aşamaları Kuramı

Amerikalı bir ekonomist olan Walt Whitman Rostow (1916-2003), bu kuramı 1960 yılında yazdığı “Ekonomik Kalkınmanın Aşamaları” adlı kitabında açıklamıştır. Rostow, kuramında tüm ülkelerin belli tarihsel aşamalardan geçtikten sonra gelişmişlik düzeyine ulaştıklarını savunmaktadır. Bu teori, tüm toplumların geçtiği beş ideal aşama türünü tanımlar. Bu aşamalar: 1. Geleneksel Toplum; 2. “Kalkış” a Hazırlık Dönemindeki Toplum (Geçiş Dönemi); 3. Kalkış (Take-off) Aşamasındaki Toplum; 4. Olgunlaşma Yolundaki Toplum ve 5. Kitle Tüketim Çağındaki Toplum’dur.¹³⁶ Özellikle kalkış aşamasında az gelişmiş ülkelerin kalkınma sorununa değinildiği için bu modelin önem kazanmasına neden olmuştur. Her aşama kendi ekonomik, toplumsal ve siyasal özellikleri içinde barındırır. Her aşamayı toplumlar iç ve dış dinamikler nedeniyle değişik zamanlarda farklı uzunlukta ve yoğunlukta yaşamışlardır.

1. *Geleneksel Toplumlar* - Geleneksel bir toplum, sosyal organizasyonun en basit ve ilkel formlarından biridir. Bu, nüfusun% 75'inden fazlasının gıda üretimine dâhil olduğu geleneksel toplumun aşamasıdır;¹³⁷ siyasi güç ise toprak sahiplerinin elindedir ya da ordu ve devlet memurları tarafından desteklenen bir oligarşidir. Geleneksel toplum aşamasında bulunan ülkelerde tarımın büyük bir ağırlığı vardır.¹³⁸

2. *Kalkışa Geçiş Aşaması* - Geçiş aşaması, yeni bir girişimci sınıfını oluşturan sanayi dışı sektörlerdeki radikal değişikliklerle kendini gösterir. Ekonomik ilerleme fikri dışarıdan gelir ve elitler aracılığıyla yayılır. Bu, ilerici unsurların bir zamanlar toplum üyelerinin barbar ve ilkel psişelerine sızdığı ekonomik büyümenin bu aşamasıdır. İnsanlar geleneksel toplumun katılığından ve bilimsel bir tavırdan kurtulmaya çalışırlar -kısaca bilgi arayışları- toplumun değişen yüzünde sorgulama aracı çok görünür.¹³⁹

3. *Kalkış Aşaması* - Bu aşama, düzgün bir gelişmeye karşı çıkan engellerin tamamen yıkıldığı bir devredir. İktisadi gelişmeyi yapan kuvvetler bu aşamada gelişir ve topluma hakim olur. Kalkış aşamasında, kişi başı üretimde yatırım oranında belirgin bir artış var. Bu aşamaya, üretim tekniklerindeki radikal değişiklikler eşlik

¹³⁶ Metin Yıldırım ve İbrahim Örnek, “Walt Whitman Rostow'un Kalkınma Aşamaları Yaklaşımına Göre Gaziantep Ekonomisinin İncelenmesi”, Discussion Paper 2012/84 - **Turkish Economic Association**, 2012, ss. 59-83, s. 3.

¹³⁷ Walt Whitman Rostow, **The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto**, Cambridge University Press, New York, 1960, s. 4.

¹³⁸ Yalçın Acar, **İktisadi Büyüme ve Büyüme Modelleri**, Dora Yayınları, İstanbul, 2008, s. 94.

¹³⁹ Rostow, The Stages, ss. 6-7.

ediyor. Burada net yatırım oranlarının gayri safi milli hâsılanın yüzde 5'inden yüzde 10'a çıkması bekleniyor. Kalkış aşaması, toplumu, kendisini büyümeyi geciktiren unsurlardan kurtarmanın eşiğinde olan bir geriden bire geçişe işaret ediyor. Aslında, toplumda dinamik bir değişimin yaşandığı ve sanayi, tarım, bilim ve teknoloji, tıp, vb. gibi tüm yaşam alanlarında toplumun belirlediği standartlarda bir meteorik yükseliş olduğu bir aşamadır. Daha önce bahsedildiği gibi ilk iki aşama ile kalkış aşaması arasında belirgin bir süreksizlik vardır. Değişim rüzgârları, siyasal yapıyı ya da bilim ve teknolojiye zorlu ilerlemelere atfedilen yeni teknikler ve üretim yöntemlerinin ani bir şekilde infüzyonuna yol açan bazı büyük siyasi olaylar tarafından tetiklenir.

4. Olgunluk Aşaması¹⁴⁰ - Bu aşama, yaklaşık olarak kalkış aşamasının başlamasından 60 yıl veya sona erişinden 40 yıl sonra başlamaktadır.¹⁴¹ Olgunluk aşaması, genel olarak toplumdaki gerekli değişiklikleri takiben modern teknolojinin uygulanmasını genişletir. Rostow'un teorisi bağlamındaki olgunluk, tüm cephelerde kazanmanın bir alışkanlık ya da bağımlılık haline geldiği zaman, ekonominin ve bir bütün olarak toplumun durumunu ifade eder. Ekonomiye canlandıracak her türlü çaba ve başarı ile toplanır, toplumun başarıyı tattığı zaman oldukça uzun bir süreçtir ve tüm cephelerde kaydedilen ilerleme, orada kalmaktır.

Bir toplumunda mevcut modern teknoloji yelpazesini kaynaklarının büyük bir kısmına etkili bir şekilde uyguladığı bir dönemdir ve büyüme normal varoluş modu haline gelir. Ağır mühendislik, demir ve çelik, kimyasallar, takım tezgahları, tarım araçları, otomobiller vb., sektörler sürücü koltuğuna girerler. Endüstriyel faaliyetlerin ani hızlanması nedeniyle elektrik enerjisi üretimi ve tüketimi de yüksektir.

5. Kitle Tüketim Aşaması¹⁴² - Belli bir milli gelir düzeyine ulaştıktan ve özel tüketimin artmasına öncelik veren bir ekonomi politikası oluşturduktan sonra yüksek kitlesel tüketim aşamasına ulaşılabilir. Olgunluktan ekonomiye büyüme ile yüksek kütle tüketimine geçilir, radyo, TV setleri, otomobiller, buzdolapları vb. gibi dayanıklı tüketim mallarının banliyölerde yaşama, nüfusun üçte biri ile bir buçuk arasında üniversite eğitimi ulaşır. Rostow piyasa ekonomisinin dinamizmini kabul ediyor ve kalkınmanın serbest piyasa ekonomisinde gerçekleşeceği fikrini benimsiyor. Sürdürülebilir ekonomik büyüme için ön koşulun merkezi bir ulus-devlet olduğuna inanıyor. Az gelişmiş ülkeler yoksulluk kitinin kısır döngüsünden acı çektikleri ve tek başına yetişemedikleri için Rostow ve diğerleri, devletin kısır döngüyü yatırım ve dış yardım projeleriyle kırma ihtiyacını vurguladılar.

¹⁴⁰ Rostow, The Stages, s. 9.

¹⁴¹ Yıldırım ve Örnek, Kalkınma Aşamaları, s. 4.

¹⁴² Rostow, The Stages, ss. 73-80.

1.4.2. Emperyalizmin Yapısal Kuramı

Ansiklopedi Collier emperyalizmi, bir ulus veya devletin gücünün ve etkisinin diğer uluslara, bölgelere veya halklara yayılması olarak tanımlar. Benzer bir tanım, emperyalizmin bir ulusun diğer halklar üzerindeki kontrol gücünü genişletmesini sağlayan uluslararası politika ve uygulamalar olduğu Brown'da da ortaya çıkmaktadır. Bu onların rızası olmadan sınırlarının ötesindeki halklar üzerinde bir kontrol politikasıdır. Emperyalizmin tanımları temel olarak genişleme ve kontrol kavramlarına odaklanır. Ancak bu tanımlar dolaylı olarak uluslararası ilişkileri içerir. Bağce “emperyalizm tarihini üç büyük evreye ayırmaktadır:

“Birincisi, 16. yüzyıla kadar devam eden ve imparatorlukların genişlemesi ile ilgili olan evredir; ikincisi coğrafi keşiflerle başlayıp 19. yüzyıla kadar devam eden emperyalizmdir -eski emperyalizm olarak adlandırılmaktadır; üçüncüsü yeni emperyalizmdir ve yaklaşık 1880’lerde başlamış ve sömürgelere yeniden büyük ilgi duyulmasına, Asya ve Afrika’nın paylaşılmasına yol açmıştır.”¹⁴³

Bu teori, farklı ekonomik ve teknolojik düzeylerin bir sonucu olarak sanayileşmiş ülkeler tarafından az gelişmiş bölgelerin egemenliğini açıklar. Karları maksimize etme arzusu, üretimin iç pazarın ihtiyaçlarını aşacağı ve daha az gelişmiş bölgelerde yeni pazarlar yaratılmasına yol açacağı anlamına gelir. Burada, kendi kendine üretim ve pazarlar yok ediliyor ve bu nedenle işsizlik daha az gelişmiş bölgelere ihraç ediliyor. Böylece, sermayeyi maksimize etmek için sermaye ihraç edilmektedir. Az gelişmiş bölgelerde, bu sermaye bu ülkelerin ihtiyaçlarına uygun olarak değil, sanayileşmiş ülkelerin çıkarlarına göre yatırılmaktadır. Kâr, daha az gelişmiş bölgelerin sömürülmesine dayalı olarak sanayileşmiş ülkelere aktarılmaktadır.

Bu teori, Batılı ülkelerin Üçüncü Dünya ülkeleriyle olan ilişkilerini ekonomik emperyalizm temelinde eleştirmekte ve az gelişmiş ülkelere yardımın temel amacının onları yardımcı ülkeye borçlandırmak olduğunu savunmaktadır. Bu teori için, Üçüncü Dünya ülkelerinin geri kalmışlık nedenleri gelişmiş ülkelerdir. Bu ülkelerin gelişimi, içsel dinamiklerinin değil, tarihsel süreçlerin analizi yoluyla anlaşılabilir. Gelişmiş ülkelerin zenginliğinin temel nedeni gelişmemiş ülkelerin sömürülmesidir.

¹⁴³ Emre Bağce, “Emperyalizm Kuramları ve Amerikan Kamu Diplomasisi” İstanbul Üniversitesi, **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No: 28, Mart 2003, ss. 63-79, s. 65.

1.5. KALKINMANIN ÖNÜNDEKİ BAZI ENGELLER

1.5.1. Yoksulluk Döngüleri

Genel olarak bakıldığında yoksulluk, insanların temel gereksinimlerini karşılayamaması durumu olarak anlaşılır.¹⁴⁴ Yoksulluk birçok sanayileşmiş ülkede var ve gelişmekte olan dünyanın tüm bölgelerini karakterize ediyor. Yoksulluğun nedenleri, ulusal ve uluslararası koşullarla birlikte karmaşık bir yerel durum ağında yatmaktadır. Bu ağ, insanların olanaklarını yapılandırıyor gibi görünen bir dizi sosyal ve ekonomik koşulun yanı sıra, çeşitli düzeylerde meydana gelen ekonomik süreçlerin ürünüdür. Ragnar Nurkse, bir ülkenin geri kalmışlığının düşük gelir, düşük tasarruf, düşük yatırım ve tekrar düşük gelir seviyesinin oluşturduğu bir kısır döngüden kaynaklandığını ifade eder. Ona göre, yoksul ülkeler yoksulluk tuzağına saplanıp kaldıkları için yoksuldur.¹⁴⁵

“Yoksulluğun incelenmesine yönelik yaklaşımlar genel olarak aşağıdaki başlıklar altında toplanabilir. Bunlar: a) Bireysel ve kültürel teorilerde yoksulluk yaklaşımı: Bu yaklaşım yoksulluğu yoksulun kusuru olarak görmektedir. b) sınıf bile olmayanlar ve yoksulluk yaklaşımı: Bu grupta, daha ziyade gelişmiş toplumlardaki dışlanmış ve marjinal kalmış gruplar ele alınmaktadır. c) Çatışmacı ve fonksiyonalist teorilerde yoksulluk: Buna göre, yoksulluk ve eşitsizlik, çoğu toplumda diğer birçok sosyal problem gibi, güç yapısının sonuçlarıdır. Tüm toplumlarda, güç kontrolüne sahip grup ya da kısımlar ekonomik, politik ve diğer önemli tüm aktivite kaynaklarını kullanmaktadırlar.”¹⁴⁶

Yoksulluğun kendisi de dâhil olmak üzere insanları yoksulluk içinde yaşamaya zorlayan çeşitli faktörler vardır. İnsanların gelişmesini engelleyen küçük hilelere dair Sachs'in akıl yürütmesine başlayalım. En fakir insanlar için en önemli sorun, yoksulluğun kendisinin bir tuzak olabileceğidir. Yoksulluk çok aşırı olduğu zaman, fakirler kendi kendilerine dağınıklıktan kurtulma kapasitesine sahip değildirler. İşte nedeni: Kişi başına sermaye yetersizliğinin neden olduğu yoksulluk türü hakkında bir düşünelim. Sefil kırsal köylerde kamyon, asfalt yollar, elektrik jeneratörleri, sulama kanalları yoktur. İnsan sermayesi çok az, aç, hasta ve okuma yazma bilmeyen insanlarla hayatta kalmak için mücadele ediyor. Doğal sermaye tükenmiştir: ağaçlar kesilmiş ve toprak besinleri tükenmiştir. Bu koşullar altında, daha fazla sermayeye ihtiyaç vardır -fiziksel, insansal, doğalsal- ama bu daha fazla tasarruf gerektirir. İnsanlar yoksul olduklarında, ancak tamamen yok olmadıklarında, ekonomiyi başarabilirler. Onlar tamamen tahrip olduklarında, sadece hayatta kalmak

¹⁴⁴ Kesici, “Yoksulluk, s. 123.

¹⁴⁵ Karagöz, Yoksulluk, s. 3.

¹⁴⁶ Ak, Yoksulluk, s. 299.

için tüm gelire ya da daha fazlasına ihtiyaç duyarlar. Gelecek için yatırılacak hayatta kalma için gerekli olan gelir sınırlaması yoktur. Bu, fakirlerin en fakirlerinin, düşük ya da negatif ekonomik büyüme oranlarının yakalanmasında yakalanma olasılığının en büyük nedenidir. Gelecek için tasarruf etmek için çok fakirdirler ve bu yüzden onları mevcut sefaletlerinden çıkarabilecek kişi başına sermaye biriktirirler.

Diamond, Acemoğlu ve Guest gibi yazarlar, Coğrafya'da veya Tarihte az gelişmişliğin nedenlerini buluyorlar.¹⁴⁷ Pek çok hükümeti, umutsuzca doğru şeyi yapmaya çalışıyor, ancak yoksulluk, hastalık, çevresel krizler ve jeopolitik ihmal veya daha büyük bir engelle karşı karşıya kalıyorlar. Bu hükümetlerin sadece hastalık kontrolü için değil, aynı zamanda kronik açlık, kırsal izolasyon ve artan çevresel bozulma için çözümlere de ihtiyaç duyuyor. Bu durum, genellikle çok fazla büyüyen nüfusun bir sonucudur. Hastalıklarda olduğu gibi, birçok ülkenin bu alanların her birinde büyük baskıya maruz kalmasının özel nedenleri var.

Genel olarak, az gelişmiş ülkelerde sulama bulunmamaktadır ve gıda ürünlerinin% 90'ından fazlası yağmurla sulanmaktadır. Çiftçilerin yollara, pazarlara ve gübrelere erişimi yoktur. Organik veya kimyasal besinlerin yararı olmadan tekrarlanan mahsulün bir sonucu olarak topraklar besin maddelerini uzun süre tüketmişler. Olumsuz coğrafi konum ve sefaletin birleşimi, dünyadaki en kötü yoksulluk tuzağını yaratıyordu.¹⁴⁸ Bazı insanlar kesinlikle bir yoksulluk faktörü olan coğrafyayı suçluyorlar, çünkü Zengin ülkeler ılıman iklime sahiptir: dünyadaki en zengin otuz ülkenin yaklaşık% 93'ü ılıman bölgelerde yaşamaktadır.

Guest'e göre, tropik kesimler yoksul olma eğilimindedir: Dünya Bankası'nın 1999'da "Ağır Borçlu Yoksul Ülkeler" (HIPC) olarak sınıflandırdığı kırk iki ülke arasında, otuz dokuz tanesi de tropik bölgelerdedir. İklim ve yoksulluk arasındaki daha olası bir bağlantı, sıcak ülkelerin insanları ve hayvanları etkileyen her türlü hastalığa ev sahipliği yapmasıdır. Afrika sıtma, sarıhumma, Ebola ve insan enerjisini tüketen bazı parazitler gibi en kötü tropikal hastalıklara sahiptir. Ancak Afrikalılar, bu tür korkuların gelişmesine izin veren iklim konusunda fazla bir şey yapamıyor ve parazitlerle karıştırdığınızda veya ateşle titrerken, müreffeh, verimli bir toplum inşa etmek zor olacaktır.¹⁴⁹ Acemoğlu ve Robinson da aynı görüşe sahiptir:

"Dünya eşitsizliğinin nedenlerine ilişkin genel kabul gören bir kuram, zengin ve fakir ülkeler arasındaki büyük ayrımın coğrafi farklılıklar

¹⁴⁷ Sachs, The end of Poverty, s. 56.

¹⁴⁸ Diamond, Jared, **Çöküş: Medeniyetler Nasıl Ayakta Kalır ya da Yıkılır?** Timas Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 105; 187-188; 354; 437.

¹⁴⁹ Robert Guest, **África, Continente Acorrentado - O Passado, Presente e o Futuro de África**, Editora Civilização, Lisboa, 2005, ss. 16-17.

*tarafından belirlendiğini ileri süren coğrafya hipotezidir. Afrika, Orta Amerika ve Güney Asya'dakiler gibi çoğu fakir ülke Yengeç Dönencesi ile Oğlak Dönencesi arasındadır. Bunun aksine, zengin ülkeler ılıman kuşakta yer alma eğilimi gösterir. Yoksulluk ve zenginlikteki bu coğrafi yoğunlaşma pek çok sosyal bilimci ve uzmanın kuram ve görüşlerinin başlangıç noktası olan coğrafya hipotezine yüzeysel bir çekicilik kazandırır. Fakat bu durum onu olduğundan daha az yanlış hale getirmez.*¹⁵⁰

Özellikle Afrika'nın fakirliği için bir diğer popüler suçlu da tarihtir. Birçok Afrikalı, kıtanın mevcut sorunlarının, büyük ölçüde Avrupalıların kölelik gibi Afrika'da yaptıkları travmalardan kaynaklandığını iddia ediyor. Bu duygusal bir argümandır. XVIII. ve 19. yüzyılda, milyonlarca Afrikalı kaçırıldı, zincirlendi, köle gemilerinde tutsak edilip Atlantik'e götürüldü, oraya ulaşmadan önce çoğu kişi öldü. Amerika'ya ulaşanlar, plantasyonlarda ücretsiz olarak çalışmaya başladılar.¹⁵¹

Afrika'da geride kalanlar, bir dahaki sefere köle akıncılarının pençelerinden kaçamayacakları korkusuyla yaşadılar. Bu korku ve sağlıklı yetişkinlerin sürekli kaybı, Afrika toplumları için büyük ölçüde yıkıcıydı. Ancak Kölelik, Avrupalılar tarafından Afrika'ya tanıtılmadı. Bir tahmine göre, Avrupalılar gelmeden önce Afrikalıların yüzde 30 ila 60'ı kölelerdi.¹⁵² Modern ulaşım ve iletişim araçlarının ortaya çıkıp dünyanın farklı bölgeleri arasındaki hayvan ve bitki türlerinin ortaya çıkması nedeniyle bu faktörlerin bir kısmının daha az önemli hale geldiği açıktır. Neyse ki, bu koşulların hiçbirisi ekonomik gelişme için ölümcül değildir.

Bir kara uzaklığı diğerine bağlamak için yollar inşa edilebilir. Tropikal hastalıklar kontrol edilebilir. Kuru iklimler sulama ile aşılabılır. Coğrafya, fiziksel yatırım ve iyi koruma yönetimi ile çözülebilecek sorunları temsil eder. Heyecan verici hikâyeleri titiz bir analizle birleştiren "Yoksulluğun Sonu" kitabında Sachs, son 200 yılda, gezegendeki refahın düzensizleştiğini ve yoksul ulusların mutluluğuna erişmelerini engelleyen motifler gösterdiklerini açıkladı.¹⁵³ Böylece, dünya ülkelerine verilen önemli mesaj, ekonomik özgürlüğü benimserlerse kendilerini kurtaracak olmalarıdır. Daha fazla faaliyet gösterilerek ekonomik özgürlük sıkı sıkıya benimsenirse, ne kadar hızlı büyüyecekleri ya da ne kadar büyüyecekleri de bundan etkiyecektir, büyüme oranı artacaktır. Buna karşılık, daha fazla büyüme, ortalama refah seviyesinin artmakta olduğu anlamına gelir.¹⁵⁴ Barikatın diğer tarafında yer

¹⁵⁰ Daron Acemoğlu ve James A. Robinson, **Ulusların Düşüşü: Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri**, Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş., İstanbul, 2014. 40.

¹⁵¹ Guest, África, s. 17.

¹⁵² Matthew White, **The Great Big Book of Horrible Things: The Definitive Chronicle of History's 100 Worst Atrocities**, W. W. Norton & Company, New York, 2011, s. 95.

¹⁵³ Sachs, The end of Poverty, s. 49.

¹⁵⁴ Sachs, The end of Poverty, s. 311.

alan Hintli iktisatçı ve filozof Amartya Sen'dir. Amartya Sen, modern iktisatta özel bir yer tutuyor. Yapıtları arasında, dünyadaki yoksulluğun gerçek nedenlerinin, ekonomik patlamalar ve sonuç olarak ülkelerin yıllık ortalama gelir artışlarıyla ortadan kaldırılmadığını gösteren çalışmalarına dikkat çekiyoruz.

"Toplam servette benzeri görülmemiş artışlara rağmen, çağdaş dünya, çok büyük sayılarda insanın -hatta belki de çoğunluğun- temel özgürlüklerini inkâr etmektedir. Temel özgürlüklerden yoksunluk bazen açlığı giderme, yeterli besin maddesine erişme, iyileştirilebilir hastalıklara çare bulma, yeterli giyinme ve barınma olanağı sağlama, temiz su veya sağlığa uygun koşullardan yararlanma karşılığında insanların özgürlüğünü çalan iktisadi yoksullukla doğrudan ilişkilidir."¹⁵⁵

Bugünün dünyası açgözlülüğü ön plana çıkarıp sonra etik ortaya çıkıyor. Besin eksikliği, savunmasız insanları, az bir özgürlüğe sahip hayatı kabul ederek yapmayı sevmediklerini yapmaya zorlayabilir.¹⁵⁶ Yemeğin özgürlüğü teşvik etmedeki rolü son derece önemli olabilir. "Ahlak ve İktisat Üzerine" kitabında, insanlığın refahı için geliştirdiği araştırma çizgilerinin etkileyici bir sentezini verir. Amartya Sen, bireylerin özgürlüklerini temel maddeler olarak görmektedir. Özgürlükle Kalkınma kitabında ise "sunulan kalkınma çözümlemesi bireylerin özgürlüklerini temel yapı taşları olarak görür."¹⁵⁷ Çünkü "İktisata ahlak arasındaki ilişkiler, günlük hayatın akışı içinde sık sık tartışılan fakat akademik ölçülere uygun olarak nadiren ele alınan bir konudur. Yaygın kültürde, zenginleşme ile ahlak arasında ters bir ilişki kurulmakta ve ahlaksızlık yapmadan zenginleşmenin imkânsız olduğu söylenmektedir."¹⁵⁸

İnsanların değer verdikleri yaşam tarzını yaşama yeteneğini genişletmeyi savunur. Bu kapasiteler kamusal önlemlerle güçlendirilebilir ve bu da nüfusun katılımcı kapasitelerinin etkin kullanımından etkilenebilir. Değerlendirme veya etkililik ile ilgili olarak, kalkınma kavramında bireysel özgürlüğün çok önemli olmasının iki farklı nedeni vardır. İlk olarak, maddi bireysel özgürlükler esastır. Bir toplumun başarısı öncelikle ve en önemlisi üyelerinin maddi özgürlükleriyle değerlendirilmelidir. Bu konum, fayda, usulü özgürlük veya reel gelir gibi diğer değişkenlere odaklanan daha geleneksel normatif yaklaşımların bilgi yaklaşımından farklıdır. Haklı olarak takdir edilen şeyleri yapmak için daha fazla özgürlüğe sahip olmak, kişinin genel özgürlüğü için önemlidir, çünkü kişinin değerli sonuçlara sahip olma olasılığını artırır. Maddi özgürlüğün bu kadar önemli olmasının ikinci nedeni, özgürlüğün yalnızca başarı ve başarısızlığı değerlendirmenin temeli değil, aynı

¹⁵⁵ Amartya Sen, **Özgürlükle Kalkınma**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 17.

¹⁵⁶ Amartya Sen, **Food and Freedom**, Sir John Crawford Memorial Lecture, Washington, 1987, s. 1.

¹⁵⁷ Sen, **Özgürlükle**, s. 33.

¹⁵⁸ Ömer Demir, **İktisat ve Ahlak**, Liberte Yayınları, Ankara, 2013, s. 1.

zamanda bireysel inisiyatif ve sosyal etkililiğin önemli bir belirleyicisi olmasıdır. Daha fazla özgürlüğe sahip olmak, insanların kendilerine bakma ve dünyayı etkileme potansiyelini geliştirir, ki bu da gelişme sürecinin merkezidir.¹⁵⁹

1.5.1.1. Vergi Tuzağı

Hükümetler için insanlara temel sağlık hizmetleri, yollar, enerji ağları, limanlar, kamu malları ve hizmetleri sağlamak için ideal bir çözüm olacaktır. Ancak bu ürünleri en az üç sebeple sunabilecek finansal araçlara sahip olmayabilirler. İlk olarak, nüfusun kendisi o kadar fakir olabilir ki, vergilendirme mümkün değildir. İkincisi, iyi yönetim pratik değildir, yozlaşmış veya zayıf bir hükümdür ve bu nedenle Hükümetin yararına vergi indiremez. Üçüncü olarak, zaten bir borç yükünüz çok yüksek olabilir.¹⁶⁰ Geçmiş hükümet borçları gelecekteki büyüme olasılığını ortadan kaldırır. Bu koşullar altında, ekonomik kalkınmanın yeniden başlamasını mümkün kılmak için sadece borç indirimi etkinleştirilebilir.

1.5.1.2. Modern Değerlerin Eksikliği

Tarih boyunca, bazı insanlar refahlarının ve/veya yoksulluğunun toplumlarının toplumsal değerlerinin bir yansıması olduğunu varsaymışlardır. Geçtikçe fakirler, çalışmak istemedikleri için kendi suçluluklarından dolayı fakir olmakla suçlanıyorlar. Kesin olan şey tüm toplumların yoksulluk içinde yaşamaya zorlanmasıdır, çünkü toplumun değerleri uzun bir tarihtir, bu da onları suçlama zamanı geldiğinde nadiren yararlıdır. Neredeyse bütün yoksul toplumlar, vatandaşları zenginleşinceye kadar tembel ve varlıksızlıktan dolayı suçlanıyorlardı. Daha sonra, yeni refahları, ilgili suçlayıcıların gayretinin bir sonucu olarak açıklandı. Sachs, Japonya'yı tipik bir vaka olarak getiriyor.

1870'e kadar, Japonya'yı ziyaret eden Avrupalılar, halkın işten çekilmeyi teşvik eden yolsuzluk, eylemsizlik ve sosyal yapı nedeniyle ülkenin gelişmeyeceğini söyledi. Japon basınında olduğu gibi, yabancı basın, toplumun, doğanın yararlarından türeyen eylemsizliği nedeniyle asla zengin olmayacağı konusunda uyardı. Aynı gazete -*The Japan Gazette*-, Japonya'nın ekonomik reformlarının Japon toplumunun derin bozulmasından dolayı başarısızlığa mahkûm olacağını

¹⁵⁹ Sen, Özgürlük, s. 14.

¹⁶⁰ Sachs, The end of Poverty, s. 59.

söyledi.¹⁶¹ XX. yüzyılın başlarında, sosyolojik teoriler, Protestanlığın ilerici değerleri üzerine Katolikliğin varsayılan muhafazakâr değerleri temelinde, güney Avrupa'nın düşük gelirlerini kuzey Avrupa'ya kıyasla haklı çıkarmaya çalıştı. Yüzyılın yarısından sonra, Katolik ülkeler çok hızlı bir şekilde büyümeye başladılar.¹⁶² Katolik İtalya ve İrlanda, kişi başına düşen gelirden Protestan Büyük Britanya'yı geride bıraktı. Benzer şekilde Weber ve takipçileri, özellikle Çin olmak üzere Konfüçyüs değerleri olan Asya toplumlarının ekonomik ilerleme sağlayamayacağını ileri sürdüler. Daha sonra, Çin ve diğer Doğu Asya ülkeleri hızla büyümeye başladıklarında, başarıyı açıklamak için "Asya değerleri" tartışıldı ve argümanın tersine döndü.

Asya, 1997'de geçici bir ekonomik krize uğradığında, Asya değerleri yeniden dolduruldu, ancak ekonomik iyileşme iki yıl sonra ortaya çıktığında bu yorum ortadan kalktı. Hindistan'ın yoksulluğu, sosyal istikrar ve Hindu mistisizmine dayanarak açıklandı, tabi ki, Hindistan, 1990'larda dünyanın en hızlı büyüyen ekonomilerinden biri haline geldi.¹⁶³

Japonya, Güney Kore ve Tayvan gibi yüksek gelir düzeyine sahip olan birçok Batılı olmayan ülke, farklı yasal gelişim yollarını izlemiştir. Dikkat edilmesi gereken en önemli şey, tüm tek faktörlü açıklamaların, gelişimsel deneyimlerin gözlemlenen çeşitliliğini açıklayan bilimsel testten geçememesidir. Ülkeler arasındaki ekonomik büyüme oranlarındaki farklılıklar başlangıç geliri, eğitim seviyesi, doğurganlık, iklim, ticaret politikaları, hastalıklar, piyasa yakınlığının kalitesi ve politik kurumlar, güvenlik, politik istikrar gibi çeşitli faktörlere bağlıdır. Olumsuz coğrafi konum ve sefaletin birleşimi, dünyadaki en kötü yoksulluk tuzağını yaratıyordu.¹⁶⁴

1.5.1.3. Kültürel Engeller

Geniş kabul gören diğer öncül, belirli bir toplumun refahını ve kültürünü ilişkilendiren kültürel hipotezdir. Kültürel hipotez, Protestan Reformu ahlakının Batı Avrupa'daki modern sanayi toplumunun yükselişini kolaylaştırmak için merkezi bir rol oynadığını savunan büyük Alman sosyolog Max Weber'e uzanıyor. Kültürel hipotez artık yalnızca dine dayalı değildir, aynı zamanda gelişmeyi engelleyen veya destekleyen diğer kültürel inançları, değerleri ve ahlaki vurguları.¹⁶⁵ Kamusal alanda bunu söylemek politik olarak doğru olmasa da, Afrikalıların fakir olduğu, iyi bir iş

¹⁶¹ Sachs, The end of Poverty, s. 316.

¹⁶² Bkz. Andrew Mango, **Atatürk - Modern Türkiye'nin Kurucusu**, Sabah Kitapları, İstanbul, 2000, s. 6

¹⁶³ Sachs, The end of Poverty, ss. 316-317.

¹⁶⁴ Sachs, The end of Poverty, s. 208.

¹⁶⁵ Acemoğlu ve Robinson, Why Nations Fail, ss. 56-57.

ahlakından yoksun oldukları, büyücülük ve büyüye inanmak ya da yeni Batılı teknolojilere direnmek konusunda ısrar ettikleri tezini savunanlar hala vardır. Birçoğu, Latin Amerika'nın, İber-kültürünün kötülüğünden muzdarip olan insanların, herşeyi yarına bırakma eğiliminde olan, içkin olarak bencil ve muhtaç karakteriyle asla zenginleşmeyeceğine de inanıyor.¹⁶⁶

Hükümet, ülkesini ilerletmeye çalışırken bile kültürel çevre kalkınmaya engel olabilir. Hükümet, toplumun dini ya da kültürel normları, örneğin kadınların yarısını ekonomik ya da politik haklar olmaksızın ve kadınları eğitimsiz bırakarak, kadınların rolünü engelleyebilir, böylece onların genel gelişime katkılarını engeller. Kadın haklarını ve eğitimi reddetmek basamaklı problemlerle sonuçlanır. Belki de daha önemlisi, yüksek doğurganlıktan düşük doğurganlığa olan demografik geçişin gecikmesi veya tamamen engellenmesidir.¹⁶⁷ Yoksul aileler altı ya da yedi çocuğa sahip olmaya devam etmektedir, çünkü kadınların öncelikli olarak procreatif olma rolünü göz önünde bulundurmaktadırlar ve eğitim eksikliği onların işgücü olarak çok az seçeneği olduğu anlamına gelmektedir. Bu senaryolarda, kadınlar genellikle temel ekonomik güvenlik ve yasal haklardan yoksundurlar; dul olduklarında, sosyal koşulları daha da kötüleşir ve iyileşme umudu olmadan tam bir yoksulluk içinde kalırlar. Dini veya etnik azınlıklara benzer kültürel engeller uygulanabilir.

Sosyal normlar belirli grupların kamu hizmetlerine (okul, sağlık ve eğitim gibi) erişim kazanmasını engelleyebilir. Bu azınlıklar, kamu sektöründeki üniversitelere ya da işlere erişimini engellemiş olabilirler. İşlerini boykot etmek ve mülklerini fiziksel olarak yok etmek de dâhil olmak üzere toplum tacizine maruz kalabilirler. Aşırı durumlarda, yerli toplumu ile birlikte Doğu Afrika'da olduğu gibi, kitlesel "etnik temizlik" yaşanabilir ve birçoğu hayatlarını kurtarmak için kaçır. 11 Eylül 2001'den sonra, bazı Batılı gözlemciler İslami toplumları modern zamanlar için uygun görmediler. Kültürel başarısızlık iddiaları bir lejyon oluşturuyor: irrasyonellik, köktencilik, kadınlara karşı aşırı önyargı, bilime karşı antipati. Bununla birlikte, son on yılın en hızlı büyüyen ekonomileri bazıları İslam ülkeleridir. 1990 ve 2001 yılları arasında Malezya'nın yıllık kişi başına ortalama büyüme oranı% 3,9; Bangladeş,% 3.1; Tunus'tan,% 3.1; ve Endonezya,% 2.3.¹⁶⁸

Bu ülkeler ayrıca kızların eğitimi ve eşitliği konusunda büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Huntington'a göre, *"kadın, eğitim ve politika konularında içtihadı her*

¹⁶⁶ Bruno Lautierve Serge Cordellier, **"Güney'de ve Kuzey'de Yoksulluk", Üçüncü Dünya'nın Sonu mu?** İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 111-112.

¹⁶⁷ Sachs, The end of Poverty, s. 60.

¹⁶⁸ Sachs, The end of Poverty, ss. 316-317.

*zamankinden daha fazla ihtiyaç duyulurken, bu kişilerin çabaları -tüm retoriğe ve simgesel biçimlerine karşın- İslâm ruhundan açıkça yoksundur.”*¹⁶⁹ Kültürel argümanların iki ana sorunu vardır. Her şeyden önce, kültür ekonomik zaman ve koşullarla değişir. Ailenin yapmak istediği çocuk sayısı, işgücü piyasasındaki kadınların rolüne bağlı olarak, çocuk ve ekonomi politikalarının diğer kritik yönlerini etkiler. Eğitimin ise kent merkezlerine, köylerden şirketlere, tarımdan sanayiye, cehaletten okuryazarlık oranına kadar önemli ölçüde birçok etkileri vardır. Kültürel değerle ilgili yorumlardaki ikinci önemli problem, yorumların, genellikle ölçülebilir gerçeklerin yerine önyargı temelinde yapılmasıdır.

Eski Angola Başbakanı Marcolino Moco, Afrika'daki çatışmaların hükümetlerdeki çeşitli etnik ve bölgelerin daha fazla temsil edilmesiyle çözülebileceğine inanıyor. Moco Afrika ülkelerindeki çatışmaların nedenini Angola örneği ile açıklamak için bir teori sunuyor. Yazara göre, çatışmaların sebebi sömürgeleştirme döneminde miras alınan Avrupa yönetim biçimlerinin benzerliğinden kaynaklanıyor. Bu çatışmaların ortaya çıkmasının temel nedeninin, bağımsız Afrika devletlerinin, gerçek Afrika gerçekliğine uymayan eski metropolünden yapısını kopyalaması olduğunu savunuyor. Bu gerçeklikte, Devletler bir ulusa henüz tam olarak entegre olmayan halklardan oluşur. Kendi çıkarları olan çok sayıda etnik grup ve bölge vardır, ancak devletler esas olarak merkezileşmiştir.¹⁷⁰

Daha az sınırlayıcı bir kültürel engel fikri ise, belirli Batılı olmayan kültürlerin demokrasiye özellikle düşman olduğunu söylemektedir. Bu konuda en sık bahsedilen iki kültür Konfüçyüs mezhebi ve İslâm'dır.¹⁷¹ Tabii, geçmişte birçok kişi Çin kültürünün ve Konfüçyancılığın ekonomik büyüme ile bağdaşmadığına inanıyordu. Ancak “Çin, Hong Kong ve Singapur'daki büyümenin motoru olarak” iş etiğinin önemi artık çok takdir ediliyor. Kültürel hipotez, küresel eşitsizliği anlamada yararlı mıdır? Bu önermeyi kabul edenler için, kültürel olarak ilgili olan sosyal normların derin bir etkiye sahip olduğunu ve değişimin zor olabileceğini söylüyorlar. Dahası, bazen küresel eşitsizliklerin neden olduğu kurumsal farklılıkları destekleyebilirler. Bu iddiayı reddedenler, din, milli etik, Afrika ya da Latin değerleri olarak vurgulanan kültürel yönlerin, burada nasıl olduğumuzu ve dünyadaki eşitsizliklerin neden devam ettiğini anlamak için önemli olmadığını teyit etmektedir.

¹⁶⁹ Huntington, Medeniyetler, s. 141.

¹⁷⁰ Marcolino Moco, **Angola: Estado-Nação ou Estado-etnia Política?**, 1ª Edição. Finepaper, Lda. e Tipografia Lousanense, Lda, Luanda-Lisboa, 2015.

¹⁷¹ Huntington, Medeniyetler, s. 143.

Daha önce de gözlemlendiği gibi diğer ülkeler arasında, sınırlardaki çeşitli kültürel özellikler aynıdır. Bununla beraber, böyle bile olsa, sınırları paylaşan ülkeler ekonomik gelişme açısından eşitsiz olabilir ve bu da kültürel öncülün çürütülmesini pekiştirir. Dil, etnik köken ve kültür açısından eşi görülmemiş benzerlik gösteren farklı Afrika ülkeleri var. Fakat onların gelişim seviyeleri farklıdır. Farklı rejimlerin varlığının, diğer teşvikler yaratan tekil kurumları empoze edebildikleri sürece ekonomik başarı için belirleyici olduğu görülmektedir. *“Kültürel tez iki şekilde ortaya çıkar. Bunların daha sınırlayıcı olanı, sadece Batı kültürünün demokratik kurumların gelişmesi için uygun bir zemin sağladığını ve bunun sonucu olarak, demokrasinin Batılı olmayan toplumlar için çoğunlukla uygun olmadığını söyler.”*¹⁷²

1.5.1.4. Jeopolitik

Ticaret yapmak için iki şey gerekiyor. Yabancı ülkeler tarafından uygulanan ticaret engelleri, fakir bir ülkenin ekonomik kalkınmasına engel olabilir. Bu engeller bazen güçlüdür, örneğin güçlü bir ülke, sevmediği bir rejime ticaret yaptırımı uyguladığı zamanlar... Bu yaptırımlar, değersiz bir rejimi zayıflatmak ya da devirmek amacına sahip olabilir, ancak çoğu zaman rejimin devrilmesi olmadan o ülkenin nüfusunu yoksullaştırırlar. Dış ticarete ek olarak, bir ülkenin kalkınmasını etkileyen birçok faktör, jeopolitik nedenlerle dışarıdan manipüle edilebilir.¹⁷³

1.5.1.5. Yenilik Eksikliği

Gelişmiş ülkeler genel olarak gayri safi milli hâsılanın% 2'sini ya da daha fazlasını doğrudan araştırma ve geliştirme sürecine ve bazen GSYİH'nın% 3'ünden fazlasına yatırım yapmaktadır. Yatırım, her yıl araştırma ve geliştirme faaliyetlerine yatırılan yüz milyarlarca dolarlık yatırım için çok önemlidir. Ayrıca, bu yatırımlar sadece piyasaya bırakılmaz. Çoğu fakir ülkede, özellikle küçük ülkelerde, inovasyon süreci asla başlamaz. Mucitler, yeni bir ürün geliştirmenin yüksek sabit maliyetlerini telafi edemeyeceklerini bildikleri için yeni ürünler yaratmıyorlar. Mucitler azaltılmış hükümet desteği ile devlet laboratuvarları ve üniversitelerde temel bilimleri sürdüremezler. Ve bilim adamları beyin göçünü gerçekleştiriyorlar. Sonuç, küresel gelirlerin eşitsizliğini artıran inovatif faaliyetlerin eşitsizliğidir.¹⁷⁴ Günümüzün düşük gelirli ülkeler, dünya nüfusunun yüzde 37'sini ve küresel GSYİH'nın yüzde 11'ini

¹⁷² Huntington, Medeniyetler, s. 141-142.

¹⁷³ Sachs, The end of Poverty, s. 51.

¹⁷⁴ Sachs, The end of Poverty, ss. 61-64.

içeriyor olsa da 2000 yılında mucitler tarafından ABD'de kayıtlı tüm patentlerin yüzde 1'inden daha azını oluşturuyorlar. Önde gelen yirmi patentli ülke, tüm yüksek gelirli ülkeler, tüm patentlerin% 98'ini oluşturuyor. Neyse ki, istediğimiz kadar tutarlı olmasa da, yenilik için bazı fırsatlar var. Birincisi, teknolojinin yayılımıdır. Bu ülkeler teknolojik mucitler olmasa bile, tüm ülkeler ithalatlarından hala yararlanabilir.

Bugün, istisnasız tüm ülkeler, çok yoksul yerlerde bile dünyanın birçok yerine ulaşan mikrobilgisayarlar ve cep telefonları kullanıyorlar. Yenilikler, tüketim malları, sermaye malları, doğrudan yabancı yatırımlar (fakir bir ülkedeki bir yüksek teknoloji şirketi tarafından inşa edilen bir fabrika) veya diğer ekonomik işbirliği biçimleri yoluyla ithal edilebilir. Tarih, yeni sermaye mallarının ve projelerinin basitçe çalınan ve başka bir yere götürülen örnekleri ile doludur. Bununla birlikte, teknoloji ithalatı en fakir ülkelerde hayal kırıklığı yaratabilir. Bu ülkeler sermaye malları elde etmek için çok zayıf olabilirler ve altyapı eksikliği, kurumların zayıflığı ve kalıcı siyasi istikrarsızlık nedeniyle yabancı yatırımlar için cazip olmayabilirler. Ama genellikle, daha büyük bir sorun var.¹⁷⁵ Zengin ülkelerde geliştirilen teknolojik yeniliklerin çoğu, kendi özel ekolojik koşulları ile ilgilidir ve yoksulların çoğunun yaşadığı tropik, dağlık veya kurak ortamlarda özellikle yararlı değildir. Fakir ülkelerde uygulanacak projelerde zengin ülkelerin finansmanının odaklanması şaşırtıcı değildir.

1.5.1.6. Demografik Tuzağı

Çoğu ülke, son yıllarda doğurganlık oranlarında önemli bir düşüş göstermiştir. Zengin dünyayı da içeren dünyanın yarısı, az doğurganlık oranı göstermeye çok yakındır ya da bu orana erişmiştir, bu arada her anne, bir sonraki kuşağında onu “değiştirmek” için bir kızı yaratır. İkame oranı iki çocuktur, biri de ortalama bir kızıdır. Aslında, replasman oranı, kızın üreme çağına hayatta kalmaması olasılığını hesaba katmak için ikiden biraz fazladır. Yoksul ülkelerin en fakirlerinde, bunun aksine, beş yaşlarında daha fazla çocuk Ortalamasına sahip olarak, anneler en az iki kızı ve bazı durumlarda üç veya daha fazla kızı yetiştirmektedir. Bu şartlarda, ulusal nüfus her nesliyle ikiye katlanıyor. Ancak, dünyanın birçok bölgesinde demografik geçiş meydana geldi. Dahası, bu geçiş Batı Avrupa'da bir asır veya daha fazla sürerken, XX. yüzyıldaki gelişmekte olan ülkeler arasında birkaç on yıl veya hatta yıllar içinde gerçekleşti. Bangladeş'te, toplam doğurganlık oranı 1975'teki 6.6'dan, 2000'de sadece 3.1'e düşmüştü. İran'da, 1979

¹⁷⁵ Sachs, The end of Poverty, s. 63.

İslam Devrimi'nden sonra, dönüşüm daha da hızlıydı, 1980'deki 6.7'den 2000'de sadece 2.6'ya çıktı. İran devriminin kız nesillerinin okula gitmesine yol açtığı ve bunun okuryazarlık patlamasına yol açtığı görülüyor. Bu kısa sürede daha az çocuğa sahip olma arzusuna dönüşmüştür.¹⁷⁶

Yoksulluk tuzağının bir diğer nedeni, yoksul ailelerin çok çocuk sahibi olmayı tercih ettikleridir. Bu tercihlere saygı duyulabilir, ancak sonuçları felaket de olabilir. Çocuklar büyüdüğünde, bu aileler her çocuk için beslenme, sağlık ve eğitime yatırım yapamazlar. Sadece bir çocuğun eğitimini destekleyebilir ve bunlardan sadece birini okula gönderebilirler. Dolayısıyla, bir nesildeki yüksek doğurganlık oranları, gelecek nesilde de çocuk yoksulluğuna ve yüksek doğurganlık oranlarına yol açmaktadır. Hızlı nüfus artışı, aynı zamanda tarımsal işletmelerin ve çevre kaynaklarının büyüklüğüne baskı uygular ve böylece yoksulluğu şiddetlendirir. Ekonomik büyümenin önündeki diğer engellerde olduğu gibi, demografik tuzaktan kaçınmak mümkündür. Kız çocukların eğitimi, kadınların işgücüne daha kolay girmelerini, kazanma güçlerini ve çocuk sahibi olmak için evde olmanın “maliyetini” artırmalarını sağlayacaktır. Eğitim, adalet ve sosyal eylem, kadınların doğurganlık seçimlerini daha kolay bir şekilde yapabilmelerini (sadece eşler veya diğer aile üyeleri tarafından yapılan seçimler yerine) mümkün kılabilir. Ama bütün bunlar paraya ihtiyaç gerektirip en yoksul ekonomilerde para yok denecek kadar azdır.

Toplam doğurganlık oranı, dolayısıyla nüfus artış hızı, özellikle dünyanın en fakir bölgelerinde oldukça yüksektir. Burada demografik tuzağı açıkça görüyoruz: Modern ekonomik büyümenin en büyük engelleri olan en yoksul yerler, aynı zamanda ailelerin en çok çocuk sahibi olduğu ve nüfusun patlayıcı olarak artmaya devam ettiği yerlerdir. Yüksek nüfus artışı, daha derin bir yoksulluğa yol açmakta ve daha derin yoksulluk, yüksek doğurganlık oranlarına katkıda bulunmaktadır. *“Geniş anlamda düşünüldüğünde yoksulluk, kişi başına düşen milli gelirin azlığının yanında, ortalama ömür, okuma yazma oranı, beslenme, sağlık hizmetlerinden yararlanma ve temiz içme suyundan mahrum olma durumları da göz önünde tutulmalıdır.”*¹⁷⁷

¹⁷⁶ Sachs, The end of Poverty, ss. 316-317.

¹⁷⁷ Ak, Yoksulluk, ss. 296-297.

İKİNCİ BÖLÜM

İSTANBUL'UN FETİHTEN ÖNCEKİ DURUMU

2.1. BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN ÇÖKÜŞÜ VE İSTANBUL'UN FETHİ

İstanbul'un fethine gelince, en belirgin isimler Akşemseddin ve Fatih Sultan Mehmet'tir. Fatih Sultan Mehmet'in rolü, İstanbul'u ziyaret edenler veya Osmanlı Devlet'ini okuyanlar tarafından iyi bilinmektedir. Bununla birlikte, bu fetih çalışmaları dikkate alındığında, iki farklı Akşemseddin karşımıza çıkmaktadır. İlk rivayet, dinidir ve bu hikayede Akşemseddin doğaüstüdür ve fetihteki rolü rasyonel bir şekilde anlaşılmamıştır. İstanbul'un fethine tarihsel bir bilim olarak değinen başka bir rivayette ise Akşemseddin, fetih sırasında aktif bir katılımcı olarak askeri, siyasi ve idari çatışmalarda kendini gösterir.¹⁷⁸ Bununla birlikte, Roma İmparatorluğu döneminde bu kentin yapımı hakkında yeterli bilgi sahipsek İstanbul'un fethinin tarihi daha iyi anlaşılmaktadır. Bu amaçla, zaman içinde geri dönmemiz şarttır.

"İlkçağ dünyasının hemen hemen bütününe hâkim olan Roma İmparatorluğu 395 yılında ikiye ayrılıp pek az sonra da Batı bölümünün ortadan kalkması ile tarihte yeni bir çağ başlamıştı. İmparatorluğun Doğu'da kalan parçası Grekçe'nin hâkim olduğu ve Hristiyanlığı resmen kabul etmiş bir devlet olarak bütün ortaçağ boyunca tarihte yerini aldı. Modern tarih biliminin Bizans İmparatorluğu olarak adlandırdığı bu devlet, büyük bir güç olarak uzun yüzyıllar boyunca tarihe hâkim oldu. İslâmiyet'in VII. yüzyılda ortaya çıkması ve hızla yayılması neticesinde Bizans İmparatorluğu, topraklarının büyük bir kısmını özellikle de Suriye, Filistin, Mısır ve bütün Kuzey Afrika'yı kaybetmesine rağmen bir "dünya devleti" olma özelliğini sürdürdü. Batı'da, XI. yüzyılda Akdeniz'de beliren yeni bir güç olan Normanlar, Anadolu'da ise 1071'de Malazgirt Savaşı ile bölgeye giren Selçuklu Türkleri, Bizans'ı tehlikeli bir çöküntüye sürüklüyordu. Malazgirt Savaşı'ndaki yenilginin arkasından taht kavgası I. Aleksios'un (1081-1118) duruma hâkim olması ile bir dereceye kadar düzeldi."¹⁷⁹

337'den 324'e hükmeden ilk imparator olan Konstantin, dini hoşgörüyü teşvik edip Hristiyanlığı İmparatorluğun resmi dinine dönüştürdü. Konstantinopolis, Avrupa ile Asya arasında, iki kıta arasında önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Bu, şehre sanat ve lüks mimarisiyle büyük bir servet kazandırdı. Dünyanın her yerinden gelen hazineler binalarını süslüyor. Edebiyattan hukuka, Yunan ve Roma kültürleri korunmuş ve Hristiyanlık Bizans yaşamının merkezi olmaya devam etmiştir.¹⁸⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nun kökleri Bizans, Türk, İslam ve Rönesans politik ve

¹⁷⁸ Mehmet Yavuz, "İstanbul'un Fethi ve Akşemseddin", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 1, Sayı 26, ss.185-200, s. 185.

¹⁷⁹ Semavi Eyice, "Bizans İmparatorluğu'nun Çöküşünün Başlangıcı", **Divân İlmi Araştırmalar Dergisi**, - Sayı 16, Ocak 2004, ss. 183-208, s. 184.

¹⁸⁰ Emma Marriott, **A História do Mundo para Quem tem Pressa**, Valentina, Rio de Janeiro, 2015.

kültürel geleneklerine dayanıyordu.¹⁸¹ Dördüncü yüzyılda Konstantin, eski Yunan Bizans kolonisi yerinde, Roma İmparatorluğu için yeni bir sermaye kurdu. Roma İmparatorluğu'nun batı yarısı 476'da parçalandığında, Bizans (ya da Konstantinopolis), Yakın Doğu'da bulunan Caesars eyaletlerini kapsayan güçlü bir devletin başkenti olarak hayatta kaldı. Yavaş yavaş bu devlet Bizans İmparatorluğu olarak bilinmeye başladı. Bizans tarihi, Orta Çağ'inkine eşdeğer bir dönemi kapsamına rağmen, kültürel örüntü, Batı Avrupa'ya egemen olan kültürünkenden oldukça farklıydı.

Bizans yönetimindeki toprakların nüfusu çok sayıda millettten oluşuyordu: Yunanlılar, Suriyeliler, Yahudiler, Ermeniler, Mısırlılar ve Persler. Buna ek olarak, İmparatorluğun Avrupa bölümlerine Slavlar, Moğollar, Almanlar dâhildi. Slavlar, silahlı işgale nadiren başvurdıkları için barışçıl bir çiftçi halkı olmuşlardı, ancak giderek daha az yerleşik olan Orta Rusya topraklarına ve Almanlar tarafından terkedilen bölgelere yayıldılar. 7. yüzyılda, Slavlar tüm Balkan yarımadasının en çok sayıda insanını ve Almanların doğusundaki tüm Avrupa'yı oluşturdular. Bizans İmparatorluğu'nun ilk tarihi, Alman barbarlarını kovmak için verilen mücadelelerle karakterize edildi. Bu mücadelelerin başarısından esinlenen İmparator Justinianus, İtalya ve Kuzey Afrika'nın fethini üstlendi ancak İtalya'nın çoğu, kısa bir süre sonra Lombardlara ve Kuzey Afrika'ya Müslümanlara terk edildi.

527'de Justinianus, başkentin çoğunu yeniden inşa etti ve Doğu ile Batı'yı geniş bir Hristiyan bölgesinde bir araya getirmeye kararlı olarak İmparatorluğu genişletip Kuzey Afrika'yı ve İtalya'nın bölgelerini fethetti. Ayrıca, hala Avrupa yasalarının bir parçasını oluşturan Roma yasalarını derlemiş ve kodlamıştır. Justinianus 565 yılında öldüğünde, Bizans İmparatorluğu İspanya'dan Perslere kadar uzanıyordu.¹⁸² 7. yüzyılın başlarında Bizans, İran'a, topraklarını Saracen fethine açık bırakan büyük bir savaş başlattı. Bizans İmparatorluğu 750'ye gelindiğinde, Anadolu hariç, Avrupa dışındaki tüm mallarını kaybetmişti. Saracen istilasının kırılmasından sonra Bizans hafif bir toparlanma sağladı ve Balkan Yarımadası'nın belirli bölgeleri Suriye, Girit ve İtalyan sahilini yeniden ele geçirdi. Müslüman Araplar Pers, Orta Doğu, Kuzey Afrika ve İspanya'yı işgal etti. 674-678 yılları arasında Konstantinopolis'i karadan ve denizden kuşattılar, ancak alamadılar. 8. ve 9. yüzyıllarda, dini simgeler, özellikle de dini simgelerin ortaya çıkmasıyla ilgili olarak- İmparatorluğu zayıflattı. Bizans uygarlığı çok daha belirgin bir Doğu

¹⁸¹ Quataert, Osmanlı, s. 9.

¹⁸² Marriott, A História do Mundo, s. 38.

karakterine sahipti. Sadece Konstantinopolis'in Doğu'yla sınırlı kalması değil, aynı zamanda İmparatorluğun topraklarının çoğu da Avrupa'nın dışında bulunuyordu. Bunların en önemlisi Suriye, Anadolu, Filistin ve Mısır idi. Ayrıca Yunan ve Helenistik unsurlar, Batı Avrupa'da meydana gelenden daha büyük bir oranda Bizans kültürünün oluşumuna girmiştir. Doğu devletinin baskın dili Yunanca iken, edebi, sanatsal ve bilimsel gelenekler Helenistik olarak karakterize edildi. Son olarak, Bizans İmparatorluğu'ndaki Hristiyanlık, Batı Avrupa'ninkinden farklıydı çünkü daha mistik, soyut ve tamamen politik kontrole tabi idi. Toynbee'nin dediği gibi,

“927'den sonra Ortodoks putperestlerin bir politik fetişe karşı gereksiz bağlılıkları biri İstanbul'da, öbürü de Preslav'da merkezini bulan iki mahallî İmparatorluk arasında bölündü. Her iki İmparatorluk da evrensel bir yargılama alanını kutsal hakları olarak talep ettikleri için aralarında bir ölüm-kalım savaşının başlaması kaçınılmaz bir şeydi; putperestlerin evi böylece kendi içinde bölününce, artık ayakta durmasına imkân kalmadı.”¹⁸³

Daha sonra, 1504'te Konstantinopolis ile Roma arasındaki teolojik farklılıklar Doğu-Batı Şismisini kışkırttı. 11. yüzyılda, Bizans İmparatorluğu, doğu illerini hızla tahrip eden Türkler tarafından saldırıya uğradı ve 1071 yılında, Türkler 100.000 kişilik bir Bizans ordusunu Malazgirt'te yok etti. Roma İmparatoru Diyojen tutuklandı ve bin altın parayla kurtarıldı. Bir süre sonra hükümet, 1095 yılında Müslümanlara karşı Başlatılan Haçlı Seferleri için Batı'dan ilk yardım talebinde bulundu. Ancak 1071'de Selçuk Türkleri İmparator Romen Diyojen'i tutsak edip Anadolu'yu işgale başladıkları zaman Bizans'ın yazgısı belli oldu.¹⁸⁴

“Bizans ordusunun Malazgirt savaşında uğradığı ağır yenilgi, geleneksel Bizans ordu yapısını temelinden değiştirmiştir. Bu savaş sırasında neredeyse tamamen imha edilen merkezî imparatorluk ordusu (Tagmata) ve thema kuvvetleri tarih sahnesinden tamamen çekilmeye başlamıştır. Özellikle thema kuvvetlerinin gücünü yitirmesi İmparatorluğun doğu sınırlarını savunmasız bırakmış ve Malazgirt'ten birkaç yıl sonra Selçuklu Türklerinin Orta ve Doğu Anadolu bölgelerini ciddi bir direniş ile karşılaşmadan hâkimiyet altına almalarını sağlamıştır.”¹⁸⁵

1204'te Haçlılar Konstantinopolis'i ele geçirdiler. Fakat bu felaketler bile ölümcül değildi. XIII. yüzyılın sonunda ve XIV. yüzyılın başlarında, imparatorluk bir kez daha eski gücünü ve refahını yeniden kazanmıştır. 1453'te Osmanlı Türkleri

¹⁸³ Toynbee, Tarih Bilinci, s. 211.

¹⁸⁴ Toynbee, Tarih Bilinci, s. 210.

¹⁸⁵ Yusuf Ayönü, “Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler (XI-XII. Yüzyıllar)” Selçuk Üniversitesi, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, / 25, Aralık 2009, ss. 53-69, s. 60.

tarafından Konstantinopolis'in ele geçirilmesiyle Bizans sona erdi. Osmanlı İmparatorluğu bu şekilde doğdu. Türk tarihçilerinden biri, kentin kendini verdiğini, Türk saldırısından önce içeriden fethedilmiş olduğunu savunmuştur. *"Aşırı olmakla birlikte, bu tez yanlış değildir. Nitekim Bizans uygarlığı, kendini kurtaracak yegane yol olan Latinlerle birleşmek yerine, Türklere boyun eğmeyi tercih etmiştir."*¹⁸⁶

Osmanlı Devleti fetihlerinde hoşgörülü bir İslamcı politika benimsenmişti. İslamiyet'in Balkanlarda yayılması askeri güçten (kılıçtan) daha ziyade, Osman oğullarının sosyal alanda gösterdiği hoşgörünün bir sonucuydu. Bu hoşgörü anlayışı sadece kuruluş döneminde değil, sonraki dönemlerde de devam etmiştir.¹⁸⁷ Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun politikasını belirleyen iki önemli faktörden biri Türk, diğeri İslam kültürüdür. Dil, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli kültürüne Türklerin gerçekten esas -ve her halükarda en kolayca farkedilebilir- katkısı idi.¹⁸⁸ Türkler, Orta Asya'dan Anadolu'ya geldiklerinden, toplumda sınıf farklılıkları olmadan ülke birliğine büyük önem vererek bunun için savaştılar.¹⁸⁹ Böylece, toplumun tüm kesimlerine eşit ve adil davranılacağı bildirilmektedir. Ayrıca, dünyanın Türk devletinin yöneticisi olduğuna ve tüm insanlığın yöneticileri olarak liderlerinin olduğuna inanıyorlar.¹⁹⁰ Bu anlamda, İslam'ın hoşgörü anlayışı, Türk kültürüyle zaten örtüşmüştür.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti hızla dağılmaya ve beraberinde parçalanmaya başladı. Bunda Fransız İhtilali'nin sonuçları, Sanayi İnkılâbı ve kapitülasyonlar¹⁹¹ gibi Osmanlı Devleti'ni derinden sarsan nedenler etkili oldu. Avrupa tarafından Osmanlıya yakıştırılan "Hasta Adam" benzetmesi yine bu dönemlere ait bir yakıştırma olarak ortaya çıkmıştır. Kimi Batı Avrupa ülkelerinde, büyük ve yepyeni bir ekonomik dönüşüm yaratacak şekilde, büyük bir servet ve sermaye akışı, özellikle ilgili devletlerin yenedünyaya el atmasıyla ortaya çıktı.¹⁹² Bu ve benzeri hizmetler 19. ve 20. yüzyıllarda devam edecek uzun bir reform sürecini başlatmıştır. Gemicilik ve denizcilik alanlarında yenilikler yapılmıştır. Bunların en önemlileri askeri alanda yapılan yeniliklerdi.¹⁹³

¹⁸⁶ Braudel, Uygarlıkların, s. 54.

¹⁸⁷ İsa Kalaycı ve Oktay Kızılkaya, "Osmanlı Devleti'nin İskân Siyaseti ve Yerleşim Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme", Mustafa Kemal Üniversitesi, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 9 Sayı: 18, 2012, ss. 361-378, ss. 363-364.

¹⁸⁸ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 7.

¹⁸⁹ Ali Öztürk, **Ötüken Türk Kitâbeleri**, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1996, s. 137.

¹⁹⁰ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 59.

¹⁹¹ İrem Karakoç, **Hukuk Tarihinde Vatandaşlık-Yabancılik Statüsü**, Yetkin Kitabevi, İzmir, 2012, s. 151.

¹⁹² Bayrakdar, Türk İnkılâp, s. 5.

¹⁹³ Lewis, Türkiye'nin Doğuşu, ss. 46-49.

2.1.1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Evrimi ve Toplumsal Değişimi

Toplumsal Evrim - Sosyal Darwinizm, zayıf türlerin daha güçlü olanlar tarafından elimine edilmesini savunuyor. Bu, sosyal bir yapıya aktarılan bir biyoloji kavramıdır. Böylece, zayıf sosyal gruplarda yaşam ya da hayatta kalma mücadelesinde, en güçlüsü genellikle egemendir. Örneğin, bazı imparatorluklar doğarken diğerleri yok edildi. "İnsan, yaşadığı biyolojik çevreden yararlanabilme çabasını diğer bireylerle sürdürdüğü sosyal ilişkiler çerçevesinde göstermektedir. "Darwin'in düşüncesi, doğal seçilime, doğal seçim ilkesi ise, kısaca şu üç olguya dayanır. Birinci olgu; tüm organizmalar, olasılıkla hayatta kalabilecek daha fazla yavru üretmeye eğilimlidir. İkinci olgu; yavrular kendi aralarında farklılık sergiler ve birebir kopyalar değildir. Üçüncü olgu ise; Bu olasılıklardan bir kısmı özelliklerini bir sonraki kuşaklara aktarır. Bu olguların zorunlu sonucu ise; yavruların tamamı doğanın sınırlı ekolojisinde yer bulamayacağı için, değişen yerel ortamlara tesadüfen en iyi uyum gösterenlerin yaşayacağıdır. Bu noktada biyoloji ve sosyoloji bilimlerinin birbirleriyle olan ilişkisi sergilenmektedir. 19.yy'da "Evrimsel Teorisiyle" bilimsel düşünceye yeni bir yön veren Charles Darwin, sosyolojik düşüncenin gelişimi üzerinde de etkili olmuştur".¹⁹⁴ Sonunda evrimin devam ettiği, daha gelişmiş doğru devam ettiği de eklenerek, sabırla beklenirse iyiye, güzele, mükemmelliğe, kusursuzluğa günün birinde ulaşılacağı savlanır. Toprak'a göre.

"İlk evrede Charles Darwin'den kaynaklanan bilim devrimi biyolojiyi sosyal bilimler için kaçınılmaz kılmıştı. Ancak "toplumları organizmalara, ya da insan bedenine benzeten anlayışın kökenleri çok eski zamanlara uzanıyordu. Hint, Çin, Eski Yunan ve Roma felsefelerinde bu tür benzetmeler vardı. İnsan her şeyden önce biyolojinin yasalarına bağlıydı; toplumsal olayları da biyolojik olayların bir türüydü. Bu nedenle toplum bir organizmaydı. Ortaçağ düşünürleri de bu yola başvurmuşlardı. Niccolò Machiavelli, Tommaso Campanella gibi düşünce dünyasında çığır açan düşünürler toplumların insan doğasındaki evreler gibi, çocukluk, ergenlik, yaşlılık gibi çağlardan geçtiklerini, tıpkı organizmalar gibi kimi kez sağlıklı, kimi kez hasta olduklarını ifade etmişlerdi. Sosyal fizikçiler ve atomcular bile bu tür benzetmelere baş vurmuşlardı. Biyolojiden Sosyolojiye Organist, ya da uzviyetçi kuramları 19. yüzyılın ikinci yarısında atomcu, bireyci, mekanik görüşlere tepki olarak gündeme gelmişti".¹⁹⁵

Toplumsal değişim en genel anlamda bir toplumu toplum yapan asıl unsurlarda farklı zamanlarda, farklı hızlarda, farklı yönlerde ve farklı boyutlarda

¹⁹⁴ Esra Burcu, "Evrimsel Teorinin Sosyolojik Düşünce Üzerindeki Etkileri ve Sosyobiyoloji", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 15, Sayı: 2, ss. 175-186, s. 175.

¹⁹⁵ Zafer Toprak, "Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine Sosyolojinin Evrimi: 1908-1945, Sosyal Bilimler Tarihini Keşfediyor - DTCF Bilim Çevresi ve Sonrası, (editör: Hayriye Erbaş), Bursa: **Sentez Yayın ve Dağıtım v Öğretim Kurumları** , 2017, ss. 43-74.

meydana gelen değişmedir. Ancak asıl değişmeyi mümkün kılan sosyal yapıyı oluşturan kültür, din, dil, ekonomi, teknoloji gibi unsurlarda meydana gelen farklılaşmalardır. Özellikle bazı sosyologlar tarafından adına “modernleşme” denilen toplumsal değişme, genel anlamda “dini ve geleneksel davranış biçimlerini değiştirmektedir”. Toplumsal değişme konusunda çalışma yapan bazı düşünürlerin konuyla ilgili birtakım sayıltıları, toplumsal değişmenin özelliği niteliği taşımaktadır: i. Değişme doğal bir olgudur. ii. Değişmenin önüne geçilemez, kaçınılmazdır. iii. Değişme sürekli ve sürekli. iv. Değişme gereklidir. v. Değişme benzerlikler (üniform) gösterir. Neredeyse bütün toplum tiplerinde toplumsal değişme doğal olarak görülmektedir.¹⁹⁶

Devletin modernleşmesinde, Osmanlı sosyal yapısı, devlet geleneği, sanat, hukuk, kültürel sistem ve tarihi bir bütün olarak önemli rol oynamıştır. Sosyal değişimlere neden olan devlet ile bu değişimleri benimseyen toplum arasında, modernizasyonun amacı ve esasları arasında büyük farklılıklar ve çelişkiler vardı. 19. yüzyılın ikinci yarısında, büyük bir bürokrat grubu temelinde merkezileşme, kamu hizmetlerinin yayılması, Kırım, Kafkaslar ve Balkanlar göçü yeni bir iç ve dış sosyo-kültürel ve politik çevre yarattı ve dış güçler Osmanlı Devleti'nin sosyal gelişimini etkiledi. Dış faktörler arasında, her şeyden önce, dar bir yapıya sahip Osmanlı İmparatorluğu'nun piyasa ekonomisinin, özel mülkiyetin gelişmesine yol açan Batı sanayi ve ticari kapitalizmini nasıl etkilediğini düşünmek gerekir.¹⁹⁷

19. yüzyılda meydana gelen değişiklikler, Osmanlı İmparatorluğu'nun XVII. yüzyıldan itibaren topraklarını kontrol etmek ve sınırlarını korumak için yaptığı savaşlar arasındaydı. 19. yüzyılda izlenecek olan seçenekler, XVIII. yüzyılda izlenen seçeneklerden çok farklıydı ve imparatorluk yoluyla il hükümetlerinin güçlerini çekmek için arkadaşlık toplantılarını da içeriyordu. 1890'lara kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi gücü, hem büyüklükte hem de atıflarında büyük bir genişleme geçirmiş, askeri personel ve görevlilerin işe alınması için yeni yöntemlere yol açmıştır.

“1908 Temmuz'unda Meşrutiyet ilan edildiğinde Dahiliye Nezareti'nin durumu, bürokratik mekanizmanın herhangi parçasındaki bir kaç fark bir tarafa bırakılacak olursa önemli bir değişiklik göstermiyordu. Osmanlı bürokrasisinin kanıksanmış zaafının tümünü içerdiği gibi işbölümünün çoğalmasıyla daire sayısı artmaya başlamıştır.”¹⁹⁸

¹⁹⁶ Yasemin Apalı, “Toplumsal Değişme Bağlamında Bilginin Değişimi Ve Dönüşümü”, **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 8, Sayı 17, 2016, ss. 395-405, s. 397.

¹⁹⁷ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.

¹⁹⁸ Erkan Tural, **Son Dönem: Osmanlı Bürokrasisi, II, Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenteler**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 2009, s. 231.

Mevcut veriler, örneğin, 1908'de, devlet memurlarının sayısının, XVIII. yüzyılın yaklaşık 2.000 kişiyle çelişen 35.000 kişi arasında olduğunu göstermektedir.¹⁹⁹ Yukarıda bahsedilen bürokrasinin büyümesi ve işlerin karmaşıklaşması neticesinde bu usul yetersiz kalmaya başladı; zira memur yetiştirme işi hayli uzun bir sürede gerçekleşiyordu. Bir yandan, iş hacmiyle orantılı olarak yetişmiş insana olan ihtiyaç da artmıştı. Sistem, söz konusu yapısıyla bu ihtiyaca cevap veremedi. Öte yandan memurların sadece kalemde görülen rutin işleri öğrenmeleri ve yeni bilgi ve gelişmelerden yeterince haberdar olamamaları da aksaklıklar arasında sayılabilir.

Devlet memurlarının bu donanımsızlığı, sorunu isabetli bir şekilde tespit eden II. Mahmud'un Tanzimat'ın hemen öncesinde mektep-i maarif-i adliyye ve mektep-i ulûm-ı edebiyeyi kurmasıyla ve Tanzimat'tan sonra da rüştiyelerin tesis ve yaygınlaştırılmasıyla aşılmaya çalışıldı. Yeni okullar kurulduktan sonra, devlet dairelerine memur alınmasında bu okulların mezunları tercih edildi.

*"1839' da ilan edilen Tanzimat, bürokraside, devlet yönetiminde ve toplumsal yaşamda modernleşmenin gereği olarak bir dizi yenileşmeyi getirdi. Özellikle hukuki alanda yenilikler ve eşitlikler getirildi. Bu yeniliklerin hayata geçirilebilmesi için bir aygıtı ihtiyaç vardı; oda eğitimdi. Böylece eğitimde de ciddi değişimler oldu. Özellikle yeni açılan asker ve okullarında okutulan dersler ve yabancı eğitimciler, Osmanlı üst düzey toplumunda yavaş yavaş zihni bir değişim meydana getirdi. Bu değişimin içeriği Avrupa kaynaklı laik, rasyonel düşünme, materyalist ve pozitivist felsefe idi. Osmanlı aydınları ilk defa Aydınlarına dönemi Avrupa düşüncesi ile bu zamanda tanıştı."*²⁰⁰

1890'lara kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi gücü, hem büyüklükte hem de atıflarında büyük bir genişleme geçirmiş, askeri personel ve görevlilerin işe alınması için yeni yöntemlere yol açmıştır. Büyüyen bürokrasi, bir zamanlar devletin otoritesinin ve çıkarının ötesinde düşünülmüş olan faaliyetleri de içeriyordu. O zamana kadar, hükümet görevlilerinin görevleri askerlik hizmeti ve vergi tahsilâtı iken, çoğu işletme ve diğer işler devletin dini liderleri ile kalacaktı. Okullar ve hayır kurumları dini topluluklar tarafından ayrı ayrı finanse edildi ve yönetildi. Devlet modernleşmeye ilerledikçe, devlet memurlarının sayısı önemli ölçüde artmış ve ticaret, sağlık, eğitim ve kamu işleri kurulmuştur. Bu alanları yöneten uzmanlar toplumsal ağırlığı kazanırken, Osmanlı kadınları da aynı modernleşme sürecine dâhil olmaya başladılar.²⁰¹ Aslında, Tanzimat döneminde dikkati çeken diğer bir

¹⁹⁹ Quataert, Osmanlı, s. 105.

²⁰⁰ Mustafa Gündüz, **Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası: Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar**, Lotus Yayınevi, Ankara, 2010, s. 21.

²⁰¹ Quataert, Osmanlı, ss. 105-106.

husus da kadınların kurduğu teşkilatlardı. Kadın cemiyetlerinin yaygınlaştığı ve kuruluş amaçlarının değiştiği dönemdir. İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla bir kite tadim cemiyetleri çoğalmış, yardım amaçlı cemiyetlerin haricine kadın haklarını savunan cemiyetler de kurulmuştur. Toplan'a göre, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde yayınlanan gazete, dergi ve edebi eserlerde batılılaşma hareketleri teşvik edilmektedir. Bu dönemin yayınlarında kadınlarla ve kadın haklarıyla ilgili yazılar yer alırken, batılı kadınların sahip oldukları hakların topluma tanıtılması da amaçlanmıştır. Müslüman kadınların durumunun düzeltilmesiyle ilgili isteklerin yer aldığı bu dönemde bazı yayınlarda kadın hakları meselesinin tartışılması gerçekleştirilmiştir.

Ancak Cumhuriyet döneminden önce kadınların iş bulması kolay değildi. Erkekler için bile işler çok azdı. Bunun nedeni ise, 1923 yılında Türkiye'de Sanayi denilebilecek hemen hiçbir tesis mevcut değildi. Küçük atelyerlerde el sanatları düzeyinde basit üretim yapılmaktaydı. Tüm işçi sayısı 80.000 civarındaydı. Memleketin hemen bütün tüketim maddeleri ve temel ihtiyaçları dışarıdan alınıyordu. Bütün sanayi ürünleri, günlük ihtiyaç maddeleri, şeker, kumaş, kereste, çivi ve toplu işneye kadar her şey dışarıdan alınıyor ve avuç dolusu paralar ödeniyordu. Altuğ,

“Yeraltı ve yerüstü hiçbir zenginliğimizin farkında bile değildik. Kapitülasyonlar Türk ulusal ekonomisini tamamen felce uğratmıştı. Limanlarımız, tren ve tramvay, kullandığımız elektrik hep yabancı tekelindeydi. Tarım alanında da büyük bir çöküntü vardı. Zaten ilkel durumda olan tarımımız, köylü nüfusun savaş alanlarında erimesi sonucunda iyice perişan olmuştu. Yiyeceğimiz buğdayı bile ekseri yıllarda dışarıdan getiriyorduk. Sebze ve meyvacılığımız da çok geriydi. Örneğin, bu gün güney illerimizin zenginliğini oluşturan turunçgiller, Doğu Karadeniz bölgesindeki başlıca çay ürünü o günlerde sözü geçen bölgelerde tanınmıyordu bile. Ulaşım güçlükleri nedeniyle bir bölgede çokça elde edilen herhangi bir tarım ürünü, diğer bölgeye nakledilemediği için bir yandan ürünler çürüyor, öte yandan da halk açlıktan kırılıyordu.”²⁰²

Devlet yapısının ve görevlerinin yapısındaki değişiklikler de işe alım standartlarına dayandırılmıştır. XVIII. yüzyıla gelindiğinde, Vezir ve Paşa'nın yanı sıra illerin önemli adamlarının evleri İmparatorluğu yönetenlerin eğitim merkezleri olarak hizmet etmişti. 19. yüzyılda Osmanlı merkez bürokrasisi, Batı ve Orta Avrupa modellerine dayalı olarak kendi eğitim yapısını tedricen kazanmış ve kamu hizmetlerine erişimde tekelleşmiştir. İstenilen Batılı idari ve teknolojik bilgi ile bağlantıya izin veren Avrupalı dillerin ustalığı gitgide değerlendirildi. Çeviri ajansı

²⁰² Yılmaz Altuğ, **Türk İnkılâp Tarihi (1919-1938)** VIII. Bası, İstanbul ve Marmara Üniversitesi, Çağlayan Kitabevi, Beyoğlu-İstanbul, 1997, s. 235.

personeli, yüksek değerde çalışanların ilk dalgasıydı. Bu kurum, Yunanların yokluğunda alternatif bir uzman çevirmenler kaynağı olacak şekilde yaratıldı. Yunanlar 1822'den beri bağımsızdı. 1829'da, ilk Rus-Türk savaşından sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yunanistan'ın bağımsızlığını tanınması ve Rusya'nın koruması altında Sırbistan, Wallachia ve Moldova eyaletlerine özerklik vermesi gerektiği unutulmamalıdır.²⁰³ Yunanlılar Osmanlı yönetiminden bağımsız oldukları için, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dil çevirmenleri olarak katılımları gereksizdi.

Yunanlıların yeri yeni adaylar tarafından dolduruldu. Ardından, bu teknisyenler Avrupa okullarını ziyaret ettiler ve edindikleri dilin mesleki becerileri ve bilgisi ile eve döndüler ve onları Osmanlı topraklarına yeni inşa edilen diğer okullara aktardılar. Batı bilgisi giderek bürokratik konumları doldurmuştur ve idari hizmetler içindeki hareketlilik hızla artmıştır. Osmanlı ordusu aynı zamanda Batılı teknolojilere ve yöntemlerine bağımlıydı, çünkü kontenjanları dramatik biçimde artmıştı.

Kamu sektöründe olduğu gibi, orduda da işe alım modelleri değişti. Merkezi hükümet, illerin önemli adamları tarafından gönderilen askerlerin bağımlılığının yerine, yerel köylüleri işe almaya başladı. Telgraf, demiryolu taşımacılığı ve fotoğrafçılık gibi son teknolojilerin ilerlemesi, iç rakipleri zayıflatmak veya yok etmek için eylemleri koordine etmek için merkezi hükümet hizmetini kolaylaştırdı. Böylece, 19. yüzyılın merkezi hükümeti, devlete karşı herhangi bir isyanı engellemesine izin veren konularda daha fazla güce sahipti. Bir yandan, devlet gözetleme sistemleri 1830 civarında yeni bir gelişme düzeyine ulaştı.

En azından İstanbul'daki casus ağıları, devlet kurumlarını her türlü şüpheli halk müzakereleri hakkında sistematik olarak bilgilendirdi. Öte yandan, merkeziyetçilik, bazı kabilelerin İmparatorluğun çöküşüne kadar önemli ölçüde özerkliği koruyacak şekilde hala eksikti.²⁰⁴ 19. yüzyılda Osmanlı Devleti araçları geri çekmeye ve Osmanlı halkını doğrudan yetkililerine emanet etmeye, yüzyıllardır gözlenen devlet ilişkilerini kökten değiştirmeye çalıştı. Geçmiş yüzyıllarda Osmanlı sosyo-politik düzeni yalnızca etnik, dini ve mesleki farklılıklara değil, aynı zamanda monarşi devlet altındaki tüm halkların boyun eğmesine dayandırılmıştır. Bu sıralama, Müslüman üstünlüğü varsayımına ve özel vergilendirme yoluyla Müslüman olmayanlara dini korumayı garanti eden bir sözleşme ilişkisine dayanmaktadır. Örneğin, birçok Hristiyan tebaası, Avrupa devletleri tarafından, kapitülasyon sistemi sayesinde, Osmanlı yasalarına (vergiler dâhil) karşı bağıışıklık kazandığı için

²⁰³ David Thompson, **Europe Since Napoleon**, Penguin Books, London, 1990, s. 430.

²⁰⁴ Thompson, *Europe*, s. 431.

korunmuştur. Kural olarak devletler, kamusal hizmetlerinden sadece vatandaşların yararlandırırlar. Bunun karşılığında vatandaşlar da devletten aldıkları hizmetlerin finansmanına katkı sağlamak bakımından vergi, resim, harç ödemek, askerlik görevini yerine getirmek gibi ödevleri üstlenilirler. Devlet vatandaşını içte ve dışta korumakla yükümlüdür. Ülke içinde vatandaşlarını uyuşmazlıkları çıktığı zaman, yargı yerlerinden faydalanmak karşılığında kanunlarla belirlenmiş birtakım harçların ödenmesi gerekir.

Hiçbir devlet bir başka devletin tebaasını, kendi sunduğu bu gibi hizmetlerden karşılıksız faydalandırmak zorunda değildir. Devlet vatandaşına sunduğu hizmetlerin finansmanı vergilerle yapılmaktadır. Yargı da bu hizmetlerden birisidir. Yabancılar ise, devlete vergi verme yükümlülüğü bulunmayanlardır. Vatandaşlara sunulan tüm imkânların aynı şekilde yabancıya da sunulması, güvenlik gerekçeleri bir yana bırakılsa bile, devlet ve vatandaşlar için fazladan bir malı yük oluşturur.²⁰⁵ Kapitülasyonlar adlı, mali ve idari sahada ecnebilere tanınan imtiyazlar ve muhalefetlerdir.²⁰⁶ *“İmtiyazlardan yararlanan yabancıların, şahsi, idari, ticari, adli ayrıcalıkların yanı sıra, mahmî sahibi olmak gibi imtiyazları da bulunmakta idi. Bunlar, toplumsal hayatta aynı bölgede ikamet, ortak bir pazaryerine sahip olmak, serbestçe dış alım satım yapabilmek, kendi önderleri olan konsolos ya da podesta denilen kişi tarafından yönetilmek ve yargılanmak biçiminde tezahür ederdi.”*²⁰⁷

Kapitülasyon, Latince kökenli bir sözcük olan *caput* “baş” demektir. Kapitülasyonun temelini ticarete dayandıran yaklaşımlar da vardır. Buna göre, kapitülasyonlar, ticarî müesseselerin uygulanması için, İslam ülkelerinde yabancılar alım-satım gibi ticarî işlemler yapma, pazar yerleri kurma ve kendi kanunlarına göre, kendi yargı yerlerinde, kendi yargıçları tarafından yargılanma gibi haklar bahşedilmesini ifade etmektedir. Osmanlı Devleti’nde kapitülasyonlarla yüklenilen taahhütler, uluslararası andlaşma kabul edilerek, bir süre ile de sınırlanamadığından yüzyıllar boyu geçerliliğini korumuştur. 1740 tarihine kadar bu türden imtiyaz andlaşmaları sadece hakkı bahşeden padişahı bağlarken, bu tarihten sonra ve 1756 Paris Andlaşması ile uluslararası andlaşma niteliği kazanarak ard gelen padişahları da bağlayıcı bir niteliğe bürünmüştür.”²⁰⁸ 1829 ve 1856 yılları arasında Osmanlı merkezi hükümeti, üç kararname alarak Osmanlı vatandaşları arasındaki farklılıkları ortadan kaldırmaya da çalıştı. Reformların amacı bir yandan Müslümanlar ve

²⁰⁵ Karakoç, Hukuk, s. 285.

²⁰⁶ Bayrakdar, Türk İnkılâp, s. 300.

²⁰⁷ Karakoç, Hukuk, s. 154.

²⁰⁸ Karakoç, Hukuk, s. 151.

Hristiyanlar arasındaki yasal ayrıcalıkları ortadan kaldırmak ve diğer yandan da Osmanlı Devleti'nin yargı sistemine Avrupa müdahalesini engellemekti. *“Osmanlı Devleti, kapitülasyonları verirken bir takım kurallara dikkat etmekteydi. Başlangıçta verilen ekonomik ayrıcalıkların fıkıh hükümleriyle çelişmemesine, devletin siyasî, ekonomik ve malî beklentilerine cevap vermesine özen gösterilirdi. Devlet, kapitülasyonları verirken siyasî beklentileri yanında, kendi sınırları içerisinde üretilmeyen veya kıt olan kumaş, kalay ve çelik gibi maddeleri sağlamayı ve hazinenin başlıca gelir kaynağı olan gümrük gelirlerini artırmayı esas almaktaydı. Ancak sanayi devriminden sonra değişen ekonomik koşullar Osmanlı Devleti'nin bu konudaki denetim gücünü zayıflatmış, Batılıların pazarı haline getirmiştir.”*²⁰⁹ 1829'da, kadınlar ve erkekler arasındaki sınıf, statü, etnik, dini ve mesleki farklılıkların korunmasını kaldıran bir Kıyafet Kanunu kabul edildi.²¹⁰

*“Milletlerarası hukukla tıpkı bugün olduğu gibi bir bütünleşme süreci Karlofça'dan sonra başlamıştır. 1856'dan beri Avrupalıyız, örneklerini söylemiştim; Avrupa devleti olduğumuz için bunun verdiği imtiyazlar da kullanılmıştır. Bir nokta üzerinde kesinlikle durmak gerekir; kapitülasyonlar tek taraflı bir yükümlülük değildir, onu çok yanlış tekrarlıyoruz. Kapitülasyonlar karşılıklı bir imtiyazdır, siz bunu kullanmadığınız takdirde öbürü kullanıyor. Doğru, biz kullanamıyoruz; yani ne oraya satacak malımız var ne de bugünün aksine orada yerleşip iş görecektüccarımız, müteahhidimiz var.”*²¹¹

1830 dönemi Osmanlı Devleti'nin yargı sistemini değiştirerek, tüm ülkede yargı birliğini sağlamaya yönelik çabalarını sürdürdüğü yıllardır. Hukuk alanındaki çabalar, İmparatorluktan “ulus devlet”e geçiş süreci olarak yorumlanabilir. Dolayısıyla yaşanan sorunlar yargıya da yansımıştır.²¹² 1839'da eşitliğe varmasıyla, Gül Bahçesi Kanunu ortaya çıktı. Bu meşhur hukuk genel olarak Tanzimat'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun reform döneminin başlangıcı olarak kabul edilir. Bu yasa ile amaç, ister Müslüman ister gayrimüslim olsun, zengin olsun ya da olmasın tüm konularda asimetriyi sonlandırmak ve adaleti sağlamaktı. Yasa, yolsuzluğu ortadan kaldırmak, vatandaş hakları ve sorumluluklarını vermek için bir dizi özel önlem aldı. 1856'da, bir emperyal kararname (Hatt-i Hümayun), herkes için eşitliği teşvik etme taahhüdünü yeniden teyit ederek, resmi pozisyonlara erişim de dâhil olmak üzere tüm konularda toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak için devlet okullarını genişletme gereğini vurguladı.²¹³ Yargının her millet; hatta her millet içindeki farklı hukuk

²⁰⁹ Yaşar Baytal “Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları (1950-1957)” Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, **Atatürk Yolu Dergisi**, s. 40, Kasım 2007, ss. 545-567, s. 546.

²¹⁰ Quataert, Osmanlı, ss. 109-110.

²¹¹ İber Ortaylı, **Avrupa ve Biz**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 132.

²¹² Karakoç, Hukuk, ss. 291-292.

²¹³ Quataert, Osmanlı, s. 110.

ekollerini benimsemiş İnsanlar için bile farklı uygulandığı bir sistemden, tüm vatandaşlar için ortak ve tek bir yargı sistemine geçilmektedir. Aslında Müslüman tebaa de zorlu ve sorun yaratan bir süreçtir. Fakat nedense, sadece gayrimüslimler - elçilikler yoluyla- her kanuna itiraz etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın reform programları çeşitli nedenlerle Batı'yı esas almıştır. Yapılan hukuku düzenlemelerin hemen hiç biri, bir Doğulu yabancının hukuku düşünülerek getirilmemiştir. Hatta kökenli fikir akımları olan Panislamizm veya Pantürkizm gibi akımlar dahi, kendiliğinden değil; batı devletlerinin izlediği ayrımcı ve çifte standart içeren politikalara karşı ortaya çıkmış olan tepkisel akımlardır. Devletin bu denli batıya bağlı olmasının altında, sadece balkanlardaki tebaanın sorunları yatmamaktadır. Asıl önemli olan, Avrupa devletlerinin yaklaşım ve müdahaleleridir. Fakat burada önem taşıyan birkaç konu var.

*"19. yüzyılın devlet destekli Osmanlıcılık ve Panislamizm ideolojileri İmparatorluğu koruyamamaktaydı: Toprak kayıpları sürüyordu. Yine de, Osmanlı devlet seçkinleri ve 1908'den sonra iktidara geçen Jön Türkler, Osmanlıcılık'a sadık kaldılar ve sık sık aksi ileri sürüise de, tercihlerini Türk milliyetçiliğinden yana koymadılar. Kimi önderlerin 1908'den sonra, kişisel olarak, yeni bir Türk kültürel kimliği fikrini benimsediği ve Türklerin diğer uluslardan üstün olduğuna inanmaya başladığı doğrudur. Ancak, onlar da, bağlı oldukları siyasal parti de, İmparatorluğun Osmanlıcılık ve Panislamizm politikalarını savunmaya ve desteklemeye devam etti."*²¹⁴

Osmanlı Devleti, dünya ile uyumlu bir sistem oluşturmak için, kanunlarını yaparken bile, önceden bu devletlerin olumlu görüşlerini alma ihtiyacı duymuştur. Tarih bu aşamada, yerinde duran ve kıpırdamadan gelişimini sürdüren batı hukuku ile onun yanında, onun gelişimini esas alarak, kendini ve konumunu sürekli değiştiren; fakat bir türlü kendi olmayan Osmanlı hukuk sisteminin ilişkisine sahne olmuştur.²¹⁵ Osmanlı İmparatorluğu, kadınlar da dâhil olmak üzere vatandaşlara hakların verilmesinde bir liderdi. Ne Fransız Bildirgesi ne de Amerikan Bağımsızlığı Bildirgesi'nde, kadın hakkında gelecekteki siyasi sahnede açıklanan değişikliklere değinilmemiştir. Osmanlı, toplumda kadınları özgürleştirdi, çünkü adil bir toplum için bunun gerekli olduğunu biliyordu.

*"Dil ve dilde sadeleşme istekleri Yeni Osmanlılarla başlamıştır. Kadınların eğitimi, modernleşme süreçleri ve kadın toplumsallığının gelişmesi Tanzimat'la başlar. Bu dönemde kadın konusunda risaleler, kitaplar yazılmıştır. Tanzimat yıllarından sonra kadınlar "modernleşmenin sağlayıcısı görülmüş ve batı kültürünün aktarımcılarından olmuştur. Kadın hakları ile ilgili çağdaş hukuki düzenlemeler de bu dönemde başlamıştır."*²¹⁶

²¹⁴ Quataert, Osmanlı, ss. 369-270.

²¹⁵ Karakoç, Hukuk, ss. 291-292

²¹⁶ Gündüz, Osmanlı, s. 52.

Kademeli olarak, ebeveynler kızlarının örgün eğitim almasını sağlamaya başladı. Daha ayrıcalıklı kızlar özel okullara devam ederken, ortalama sosyal statüye sahip olanlar resmi okulların kadın hareketliliğini arzu etmeye başladı. Zaten 1840'lı yıllarda, okul çağındaki kızlar kamu eğitiminden belli bir düzeyde eğitim almışlardır. 19. yüzyılın sonunda, üç kızdan biri resmi eğitime katılıyordu. Bununla birlikte, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden kısa bir süre öncesine kadar, ortaokullar sadece erkekler için kalmıştır. Kadınların orta öğretimden dışlanması sonucunda kamu hizmetlerine girebilecek az sayıda kadın vardı. Bunların çoğu resmi kadın okullarında ve Güzel Sanatlar Okulu'nda öğretmenlerdi. Dini, askeri ve sivil yönetim hizmetleri hala erkekler için ayrılmıştır.

Avrupa ülkeleri tarafından korunan Osmanlı Hristiyanları, Müslüman tüccarlardan daha düşük fiyatla mal alıp satmalarına izin veren büyük vergi muafiyetleri sağladılar. Batılı ülkelerin bu korumasına ek olarak, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyanlar bürokratik ve askeri hizmetlerde istihdam edilen devlet tarafından desteklenmiştir. Kamu birimlerinde iş alamayan Hristiyanlar kendilerini ticarete verdi. Osmanlı İmparatorluğu ve Batı arasındaki işlemler arttıkça, bu tür ticaret girişimleri için de fırsatlar doğdu. Birçok Osmanlı Hristiyanlı ekonomik ilişkilerden yararlandı ve XVIII. yüzyıldan ekonomik güç kazandı. İlerleyen yüzyılda, devlet bu serveti 1829, 1839 ve 1856 yasaları aracılığıyla fethetmeye ve kontrol etmeye çalıştı.

Daha önce de belirtildiği gibi, bu yasalar, Osmanlı Hristiyanlarının Balkanlar'daki sadakatini sağlamak için tasarlanmış sistematik bir devlet programının bir parçasıydı. Eşitlik vaadi ile Osmanlı Devleti, Rus yanlısı ayrılıkçı hareketlerin sarstığı Balkan-Hristiyan halklarına karşı topyekûn hareket etmeye ya da sadık kalmaya çalıştı. Osmanlıcılık ideolojisi -tüm Osmanlı erkekleri için eşitlik- o zamandan beri İmparatorluğun temel politikası olmuştur. 1878'den sonra, bu anlamda odak aynıydı, ancak Müslümanların haklarında olumlu bir değişim oldu. Bu ışık iletimi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarının bir özelliğiydi. 1878'de Berlin Antlaşması gerçekleşti ve Osmanlı, Hristiyan nüfusun büyük çoğunluğunu kaybetti. Bu kayıptan sonra, imparatorluk yüzyıllardır ilk defa ağırlıklı olarak Müslüman bir nüfusa sahip oldu.²¹⁷ Berlin Kongresi sırasında, Çar, Türkiye'den alınan toprakların çoğunu geri vermek zorunda kaldı; Teselya Yunanistan'a teslim edildi; Bosna-Hersek Avusturya kontrolündeydi. Yedi yıl sonra, Bulgarlar doğudaki Rumeli ilini ilhak etti ve 1908'de Bulgaristan'ın bağımsız krallığını kurdular.

---

²¹⁷ Quataert, Osmanlı, ss. 110-114.

“XVIII. inci asrın sonlarında a dünyaya artık Bulgar namıyla bir millet tanınmıyordu . Bu tarihlerde Balkanları dolaşan âlim ve seyyahlar, Tuna nehri ile Ege denizi arasında yalnız Türklerden ve rumlardan bahsetmektedirler. Kapodistiriya (1816-1822 arasında Rusya hariciyesini idare etmiştir), 1828'de Çar I. Nikola'ya gönderdiği bir projede, Balkanlarda beş Hristiyan devlet tasavvur etmekte ve bulgarlarla meskûn sahayı Sırbistan'a ilhak etmekte idi. Fakat asrın ikinci yarısında bütün Avrupa, buğurları Balkanların en kalabalık milletlerinden biri olarak tanıyacak, siyaset âleminde gittikçe yükselen bir tonda Bulgar halkının haklarından bahsedilecek, ve nihayet 1878 de Berlin muahedesiyle Bulgar milletine müstakil siyasî bir varlık tanınacaktır.”²¹⁸

Bu son ayrılık, Türkiye'nin kendisinin bir milliyetçilik dalgası tarafından sarsıldığı yıl içinde gerçekleşmiştir. Bir süreliğine aydınlanmış vatandaşlar, padişah yönetiminin zayıflığı ve yetersizliğiyle giderek tiksindiler. Her sene, İngiltere ve Fransa'daki üniversitelerde okuyan öğrenciler arasında, ülkenin Batı bilimi, vatanseverlik ve demokrasi fikirlerinin ortaya konmasıyla güncellenmesi gerektiğine dair artan bir inanç vardı. Genç Türkler olarak bilinen bir topluluk ortaya çıkıp 1908'de sultan anayasal bir monarşi düzeni kurmak zorunda kaldı. Sultan Abdülhamid ertesini yıl görevden alındı ve onun konumu, seçilmiş meclise karşı sorumlu oldukları 5. Mohammed tarafından ve bakanlar elindeydi hükümetin otoritesini işgal ettiler.

Ne yazık ki, bu devrim imparatorluğa Türk olmayanlar için ekstra özgürlük vermedi. Aksine, Genç Türkler, padişahın tüm Hristiyanlarını otomanize etmek için güçlü bir hareket başlattı. Aynı zamanda, devrimden önce gelen ve ona eşlik eden rahatsızlıklar, daha fazla parçalanma yolunu açmıştır. 1908'de Avusturya, Bosna-Hersek'i fethetti ve 1911-1912 arasında İtalya, Trablus'u ele geçirmek için Türkiye'ye karşı bir savaş başlattı.²¹⁹ 1912'de Sırbistan, Bulgaristan, Karadağ ve Yunanistan Rusya'nın teşvikiyle Makedonya'nın fethi için Balkan Birliği'ni kurdu. Savaş, Ekim 1912'de başladı ve iki aydan kısa bir sürede Türk direnişi tamamen ortadan kalktı. Sonra ganimetlerin bölünme sorunu geldi. Düşmanlıkların patlak vermesinden önce müzakere edilen gizli anlaşmalarla Arnavutluk, Sırbistan'ın yanı sıra Batı Makedonya'nın cömert bir dilimine de söz vermişti. Ancak Sırp iktidarındaki herhangi bir artıştan korkan Avusturya, barış konferansına müdahale etti ve Arnavutluk'un bağımsız bir devlet olarak tanınması için İngiltere ve Fransa'nın desteğini aldı.

Sırlara, bu son su damlasıydı. Habsburg hükümetinin, en azından batı yönünde, genişleme çabalarını sistematik olarak engellemeye istekli olduğu

²¹⁸ Halil İnalcık, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi, (Doktora Tezi'nin 50. Yılı) 1942-1992**, Eren Yayınları, İstanbul, 1992, s. 17.

²¹⁹ Edward McNall Burns, **Western Civilizations, Their History and Their Culture, Volume 2**, W. W. Norton & Company, Incorporated, London, 1941, s. 230.

görülecektir. O zamandan beri Sırbistan'daki ve Avusturya'nın komşu eyaleti olan Avusturya karşıtı ajitasyon daha da kızgınlıktı. Her ne kadar Sırlar Bulgarları Makedon'daki fetihlerinin bir kısmını bırakmaya zorlayabilseler de bu durum Arnavutluk'un kaybettiği tazminatın telafisi için yeterli değildi. Mart 1915'te Fransa'nın Alsace ve Lorraine'i kurtaracağı ve Ren nehrinin sol bankasını izleyeceği, İngiltere ve Fransa'nın Afrika'daki Alman kolonilerini paylaştığı, Rusya'nın Konstantinopolis ve Alman ve Avusturyalı Polonya'yı ele geçireceği kararlaştırıldı. Aynı yılın Nisan ayında İtalya, Müttefiklerin yanı sıra Trieste Körfezi, Güney Tirol ve Dalmaçya'nın bir parçası olan Avusturya ve Türk topraklarına girme sözü verdiği savaşa girmeye başladı. Daha sonra Ermenistan'ı Rusya'ya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalanının büyük kısmının İngiltere ve Fransa'ya ulaştırılması için anlaşmalar vardı, Japonya'ya teslimat, Çin'deki Alman imtiyazları ve ekvatorun kuzeyindeki Alman okyanus adaları.

Bu antlaşmaların Rusya'da devrim olmadan ne kadar süre gizli kalacağını söylemek imkânsız. Kasım 1917'de iktidara karar verildiğinde, Bolşevikler savaşı her açıdan itibarsızlaştırmaya yöneldiler.²²⁰ Bu da Türkleri Asya'da yenilmekten kurtardı ve onlara geçici olarak yeniden nefes aldırdı.²²¹ Hesapların Türkiye ile son ayarlanması, olağanüstü koşulların sonucuydu. Gizli anlaşmalara göre, Rusya Konstantinopolis ve Ermenistan'ı alırken, Türkiye'nin geri kalanı İngiltere ve Fransa arasında bölünecektir. Ancak Bolşevik devriminden sonra Rusya'nın savaş bölgesinden çekilmesi ve İtalya ile Yunanistan'ın taahhütlerini yerine getirme talepleri, başlangıç planında önemli bir değişikliğe neden oldu.

*"King-Crane Raporunun "Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerçekçi Bölünmesine ilişkin Yaklaşımlar" başlığı altında yer alan hususlarda genelde Türkler açısından olumsuz ifadeler görülmektedir. Raporda Anadolu'nun bölünmesinin iki temel nedene dayandığı, bunlardan birincisinin Türk yönetiminin yanlışlıkları ve katliamlar, ikincisi Türkiye'nin bulunduğu dünya çapında önemli stratejik konumuna karşın içinde bulunduğu büyük çaplı yetersizlik olduğu ileri sürülmektedir."*²²²

1920 yılının Ağustos ayında, Paris yakınlarındaki Sevr'de sultan hükümetine teslim edilen bir anlaşma imzalandı. *Sevr Antlaşması, suçlanan Türkler için özel bir mahkemenin kurulmasını öngörmektedir.*²²³ Ermenistan'ın bir Hristiyan cumhuriyeti olarak örgütlenmesi gerektiği kabul edildi; Türkiye'nin Avrupa topraklarının çoğu

²²⁰ Burns, Western, s. 400.

²²¹ Lord Kinross, **Osmanlı İmparatorluğun Yükselişi ve Çöküşü** - Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 1269.

²²² Kamil Necdet Ar, **Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 205-206.

²²³ Uluç Gürkan, **Ermeni Katliamı Suçlaması Yargılama ve Karar, Malta (1919-1921)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015, s. 86.

Yunanistan'a teslim edileceği notu düşüldü; Filistin ve Mezopotamya bir İngiliz nüfuz alanına dönüştürülecek; Suriye Fransa'ya verilecek ve güney Anadolu, İtalya'nın nüfuz alanı olarak ayrılabilirdi. Eski Osmanlı İmparatorluğu'ndan sadece Konstantinopolis şehri ve Anadolu'nun kuzey ve orta kısımları kalmıştır.

Müttefik kuvvetleri tarafından sindirilen Sultan hükümeti, anlaşmayı imzalamayı kabul etti. Ancak Mustafa Kemal'in önderliğinde Anadolu'da örgütlenen ve Türk milliyetçilerinden oluşan devrimci bir hükümet, Sevr Antlaşması'nın uygulanmasını durdurmaya karar verdi. Kemal'in askerleri haritadaki Ermenistan Cumhuriyeti'ni gezdi; Anadolu'da savaşları kazanarak İtalya'dan alınıp Yunanistan'a atfedilen Türk-Avrupa topraklarının çoğunu fethetti. Sonunda, Kasım 1922'de, Kemal'in askerleri Konstantinopolis'i işgal etti, padişahı tahttan indirilip cumhuriyeti ilan etti. Müttefikler barış anlaşmasının doğrulanması konusunda anlaşıldılar. 1923'te İsviçre'nin Lozan kentinde, Türklerin fethettikleri tüm toprakları elde etmelerini sağlayan yeni bir anlaşma imzalandı. Eski Osmanlı İmparatorluğu'na kıyasla önemli ölçüde azalmış olmasına rağmen, Türkiye Cumhuriyeti yaklaşık 780.000 kilometre kare ve 13 milyonluk bir nüfusa sahipti.²²⁴

şekil 2: Türkiye Siyasi Haritası

Kaynak: <http://cografyaharita.com/haritalarim/4ITürkiye-mulki-idare-sistemleri-haritasi1.png> (05 Mart 2019 tarihinde erişilmiştir)

²²⁴ Burns, Western, s. 403.

2.1.1.1. Eğitim Reformları

Eğitim, Türkçe bir kelime olup, dil inkılâbından sonra kelime haznemize katılmıştır. Bunun eski dildeki karşılığı terbiyedir. Terbiye Arapça bir kelime olup; beslemek, büyütmek, yükselmek anlamına gelir. Bir görüşe göre, “eğitim; beslemek, büyütmek, yukarı kaldırmak ve yükseltmek anlamına gelen Uygurca, eygitmek kelimesinden türetilmiştir.”²²⁵ Uzun yıllar boyunca, Osmanlı iktidarı onları göz ardı ederek Avrupa'ya sırtını çevirdi ve sadece askeri yenilgiler kaydettikten sonra uyandı. Osmanlı imparatorları, İmparatorluğun sınırları küçüldükçe orduda çöküşün nedenlerini aradı ve Batı'ya karşı direnmek için askeri reformlar yaptı.

Geleneksel eğitim sistemi yetersiz kabul edildi ve diğer imparatorluklar gibi, parasal ve merkezi ilkeleri benimseme ihtiyacı da vardı. Batılı bilim ve eğitim adalet ve kamu idaresine nüfuz etmiştir. Ama değişmesi zor alanlardan biri, Devlet ve Din arasındaki bağlantıydı. Osmanlı imparatorları arasında medeni olmak Müslüman olmak gibiydi, bu yüzden devlet dinden vazgeçemezdi. İngiltere'nin gücünün paraya, Fransa'nın entelijansiye ve Rusya'nın orduya sahip olduğunu kabul etti. Osmanlılar, kendi medeniyetlerini diğerlerinden ayıran bir işaret olarak, Din'e sahip olmalıydılar. Tüm Osmanlı yöneticileri tarafından en çok kabul edilen fikir, İmparatorluğu daha modern ve medeni hale getirecek tedbirleri benimseme gereği idi. Uluslar uygar değilse, uygar ulusların ellerine geçtiklerini biliyorlardı. Müslüman Türk çocuklarının gittiği mahalle okullarında genellikle durum şuydu:

“Arapça bilmeyen çocuklara, Arapça bilmeyen bir hoca Kuran okumasını, duaları ve biraz aritmetik öğretiyor, din bilgileri veriyordu. Bu okullarda Türkçe okuma ve yazma öğretilmiyordu. Öğretilecekse başka yerlerde (evde, devlet dairelerinde usta-çırak ilişkisi içinde) öğretiliyordu. Mahalle mektepleri ile medrese arasında bir ortaöğretim basamağı yoktu. İlk dönemlerde kimi medreselerde matematik, tıp, astronomi gibi fen bilimleri okutuluyor idiyse de, sonradan bu da kalmadı. Medreseler artık hemen yalnız din bilimleri okutuyordu. Burada da öğretim dili Arapçaydı. Medreselerde de Türk olan öğrenci ve müderrisler arasında Arapça bilgisinin ileri düzeyde olmadığı ve en çok da ezber bilgilerle yetinildiği anlaşıyor. Medresenin bu durumuna karşılık Topkapı Sarayı'ndaki Enderun Mektebi'nde ve diğer bazı saraylarda verilen eğitim çok daha verimliydi. Zira burada din bilimleri yanında Arapça, Farsça, edebiyat, tarih, coğrafya, müzik, resim, askerlik gibi çok çeşitli konular öğretiliyor ve öğretim dili olarak da Türkçe kullanılıyordu. 19. yüzyıl öncesinin Osmanlı düşüncesinin iki doruğu Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi'nin Enderun'da öğrenim görmeleri dikkati çekiyor.”²²⁶

²²⁵ Arslanoğlu, Eğitim, s. 7.

²²⁶ Sina Akşin, **Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1**, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 1997, ss. 25-26.

Osmanlı reformcuları askeri reformlar analiz, aynı zamanda bu tür eşitlik, akılcılık ve eğitim içeriği gibi Batılı entelektüel değerleri kabul sadece. Eğitim, merkezi iktidar ideolojisinin yayılmasını ve modern kurumların yaratılmasını sağlayacaktı. 1857 yılında orta öğretim Osmanlı yönetimi altında iken dini ilköğretim sağlayan bir eğitim sistemi kurmak için Batılı ülkeleri ile uğraşan resmi bir sözleşme vardı. Okullar, merkezi iktidarı güçlendirirken, isyan ve milliyetçilik duygularını önlemek için politik bir araç olacaktı. Eğitim reformları, Osmanlı padişahları tarafından birkaç yüzyıl boyunca imzalanan uluslararası sözleşmelerle korunan gayrimüslimlerle de ilgiliydi. Tanzimat'tan önce askeri alanda sınırlı modern okullar vardı. O zamandan beri, ama özellikle 1856'dan beri, dikkatlerini elitlerin oluşumu için eğitime çevirmeye başladılar.

1839 ve 1856 yılları arasında eğitim reformu konusunda özel kanun yoktu ama İmparatorluğun büyüklüğünü çağdaş dünya eğitim trendlerine göre standardizasyon talep ediyordu. Özellikle 1860'lı yıllarda, Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim konusundaki tartışmalar güçlendi. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında, Osmanlı İmparatorluğu döneminde eğitimin yönleri, antik çağlara ve karanlık çağlara eşdeğer olarak görülmüştür. Ancak bazı sınırlamalarla birlikte 1940'lardan sonra süreklilik tezi ortaya çıkmaya başladı. *“Nitekim devamlılık tezine dönüşün ilk ciddi ürünü olarak 1940 yılında yayınlanan Tanzimat kitabı, Tanzimat'ı, Cumhuriyet'in doğuşuna yol açan gelişmeler zincirinin mühim halkalarından birisi olarak kabul etmekle birlikte, eserin konuya yaklaşımı “Cumhuriyet'in başardığı büyük dönüşümü Tanzimat'ın neden gerçekleştiremediği?” şeklindedir.”*²²⁷

Bu yeni bir şey değildi. Tarih boyunca, yeni rejimler kendini meşrulaştırmak için kurgusal bir hikâye yaratma eğilimindedir. Tanzimat dönemindeki eğitim, bazıları tarafından yüceltilmiş ve başkaları tarafından eleştirilen yönleri olan çeşitli bakış açıları altında incelenmektedir. Eğitim, Tanzimat reformlarını retrograd olarak gören Avrupa'da eğitilen bir nesil tarafından ciddi biçimde eleştirildi. Bu aydınlar, Osmanlı İmparatorluğu içinde Batılılaşma hareketleri yaratarak görüşlerini ifade etmeye başladılar. Müslüman eğitim sistemi sorgulanırken gayrimüslimlerin eğitim sistemi övüldü. Osmanlı eğilimi, bir medeniyetin ortaya çıkması için Doğu değerlerini Batı değerleri ile birleştirmeyi amaçlamış görünüyor. Bu girişim eleştirildi çünkü iki özellikle farklı medeniyetler uzlaşmadı. Osmanlı İmparatorluğu bir seçim yapmak zorunda kaldı. Batı hareketi, Batı Avrupa'nın sosyal ve ideolojik bileşimini

²²⁷ Ercan Uyanık, **Modernleşme Döneminde Türk Aydınının Eğitime Bakışı**, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2006, s. 6.

gerçekleştirme amacı ile Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıktı. Bu görüş bazen ılımlı bir şekilde ortaya çıkmış ve kimi zaman geleneksel Osmanlı kültür unsurlarına karşı çok köktenci bir eleştirinin boyutlarını almıştır. Sözcünün de belirttiği gibi, amaç Batı'yı örnek almaktır. İmparatorluğun yükselişinde, Osmanlılar medeniyetlerini Batı'ninkinden üstün olarak gördüler. İmparatorluğun gerilemesiyle, Batı'nın askeri üstünlüğü tanındı.²²⁸ XVIII. yüzyılın başlarında, askeri kurumlar Batı askeri tekniklerini benimsemekten endişelenmeye başladı. 1703 ve 1730 yılları arasında Batı uygarlığının ilk döngüsü, teknolojinin askeri zaferleri güvenceye almak için bir araç olduğunu ve Tanrı'ya olan inancını sorguladığını tartıştı. 1780'lerde, batı teknolojisinin ilk sonuçları doğrulandı ve Batılı değerler orduya girdikçe, dini güç onun üstünlüğünü yitiriyordu. Zamanla, Batı medeniyetinin değerleri Osmanlı egemen sınıfına girdi. Askeri alanda batılılaşma çabaları, Batıda Osmanlı elçilikleri kurmak için çalışan I. Selim (1512-1520), I. Mahmud (1730-1754) ve I. Abdülhamid (1774-1789) tarafından hızlandırıldı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı kamu görevlileri, Batı'da sürekli diplomatik ilişkilerin bir ürünü olarak isimlendirilmiş, Osmanlı'ya belirli Batılı değerlerini getirmiştir.

2.1.2. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne

III. Selim'in Padişah olması (6 Nisan 1789) ile İmparatorlukta yeni bir dönem başlamıştır.²²⁹ Padişah III. Selim (1761-1808) ve Sultan II. Mahmud (1785-1839) ile başlayan bu temel süreç, Fermanı reformları ile Tanzimat döneminde devam etti. *Islahat Fermanı, 18 Şubat 1856'da Sultan Abdülmecid döneminde Sadrazam Mehmed Emin Âli Paşa tarafından Bâb-ı Âli'de ilan edilmiştir. 28 Şubat 1856 tarihinde, daha çok dış etkiler altında yayımlanan Islahat Fermanı, hukuk açısından, Tanzimat fermanının tamamlayıcısıdır.* Tanzimat Fermanı ile ilk kez sultanın egemenlik hakları kanunla sınırlı kalmış, dini grupların eşitliği Islahat Fermanı ile ilan edilerek din ve ırk ayrımcılığı yasaklanmıştır. Dolayısıyla, 1856 Kırım Savaşı ile Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere belirli haklar tanınması önemli hale gelmiştir. Islahat Fermanı ile İmparatorluğun tüm vatandaşlarına, daha sonra Osmanlı Devleti'ndeki tüm askeri ve sivil okullara girebilecek yeni eğitim hakları verilmişti. Eğitimde, azınlık gruplarının, öğretmenlerin seçimi ve atanması kadar eğitim kurumlarına izin verildi, hükümet tarafından bir eğitim konseyi denetimi sağlandı.

²²⁸ Mardin, Türk Modernleşmesi, s. 10.

²²⁹ Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 4.

Adalet sektöründe, Müslümanlar, Hristiyanlar ve diğer dinler karma mahkemeyi oluşturdu.²³⁰ Keyfi tutuklamalar, fiziksel cezalar ve işkence yasaklandı ve tarım ve ticaretinin gelişmesine önem verildi. Tüm bu önlemlerle, Devlet'in çöküşünü engellemek ve dış baskılara cevap vermek amaçlamıştır.

İlk Anayasal Monarşiye vardığımızda taht, bir uzlaşma çalışması halindeydi. Sultan II. Abdülhamid (1842-1918), bir çare olarak bir dizi idari, ekonomik ve eğitim girişimini başlattı. Bu yeni süreç, geçmiş ve gelecek arasındaki ideolojik bir denge ile şekillenmişti. Otoriter iktidarın ilginç bir örneğini sunan Sultan Abdülhamid, İmparatorluğu modernleştirmeye, ekonomiyi iyileştirmeye, demiryolları inşa etmeye, okulları açmaya ve orduyu yenilemeye çalıştı.

*"Bundan sonra 1876 Anayasası yayımlandı. Bu kanunu bir kelime ile özetlemek mümkündür ki, 1876 Anayasası milletin haklarını değil, Padişah'ın haklarını tesbit ediyordu. Gerçekte bir anayasa bile değildi. Çünkü verilen bütün hakların, öteki maddelerle geri alınması imkânı vardı. Mesela, Padişah, istediği zaman Meclisi kapamak ve Meclis'in kararlarını, kendisince seçilmiş Senato'da geri aldirmek gibi bazı maddeleri bu yasanın içine sıkıştırmıştı. 1876'da yapılan kanun ve özellikle onun yedinci maddesi ile yalnız padişahlık hakları belirtiliyordu. Toplum hakları ele alınmıyordu."*²³¹

1815 yılına kadar, Osmanlı İmparatorluğu, Fas'tan Tuna'ya ve Balkanlar'daki Prut'a kadar Afrika'nın kuzey sahiline uzandı. Toprakları Tuna Nehri'nin ağzını ve alt kısımlarını içermekte ve yalnızca Karpatların güney bölgelerinde sona ermektedir; yine de, XVII. yüzyılın sonundaki azami ölçüde kademeli olarak ortadan kaldırılmıştır. 18. yüzyılda Avusturya, Macaristan ve Rusya, Macaristan'ın geniş bölgelerini ve Kırım dâhil olmak üzere kuzey Karadeniz kıyılarını iyileştirme konusunda başı çekmişti. Napolyon Savaşlarında, İmparatorluk yalnızca Doğu Avrupa'daki Ruslar, İngilizler ve Fransızlar arasındaki güç dengesi yüzünden hayatta kaldı. *"Napolyon, Mısır'ı aldıktan sonra Suriye üzerine yürüdüysen de yenilerek geri çekilmek zorunda kaldı. Avrupa'da da Fransız ordularının Avusturya tarafından yenilmesi üzerine Napolyon Fransa'ya döndü. Mısır'da kalan Fransız kuvvetleri İngiliz ve Osmanlılara karşı başarılı olamadı. 30 Ağustos 1801'de imzalanan antlaşmadan sonra Fransızlar Mısır'dan çekilmeye başladılar."*²³²

1830'da Cezayir'in Fransa tarafından işgaline ve Yunanistan'ın Osmanlıların bağımsızlığını tanınmasına ilişkin tartışmalar yeniden başlatıldı. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün siyasi yapısı, Sırbistan, Moldavya ve Wallachia'nın imparatorluk içindeki özerk bölgeler olarak tanınmasıyla sarsıldı. Aynı zamanda,

²³⁰ Quataert, Osmanlı, ss. 110-114.

²³¹ Goloğlu, Devrimler, ss. 27-28.

²³² Çadircı, Tanzimat, s. 4.

Mısır, Mehmet Ali devrinde başka bir özerk bölge olarak ortaya çıkmıştır.²³³ “1831 yılına kadar İmparatorluğun gözde eyalet olan Mısır’da diğerleriyle kıyaslanamayacak nitelikte bir ayaklanma başgöstermiştir. Mehmet Ali Paşa kuvvetleri büyük başarılar göstererek Anadolu’da Kütahya’ya kadar ilerlemişler.”²³⁴

Birinci Dünya Savaşı'nın mirası Orta Doğu'da ağırdı. Geniş Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntılarından küçük, modern ve laik bir Türkiye doğdu. Fakat 1916'dan beri Fransa ve İngiltere bölgeyi nüfuz bölgelerine böldüler: Suriye ve Lübnan Fransa'ya, Ürdün ve Irak ise İngiltere'ye geçeceklerdi. Osmanlı sonrası ganimle atfedilen sınırlar, Avrupa güçlerinin çıkarlarına yerel gerçeklerden daha fazla karşılık gelen keyfi olmuştur. Bugüne kadar istikrarsızlık, çatışma ve savaşa neden oluyorlar. Ancak bundan daha da kötüsü, İngilizler, 1915'in başlarında, Mekke koruyucularının Osmanlı İmparatorluğu'na karşı mücadelede bir ittifak karşılığında Araplar için bağımsızlık sözü verdiler. 2 Kasım 1917'de, Balfour'un ünlü deklarasyonu, Yahudilere Filistin'de bir vatan da vaat etti.²³⁵ Bundan sonra Siyonizm ve Arap milliyetçiliği birbirleriyle savaşmayı hiç bırakmadı ve Arap-İsrail çatışmasının sonuçlandırılması çok uzaktı.²³⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılı değerler ilk kez Türk toplumuna ordu aracılığıyla girdi.

2.2. ÖNCESİ VE SONRASI 1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI

1850-1870 arası Osmanlı Türk İmparatorluğu dört açıdan Rusya'yı andırıyordu. Kırım Savaşı'nın bir sonucu olarak reform ve yenileme girişiminde bulunuldu. Batı bölgelerinde bir dizi yıkıcı milliyetçi hareketle karşı karşıya kaldı. Zorlukları Avrupa'nın diğer büyük güçlerinin önemli ilgisini çekti. Ve Rusya gibi, o karakteristik Asya fenomeni olan bir Avrupalı devlet değildi -geniş bir harabeye sahip hanedan İmparatorluğu-, sadece keyfi ve sert bir merkezi otoriteye boyun eğdirerek bir araya getirilen büyük bir ırk, dil ve din karışımından oluşuyor. Fakat Rusya'dan, yönetici sınıfın Türk olduğu ve bu nedenle de Müslüman olduğu önemli bir gerçektir. Oysa bu konudaki insanların çoğu ya Yahudi ya da Hristiyan idi.

Dini ve ırksal bölünmeler uyuşmuyordu: bazı Slavlar İslam'ı benimsemişlerdi; Bazı Araplar, Hristiyanlık. Fakat Batı Avrupalıların gözünde, genel resim bir kafir yarıştan biriydi ve zaman zaman Hristiyan halklar katledildi; ve bu resim tam olarak

²³³ Thompson, Europe, s. 430.

²³⁴ Çadircı, Tanzimat, s. 5.

²³⁵ Thompson, Europe, ss. 628-629.

²³⁶ Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey Volume II: Reform, Revolution, and Republic - The Rise of Modern Turkey, 1808-1975**, Cambridge University Press, New York, 2005, ss. 322-332.

doğru olmasa da, en azından belirli dönemlerde yeterince doğrudu.²³⁷ 1876 Temmuz'unda Sırbistan ve Karadağ Osmanlı'ya savaş ilan etmişti. Osmanlı ordularının galibiyetleri karşında, Çarlık Rusya'sı işe karışmak gereğini duymuştu. Bâb-ı Ali'yi mütareke yapmaya zorlamıştır. Rusya'nın Balkan işlerini Panislavist bir tutumla çözmesinden telaşlanan Batılı devletler duruma karışmışlardır. İstanbul'da bir konferans toplanmasını kararlaştırmışlardır. Konferansta hem Balkan sorunları hem de Osmanlı'dan istenen ıslahat sorunları ele alınacaktır.²³⁸ Konferans, 23 Aralık 1876 günü açılır. İngiltere, Fransa, Avustralya-Macaristan, Almanya ve Rusya delegeleri görüşmelerini sürdürürken şiddetli top seslerini duyunca şaşırırlar. Hariciye Nazırı Saffet Paşa durum açıklayıcı konuşmasında şu bilgileri verir: *"II. Abdülhamid yeni rejimi, Meşrutiyet rejimi ilan etmektedir. İmparatorluğu oluşturan unsurların özgürlükleri bu yeni idare şekli ile güvence altına alındığından, böylesine bir devrim karşısında bu toplantıya gerek kalmamıştır."*²³⁹ Bu konuşmadan sonra Osmanlı delegeleri toplantıyı terk ederler.

Aynı gün Bâb-ı Ali'deki törende, padişahın idaresi okunur ve 1876 tarihli ilk yazılı Osmanlı Anayasası yürürlüğe girmiştir. Yabancı delegeler bu tür açılış gösterisini yersiz ve çocukça bulmuşlardır. İlk Türk Parlamentosu Meclis-i Umumi adlı altında ve iki meclisli olarak, 20 Mart 1877'de çalışmalarına başladı. İki dereceli seçimler sonucu oluşan Heyet-i Mebusan 69'u Müslüman ve 46'sı gayri-Müslüman 115 üyeden oluşuyordu.²⁴⁰ Ruslar bu durumdan memnuniyetsizliğini harekete geçerek gösterdiler. İlk olarak Balkan ve Kafkasya üzerinden hareket ettiler. Kısa sürede doğuda Anadolu içlerine; batıda ise İstanbul yakınlarındaki Yeşilköy'e (Ayastefanos) kadar ilerlediler. Çare olarak Ayastefanos Antlaşması'nı Osmanlı Hükümeti Rusyalarla 3 Mart 1878'de imzaladı. Fakat Batılı Devletler bu antlaşmadan Rus Çarlığı karlı çıkınca itiraz ettiler ve Berlin Antlaşması 13 Temmuz 1878'de imzalandı.²⁴¹ Bu antlaşmada Osmanlı İmparatorluğu büyük bir toprak kaybına uğradı. Ayrıca yabancı devletlerin Osmanlı'daki müdahalesi arttı.

İçte ise Meşrutiyet sekteye uğradı ve 30 yıl sürecek olan II. Abdülhamid istibdadı başladı. Çünkü I. Meclis-i Mebusan'ın çalışmaları 14 Şubat 1878 Sultan II.

²³⁷ Thompson, Europe, s. 430.

²³⁸ Yavuz Özgüldür ve Serdar Özgüldür, "1876 Anayasası'nın Hazırlanmasında Mithat Paşa'nın Rolü Ve Fonksiyonu", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, OTAM, 2015, ss. 311-348, s. 343.

²³⁹ İrfan Paçacı, "Türkiye'de Kurucu Anayasa Mühendisliği", **Sosyal Bilimler Dergisi/ Yıl: 5, Sayı: 31**, Aralık 2018, ss. 93-120, s. 97.

²⁴⁰ İhsan Ezherli, **Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1998) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920)**, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 1998, s. 185.

²⁴¹ Kamuran Gürün, **The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed**, Nicosia, Rustem, 2001, s. 77.

Abdülhamid tarafından durduruldu. “II. Abdülhamit dönemi Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman etkisinin yerleştiği bir zaman kesitini kapsar. Genç Türkler iktidara geldiklerinde bu nüfuzu daha büyük boyutlarda devam ettirmekten başka birşey yapmamışlardır. Alman nüfuzunun yerleşmesinde dünya konjonktürü, Osmanlı İmparatorluğu’nun iç siyasal-iktisadi durumu ve egemen ideolojisi etken öğeler olmuştur.”²⁴² Avrupa’nın kısılcacında olan bir Abdülhamid vardı.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nı Ruslar sadece Ortodoksluğun ve Slavlığın savunucusu olarak istemiyorlardı. Rus mutlakıyetçi rejimi, olası bir Osmanlı anayasa rejiminin başarısıyla tehdit edildiğini hissetti ve başarısız olmasını sağlamak için her şeyi yaptı. Ayastefanos’taki konuşmalarda, bu iki lider arasında bu korkulara işaret eden özel yazışmalar vardı. İngiltere ve Fransa, Osmanlı anayasal monarşisinin başarısının Müslüman çoğunluk kolonilerindeki konumunu zayıflatabileceğinden endişe duyuyorlardı. Savaşın sonra, Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya, 3 Mart 1878’de Ayastefanos Antlaşması’nı imzaladı. Bu anlaşmanın şartları Osmanlı İmparatorluğu için son derece zordu, çünkü Rusya Balkanların tek gücü olacaktı. Bu anlaşma diğer önemli Batı Avrupa devletlerini rahatsız etti. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu bu savaşta mağlup olmuştu ve bu nedenle Rus çarından önce hiçbir avantajı olmayacaktı. II. Abdülhamid de çareyi Avrupa devletlerini Rusya’ya karşı kullanarak durumu hafifletmekte aramaktaydı. İngiltere nihayet, Rusya’nın Orta Doğu’nun İngiliz çıkarlarını tehdit edeceğine ikna oldu. Dolayısıyla, antlaşma İngiliz itirazları nedeniyle iptal edilmiş ve aşağıdaki koşullar Berlin Antlaşması sürecine yol açan gerçeklerdi.²⁴³

*“13 Haziran 1878’de Almanya İmparatorluk Şansölyesi Prens Bismark’ın başkanlığında Berlin’de, Osmanlı, Rusya, İngiltere, Almanya, Fransa, Avustralya-Macaristan ve İtalya’nın katılımıyla bir kongre toplandı. Osmanlı Devleti’ni temsilen Hariciye Nazırı Todorî Paşa, Müşir Mehmet Ali Paşa ve Berlin Büyükelçisi Sadullah Bey (Paşa) gönderilmiş, diğer devletleri de başbakanlar ve dışişleri bakanları temsil etmekteydi. Kongre bir aylık bir çalışma ile varolan antlaşmanın maddelerini düzenlemiştir.”*²⁴⁴

13 Temmuz’da, katılımcı ülkeler yürürlüğe giren yeni bir 64 maddelik anlaşma imzaladılar. Osmanlı İmparatorluğu ile bağlantılı Sırbistan, Bulgaristan, Romanya ve Karadağ özerk olmaya karar verdiler. Doğu Rumeli ili kurulmuş ve çeşitli imtiyazlarla Osmanlı Devleti ile ilişkilendirilmiştir. Bosna-Hersek ayrıcalıklı bir il oldu. İngiltere-İran ipekli ticaretinde Ermeni tüccarlardan faydalanılması, ABD

²⁴² İlber Ortaylı, **İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları no: 479, Ankara, 1981, s. iv.

²⁴³ Bkz. Ahmet Sevgi, “Türk-Ermeni Meseleleriyle ilgili Bir Vesika”, Selçuk Üniversitesi, **Türkiyat Araştırmaları Mecmuası**, 9, Sayı, 2001, ss. 1-8.

²⁴⁴ Gürün, The Armenian File, s. 79.

misyonerlik okullarının faaliyetleri, Fransızların Katolik Ermeniler ile ilgilenmesi ve Rus Ordusu içinde Ermenilerin bulunmasından dolayı Ermenilerin önemi Osmanlı'ya karşı mücadelede arttı. Ayastefanos Antlaşması'nın 19. ve 20. maddelerine İngiltere itiraz etmesiyle 6. maddeye binaen bazı topraklar Osmanlı Devleti'ne geri geçti.

Onun yerine Berlin Antlaşması'nda 61. madde uygulamaya kondu. Bu maddeyle Osmanlı Devleti, Vilayet-i Sitte'de ıslahat yapacak, asayişî sağlayacak ve bu konular ara sıra Avrupalı devletler tarafından görüşülecekti. Maddeye göre *"Ermenilerin bulundukları vilayetlerde yerel gereksinimlere göre reformlar yapılacaktı. Osmanlı Devleti bu reformları yapacak Batılı Devletler buna nezaret edecekti."*²⁴⁵ Fakat bundan sonraki süreçte Çarlık Rusya'nın Ordusu, Erzurum'a kadar gelmişti ve Osmanlı Toprakları hem doğudan hem de batıdan büyük güçler tarafından bir kısıkaç altına alınmıştı.²⁴⁶

2.2.1. Ermeni Dosyası

*"Osmanlı Devleti'nin yönetimi altında yıllarca birlikte yaşayan Türkler ve Ermeniler, toplumsal birlikteliğin bir sonucu olarak sosyal ve kültürel alanda birbirlerini etkilemişlerdir. İki toplum arasında yaşanan bu etkileşim özellikle müzik, edebiyat, yemek, dil ve günlük yaşamda kendini göstermiştir. Örneğin, Ermeniler devletin dili olan Türkçe'yi iletişim ve yayın dili olarak kullanmışlardır. Anadolu'da Ermeni harfleri ile yazılmış Türkçe metinlere rastlanmıştır."*²⁴⁷ Ermeni tarihinde birçok tutarsızlık var. Ermenilerin bu bölgeye ne zaman geldikleri belli değil. Ermenilerin, Ermenistan adı altında tanımlanan topraklardaki haklarının tarihi bir geçerliliği yoktur. *"Günümüzde Ermeni konusu, Ermeniler açısından tarihe dönme, yakın geçmişi sorgulama ve yeni bir kimlik arama sorunlarıyla iç içedir. Bunları yaparken Ermenilerin başlıca amacı: Türklerden rövanş alma ve 1970'li yıllarda yaptıkları gibi terör faaliyetleriyle sorunlarını dünya kamuoyuna tanıtmak, nihayet "mağdur ve mazlum" rolünü oynamak suretiyle Batılı toplumların Türkiyelere olan sempatisini yok etme şeklinde açıklanabilir."*²⁴⁸

Tarih boyunca Romalılar, Persler ve Bizanslılar tarafından Anadolu'nun değişik bölgelerine sürülen, savaflara sürüklenen ve ayıracımlığa tabi tutulan Ermeniler, Türklerin Anadolu'ya gelişinden sonra hoşgörölü ve birleştirci bir tutumla

²⁴⁵ Ar, Türk-Amerikan İlişkileri, s. 71.

²⁴⁶ Gürün, Ermeni Dosyası, ss. 79-80.

²⁴⁷ Dilşen İnce Erdoğan, "XIX. Yüzyılda Amerikan Okullarının Ermeni İsyanlarındaki Etkileri Merzifon Anadolu Koleji Örneği", *Jeopolitik*, Cilt 4, 2006, ss. 1653-1664, s. 1654.

²⁴⁸ Bayrakdar, Türk İnkılâp, s. 167.

yönetilmişlerdir. “Osmanlı Devleti'nin çalışkan, dürüst ve üretken yurttaşlarına sağladığı imkânlardan en fazla yararlanan Ermeniler olmuştur. Askerlikten, kısmen de vergiden muaf tutulan Ermeni toplumu, ticaretle, zanaatta, çiftçilikte ve idari işlerde yükselme fırsatını elde etmiş, devlete bağlı, milletle kaynaşmış olmalarından dolayı “millet-i sadıka” olarak isimlendirilmişlerdir.”²⁴⁹

Fatih Sultan Mehmet 1453'te İstanbul'u aldıktan sonra, Ermenilerin Bursa'daki ruhani Lideri Hovakim'i İstanbul'a çağırarak Ermeni Patrikliğini kurdurmuştur. “Bu tarihten 1453 yılında İstanbul'un fethedilerek Bizans İmparatorluğu'nun son buluşuna kadar geçen yaklaşık üç yüz yıllık dönem boyunca Bizans yönetimi, Türkler karşısında sürekli toprak kaybettikleri başarısız bir savunma politikası takip etmiştir.”²⁵⁰ Fatih Sultan Mehmet'ten II. Mahmut'e kadar Osmanlı padişahları, Ermenilerin dini ve sosyal işlerine ve yapılarına hiç karışılmamıştır.²⁵¹ Ermeni sorununu hazırlayan sebeplerin başında Ermeni Kilisesi'nin Bizans Kilisesi'nden ayrılması gerekmektedir. Bu sayede İstanbul'daki Patrikhane'nin gücü kırılmış ve 19. yüzyıldan itibaren Protestan Ermeni topluluğu misyonerler tarafından oluşturulmuştur. Yüzyıllarca Osmanlı'nın hoşgörüsü ortamında kendi kültürel değerlerini koruyabilmeleri de Ermenilerin milliyetçilik hareketlerinin kültürel boyunca taşımalarına katkı sağlamıştır. Ermeni topluluğunun okullarında ve kiliselerinde, Büyük Güçlerin ürettikleri Türkler aleyhine yalan ve maksatlı propaganda faaliyetleri özgürce yağılabilmiş, toplum nefret, kin ve öç alma hisleri ile kışkırtılmıştır. Barton'dan Mark Bristol'e gönderdiği ifadeler şunlardır:

“Ermenilerin Türkler tarafından katledildiği şeklindeki yalan haberlere en çok itirazı olan benim. Ancak açıklaması gerçekten kolay olmayan bir durumdan da söz etmek gerekir. Bütün yanlış enformasyonu hayali olarak üreten Kardeşyan isimli, Yale Üniversitesi mezunu, Wall Street'te bürosu olan zeki bir avukattır. (...) Kardeşyan'ın bu hain propagandasını nasıl durdurabileceğimiz konusunda Ermeni liderleriyle görüşmeler yaptık. Kendisi hiçbir zaman olmayan katliamlardan bahsediyor, Ermenistan ve Türkiye hakkında müthiş bir dezenformasyon kullanıyordu. Bu kişiye kamuoyu önünde karşılık vermeyi düşünmüyorduk. Çünkü bu durumda insanlar bizim aramızda ağız dalaşı yaptığımız söyleyebilir, böylece uğrunda çaba sarf ettiğimiz pek çok şey zarar görebilirdi. Bu mektup, Türk karşıtı, Ermeni yanlısı propaganda makinesinin işleyişi fikir verebilir.”²⁵²

30 Mart 1856'daki Paris Konferansı'ndan itibaren Büyük Güçler, Osmanlı sınırlarındaki dini azınlıkları korumak bahanesiyle politikalar ürettiler ve bunları

²⁴⁹ Kamil Necdet Ar, Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923), Ege Üniversitesi, İzmir, 2009, s. 19.

²⁵⁰ Ayönü, Bizans, s. 62.

²⁵¹ Ar, Türk-Amerikan İlişkileri, s. 45.

²⁵² Ar, Türk-Amerikan İlişkileri, s. 212.

uygulamaya geçirmek için mücadele ettiler. Osmanlı bu politikalara karşı politikalarla cevap vermeye çalıştı. 1863 yılında Ermeni Milleti Nizamnamesi kabul edildi ve 140 temsilciden oluşan bir meclis kuruldu. Bu dönemde Rusların bölgede Ortodoksluğu desteklemesi ve Ermeni kültürünü baskı altına almaya çalışması Ermenileri bir süreliğine Osmanlı'ya yaklaştırdı. Ancak 1875'te Hersek'teki gelişmelere ve muhtariyet taleplerine büyük devletler müdâhil olmuş ve isteklerini Osmanlı kabul etmiştir. Bu durum muhtariyet isteyen Ermeni Kilisesi'ni cesaretlendirilmiştir. Kısa bir süre sonra Meşrutiyet'in ilan edilmesi ve Ermenilerin Osmanlı meclisinde temsil edilebilme hakkı, kilisenin taleplerinin Ermeni toplumunda genel bir huzursuzluk yaratmasını engellemiştir.

2.2.1.1. 1878 Olaylarının Önemi

1878 yılı Osmanlı-Ermeni ilişkileri açısından önemli bir yıldır. Ruslarla imzalanan Ayestefanos Antlaşması'nın 16. maddesine göre, Osmanlı Ermeni nüfusun güvenliğini garanti almak için Mahalli şartların gerektirdiği ıslahatları yapacaktı. 3 Mart 1878'de imzalanan Ayestefanos Anlaşması'na Karşı çıkan başta Avusturya, daha sonra İngiltere ve Fransa, 13 Haziran 1878'de Berlin Kongresi'ni topladılar. Bu kongreye katılan Ermeni Patrikhanesi abartılı nüfus istatistikleri sunarak bölgeye Büyük Güçlerin müdahalesini istemiştir. Kongre sonrasında İngiltere'de iktidara gelen Gladstone, bölgedeki çıkarları doğrultusunda Rusya ile birlikte sorunu sahiplenmeye başlamıştır. Bu tarihten sonra İngiltere, Ermenileri Ruslar güneye inmesini engelleyecek bir unsur olarak görüp bağımsızlığını destekleyecek, Rusya ise Ermenilerin huzursuzluğunu bahane ederek Osmanlı'ya müdahale etmek ve nüfuz bölgesi oluşturmak isteyecektir. Patrikhane Berlin Konferansı'ndan önce Avrupa'da yoğun diplomatik faaliyetlerde bulunmuştur. Ermeni Temsilciler Heyeti de Kongreye Türkiye -Ermenistan projesini sunmuştur.

Projede Ermeni devletinin sınırları, merkezi teşkilatlanması, kolluk kuvvetleri, adli yapılanması, idare biçimi belirtiliyordu. Berlin antlaşmasının 61. maddesinde Ayastefanos'un 16. maddesindeki hükümler tekrar ediliyor ancak bu ıslahatların garantörlüğünü de Büyük Güçler, esasen de İngiltere üstleniyordu.²⁵³ Berlin Kongresi ile Ermeniler bağımsız bir yurt elde edemeseler de, Ermeni sorunu uluslar arası siyasete yerleşmiştir. 1878'de sunulan sözde resmi Ermeni nüfusunun

²⁵³ Bkz. Vahit Cemil Urhan, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları Sürecinde Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması, T.C. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı Türk, **Avrasya Etüdları** 50/2016-2, ss. 235-258.

gerçekte ne olduğu üzerinde tartışmalar halen devam etmektedir. Birbirinden çok farklı rakamların olması, Ermenilerin bu sayıları manipüle ettiğinin adeta bir kanıtı niteliğindedir. Hatta Patrikhane 1881'in sonbaharında Ermeni milli Meclisi'nde yapılan bir toplantıda, Berlin Konferansı'na Ermeni nüfusunun 2,7 milyon olduğunu söylediği için ağır bir şekilde eleştirilmiştir.²⁵⁴ Birçok yabancı resmi kaynaklarda ise o dönemdeki Türkiye'deki Ermeni nüfusu 1,5 milyondan fazla değildir. Ancak bu nüfusa Anadolu'nun diğer şehirlerinde ve İstanbul'da yaşayan Ermeniler de dâhildir. Osmanlı Devleti'nin resmi nüfus sayımlarına göre altı vilayette yaşayan Ermeni nüfusunun toplamı şöyledir. *"Hristiyan misyonerlerin Osmanlı Devleti topraklarındaki çalışmaları süreklilik arz etmiş zaman zaman bölgedeki misyonerleri vasıtasıyla Anadolu'daki ve geniş bağlamda Osmanlı Devleti coğrafyası sınırları içerisindeki çeşitli dinlere ve azınlıklara ait istatistikî bilgilerin belli zaman periyotlarında merkeze gönderilmesini sağlamışlardır."*²⁵⁵ Aşağıdaki tabloya baktığımızda, Ermenilerin Doğu Anadolu tarihinde etkileyici bir nüfusa sahip olmadığı sonucuna varmak kolaydır.

Tablo 1: 1914 Yılında Doğu Anadolu Vilayetlerinde Nüfus

İller	Müslim	Ermeni	Rum	Diğer	Toplam
Van	179.330	67.792	-	53.000	300.122
Erzurum	673.251	136.618	4.846	18.000	832.755
Bitlis	309.909	119.112	-	12.176	441.287
Diyarbakir	492.101	73.220	1.935	70.012	637.274
El-Aziz	446.379	87.846	971	14.751	549.947
Sivas	939.732	151.674	75.324	10.978	1.177.708
Trabzon	921.384	40.237	161.574	2.716	1.125.911
Urfa	149.384	18.370	-	1.441	169.195
Toplam	4.111.470	694.869	244.650	183.074	5.234.199

Kaynak: Naci Şahin. "Ermeni Sorunu ve Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Doğu Anadolu'da Ermeni Faaliyetleri." 2005, s. 132.

1915-16 yıllarında Birinci Dünya Savaşı sırasında meydana gelen Ermeni olayları hakkında çok şeyler yazıldı. Bu konuyla ilgili yazılanların yaklaşık 26.000.000 olduğu ileri sürülmektedir. Büyük çoğunluğu Ermeni tarihçiler tarafından kaleme alınan bu yazılarda, Ermeni olayları soykırım olarak nitelendirilmektedir.²⁵⁶ Ermeniler adına yapılan faaliyetlerde önemli bir isim Rahip Johannes Lepsius'tur.

²⁵⁴ Kâmuran Gürün, **Ermeni Dosyası, 7. Basım**, Resmi Kitapevi, İstanbul, 2005, s. 132.

²⁵⁵ Naci Şahin, "Ermeni Sorunu ve Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Doğu Anadolu'da Ermeni Faaliyetleri", Afyon Kocatepe Üniversitesi, **Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü** - Cilt: 7, Sayı 1, 2005, ss. 123-149, s. 132.

²⁵⁶ Bayrakdar, Türk İnkılâp, ss. 170-171.

Kendisi Ermeni meselesini Hristiyanlar ile Müslümanlar arasında bir çatışma haline getirmeye çalıştı. Ermeni çevrelerinden topladığı bilgileri Ermeni yanlısı görüşlere yatkın ABD'nin elçilik mensuplarına aktarmış ve onları topyekun bir soykırıma inandırmaaya çalışarak bir Ermeni sözcüsü gibi davranmıştır.

“Ermeni kilise ve misyonerlerden sonra Lepsius’un en önemli kaynağı ABD Elçisi Morgenthau olmuştur. O dönemde Lepsius’un Anadolu’ya gitme talebi uygun görülmemiştir. Dolayısıyla kendisi Anadolu’yu görmemiş, ancak Morgenthau kendisine kalın bir dosya vermiştir. Yani Lepsius daha sonraki Osmanlı Devleti’ni karalama amaçlı faaliyetlerinde kullandığı argümanları Morgenthau ve kilise örgütlerinden sağlamıştır. Her ne kadar Lepsius Türklük karşıtı faaliyetlerini ağırlıklı olarak Avrupa’da yürütmüş ise de bu durum Amerikan kamuoyunu da olumsuz etkilemiştir.”²⁵⁷

Yukarıda da değinildiği gibi, Birinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar Amerika kamuoyu ve politikasını etkileyen Amerika kaynaklı belgeler, ABD’nin İstanbul’daki Büyükelçisi Henry Morgenthau’nun tamamen misyonerlerin raporlarına dayalı tarafsızlık ve doğruluktan uzak belgeler olmuştur. Henry Morgenthau, kendisine Ermenilerin Doğu Anadolu’daki faaliyetleri hakkında verilen Osmanlı raporlarını “ırkçı” olduğu gerekçesiyle dikkate almamıştır. Henry Morgenthau olarak Türklerin aşağı, Ermenilerin ise üstün ırk olduğu fikrine sahiplenmiş, Büyükelçi Henry Morgenthau’nun Öyküsü adlı kitabında Türkleri “aptal, korkak, tembel” gibi ifadeler kullanarak tanımlamıştır. Bu zihniyette oluşu kendisinin olaylara bakış açısını da temelden etkilemiştir.

“Morgenthau’u’nun kitabı, Hendrick adlı bir yazar tarafından kaleme alınmış, kendisine elçilik tercümanı Hagop S. Andonyan tarafından yardım edilmiştir. Türk karşıtlarının propagandalarına aksine, zor koşullar ve imkânsızlıklar ortamında göç ettirilen Ermenilerin, düzen içerisinde yeni yerlerine ulaştırıldığını belirten yabancı misyon temsilcilerine de rastlandı. Örneğin, ABD’nin Mersin Konsolosu Edwin Natan, 30 Ağustos 1915’te Morgenthau’ya gönderdiği raporda; Tarsus’tan Adana’ya kadar olan yol güzergâhının Ermenilerle dolup taşıdığını, Adana’dan sonra trenle yolculuk yaptıklarını, yoğun kalabalık nedeniyle izdiham yaşandığını; ancak, görevlilerin işi düzen içinde yürüttüklerini, şiddete ve düzensizliğe yer verilmediğini, göçmelere yeteri kadar bilet sağlandığını, muhtaçlara yardımda bulunulduğunu belirtmiştir.”²⁵⁸

Henry Morgenthau ve onun gibiler kendi inançları doğrultusunda kitap, konferans gazete makaleleri gibi değişik yayın araçlarını kullanarak Amerikan halkını yanıltmışlardır. Öte yanda bunların doğrulayıcısı Türkler aleyhine destek toplayan ruhban sınıfı olmuş, her zaman Ermenilerin Hristiyanlığı ön plana

²⁵⁷ Ar, Türk-Amerikan İlişkileri, s. 149.

²⁵⁸ Bayram Bayrakdar, “Tarih ve Propaganda: Morgenthau’nun Öyküsü ve Mavi Kitap Örneği”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XVI/33 (2016-Güz/Autumn), ss. 135-161. s. 140.

çıkarılmıştır.²⁵⁹ Morgenthau'nun kitabında Türklerle ilgili yazdığı bazı düşünceleri şöyledir:

“Gerçekte bütün yabancılar Türklerle birlikte bulunduklarında onların tutumları hakkında fikir sahibidirler. Türkler, belki aşırı derecede kibar görünebilirler ancak hiçbir esnekliğe ve mantıklı düşünceye sahip değildirler. Kafalarında Hristiyanlarda temiz olmayan bir şeylerin olduğu yargısı yatar. Yüzyıllarca Osmanlı'nın tebaasına karşı olan politikasını bu önyargılı kanaat yönlendirmiştir. Bu yabancı yığın Orta Asya'nın ovalarından Mezopotamya ve Anadolu'ya kadar olan bölgedeki ulusları kasırga gibi silip süpürmüş, Mısır ve Arabistan'ı ve Kuzey Afrika'nın tamamını zapt etmiş ve sonra Avrupa'ya akarak Balkan uluslarını ezmiş, Macaristan'ın büyük kısmını işgal etmiştir. (...) Osmanlı Türkleri hakkında şimdiye kadar bulabildiğin tek şey büyük askeri yetenek ve dehaları olmuştur.”²⁶⁰

Henry Morgenthau, 1913'ten 1916'ya kadar Amerika Birleşik Devletleri'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda büyükelçisi idi. İmparatorlukta toplanıp gördüğü şeylerle ilgili anıları, Osmanlıların yönetimi altındaki halklar ve imparatorluk içindeki ilişkileri açısından önemli bir kaynak olarak görülüyor. Bu öneme rağmen, bu tür anılar revizyonist tarihçiler ve diplomatlar tarafından eleştirilmekte ve sorgulanmaktadır. Sorun son derece açıktır: Tarih, sadece geçmişin anımsatılması değil, aynı zamanda geleceğin kurgulanması ve inşasıdır. Geçmişten söz ederken, gelecekte var oluşunu koşullarını da belirtilir.

2.2.1.2. Osmanlılara Karşı İngiliz Propagandası

Osmanlılara karşı İngiliz propagandası çeşitli amaçlarla yapıldı. Birincisi, Türkleri İngiliz kamuoyunda itibarsızlaştırmayı amaçlıyordu. 1870'lerde İngilizler, Ruslara karşı yaptıkları savaş sırasında Osmanlılar hakkında olumlu bir görüşe sahipti. İngiliz propagandacıları, İngilizlerin Osmanlılar üzerindeki bu olumlu algısını bozmak zorunda kaldılar. İkinci amaç, Birinci Dünya Savaşı'nda ABD tarafsızlığını sağlamak ya da en azından onları İngiliz tarafına davet etmektir. O zaman, Yahudilerin etkisi, Rusların -savaşın İngiliz müttefikleri- Yahudilere karşı vahşetle suçlandığı bir zamanda, ABD'de güçlüydü. Bu nedenle, bu Yahudi topluluğu Ruslara karşıydı. Başka bir deyişle, İngilizler Amerikalıların önünde bir müttefik imajını korumak istedi. Ancak Amerikalıların, İngilizlerin yanında savaşa girmek için meşru bir gerekçeye ihtiyaçları vardı. Amerikan kamuoyunun Osmanlı'ya ve İngilizlere karşı olumlu olması nedeniyle Türklere karşı kötü niyetli propaganda, bu algıyı tersine

²⁵⁹ Ar, Türk-Amerikan İlişkileri, ss. 168-169.

²⁶⁰ Ar, Türk-Amerikan İlişkileri, s. 152.

çevirmeye hizmet edecekti. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hristiyan misyonerler, Türklere karşı kötü niyetli suçlamalarda bulunan silahlardır.

İngiltere'de, tarihçiler ve etkili insanlar arasında daha iyi beyinler, Osmanlı karşıtı propaganda faaliyetlerinde bulundular. Üçüncü amaç, Müslüman Hindistan ve Osmanlılar arasındaki ittifakı önlemektir. İngilizler Osmanlı Müslümanlarına destek olacak bir Müslüman koalisyonundan korkuyorlardı. Türklere karşı tanıtım araçları, gazete, kitap, dergi, basın bültenleri, makaleler, broşürler ve Wellington House tarafından tespit edilebilecek diğer propaganda araçlarını içeriyordu. Propaganda reklamlarında Türkler, Almanların yardımıyla Hristiyanları katleten kötüler olarak resmedildi.

*"Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte, Ermeni vilayetlerinde zulüm ve cinayetin olmadığı bir gün bile olmamıştır. Genç Türk rejimi evrensel kardeşlik söylemlerine karşın Ermenilere huzur getirememiş, 1909'da yeni rejimin kurulmasından bir kaç ay sonra Adana'da 35.000 Ermeni ortadan kaldırılmıştır. Abdülhamit'in fikirlerinin çoğunu benimseyen bugünün [dönemin Genç Türkleri/İttihatçıları, O'nun [Abdülhamit'in] Ermeni politikasını da kendilerine mal etmiş ve benzer yöntemi bir tutum olarak benimsemişlerdir."*²⁶¹

1915 yılı Birinci Savaş'ının en sıcak dönemidir. Dört cephede birden savaşan Osmanlı Devlet zordadır. Savaşın ilk gününden itibaren Osmanlı Devleti Doğu'da Rus işgali tehdidiyle karşı karşıyadır. Önce, 29 Ekim 1914'te Osmanlı İmparatorluğu, Alman-Avusturya bloku yanında savaşa girdi.²⁶² Türklere karşı kötü propaganda örneklerinden biri mavi kitaptı.²⁶³ Bryce'ın Mavi Kitabı, anonimlik üzerine gizlenmiş raporların ve mektupların bir derlemesidir. Yazar, sözde onları korumak için bilgi kaynaklarını tanımlamaz. *"Büyük kurucu Hikâyesi'nin şekillendirdiği düzen, tarihin insanını şekillendirdi ve egemen düzeni kurdu."*²⁶⁴ Yaptığı zaman, bizi asla gerçek kaynaklara götüremeyecek kodlar yarattı. Eleştirilere göre, bu bahane herhangi bir kaynağın korunmasına karşılık gelmez. Aksine, Mavi Kitaptaki alan bilgilerin çarpıtılmasının meşrulaştırılması bir taktikti. Türklere karşı İngiliz propagandasına katılan tarihçi Toynbee, Wellington House'un raporlarını derlerken doğrulanamayan kaynaklardan veri sunmakla aynı hatayı yapıyordu.²⁶⁵ Daha sonra, Toynbee kaleme

²⁶¹ Bayram Bayrakdar, Tarih ve Propaganda, s. 139.

²⁶² Gürkan, Ermeni Katliamı, s. 32.

²⁶³ Bkz. James Bryce ve Arnold Toynbee, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele, 1915-1916 - Mavi Kitap, Vikont Bryce'ın Fallodon Vikontu Grey'e Sunduğu Belgeler**, Sansürlü Basım, Gomidas Institute, Londra, 2009.

²⁶⁴ Bayram Bayrakdar, **1878 Berlin Kongresinden Günümüze Ulus Devletlerin İnşa Sürecinde Büyük Güçler ve Türkiye**, Detay Yayıncılık, Ankara, 2016, ss. 2-3.

²⁶⁵ Bkz. Arnold Joseph Toynbee, **The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire (1915-16); documents presented to Viscount Grey of Fallodon, secretary of state for foreign affairs of Great Britain**, Hodder and Stoughton, London, 1916.

aldığı ve Ermeni propagandacılarının en büyük kozlarından birisi olan Mavi Kitap ile ilgili ilginç bir gözlemini ifade ederken,

“O tarihlerde İngiltere krallığı hükümetinin bu propaganda faaliyetlerinden habersizdim. Sanırım Lrd Bryce’de öyleydi. Belki de bu bir şanstı. Çünkü eğer gözlerimiz açılsaydı sanırım ne Lord Bryce ne de ben İngiltere Krallığı hükümetinin yüklediği bu işi yapardık. Biz bu görevi yerine getirmek için en halis niyetlerle çalışıyorduk. Majestelerinin hükümeti Ermeniler hakkında bir kitap yazılmasını istediğinde Lord Bryce bu siyasal ilişkileri fark etmiş olsaydı sanırım teklifi reddederdi. Dürüstlüğüyle tanınan bir insandı. Amerikan kaynaklarına ulaşabiliyordu. Amerika’da kendisine büyük saygı duyuluyordu. Eminim ki söz konusu kitabın (Mavi Kitap), yazılmasının gündeme geldiği dönemde bu işin arkasındaki politik güdünün farkına varmış olsaydım Lord Bryce’in dairesine doğru yürürken çok rahatsızlık hissederdim. Birçok Türk arkadaşım olmuştur ki, onlarla çok yakın dostluklar kurdum. Türklerle aramdaki bu kişisel dostlukları nasıl kurabildim. 1915’te Osmanlı İmparatorluğundaki Ermeni hadisesi hakkında gösterilen tavırlar hususunda Lord Bryce için hazırladığım kitap Türklerle aramdaki kurduğum dostluğun temelini oluşturmaktadır. Ermeni meselesi hakkındaki araştırmalarımda takip ettiğim yol sayesinde bu olayın muhataplarıyla aynı vatani paylaştan insanlarla arkadaşlık kurabilmişim.”²⁶⁶

Gariptir ki, Ermeni katliamlarının tüm hesaplarında, sadece Ermeniler öldü ve hiç kimse Müslümanların ölmediğini gördü. Bütün niyet ve amaçlara göre, Türkler kötülük ve ırkçı olarak tasvir edilirken²⁶⁷, Ermeniler erdemli birer erkekti ve Türk kötü muamelesinin kurbanları olarak resmedilmişlerdir.²⁶⁸ Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yapılan Muamele kitabında bir araya getirilen raporların çoğu, tarafsız ülkelerin 1915’te Osmanlı İmparatorluğunda bulunan vatandaşları tarafından yazılmıştır.²⁶⁹ Dahası, suçlama raporlarında İngilizler, Mısır gibi Osmanlı’dan aldıkları topraklarda iyi birer yöneticilerini olarak gösterilmişlerdir. Bunun nedeni, İngilizlerin, Osmanlılar emekli olur olmaz Ortadoğu’yu işgal etme arzusunu tatmin etmek için Arap ve Yahudi desteğine ihtiyaç duymalarıydı. Bu İngiliz işgali, Osmanlı tehdidine karşı bir koruyuculuğa sürekli bir ihtiyaç olduğu konusunda ikna olan Ortadoğu halkının onayıyla yapılacaktı. *“Ermeni konusu Türk toplumunu, yarışın 100 metresinde ya da 200 metresinde değil maraton boyunca ilgilendirmektedir ve sorunun kısa ve kolay bir çözümü yoktur.”*²⁷⁰ Amiral Bristol 3 Mayıs 1919’da Eduard

²⁶⁶ Şahin, Ermeni Sorunu, s. 142.

²⁶⁷ Bkz. Bliss, Edwin Munsell, **Turkish Cruelties Upon the Armenian Christians: A Reign of Terror**, Des Moines, C. B. Ayer Company, New York, 1896.

²⁶⁸ Bkz. Frederick Davis Grene ve Henry Davenport Northrop, **Armenian Massacres, or The sword of Mohammed Containing a Complete and Thrilling Account of the Terrible Atrocities and Wholesale Murders Committed in Armenia by Mohammedan Fanatics, Including a full Account of the Turkish People, their History, Government, Manners, Customs and Strange Religious Belief**, National Pub. Company. Philadelphia-Chicago, 1896.

²⁶⁹ Bryce ve Toynbee, Mavi Kitap, s. Xviii.

²⁷⁰ Bayrakdar, Türk İnkılâp, s. 167.

Moore'ye gönderdiği mektupta, "Ben bu ülkede hiçbir etnik grubun tarafını tutmuyorum. Hepsi evrensel bir eğitim, çağdaş bir uygarlığın gereksinimi içerisindedirler. Dünya barışının geleceği bu farklı etnisitenin çağdaş kalkınmanın nimetlerinden yararlanması ile mümkün olacaktır" ifadelerini kullanmıştır. Amiral Bristol, Sims'e gönderdiği 18 Mayıs 1919 tarihli yazısında, "*Ben Yakındoğu'daki ırklardan hiçbirinin taraftarı değilim. Çünkü inanıyorum ki bir çuval içerisine Türk, Rum, Ermeni, Asurî konulup çalkalansa ilk çıkana bakarak bunlardan kimin hangisi olduğunu söyleyemezsiniz*" demiştir.²⁷¹

Tarihi arka planında Ermeni Sorunu 1878'de uluslararası kabul görmüş ve himaye edilmeye başlamıştır. Osmanlı Anlaşma hükümlerinde taahhüt ettiği ıslahatları yeterli bütçeye sahip olmadığı için yapamayınca, patrikhane ve Ruslar bu durum propaganda amaçlı kullandılar. 1880'de İngiltere'deki seçimlerin ardından Dışişleri Bakan olan Granville, Ermenilerin bağımsızlık taleplerine uygun tedbirler almaya başladı. Sonraki yıllarda İngiltere'nin Osmanlı'ya Ermenilerle ilgili baskıları artarak devam etmiştir. Patrikhane ise uzunca bir süredir Ermenilerin taleplerine ulaşmasının yolunum isyan etmekten geçtiğini öngörüyordu. Bu amaçla örgütlenmeye ve Rusya'nın desteğiyle silahlanmaya Berlin Konferans sonrasında ağırlık verdi. 1860 yılında Kilikya'yı yükseltmek amacıyla İstanbul'da kurulan hayırsever Cemiyeti, ilki Ermeni cemiyetidir. 1870 yılından itibaren kurulan birçok Ermeni cemiyeti görünüşte hep sosyal içerikliydi. İhtilalci derneklerin ilki ise Irkçı bir çizgide olan ve 1878' Van'da kurulan Kara Haç Cemiyeti'dir. İhtilaci ilk siyasi parti ise önemli bir Ermeni lider olan Portakalyan'ın kurduğu Armenian Partisi'dir. 1887'de Hınçak, 1890'da Taşnaksutyun Ermeni ihtilâl teşkilâtları kuruldu.

Bu teşkilâtlar 1889'dan itibaren faaliyete geçip amaçları büyük devletlerin müdahalesini gerçekleştirmektir.²⁷² Ermeni cemiyet ve komiteleri içinde en önemli olanlar ihlalcı Hınçak Partisi ve Ermeni İhtilalci Federasyonu'dur. Paris'te kurulan İhtilalci Hınçak Partisi, Marksist düşünceyi benimsemekle birlikte bağımsızlıkçı bir çizgideydi. Ermeni ihtilalci Federasyonu, Türkçe'deki kullanımıyla Taşmaklar, İhtilalci Ermeni cemiyetlerini tek bir çatı altında toplamak amacıyla kurulmuş ıslahat yanlısı bir kurumdur. Uzun bir süre (1890-1919) faaliyet göstermiş ve kuruluş amacına uygun olarak çeteler kurup birçok terörist eylemde bulunmuştur. Ancak

"Ermeni sorununda Ermeni terör çeteleri mensupları ile Türk vatanına bağlı sorumlu Ermeni yurttaşlarımızı birbirinden ayırt etmek gerekmektedir. Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan duyarlı ve

²⁷¹ Ar, Türk-Amerikan İlişkileri, s. 272.

²⁷² Mustafa Gül, "1896 Van Ermeni İsyanı ve Sonrasındaki Gelişmeler", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, (OTAM), 1997, Yılı 8, Cildi 8, ss. 139-147, s. 140.

*sorumluluk sahibi Ermeni yurttaşlarımız, bu tür terör faaliyetleri içerisinde yer almadıkları gibi, Osmanlı hükümeti de bu konumda olan vatandaşlarının gerekli güvenliğini sağlayarak huzur içerisinde yaşamaları için elinden gelen tüm imkanlarını kullanmış bulunmaktaydı.*²⁷³

Kâmuran Gürün'ün kitabında yer verdiği belli başlı Ermeni olayları ve isyanları şunlardır: 20 Haziran 1890 Erzurum olayı: Ermeni kurumlarının aranmasına izin verilmemesinden kaynaklanmış daha sonra halk kışkırtılmıştır. Resmi kaylara göre Türklerden ve Ermenilerden karşılıklı 10-12 ve 200-250 yaralı vardır.²⁷⁴ 15 Temmuz 1890 Kumkapı Gösterisi: Hiçnak Partisi'nin düzenlediği gösteri, Kumkapı Ermeni kilisesinin önünde başlamıştır. Gösteri: Ermeni liderlerin kontrolünden çıkmış ancak büyümeden aynı gün bastırılmıştır. İki Türk askeri şehit edilmiştir.²⁷⁵ Ağustos 1894 I. Sasun İsyanı: Sonrasında Avrupa'da Türk aleyhtarı bir propagandaya dönüştürülen isyan Ermenilerin bölgede yaşayan aşiretlere saldırısıyla başlamıştır. Olayların duyulmasının ardından bölgeye asker takviyesi yapılmış ve kısa sürede bastırılmıştır. Çatışmalara katılan 3000 Ermenilerden 900'e yakını öldürülmüştür.²⁷⁶

30 Eylül 1895 Babalı Gösterisi: Hiçnak Partisi tarafından düzenlenmiştir. 1895 yılında Anadolu'nun pek çok ilinde yaşanan isyanlarda 10000'in üzerinde insan can vermiştir.²⁷⁷ Ekim 1895-Ocak 1896 Zeytun İsyanı: Fakir bir bölge olan Zeytun'da çıkan isyanın başında şehirdeki askerler esir alınmıştır. Bölgenin kuşatılması üzerine batılı devletler devreye girmiş ve isyanı örgütleyen Hiçnak komitacıları İngiliz konsolosluğu himayesinde Marsilya'ya götürülmüşlerdir. Bu olay ardından Hiçnak Partisi'nin Türkiye'deki faaliyetleri sona erdi. 15-24 Haziran 1896 Van isyanı: 14-15 Haziran gecesi başlayan, Van ve ilçelerinde uzun bir süre devam eden çatışmalarda 418 Müslüman ve 1815 Ermeni can vermiştir. Gürün'e göre, "15-24 Haziran arasında devam eden 1896 Ermeni isyanında 418 Türk şehit olmuş, 1715 asi öldürülmüştür. 363 Türk ile 71 Ermeni de yaralanmıştır."²⁷⁸ Bu isyan, önceki yılların isyanında öncüllerine sahipti. Mayewski Bab-ı Ali yürüyüşünü de şöyle değerlendirir:

"18 Eylül 1895 sabah saat 10-11 sıralarında İstanbul sokaklarında nümayiş başladı. Bir kısım Ermeniler, Ermeni Patrikhanesinin önünde diğer kısmı Sultan Mahmut Türbesinde, üçüncü grup ise Bâb-ı Ali önünde toplandı. Duruma polis müdahale etti. Bâb-ı Ali'den çıkan polis komiserini Ermeniler bir kurşunda yere serince jandarma ve askeri kuvvet olaylara müdahale etti. İstanbul sokakları kısa zamanda alt üst oldu. Olaylar ikinci günün sabahına kadar devam etti. Sonunda Ermeniler, patrikhane kilisesi ile diğer Ermeni kiliselerine sığındı. Bu sırada Avrupa devletleri araya

²⁷³ Şahin, Ermeni Sorunu, s. 134.

²⁷⁴ Gürün, The Armenian File, ss. 132-134.

²⁷⁵ Gürün, The Armenian File, ss. 134-137.

²⁷⁶ Gürün, The Armenian File, ss. 139-141.

²⁷⁷ Gürün, The Armenian File, ss. 142-147.

²⁷⁸ Gürün, The Armenian File, s. 143.

*girerek, Ermenilerin elindeki silahları Osmanlı hükümetine teslim etme karar aldı. Kısa bir zaman sonra olaylar Anadolu'ya sıçradı. Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Diyarbakır, Harput, Urfa, Adana ve Halep vilayetlerinde kanlı olaylar meydana geldi. Yüzlerce insan telef oldu ve binlerce aile kimsesiz kaldı. Burada Türkleri ne kadar vahşetle itham ederlerse etsinler ancak bir şey denebilir ki, her yerde olaylara sebep olan Ermenilerdir. Yine aynı şekilde Trabzon sokaklarında Bahri Paşa ve Hamdi Paşa'nın Ermeniler tarafından yaralanması Trabzon'daki olayların başlangıcını teşkil etmiştir.*²⁷⁹

26 Ağustos 1896 Osmanlı Bankası Baskını: Taşnakların düzenlediği ilk önemli terörist eylemdir. Banka baskının ardından olaylar sokaklara taşmış, 125 asker ve binlerce Türk ve Ermeni hayatını kaybetmiştir.²⁸⁰ 1897 II. Sasun İsyanı: Nisan-Temmuz ayları boyunca gerilla taktiği ile saldıran Ermeniler 19 kayıp verirken 1000'e yakın Türk öldürülmüştür.²⁸¹ Yıldız Suikastı: Sultan Abdülhamid'e yapılan ancak başarıya ulaşamayan bu suikast girişimi, Taşnakların yaptığı son ihtilal denemesiydi.²⁸² Islahat çalışmalarına son veren ise 13 Nisan 1909 günü meydana gelmiştir. Adana'da Ermeni sorununun son kanlı olay, iki Türk'ün öldürülmesinin ardından Ermenilerin katili teslim etmemesiyle başladı. Üç gün süren ve askeri müdahale ile sona eren olayda yaklaşık 2000 Türk ve 17000 Ermeni ölmüştür.²⁸³ 1913'te Rusya-İngiltere ve Fransa önderliğinde Ermeni ıslahatları yeniden gündeme getirildi. Yapılan görüşmeler ve antlaşmalar I. Dünya Savaşı'nın çıkması nedeniyle uygulanmadı.

“Osmanlı Devleti'nin savaşa gireceğinin Ruslar tarafından anlaşılmasıyla birlikte Doğu Anadolu'da Ermeni ayaklanmaları başlamıştı. Ermeni çeteleri Kasım 1914'teki savaş ilanının öncesinde gerilla savaşına uygun olarak örgütlenmişler ve geniş ölçüde Rusya tarafından sağlanmış malzeme ve silahları depolamışlardı. Ermenilerin tüfekleri Osmanlı Ordusu birliklerinden daha iyi idi. Bunlar özellikle Ermeni köylerinde saklanıyordu. Aramalarda pek çok silah ele geçirilmiş ise de daha sonra gelişen olaylar bunların ancak küçük bir bölümüne ulaşılabilirdiğini göstermektedir. Osmanlı Hükümetinin seferberlik ilanı sonrasında Ermeni komiteleri faaliyetlerini arttırmış, savaşa girince yer yer planlı, sistemli isyanlar çıkarılmaya bağlanmıştır. 1915 Şubat'ında Tiflis'te toplanan Ermeni milli kongresine Taşnaksutyun örgütünün temsilcisi sunduğu raporda şu ifadeler yer almaktaydı: Bilindiği üzere, Rus Hükümeti savaşın başında Türk Ermenilerini silahlandırmak, hazırlamak ve hatta isyanlar çıkarmak için ilk ağızda 242.900 ruble vermiştir. Gönüllü birliklerimizin, Türk zinciri arasından geçerek oradaki ihtilalcilere katılması ve mümkünse, Türk Ordusunun Cephe gerisinde anarşi yaratması ve bu suretle Rus

²⁷⁹ Davut Kılıç, “Rus General Mayewski'nin Raporuna Göre Van-Bitlis Vilayetlerinde Ermenilerin Sosyal-Dini Yapısı Ve Ermeni Meselesinin Gelişimi”, *Journal of Turkish Studies*, Cilt 9, Sayı 1, 2014, ss. 259-269, s. 264.

²⁸⁰ Gürün, *The Armenian File*, ss. 147-150.

²⁸¹ Gürün, *The Armenian File*, ss. 159-160.

²⁸² Gürün, *The Armenian File*, s. 160.

²⁸³ Gürün, *The Armenian File*, ss. 166-170.

Ordusunun Doğu Anadolu'yu işgalini sağlamak ve ileri hareketlerini kolaylaştırmak gereklidir."²⁸⁴

Hükümetteki ittifak ve Terakki Partisi I. Dünya Savaşı öncesinde Taşnak Komitesi ile görüşüyor ve olası bir savaşta Ermenilerin desteğini almak istiyordu. Haziran 1914'te Erzurum toplanan büyük Ermeni Kongresi'nde, Ermeniler savaşta hangi tarafı tutacakları hakkında fikir birliğine varamadılar ve dolayısıyla Eylül 1914'teki Türk taleplerini reddettiler. Bu karardan sonra özellikle Ekim 1914 – Şubat 1915 arasındaki dönemde Ruslar Ermenileri Osmanlı'ya karşı örgütlenme faaliyetlerine hız verdiler. Gürün bu hareketli günleri yabancı konsoloslukların yazışmaları, genelkurmay arşivleri ve yabancı yazarların yorumları ışığında özetlemekte, Osmanlı Devleti'nin tehcir uygulamasını başka ülkelerdeki benzer örnekleriyle açıklamaktadır. Rusya'ya karşı savaşı savaşı Osmanlı'nın cephe arkasında süregelen Ermeni terörizmini ve isyan halini önlemek amacıyla Dâhiliye Nezaret 24 Nisan 1915'te, Ermeni komite merkezlerinin kapatılmasını, evraklarına el konulmasını ve komite elebaşlarının tutuklanmasını tamim etmiştir.²⁸⁵ Yine Bayrakdar:

*"Protestanlık, şimdi de sonradan Protestanlığı benimsemiş ve bir süre sonra da üst eğitim için ABD'ye gitmiş Ermeni Protestanlar eliyle yayılmaktaydı. Bir Protestanlık okulu da İmparatorluğun en uzak köşesi Van'da açıldı, böylece, Hakkâri dağlarında bile Nasturiler, Protestan olmaya başladı. Ermenilerle Nasturiler, Amerikalıların parasıyla Ruslarla işbirliğine girdiler silahlandılar ve sonunda 1915 Mart'ında vatandaş oldukları Osmanlı İmparatorluğu'na karşı isyan ettiler."*²⁸⁶

Osmanlı diğer ülkeler gibi savaş şartlarını sebep göstererek ülke içerisinde huzursuzluk gösteren Ermeni nüfusa kıyım uygulamamış, onların çoğunluk olamayacakları diğer mahallelere sevk ve iskân'larını sağlamıştır. 27 Mayıs 1915 tarihli yer değiştirme kanunu ve bu kanuna dayalı olarak çıkarılan emirler çerçevesinde; Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetlerinden çıkarılan Ermeniler, Musul'un güney kısmı, Zor ve Urfa sancağına; Adana, Halep, Maraş civarından çıkarılan Ermeniler ise Suriye'nin doğu kısmı ile Halep'in doğu ve güneydoğusuna nakledilmişlerdir.²⁸⁷ (Bkz. Ek 1: Yer Değiştirme/Sevk ve İskân). Bu kanun aynı yılın 30 Mayıs tarihli başka bir kanunu ile güçlendirilmiştir.

Buna göre, Ermeniler kendilerine tahsis edilen bölgelere can ve mal emniyetleri sağlanarak rahat bir şekilde nakledilecekler.²⁸⁸ Bryce'ye göre, "Bütün

²⁸⁴ Ar, Türk-Amerikan İlişkileri, 96.

²⁸⁵ Gürün, Ermeni Dosyası, s. 307.

²⁸⁶ Bayrakdar, Tarih ve Propaganda, s. 137.

²⁸⁷ BOA, **Takvim-i Vekay, No: 2189**, 1 Haziran 1915, TBMM Türk-Ermeni İhtilafı Belgeler, ss. 19-20

²⁸⁸ ATASE A, BDHK, Klasör: 361 Dosya; 1030/1445.

*Ermeni erkeklerin ortadan kaldırılmasına yönelik bir planın var olduğu anlaşılıyor; fakat emrin uygulamaya konulduğu ilk birkaç gün içinde ailelerin yola çıkarılmasından sonra, ailesinde erkeği olmayan kadın ve çocukların şimdilik kalabileceği duyuruldu ve herkes en kötü günlerin geride kaldığını sandı.*²⁸⁹ Gürün elde ettiği verileri değerlendirerek birçok kaynağın göç esnasında ölenlerin 100000'in altında olduğunu söylemektedir. Yine resmi veriler ışığında yapılan hesaplamalara göre silahlı çatışmada ölenlerin sayısını da 200,000'in altındadır.²⁹⁰ Yazarın bu rakamların abartılmasıyla ilgili tespiti kaydadeğerdir: bu ölü rakamı 1915'lerde 300,000'den başlamış, her sene biraz artarak 1980'lerde 200,000'u bulmuştur. Seneler geçtikçe bir toplumun nüfusunun artışı normal bir olay ise de, belirli bir tarihte ölmüş kişilerin seneler geçtikçe üremesi bu olaya has bir icattır.²⁹¹

*"1916 yazında Londra'da Türkiye'yi paylaşma planları hazırlanırken Fransız temsilcisi George-Picot, İngiliz temsilcisi Sir Mark Sykes'in huzurunda, ermeni lideri Bogos Nubar Paşa ile bir anlaşma imzalamıştı. bu anlaşmaya göre, Kilikya'da Türklere karşı savaşmak üzere bir ermeni lejyonu kurulacaktı. Doğu lejyonu denilen bu birlik, Fransa'nın Kilikya'da ileride gerçekleştirmeyi tasarladığı küçük Ermeni Devleti ordusunun çekirdeği olacaktı."*²⁹²

I. Dünya Savaşı'nda büyük askeri kayıplar veren Osmanlı, savaşın sonlarında Arap yarımadası ve Ortadoğu'daki hâkimiyetini tamamen kayıp etmişti. Doğu bölgesindeki Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetleri ise Rus işgali altındaydı. Ancak 7 Kasım 1917'de Rusya'daki Bolşevik İhtilali'nin ardından, 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk antlaşmasıyla Rusya, Doğu illerini boşalmıştır. Osmanlı'nın Doğu Ordusu kısa bir sürede bu illeri işgal altından kurtarmakal kalmadı Bakü'ye kadar ilerlemiştir. Ancak Almanya'nın savaşı kaybettiğini kabul etmesi ve barış istemesinin ardından 8 Ekim 1918'de Osmanlı İmparatorluğu barış istemiş ve şartları ağır bir ateşkes antlaşması imzalamıştır. Osmanlı hükümeti Ateşkes antlaşmasının hemen ardından Ermeni tehcirinin de ele alınacağı bir divan-ı harp kurdu. Nemrut Mustafa Paşa başkanlığında toplanan divan-ı harp, 8 Nisan 1919 Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'i idam ettirdikten sonra 13 Temmuz'daki son kararında Talat, Enver ve Cemal Paşalar ile Dr. Nazım Bey'i giyaben idama mahkûm etmiştir.

²⁸⁹ Bryce ve Toynbee, Mavi Kitap, s. 266.

²⁹⁰ Gürün, The Armenian File, s. 215.

²⁹¹ Gürün, Ermeni Dosyası, s. 321.

²⁹² Doğan Avcıoğlu, **Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e: Emperyalizm Karşısında Türk Aydınının Aymazlığı ve Tam Bağımsızlık**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 5.

Şekil 3: Ermeni Tehcirinde Toplanma Merkezleri ve Sevk Yolları

Kaynak: Kemal Çiçek. *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005, s. 339.

İngiltere bunu yeterli görmeyerek 15 Mart 1920'de İstanbul'u Resmen işgalini müteakip yeni tutuklamalara başlamıştır. 1920'nin sonuna kadar tutuklanan 118 kişiden 55'i Ermeni tehcir suçlusu kabul edilip Malta'ya gönderildi.²⁹³ Malta'da sözde yargılanmak üzere tutulan Osmanlı'nın önemli bürokratları, delil yetersizliği nedeniyle kendileri aleyhine bir karar alınamadan uzun bir süre tutuklu kalacaklar, Mustafa kemal'in girişimleriyle özgürlüklerine kavuşacaklardır. Daha önce Rusya'ya vaat edilen Ermenistan Amerika'nın mandasına bırakılmak istendi ancak bu mümkün olmayınca Sevr Antlaşması uyarınca bağımsız devlet olmaları kabul edildi. Mustafa kemal Atatürk'ün Sevr Antlaşması'nı kabul etmeyip Mili Mücadele'nin başlattığı için, Kazım Karabekir'e bağlı kuvvetler Doğu vilayetlerinde Türk egemenliğini korumuşlardır. Batı ve güney cephelerindeki türlü cephelerdeki mücadelelerin üstüne 1920'nin yaz aylarında artan Ermeni Saldırılarına 28 Eylül 1920'de karşı taarruzla cevap verilmiştir. Ermeni tecavüzü ve işgaline maruz kalan bölgeler kurtarılarak 3 Kasım'da Gümrü Antlaşması imzalanmıştır.

1921'in Şubat-Mart ayları boyunca Gürcülerin elindeki Ardahan, Ahıska, Batum geri alınmıştır. Doğu sınırı 16 Mart 1921'deki Moskova Antlaşması'yla son

²⁹³ Sevcan Başboğa, *Anadolu Ajansı (1920-1922)*, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul, 2007, s. 36

halini almış ve güvenlik sağlanmıştı. Güney cephesinde ise 1918'den itibaren İngiliz ve Fransızlar işgallere başlamışlardı. Fransızlar Ermeni unsurları bünyelerine alarak işgali hızlandırmak ve Anadolu'nun içlerinde nüfuz bölgeleri oluşturmak istiyorlardı. Disiplinsiz ve düzensiz Ermeni birlikleri kendilerine vaad edilen topraklarda Türklere türlü zulümler yapmışlardır. Türklerin vatanlarını büyük fedakârlıklarla savunması işgal komutanlarına bölgeyi sadece Ermeni unsurlarla kontrol altına almayı başaramayacaklarını göstermekteydi. Konuyla ilgili birçok yazışmadan alıntılar yapılan kitapta 19 Kasım 1918'de Fransız Dışişleri Bakanı'nın Başbakan'a sunduğu muhtıradan şu ifadeler yer almaktadır; şimdiden bir Ermeni milletinin hudutlarını tespit etmek mümkün değildir. 1895 kıyımından önce bile Ermenistan denilen vilayetlerde halkın çoğunlu Ermeni değildi.²⁹⁴

"Paris Barış Konferansının 21 Ocak 1920'de sona ermesinden sonra 12 Şubat 1920'de Londra'da Osmanlı İmparatorluğu ile yapılacak barış antlaşmasının şartlarını görüşmek üzere İngiltere, Fransa ve İtalya başbakanlarının ve Japonya temsilcisinin katıldığı yeni bir konferans toplandı ve Türkiye'yle yapılacak barış antlaşmasında, çözümü gereken sorunlar şöyle sıralandı:

- a- Padişahın İstanbul'da bırakılıp bırakılmaması,*
- b- Boğazlar'ın geleceği,*
- c- Boğazlar'ın kuzeyindeki toprakların ve Edirne'nin geleceği,*
- d- Anadolu'nun geleceği.*

Bu sorunların çözümü için öne sürülen öneriler, konferansa katılan devletlerin çıkarları doğrultusunda değişiklik gösteriyordu. Özellikle Fransa ile İngiltere'nin çıkarları çelişiyordu. Gerek verdiği borç paralarla gerekse Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde yaptığı yatırımlarla ve aldığı ayrıcalıklarla, Türk toprakları üzerinde önemli ekonomik kazanca sahip olan Fransa, çıkarlarını korumak için Fransız okulları ve hayır derneklerinden yararlanmak istiyordu. Bunlar aracılığıyla propaganda hız vermişti. Padişahın İstanbul'dan çıkartılmasının doğuracağı tepkilerin kendi çıkarlarını olumsuz yönde etkileyeceğini bildiği için bu düşüncüyü de olumlu bulmuyordu."²⁹⁵

20 Ekim 1921'se TBMM ile Fransa Hükümeti arasında Ankara Antlaşması imzalanmış ve Hatay ili dışında bugün de geçerliliğini koruyan güney sınırı kesinleşmiştir.²⁹⁶ Ermeni bölgeyi Fransız askerleriyle birlikte! Aralık'a kadar terk etmişlerdir. Ayrıca Ermeni katiller Yunanistan'ın İzmir'i işgalinden Batı cephesinin kurtuluşuna kadar masumların canını almışlardır. Ermenilerin Türklere zulmünü çok iyi bilen Mustafa Kemal Atatürk, Kurtuluş Savaşının ardından Lozan barış görüşmelerinde Ermeni yurdu konusunda görüşme bile yapılmasına izin vermemiştir. Lozan Antlaşması'nda Ermeni Sorunu ile ilgili bir hüküm bulunmaması,

²⁹⁴ Gürün, Ermeni Dosyası, s. 402.

²⁹⁵ İhsan Güneş, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)** I. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Topkapı-İstanbul, 1997, ss. 35-36.

²⁹⁶ Bayrakdar, Türk İnkılâp, s. 225.

batılıların bu konuyu istismar ederek Türkiye aleyhine baskılar yapmalarını engellemiştir.

2.2.2. General Mayevski Gözlemlerine Göre Ermeniler

20. yüzyıla girerken Çarlık Rusya'sının başına II. Alexander bulunuyordu ve çarlık Rus ordusu emellerini gerçekleştirmek için Doğu Anadolu'ya inmişti. Mayevski ise Rize, Van ve Bitlisi konsolosluk görevini yürütüyordu. Aslında asker kökenli biriydi. Asıl adı Vladimir Feoflovich Mayevski'dir ve çarlık Rus Ordusu'nda general rütbesindedir. Türkiye görev sırasında içinde coğrafi, tarihi ve istatistik bilgiler bulunan bir rapor hazırladı. Bu rapor daha sonra Çarlık Rusya'nın Genelkurmay Başkanlığı tarafından kitap haline getirilecek askeri birliklere dağıtılmıştır.

Osmanlı Genelkurmay'ının teşviki ile Hicri 1330 yani Miladi 1914 yılında Rus General Mayevski'nin Van ve Bitlis Raporunu, istihbarat Daire Başkanlığından Süvari Binbaşı Mehmet Sadık Bey Rusçadan Osmanlıca'ya çevirmiştir. Daha sonra İstanbul Matbaa-yı Askeriye Süleymaniye yani askeri matbaada basılmıştır. Mehmet Sadık Bey çevirisini yaptığı kitabın önsözünde, bu kitabın em çok dikkat çeken yönü Türk ulusunun pek çok seneden beri uğradığı bunca siyasi felaketlerinin nedenlerini ve tarz-ı cereyanını resmi belgelere dayalı ihtiva etmesidir. Bu kitabın özellikle hakikatin inkişafı maksadıyla yazılmış olduğu, kitabın bedel'i mütalaa teslim ediliyor.²⁹⁷ Az sayıda basılan bu kitap ordu birliklerine de dağıtılmıştır. Bu çalışma aynı zamanda tarihsel bir önem kazanmıştır. *"Bu eserin Rus Genelkurmayına sunulmuş resmî bir rapordan oluşması, anlattığı olayların gerçekliğini ve inandırıcılığını daha da artırmaktadır."*²⁹⁸

General Vladimir Feofilovich Mayewski'nin *Les massacres d'Arménie* adlı kitaptır. Kitabın aslı Petersburg'da Çarlık Ordusu tarafından 1916 yılında sayıda basılmıştır. 96 sayfa olan bu kitabın birinci bölüm yoktur. Birinci bölüm Bitlis ve Vilayetlerinin coğrafi, topografik, klimatolojik ve istatistik kısmı olması gerekirken bu bölüm bu kitabın bazı baskılarında yoktur. Daha çok ikinci bölüm yani bölgedeki ahalinin durumunun anlatıldığı kısım yer almaktadır. Bu bölümde ise Ermenilerin bölgedeki hem sosyal alanda hem siyasi alanda hem ekonomi alanında hem de askeri alanda yürüttüğü faaliyetlere ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir.

"Rus Generalin raporuna göre Ermenilerin genel özelliklerinden dikkati çeken ilk hususiyet, ünlü olmaya karşı olan zaafı ve şöhret peşinde

²⁹⁷ Bayram Bayrakdar, **20. Yüzyıl Dönemecinde Rus General Mayevski'nin Türkiye Gözlemleri**, Detay Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 8.

²⁹⁸ Kılıç, Ermeni Meselesinin Gelişimi, s. 259.

*koşmalarıdır. Bütün Ermenilerde mal edinme ve servet toplama arzusu çok güçlü olduğundan, bu konuda Ermenilerle rekabet edecek pek az millet vardır. Ermeniler günlük harcamalarında yiyecek ve giyeceğe çok az para verirler ve en alt sınırdan harcama yaparlar. Ne kadar zengin olurlarsa olsunlar zevk ve sefa için çok az para harcarlar. Özet olarak bütün Ermeniler çalışkan ve tutumludur.*²⁹⁹

Bu çalışmanın hem Rusça olarak hem de Fransızca olarak basılması önemlidir. Batı kamuoyu tarafından dikkate alınması gereken önemli çalışmalardan biri olmuştur. General Mayevski bağlamında analiz edeceğimiz diğer çalışma, “20. Yüzyıl Dönemecinde Rus General Mayevski’nin Türkiye Gözlemleri”, adını taşımaktadır. Bu çalışmanın ilk baskısı 2003 yılında yayımlanmıştı; fakat bu çalışma daha sonra Türkiye’nin önde gelen yayınevlerinden İnkılâp Kitabevi tarafından 2007 yılında tekrar kamuoyuna sunuldu. Kitap 480 sayfadan oluşturmaktadır. Bu kitap Osmanlı Genelkurmayı’nın teşvik ile Hicri 1330 yani Miladi 1914 yılında, İstihbarat Daire Başkanlığı’ndan Süvari Binbaşı Mehmet Sadık Bey’in Rusça’dan Osmanlıca’ya çevirdiği Rus General Mayevski’nin Van ve Bitlis Raporuna dayanmaktadır. Fakat kitap sadece bu çeviriden oluşturmaktadır.

Prof. Dr. Bayram Bayrakdar’ın bazı makaleleri de kitabın içinde yer almaktadır. Kitabın 1-17 sayfaları arasındaki giriş bölümü, Başkent Üniversitesi’nde 26-27 Nisan 2006’da düzenlenen “Osmanlı’dan Lozan’a Paylaşım Projeleri” adlı sempozyumda yazarın sunduğu “*Rus General Mayevski’nin Gözlem ve tespitleri Işığında Büyük Güçler ve Türkiye: Büyük Oyun’un Aracı Olarak Ermeni Sorunu*”³⁰⁰ adlı bildiri ekseninde oluşturulmuş bir makalesi vardır. Ayrıca sonuç bölümünden önce ise 1914 Bitlis Ayaklanması ve Ermeni Sorunu adlı bir makale ve Osmanlı’dan Günümüze Sözde Ermeni Sorunu adlı genel bir değerlendirme yazar tarafından sonuç bölümünden önce eklenmiştir. Bu ilaveler ile kitap hem Ermeni Meselesi hem de tarihçilik açısından önemli bir konuma gelmiştir. General Mayevski’nin raporunun Birinci Kısım, Coğrafya ve istatistik kısmıdır.

Kitabın 27-118 numaralı sayfaları arasında Van ve Bitlis vilayetlerinin coğrafik, topografik ve klimatolojik açıdan özellikleri verilmiştir. 119-162 numaralı sayfaları ise Van ve Bitlis vilayetlerinin istatistik bilgileri hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Mayevski raporunun İkinci Kısım³⁰¹ ise vilayetlerdeki Müslim ve Gayr-i Müslim ahalinin durumları, beşeri faaliyetleri, demografisi ve birbirleriyle ilişkileri ele alınmıştır. Doğal olarak bu bölümde Ermeni Sorununa da değinilmiştir. Ermenilerinin

²⁹⁹ Kılıç, Ermeni Meselesinin Gelişimi, s. 261.

³⁰⁰ Bkz. Ahmet Zeki Bulunç, **Osmanlı’dan Lozan’a Batı’nın Paylaşım Projeleri**, SEMPOZYUM, Başkent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara, 2006, ss. 400-406.

³⁰¹ Bayrakdar, Mayevski’nin Türkiye Gözlemleri, ss. 163-274.

bazı bireysel eylemleri ve kolektif ayrılıkçı hareketleri hakkında da bazı bilgiler vardır. Avrupalıların Ermeni Sorunu'na müdahaleleri ve bazı hukuki çerçevelere değinmiştir. Kitabın Üçüncü kısmı³⁰² ile 4. Kısım³⁰³ ilave bölümleridir. Bu kısımlarda vilayetlerinin nüfus bilgileri, hane ve vergi durumları, demografik istatistikler hakkında ciddi bilgiler ve sayısal bilgiler bulunmaktadır. Bu bölümler ilave diye adlandırılrsa da bölgedeki demografinin hangi tarafın tezlerini desteklediğini göstermesi yönünden önem kazanmaktadır.

1880-1892 yılları arasında Anadolu ve Arap vilayetlerini gezen ve Duyun-ı Umumiye'nin sekreterliğini yürüten Vital Cuinet (1833-1896), sözü edilen coğrafyadaki vilayet, Sancak ve kazalara dair idari, coğrafi, demografik verileri bir araya getirdi. Trabzon, Erzurum, Ankara, Bitlis, Adana, Halep, Van, Konya, Girit, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Mamuret-üst Aziz (Harput) Musul, Diyar-ı Bekir, Bağdat, Basra, Aydın (İzmir) ve Sivas, Hüdavendigar (Bursa), Kastamonu vilayetleri, Biga ve İzmit mutasarrıflıkları ile İstanbul'un Asya tarafını (Kanlıca, Üsküdar, Kadıköy) kapsıyordu. Vilayet, sancak ve kazaların nüfusu, nüfusun etnik yapısı, okullar gibi bilgilerin yanı sıra, ticaret, ihracat, ithalat, denizcilik, üretim, tarım, hayvancılık, nehir, dağ, maden, orman, tuz, gibi doğal kaynaklarının istatistiki verilerini gözler önüne seren ve İmparatorluğun ekonomik potansiyelini ortaya koymayı amaçlayan çalışma, Ağustos 1890'dan itibaren, *La Turquie d'Asie*³⁰⁴ başlığı altında Ernest Leroux tarafından Paris'te yayımlandı. Eserin dördüncü cildi beş sene sonra 1895'te tamamlandı. Cuinet'nin üzerinde çalıştığı beşinci cilt, Lübnan, Suriye ve Filistin'in verilerinin yer aldığı 1896'daki ölümünden sonra ayrı olarak yayınlandı.

Rus General Mayevski, kitabın istatistik kısmında ve bilgilerinde bu çalışmadan faydalanmıştır. Bahsi geçen bu bilgilerin yanında devlet yıllıkları olan salnameler de bulunmaktadır. Devlet ve devletin sınırları içinde bulunan kurumlar, yerleşimler ve bazı beşeri faaliyetler hakkında istatistikî ve informatik bilgiler verir. Bu bölüme salnameler eklememin nedeni; bazı bölgeler için General Mayevski gibi konsolosluk raporları ve Vital Cuinet gibi yabancı uzman raporları ile doğru bilgiyi elde etmek için salnamelerin mukayese imkânı vermesidir. Fakat her vilayetin salnamesi olmayabilir ve tarihçiler kaynak taraması yaparken bu ihtimali de dikkate almak zorundadır. Çünkü Osmanlı'nın bazı bölgeleri hakkında salnameler bulunmayabilir ya da günümüze birçok nedenden dolayı ulaşmayabilir. Buna

³⁰² Bayrakdar, Mayevski'nin Türkiye Gözlemleri, ss. 274-311.

³⁰³ Bayrakdar, Mayevski'nin Türkiye Gözlemleri, ss. 312-436.

³⁰⁴ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie, Geographie Administrative, Statistique Descriptive et Raisonnee de L'asie- Mineure 1*, Ernest Leroux Editeur, Paris, 1892.

rağmen bile Ermeni Meselesi için yapılacak çalışmalarda salnameler ciddi öneme sahiptir. General Mayevski'nin raporunda Van ve Bitlis vilayetlerinin sınırları belirtilmiş ve idari taksimatı hakkında bilgi verilmiştir. Bu iki sancak 1877-1878 Savaşı'na kadar Erzurum vilayetlerine tabiydi. Daha sonra bu toprakların kaybıyla ve güvenlik gerçekleri düşünülerek iki vilayete ayrıldı. General Mayevskinin raporlarında Asya'da Ermeni ihtilalinin ilk ocağı Sivas vilayeti'ne bağlı Amasya sancağının Merzifon ilçesi gösterilmektedir.³⁰⁵ 1899 senesi sonunda Van Vilayeti 2 Sancak 14 Kaza ve 3 müstakil nahiye; Bitlis Vilayeti ise 4 Sancak 17 kazadan oluşmaktadır. Bölge halkının ulaşım durumundan, tarımsal faaliyetlerden, kullandığı tarım araçlarından ve ürettiği tarımsal ürünlerden, hayvancılık faaliyetlerinden bahsetmektedir.

Bu demografik olarak verilen sayısal verilerinden ve bölgede yaşayan unsulardan bahsetmiştir. Bölgede ağırlıklı olarak Türkler, Kürtler, Ermeniler, Yezidiler ve Nesturiler bulunmaktadır. Bu unsular arasında beşer ve fiziki faaliyetler açısından karşılaştırmalar da vardır. Ayrıca bölgenin jeo-stratejik ve jeo-politik konumu hakkında ciddi bilgiler vardır. Rus Çarlığı'nın Erzurum konsolosu General Mayevski bu çalışmasında "Şark Meselesi" vurgusu da yapmaktadır. "Boğazlar'ın Ruslar'ın eline geçmesi, Avrupa Hükümetleri için çok tehlikeli sonuçlar doğuracaktı."³⁰⁶ Bu yüzden Batı Diplomasisinin iç yüzü 1890 senesinden sonrası için iki madde olarak ortaya koydu:

1. Türkiye'nin Rusya ile birleşmesine meydan vermemek;

2. Türkiye'yi yıkarak yerinde Rusya'ya düşman olmak üzere daha kuvvetli bir Hristiyan Hükümeti ihdas etmek. Ayrıca Rus bürokrat, Avrupalıların bir zorlaması olan bu politikayı bir çeşit *combominium*, yani hiçbir devlet tek başına Türkiye ile dost olmaması nazariyesi olarak da görmektedir.³⁰⁷

Rus General Mayevski, 1878 Berlin Antlaşması gerçeğine ve bu antlaşmadan sonra Osmanlı ile Avrupa Devletleri arasındaki ilişkilerin başka bir tarihsel çerçevede geliştiğini ortaya koymaktadır. General Mayevski, 1878 yılından sonra Avrupalıların Osmanlı politikalarında ciddi değişim olduğunu belirtiyor. "Ancak 70'inci sene nihayetine kadar Avrupa Türkiye'yi muhafaza için sarf-ı kuvvet etmemişti; çünkü Türkiye Rusya'ya karşı hail (perde) idi. Ne zaman ki Balkan Rus mevcudiyetini hoş görmeyen Avrupa burada muhtelif Hristiyan hükümetleri ihdas etti". Buna binaen Ermenilerinin amacı bazı karışıklıklar çıkararak, Berlin

³⁰⁵ Bayrakdar, Mayevski'nin Türkiye Gözlemleri, s. 53.

³⁰⁶ Bayrakdar, Mayevski'nin Türkiye Gözlemleri, s. 8.

³⁰⁷ Bayrakdar, Mayevski'nin Türkiye Gözlemleri, s. 10.

Maddesi'nin 61. maddesine uygulama alanı buldurmak, bölgedeki Ermenilerin ve doğal olarak Hristiyanların baskı altında olduğu imajını yaratarak Avrupalıların işin içine sokma amacı güdüyordu. Bu yüzden 1895 yılında yani olayların ciddi şekilde ortaya çıktığı günlerde bu sorun "İstanbul'da Uluslararası Komisyon" teklifi bile yapıldı. Fransa ve Rus sefirlerin bu teklifi ağır buldular. Bab-ı Ali bu tepkiler karşısından durumu idare edici bir beyanname yayınladı ve durumu idare etmeye çalıştı. Sonuç olarak 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sürecindeki bazı olayların Avrupalı devletlerin bir siyasi dolabı olduğu ve burada Rusya'nın değil; Türkiye'nin zayıf düştüğünü belirtiyor. Bu yüzden 1870'lerin sonraları ve 1878 Berlin Antlaşmasını daha sonraki gelişmeler için siyasi açıdan bir kırılma görüyordu.

Rus General Mayevski Ermeni ahalisini durumu hakkında da bilgi vermemektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenileri ticaretle ilgilendiği için durumlarının iyi olduğu, öyle Batılıların bahsettiği gibi kötü şartlar içinde yaşamadığı; köyde yaşayan Ermenileri şehirde yaşayan Ermenilere göre daha iyi bir kötü konumda olduğu; fakat onların da durumlarının vilayetlerdeki Türklere göre daha iyi olduğu, bazı komitacı hareketlerin yersiz olduğu, Ermeni kataboliköslüğü'nün (özellikle Ahtamar) ve bazı yabancı okulların komitacı yetiştirdiği ve dini hassasiyetin değil de milli hislerin aşılandığını belirtiyordu.³⁰⁸

Rus General Mayevski, Ermeni Meselesi için, "Ermeni Meselesi son Asır zarfında şarkta vukua gelen silsile-i hadisatla alakadar olduğundan bunu kendi başına ayrı bir mesele gibi tetebbu etmek doğru değildir". Bu raporunda Rus konsolos, Ermeni Meselesi hakkında tarihi olaylar dizgesine bakarak Şark Meselesi temelinde Avrupalıların ortaya attığı sanal bir günden olduğunu ileri sürüyordu. Hatta Ermeni Meselesi'ni daha da açan Rus bürokrat, 1895-1896'daki Ermeni olaylarının ortaya çıkış nedenleri olarak şunları göstermektedir.

1. Bunların malum olan politikacılıktaki terakkileri (gelişimleri).
2. Ermeni Efkâr-ı Umumiyesi'ndeki milliyet, serbest, istiklal fikirlerinin neşv unema bulması (yeşermesi).
3. Bu efkârı Hükümet-i Garbiye'nin teşviki ve Ermeni papazlarının sa'ı (gayret) ve telkini ile neşri bu babda en güzel vesika Fransa'nın Dersaadet Sefiri Mösyö Kambu'nin bu babdaki "Sarı kitapta" neşr olunan vesikalık meyandadır. General Mayevski Ermeni Meselesini Barıllıların politikaları ve Ermenilerinin millet olarak tarihsel gelişimi ile açıklıyordu. Bunun için Fransızların "Sarı Kitap" adlı vesikayı da Fransız-Ermeni ittifakı için kanıt olarak gösteriyordu. Mayevski, sadece

³⁰⁸ Bayrakdar, Mayevski'nin Türkiye Gözlemleri, s. 13.

Fransız- Ermeni ittifakına değil, İngiliz-Ermeni ittifakına da raporunda değiniyordu. Bu konuda şu bilgiyi vermektedir: “Ermeni-İngiliz Alyansına dair burada vesaike-i müstenide resmi malumat temhide gayr-i kabil olmakla beraber o seneler matbuatı, bu ittifakın mevcudiyet ve faaliyetine dair kâfi derecede malumatı camidir”.

Ermeni ihtilal fikirlerinin Londra’da hazırlandığı ve buna rağmen komitacılar milletlerine kendilerini bir salahkar (kurtarıcı) gibi tanıttığını beyan etmiştir. Bunların Rus ordusuna kendi emelleri ve başka milletlerin çıkarları için girdiğini vurgulanmış da oluyordu. Ayrıca Ermeni Meselesinde İngiliz politikasının süreklilik arz etmediğini ve siyasal gelişmelere göre değiştiğini değiniyor. Örneğin 1895’ten sonra Girit Meselesi ve Osmanlı-Yunan Harbinin ortaya çıkmasıyla Ermeni meselesinde İngiliz politikasının değiştiğini ve bu meseleden İngiltere’nin tamamen elini ayağını çektiğini belirtiyordu. General Mayevski, 1895-1905 arasındaki Ermenilerinin merkezi otoriteyi tanımayan faaliyetlerine de değiniyordu.

Başta 1895-1896 yılları arasında olaylar olmak üzere, Sason, Zeytun, Osmanlı Bankası Olayı, Van Olayları, Ermeni-Kürt Çatışmaları gibi olaylardan bahsetmektedir. Ayrıca bu zaman zarfında Ermeni Hınçak Komitesi 16 Eylül 1895’te İstanbul’da bir şubesi kuruldu. Hınçak 1877 yılında İsviçre merkezli kurulmuş, merkezîyetçi ve sosyalist bir komite idi. “*Silahlı propagandaya girdiği gibi binlerce masum Türk’ün öldürülmesinden birinci derecede sorumlu idi.*”³⁰⁹ *Sosyalizmi benimseyen, Marksist niteliklere sahip olup Anadolu’da bağımsız bir Ermenistan kurulmasını istemekteydi.*³¹⁰ Hınçak önce 1887’de Avedis Nazarbeg tarafından Cenevre’de kurulmuştu. Bu arada Armenian, Taşnak Sutyun, Kokunyan ve Enteretyan çetesi faaliyetlerinde devam etti hem arazi de hem de diplomasında Doğu Anadolu’da asayişsizlik ve bozukluk imajı vermektedir. Bu arada Kürt aşiretleri de devlet ile olan ilişkilerine devam ediyordu. Bazı Ermenilere nazaran Kürt aşiretleri destekleniyordu ve devlet katında iyi bir mevkii verilmişti.³¹¹

Taşnak, 1890 tarihinde Tiflis’te kurulmuş olup Rusların bu örgütün kurulmasında birinci dereceden yardımı bulunmaktaydı. Ermeni İhtilal Cemiyetleri Birliği (Taşnaksutyun) adı altında daha sonra faaliyet alanını genişletmiş bulunmaktaydılar.³¹² General Mayevski raporunda Doğu Hristiyanlarının durumundan da bahsetmiştir. Bu Hristiyanların çoğu da Osmanlı sınırları içinde

³⁰⁹ Şahin, Ermeni Sorunu, s. 126.

³¹⁰ Louise Nalbandian, **The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century**, University of California Press, Berkeley, 1963, s. 104.

³¹¹ Bayrakdar, Mayevski’nin Türkiye Gözlemleri, ss. 195-274.

³¹² Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, Cilt VIII**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1982, s. 136.

yaşıyordu. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan (1774) sonra Rusya Doğu Hristiyanlarının koruyucusu izlenimini vermiştir.³¹³ Fakat bu sadece Ortodoks Hristiyanlar için geçerliydi. Daha sonra büyük güçler dinsel yakınlık kurdukları desteklediler. Ermeniler ise birçok Hristiyan öğretiyi içinde barındıran bir millettir. Şark Meselesi'ni uygulayabilmek için büyük güçler bu dini bağı kullanmaktan kaçınmadılar. Fransa-İtalya ve Avusturya = Katolik Ermenileri; Fransa-İtalya ve Avusturya = Katolik Ermenileri; İngiltere-ABD-Almanya = Protestan Ermenileri ve Ruslar = Ortodoks Ermenileri bu kapsamda desteklediler.

Mayevski, yabancı misyonerlik okullarının ve kuruluşlarının da etkisine değinmektedir. Hatta Van'daki bazı olaylarda bu misyonerlerin etkilerinden söz etmektedir. Fakat bu olaylarda Amerikan misyonerlerinin etkisi vardır. Ayrıca diğer Hristiyan öğretilere ait dini grupların ve okulların yabancı devletlerin ve okulların amacı dışında davrandıkları ve bağlı ile lojistik destek sağladıkları konusunda önemli bilgiler vardı. *"Van'da hazırlanan Ermeni isyanında kullanılmak üzere biraraya getirilen silâhlar özellikle hükümet kontrolünden uzak bulunan kiliselerde, manastırlarda saklanıyor ve asîlere silâh talimleri yaptırılıyordu."*³¹⁴

Rus bürokratin raporuna göre, Ermenilerinin Anadolu'daki siyasi faaliyetlerinin hareket alanı olarak ve bu siyasi propagandanın içeriği hakkında da bazı bilgiler vardır. Ermeniler siyasi hareket alanının sınırlarını Hınçak, Armenian, Taşnak Sutyun, Kokunyan ve Enteretyan gibi adı altındaki dernekler, büyük güçlere ait Anadolu'daki konsolosluklar ve elçilikler; Basın, neşriyat ve mecmuat yoluyla yapılan propaganda faaliyetleri ve misyonerlerin hem kurumsal hem de bireysel çalışmaları oluşturuyordu. Görüldüğü üzere Ermenilerin faaliyet sahası genişti ve yabancı hükümetler tarafından da destekleniyordu. Bu durum da Ermenileri güçlü bir konuma getiriyordu. Avrupalıların Osmanlı Devleti'ni parçalamak için ortaya koyduğu politikalarında Kürtler, genelde Müslüman oldukları daha gerilerde idiler.

Hatta Osmanlı İdaresi, Kürtlerle İslam temelinde fakat siyasi içerikli bir işbirliği içindeydiler. Zaten Osmanlı'nın da tebaası olan Kürtler, Osmanlı İmparatorluğu'nun güvenlik birimlerini de bu dönemde oluşturmuştu. Hatta Türk-Çerkez-Kürt Organizasyonu olan Hamidiye Alayları, bu dönemde Ermeni ve Ruslar'a karşı mücadele veriyordu. Rus General Mayevski "Kürtlerin Mevkii" başlıklı bölümde İran üzerinden silah kaçakçılığında Ermeni ile Kürtlerin İttifakından, ayrıca Kürdistan diye bir devlet kurulma ihtimalinin bulunmasından dolayı hem

³¹³ Bayrakdar, Mayevski'nin Türkiye Gözlemleri, s. 11

³¹⁴ Gül, 1896 Van Ermeni İsyanı, s. 142

Avrupalılarının hem de Ermenilerin bu konu için teşrik-i mesailerinde dikkat ettiklerinden, bölgedeki bazı Ermenilerin Kürtçe lisanı konuştuğundan; fakat Kürlerin de bu politikadan zarar gördüklerini değiniyor.³¹⁵

Hatta bu konuda örnek olarak Kokunyak komitesinin faaliyetlerinden ve İran'dan malzeme naklinden söz ediyordu. Rus General Mayevski'nin bu raporunda Rusya Çarlığı'nın da bu bölge ile yakından ilgilendiğini anlıyoruz. Ruslar çok eski tarihlerden beri sıcak denizlere inmek, Balkanlarda nüfuz bölgesi oluşturmak, Avrasyacılık politikasını geliştirmek, Bizans'tan kalma imparatorluk geleneklerini sürdürmek ve Rus Ortodoksluğunu yaymak gibi bazı politikaları vardır. Rusya'nın bahsi geçen bu politikalarını uygulaması için Osmanlı Coğrafyası ciddi bir hayat sahasıydı. Bu yüzden batı bu topraklara hâkim olmada Rusya hakim olmalıdır. Batı karşıtlığı raporda olağandır. Çarlık Dönemi'ndeki Rus politikaları, 1917'de Rusya'da Bolşevikler iktidara gelince kamuoyuna ilan edilmiştir.

Sonuç olarak Rus General Mayevski'nin Van-Bitlis Vilayetleri İstatistiği hakkındaki raporunu genel itibarıyla söyle bir analiz edersek önemli bazı sonuçlara ulaşırız. Her şeyden önce bu rapor Rus Diplomasisi için hazırlanmıştır. Rusların tarihsel yükümlüklerini azaltma eğilimi bu rapora yansımıştır. Rusların bölgede ihtiyatsızlığı gizlenmekte ve bölgedeki Rus politikaları doğal olarak yadsınmaktadır. Fakat bir o kadar da döneminin Batı politikalarına olan karşıtlığını içerik olarak barındırmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu ise bu rapora göre doğudan ve batıdan büyük güçler paylaşım politikaları ile sıkıştırılmış bir "hasta adam" görünümündedir. Sık sık büyük güçler tarafından müdahaleye uğrayan bir devlet görünümündedir. Rapordan anlaşıldığına göre sınırları içinde artık etkisi gibi siyasal otoritesini kuramamaktadır. Bu yüzden dönemine ışık tutan önemli bir rapor niteliğindedir. Rapor her ne kadar başka bir ülkeye ait olsa da tarihsel niteliğinden bir şey kaybetmez. Çünkü bu rapor aynı zamanda dönemin önemli tarihi kaynaklarından biridir. En önemlisi bu rapor günümüzde halen tartışılmakta olan bir soruna da ışık tutmaktadır. Bu sorun sözde Ermeni Meselesi'dir.³¹⁶

Batı tarafından yaratılmış olan bu yapay sorun için bu rapor anti-tez niteliğindeki bir siyasi belge niteliği taşımaktadır. İşte bu yüzden Rus Generali Mayevski'nin bu raporu bu sorunun ortaya çıkış hakkında ciddi bilgiler verir hem de böyle bir sorunu kim ve nasıl ortaya çıkardığı konusunda ise kamuoyunu aydınlatmaktadır. Bu olaylardan bahsetmek önemlidir, çünkü Rusya Osmanlı

³¹⁵ Bayrakdar, Mayevski'nin Türkiye Gözlemleri, ss. 183-185.

³¹⁶ Bayrakdar, Mayevski'nin Türkiye Gözlemleri, ss. 453-478.

İmparatorluğu'nun dağılmasında önemli bir rol oynamıştır. Rusya'nın yardımıyla, Berlin Antlaşması kıta boyunca ulus devletlerin oluşumunu hızlandırarak ortadan kaldıracak. Bu bağlamda Çelik, başlangıçta büyük güçlerin farklı amaçlar için uygun olduğunu ve hatta Osmanlı ittifakının bürokratlarının bu ittifakta sıcak görüldüğünü belirtti. Bir süre sonra, Balkan devletleri, Avusturya ve Rusya'nın desteğiyle, ortak bir mücadelede Osmanlı İmparatorluğu'na karşı uzlaşmaya vardılar. Osmanlı diplomasisinin ve yönetimin bu olaylara karşı tutumu, Osmanlı Devleti'nin çöküşüne yol açan bir başarısızlıktı. Çelik, önemli sayıda Osmanlı diplomatının Balkan ittifakının oluşumunu çok iyi takip etmediğini ve bu nedenle güvenilir bilgi elde etmek için yetersiz olduğunu savunuyor. Böylece, Balkan Savaşı ilk önce -başlangıçtan önce- Osmanlı diplomatlarının başarısızlığı sonucu diplomasi alanında kaybedilmiştir.³¹⁷

---

³¹⁷ Bkz. Bilgin Çelik, Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2019.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MODERNLEŞME SÜRECİNDE TÜRKİYE

3.1. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YENİLEŞME OLAYLARININ GELİŞMESİ

“Osmanlı Devleti için “Klasik Dönem” olarak nitelenen 1300-1600 yılları arasında etkin olan güçlü ekonomik sistem sayesinde, İmparatorluğun yönetici sınıfı, hem sürekli savaş kazanmayı başardılar hem de halkın yüksek bir refah düzeyinde yaşamasını sağladılar. İyi idare olunan bir toprak rejimi, kabul edilebilir ölçü ve usullerle toplanan vergiler, canlı ve etkin bir ticari hayat, güçlü Osmanlı sisteminin vazgeçilmez özelliklerindendi. Toplanan gelirleri akılcıca yönetmek ve gerekli alanlarda harcamak bu dönemde yine ustaca yapıldı. Dolayısıyla, devlet ekonomik gücüyle halkına refah sağlarken, başardığı yönetim ve örgütlenme sistemiyle savaş ve barış dönemlerinde yapacağı harcamalarda sıkıntı çekmemiştir.”

Bayrakdar, Türk İnkılâp, ss. 21-22.

Cumhuriyet'in 1923'te kurulması, Batı'nın değerlerinin Türkiye'den terk edilmesi anlamına gelmiyordu. Rejim, Türk toplumunun Batı ile olan modernleşme yolunu izlemeye devam etti. Türk modernleşmesi ilk olarak askerî alanda ortaya çıktı. Çünkü Osmanlı Devleti yaptığı savaşları kaybetmeye başlamıştı. Osmanlı'nın bu askerî yenilgileri ordunun modernleşme eksikliği olarak yorumlandı. Bu anlamda Osmanlılar, askeri yenilgi sorununu ordularını modernize ederek çözmeye çalıştı. Batılı teknikleri öğrenmek ve onları Osmanlı Devleti'ndeki meslektaşlarına aktarmak için gençleri Avrupa akademilerine gönderdiler. Sonunda gençler geri döndüklerinde bu bilgiyi meslektaşlarına aktardılar. Yavaş yavaş modernleşme askeriye'den diğer sosyal alanlara geçmeye başladı. Böylece Tanzimat Dönemi'nde (1839) birçok alanda somut sonuçlara ulaşılan uzun bir reform süreci yaşandı.³¹⁸

Yenileşme tarihinin tarihi temellerini anlamak ve yorumlamak açısından bir zamanlar üç ayrı kıtaya uzanan görkemli topraklarıyla dünya devleti kimliği kazanan, çağına göre ileri bir yöntemle idari, mali, eğitim ve vergi sistemi kuran ve fakat zaman içinde çağdaşı Batılı devletlerinden geri kalan Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyılda ve onu izleyen dönemde bozulan ekonomisi ve Avrupa Ekonomisi ile rekabet edemez bir hal alan ekonomik ve mali yapılanması incelenmesi gereken son derece önemli bir konudur. Tarih bize göstermektedir ki, güçlü bir ekonomi ile genelde başarılı olan devletler, sosyo-ekonomik ve politik yapıları bozulunca Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi bir çöküş gözlenmekte, sonuçta da ne savaş

³¹⁸ Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700 - 1922**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 105-112.

alanlarında ne de sosyo-kültürel alanlarda olamamaktadırlar.³¹⁹ Akşin'e göre, klasik dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun en güçlü olduğu dönem 1450-1550 yılları arasındadır.³²⁰ Osmanlı modernleşme sürecinin özünde askerî tedbir sorunu yatmaktadır.³²¹ *"Karlofça –Karlowitz– (1699) ve Pasarofça –Pasarowitz– (1718) antlaşmaları ile Osmanlı İmparatorluğu toprak kaybediyor, bu ise idarecileri telaşlandırıyor, durumun düzeltilmesi için çareler aranmasına sebep oluyordu. Bunun sonucu olarak, yenileşme hareketlerinin öncelikle askerî alanda gerçekleştirildiğini görüyoruz."*³²²

Böylece Batı'ya yönelen modernleşme süreci orduda başladı ve Osmanlı idaresine ve kamu hizmetlerine yansıyan yönetimin modernleşmesine kadar askeri bölgelerden devam ederek genişledi. Askeri reformlardan sonra, ikinci aşama temel olarak Osmanlı halkını birleştirmek için tasarlanmıştı, ancak İmparatorluğun ekonomik bağımlılığı, kendi ülkelerinin korunması altındaki azınlıklar nedeniyle bu arzunun gerçekleşmesini engelledi. Sadece Batı teknolojisini mi benimseyeceklerini mi yoksa Batı ideolojisini mi devralmaları gerekip gerekmediğini tartışıyorlardı. Bu bağlamda, Osmanlı imparatorları oraya kayıtlı olan teknolojik gelişmeyi değerlendirmek için Batı'ya diplomat göndermeye başladılar.

Uzun süredir *"Türklerin bilgi için Avrupa'ya dönme istekliliği esas olarak savaş sanatlarında idi. Osmanlıların daha on dördüncü yüzyılda ateşli silahları kullandıkları hakkında bazı şüpheli atıflar vardır."*³²³ 1600'lü yılların başında ordu öğrencilerini, bir kez eğitildikten sonra gelip meslektaşlarını öğreteceklerini umarak Batı'ya gönderdi. *"1720 yılında da Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'yi elçi olarak Fransa'ya gönderen Damat İbrahim Paşa, Çelebi Mehmet Efendi'den oradaki bayındırlık araçlarını ve bilimi inceleyerek bunlardan uygulanabileceklerin yazılmasını istemişti."*³²⁴ Avrupa'ya gönderilen diplomatlar önemli farklılıklar buldu. Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha hızlı geliştiriliyordu. Büyükelçiler ve diplomatlar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yıllık kitabın yayınlanmasının bir gün Avrupa'da gerçekleşeceği konusunda uyardılar. Buna ek olarak, Avrupa, milliyetçi duyguları kendi sınırlarında yatıştırmak için Osmanlılar tarafından benimsenmesi gereken diğer ideolojik unsurlara da sahipti. Batı'ya yaklaşmak için bütün bunların başarılması gerekiyordu. Ulaştırma ve iletişim geliştirilmeli ve kamu makineleri kamu

³¹⁹ Bayrakdar, Atatürk İlkeleri, s. 21.

³²⁰ Akşin, Ana Çizgileriyle, s. 13.

³²¹ Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 153-154.

³²² Şefika Kurnaz, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını, (1839-1923)**, Aile Araştırma Kurumu

Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 3.

³²³ Lewis, Türkiye'nin Doğuşu, s. 44.

³²⁴ Uyanık, Modernleşme, s. 28.

hizmetlerinin bürokratikleşmesini gerektiren yeni taleplere göre yeniden şekillendirilmelidir. Steinhaus'a göre,

“Osmanlı İmparatorluğu kuruluşundan bu yana Avrupa devletleriyle ilişki halindeydi. Ancak bu ilişkiler yalnızca politika ve askerlik alanlarını kapsadığından, sıkı bir bağlantı sağlamamaktaydı. İmparatorluğun ilk zamanlarında Avrupa bilimi, edebiyatı ve felsefesi Osmanlılarca hemen hemen hiç bilinmezdi. Ortaçağ'ın bitiminden sonra teknik buluşların Avrupa'dan alınmasına rağmen, bu “maddi olmayan ithalat” yalnız askeri sektörün işine yarıyordu.”³²⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nda bazı devlet kurumları, devletin modernleşmesiyle ortaya çıkan toplumsal ihtiyaçlarla örtüşüyordu. Başlangıçta, reformların çoğu, kurumun, özellikle de devletin hayatta kalması için çok önemli olan ordudaki mevcut mevzuatın yayılmasıyla yürürlüğe girmiştir. “Yükselme devrinde, Osmanlılar kendi uygarlıklarını Batınıninkinden üstün saymışlardır. Bu dönemde Batının bir “model” olarak izlenmesi bir sorun olarak ortaya çıkmamıştır.”³²⁶ “17'nci yüzyılda birtakım teknik usullerin kopya edilmesi ve bazı devlet imalathanelerinin faaliyete geçmesi, sadece Türk silahlı kuvvetlerini modern araçlarla donatmaya yetiyordu. Teknolojinin duraklaması da böylece fark edilmiyordu. Buna karşılık 18'nci ve özellikle 19'uncu yüzyıllarda, işlenmiş ürünlerin sadece kopya edilmeleri, artık Avrupa'nın bilimsel ve ekonomik düzeyine erişmeye yetmez olmuştu. Çeşitli silahların ve buhar makinelerinin yapımı, ancak çok yönlü bir araştırma sistemiyle gerçekleştirilebilirdi.”³²⁷

“Osmanlı ilk defa olarak Batı'yı küçümsemeyi bırakıp, bilakis onları kılavuz ve hoca olarak görmeye, dillerini öğrenmeye ve kitaplarını okumaya başlamışlardır.”³²⁸ Yenileşme hareketlerinin -Osmanlıcılık, İslamcılık³²⁹, Turancılık³³⁰, Batıcılık³³¹, Türkçülük³³², Milliyetçilik- düşüncesele temelleri sağlam olması nedeniyle bir nevi “öykünme” şeklinde tezahür etmiş, ne devlet adamları ne de aydınlar Batı'yı üstün kılan dinamikleri tam olarak kavrayamamışlardır.

“Osmanlı-Avusturya savaşlarının sonunda, 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında yenilgisinin resmen kabulü olarak yorumlanmıştır. Osmanlılar, yükselme devrinin zaferleri arasından, çoğu zaman da küçümseyerek baktıkları Avrupa'nın, Doğu dünyasını geride bıraktığını ilk önce savaş meydanlarında anladılar. Bu tarihten itibaren, Osmanlı yönetici eliti ve bilim adamları arasında

³²⁵ Kurt Steinhaus, **Atatürk Devrimi Sosyolojisi**, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 26.

³²⁶ Serdal Fidan ve diğerler, “Osmanlı Modernleşmesinin Temel Olgularından Biri: Bürokrasi Osmanlı Modernleşmesinde Bürokrasinin Etkinliği ve Önemi”, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 23, Mayıs 2011, ss. 113-128, s. 117.

³²⁷ Steinhaus, Atatürk, s. 28.

³²⁸ Fidan, Modernleşme, s.118.

³²⁹ Bayrakdar, Türk İnkılâp, ss. 41-42.

³³⁰ Bayrakdar, Türk İnkılâp, ss. 42-43.

³³¹ Bayrakdar, Türk İnkılâp, s. 43.

³³² Bayrakdar, Türk İnkılâp, ss. 43-45.

“devlet-i ebed-müddet”in geleceğine dair endişeler belirmiş ve buna bağlı olarak yeni arayışlar ortaya çıkmıştır.”³³³

Karlofça Anlaşması, Osmanlı Devlet’inin askerî kudretinin zayıflığını ortaya koymuş, bilhassa orduda batı teknik ve usullerine göre değişiklik yapmak gerektiğini göstermiştir. XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında Osmanlı idare kurumlarının düşüşü vardı Bu düşüşe cevap vermek için, politik güç XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren merkezileşmeye doğru yöneldi.

3.1.1. Sultan II. Mahmud Dönemi - (1808-1839)

Mahmut döneminde, devletin güçlenmesiyle merkezileşme olumlu sonuç verdi. Son olarak, kendisinden önce gelen reformcuların kötü deneyimleri göz önünde bulundurulduğunda 2. Mahmud, yeniçeri askeri yeniliklere karşı bir odak noktası haline getirdi. Bu piyade sistemini ortadan kaldırdı ve III. Selim döneminde ortaya çıkan modern askeri birimleri yarattı. Osmanlı Devlet’inin örgütlenmesinde idari organdaki en temel değişiklikler askeri alanda başladı. 1836’da yeni kurumların kurulması yoluyla devlet işlerinin yürütülmesinde yeni bir anlayış gerektiren sesler ortaya çıktı. Öncelikle, Kamu Hizmetleri Bakanlığı ve daha sonra Dışişleri Bakanlığı dışişleri görevi görmeye başladı. Islahat Fermanı, hükümet politikasına önemli tepkilere neden oldu.³³⁴ Gelecek Türk düşünürlerin çoğunluğu, ekonomik kalkınmada bu farklılığı Batı’ya verilen imtiyazların bir sonucu olarak gördüler. Cevdet Paşa gibi geleneksel sistemlerin savunucularından gelen cevap daha sistematik bir şekil aldı. 1870’lerden sonra, Batılılaşmanın parça parça olarak alınamayacak bir bütün olduğu yönünde yaygın bir fikir vardı.³³⁵

3.1.2. Tanzimat Dönem (1839-1876)

Derken, Sultan II. Mahmut, 1839 yılında öldü. Onca yeniliğin altına imza atmış olan sultanın ölümü, değişimin önünü tıkayamadı; çünkü onun yerine geçen oğlu Abdülmecit, tıpkı babası gibi yenilik ve dönüşüm yanlısıydı. Yeni sultanın ilk icraatlarından biri, daha babası zamanında hazırlanmış olan bir belgeyi 1839’dan imzalayarak, Osmanlı Devletinde yeni bir dönemi başlatması oldu. Belge, “Gülhane Hatt-ı Hümayunu” adını taşıyordu. Belgeyi, dönemin Dışişleri Bakanı Mustafa Reşit Paşa Hazırlamıştı. Belgeyi kaleme alan Reşit Paşa, metni Gülhane Parkı’nda okudu. Fermanı, Osmanlı Devleti’nde bu tarihten

³³³ Uyanık, Modernleşme, s. 28.

³³⁴ Quataert, Osmanlı, ss. 110-114.

³³⁵ Mardin, Türk Modernleşmesi, ss. 14-15.

sonra başlayacak köklü değişimin nitelikleri konusunda izler de taşıyordu.³³⁶ "Tanzimat" sözcüğü "nizam verme" anlamına gelen "tanzim" sözcüğünün çoğuludur. Şimdiki "tanzim" sözcüğündeki nizam verme ise askerlik alanından daha öteye gitti.³³⁷ Geniş anlamıyla, Osmanlı devlet yapısında ve devlet-toplum ilişkilerinde yapılan düzeltmeleri ifade eden Tanzimat, kimi yazarlarca 3. Selim ve 2. Mahmut reformlarını da kapsar. Dar anlamıyla ile Tanzimat 1839 Gülhane Hatt-i Humayunu'yla başlayıp, bundan sonra 1856 tarihli Islahat Fermanı'yla 1870'li yılların ortalarına dek süren bir dönemdir.

*"Eski padişahın zamanında Londra'ya yollanan Reşit Paşa, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'a 12 Ağustos 1839 tarihli bir muhtıra vermişti. Bu muhtıra, Mısır Valisi Mehmet Ali'ye karşı Osmanlı Devleti'nin Rusya'dan askerî yardım sağlamış olmasına karşılık, Britanya devletinin Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü desteklemesini sağlama amacıyla yapılan görüşmeler dolayısıyla verilmişti. Reşit Paşa, Fransızca yazılan bu muhtırada düşündüğü reformu üç sözcükle özetleyerek, bir "système immuablement établi" gerçekleştirmek istediğini söylemişti."*³³⁸

1838'de işlemlerde düzen ve birlik sağlamak için Maliye Bakanlığı bu hazinelerin bir araya getirilmesiyle kurulmuştur. Böylece gelirler ve harcamalar tek bir nakit pozisyonda toplanmıştır. İl mali konuları da tek bir kaynaktan kontrol edildi. İl teşkilatı, merkezi finans kuruluşuna bağlanarak yeniden örgütlenecektir. Ayrıca 1836'da Adalet Bakanlığı kuruldu, 1839'da Ticaret Bakanlığı da kuruldu. Tanzimat döneminin başlıca özelliklerinden biri Tanzimat reformlarının Padişah'tan değil, az sayıda ancak etkili devlet adamlarından gelmesi ve bunlar tarafından yürütülmesiydi. Bu devlet adamların en ünlüleri Mustafa Reşit Paşa, Ali Paşa ve Fuat Paşa'ydı. Tanzimat'ın diğer özelliği de, Osmanlı devlet sistemine ilişkin düzenlemelerde, dış etkenlerin rolünün belirginleşmesiydi. Bir başka özellik de ilk kez, geniş kapsamlı bir reform programının getirilmiş olmasıydı. *"Bu dönemde bir ilerleme olarak tanımlayabileceğimiz yan, dışişleri müstesna olmak üzere, bütün bakanlıklara bağlı sürekli meclisler kurulması ve bunların zamanla birer yasama organı durumuna gelme eğilimi göstermeleridir."*³³⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nda 1839 deklarasyonunda yansıtılan emperyal milliyetçilik fikrini çimentolamaya izin verdi. Ulusal bir bilinç oluşturmak için Osmanlı İmparatorluğu kültüründe yer alan çok sayıda birim ile idari, yasal ve ekonomik önlemler gerçekleştirilmiştir.³⁴⁰ Yeni bir ulusal eğitim sistemi, yeni bir yargı mekanizması, bir model olarak Batı ile yeni bir yönetim sistemi tasarlandı.

³³⁶ Kemal Arı, **Türk Devrim Tarihi I: Temelleri Gelişimi ve Oluşumu**, Zeus, İzmir, 2011, ss. 120-121.

³³⁷ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., İstanbul, 2002, s. 2002, s. 213.

³³⁸ Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, ss. 213-214.

³³⁹ Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 219.

³⁴⁰ Mardin, **Türk Modernleşmesi**, s. 11.

Birçok Avrupa ülkesiyle ticaret anlaşmalarının engellenmesine neden olan tarım ve sanayi politikalarında Osmanlı çıkarlarını savunmak ve korumak için yenilenmiş bir ilgi vardı. Aynı zamanda, eski Osmanlı değerlerini yok ederken kıyafetler, ev eşyaları, para kullanımı, evlerin tarzı, kişilerarası ilişkiler Avrupalı oldu. 1860'larda Osmanlı değerlerinin bu yıkımı muhafazakârlar tarafından ciddi biçimde eleştirildi. 1860'larda bu eleştirilerin ortaya çıkmasında belki de en etkili gelişme, 1856'daki Islahat Fermanı adını verdiğimiz organik belgenin ilanıydı.

3.1.3. I. Meşrutiyet (1876-1909)

Batının fikirlerinin tam olarak anlaşılmaya başlandığı bir devre, 2. Abdülhamid'in zamanıdır. Bunun nedeni, yeni kurulan okullarda okuyanların ve yabancı dil konuşanların yükselişi gibi, padişahın Batı'yı doğru bir model olarak ele geçirmesidir. *“Otuz dördüncü Osmanlı padişahı Sultan 2. Abdülhamid, “Batılılık”ı, Batı'nın tekniği, idari sistemi ve özellikle askeri örgütü ve eğitimi olarak anlar. Ayrıca, kendi aralarında İslam'ı güçlendirmeye çalışıyordu. Bu amaçla Harbiye, Mülkiye ve Askerî Tıbbiye'nin programları geliştirilmiş ve okullarda deneyimli bir kuşak elde edilmiştir.”*³⁴¹ Batılılaşmanın güçlü olduğu düşünülürse, eski dini değerlerin sadece ulusal güç kadar önemli olduğu inancını arttırır.³⁴²

Nitekim 2. Mahmut'a, reformun önünde bir engel olarak görülen yeniçerilerin kaldırılmasıyla, düzenli ve iyi eğitimli bir ordu kurmak mümkün oldu. *“Açıkça evkaf idaresindeki mevcut anarşiye son vermek ve onların hepsini tek bir yetki altında toplamak niyetiyle yeni bir Evkaf Müdürlüğü (daha sonra Nezareti) kurdu ve mevcut daireleri onun içine aldı.”*³⁴³ 2. Mahmut, devletin ticari kuruluşlara, kamusal alanlara ve kendi örgütleri gibi tarım sektörlerine doğrudan bakımını teşvik eden daha önemli reform hareketlerine başladı. Böylece, bu reform yeni bir örgütsel yapının ortaya çıkmasına katkıda bulunacaktır. Yeni kurulan delegasyon ve denetçilerle birlikte, merkezi organizasyonun yapısında önemli değişiklikler olmuştur.

Osmanlı idaresinin geleneksel örgütlenmesindeki idari çalışma, Sadrazam, Başsavcı, Maliye Bakanlığı, Sultan ve orduyu içeren bir Konsey (Divan-ı Hümayun) tarafından yürütülmüştür. Ancak XVIII. yüzyıl siyasi örgütlenmenin bozulmasından etkilendiğinde, Konsey bu işlevi yerine getirememiştir. Divan-ı Hümayun yetkilileri yavaş yavaş Büyük Vizâd'dan geçerek Devlet'in iç ve dış işlerini denetleyerek

³⁴¹ Ozan Boztaş, **Osmanlı Devleti'nde İslamcılık Akımı**, Erzurum Teknik Üniversitesi, Erzurum, 2017, ss. 47-48.

³⁴² Mardin, Türk Modernleşmesi, s. 15.

³⁴³ Lewis, Türkiye'nin Doğuşu, s. 94.

kullandılar. Zamanla, bazı bürokratlar dışişleri yönetme rolünü üstlendi. Böylece padişahın mutlak anlamda kendi adına çalışması yetkisine sahip olan Sadrazamın konumu değişmişti. Şimdi Sadrazam devlet konseyi tutan sembolik bir memurdu. Osmanlı merkezî dolabının yapısı, en başından beri modern ve işlevsel bir karakter kazandırmak için yeniden üretilmiştir. Daha sonra, baş yönetici, kurulan bakanlıklar arasında işbirliği ve iş koordinasyonu sağlayacak üst düzey bir makam olurdu.

Reformların amacı, uzmanlaşma kazanmak ve devlet işlerinin etkinliğini arttırmaktı. Merkezi yönetimin oluşturulmasındaki en önemli adımlardan biri, geleneksel ücret ödeme sistemini daha verimli bir yöntemle değiştirmekti. Bu yeni sistemde devlet, merkezi hazinesinden kamu görevlilerine maaş ödemeye başladı. Eş zamanlı olarak, imparatorluk seviyesinde merkezi kontrolün artırılmasıyla rüşvete karşı etkili bir mücadele başlatıldı. 1839 kararıyla, kapsamlı reformlar yapıldıkça Osmanlı bürokrasisi güçlendi. Devlet bürokratikleşmesinin sonucu cirodaki artıştır. İmparatorluk boyunca belgelere cevap verme ihtiyacı da yazışmaların doğasını değiştirdi. Resmi belgelerin dili ve stili, merkezi kararın uygulanabilirliğini sağlamak için standartlaştırılmıştır.³⁴⁴ II. Mahmut, Şefaat Meclisi'nden farklı niteliklere sahip üç ayakta komite oluşturdu.

İlk komite 1826'dan beri başlatılan askeri reformları yürütmek için görevlendirildi; ikinci komitesi, Sadrazam'a tavsiyede bulunmaktan sorumluydu ve üçüncü komite ise, üç temel direğe dayanan modern ve hızlı bir merkezi devlet kuracak olan 1839 sayılı kararnamenin hazırlanmasından sorumluydu. İlk prensip, bütün Osmanlı vatandaşları için merkezi devletin sorumluluğu ile ilgilidir; ikinci olarak, finansal ve ekonomik yapının yeniden düzenlenmesi; üçüncü olarak, askeri hizmet yükümlülükleri.³⁴⁵ Bu üç temel unsur, gerçekte İmparatorluğun tüm kurumlarının yeniden incelenmesini gerektiren kapsamlı reformlar gerektiriyordu. Osmanlı İmparatorluğunu oluşturan farklı diller, dinler ve milletlerdeki bu temel değişimin arkasındaki ideoloji, Osmanlılık fikrinin etrafında birleşebilirdi.

Bu fikrin, yukarıda bahsedilen üç ilkeyi uygulayacak merkezi bir modern devlet yönetiminin kurulması için gerekli olduğuna inanılmaktaydı. Yansıtılan değişikliğin, eşit ve adil Müslüman ve gayri Müslim işleri yansıtması bekleniyordu. Kısacası Tanzimat-Fermanı, eşit Osmanlı vatandaşlarını temel hak ve görevler açısından gören bir modeldi. Tanzimat döneminde, yarı-anayasal yetki bir danışma kuruluna teslim edildi. Böylece, ilk Meşrutiyete giden yolda 1839-1876 yılları

---

³⁴⁴ Burns, Western, s. 132.

³⁴⁵ Quataert, Osmanlı, ss. 110-114.

arasında yasama, yürütme ve yargı yetkisinin ayrılığı başlamıştı. Azınlıklara haklar vererek onların devletten kopmalarına engel olmak istendiği için I. Meşrutiyet 23 Aralık 1876'da ilan edildi ve halk dolaylı da olsa ilk kez padişahın yanında yönetime katılma hakkı elde etti. Osmanlı Devleti ilk kez anayasa ilan etti ve parlamenter sisteme geçti.³⁴⁶ Fakat

*"Kanun-ı Esasi/Osmanlı Anayasası, Batılılaşma ve Tanzimat hareket ile kendini gösteren hukuka bağlı devlet fikrinin ilk kez bir anayasa biçiminde ifade edilmesi idi. Anayasa çalışmalarına başlandığında, önce 1831 Belçika Anayasası ile, ondan esinlenerek oluşturulan 1850 Prusya/Almanya model alındı; ancak Belçika Anayasası'ndaki güçler ayrımı ilkesi yerine, Almanya'da olduğu gibi tüm güçlerin padişahla toplanması ilkesi edildi."*³⁴⁷

Kanun-ı Esasi vatandaşlığın ne yolla kazanılacağını gibi ayrı düzenlememiştir. Kanun koyucuyu bu hususlarda tamamem serbest bırakmıştır. Ancak buna rağmen, Osmanlı vatandaşlığının gerek kazanılması ve gerek kaybedilmesinde kanuniliği sağlayacak anayasal soyut düzenlemeyi en özlü şekilde yapmıştır. Bunun sebebi, 1869'da vatandaşlık esaslarının daha ayrıntılı olarak düzenlendiği Kanunun anayasadan önce yapılması olabilir.³⁴⁸

3.1.4. II. Meşrutiyet Dönemi – (1908-1918)

Yakınçağ Türk tarihi açısından önemli bir dönüm noktası olan II. Meşrutiyet, daha önceki yenileşme ve modernleşme çabalarının devamı olarak algılanmalıdır.³⁴⁹ II. Meşrutiyet'in döneminin 1905'te açılmasından önce, modern bir medeniyette geleneksel değerlerin korunması sorunu ortaya çıktı. Osmanlıların, Japonlar gibi, Batı'nın tekniği ile kendi değerlerini kurup kuramayacağı sorulmuştur. Böylece, 1908 ve 1918 arasında, Batı'nın taklit edilmesine karşı çıkan bir İslami hareket vardı. Osmanlıların Batı'yı doğru bir seçim yaparak gerçekleştirdikleri bazı yönleri vurguladıkları ve bazılarını arka plana ittikleri söylenebilir.³⁵⁰

II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı toplumu-özellikle Türk toplumu-için bir arayış dönemi niteliğindedir. Ekonomik politika olarak Tanzimat'a tepki niteliğinde "millî iktisat" programı başlatıldı. İttihatçılar, 1913'ten sonra ülkenin yazgısını tamamen ellerine geçirmelerine karşın parlamentoyu kapatmadılar.³⁵¹ II. Meşrutiyet,

³⁴⁶ Abdullah Sami Tekin, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dâhiliye Alanındaki Reformlar", İnönü Üniversitesi, **Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 5, Sayı 1, 2016, ss. 91- 98.

³⁴⁷ Bayrakdar, Türk İnkılâp, s. 34.

³⁴⁸ Karakoç, Hukuk, s. 253.

³⁴⁹ İhsan Burak Birecikli, "Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Bir İnceleme", **Akademik Bakış**, Cilt: 2, Sayı 3 Kış 2008, ss. 211-226, s. 212.

³⁵⁰ Mardin, Türk Modernleşmesi, ss. 15-16.

³⁵¹ Bayrakdar, Mayevski'nin Türkiye Gözlemleri, s. 234.

uluslararası ve entelektüel olayların dayattığı iç baskı nedeniyle 23 Temmuz 1908'de gerçekleşecekti. 1909-1916 yılları arasında yapılan sekiz anayasa değişikliği ile ifade özgürlüğü gibi bazı haklar güvence altına alındı. Sansür yasaklandı ve padişahın gücü azaldı. Hükümet, Meclis'in faaliyetlerinden sorumluydu ve Meclis Başkanı, bu hakların önceden Sultanın olduğu günlerin aksine, Meclis üyeleri tarafından seçildi. 1909 Anayasa değişikliği, 1912 Ekim'inde başlayan Trablus ve Balkanlar'daki savaş nedeniyle uzun sürmedi. Diktatörlük tarafından izin verilen tek parti olan Birlik İlerleme Partisi, herhangi bir demokratik tartışma olasılığını engelledi.

1914 ve 1916'daki anayasa değişiklikleri, meclisi sökme yetkisi olan Sultan'a daha fazla güç verdi. Osmanlı devlette, ahlakı bozulma ile birlikte müesseseler de yozlaşmaya başladıkça, gösterilen tepkiler ve aranan çözümler de Roma zamanındakiler ile benzerlik göstermektedir. Iustiniannus, klasik devirdeki o gömleklili günlere dönmenin yolunu, o dönemin hukukunu tekrar geri getirmekte bulmuştu. Osmanlı Devleti'nin de son dönemlerinde sık sık, en gelişkin ve ileri zamanlardaki İslam hukukuna dönme önerileri gündeme gelmiştir. Her iki imparatorlukta da, bu hareketler biçimsel olmaktan öteye geçememiş ve siyasî çöküşü engelleyememiştir.

3.1.5. Osmanlı Devleti'nin Son Dönemleri

Bir ülkede kamu çalışmalarının gelişmesi birkaç ekonomik, politik, sosyal ve kültürel faydaya sahiptir. Kamu çalışmaları genellikle el emeğine bağlı olduğundan, konuşlandıkları bölgelerdeki insanlar geniş bir istihdam alanına sahiptir. Yollar, askerlerin ülke savunması açısından hareketliliğini artırıyor. Eğitimin ülkeye yayılması sonucu hayatı daha ucuz hale getiriyor ve daha da önemlisi, ülkenin üretimi tüketiciye kolayca geliyor. Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfusun yarısından fazlası kırsal alanlarda yaşamıştır. Kırsal alanda yaşayan önemli sayıda insan göçebe olarak yaşamakta ve yerleşik tarımda çalışmamıştı.

Tarımsal nüfus ekilebilir alan tarafından belirlendi ve yetersiz ulaşım altyapısı nedeniyle, özellikle uzak pazarlar için ülkenin iç kısımlarında tarımsal üretim yapılamadı. Bu bölgelerde tahılların taşınması çok pahalı kılan develer yardımıyla yapılmıştır. 16. yüzyılda, İstanbul kenti yarım milyon insanın hayatı ihtiyaçlarını karşılamak için Balkan Denizi ve Ege Denizi tarafından tedarik edildi. Orta Anadolu tarıma elverişli olmasına rağmen, bu bölge iç piyasayı besleyememiş, ancak üretimi kendi ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde sınırlayacaktır. Devletin müdahalesi, Anadolu'daki büyük şirketlerin çoğalmasını engellemiş ve küçük üreticilerin

çoğalmasına yol açmıştır. Anadolu'da tarımsal üretim için açık arazinin büyük bir kısmı küçük ölçekli ev işçileri ve köylüler tarafından oluşturuldu. Akdeniz, Ege ve Marmara bölgelerinde tarımsal üretim daha iyiydi.

3.1.5.1. Yabancı Sermaye

Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı sermaye yer buldu ve büyük yatırım alanları mevcuttu. Yabancı sermaye imparatorluğa çekilirken, başta demiryolu olmak üzere bazı alanlar hızla yayıldı. Bu alandaki teşvikler sayesinde, demiryolu hatları binlerce kilometrede tamamlandı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iç garanti sistemi yabancı sermayeyi korumuştur. 1890'lerden itibaren, demiryolu yatırımları, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir kilometre garantisinin getirilmesiyle sadece Avrupa sermayesi için kârlı bir yatırım değil, aynı zamanda hammadde ve ucuz gıda ile bitmiş ürünler için bir pazar yaratılmasıydı.³⁵²

Yabancı sermayenin kontrolü altındaki demiryollarının inşası, Osmanlı İmparatorluğunu emperyalist Avrupa devletlerinin çeşitli etki alanlarından ayıran en önemli faktörlerden biriydi. Yabancı sermaye de hızla artan hükümet harcamalarını karşılamak için kullanıldı. Böylece dış borçlardaki artış, Osmanlı mallarının Fransız, Alman ve İngiliz emperyalist sermayesinin egemenliği altına girmesine neden oldu.

19. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda küçük atölyelerde gelişen bir sanayi vardı. Temel organizasyon loncalardı. Tanzimat'tan sonra İmparatorluğun ihtiyaçlarını karşılayan pamuk ipliği, kumaş ve ipek gibi bazı malların ihracatına izin veren bu yapı çöktü. Sanayi üretiminde bu düşüşün birkaç nedeni olsa da, yabancı sermaye en belirleyicidir. İç pazara giren mallarla, yerli üretim malları, yerli üretimi yavaş yavaş ortadan kaldıran ithal mallarla rekabet edemedi.

Yerel üretim, Batı'nın gelişmiş endüstrileri lehine ticaret kısıtlamaları tarafından korumasız bırakıldı. Osmanlı sanayisinde 1913-1915 yılları arasındaki sanayi sayımı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki temel ağır sanayinin kurulamadığını ortaya koymuştur. Ayrıca demir ve alüminyum fabrikaları ile ağır sanayi tesisleri yoktu. Kömürün çoğu ülke içinde tüketildi ve sanayi şirketleri düşük kapasite ve düşük motor gücüne sahipti. Benzer şekilde, farklı ticari işletmelerdeki işçi sayısı da yüksek değildi.

³⁵² Özcan Karacan, **Atatürk Döneminde Yapılan Karayolları, Barajlar ve Limanlar (1923-1938)**, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2005, s. 4.

3.1.5.2. Karayolları

Yüzyıllar boyunca, doğu ile batı arasındaki kesişme noktasında bulunan Anadolu topraklarında birçok medeniyet kurulmuştur. Bu uygarlıklar ticari faaliyetlerini geliştirmek için karayolları üzerinde yoğunlaştı. Bu yolların, ticaretin gelişmesinde önemli rolleri vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonra ticaret yollarını ele geçirmeye çalıştı. Özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminde, İpek Yolu önemli ticaret yolları ile kontrol altına alındı. Daha sonra Yavuz Sultan Selim Mısır'ın alımı ile Baharat Yolu'nu ele geçirdi.³⁵³ Yavuz Sultan Selim'in 1516-17 tarihlerinde Mısır'ı almasıyla, Osmanlı gücü kendini Kuzey Afrika ve İspanya'da da hissettirmeye başladı.³⁵⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nun fetih dönemlerinde, bu yolların bakım ve onarımını sürdüren kuruluşları kurdular. Osmanlı İmparatorluğu'nun batılı güçler öncesindeki askeri yenilgileri, kamu yollarının bozulmasına yansdı.

Bunun nedeni, yolları onarmak için kullanılabilecek pek çok kaynağın savunma için tahsis edilmeleriydi. 1848'den sonra Tanzimat döneminde yollarda vergi vardı. 18'li ve 60'lı yaşlarındaki her erkek yol vergisinden sorumluydu. Vergiyi ödeyemeyen yoksullar, askerlik hizmetinin yerine getirilmesinde veya ulusal veya belediye işlerinde çalışabilirlerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda alınan tüm önlemlere rağmen sağlıklı bir ulaşım altyapısı kurulamadı. Sadece savaş zamanlarında, Osmanlı padişahları savaş alanına girerken askerlerin geçmesi için yollar yaptılar. Savaşlar sona erdiğinde, bu dönemde inşa edilen yollar, düşmanların ekonomik hedefleri olabileceği için terk etmişti. Osmanlı İmparatorluğu döneminde yolların yeterince gelişmemesinin birkaç nedeni vardı. Bunların en önemlisi, devletin yol ve otoyol inşa etmek için yeterli para ayırmamasıdır. Demiryolları inşa etmek için yabancı sermayenin kullanılması bekleniyordu, ancak yabancı yatırımcılar o dönemde yol yapımına dâhil değildi. Yabancılar, her zaman olduğu gibi, kendi emperyalist çıkarları ve politikalarıyla daha uyumluydular.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yol yapımında bu ilgisizliği haklı çıkarabilecek bir diğer sebep ise, ülkede motorlu taşıt bulunmamasıdır. 1923'te Savunma Bakanlığı'nın sonuçlarına göre, Anadolu'da sadece 300.000 ila 350.000 araç vardı. Taşımacılık çalışmalarının çoğu hayvanlar kullanılarak yapıldığı için, karayolların bakımına büyük önem verilmemiştir. Milli Mücadele döneminde askeri yatırım ihtiyaçlarına öncelik verilmiştir. Yeni yollar inşa etmek yerine, yalnızca orduların kullandığı yollar öncelikliydi. Deniz yolları açısından, Osmanlı İmparatorluğu'nda çok

³⁵³ Karacan, Atatürk s. 52

³⁵⁴ Faruk Bal, "XVI. Yüzyılda Osmanlı-İspanya İktisadî İlişkileri", **Akdeniz'de Rekabet Öneri Dergisi**, Cilt: 9, Sayı 36, 2011, ss. 201-212, s. 204.

az liman vardı. Yükleme ve boşaltma yetenekleri neredeyse hiç yoktu. Karayollarında olduğu gibi, hükümet diğer yatırımlarda olduğu gibi limanlara da fazla para ayırmadı.³⁵⁵

3.1.5.3. Su İşleri

Cumhuriyetin kurulmasından önce, Osmanlı İmparatorluğu'nun su temini konusunda büyük bir işi yoktu. Elbette, İmparatorluğun merkezi olan İstanbul kenti, su temini açısından İmparatorluğun geri kalanından daha iyi şartlara sahipti. İstanbul'da ve bazı büyük şehirlerde içme suyu elde etmek için yerel elitlerin eliyle inşa edilen yerel eserler vardı. Bu çabalar genellikle bazı zengin insanlar tarafından üstlenilmekteydi. İmparatorluğun sonuna kadar yapmaya çalışılan su çalışmaları, esasen geniş İmparatorluğun sınırları içinde, Anadolu ile ilgisi olmayan yerlerde yapıldı. Nehirler, göller, bataklıklar, iklim koşulları, yağmur rejimi gerekli dikkatle incelenmemişti. Meşrutiyet zamanında bile, su sektöründe çalışmak belirli bir programda ele alınmamış ve genellikle halkın sorumluluğundaydı. Sektördeki çalışmalar modern tekniğe göre yapılmadığından, öngörülemeyen olayların ortaya çıkmasına neden olmuştur.³⁵⁶

3.1.6. Osmanlı İmparatorluğu'nun Mirası

Şaşırtıcı sanayileşme çabaları başarısız oldu. İthal edilen çelikten% 20 daha yüksek fiyatlar nedeniyle Boğaz'daki demir çelik fabrikası kapatıldı. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Gümrük Resmi Oranı, Türk ekonomik politikasının yapısını yansıtır."³⁵⁷

Tablo 2: Osmanlı İmparatorluğu'nun Gümrük Resmi Oranı

Değer Üzerinden Götürü Resim (% olarak)		
Yıllar	İthalat	İhracat
1740-1838	3	3
1838-1861	5	12
1861-1869	8	8
1869-1907	8	1
1907-1914	11	1
1914-1915	15	1
1915	30	1

Kaynak: Steinhaus, s. 43.

³⁵⁵ Eldem Vedat, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994 s. 188.

³⁵⁶ Karacan, Atatürk s. 14.

³⁵⁷ Steinhaus, Atatürk, s. 43.

“İthalat ve ihracatta gümrük gelirleri tutarı ve oranı, iç gümrüklerde yabancı malların değil, yerli malların gümrüğe bağlı olması, Osmanlı İmparatorluğu’nda vergisel yönlü bir serbest ticaret politikasının uygulandığı görüşünü uyandırır. Azınlıklar arasında ekonomik bakımdan etkili bir küçük burjuvazi gelişmeye başlıyordu. Çünkü Avrupa ticaret sermayesinin yurda girmesinin yanı sıra, Anadolu kıyılarında küçük kapitalist ekonomi biçimleri oluşuyor ve Türk halkı gelişime katılmıyordu.”³⁵⁸ Aletlerin ve elektrikli aletlerin ülkeye girişi II. Abdülhamit tarafından yasaklandı. Birçok ülkenin Osmanlı iç pazarında rekabet edebilme kabiliyeti dış gümrük sistemi tarafından sağlandığından, özel izinler almak çok zordu.

Jön Türklerin şaşkın dönemi ve dünya savaşının durumu, ülkenin ciddi ekonomik ilerlemeye başlaması için yeterli değildi. “Gene de 1908 ve 1918 yılları arasında yerli sanayi ürünlerini artırma yolunda ciddi atılımlar yapılmıştır. Yabancılar tanınan öncelikleri ve gümrük, oktrua vergileriyle ilgili imtiyazları kaldırmak mümkün olmadığından, Jön Türkler ülke içindeki işlere yönelmişlerdir. 1908 elektrikli araç ve gereçlerin ithali serbest bırakılmış, iç gümrükler kaldırılmıştır. 1911’de çıkarılan Sanayii Teşvik Kanunu ile Türk sanayicilerine şu haklar tanınmıştır. Bedava fabrika arsası, makineler, ham ve yarı işlenmiş mallar için gümrük muafiyeti ve vergilerin taksite bağlanması. 1910 ile 1912 yılları arasında Türkler’e ait tek bir işletme bulunmaktaydı. 1913’te Alman Dâhiliye Nezaretinin saptadığına göre: sanayiciler arasında Türkler yer almamaktaydılar. Son yılları, Türkler’in bu tür işlere katılmalarına elverişli olmasına rağmen, sadece ismen bu girişimlere katılmaktan ileri gidememişlerdir.”³⁵⁹

“19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomik ve finansal açıdan Avrupa’yla entegrasyon sürecinin hızla gerçekleştiği bir dönem olmuştur. Avrupa ülkeleriyle olan dış ticaretin artması, Osmanlı’nın finansman ihtiyacını karşılamak amacıyla Avrupa finans piyasalarına başvurması, Avrupalı girişimcilerin İmparatorluk içindeki doğrudan yatırımlarının artması, Osmanlı İmparatorluğu’nun finansal açıdan Avrupa’yla entegrasyon sürecini hızlandırmış ve Osmanlı İmparatorluğu’nda bankacılığın ve sermaye piyasalarının gelişmesini sağlamıştır.”³⁶⁰

Almanlar Anadolu’nun ortasına geldi. 13 Mart 1898’de başlatılan yeni bir vasiyetname ile Haydarpaşa tren istasyonunun inşası ve işletilmesi imtiyazı Almanlara verildi. Böylece Osmanlı Asya’sının ticari taşımacılık faaliyetleri Almanlara bırakıldı. Ancak Osmanlı için en etkileyici olanı demiryolunun savaştaki işlevi oldu. Yunan-Osmanlı savaşı sırasında Fransızlar demiryollarını serbest

³⁵⁸ Steinhaus, Atatürk, s. 43.

³⁵⁹ Steinhaus, Atatürk, s. 50.

³⁶⁰ Adem Anbar, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa’yla Finansal Entegrasyonu: 1800-1914”, **Maliye ve Finans Yazıları**, Yıl: 23 Sayı: 84 Temmuz, 2009, ss. 17-37, s. 1.

bırakmadı, ama Alman demiryolları kullanıldı ve Osmanlı İmparatorluğu savaşı kazandı. II. Abdülhamid, çizgiyi Bağdat'a uzatmak istedi. 1913-14'te, Osmanlı Devleti'nin etki alanlarına bölünmesi temelinde, Türk demiryollarının inşası için İngilizler, Fransızlar ve Almanlar arasında bir dizi anlaşma yapıldı. Ancak o zamana kadar uluslararası dostluğun ölümcül sinyalleri vardı, çünkü özellikle Almanya Bağdat demiryolunun yaklaşık 600 kilometresini tamamladı.³⁶¹

*“Alman İmparatorluğu ülke içi ve ülke dışı ulaşımında İngiltere, Fransa, Belçika, Hollanda ve İtalya gibi denizlerden yararlanmak olanağına sahip değildi. Karada ise ulaşım için ancak nehirler ve demiryolundan yararlanmak söz konusu idi. Yani etkin ve ucuz bir ulaşım ancak rasyonel bir demiryolu politikası ve nehirlerde de kanallar inşası ile olanaklı idi. 1840’lardan itibaren Almanya kanallar ve demiryollar ülkesi olmağa başladı.”*³⁶²

Kilometre teminatı adı altında ödenen yüksek miktarlar da yatırımcılar için bir kar kaynağıydı. Bu büyük kârın halk olarak kalması beklenemez. Fransa, bu olayları telafi etmek için demiryolunu Afyon'a kadar uzatma olanağına sahip oldu ve Suriye'deki Şam-Humus-Halep hattının inşası için gerekli imtiyazı aldı. Almanlar ancak 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında büyük demiryolları döşediler ama Osmanlı İmparatorluğu'nda en büyük hisse Fransa'nındı.³⁶³ 1898'de İngiltere, Fransa ve Almanya'da Osmanlı Asya'da demiryolu hatları vardı. *“Ancak bütün bu yenilikler Türkiye'nin çok düşük olan sanayi düzeyini değiştirebilmek için çok geç kalmıştır. Bu alanda elde kesin rakamlar bulunmamakla beraber, 1915 yılında yapılan bir istatistik yaklaşık olarak bir fikir verebilir. Türk tarihinde ilk kez yapılan bu sayım, Batı Anadolu ve Doğu Trakya'yı ele alıyor ve en az on işçi çalıştıran ve makine kullanan ya da makine kullanmayıp yirmiden çok işçi çalıştıran kuruluşları kapsıyordu.”*³⁶⁴

Tablo 3: 1898 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Demiryollarının Durumu

İngiliz Hatları	Km	Fransız Hatları	Km	Alman Hatları	Km
İzmir-Aydın	373	İzmir-Kasaba	512	Haydarpaşa-İzmit	91
Mersin-Adana	67	Yafa-Kudüs	87	İzmit-Ankara	485
		Beyrut-Şam	247	Eskişehir-Konya	444
		Şam-Halep	420		
Toplam	440		1266		1020

Rifat Önsöy, Türk-Alman iktisadî münasebetleri (1871-1914). İstanbul: Enderun Kitabevi, 1982, s. 67.

³⁶¹ Burns, Western, s. 358

Ortaylı, İlber, İkinci Abdülhamit, s. 15.

³⁶³ İlber Ortaylı, Avrupa, s. 176.

³⁶⁴ Steinhaus, Atatürk, s. 51.

3.2. TÜRK ULUSAL KURTULUŞ SAVAŞI

Türk Kurtuluş Savaşı'nı yapanlar, daha o zamanlar kazanılacak siyasi bağımsızlık ve milli hâkimiyetin bir dizi inkılâplarla desteklenmesi, sosyal ve ekonomik bünyenin bu bağımsızlık ve egemenliği garantiye alabilecek bir şekilde tekrar düzenlenmesi gerekliliğine inanmışlardır.³⁶⁵ Türk kurtuluş savaşı, Birinci Dünya Savaşı'nın gidişatı ile ilgilidir. Birinci Dünya Savaşı, 28 Temmuz 1914'te başlayıp 11 Kasım 1918'de sona eren küresel etkiye sahip bir Avrupa savaşıydı. Çıkarlarına göre, zamanın büyük güçleri iki bölüme ayrıldı: Bir yandan, İtilaf Devletleri İngiltere, Japonya, Fransa, Rusya, ABD, Yunanistan, Romanya, Portekiz ve İtalya'dan oluşuyordu. İtalya, kurucu üyesi olduğu İttifak'ı terk ettikten sonra 1915'te gruba katılmıştır. Öte yandan, İttifak Devletleri Almanya, Bulgaristan Avusturya-Macaristan, İtalya ve Osmanlı gibi ülkeleri içermektedir.

Bu savaşı'nın dünya tarihi için olduğu kadar Türk tarihi açısından da büyük önemi vardır. Savaşın ortaya çıkışı ve olayların bütün dünya devletlerini etkilemesi, Osmanlı'nın da bu savaşa dâhil olması tarihsel bir gelişimin sonucudur. Savaşın tohumları daha 19. yüzyılda atılmaya başlandı. I. Dünya Savaşı, Fransız Devrimi ve sonrasında 25 yıl süren ihtilal savaşlarının getirdiği politik, sosyal ve ekonomik gelişmelerin doğal bir sonucudur. Liberalizm hareketleri sadece ülke sınırları içinde cereyan eden bir olay olarak kalmayıp, uluslararası ilişkilerde yeni çatışma noktaları ortaya çıkarmıştır.³⁶⁶ Bu savaş sırasında, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak isteyen devletler, yurtdışında yaşayan rejimin muhalifleriyle çarpışıyordu. Yakınmalar, Osmanlı rejiminin muhaliflerini muhalefet partileri kurmaya teşvik etti. Prens Sebahat'in Bern'de olduğu bir zamanda, Asaf Muammer ve Yusuf Rasih bu amaç için İsviçre'ye davet edildi. Kemal Mithat bu girişimde öncü bir rol oynadı. Ancak bu girişimin sonuçları kesinlikle bilinmiyor.³⁶⁷ Geçmişte, Prens Sabahattin (1877-1948), âdem-i merkeziyetçiliğin benimsenmesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü önleme fikirlerinin geliştirilmesinde önemli bir rol oynamıştı.³⁶⁸

Ancak, bu dönemde sürekli girilen savaşlar ve iç isyanlar olduğu için yapılan ıslahatlar da başarılı olamamıştır. *"Osmanlı hanedanı ile anne tarafından akraba olan ve bu nedenle de "Prens" olarak anılan Prens Sabahattin düşünceleri 1913 yılında kaleme aldığı "Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?" adlı kitabında toplamıştır. Prens*

³⁶⁵ Bayrakdar, Türk İnkılâp, s. 2.

³⁶⁶ Bayrakdar, Türk İnkılâp, s. 52.

³⁶⁷ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler - Cilt 1 (İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918)**, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 285.

³⁶⁸ Bayrakdar, Büyük Güçler, ss. 140-154.

*Sabahatti'nin eylemleri ve bu kitabındaki görüşleri, günümüzdeki liberal toplum söylemleri ile paralellik arz etmektedir. Prens Sabahattin bu görüşleri nedeniyle azınlıkların bir hayli desteğini de sağlamıştı.*³⁶⁹ İkinci Meşrutiyet'te ve Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde, daha çok politik nedenlerle Sabahattin'in fikirlerine fazla ilgi gösterilmemiştir; ancak İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, demokrasi kültürünün yaygınlaşmasının bir sonucu olarak, bu görüş Türkiye'de giderek artan bir biçimde etkili olmaya başlamıştır.³⁷⁰

“Âdem-i merkezîyetçilik ve yerel yönetim, yerel özerkliğin yapısına geçerken Osmanlı Devleti'nin düzeninin yenilenmesinde temel bir ilke olacaktı. Sabahaddin Bey Osmanlı halkları konfederasyonunu savunurken, Ahmet Rıza çağdaş örgütlenmiş merkezçi bir yapının, ülkenin parçalanmaması için, kaçınılmazlığını savunmakta idi.”³⁷¹ Birinci Dünya Savaşının sonunda Orta Doğu haritası değişmiş, Arap ülkeleri İtilaf devletlerince yeni bir vesayet statüsüne bağlanmıştır. “*Birinci Dünya Savaşı'nda yenik çıkmaları, Osmanlı İmparatorluğu'nu İtilaf Devletleri'nin siyasal boyunduruğu altına girmek zorunda bıraktı.*”³⁷² İtilaf Devletlerinin belirtilen isteklerine göre, Osmanlı Devleti için yarı-sömürge statükosu uygulanacaktır. Savaş sırasındaki anlaşmaların bir kısmı Rus devriminin sonuçları ile iptal edilmiştir. Ancak her davaya göre yeni anlaşmalar yapıldı. Bu anlaşmalara göre, azınlıklar İngiltere, İtalya, Fransa ve Yunanistan arasındaki Boğaz illeri ve Anadolu kıyılarına bölünecekti. Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulması planlandı. 30 Ekim 1918'deki Mondros anlaşması, İtilaf Devletleri'nin planlarını netleştirmiyor. Mondros anlaşması uyarınca, Osmanlı ordusu ve donanması Müttefikler tarafından elimine edilip kontrol altına alınacaktı. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu, Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı. Anlaşma, İtilaf Devletleri'ne Osmanlı İmparatorluğu'nu işgal etme hakkı veren ilkeleri içeriyordu.

*“Birinci Dünya Savaşı öncesi büyük güçler Ortadoğu'nun paylaşımında uzlaşma sağlamışlardı. Anadolu ekonomik açıdan nüfuz alanlarına ayrılırken çeşitli ihtilaflar yaşanmasına rağmen sonunda müzakerelerle anılan paylaşım planlanmıştı. Bu gizli anlaşmalar sürecinde İtalya, harbe İtilaf safında girmesi karşılığında Osmanlı Devleti'nin paylaşımına katılmakta, hem politik hem toprak kazançlarıyla ödüllendirilmekteydi. İngiltere'nin bir diğer manevrası ise Yunanistan'ın İtilaf Devletleri safına çekmek için Anadolu'nun Ege kıyılarının kendisine verilmesi sözüydü.”*³⁷³

³⁶⁹ Uyar, Vatan Cephesi, s. 13.

³⁷⁰ Bayrakdar, Büyük Güçler, s. 141.

³⁷¹ Bkz. Bayram Bayrakdar, “Günümüzde Yeniden Değerlendirilmesi Gereken Bir Düşünür: Prens Sabahattin Bey”, Ankara Üniversitesi, **Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**/ Cilt: 18/ Sayı 29, 1996, ss. 1-11.

³⁷² Steinhaus, Atatürk, s. 63.

³⁷³ Ar, Türk-Amerikan İlişkileri, ss. 80-81.

Türklerin işgal kuvvetlerine boyun eğmeleri, Atatürk de dâhil olmak üzere bazı generaller için kabul edilemezdi. Kemalist ideolojiye göre, monarşist hükümet, en büyük hatasını Türkiye'yi savaşa sokmakla yapmıştır.³⁷⁴

*“Bir hareket, özellikle, bağımsızlığının tehlikeye düşmesi üzerine kendiliklerinden direnişe geçen gruplara dayanıyordu. Bu milli grupların en önemlisi 1919 yılında Erzurum’da kurulan “Vilayati Şarkıye Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyeti idi. Ülkedeki teşkilatlı tek kolorduya dayanan bu cemiyet, Mustafa Kemal’i lider olarak benimsedi ve ilk kongre 1919 yılında, 23 Temmuz ile 7 Ağustos arasında Erzurum’da toplandı. Bu kongrede ülkenin bütünlüğü esas alınarak manda’ya ve azınlıklara tanınan imtiyazlara karşı çıkırdı. Merkezi Hükümetin gücü vatanın korunması ve istiklalin sağlanması için yeterli olmadığı takdirde, bu amaçları gerçekleştirebilmek için, geçici bir hükümet teşkil edilecekti.”*³⁷⁵

Atatürk, politik düşüncelerini ve dünya döneminin politik, ekonomik ve sosyal gelişimlerini görebilme kapasitesini içeren ulusal bir bilince sahipti. Onun fikirleri yakında işgalci güçlerden fethedeceği ulusun iyiliği için sunulacaktı. Devletlerin ekonomik yapısının kalkınma düzeyini belirlediğini kabul eden Atatürk, bu koşulların ülkenin sosyal yapısındaki değişikliklere dayandığına inanıyordu. Mart 1919’da Mondros’un yedinci makalesine dayanarak, İtilaf Devletleri, İstanbul’a büyük kıyı bölgelerine ve geçitlere erişimi engelleyen birlikler gönderdi. Fransızlar ve İngilizler, Güneydoğu Irak ve Suriye’nin Anadolu’sunu ele geçirdi. İtalyanlar Antalya’dan Konya’ya doğru yola çıktı. “15 Mayıs’ta Yunan işgal kuvvetleri İzmir’e gelip Ege kıyılarını ele geçirdi. Türk Kurtuluş Savaşı, Yunanlıların 15 Mayıs 1919’da İzmir’e asker çıkartıp Ege bölgesini işgale girişmeleriyle başlamıştır.”³⁷⁶

*“Ondan önce, İstanbul’a İngiliz ve Fransızlar, Musul’a İngilizler, Antalya yöresine de İtalyanlar gelmişlerdi, ama bu işgaller, silâhlı direnişle karşılanmadığı için, savaş çıkmış sayılamaz. Kurtuluş Savaşının başlangıcı, 1919 Mayıs ayı sonlarında, Ayvalık’ta Yarbay Ali (Çetinkaya) Beyin, bir Yunan çıkartma birliğini ateşle karşılamasıdır. Aynı ay içinde Mustafa Kemal Paşa da 9. Ordu Müfettişliğine atanarak Samsun’a gitmiş ve Millî Mücadeleyi örgütleme çalışmalarına girişmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonunda elde kalan dokuz kolordudan, Anadolu’da yalnızca dördü işe yarar durumdaydı. Bunlardan III ve XV’incileri 9. Ordu Müfettişliğinin, II ve XX’ncileri ise 2. Ordu Müfettişliğinin (Mersinli Cemal Paşa) emrindeydi.”*³⁷⁷

Bu harekete rağmen, Sultan ve hükümeti direniş göstermediler.³⁷⁸ “İzmir’in Yunanlılar tarafından işgali yurtta, için başlayan tepkilerin birdenbire eyleme dönüşmesine yol açarken saray bu eylemleri onaylamıyordu. Sultanahmet Mitingi

³⁷⁴ Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, İletişim Yayıncılık A. Ş., İstanbul, 1995, s. 8.

³⁷⁵ Steinhaus, Atatürk, ss. 65-66.

³⁷⁶ Mete Tunçay, **Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989, s. 68

³⁷⁷ Tunçay, Türkiye Tarihi 4, s. 68.

³⁷⁸ Steinhaus, Atatürk, s. 63.

sonunda alınan kararları, kendisine ileten heyete padişah “Ağzımızı açalım, bağıralım, sesimizi yükseltelim fakat elimizi kaldırmayalım,” diyordu. “Oysa ulusalçı önderler bu tepkileri öncelikle yöresel bölgelerde, daha sonra da tek merkezde toplamaya çalışıyorlardı.”³⁷⁹

Kurtuluş Savaşı, üç cephede yapılmıştır: Batı, Güney ve Doğu. Batı cephesinde 1919 Mayıs ortalarından 1922 Eylül başına kadar süren savaşın ilk yarısında Kuvâ-yı Millîye ağır basmaktadır; nizamî ordu, ancak 1920 sonlarında döğüşmeye başlamıştır. Güney cephesinde 1920 ve 1921 yıllarının ilk aylarında Fransızlara karşı daha çok Kuvâ-yı Milliye çarpışmıştır. (Bu bölgedeki bağımsız - yani 2. veya 9. Ordu Müfettişliklerine bağlı olmayan- XIII. Kolordu özellikle zayıftı). Doğu cephesinde ise, 1920 yılın son aylarındaki Ermenilerle savaşı hemen yalnızca nizamî ordu (XV. Kolordu) yapmıştır.³⁸⁰

3.2.1. Mustafa Kemal

Mustafa Kemal askeri direnişin lideri olarak ortaya çıktı ve Kemal'in halkının düşmanları yenmesini sağlayan diplomasisi: Rumlar ve Ermeniler. Bunu yaparken, onları silahla zorla yenmişti. I. Dünya Savaşı'ndaki Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilmesi, iki ayrı savaşta Türklerin zaferi tarafından izlendi: Ermenilere karşı kısa bir askeri kampanya ve Yunanlılara karşı uzun süren bir savaş. Modern Türk ulus devletinin kurucu antlaşması, General İsmet Türk tarafında barışı güvence altına almış olan Lozan'dı. Kemal'in zaferi, imparatorlukların halkları artık isteklerine karşı yönlendiremediğini ve gelişmiş ülkelerin çıkarlarının gelişmekte olan ülkelerin çıkarlarıyla uyumlu olduğunu gösterdi. Yerli eleştirmenler Batı'ya meydan okumak isteyen Mustafa Kemal'in, ülkesi için Batı ile en iyi işbirliği yapabileceğini gördü.

Daha sonra Atatürk olarak bilinen Mustafa Kemal, 12 Mart 1881 yılında kuzey Yunanistan'da Selanik şehrinde doğdu. “1881 yılında Selanik'te dünyaya geldiği vakit Osmanlı İmparatorluğu dağılma aşamasına girmiş bulunuyordu.”³⁸¹ Gümrük memuru ve müreffeh odun satıcısı olan babası Ali Rıza Bey öldüğünde, Mustafa Kemal hala gençti. İlk önce geleneksel bir dini ilham okuluna katıldı ve daha sonra Mustafa halk eğitimine geçti. Kemal takma adını aldığı Manastır Lisesi'nden mezun olduktan sonra 11 Ocak 1905'te İstanbul Harp Akademisi'nde 1. Kaptan rütbesiyle mezun oldu. Şam'a gönderilen bazı arkadaşlarıyla birlikte “(Vatan ve

³⁷⁹ Güneş, Birinci TBMM'nin, s. 43.

³⁸⁰ Tunçay, Türkiye Tarihi 4, s. 68.

³⁸¹ Enver Ziya Karal, **Atatürk ve Devrim, Konferans ve Makaleler 1935-1978, Orta Doğu Teknik Üniversitesi**, Metu Press Yayınları, Ankara, 1998, s. 4.

Hürriyet” adında gizli bir örgüt kurdu.³⁸² Bu gizli dernek, Sultan rejiminin despotizmine karşı mücadeleyi sürdürmek amacıyla ortaya çıktı. 1909'da genç Mustafa, Sultan İkinci Abdülhamid'i deviren hareketin bir parçasıydı. Mustafa Kemal'in askeri kariyeri, Arnavutluk ve Trablus'ta olduğu gibi, efsanevi kahramanlığını İmparatorluğun en ücra köşelerinde kanıtladığı için kayda değer bir artış gösterdi. Dahası, I. Dünya Savaşı sırasında (1914-18) efsanevi şöhret kazanan tek Osmanlı komutanı oldu.

I. Dünya Savaşı'na katıldı ve savaş bittikten sonra Yunanlıları eski Osmanlı İmparatorluğu topraklarından kovdu. 1915'te savaşın zirvesinde Kemal, İngiltere'nin Galipoli'ye iniş girişimini engelledi ve ardından Suriye'de Türk ordusunu örgütledi.³⁸³ Aynı yıl, başarılı bir zaferin ardından nihayet işgalcileri kovarak ulusal bir kahraman oldu. 35 yaşındayken generalliğe terfi etti ve 1916'da doğudaki iki büyük ili Türkiye sınırlarına dâhil etti . İki yıl boyunca Mustafa Kemal, Osmanlı ordusunun çeşitli kollarında Komutan olarak görev yaptı. 1918'de, Osmanlı hükümetinin Müttefiklere teslim olma kararına şiddetle karşı çıktı. Mustafa Kemal savaşın sonunda bir kez olsun yenilmemiş biricik Türk komutanı oldu.³⁸⁴

19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal, Kurtuluş Savaşını başlatmak amacıyla, Karadeniz'in Samsun limanına indi. 1920'de Anadolu'nun bazı yerlerinde yabancı işgal lehine uyan Sevr Antlaşması imzalandı. Anadolu'daki askeri sömürgeciliği kontrol altına almak için gönderilen Mustafa, Birinci Dünya Savaşı'nda kazandığı tüm otorite ve sağlam itibarı, müttefik işgal kuvvetlerinin kovulmasına ve saltanat'ın kaldırılmasına yol açan ulusal bir kurtuluş ordusunu örgütlemek için kullandı. Saltanat, cumhuriyetçi siyasal sistem tarafından değiştirilecektir. Yeni ulusal ideolojinin kurulduğu Erzurum ve Sivas Kongresi'ni liderliğinin himayesinde gerçekleştirilmek üzere topladı. Mustafa Kemal Paşa, oybirliği ile kongreye başkan seçildi. bekir Sami Bey ile Rauf Beyler de yardımcılıklarına getirildi. En temel kaygılardan birisi, bir İttihatçılık suçlamasıyla karşı karşıya kalmaktı. İstanbul Hükümeti bu açıdan kendilerini vurmak isteyebilirdi. Bu nedenle bir yemin metni hazırlanarak, fırkacılıktan uzak bir gayretle çalışılacağına ve İttihat ve Terakki ile bir ilgilerinin olmadığına ilişkin yemin edildi.³⁸⁵ Atatürk için, imparatorluk olarak son bulan Türkiye, bir ulus olarak ayakta kalacaktı.³⁸⁶ 23 Nisan 1920'de, büyük Millet

³⁸² Edward J. Erickson ve Adam Hook, **Mustafa Kemal Atatürk: Leadership, Strategy and Conflict**, Osprey Publishing, London, 2013, s. 6.

³⁸³ Erickson ve Hook, Atatürk, ss. 51-52.

³⁸⁴ Kinross, Çöküşü, s. 1269.

³⁸⁵ Arı, Oluşumu, ss. 265-266.

³⁸⁶ Kinross, Çöküşü, s. 1310.

Meclisi açıldı, geleceğin "Cumhuriyet Halk Partisi" olan tek bir partinin (Mustafa Kemal'in partisi) varlığı ile kutlandı. *"İlk Meclis, dünya görüşleri ve beklentileri birbirinden çok farklı olan mebuslardan oluşmasına rağmen bütün mebuslar "Vatan topraklarını düşman işgalinden kurtarma" ortak düşüncesinde birleşmişlerdir."*³⁸⁷

İki büyük savaşta gerçekleşen Türk zaferinin ardından, Millet Meclisi, Başkomutan unvanını taşıyan Mustafa Kemal'e yüksek Mareşal rütbesini verdi. 1922'de Türkiye tamamen kurtarıldı, ateşkes imzalandı ve saltanat kaldırıldı. Temmuz 1923'te ulusal hükümet, Büyük Britanya, Fransa, Yunanistan ve İtalya ile Lozan Antlaşması'nı imzaladı. Ekim ayında, Ankara kurulacak yeni devletin başkenti seçildi. Ülkedeki çeşitli değişikliklerden sorumlu olan Atatürk 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'ni kurdu. Mustafa Kemal, On beş yıllık döneminde, bir ülkenin modernleşmesini olabilecek en büyük hızla gerçekleştirdi. Bu değişikliklerden bazıları halifeliğin kaldırılması, kadınların oy kullanma hakkı ve Latin alfabesinin Türk dili yazımında kabul edilmesi idi. Bu değişiklikten önce, Türkçe Arapça karakterlerle yazılmıştır.

Eşsiz bir kararlılıkla, Türkiye Cumhurbaşkanı yeni bir siyasi-yasal sistem yarattı, laik eğitim, batı giysilerini tanıttı, ulusal sanat, bilim, sanayi ve tarımın gelişimini teşvik etti. 1934 yılında, soyadı kanunu yasal olarak kabul edildiğinde, TBMM, "Atatürk" (Türklerin Babası) adını verdi. Mustafa Kemal Atatürk böylece Türk ulusal kimliğini güçlendirme devlet ve din arasındaki sıkı ayırım yapılmış bir toplum oluşturdu. 10 Kasım 1938'de milli kurtarıcı ve modern Türk devletinin kurucusu vefat etti. 1953 yılında, cesedi Türkiye'de büyük bir türbeye devredildi.³⁸⁸ Atatürk'ün popülaritesi sınırları aştı ve 1998'de Amerikan dergisi "Times", Atatürk'ü "yüzyılın adamı" olarak destekleyen 170.000'den fazla mektup aldı. Erickson ve Hook'a göre, Mustafa Kemal, 20. yüzyılın en büyük muharebe komutanlarından biriydi. Orta sınıf bir aileye gelen Salonika'da 1911-12 İtalo-Türk Savaşı'nda ve 1912-13 Balkan Savaşlarında görev yapmadan önce I. Dünya Savaşı sırasında Gelibolu'da bulunan 19. Bölüğü yönetti. Sterlinli servisi Kafkasya'daki Ruslarla savaş sırasında kolordu komutanlığına terfi ettirilmesini sağladı. Savaşın bitiminden sonra Türkiye işgaline karşı mücadele eden milliyetçi güçlerin komutasını üstlendi ve Smyrna'yı işgal etmek isteyen Yunan kuvvetlerini yenerek başardı ve böylelikle Türkiye'nin toprak bütünlüğünü korudu. Winston Churchill'in 'Kaderin Efendisi' olarak adlandırdığı

³⁸⁷ Filiz Çolak, "I. TBMM'nin Devrimci Din Alimlerinden Hacı Süleyman Efendi (Bilgen) ve Meclisteki Faaliyetleri (1920-1923)", **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Sayı: 23 Yıl 8, Sayı XXIII, 2015, ss. 319-345, s. 319.

³⁸⁸ Bkz. BCA: 30-1-0-0 / 5-26-9, **Atatürk'ün Naaşının Anıtkabir'e Nakli ile İlgili Amerikan Elçiliği'nden Başbakan Adnan Menderes'e Yazılan Mektup**. (12.10.1953).

Mustafa Kemal'in, Çanakkale'deki ve Kurtuluş Savaşı'ndaki hizmetleri ordusunun başarısı için çok önemlidir. Milliyetçi orduyu zafere götürdükten sonra, modern Türkiye Cumhuriyeti'ni kurdu ve Türkiye'nin ilk Cumhurbaşkanı oldu. Kinross için, *"Atatürk, yirminci yüzyılın ilk yarısını olağanüstü kişiliğiyle etkilemiş büyük bir asker ve devlet adamıydı. Onu çağının diktatörlerinden ayıran iki önemli nokta vardı: Dış politikası, sınırları genişletmek yerine daraltmak esasına; iç politikası ise kendi ölümünden sonra da ayakta kalabilecek bir siyasal sistem kurmak düşüncesine dayanıyordu."*³⁸⁹

*"Güçlü bir davranış taraflısı olan az sayıdaki Babîli temsilcileri arasında en belli başlısı Mustafa Kemal Paşaydı. Küçük bir gümrük memurunun oğlu olarak 1881 yılında dünyaya gelen Mustafa Kemal (1934'te Atatürk adını almıştır), eğitimini Harbiye ve Kurmay okullarında tamamladı. Atatürk, bunalımlı bir devirde doğdu, yaşadı ve bunalımlar ile çarpışarak başarıya ulaştı. Trablus, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları'nda seçkin bir kumandan olarak ordu içinde adını duyurdu. Özellikle, İtiraf Devletlerinin Çanakkale'ye yaptıkları çıkartma sırasında oynadığı rol, kendisine büyük ün sağladı. İlk politik tecrübelerini, yabancı ülkelere ataşe militer olarak aldığı görevler sırasında ve Abdülhamit aleyhtarı muhalefetin öncülerinden bir olarak kazandı. Gerek sosyal kökeni, gerekse siyasal geçmişi açısından eski Türk gelenekçiliğine bağlı değildi. Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na katılmasına kesinlikle karşı olduğundan bu yenilgilerin sorumluluğunu da taşımıyordu. Mustafa Kemal'in İstanbul'da padişah ve çevresini İtilaf Devletleri'ne karşı harekete geçirme planları gerçekleşemedi. Hareket özgürlüğünü, ancak Kuzeydoğu Anadolu'da altı tümenlik bir ordunun müfettişliğine atandığı zaman kazanabildi. Bu bölgedeki görev, Mustafa Kemal'e başkentte yoksun olduğu imkânları sağladı."*³⁹⁰

İtilaf Devletleri, Türk halkının onlardan nefret ettiğini anlamadılar ve onlardan silahlı bir tepki beklemiyorlardı. Bu inanç, Birinci Dünya Savaşı döneminde Osmanlı hükümetinin popüler olmadığı düşüncesine dayanıyordu. İtiraf Devletlerin bu dikkatsizliği, Atatürk'ün direniş hareketinin hızlı bir şekilde oluşmasını mümkün kıldı. Mustafa Kemal, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a gelir gelmez, derhal ulusal direniş örgütlemek için ordu ve hükümet yetkilileri ile ilişkiler kurdu.³⁹¹ Bir ordu subayı olma kabiliyeti ve itibarı, olumlu sonuçlar üretme çabalarını kolaylaştırdı. İlk başta padişahın karşısında durmadı ve görevlendirdiği ordunun müfettişi olarak çalışıyordu. Kısa bir süre içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun eklenmesi ve bölünmesine karşı bir programla, Anadolu yetkilileriyle anlaştı ve onları ulusal bir örgüt olarak bir araya getirdi. *"Yeni Türk Devleti'nin kurulabilmesi için işgalci güçlerin*

³⁸⁹ Lord Kinross, **Atatürk: Bir Ulusun Yeniden Doğuşu**, Sander Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 14.

³⁹⁰ Steinhaus, Atatürk, s. 64.

³⁹¹ Bkz. BCA: 30-1-0-0 / Yer No: 41-244-18 / **Atatürk'ün Samsun'a Çıktığı Bandırma Vapuru'nun Müze Olarak Muhafaza Edilmesi**, (28.08.1957).

ülkeden atılması gerekiyordu. Bu eylemin başarılı olabilmesi için, ulusal karar organının alacağı kararlara tüm halk gücünün katılması ve birlikteliğin sürdürülmesi zorunlu görülüyordu.”³⁹² 1919 yılında 4-11 Eylül tarihleri arasında Sivas’ta toplanan ikinci “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” kuruldu ve bir temsili heyet seçildi. (Eklerdeki “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Beyannamesi”ye bakınız).³⁹³

“Böylece Mustafa Kemal’in başkanlığındaki –ilk kez bütün Türkiye’yi kapsayan- bu örgüt bir yürütme organı olarak hükümet görevlerini üzerine alıyordu. Sivas Kongresi’yle Erzurum’da alınan kararlar perçinlenmiş oluyordu. Milli hareketin başarılı faaliyetleriyle, 1919 yılı Ekim ayında İstanbul’da yeni bir kabine kuruldu. Ocak 1920’de ilan edilen Misak-ı Milli ile, parlamentonun cemiyetin ilkelerini kabul etmesi üzerine, İtilaf Devletleri başkenti işgal ettiler ve ele geçirebildikleri, Milli Hareket taraftarı mebusları sürgüne gönderdiler. İtilaf Devletlerinin bu hareket Babıâli’yi kesin bit itaat durumuna sürükledi. Kabine değişikliğini, parlamentonun kapatılması izledi. Şeyhülislam bir fetva ile milliyetçileri “asi” ilan etti ve liderleri, başta Mustafa Kemal olmak üzere gıyaben ölüme mahkûm edildiler. Hilafet ordusunun kurulması ile İstanbul hükümeti Avrupa emperyalizminin alet haline geldi. Bu ortam milli harekete daha fazla bağımsızlık elde etme olanakları sağladı. Dağıtılan parlamentonun 92 üyesinden ve işgal edilmeyen bölgelerdeki halk tarafından iki dereceli seçim usulüyle seçilen mebuslardan kurulu. 441 üyesi Büyük Millet Meclisi, 23 Nisan 1920’de Ankara’da toplandı. Meclis daha ilk toplantısında kendisini en yüksek siyasal merci ilan etti. Artık Büyük Millet Meclisi’nin üstünde hiçbir güç yoktu. Meclis yaşama ve yürütme görevlerini üzerine alıyordu. Halife-Padişah dış etkilerden kurtarıldığı zaman, TBMM kanunlarının saptadığı yeri alacaktı. Meclis halk egemenliğinin temsilcileri olarak kendi üyelerinden altı kişilik bir yürütme kurulu ve on bir kişilik bir bakanlar kurulu seçti. Mustafa Kemal bu kurulların başkanı oldu.”³⁹⁴

“Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin on bir kişiden oluşan ilk hükümetini şu kişiler oluşturmuştur:

Şer’iye Vekili	Mustafa Fehmi Efendi (Bursa)
Müdafaa-i Milliye Vekili	Fevzi Paşa (Kozan)
Hariciye Vekili	Bekir Sami Bey (Tokat)
Maliye Vekili	Hakkı Behiç Bey (Denizli)
Nafia Vekili	İsmail Fazıl Paşa (Yozgat)
İktisat Vekili	Yusuf Kemal Bey (Kastamonu)
Adliye Vekili	Celalettin Arif Bey (Erzurum)
Dahiliye Vekili	Cami Bey (Aydın)

³⁹² Güneş, Birinci TBMM’nin, s. 218

³⁹³ BCA-490-1-0-0 / 210-831-1, “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti”nin Beyannamesi. (08.04.1923)

³⁹⁴ Steinhaus, Atatürk, ss. 65-66.

Maarif Vekili

Dr. Rıza Nur Bey (Sinop)

Muavenat Vekili

Dr. Adnan Bey (İstanbul)

Umumiye Vekili

İsmet Bey (Edirne)”

Batı ile temas halinde olan Osmanlılar, Batılı medeniyet fikirlerini toplumun oluşumunda iktidarın bir unsuru olarak gördüler. Atatürk'ün fikirleri, bu geleneklerin bir kişinin kişisel katkısıyla birleştirildiği bir odak noktası olarak görülebilir. Atatürk, Batı'nın toplumda ve egemen olduğuna inandığı pozitif bilimlerde en önemli katkısını gördü. Atatürk, Batı'daki tepkiye ve faşizm ve komünizmin gelişmesine rağmen, sistematik bir elitizmden ya da popüler diktatörlükten kaçınarak, zamanındaki parlamentarizme karşı bir toplum anlayışına sahipti. Bu noktada, Atatürk'ün özgün bir vurgusunu bulmak mümkündür. Atatürk'teki derin yapısal vurgu, bir insanın bir kişi olarak bir toplumsal meşruiyet kaynağı oluşturduğu inancıdır.³⁹⁵

İşte bu nedenle İsmet İnönü'yle yapılan kişisel bir röportajda Atatürk, özel bir girişimci olarak geçmiştir. Başka bir yönüyle, İslam medeniyetinde, bir kimsenin onuru, ilahi varlığın veya devletin ve toplumun önünde meşru bir aktör olarak değeri yitirir. Bu anlamda, Atatürk'ün Batılı değerlerin bu kişisel ahlaki şeref duygusuna derinden bağlı olduğunu ve Batılılaşmanın ilerleme olarak kabul edildiğini düşünen özgün bir düşünür olarak görüyoruz.³⁹⁶ “1920 yılına girildiğinde İtilaf Devletleri, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili olarak şu konular üzerinde yoğunlaşmıştı:

- 1- Avrupa'daki Türkiye'nin geleceği;
- 2- İstanbul'un denetimi ve İstanbul'a verilecek yönetim biçimi;
- 3- Padişah'ın İstanbul'da bırakılıp bırakılmayacağı sorunu;
- 4- İzmir'in Yunanlılarda kalıp kalmaması;
- 5- İtalyanlara Anadolu'da toprak verilip verilmemesi;
- 6- Türkiye'ye uygulanacak manda yönetimi;
- 7- Türkiye'ye verilecek bağımsızlığın derecesi;
- 8- Türkiye'de yaşayan bazı etnik unsurlara verilecek bağımsızlığın derecesi.³⁹⁷

3.2.2. Lozan Antlaşmasının Hükümleri

Lozan Antlaşması hükümleri çok geniştir ve sınırlar, Boğazlar, Kapitülasyonlar, Osmanlı Devleti'nin borçları, azınlıklar, İstanbul ve Boğazlar gibi ilkelere göre özetlenebilir. Kapitülasyonların kaldırılması kararı yabancı devletler tarafından kabul edilmemiştir. Hatta tek taraflı yapılan bu hareket, protesto edilmiştir. Bu protestoda en çok ileri giden devletin, I. Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya oluşu şaşırtıcıdır. Batılı devletler, Sevr Antlaşması'na bunları

³⁹⁵ Mardin, Türk Modernleşmesi, s. 16.

³⁹⁶ Mardin, Türk Modernleşmesi, s. 17.

³⁹⁷ Güneş, Birinci TBMM'nin, s. 35.

yeniden ve diğer galip devletlere de teşmil ederek eski şartlarıyla yerleştirmişlerdir. Kapitülasyonların iki taraflı olarak ve tümünden kaldırılması, ancak 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Andlaşması ile mümkün olabilmiştir.³⁹⁸ Lozan'da, TBMM heyetinin en önemli görevlerinden biri, kapitülasyonların kaldırılmasıydı. *"Bu hususta yaşanacak herhangi bir olumsuzlukta masadan kalkılması talimatı dahi verilmişti."*³⁹⁹ Bayrakdar'a göre,

"Suriye sınırı: 20 Ekim 1921 tarihli Fransa ile yapılan Ankara Antlaşmasının esaslarına göre kabul edildi. Irak sınırı ve Musul sorunu Lozan'da çözülemedi. Bu konunun çözümü sonraya bırakıldı. Bulgaristan sınırı: Karadeniz'e dökülen Rezve Deresi ağzından başlayıp, Yunanistan sınırının Meriç üzerinde kesiştiği yere kadar olacaktı. Boğazların her iki yakasında silahsız bölge oluşturulacak, Boğazların idaresi uluslar arası bir kuruluş olan Boğazlar Komisyonu tarafından yapılacak. Barış antlaşmasının 28. Maddesiyle her türlü kapitülasyonlar kaldırılıyordu. Osmanlı Borçları, Osmanlı Devletinden ayrılan devletlere paylaştırılacaktı. Türkiye kendi payına kabul etti. Türkiye bu borçların en son taksidini 1951 yılında ödedi.⁴⁰⁰ Azınlıklara Türkiye'nin egemenliği ile bağdaşmayan haklar verilmedi. Türk vatandaşı olanların kanunlar önünde eşitliği kabul edildi. Türkiye'deki Rumlar ile Yunanistan'daki Türklerin değiştirilmesi kabul edildi. Sadece İstanbul'daki Rumlar ile Trakya'daki Türkler değişim dışında tutuldu. Antlaşmanın TBMM tarafından tasdik edilmesinden sonra geçecek altı hafta içinde İstanbul ve Boğazlar boşaltılarak Türklere teslim edilecekti."⁴⁰¹

Anadolu'nun işgal kuvvetlerinin ihracı ve sadece İstanbul'daki halifenin egemenliğinin gerçekliği ile ulusal hareket, amaçlarına ulaşmak için gerekli ön koşulları yarattı. Ulusal hareketin öncüleri, hayatta kalan kurumlardan bazılarının yeni rejime tehdit oluşturabileceğini biliyordu. Böylece zamanlarını kaybetmeden konumlarını güçlendirmeye başladılar. Daha önce, halifelik etkilenmedi. Saltanat, 1 Kasım 1922'de kaldırıldı.⁴⁰² *"Önce saltanat kaldırılmış, ardından cumhuriyet ilan edilmiş; top atışlarıyla bu bütün dünyaya duyurulmuştur."*⁴⁰³ Büyük Millet Meclisi, bir kişinin egemenliğine dayanarak İstanbul hükümetinin 16 Mart 1922'de sona erdiği kararını resmen açıkladı. Mondros ateşkesinden bu yana anayasanın olmaması, saltanatın kaldırılmasından sonra daha da belirginleşti. Parlamento, döneminin ikinci çalışmasına 2 Ağustos 1923'te başladı. Seçimler ve Müttefik güçlerin tahliyesinden sonra, politikadaki değişiklik tamamlandı. Ankara'nın başkent olması gerektiğine karar veren parlamento, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'i ilan etti ve *Mustafa Kemal*

³⁹⁸ Karakoç, Hukuk, s. 262.

³⁹⁹ Bahadır Apaydın, **Kapitülasyonlar ve Osmanlı - Türk Adli ve İdari**, Adalet Yayınevi, Ankara, 2013, s. 303.

⁴⁰⁰ Bayrakdar, Türk İnkılâp, s. 226

⁴⁰¹ Bayrakdar, Türk İnkılâp, ss. 225-226; 300.

⁴⁰² Arı, Ülküsü, s. 264.

⁴⁰³ Arı, Ülküsü, s. 261.

cumhurbaşkanı seçildi.⁴⁰⁴ 20 Nisan 1924'te kabul edilen yeni Anayasa, siyasal gerçekleri güçlendirerek onları yeni bir siyasi düzene dönüştürüyor. Celâl Nuri Bey'e göre: *"Sayın arkadaşlar, yüksek huzurunuzda Anayasa Tasarısı'nı getirmiş olmakla, 'Devrim'in tamamlanmış olduğunu sanıyorum. Bu Anayasa Tasarısı, beş yıllık bir Milli Mücadele'nin zafer belgesidir. İddia edebiliriz ki, bu yasayı yazan doğrudan doğruya Türk Milleti'dir. Bu yasanın kabulü ile Devrimimize kesin bir şekil vermiş olacağız."*⁴⁰⁵

Böylece, yasama yetkisinin bölünmez halk egemenliğinin eşsiz temsilcisi olduğu bir cumhuriyetçi yönetim kuruldu. Bu arada, diğer ülkeler resmen yeni devleti bir cumhuriyet olarak tanımaya başladılar. *"1924 Anayasa'sının kabul edilmesiyle Meclis Hükümeti sistemi ve Kanun-i Esasi yürürlükten kaldırılmıştır. Olağan dönemlere ait bir hükümet sistemi ve olağanüstü dönemlere ait düzenlemeler 1924 Anayasasında yapılmıştır."*⁴⁰⁶ Yunan ordusunun ezici yenilgisi, İtilaf Devletlerini Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma planlarından vazgeçmeye zorladı. Bu Batılı iddialarla ilgili son anlaşma ancak aylarca süren görüşmeler sonrasında imzalanabildi. 1926'da Musul'un serbest bırakılmasından ve 1939'da Fransa'dan İskenderun'un çekilmesinden sonra Suriye ve Irak'ın sınırları kesin olarak işaretlendi.

3.2.3. Atatürk Dönemi'nin Ekonomik ve Sosyal Yapısının Ana Çizgileri

3.2.3.1. Atatürk'ün Siyasal Devrimleri

Siyasi reformlarda sultanlığın kaldırılması (1 Kasım 1922); Cumhuriyet rejimine (29 Ekim 1923 Ekim) bildirmiştir ve halifeliği kaldırmıştır (3 Mart 1924). Çünkü *bu ailenin Türk ulusu ile ilişkili olan her durumu ve gücü, ulusal varlığımız için tehlikedir.*⁴⁰⁷ *"Atatürk kültürümüzün milli olması gerektiğini 15 Temmuz 1921'de toplanan "Maarif Kongresi"nde şöyle dile getirir: "Milli terbiye programından bahsederken eski devrin bütün hurafelerinden sıyrılmış, doğudan batıdan gelen yabancı etkilerden uzak milli seciyemizle uygun bir kültürü kastediyorum. Milli dehamızın gelişmesi ancak böyle bir kültür ile kabildir, Yaratacağımız kültür, milli kültür zemini ile o zemin ise milletin seciyesi ile uygun olmalıdır."*⁴⁰⁸

⁴⁰⁴ Steinhaus, Atatürk, s. 102.

⁴⁰⁵ Goloğlu, Devrimler, ss. 27-28.

⁴⁰⁶ Gülben Mat, **Türkiye'de Çok Partili Dönemde Sıkıyönetimler**, DEÜ, İzmir, 2008, s. 523.

⁴⁰⁷ Goloğlu, Devrimler, s. 13.

⁴⁰⁸ Mustafa Ergun, **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, Ankara Üniversitesi - Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, ss. 17-18

3 Temmuz 1918'de VI. Mehmet iktidara yükseldi ve aynı yıl 21 Aralık'ta Meclis'i feshetti. Ancak iç baskı onu meclisin 12 Ocak 1920'de toplanmasına izin vermeye zorladı. *“Aslında bu beklenmeyen bir olay değildi. Mustafa Kemal, bunun böyle olacağını, meclisin İstanbul'un dışında bir yerde toplanması gerektiğini uzun uzun anlatmış fakat arkadaşlarına benimsettirememişti.”*⁴⁰⁹ Kasım 1922'den itibaren, halifeliği ve padişahı kaldırma fikri güçlendi, ardından 13 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilk cumhurbaşkanı olarak Atatürk'ün seçilmesi fikri kabul edildi. Atatürk, dönemin tehditlerine rağmen yeni cumhuriyetin temelleri olan reformları üstlendi. Tüm alanlar, Atatürk ve arkadaşları tarafından ayrıntılı bir şekilde analiz edildi. *“Atatürk ilk önce kendi özelliklerimizi, kendi kültürümüzü tanımamız gerektiğini, bunu yeterince yapmadığımızı ve hatta kendimizi ihmal ettiğimizi şu satılarla dile getirmiştir: Araştırmalarımıza zemin olarak kendi memleketimizi, tarihimizi, kendi ananelerimizi, kendi özelliklerimizi ve ihtiyaçlarımızı almalıyız. Aydınlarımız bütün dünyayı, bütün diğer milletleri tanır, lakin kendimizi tanımıyoruz.”*⁴¹⁰

3.2.3.2. Toplumsal Devrimler

Sosyal reformlarda, kadın ve erkek arasındaki hak ve görev eşitliği güvence altına alınmıştır (1926-1930); şapka ve kıyafet kanunu kabul edildi (25 Kasım 1925). 25 Kasım kanununun birinci maddesinde aşağıdakiler söylendi: *“Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri ile genel, özel ve bölgesel idarelere ve bütün kuruluşlara bağlı memurlar ve müstahdemler Türk milletinin giymiş olduğu şapkayı giymek zorundadır”*⁴¹¹; takma adın kanunu onaylandı (21 Haziran 1934); gösterişli başlıklar ve süper isimler kaldırıldı (26 Kasım 1934); evrensel saat/takvim kabul edildi. 30 Ağustos 1922'de bağımsızlıktan sonra, devrimin bir başka aşaması başlıyordu. Atatürk mücadelesinin amaçlarından biri olarak kabul edilen Türk toplumunun modernleşme aşamasıydı. Modernleşme idealini elde etmek için iki şeyi kullanmak zorunda kaldı: bilim ve akılcılık. Batı'ya sırtını dönmedi, fakat rasyonel olarak Batı'nın modern kurumlarını kabul etti. Devrimin bu ikinci aşaması, modernleşmeye karşı bir kurum olduğu düşünülen teokrasinin kaldırılmasını içeriyordu. Aslında halifeliğin kaldırılması yeniliğe izin verdi ve onunla yeni bir yaşam biçimi benimsendi, yeni görünümler desteklendi, Latin alfabesi kabul edildi ve kurumlar her alanda modernleştirildi: politik, ekonomik, sosyal ve kültürel.

⁴⁰⁹ Güneş, Birinci TBMM'nin, ss. 53-54.

⁴¹⁰ Arslanoğlu, Eğitim, s. 243.

⁴¹¹ Goloğlu, Devrimler, s. 174.

Şapka kullanımı, tüm memurları kullanmaya zorlayan Bakanlar Kurulunun kararından sonra popüler hale geldi. Elbette, bu toplumsal modernleşme önlemlerine direnmeye çalışan insanlar yasal sonuçlarla karşı karşıya kaldılar. Bu yeni eklenilen figürler hiç kuşku yok ki Cumhuriyet'in oluşturmaya çalıştığı milli bir kimlik bilincine sahip olan ve de bir Batılı gibi yaşayan, toplumsal kültürel hayatını Batı standartlarına uydurmaya çalışan modern Türk insanı imajında ayrışmalar yaratmıştır.⁴¹² Böylece, Batılı ülkeleri cinsiyet eşitliği ve kadın hakları konusunda geride bırakarak, Türkiye kadınlarına değer veren ilk Müslüman ülke olmuştur.

3.2.3.3. Hukuk Devrimi

“Türk Hukuk Sistemi tam anlamıyla laik ve çağdaş esaslara oturtulmuştur.”⁴¹³

Yasal reformlarda, İslam ve Arap medeni kanunu (1924-1937) kaldırıldı; laik bir devletin medeni kanunu kabul (1924-1937) edildi. Osmanlı Devleti'nin son döneminde, hukuk sistemi birçok ihtilafın sebebiydi. İslam şeriat hukuku İmparatorluğun vatandaşlarına uygulanırken, yabancılar büyük güçlerin yasalarıyla korunuyordu. Ceza kanununun homojenleştirilmesi, Osmanlı gibi büyük bir İmparatorluğun yönetimi için kolay değildi. Bu durumu doldurmak için, Osmanlı İmparatorluğu iki tür ceza kanunu ile kabul edildi. İlki, İslam Şeriat yasalarına dayanarak, İmparatorluğun vatandaşlarına uygulandı ve ikincisi imparatorlukta ikamet eden azınlık ceza yasalarına dayandı. Bu, Osmanlı Devleti'nin İmparatorluğun istikrarını garanti altına alacak batı ülkeleriyle çatışmalardan kaçınacağı inancına dayanıyordu. Bununla birlikte, ceza kanunundaki bu heterojenlik, yıkılmadıkça yeniden inşa etmeyi başaramamış olan Osmanlı hukuk sistemini büyük ölçüde zayıflatmıştır. Cumhuriyet'in uygulanmasıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras kalan sosyal yapı, Türk kimliğinin tanımlanmasında milliyetçilere örnek olmuştur. Bu yapı, kabul edilen siyasi sistemin laik yapısına rağmen, kimliğin temeli olarak İslamiyet'e sahipti.

3.2.3.4. Eğitim Alanındaki Devrimler

Modern zamanlarda ideolojilerin kendilerini yeniden ürettikleri en önemli alan eğitimidir.⁴¹⁴ Eğitim amaçları, bir toplumun yetiştirmek istediği insanda bulunmasını

⁴¹² Murat Tazegül, **Modernleşme Sürecinde Türkiye**, Babil Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 143.

⁴¹³ Bige Sukan Yavuz, “Atatürk Devrimi ile Sosyal Yaşamın Çağdaşlaştırılmasına İlişkin Fransız Değerlendirmeleri”, **Atatürk Yolu**, C. IV, No. 15, Mayıs 1995, ss. 24-46, s. 30.

⁴¹⁴ Ahmet İnsel ve Ali Bayramoğlu, **Bir Zümre, bir Parti / Türkiye'de Ordu**, Birikim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 11.

istediği özelliklerdir. Her ülke belli durumlarda kendi insanların nasıl davranacağını veya davranması gerektiğini önceden belirler. Okullar da önceden belirlenen bu özellikleri öğrencilere kazandıracak biçimde faaliyette bulunurlar.⁴¹⁵

Atatürk sadece bir komutan ve devlet adamı değil, aynı zamanda bir düşünce ve kültür adamıdır. Onun kültürle ilgili sözleri ve kültür alanında yaptığı inkılaplar, bunu göstermektedir. Atatürk 1923'te şöyle konuştu: *“Osmanlı Devleti'nin gerilemesi Avrupa ile bağlarını kestiği gün başlamıştır. Geleneklerimiz ve çıkarlarımız bizi, düşünce biçimi bakımından Batı'ya yönelmiş bir Türkiye kurmaya itmektedir. Biz Türkler, her zaman doğudan batıya yürüdük. Uygarlığı benimsemek isteyip de batıya yönelmemiş ulus var mıdır?”*⁴¹⁶ Eğitim reformlarında eğitim sistemi standardize edildi (3 Mart 1924); Latin alfabesi kabul edildi (1 Kasım 1929); Türk dili, Türk toplumunun dili olarak kuruldu (1931-1932); eğitim kurumları revize edildi (31 Mayıs 1933). Tanzimat reformları ile Osmanlı İmparatorluğu çok hızlı bir şekilde Batı tarzı eğitim aldı. Yabancılar için eğitim, İmparatorluğun vatandaşlarına verilenlerden tamamen farklıydı ve devlet kontrolü dışındaydı. Azınlık ve yabancı okullar arasında, Türk kültüründe en etkili okullar, politika ve entelektüel yaşam, bugüne kadar kırılmamış olan Robert Koleji ve Galatasaray Lisesi idi.

*“İkinci Meşrutiyet döneminde okullarda uygulanmakta olan tarih programları, fazla bir değişikliğe uğramadan Cumhuriyet'in ilk yıllarında kadar yürürlükte kalmıştır.”*⁴¹⁷ 1923-1930 yılları arasında öncelikle ilkokullardan başlamak üzere müfredat programlarında değişiklikler yapılmıştır. 1926'dan itibaren ders kitaplarının hazırlanması ve seçimi Millî Talim ve Terbiye Dairesinin yetkisine bırakılmıştır.⁴¹⁸ Daha Millî Mücadele döneminden itibaren ilkokul tarih kitapları millî tarih anlayışına göre yazılmaya başlamıştır. Bununla birlikte, ortaöğretimde müfredata uygun yeni kitapların hazırlanmasında geç kalınmıştır. Osmanlı döneminden kalan lise tarih kitapları kısmen değiştirilse de, Meşrutiyet dönemindeki hatalar 1930'lara gelinceye kadar tekrarlanmıştır. 1930 yılında Atatürk'ün öncülüğünde başlayan tarih çalışmaları ve yeni tarih anlayışına bağlı olarak tarih müfredat ve ders kitaplarında önemli değişiklikler yapılmıştır.”⁴¹⁹

Cumhuriyetin ilk yıllarında, ilk, orta ve yüksek öğretimdeki programda önemli değişiklikler meydana gelmeye başladı. Türk kültürünü ve medeniyetini anlamak, açıklamak ve araştırmaktan sorumlu nesiller yetiştirmek için Türk Tarih Kurumu ve

⁴¹⁵ Arslanoğlu, Eğitim, s. 30.

⁴¹⁶ Arslanoğlu, Eğitim, ss. 242-243.

⁴¹⁷ Ahmet Şimşek, **Türkiye’de Tarih Eğitimi: Dönemler-Ders Kitapları-Yazarlar- Akademisyenler-Algılar**, Pegem Akademi, Ankara, 2017, s. 104.

⁴¹⁸ Bkz. Mesut Çapa, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne Geçiş Sürecinde Türkiye’de Tarih Öğretiminin Tarihçesi”, Trakya Üniversitesi, **Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 3, Ocak-2012, ss. 1-28.

⁴¹⁹ Mesut Çapa, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Tarih Öğretimi”, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, **Atatürk Yolu Dergisi**, Mayıs-Kasım 2002, ss. 39-55, s. 40.

Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi kurulmuştur. Bu kurumlarda tarih dersini almak isteyen öğrencilerin tarihçi ve genel kültür araştırmacıları olarak eğitilmeleri ümit ediliyordu. Tek parti sistemindeki ekonomik yapıda piyasa ekonomisinin önemi, tarımda mekanizasyon, kentleşme, iç göç ve nüfus artışı gibi faktörler hükümet politikalarını etkilemeye başlamıştır.

Bu, bu süreçte parti içinde farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Parti içi muhalefetin görüşlerinin sadece bu konularda değil, laiklik, köy enstitüleri ve eğitim konusunda da olduğu görülüyor. Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1946 ve 1947 Olağanüstü Kongrelerinde verdiği kararlar, partinin iç muhalefetindeki birçok konudaki değişimi ortaya koyuyor. 1950'lerin başlarında, çok partili sisteme geçiş ve Demokrat Partinin gücü, eğitim tarihçiliğini büyük ölçüde etkiledi. Tanzimat'ta eleştirel bir gözün yeniden dirilişi ortaya çıkmaya başladı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi de dâhil olmak üzere yakın geçmişte yaşanan olaylar ve aktörler bir kez daha tarihsel merak konusu oldu. Bu kısmen, yakın tarihin, olaylara, gerçeklere ve bireylere duyduğu ilginin, yakın tarihe karşı bir mücadele alanı olarak siyasi güç ve muhalefet seçtiği gerçeğinden kaynaklanıyordu. Siyasi çatışmalar, Atatürk'ün ölümüyle başladı ve esas olarak, Türk tarihinin yeni amaçlarını hedeflemeden temel aldı.

3.2.4. Ekonomik Alanındaki Devrimler

Çiftçiler teşvik edildi ve model çiftlikler kuruldu; endüstriyel bir teşvik fonu yaratıldı ve ilk ve ikinci kalkınma planları uygulandı (1933-1937); iyi yollar ve otoyollar inşa edilmeye başlandı. Atatürk, savaştan harap olmuş bir ülkeyi miras aldı ve Türk toplumunu modern toplumların seviyesine yükselterek öncelikli bir modernleşme olarak tanımladı. Bunun için, sosyokültürel değerleri doğrudan etkilediği için toplumsal boyut olan modernleşme sürecinde en zor boyuta ulaşmak gerekiyordu. Kırsal kesimde yaşayan nüfusun çoğunluğu, din adamlarının hâkim olduğu feodal bir toplumda cahildi. Toplumun modernleşmeye doğru ilerleyebilmesi için açlık, sefalet, iletişim kanallarının olmayışı ve cehaletin sona ermesi gerekiyordu. Böylece Atatürk, feodalizmden kapitalizme geçişin devrimci bir şekilde yapılması gerektiğine inanıyordu. Atatürk'ün liderlik kapasitesi, Osmanlı ordusunun bir üyesi olarak tuttuğu askeri konumlar bağlamında analiz edilmelidir. Zaman içindeki bu birikmiş deneyim, siyasi fikirlerini zamanının dünyasındaki gelişmeleri yakından takip ettiği ötesinde şekillendirmede etkili oldu. Entelektüelliği ve II. Meşrutiyetteki Batıcılığa yakınlığı kişiliğini şekillendirdi. Askeri ve siyasi özgürlüğün

ardından, Türk ulusunun yararına iyi unsurlarını bir yaşam biçimi olarak benimseyerek emperyalizmle mücadele etmek gerekliydi. Batı'nın Türk toplumu lehine kullanacak bir şeyi olduğunu kabul eden Atatürk, özgünlüğünü baskın düşüncesi Batı'ya düşman olarak bakmak olan topluma sundu. İlk büyük dönüşüm, çözümüne katkıda bulunacak çözümler ve kurumlar sağlamak için ülkenin bağımsızlık sonrası sorunlarının açık bir şekilde tartışılmasıydı. 1923'te de şöyle söyler: "*Cumhuriyet fikir serbestliği taraftarıdır. Samimi ve meşru olmak şartıyla her fikre hürmet ederiz. Her kanaat bizce muhteremdir.*"⁴²⁰ Kurtuluş savaşı için kitleleri harekete geçiren, bağımsızlık kazandıktan sonra, yarışın savunmasını bırakıp kültür yolunu kucaklayan Türk milliyetçiliği, modern uygar olmak ve uygar toplumlarla uğraşmak için ekonomik, sosyal ve kültürel olmak zorundaydı. Kim uygar olmazsa, uygarlığın taşması altında batmaya mahkûmdur. Bununla ilgili sözlerinizi duyalım:

"Efendiler, milletimizin hedefi, milletimizin mefkûresi bütün cihanda tam mânasile medeni bir heyeti içtimaiye olmaktır. Bilirsiniz ki, dünyada her kavmin mevcudiyeti, kıymeti, hakkı hürriyet ve istiklâli, malik olduğu ve yapacağı medeni eserlerle mütenasiptir. Medeni eser vücuda getirmek kabiliyetinden mahrum olan kavimler, hürriyet ve istiklâllerinden tecrit olunmaya mahkûmdurlar. Tarihi beşeriyet baştanbaşa bu dediğimi teyit etmektedir. Medeniyet yolunda yürümek ve muvaffak olmak, şartı hayattır. Bu yol üzerinde duraksayanlar veyahut bu yol üzerinde ileriye değil geriye bakmak gafletinde bulunanlar medeniyetin coşan, kabaran seli altında boğulmaya mahkûmdurlar."⁴²¹

Atatürk devrimi, Aydınlanma dönemine dayanan çok sayıda hümanizm yaşadı. Bu hümanist değerler, dinsel gelenekçiliğin egemen olduğu kalıcı bir toplumda Türk değerleri yaratmaya yardımcı oldu. Bunlar hem Batı'dan hem de Doğu'dan farklı değerlerdir.

"Lozan'ın imzalanmasından iki ay sonra Cumhuriyet'in ilânındaki "Yarın Cumhuriyet ilân edeceğiz" kararının kendisine ait oluşu ve hilâfetin kaldırılışında devreye İstiklâl Mahkemelerinin sokuluşu hep devrimci hareketlerdi. Türk Milleti ve onun mümessillerinden mürekkep olan meclisimiz, kendi mevcudiyetini, halife ünvanını taşıyan veya taşıyacak olan bir zatın eline vermez ve vermeyecektir efendiler! Bundan dolayı âlem-i İslâm'da teşevvüş varmış veyahut olacakmış. Bunların hepsi manasız ve yalan sözlerdir. Kim söylemişse yalan söylemiştir. Yalan söylüyor. Türkiye Büyük Millet Meclisi, halifenin değildir ve olamaz. Türkiye Büyük Millet Meclisi yalnız ve yalnız milletindir. Milletint intihab ettiği vekillerden mürekkeptir". Bu sebeple Millî Mücadele'yi yapan da ulusun kendisidir: "Millî Mücadele'yi yapan doğrudan doğruya milletin kendisidir. Milletin evlâtlarıdır."⁴²²

⁴²⁰ Doğan Atılğan, **Ankara Üniversitesi'nin 60. Kuruluş Yılı Armağanı**, Atatürk ve Türk Dili ve edebiyatı, Türk eğitimi ve Türk kültürü konusunda seçme yazılar, AÜ. Basımevi, Ankara, 2006, s. 299.

⁴²¹ Atılğan, 60. Kuruluş Yılı Armağanı, s. 305.

⁴²² Ergün Aybars, "Atatürk ve Devrime Bakış", Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 2, 2014, ss. 443-453, s. 447.

Modern dünyaya uyum sağlamak, belirli değerlere karşı gelmeyi ima ediyordu ve bununla birlikte Atatürk iç ve dış düşmanları üzerine çekti. Ancak bu şekilde olduğuna inandığı şey konusundaki kararlılığı ve güveni reformlarının başarısı için belirleyici olmuştur. Tabii ki Türkiye'nin komşu ülkeleri Atatürk'ün laik reformlarının toplumlarına bulaşmasından korkuyordu. Ancak bu direnişe rağmen, Türk milleti ilerleme ve modernleşme yolunu bağımsız bir devlet olarak takip etmek zorunda kaldı. Atatürk, Türkiye'nin sorunlarının Türklere ve Türkiye içinde çözülmesi gerektiğine inanıyordu. Dedi ki: *“Ülkeyi gördünüz. Türkiye'nin hangi koşullarda olduğunu biliyorsunuz. Köylerimiz, kentlerimiz, ulaşım ve haberleşmemiz, her şeyin yeni baştan temelden inşa edilmesi gerekir... Sorumluluğumuz altında potansiyel olarak zengin bir ülke olacak ve elimizden geleni yapmak gibi son zamanlara kadar sahip olmadığımız bir hakkımız olacak. Türkiye'yi ismine layık bir ülke yapmak istiyoruz.”*⁴²³

Mustafa Kemal, fütühat politikasına sahip bir imparatorluk zihniyeti yerine insanlığa ve dünya barışına katkı sağlayacak şekilde “Yurtta sulh, cihanda sulh” ilkesine gönülden bağlı ve buradan hareketle de dünya medeniyetinin asrî bir parçası olan bir toplum yaratmayı başarmıştır. Toplumu ve gündelik hayatı gerici, tutucu, baskıcı din adamlarının elinden kurtararak laik bir yaşam biçimine emanet etmiştir.⁴²⁴ Genel olarak, Türk devrimi yalnızca politik, sosyal, ekonomik ya da kültürel bir devrim değildi. Bu, ayrıntılı olarak bir devrimdi ve hepsinden öte, bireyin toplumdaki yaşam görüşünde temel bir değişiklikti.

Türk devriminin temel amacı, yalnızca kıyafet değiştirerek, yeni bir alfabe sunarak, konuşulan dili basitleştirerek, üretim birimlerini ve toplumsal hayatı yeniden düzenleyerek değildi, aynı zamanda önemli bir düşünce değişikliği ile toplumun modernleşmesiydi. Atatürk ekonomik özgürlüğü ve bağımsızlığı savundu. Tarih bilgisi, Osmanlılar ve büyük güçler arasındaki eski anlaşmaların yarattığı temel ekonomik sorunların kökenini bastırması için ona büyük destek sundu. Bu anlamda, İsviçre'deki Lozan müzakereleri, kapitülasyonlar ve Ermeni talepleri nedeniyle kesintiye uğradı. Lozan Barış Anlaşması ile Türk ekonomisinin o tarihe kadar en büyük derdi olan kapitülasyonlar kaldırılıyordu. Kapitülasyonların karşıyla, Türkler, deniz ve kıyı taşımacılığında yabancıların tekelinde bulunan kabotajı hak etme fırsatını da elde etmişlerdi.⁴²⁵ Bir yandan, 1838'in önceki serbest ticaret

⁴²³ Clair Price, **Türkiye'nin Yeniden Doğuşu**, Çev: Bilal Çölgeçen, 2. Baskı, İkarus Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 19-20.

⁴²⁴ Vasıf Erenus, **Mustafa Kemal ve Ulusal Bir Devletin Doğuşu**, Sarmal Yayın. İstanbul, 2010, s. 28.

⁴²⁵ Arı, *Ülküsü*, s. 345.

anlaşmalarını (Balta Limanı) ve 1856 Kırım Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmesine zarar veren borçlarını analiz etti. Başka bir bölümde, Ermenilerin sorunu hakkında ayrıntılı olarak konuştuk. Türk delegasyonunu temsil eden Lozan konferansında, Atatürk, dört yüz yıl boyunca Türk milletine baskı yaptıkları için kapitülasyonların kaldırılması gereken önemli bir nokta olduğunu savundu.⁴²⁶ Ayrıca, Osmanlı toprak ganimetlerini işgal etmekle ilgilenen büyük güçler için daha avantajlı olan Sevr anlaşması da reddedildi.⁴²⁷ Lozan'da, Türkiye'nin asıl sorunu çözüldü ve Türkiye, kalkınma yörüngesini yansıtmak için kendi gücüne güvenebilirdi. Öte yandan, müzakerelerin uluslararası düzeyde gerçekleşmesiyle aynı zamanda, Türklerin sorunlarını çözmekten sorumlu olması gerektiği gibi iç düzeyde de yeni gelişmeler oldu. Bu bakımdan, İzmir'in ekonomik kongresi çok belirleyici oldu. Bu kongre milletin buluşması için ayrıcalıklı bir yerdi.

Ekonomik kongre, kapitülasyon anlaşmalarına dayanarak yabancı şirketlerin imtiyazını ortadan kaldırdı. M. Kemal Paşa İzmir'e girdiği gün, savaşı kazandığını, barışı kazanmak gerektiğini ve Türkiye'nin çağdaş bir ülke olması savaşının ise yeni başladığını söylemişti.⁴²⁸ İzmir'in ekonomik kongresinde delegeler arasında Türk ekonomisinin ve milliyetçiliğin savunulmasına duyulan ihtiyaç büyük önem taşıyordu. Kongre'ye gelen pek çok delegeye, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sebeplerinin esasen ekonomik olduğu açıktı. Bu nedenle, politik egemenliği ve milliyetçiliği savunmak için ekonominin yeniden canlanmasına öncelik verilmesi gerekiyordu. Tarım, ulaştırma, eğitim ve sağlığı hızlandırmak için ekonomik altyapının sağlanması da ilk büyüklüğün bir gereğidir.

Ekonomistler, bankacılar, tüccarlar ve köylüler arasında kararlaştırılacak olan anlaşma, ülkenin geleceğine yönelik politikalar için belirleyici olacaktı.⁴²⁹ Atatürk'e göre, bağımsızlık ve ekonomik gelişme el ele gitmeli çünkü hem siyasi başarısızlıklar hem de zaferler ekonomi ile ilgilidir. Demokratik ideal, ülkenin sosyal katmanları arasındaki anlayışı vurgulayarak pragmatik olmalıydı. Siyasi bağımsızlığa kültürel ve sosyal bağımsızlığın eşlik etmesi gerekiyordu. Atatürk, devletin görevinin güvenliği sağlamak ve aynı zamanda ekonomiye katılmak olduğunu öne sürerek sosyalizmi savunmadan kapitalizmi eleştirdi. Aynı zamanda, Komünist Rejimi ve Bolşevik Devrimi reddetmektedir. Çünkü insan hakları ve

⁴²⁶ Bkz. Serdar Öztürk ve Fatih Yıldırım, "Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Çöküşü ve Atatürk Dönemi İktisat Politikaları", Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 10, Sayı 2, 2009, ss. 145-165.

⁴²⁷ Bayrakdar, Türk İnkılâp, ss. 226-227.

⁴²⁸ Bayrakdar, Türk İnkılâp, s. 230.

⁴²⁹ Öztürk ve Yıldırım, İktisadi Çöküşü, s. 148.

özgürlük yoktur. Komünizm hakkında şunları söyler: *"Bizim için, milletimiz için Bolşevik olalım olmayalım meselesi mevzu-i bahis değildir. İllâ Bolşevik olmak için bir mesele yoktur. Yine bu hususta kraldan ziyade kral taraftarları olanlar da var. Biz bir milletiz. Kendimize mahsus âdetimiz vardır. Prensiplerimiz vardır ve bunlara sadığız."*⁴³⁰ Devlet müdahalesi mülkiyete saldırı olarak görülmemelidir, çünkü serbest rekabet devletin kendisi tarafından güvence altına alınmalı ve ekonomik bağımsızlığın oluşumuna katkıda bulunmalıdır. Bu inanç, devletin terk etmemesi gereken hayati unsurları destekledi. Bunlar devlet için hayati öneme sahip olmalarına rağmen, özel inisiyatiflere dikkat çekmeyen alanlardır, çünkü kâr sağlamadılar. Bu nedenle, karışık ekonomi belirli durumlarda gerekli olacaktır. Sosyal ve ekonomik alanlarda, Atatürk'ün ekonomik stratejileri şunlardır:

- *İktisadi faaliyetler neticesi üretim ile elde edilen değerın bölüşümü esnasında gelir dağılımı adaleti sağlanmalı, toplumda imtiyazlı kişi ve sınıfların oluşması önlenmeli ve refah, geniş halk kitlelerine yayılmalıdır. Bu strateji, Atatürk'ün halkçılık ilkesinde ete kemiğe bürünür.*

- *Ekonomi, pazar ekonomisinin kurallarına göre işletilmelidir. Bu anlayış ekonomide verimliliği artıracak, yerli ekonominin dünya ile bütünleşmesine katkı sağlayacak ve özel girişimciliği canlandıracaktır.*⁴³¹

- *Kişisel girişim gücü korunmalı ve desteklenmelidir. Kişisel girişimin korunması ve desteklenmesi aynı zamanda demokratik rejimin temel koşulu ve kalkınmayı hızlandırmanın en etkin yoludur. Devlet, özel girişim alanını izlemeli, denetlemeli ve temel ekonomik amaçlara yöneltmek için teşvik etmelidir.*

- *Kişisel girişimin engellenmesini önlemek için devletin doğrudan yatırımlarına ve devlet işletmesinin ekonomi içindeki rol ve önemine sınırlar çizilmesi çok önemlidir. Demokrasiden uzaklaşmadan devlet ve özel girişim arasında uyumlu bir ekonomik sistem ancak bu şekilde ortaya çıkar.*

- *Devlet yatırım ve işletmeleri için en uygun alanlar, alt yapı yatırımlarıdır ve bu tür yatırımlar, devlet için en yüksek önceliğe sahip olmalıdır. Ulusal bir ekonomi kurmak ve kısa sürede sanayileşme hamlesini gerçekleştirmek için bu husus çok önemlidir.*⁴³²

Devlet güçlerinin genişlemesi, sosyal alana müdahale ederek temel hizmetleri garanti etmeyi amaçlar. Atatürk devletçiliği, sosyalizmden farklıdır çünkü

⁴³⁰ Aybars, Atatürk, ss. 449-450.

⁴³¹ Nalân Ölmezogulları, *İktisadi Sistemler*, Ezgi Kitabevi, Ankara, 1998, s. 136.

⁴³² Afet İnan, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, T. T. K. Yayınları, Ankara, 1974, ss. 444-449; Öztürk ve Yıldırım, *İktisadi Çöküşü*, s. 151.

kapitalizm ve sosyalizm ile birleşir. Bu yüzden karışık bir devlet ekonomisi de vardır. Bağımsızlığın ilk yıllarında çok az ekonomik yol vardı, ancak Türk mucizesine köken vermeye izin verdiler. Atatürk'ün kalkınma modeli, klasik finans modelinden kurtulmak isteyen ülkeler için bir kalkınma modeli olarak görülüyordu. Bütçe, fiyat istikrarını güvence altına almaya eşdeğerdi. Vergi gelirleri ve normal harcamalar kontrol edilmişti devlet hazinesi kuvvetliydi. Bu, egemenlik ekonomisini garanti altına almaktı. Tablo 4'te gösterildiği gibi bütçeler bütçe açığı olmadan düzenlenmiştir.

Tablo 4: 1927–1938 Yılları Arası Cari Fiyatlarla Bütçe Gelir ve Giderlerinin Tahminleri ve Gerçekleşmeleri (Milyon TL)

Yıllar	Harcama Tahmini	Gelir Tahmini	Gerçekleşen Harcama	Gerçekleşen Gelir	Bütçe Dengesi
1926	190,2	190,2	172,2	180,4	8,2
1927	194,5	194,6	198,9	202,2	3,3
1928	207,2	207,2	201,1	205,1	4
1929	220,4	220,5	213,4	215,6	2,2
1930	222,6	222,8	210,1	190,3	-19,8
1931	186,6	186,7	181,9	165,2	-16,7
1932	169,1	169,4	173,9	186,8	12,9
1933	170,5	170,5	173,6	174,3	0,7
1934	184,1	184,1	202,1	207,3	5,1
1935	195	195	223,7	231,4	7,7
1936	212,8	212,8	260,3	271,1	10,8
1937	231	231	303,5	314,2	10,7
1938	250	250	311,1	322,9	11,8

Kaynak: Öztürk ve Yıldırım, İktisadi Çöküşü, s. 156.

Atatürk para politikası, paraya istikrar kazandırdı. Enflasyon bir para kaynağı olamazdı. İnsanların refahını iyileştirmek için yatırımları hızlandırmak gerekliydi, ancak devlet gereksiz harcamalardan kaçınılmalıydı. Sözleşme yapılarak verilen krediler Devletin tahsilât kapasitesinden daha yüksek olamazdı. Sonuç olarak, Türk bankasının rezervleri artmıştır. Bu aşamada, öncelikli alanları belirlemek için yatırım politikası tasarlanmıştır. Her bir alanı yöneten kuruluşlar, Devlet tarafından denetlenmelerine rağmen bağımsız olmalıdır. Altyapılar, ekonomik canlanmaya doğru atılan ilk adımdı, bunu endüstriyel yatırım izledi. Ancak bu ikinci adımda, özel girişime, banka kredisi yoluyla özgürlük ve teşvik verilmelidir.

Tablo 5: Ziraat Bankası Kredileri, 1923–1932 (Cari Fiyatlarla, Bin TL)

Yıl	Z.B Kredileri	Yıllık Artış Yüzde	Z.B.Kredileri Toplam Krediler	Oranı Yüzde
1923	8	37	----	
1924	17	40	112	61,1
1925	19	937	17	31,4
1926	20	492	2,8	37,7
1927	20	376	-0,6	21,4
1928	26	806	31,6	25,5
1929	27	176	1,4	21,4
1930	35	713	31,4	26,6
1931	34	634	-3,1	28,9
1932	33	629	-3,1	27,3

Kaynak: Öztürk ve Yıldırım, İktisadi Çöküşü, s. 159.

3.2.4.1. Tarım

Tarım sektörü, nüfusun çoğunluğunun üzerinde yoğunlaştığının farkındaydı. Ancak tarım makineleri ülke genelinde dağılmadı. Teknik ve tarımsal makine eksikliğinden köylüler, vergi ödeyerek ayakta tuttıkları Osmanlı İmparatorluğundan miras kalan yükümlülükleri olsa bile daha fazla üretemezlerdi. Atatürk, Osmanlı köylülerinin yıllarca sömürüldüğünün farkındaydı ve bu uygulamayı bitirmenin zamanı gelmişti. Bu tarım politikasında, arazi vergisi revize edilmiştir.

Arazi çok dağıldı, çünkü diğerlerinden daha fazla toprağı olan aileler vardı. Arazi 1927 ve 1929'da yeniden dağıtıldı, ancak bu, hükümetin bağımsızlığın ilk yıllarındaki iyi niyetlerine rağmen, bütün talepleri karşılamadı. Üretimi artırmak için çiftçilere banka kredisi verildi. Tarımsal kredi, tarımsal kooperatiflere ve büyük işletmelere faydalı olabilir. Tablo 6, kooperatiflerin köyleri nasıl ilişkilendirdiğini göstermektedir.

Tablo 6: 1936 Yılı İtibariyle Ürün Cinsine Göre Teşkilatlanmış Tarım Kredi Kooperatifleri

Ürünler	Kooperatif Sayısı	Ortak Sayısı	Bağılı Köy Sayısı
Tütün	80	10.559	383
Fındık	79	6.149	200
Üzüm	67	9.168	242
İncir	22	2.951	147
Zeytin	23	2.529	63
Pamuk	28	828	137
Hububat	229	23.419	1030
Diğer Ürünler	58	3.673	166
Toplam	586	61.716	2368

Kaynak: Öztürk ve Yıldırım, İktisadi Çöküşü, s. 160.

3.2.4.2. İletişim ve Sanayileşme

Ülke ekonomisini bütünleşmiş ve böylece ülkeyi dünya pazarına dâhil ederek mal ve insan hareketini kolaylaştırmak için gelişmiş bir ulaşım altyapısına ihtiyaç duyulduğu doğrudur. Ulaştırma ve piyasa sorununun çözümü, ülkeyi yabancı çıkarlara karşı savunmaya yardımcı olacaktı. Ancak dış çıkarların yanı sıra, içyapısal değişiklikler yeni cumhuriyetin ilerleme yolunun olmazsa olmazdı. Ülkenin yoksulluğu ve ona yol açan sebepler hakkında konuştuğunda onu dikkatli bir şekilde dinleyelim:

“Milletimiz fakir düşmüştür. Memleketimiz harap olmuştur. Bu fakirliğin ve haraplığın çeşitli sebepleri vardır. Bunların en önemlisi, ekonomideki geriliğimizdir ve bu geriliği doğuran yegane sebep de yolsuzluktur. Bugün dünya yollara fevkalade önem vermiştir. Denizyolları, karayolları vücuda getirmişlerdir. Yollarımızı asrın, mevcut gelişmelerin gerekli kılacağı mükemmel bir duruma getirmek lazımdır. Ancak bu suretle memlekette hüküm süren fakirlik ve sefaletle çare bulabiliriz.”⁴³³

Kaynaklar modern bir devlet kurma hayallerini karşılamakta yetersiz kalıyordu. Buna rağmen, Bayındırlık İşleri'nin önemi, birkaç yıl içinde sonuçların herkese hitap ettiğine dikkat çekmiştir. Tarım ve ticaretin gelişmesinin diğer kamu çalışmalarının ilerlemesine bağlı olacağına dair yaygın bir düşünceydi. Ana kamu işleri arasında, ülkenin üretimini tüketicilere ulaştırmaktan sorumlu olan yollar olacaktı. Cumhuriyetin ilk yıllarında genel olarak ulaştırma alanında kamu çalışmaları yapıldı. Başka yerlerde de söylediğimiz gibi, 1890'lardan beri, demiryollarına verilen ağırlık, özellikle Almanların yabancının kontrolü altındaydı. Toplu iş yatırımlarının ulaştırma alanında yoğunlaşmasının çeşitli nedenleri vardı.

İlk olarak, bu sorunlar ülkenin dağlık arazisinden ve nehirlerinden doğmuştur. Bu doğal koşullar yüksek bir ulaşım maliyetine neden olmuş ve Anadolu'da sosyal ve ekonomik olguların ülkenin geri kalanına entegrasyonunu engellemiştir. Atatürk'ün toplu taşımacılığa verdiği önem, entegre bir iç pazar yaratmak ve ülkenin ihracat kapasitesini artırmaktı. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında yollar da dâhil olmak üzere kamu çalışmaları ihmal edilmişti. Cumhuriyetin kurulma savaşı sırasında harcanan tüm enerjiden dolayı, ekonomik hayat oldukça bozulmuştu. Yollar çoğu zaman geçilmez hale geldi ve çoğu ahşaptan yapılmış köprüler yıkılmıştı.

Tarlaların sulanması için suyu tutacak baraj bulunmamaktaydı, böylece insanlar hem sellerden hem de kuraklıktan kurban olmuşlardı. Bütün bu meseleler nüfusun sefaletini devam ettirdi ve senaryonun Atatürk tarafından tersine çevrilmesi

⁴³³ Karacan, Atatürk, s. 1.

gerekiyordu. Belki de savaş alanındaki deneyimler Atatürk'ün ulaşım sorununa dikkatle bakmasını teşvik etti. Savaş sırasında, ulaşım yolları eksikliğinin birçok bölgede askerlerin yürüyüşünü ve onların arzını nasıl engellediğine şahit olmuştu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun refah seviyesine göre bir geçiş ağı kurulmuş olsaydı, savaş sırasında onbinlerce ölü askerin ıstırapı en aza indirilebilirdi. Ulaşım sorununa ilişkin konular ciddi ve gerçekçi bir tutumla ele alınmış ve Cumhuriyet'in ilanından önce 1923'te bir kamu çalışmaları programı hazırlanmıştır. Program, yolların, demiryollarının, limanların inşası, bataklıkların kurutulması, ovalarda sulama için barajların inşa edilmesinden oluşuyordu. Ancak programın temeli ulaşım alanında geliştirmekti. *“Üzerinden her mevsim araç geçen yolların uzunluğu 39.000 kilometreye ulaşmıştır. Cumhuriyetin ilk on beş yılında yapılan yolların uzunluğu 20.000 kilometreye ulaşmıştır. Bu yolların 3.000 kilometresi kırma taştan geriye kalanları ise toprak yoldur.”*⁴³⁴ Atatürk zamanında cumhuriyetin umudu haline gelen modernleşme, ölümünden sonra tekrar eleştirildi. 1940'lardan itibaren eleştiri, Türk Müslüman kültürünün cumhuriyette ihanete uğradığı teziyle geldi.

Batı'ya olan cevabın son iki buçuk yüzyılda değişmiş olması ilginç bir sosyal araştırma konusu olabilir. Bu süre zarfında Batı'nın Türkiye'ye kalıcı olarak kurulduğu doğrudur. Fakat bu, taklit etme eğilimi değil, Türk-Osmanlı-Müslüman kültürünün yapısal bir ögesidir.⁴³⁵ Modernleşme hareketlerinin Osmanlı İmparatorluğu için ne zaman başladığı üzerinde uzlaşılan bir başlangıcın olmamasına rağmen, modernleşmenin yoğunluk derecesine bağlı olarak farklı dönemlerden söz edilebilir. Egemen görüş, Osmanlı İmparatorluğu'nun coğrafi konumu itibarı ile Batı ile sürekli iç içe olduğudur.⁴³⁶ Avrupa ve Doğu medeniyetleri arasında, her zaman ilişkilerin bazen dostluk ve bazen çatışmalarla karakterize edildiği bir etkileşim olmuştur.

Deneysel sınıflar için tarım çiftlikleri ile tarım teknik okulları kuruldu. Ulusal ürünlerin değerlerinin standardizasyonu teşvik edildi ve Atatürk daha gelişmiş önlemleri seçmedi. Sanayileşme gerekliydi, ancak ülkenin potansiyeline göre yapılması gerekiyordu. Ülkenin kalkınmasının sanayi sektörüne bağlı olacağının bilincinde olsa da, sanayileşmenin başlaması için gerekli alanlar inşa edilmelidir. Atatürk millet gücünün köylüler arasında olduğunu biliyordu. Ancak köylüler yıllarca eğitimden mahrum edildi. Bu nedenle, milletin gücünü temsil eden köylülerin bilgi edinmesi için bir şeyler yapmak gerekiyordu. Dolayısıyla, 1928 ile 1939 arasında,

⁴³⁴ Karacan, Atatürk, s. 82.

⁴³⁵ Mardin, Türk Modernleşmesi, s. 17.

⁴³⁶ Ayteki, Bürokratik Kodları, ss. 313-329.

çeşitli okul seviyelerinde artış olduğunu görüyoruz. Daha sonra, kırsal kesimde yaşayanların gelişmesini ve bağımsızlaşmasını sağlayacak siyasi bir kurumsal mekanizma kuruldu. Askeri ve hükümet yetkilileri, toplumsal değişimin odağının öznel nedenlerden dolayı bu alanda olduğunu anlayamadılar.

Bu sınıf her zaman en düşük sosyal tabakalarla ilişkilerini hiyerarşik olarak sürdürdü ve devrim sırasında olağan ilişkilerini bırakmadı. Kemalistlerin, köylülerin sosyal değişim projelerine katılımında başarısız oldukları gerçeği, eski rejimin fikirleri ile anlaşmalarının sonucudur. Askeri bürokratların düşünceleri ve görüşleri, yerel şartnamelere çalışmaktan ziyade, emir ve kılavuzlar gibi bir dizi etkisiz inovasyon aracı kullanmamızı sağlamıştır. Bu durum, kırsal kalkınmanın eğitim gelişimi ile yan yana yapılması gerektiğini göstermiştir. Dış ticaret, eğitim, bilim, sanat, teknoloji, ulaşım gibi gerekli dikkatle incelenmelidir. Çizelge 7, bağımsızlığın ilk yıllarında ülkenin sanayileşmesinin değerini göstermektedir. Özel sektör teşviki 1927'de revize edilecek ve bankaların sınai kalkınmaya katılımı çok önemliydi. Özel sektörün izotek sahibi olması için bankalar arasında ortaklıklara ve Çizelge 7'de görüldüğü gibi bazı kazanımlara ihtiyaç vardı.

Tablo 7: Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın Katılımda Bulunduğu Ortaklıklar

Karma Ortaklık	Kuruluş Yılı	Toplam Ana Para(TL)	Katılım (TL)
Uşak Terakki-i Ziraat A.Ş	1923	600	180
Maraş Çeltik Fabrikası T.A.Ş	1924	120	113
Aksaray Azm-i Milli T.A.Ş	1924	250	25
Ankara Milli Mensucat A.Ş	1925	150	23
Kayseri Bünyan Halı İpliği T.A.Ş	1925	175	165,3
Isparta İplik Fabrikası T.A.Ş	1925	175	100
Tosya Çelik Fabrikası T.A.Ş	1925	120	112
Kütahya Çini İşler T.A.Ş	1925	100	50
Malatya Teşebbüsat-ı Sinaîye T.A.Ş	1925	400	133,2
Eskişehir Lületaş Şirketi	1925	100	25
Trabzon Elektrik Şirketi	1925	160	50
İstanbul Liman İnhisarı T.A.Ş	1925	500	56
İzmir Liman İnhisarı T.A.Ş	1925	100	50
Trabzon Liman İnhisarı T.A.Ş	1925	50	5
Yalvaç Ticaret ve Sanayi A.Ş	1926	130	50
Kilimli Kömür Madenleri T.A.Ş	1926	400	40
TOPLAM		3.530.000	1.177.500

Kaynak: Erkan Oyal, **Karma Girişimlerde Kamu Katılımları ve Türkiye'deki Uygulama**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1981, s. 79.

“Hükümet 1940 yılında köy enstitülerini kurarak yeni tedbirler alma yoluna gitti. Sayıları 21’i bulan köy enstitüleri, kısa zamanda köy çocuklarına okuma-yazma öğretecek, köylere modern tarım tekniği getirecek bir kadronun yetiştirilmesi görevini yükledi. Enstitülerde pedagojik eğitim, tarım ve meslek eğitimiyle birlikte yürütülüyordu. 1952’de sayıları 20.000 bulan mezunların, özellikle Anadolu’ya özgü yaşan koşulları açısından, bilgili olmalarına önem veriliyordu. Tüm ülkede üç basamaklı eğitim sisteminin uygulanamadığı dönemin aşılması açısından bu tedbir yerindeydi.”⁴³⁷

Türkiye'nin tarihindeki köy ve köycülük tartışmaları, ikinci Meşrutiyet Dönemi'ne dek iniyordu; Ancak kimi tarım okullarının açılışı dışında, ardı ardına gelen savaşlar ve değişik başka nedenlerle, köylüye yönelik bir politika izleme olanağı yoktu. Çok daha geçmiş dönemlerde, köy yaşantısı, Osmanlı Devleti'ne özgü bir reaya sisteminden başka bir şey değildi. Cumhuriyet kurulduğunda, Türkiye, büyük bir köylü toplumdur.

“Toplumsal neredeyse yüzde sekseni köylerde yaşıyordu. Kentlerde yaşayanların ise büyük çoğunluğu, kendileri köylere dayandığı için, o kültürü ve yaşantı biçimini atabilmiş değillerdi. Atatürk, Türkiye'nin kendine özgü tarihini, toplumsal dokusunu ve kültürünü düşünerek, köy için köye özgü bir eğitim verilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu eğitimin bir kaç işlevi olmalıydı: eğitim, aynı zamanda toplumsal bir kalkınma ve aydınlanma hareketine de dönüşebilirdi. O zamanlarda Türkiye'nin en büyük sorunu, öğretmenlik yapabilecek kişilerin azlığıydı. Bu nedenle, adına eğitmen denilen bir eğitim ve öğretici tasarlandı. Ardından 1937 yılında, köy öğretmenleri yetiştirmeye dönük bir yasa çıkarılarak, eğitmen kurslarının sayısı artırıldı. Sonra da Eskişehir Çifteler ve İzmir Kızılçullu'da Köy Öğretmen Okulları açıldı. Bunu, ülkenin değişik yerlerinde açılan başka öğretmen okulları izledi. Atatürk'ün temel amacı, bu kurumları Köy Enstitüleri'ne dönüştürmekti.”⁴³⁸

3.2.5. Bürokratikleşme

Atatürk'ün en başta gelen amacı, Türkiye Cumhuriyeti'ni demokratik bir ülke haline getirmek; sistemi demokratikleştirmekti. Demokrasi bu dönemde en hırpalanan değerlerden biriydi. Dünya adım adım Nazizm, faşizm ve komünizm gibi demokrasi karşıtı uygulamaların pençesine düşüyordu.⁴³⁹ 1923-1946 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde oluşan baskın elit cumhuriyetçi devlet bürokrasisine odaklandı. Bürokrasinin siyasetle çakıştığı cumhuriyet öncesi dönemin birçok unsuru cumhuriyetin ilk yıllarına devredildi. Egemen seçkin halk kitleden, toplumun modernleşmesinde bir araç olarak görülen bürokrasi ile ayrıldı. Bu, Türk

⁴³⁷ Steinhaus, Atatürk, ss. 121-122.

⁴³⁸ Kemal Arı, **Türk Devrim Tarihi II: Oluşumu, Öğretisi ve Ülküsü**, Burak kitabevi Yayınları, İzmir, 2011, ss. 479-480.

⁴³⁹ Arı, Ülküsü, s. 351.

bürokrasisinin altın aşamasıydı, ancak bu yönetici seçkinler ve bürokratlar, tek partili sistemin sona ermesiyle üstünlüklerini yitirdiler. Bu, Weber'in yeni siyasi aktörlerin ortaya çıkışını eski aktörlerin meşruiyetini sorgulamaya çağırdığı güç ve meşruiyet teorisi ile tutarlıydı. Siyasetçilerin verdiği kararları uygulamak için kamu yönetimini kullanan Türk bürokratları, Türk toplumunun nasıl şekillenmesi gerektiğini uygulamak için bürokratik mekanizmayı kullandılar.

Politikacılar genellikle kararlar almış ve onları yönlendirmek için bürokratlara teslim etmişlerdir. Tek parti döneminde, memurlar arasında kuralların standardizasyonu gerekliydi ve bu kurallar bürokratlar tarafından değil politikacılar tarafından tanımlandı. Politikacılar tarafından yayınlanan direktifler bürokratları resmi belgelerin özerk bir şekilde işlenmesinde uzmanlaştırmıştır. Bunun için geçmiş Osmanlı ve Avrupa deneyimleri kullanılmışlardır. Bu uzmanlık, işbölümü, yetki hiyerarşisi, yazılı kurallar, yazışmaların tamamlanması ve resmi formaliteler gibi özellikleri içeriyordu. Bürokratik politika üç boyutta etkilendi. Birinci boyut, anayasa, yasal düzen ve gelenekler tarafından belirlenen kurumsal boyuttur. Tüm siyasi olaylar anayasa yasalarıyla sınırlıdır. İkincisi, tüm politika kurallarının konulduğu normatif boyuttur. Son olarak, güç yapıları, yaptırımlar ve tazminatların ortaya çıktığı usule ilişkin bir boyut ortaya çıktı.

Bürokrasiden etkilenen bu üç boyutta, siyasi aktörler arasındaki farklı görüşler nedeniyle çatışmalar ve fikir birlikleri vardı. Fikir çeşitliliği, liderlerine kalıcı bir güç sağlamak için mücadele eden tek iktidar partisinin (küçük partiler olsa da⁴⁴⁰) gücünü sorgulayarak başladı. Bu ateşli iktidar arzusu devlet adamlarının iktidardaki normatif boyutunu kurallarını değiştirerek pekiştirmelerini sağlamıştır. *"II. Meşrutiyetin laboratuvarında boy atan siyasi parti örgütlenmeleri Cumhuriyet devrindeki siyasi örgütlenmelere zemin teşkil etmiştir. Milli Mücadele yıllarında filizlenen Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin partiye dönüştürülmesi ile kurulan Cumhuriyet Halk Fırkası (CHP) ise Türk siyasi yaşamının belkemiğidir."*⁴⁴¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda bürokrasi, pozisyonları bireye olan güvenine göre dağıtan bir sultan şeklinde devam etti. Ancak Cumhuriyet'te, hükümet politikalarını anlama açısından yeni sivil bürokratlar ortaya çıkmıştır.

Askeri, sivil ve dini kanatların temsili, bürokratlar arasında askeri kanatların yararına yetersiz bir şekilde dağılmıştır. Askeri bürokrasi, Türk bürokrasisinin diğer

⁴⁴⁰ Ayhan Hüseyin Ülgenay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Kurulan Siyasi Partiler Kurucular ve Amblemler 1923 - 1960**, Sanat Kitabevi, Ankara, 2011, s. 85-93.

⁴⁴¹ Süzan Ünal, "Türkiye'de 1923- 1960 Yılları Arasında Kapatılan Siyasi Partiler", **Yalova Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl: 5 Sayı: 10, 2015, ss. 100-156, s. 112.

kanatları için daha önemliydi. Demokrasinin ortaya çıkışı, bürokrasideki askeri kanadın üstünlüğünü ortadan kaldırmak anlamına geliyordu. Tanzimat, kendisini merkezi yönetim ile bürokratik yeniden yapılanmayı ima eden batı devletlerine taahhüt eder. Devletin modernleşmesi, bölge liderlerinin gücünü geri çekerek imparatorluk boyunca normların normalleşmesini hesaba katmak zorundaydı. Bu hareket, iktidarın sultan ve sivil bürokratlar arasında paylaşıldığı anayasanın detaylandırılmasına izin verdi. Bu siviller güçlerini topluyorlardı, ancak anayasal monarşinin dağılması devam eden reformları tehlikeye attı, çünkü yine Babıali'nin yetkileri Saray'a götürüldü. Genç Türkler dönemi bütün Osmanlı toplumunu harekete geçirdi ve sivil bürokrasi umutsuzluğa rağmen askeri bürokrasi egemenliğini artırdı. Abdulamit'in baskıcı rejimi, Osmanlı bürokrasisini yeniden canlandırmak isteyen genç Türklerin gücüyle reddedildi. Batılılaşma ulusun görevi olarak kabul edildi ve insanları yönlendiren bir anayasaya sahip olunması gerektiği bilincine erişildi. Bürokrasi ve iktidarı sosyalleştiren bir araç ve bu nedenle Osmanlı döneminde yapılan sosyalleşmenin cumhuriyetin ilk yıllarına geçmesi gerektiğinden Osmanlı bürokrasisinin olumsuz yönleri de Cumhuriyete devredildi. Modernleşme ve bürokratik zihniyet, devleti cumhuriyetin modernize edici bir ajanı yapan iki büyük mirastı. Askeri ve sivil seçkinlerden oluşan bürokratik elit CHP partisini baskın bir güç ve toplum lideri yaptı. Askeri gücün devri, Reform Silahlı Kuvvetleri mensuplarının belirgin pozisyonları işgal ettiği partiye geçti. Silahlı kuvvetlerin kontrolünün sivil yönetime devredilmesi kolaydı. Geleneksel yapılar, modernleşme girişimlerine ve idari reformların uygulanmasına direnmiştir. Devlet, merkezi yönetimi tercih ederek ekonomik ve sosyal alanlarda gücünü artırdı. Reformların gerçekleştirilmesi taban temelinde ya da demokrasi yoluyla değil, halkın üzerinde empoze gücü olan ve azınlık durumundaki seçkinlerin inisiyatifiyle yapıldı.

Bu seçkinler aynı amaç doğrultusunda bir ulusun geleceğini güvence altına almaya çalışmak için Batılılaşma görevini çağırdı. Her şekilde onu kucaklayarak diğerini kucakladı. Özel sektör, ülkenin sanayileşmesini artıracak ekonomik bağımsızlığı güvence altına aldı. Türk modernleşme reformlarının, iktidar partisinden ileriye giden her şeye karar verdiği yukarıdan aşağıya yapıldığı söylenebilir. 1929'daki ekonomik krizden, krize dayanabilmekle devletçilik meşrulaştırıldı ve yöneticiler etkili bir rol oynadı. Devletin otoritesinden yararlanan tek partinin bürokratları, cumhuriyetçi reformlarını halktan tamamen izole etmişlerdir. Bürokrasi, ciama'dan kent merkezine yeniden açılan devlet reformunda en önemli kurumdu. Bürokratların% 61'i, tek parti sırasında 194 hükümet bakanının askeri idi. Sadece

11'i çiftçi ve 2'si ticari menşeli idi. Bu daha temsili olan ilk parlamentonun kompozisyonuna aykırıydı.⁴⁴²

Elitist yapı, iktidar bürokratikleşmesini modernleşmeye giden bir yol olarak algılar. Bürokrasi daha da ileri gitti ve kamu siyasetin belirleyicisi oldu ve modern yönetim 1950 yılına kadar altın zamanını yaşadı. Kamu görevlileri toplumun en çok takdir edilen statüsünü kazanmaktı. Demokrasinin ortaya çıkmasıyla birlikte parti siyasetçileri ve bürokratlar ağırlıklarını kaybetti çünkü bazı bürokratlar seçildi. Bürokrasi, egemen bir politika oluşturma kategorisiydi ve modernizasyon için gereken reformları uygulamaya yardımcı oldu. Modern zihniyete dayalı bürokrasi, aynı kişide yoğunlaşan güçten özgürdü. Bürokratik kurumsallaşmaya, Atatürk'ün karizmatik otoritesinin baskınlığı da eşlik etti ve bürokrasiye siyaseti bağımsız bir şekilde kontrol etmeyi başardı. Cumhuriyet dönemi toplumu modernize etme yolunu izlemeyi seçti ve bazen tek taraflı kararlar aldı. Türk bürokrasisinin evrimsel özellikleri, halkın kendisini ilgilendiren değişikliklere katılmalarını engelledi.

3.3. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAN ATATÜRK TÜRKİYE'SİNE BİR ULUSUN İNŞASI

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü, deniz keşiflerinin bir sonucu olarak Avrupa'nın ilkel birikimi nedeniyle 16. yüzyılda başladı. Ticaret geliştikçe, Avrupa'da kentler ve zenginlik de gelişmiştir. Makineler icat edildi ve endüstrinin hızlı gelişimi verimliliği arttırmaya başladı ve küçük işletmeler yerini büyük endüstriler aldı. 19. yüzyılın sonunda, Avrupa'nın Amerika ve Doğu Avrupa'daki genişlemesi, son iki yüz yılda yaşanmakta olan bir süreç olan Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü hızlandırdı.

*"Avrupa sermayesinin, -kapitülasyonların verdiği ayrıcalıktan yararlanarak-Osmanlı ülkesine girmesinden, İmparatorluğun dışa bağımlı bir hale gelmesinden sonra Osmanlı İmparatorluğu bağımsız bir ticaret politikası izleyememiş, ticaret politikasının ana ilkeleri Avrupa devletlerinde belirlenmiştir. Sanayi devriminden sonra birbirleriyle sömürge yarışına giren Avrupa Devletleri, kendi ulusal çıkarları için himayeci politikaları benimserken, Osmanlı'nın liberal ticaret politikası gütmesini âdeta zorunlu hale getirmişlerdir."*⁴⁴³

Osmanlı İmparatorluğu, Batı Devrimi'nin dışında kaldı ve ekonomisinin% 60'ı, nüfusun% 80'ini kullanan tarıma bağımlıydı.⁴⁴⁴ 19. yüzyılda, kapitülasyonlar Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflattı. Tarım birçok insanın ilkel yöntemleri kullanarak çalıştığı

⁴⁴²Güneş, Birinci TBMM'nin, s. 81.

⁴⁴³Güneş, Birinci TBMM'nin, s. 376.

⁴⁴⁴Arı, Oluşumu, s. 479.

alandı. İç ve dış ticaret ayrıcalıklı azınlıkların elindeydi ve birçok ürün yurt dışından ithal edildi.⁴⁴⁵ Örneğin, 1923'te, ülkede hiçbir şeker ve çimento fabrikası yoktu. 1926 yılında İstanbul'da Bakırköy Çimentoları T.A.Ş. tarafından kurulan 15 bin ton/yıl kapasiteli Kurt Çimento Fabrikası yerli sermayenin bir teşebbüsü olarak faaliyete geçmiştir.⁴⁴⁶ Cumhuriyetinin ilk yıllarındaki bu kıtlığa rağmen, gerçek gelişme 1927-1938 yıllarında kendini göstermeye başlamış, bu dönemde ülke tüketim malları üretmiş ve ihraç etmiştir; ordusunu modernize etmiş, demiryolları, otoyollar, bankalar, okullar ve ekonomi için gerekli diğer altyapıları yapmıştı. On yılda GSYİH% 8,72'ye ulaşmıştı. Son zamanlardaki Osmanlı reformlarına rağmen, ilkel yöntemler tarımsal üretimi iyileştiremedi.

Değer zinciri yoktu, çünkü sanayi ve tüketim malları için faaliyet alanı oluşturulmadı. Büyük sanayi tesisleri orduya hizmet etmeli. Ülke ileri tekniklere sahip olmadığından, eserlerin büyük kısmı insan gücünün kaynağı ile yapıldı. 1910 yılına kadar, Osmanlı ekonomisi, hizmet sektöründe ilerleme kaydetmiş ve GSYİH'nın% 33'üne ulaşmıştı, ancak bu ekonomik gelişme Fransız bankalarına yapılan borçlar sayesinde oldu.⁴⁴⁷ Bu Fransız finansmanı sayesinde, dünya ekonomisi için pazarın açılmasıyla Endüstri, madencilik ve hizmetler gelişmeye başladı. Bununla birlikte, imparatorluktaki imalat sanayisinin olmayışı, hammaddelerin ham satılmasına neden oldu çünkü içsel olarak işlenemediler.⁴⁴⁸

Atatürk'ün ekonomi politikası, modern uygarlığın taleplerine göre Türkiye'nin standartlarını yükseltmeyi hedefliyordu. Aynı zamanda, analiz edilip yeniden değerlendirilebilecek sonuçlarla dünyanın ezilen ulusları için bir modeldi. Mustafa Kemal Atatürk'ün kendisi de bunu şöyle söylerdi: "Bugün doğan güneşi nasıl görüyorsam, yarın Asya ve Afrika'daki bütün esir ve mazlum milletlerin hürriyet ve istiklallerine kavuşacaklarını öyle görüyorum."⁴⁴⁹ UNESCO, Atatürk'ün 1963'te ölümünün 25. ölüm yıldönümünde⁴⁵⁰ ve 1981'de doğumunun 100. yıldönümünde O'nun tüm dünyada anılması kararını alırken, Atatürk'ün yaptığı devrimle UNESCO'nun gerçekleştirmeyi amaçladığı insanlık değerlerini kendi ülkesinde başardığı ve tüm dünyaya örnek olduğu gerekçesine dayandı. Bu gerekçe insan

⁴⁴⁵ Johannes Glasneck, **Kemal Atatürk Çağdaş Türkiye III**, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul, Ekim 1998, s. 140.

⁴⁴⁶ Nadir Yurtoğlu, "Kalkınmanın Önemli Bir unsuru, Kuruluşundan 50. Yılına Türkiye'de Çimento Sanayi (1910-1960)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 92, 2015, ss. 113-164, s. 119.

⁴⁴⁷ Bkz. Ali Yavuz, "Başlangıcından Bugüne Türkiye'nin Borçlanma Serüveni: Durum ve Beklentiler", SDÜ, Fen Edebiyat Fakültesi, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2009, Sayı: 20, ss. 203-226.

⁴⁴⁸ Öztürk ve Yıldırım, İktisadi Çöküşü, ss. 145-165.

⁴⁴⁹ Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam (Mustafa Kemal) Cilt 2, 1919-1922, 17**. Basım, Remzi Kitabevi, Konak/İzmir, 1999, s. 108.

⁴⁵⁰ Bkz. BCA: 30-1-0-0 / 16-86-17 **Atatürk'ün Ölümünün 25. Yıldönümü Münasebetiyle Başbakan İsmet İnönü'nün Yaptığı Konuşma**. (10.11.1963).

hakları, özgürlük, demokrasi, adalet, sosyoekonomik refah, eğitim hakkı ve bilinçlenme hakkı vb. prensiplere dayanmaktadır.⁴⁵¹

3.3.1. Türk İnkılabının Dayandığı İlkeler

3.3.1.1. Cumhuriyetçilik

Atatürk, bütün Osmanlı aydınları gibi, önce de anayasacılığın kurulmasını savundu. Ancak bu sistemin başarılı olmadığını gördüğünde, ulusun egemenliğini kurmanın gerekliliği hakkında düşünmeye başladı. Fransız Devrimi'nin Atatürk düşüncesi üzerindeki etkisi en ünlüsüdür. Atatürk, Kurtuluş Savaşı'nın başından itibaren, cumhuriyetin kurulmasının bir karışıklığa yol açabileceğini düşünmesine rağmen, ışık bilimi tarafından aydınlanmasına izin verdi. *“Atatürk kendisine bu dönemde “rejimin adı nedir?” diye sorulduğu zaman, “halk hükümeti” diye yanıt vermiştir.”*⁴⁵² Savaştan sonra, Atatürk monarşiyi ve halifeliği tamamen etkisiz hale getirdi, böylece cumhuriyetin konsolidasyonu önündeki tüm engeller kaldırıldı.

*Cumhuriyet rejimi, Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir. Halk kendi yöneticilerini kendi içinden seçer cümlelerinde ifadesini bulur. Zaten Atatürk'ün uygulamak için uygun bir zaman beklediği ana düşüncesi bir devlet reisliği makamı başka kurmaktır. Esasen burada ifade edilmek istenen de Cumhuriyet rejiminden başka bir idare şekle değildi. Bilindiği üzere, Cumhuriyet deyimine Batı'da çağdaş anlamını veren Makyavel'dir. Makyavel'e göre, cumhuriyet, halkın kendi kendini yönettiği ve Antik Çağın demokrasi adını verdiği bir düzendir. Halkın kendi kendini yönetmesi, egemenliğin halkta olması demektir. İktidar ise halkın temsilcilerindedir. Bu sistemde, egemen devlet yok, halkın istemlerini onlara bir şey katmadan siyasaya dönüştüren siyasal sistem vardır.*⁴⁵³

Cumhuriyetçi fikir temelinde, kamusal alanın ortak çıkarlar doğrultusunda hukuk kurallarıyla yapılandırılmasını ifade etmektedir. Nasıl ki demokrasi, egemenliğin ayrımsız olarak tüm yurttaşlara ait olduğu bir egemenlik tarzı olarak otokrasi ve aristokrasiden farklı bir egemenlik biçiminin ifadesiyse, cumhuriyet de despotizme karşı bir yönetim tarzının ifadesidir.⁴⁵⁴ Cumhuriyetçi anlayışa göre yasayı yapan şey, ne doğa, ne doğaüstü, ne töredir. Yasa, insanlar tarafından, insanlar için yapılmalıdır. Cumhuriyet, aklın idealinden, serbest araştırmadan, özerk yargıdan, bilme ve anlama çabasından vazgeçmeyen yurttaşlarla yürür.

⁴⁵¹ Aybars, Atatürk, s. 144.

⁴⁵² Sait Dinç **Atatürkçü Düşünce Sistemine Göre Cumhuriyetçilik İlkesi**, Çukurova Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü Okutmanı, 2008, s. 5.

⁴⁵³ Bayrakdar, Türk İnkılâp, ss. 263-267.

⁴⁵⁴ Nuri Bilgin, **Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik**, Bağlam Yayınları, Ankara, 1997.

3.3.1.2. Milliyetçilik

Milliyetçilik, Kemalist düşünce sisteminin temel ilkelerinden biridir ve ait olduğu insanların sevgisini kucaklar. İnsanlar dil, kültür ve birlik ile bağlantılı politik ve sosyal bir vatandaş grubudur, sevgi bu insanlara hitap etmelidir. Bu ifade, Türk milletinin kültürel hazinesini ifade eder ve zengin ortak hafızayı yaşamaya razı olanların ortak isteklerini açıklar. Kendisini tanımayan ve kendisine saygı göstermeyen milletlerin akıbetlerini de şöyle görür: *“Dünyanın bize saygı göstermesini istiyorsak önce biz kendi benliğimize ve milletimize saygı göstermeliyiz. Bilelim ki, milli benliğini bulmayan milletler başka milletlerin avıdır.”*⁴⁵⁵ Türk milliyetçiliği ilkesi, Türk topluluğunu, Türk kültürü, Türkçe ve Türk idealiyle birleşmiş siyasi ve sosyal bir bütün haline getirmektir.

*Bu hareketin diğer bazı İslam ülkelerinde benzerleri vardır ve şüphesiz, toprak esasına dayanan dünyevi vatan ve ülke ile onun üzerinde oturan halk arasındaki mistik ve sürekli ilişkiler hakkındaki Avrupalı fikrin ithalinin sonucudur. Bu fikir, Türkiye’de Anadolucu denen harekete, ve Sumerler, Truv’alılar ve hepsinden çok Etiler gibi eski kavimlerin Türk asıllı olduklarına dair, babası Atatürk olan teorilere yol açtı.*⁴⁵⁶

Bu, ulusun aşkı ve milli çıkarların önceliğinin her şeyden önce olması gerektiği anlamına gelir. Irklara, dinlere ve diğer basmakalıplara bakmıyor, çünkü kültürü, dili, ideallliği ve Türk olmanın arzusunu milliyetçi olmanın temel şartları olarak tanımlıyor. *“Millet ya da ulus deyince, genellikle aynı topraklar üzerinde uzun bir tarihi süreçte birlikte yaşayan, aralarında dil, duygu, ülkü, gelenek ve görenek birliği olan, zaman içindeki insan topluluğu anlaşılır.”*⁴⁵⁷

Kemalizm’in demokratik bir ilke olup olmadığı tartışılmaktadır. *“Kemalizm’in bir Ulusal Modernleşme ideolojisi olduğuna ve milliyetçilik dışında pragmatizm, laiklik, ulusal egemenlik ve ampirik devletçilik gibi ilkelere de dayanan sürekli bir dinamizmi oluşturduğuna inanmaktadır.”*⁴⁵⁸ Türkiye’de Kemalizm hakkındaki tartışmalar, 1930’lardaki Batı demokratik modelinin ekonomik çöküntüye yol açtığı krizden kaynaklandı. Ancak Türk siyasi ortamındaki varlığı yeni değildi. Aslında, 20 Ocak 1921 Anayasası, egemen halkından hükümeti için ideal olanı savundu. Bu bağlamda, Nedim Yalansız Nizamnamenin ilk iki maddesinin prensibi sunar:

1. madde - “Halk Fırkası; Cemiyetler Kanunu mucibince teşekkül etmiş siyasi bir cemiyettir. Gayesi; milli hâkimiyetinin, halk tarafından ve halk için icrasına

⁴⁵⁵ Arslanoğlu, Eğitim, s. 243

⁴⁵⁶ Lewis, Türkiye’nin Doğuşu, s. 3.

⁴⁵⁷ Bayrakdar, Türk İnkılâp, ss. 267-268.

⁴⁵⁸ İsmet Giritli, **Çağdaşlaşma İdeolojisi: Atatürkçülük**, Mustafa Kemal Derneği Yayınları, İstanbul, 1982, s. 9.

rehberlik etmek ve Türkiye'yi asri bir devlet haline yükseltmek ve Türkiye'de bütün kuvvetlerin fevkinde kanunun velayetini hakim kılmaya çalışmaktır.

2. madde - “Halk Fırkası nazarında halk mefhumu, herhangi bir sınıfa münhasır değildir. Hiçbir imtiyaz iddiasında bulunmayan ve umumiyetle kanun nazarında mutlak bir müsavata kabul eden bütün ferdler halktandır. Halkçılar; hiçbir ailenin, hiçbir sınıfın, hiçbir cemaatin, hiçbir ferдин imtiyazlarını kabul etmeyen ve kanunları vaaz etmekteki mutlak hürriyet ve istiklali tanıyan ferdlerdir.”⁴⁵⁹

Görüldüğü gibi, sınıfların farklılaşması olmadan bir toplum inşa etmek için, kanun önünde herkesin eşitliği savundu. Kemalizm ilkesi, topluma somut sonuçları garanti etmesi gereken siyasal iktidara dokundu. Atatürk, demokrasiyi yalnızca maddi bir refah meselesi olarak değil, politik bir içerik olarak görüyordu. Devletçilik ve demokrasiye uygunluğu doğrultusunda gerekli bir ekonomi politikası, Atatürk tarafından kapsamlı bir inceleme aldı.

Yalansız, Atatürk'ün bu sorunu liberalizm-devletçilik-demokrasi bağlamında irdelemesiyle ilgili bilgiler bulunduğunu belirtti. Atatürk, iç ve dış güvenliği ön cephede tanımladıktan sonra bu görevleri devletin ilk görevleri olarak sıraladı. Güvence altına alındıktan sonra, devlet yolların, demiryollarının, kamu işlerinin, eğitim işlerinin, sağlık, sosyal yardım, tarım, ticaret, el sanatları ve diğer ekonomik konular sorunlarının inşa edilmesi görevlerinde bulunmalıdır. Bu ikincil görevler yalnızca devlete bırakılmamalı, ancak özel sektör de onlara katılmaya davet edilmektedir.⁴⁶⁰ Bu noktadan sonra Kemalizm'in demokrasi ilkesine dayanan ekonomik bir sistem değil, ekonomik örgütlenme için politik-demokratik bir ilke olduğu sonucuna varılabilir.

3.3.1.3. Halkçılık

Bu, tüm Türkleri hukuktan önce eşitlik temeli üzerine yerleştiren bir ilkedir. Bu varsayıma dayanarak, halkın devlet idaresine eşit katılımı garanti altına alınacaktı. Başarıyı sağlamak için, kamu görevlileri siyaset eğitiminde eğitilecekti. Sonuçta, ilke, tüm vatandaşların sosyal hareketlilik için fırsatlara sahip olmalarını sağlayarak sosyal farklılıkların ortadan kaldırılmasına yardımcı olacaktı.

“Halkçılık, milliyetçiliğin tabii sonuçlarındandır. Bu ilke Türk milletinin saadeti için çalışmaktan ibaret bulunduğuna göre, her Milliyetçi, halkçı olmak durumundadır; ancak gerek modern, gerek eski devlet kuruluşlarında halk

⁴⁵⁹ Nedim Yalansız, “1930'lar Türkiye'sinde Demokrasi ve Kemalizm Tartışmaları”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 3, Sayı 8, 1998, ss. 25-48, s. 26.

⁴⁶⁰ Yalansız, 1930'lar Türkiye'sinde, s. 27.

kütlelerinin varlığı esasına bakarak her toplulukta halkçılık prensibinin mevcut olduğunu sanmak yanlıştır. Halkçılık, halk devleti, halk yönetimi, halkın kendi geleceğine egemen olması, yani siyasi demokrasi olarak kabul edilir.⁴⁶¹ Mustafa Kemal'in halk hükümeti tarafından temsil edilen sınıfsız bir halk devlet fikri 1930 yıllarında CHP'nin resmi ideolojisi olmuştur. Sınıf yoktur denildiği için sınıf kavgalarının objektif kuralları ceza hukuku açısından suç olarak görülmüştür.⁴⁶²

3.3.1.4. Devletçilik

Devletçilik, Atatürk'ün ekonomik vizyonlarını ifade eder. Ekonomik gelişme için özel sektör girişiminin yanı sıra, güvenlik, eğitim, sağlık ve adalet gibi sosyal alanlarda devlet yatırımları gerektiren karma bir ilkedir.

“Devletçilik uzun süreden beri Türkiye’de uygulanan ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmanın özelliklerini gösteren, niteliklerini belirten bir politik uygulamalıdır. Atatürk ilkeleri çerçevesinde devletçilik deyimi iki manada alınmıştır. Bir özel teşebbüse de imkân veren ekonomik prensiplere sahip iktisadi devletçilik, diğeri de siyasi devletçilik yani asayiş ve adaleti tesis ve idame etmek, vatandaşın her nevi hürriyetlerini masun bulundurmamak, dış siyaseti, milletler arası münasebetleri millî menfaatlere uygun olarak düzenlemek, vatani, milleti silahla müdafaa etmek vazifelerini yapmakla mükellef siyasi teşkilattır. Yeni Türk Devleti, Kuruluşunda ekonomik bakımdan sömürge tipi geri kalmış bir ülke olduğundan süratle kalkınmak zorunda idi.”⁴⁶³

3.3.1.5. Laiklik

Liberaller özel yaşamlarında kiliselere üye olup dinsel ayinlere katılmakla birlikte devlet tarafından dinsel kuralların güçlendirilmesine ve kiliselerin resmi kanallardan desteklenmesine karşı olmuşlardır. Liberaller, hem siyasal ve hem de eğitimsel yaşamı resmi Anglo-Sakson kilisesinden kurtarıp özgürleştirmeyi hedeflemişlerdir.⁴⁶⁴ Başbakan İsmet Paşa ile yüz yirmi arkadaşının, Türkiye Cumhuriyeti Anayasasına “Laiklik” esasını getiren kanun teklifi 5 Nisan 1928’de Meclis Başkanlığı tarafından Anayasa Komisyonu’na gönderildi. Kanun teklifi Anayasa’nın 2, 16, 26 ve 38. maddelerinin değiştirilmesi hakkında idi.

“Anayasa’dan çıkarılması istenmiştir. Din ile devletin ayrılma prensibi, devlet ve hükümet tarafından dinsizliğin desteklendiği anlamını kapsamına almamalıdır. Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması, dinlerin devleti idare edenlerle edeceklerin elinde araç olmaktan kurtuluşunun teminatıdır.”⁴⁶⁵

⁴⁶¹ Bayrakdar, Türk İnkılâp, s. 271.

⁴⁶² Steinhaus, Atatürk, s. 142.

⁴⁶³ Bayrakdar, Türk İnkılâp, ss. 274-275.

⁴⁶⁴ Arslanoğlu, Eğitim, s. 121.

⁴⁶⁵ Goloğlu, Devrimler, ss. 257-258.

Atatürk'teki devlet laikliği din ve devlet işleri arasındaki ayrımı netleştirmeye çalıştı. Bu şekilde, insanların dini inançlarla sömürülmelerini önleyerek vatandaşlara din ve vicdan özgürlüğü sağlayacaktı. Aynı şekilde, devlet idaresinin işlerini yönetmek için sebep kullanımını da savundu. Nihayetinde Atatürk'ün savunduğu laikleşme, toplumdaki dini hoşgörü alanını garanti altına alıp din üzerine özgür düşünmenin ve araştırmanın önünü açacaktı.

“Atatürk görüş ve İnkılâpları arasında en çok istismar edilen, yanlış yönlerle çekilerek mahiyetlerinden saptırılanı, onun din ve laiklik hakkındaki görüşleridir. Öyle ki bir tarafta Atatürk'ü din ile ilgisiz, dini hiçe sayan ve hatta dini toplum hayatından söküp atmayı amaçlamış bir önder olduğunu ileri süren art niyetliler; öteki tarafta da bu kasıtlı ve yanlış propagandaya kapılan ve Atatürk'ün laikliğini dinsizlik sayan bazıları, onun İslam dini hakkındaki müspet ve ıslah edici tavrını gerçek anlamda araştırmaya ve anlamaya yanaşmamışlardır. Atatürk'ün Cumhuriyet Türkiye'sinde gerçekleştirdiği önemli İnkılâpların başında laiklik gelmektedir. Batı'nın teknolojisi ve bilimsel ilerlemesi karşısında saygı duyduğunu kimse inkâr edemez, ama Kemal Atatürk İslamiyet'e de karşı değildi.”⁴⁶⁶

105 maddelik Anayasanın ilk 8 maddesi genel esasların göstermektedir. 1. maddeye göre Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir. 22. maddede Türk Devletinin dininin devlet İslamı, dilinin Türkçe, başkentinin Ankara olduğu belirtilmektedir. Bu maddede devlet dininin belirtilmesi, din esaslarından tam anlamı ile henüz devletin, dinden kopmadığını göstermektedir.⁴⁶⁷

“Cumhuriyetçilik ve laiklik ilkeleri açık bir oy birliğine dayanmadığından, milli birlik cephesinin yavaş yavaş parçalanması ile giderek hiç uygulanmaz oluyordu. Bu durumu önlemek amacıyla, daha 1921 yılı baharında Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi'nden 200 üyesi Müdafaa-i Hukuk Grubu adıyla parlamenter bir örgüt haline getirme zorunluluğunu duydu. Bir yıl sonra, tutucu 100 muhalif mebus İkinci Grubu kurdular. 1923 yılı Ağustos ayında Birinci Grup, yeni bir biçimle Halk Fırkası haline geldi. Bu parti Kasım ayında Cumhuriyet Halk Fırkası adını aldı. 1935 yılından sonra Cumhuriyet Halk Partisi, CHP, oldu.”⁴⁶⁸

3.3.1.6. İnkılâpçılık

Birçok kez söylediğimiz gibi, Atatürk Fransız devriminden etkilendi. Onun için devrim fikri yenilikle ilgilidir. Başka bir deyişle, toplum yeniliğe açık olmalıdır. İktidardaki seçkinler kalıcı bir devrime karşı tetikte olmalıdır, çünkü devrimin amacı toplumun ihtiyaçlarını yeniliklerle karşılamaktır. Sadece kalıcı bir devrim Türkiye Cumhuriyetinin devamlılığını garanti eder. *“İnkılâpçılık ileriye, gelişmeye yönelik bir*

⁴⁶⁶ Bayrakdar, Türk İnkılâp, ss. 278-279.

⁴⁶⁷ Bayrakdar, Türk İnkılâp, s. 234.

⁴⁶⁸ Steinhaus, Atatürk, s. 104.

manayı ifade eder. İnkılâpçı bir toplum devamlı bir gelişme içerisinde. İnkılâpçılık Atatürk'ün hem düşüncesinde, hem dilinde, hem de icraatında doğrudan doğruya gelişmecilikten, çağdaşlaşmaktan ibaretti.”⁴⁶⁹ Atatürk Devriminin tarafından kabul edilen ideoloji, dünya savaşından önce ve sonra bilinen siyasi ideolojilere aykırıydı. Bu ideoloji kapalı bir teorik sistem değil, toplumların özelliklerine göre pragmatik bir sistemdir.

*“Devrim sözcüğü ile yabancı dillere çevrilen bu hareketler, modernleşme ve reform hareketleri olarak anlaşılmalıdır. Modernleşme, eldeki kaynakların toplumsal gelişme yolunda yoğunlaştırılması anlamında kullanılmaktaydı. Geleneksel egemenlik ve genişleme ideolojilerinden milliyetçilik ilkesine dönüş ile, ulusal bağımsızlığı bozan tüm ilhak ve ayrılma çabalarına karşı çıkmıştır.”*⁴⁷⁰

Osmanlı'dan Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar piyano çalmak, puro içmek, Türk ve Fransız dillerini karışık bir şekilde konuşmak, şapka takmak gibi Batı sembolleri, modernleşmenin bir parçası olarak görüldü. Tıpkı Atatürk'ün Cumhuriyetin modernleşmesinde önemli bir etkisi olduğu gibi sultanların da Osmanlı'nın modernleşmesinde çok önemli katkıları olmuştur. Genç Cumhuriyet'in yasalarla yaptığı reformlar, padişahların Osmanlı İmparatorluğu'nun sonraki dönemlerinde yaptığı reformlar gibiydi; ancak Cumhuriyet reformları toplum tarafından kabul görmüş ve arzulanmıştır. Cumhuriyetin modernleşme aynı zamanda tüm devlet kurumlarına girerek toplumsal, siyasal ve ekonomik gelişmeyi etkilemiştir. Avrupa, Rönesans ve Reformasyon yoluyla kendi modernleşmesini sağlamıştır. Ahlak, bireycilik, akılcılık, toplumsal hareketlilik, demokrasi, insan hakları, sivil toplum vb. konular Tartışma konusu olmuştur ve Sanayi Devrimi'nin kazandırdığı teknolojik ve ekonomik gelişmeler toplumun refahına yansımıştır. Sonuç olarak Bilim, modernizasyon unsurlarının oluşumunda vazgeçilmez bir katkı sağlamıştır. Çağdaş olmak isteyen toplumlar için bilim ve sanat değerlenmelidir.

3.4. İSMET İNÖNÜ DÖNEMİ OLAYLARI (1938-1950)

3.4.1. Basın ve Sansür

Mustafa İsmet İnönü (1884-1973), iki önemli olay arasında yaşayan nadir insanlardan biriydi: Birinci ve İkinci Dünya Savaşı. Onun önceliği, zor kazanılmış cumhuriyetin savunması oldu. Saygın bir asker olarak İnönü, sadece Türk devletinin laik düzenini değil, aynı zamanda 2. Dünya Savaşı bağlamında ulusal bağımsızlığını

⁴⁶⁹ Bayrakdar, Türk İnkılâp, ss. 281-282.

⁴⁷⁰ Steinhaus, Atatürk, ss. 100-101.

da ayakta tutmaya çalıştı. Devletin gücü orduya odaklanmak için geri döndü, çünkü İkinci Dünya Savaşı'nın içeriği bunu gerektiriyordu. 1939-45 arası dönemde Milli Şefin her şeye hâkim olduğu bir yönetim tarzı oluşturulmuş, bu durum basın hayatına da yansımıştır.⁴⁷¹ Gazetelerde, Millî Şef ve Ailesiyle İlgili Haberler Manşetten Verilmiştir.⁴⁷² Partinin Genel Başkanı öylesine yetkilerle donatılmıştı ki, kelimenin tam anlamıyla "tek adamdı". CHP'nin yaşam boyu başkanı oldu. O'nun sözü üzerine söz söylenemez, emirlerine itiraz edilemezdi.⁴⁷³ Bu karar iyi bir fikir olarak görüldü, çünkü ulusal liderlikteki sık değişikliklerin partiye zarar vereceğine inanıyordu. Ulusal lider hiçbir şekilde partinin ilkelerini beslemek için ilkeleri değiştiremez. Bu uygulamayla, ülke çapında parti-devlet özdeşliği doruk noktasına çıkmıştır.⁴⁷⁴

Bu baskı kontrolü tutumu, 1946'da Cumhuriyet Halk Partisi'nin temellerini tehdit eden DP'nin ortaya çıkmasıyla hissedilmeye başlandı. Ancak basına karşı düşünceleri 1920'lerde ortaya çıkmıştı, o zaman basının serbestleşmesinin ülkeye zarar verdiğini ilan etti. Atatürk'ün ölümünün arifesinde, gazetelerin Atatürk'ün sağlık durumuyla ilgili konuşmaları yasaklanmıştı. İnönü ülkeyi savaştan uzak tuttu ama küresel etkilerinin Türkiye'yi etkilemesini engelleyemedi. 1939'dan Türkiye Gazeteciler Cemiyeti'nin kurulduğu 1946'ya kadar, Türk Basın Birliği'ne bağlı olan gazeteler, hükümetin güdümünde hareket etmiştir. 11 Temmuz 1939 tarihli Cumhuriyet'te Basın Birliği kongresinin açılışı yer almaktadır.⁴⁷⁵ Sansürün amacı, insanların Türkiye'deki savaşın olumsuz etkilerini duymalarını engellemektir. Mustafa İsmet İnönü, 11.09.1938 tarihinde oybirliğiyle seçildi. Sansür yoluyla birçok bilginin yayılmasını önlemek için çalıştı. Ancak Atatürk gibi bir karizması yoktu, bu yüzden meşruiyetini sağlamak için basına itiraz etmek zorunda kaldı. DP'nin kurulmasından sonra basın yasaları çok şiddetliydi. Ancak, DP'nin 1950'de kazandığı zafer, basın özgürlüğünü geri kazandı. Otoriter ve özgürlükçü akım karşıtı güç, basın ve muhalefetin sıkı kontrolü, Türklerin demokratik arzusunu hızlandırdı. Basının 50. maddesi, gazetelerin kapatılmasına izin vererek Türkiye'nin dış politikasının yurtdışından taviz vermemesini sağladı. Basın Kanunu'nun 50'nci maddesi, Basın Kurulu ve merkezî hükümetin basını daha kolay kontrol etmesini

⁴⁷¹ :Şeker Kadir, "İnönü Dönemi Basın Hayatı ve 1948-50 Arasında CHP ile Muhalefet Arasında Basın Alanında Yaşanan Tartışmalarda Merzifon Örneği" Süleyman Demirel Üniversitesi, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 1, Sayı, 13, 2011, ss. 39-51, s. 39.

⁴⁷² Bkz. Cumhuriyet-7 Nisan 1939, Cumhuriyet- 20 Mayıs 1944.

⁴⁷³ Sevda Mutlu, "Tek Parti Döneminde Parti-Devlet Bütünleşmesine bir Örnek: "Dilek Sistemi""**, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 86, Temmuz 2013, ss. 53-102, s. 64.

⁴⁷⁴ Hakkı Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Yayınları Grubu, İstanbul, 2012, s. 78.

⁴⁷⁵ Hasan Ayhan, **İnönü Dönemi Basını (1938-1950)**, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2013, s. 592.

kolaylaştırdı. Zira bu 50'nci maddeye dayanarak devlet kurumlarının, yayınları nedeniyle herhangi bir gazeteyi mahkeme kararı olmadan kapatmalarına izin verilmiştir.⁴⁷⁶ Türkiye'yi savaştan uzak tutmak olumlu sonuç veren bir çaba olmuştu. İnsanlar, hala Birinci Dünya Savaşı'nın etkilerini hissediyorlardı ve hala genç olan ülke, yeniden inşa sürecindeydi. Tarafsızlık tutumu, Türkiye'nin stratejik konumuna elverişli değildi. Türkiye, müttefiklerle anlaşmalar imzalayarak kendisini olası bir saldırganlığa karşı savunmayı umuyordu. Türk-Fransız-İngiliz anlaşması, herhangi bir tehdit karşısında Türkiye'nin duruşunu güçlendirdi.

3.4.2. Demokrasiye Geçiş

1945 yılının Haziran ayında, iktidar partisi milletvekillerinden olan “Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan” tarihi bir pozisyon aldı. Parlamentoda görüşülen tarım reformuna karşı çıktılar ve gazetelerde partinin CHP milletvekillerine dayattığı disipline aykırı olan görüşlerini yayımladılar. Sonuç olarak iktidar partisinden ayrılmalariyla sona eren bir disiplin prosedürü başlatıldı. Orada durmadılar ve nihayet 7 Ocak 1946'da yeni bir siyasi parti kurdular. Demokrat Parti, 1946'nın ilk seçimlerinde 62 milletvekili çıkardı. Ardından 14 Mayıs 1950'de DP oyların %53'ü ile iktidara geldi.⁴⁷⁷

“1923'den 1946'ya kadar CHP'nden oluşan TBMM, bu tarihten günümüze kadar, arada kısa duraklamalarla birlikte, demokratik rejimin temel özelliği olan çok partili yapıya kavuşmuştur. Bu geçiş döneminde kurulan ve Türk siyasi tarihinin sonraki yıllarını da etkileyen en önemli siyasi parti hiç şüphesiz ki Demokrat Parti(DP) olmuştur. 7 Ocak 1946'da Celal Bayar başkanlığında kurulan Demokrat Parti hızla gelişmiş ve 14 Mayıs 1950 seçimlerinde CHP'nin 27 yıllık iktidarına son vermiş ve sonraki on yıl ülkenin yönetimini elinde tutmuştur. Büyük bir halk desteği ile iktidara gelen ancak bu desteği sonraki yıllarda devam ettiremeyen bu siyasi partinin sonunu bir askeri müdahale, 27 Mayıs, getirmiş ve ardından askeri yönetim tarafından DP kapatılmıştır.”⁴⁷⁸

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'nda aktif bir rol oynamamasına rağmen, savaştan sonra ekonomik ve politik sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. İş gücünün tarım ve sanayi sektöründen çekilmesi, dış ticaretin azaltılması, savaş sırasında kabul edilen politikalar ve müttefik ülkelerin Almanya ile ticareti engelleme baskısının yurt içinde olumsuz etkileri oldu. Fakat Cumhuriyet'te 1923'ten bu yana meydana gelen değişiklikleri sunmadan önce, 2015 yılına kadar farklı Türk hükümetlerinin bir özet tablosunu sunacağız.

⁴⁷⁶ Kadir, İnönü Dönemi Basın Hayatı, s. 43.

⁴⁷⁷ Baytal, Demokrat Parti, s. 549.

⁴⁷⁸ Filiz Çolak, “Demokrat Parti Dönemi'nde TBMM'deki Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Faaliyetleri (1950-1960), *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl 10, Sayı XXXII, ss. 115-158, s. 115.

Tablo 8: Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri (1923-2015)

İsim	Göreve Başlama	Görevden Ayrılma
CHP döneminin hükümetleri		
Atatürk dönemi	1923	1938
İsmet İnönü Dönemi ve İnönü Hükümetleri	1938	1950
1. İnönü Hükümeti	30-10-1923	06-03-1924
2. İnönü Hükümeti	06-03-1924	22-11-1924
Okyar Hükümeti	22-11-1924	03-03-1925
3. İnönü Hükümeti	03-03-1925	01-11-1927
4. İnönü Hükümeti	01-11-1927	27-09-1930
5. İnönü Hükümeti	27-09-1930	04-05-1931
6. İnönü Hükümeti	04-05-1931	01-03-1935
7. İnönü Hükümeti	01-03-1935	01-11-1937
1. Bayar Hükümeti	01-11-1937	11-11-1938
2. Bayar Hükümeti	11-11-1938	25-01-1939
1. Saydam Hükümeti	25-01-1939	03-04-1939
2. Saydam Hükümeti	03-04-1939	08-07-1942
Ahmet Fikri Tüzer Hükümeti	08-07-1942- sadece 1 gün başbakanlık koltuğunda oturdu	
1. Saraçoğlu Hükümeti	09-07-1942	09-03-1943
2. Saraçoğlu Hükümeti	09-03-1943	07-08-1946
Peker Hükümeti	07-08-1946	10-09-1947
1. Saka Hükümeti	10-09-1947	10-06-1948
2. Saka Hükümeti	10-06-1948	16-01-1949
Günaltay Hükümeti	16-01-1949	22-05-1950
DP Döneminin Hükümetleri	1950	1960
1. Menderes Hükümeti	22-05-1950	09-03-1951
2. Menderes Hükümeti	09-03-1951	17-05-1954
3. Menderes Hükümeti	17-05-1954	09-12-1955
4. Menderes Hükümeti	09-12-1955	25-11-1957
5. Menderes Hükümeti	25-11-1957	27-05-1960
Milli Birlik Komitesi ve İkinci Demokrasi Dönemi	1960	1971
1. Gürsel Hükümeti	30-05-1960	05-01-1961
2. Gürsel Hükümeti	05-01-1961	20-11-1961
8. İnönü Hükümeti	20-11-1961	25-06-1962
9. İnönü Hükümeti	25-06-1962	25-12-1963
10. İnönü Hükümeti	25-12-1963	20-02-1965
Ürgüplü Hükümeti	20-02-1965	27-10-1965
1. Demirel Hükümeti	27-10-1965	03-11-1969
2. Demirel Hükümeti	03-11-1969	06-03-1970
3. Demirel Hükümeti	06-03-1970	26-03-1971
Siyasi Partilerin Uyarılma Dönemi	1971	1973
1. Erim Hükümeti	26-03-19	11-12-1971

2. Erim Hükümeti	11-12-1971	22-05-1972
Melen Hükümet	22-05-1972	15-04-1973
Talu Hükümeti	15-04-1973	26-01-1974
Koalisyonlar Dönemi	1973	1980
1. Ecevit Hükümeti	26-01-1974	17-11-1974
Irmak Hükümeti	17-11-1974	31-03-1975
Milliyetçi Cephe Dönemi	1975	1980
4. Demirel Hükümet	31-03-1975	21-06-1977
2. Ecevit Hükümeti	21-06-1977	21-07-1977
5. Demirel Hükümeti	21-07-1977	05-01-1978
3. Ecevit Hükümet	05-01-1978	12-11-1979
6. Demirel Hükümeti	12-11-1979	12-09-1980
Devletin yeniden Yapılanma Dönemi	1980	1983
Ulus Hükümeti	12-09-1980	13-12-1983
KKTC'nin Kurulması		
Yüce Divanlı Günler		
Kenan Evren'in Cumhurbaşkanı Seçilmesi		
Özal ve ANAP'lı Dönemi	1983-1989	
1. Özal Hükümeti	13-12-1983	21-12-1987
2. Özal Hükümeti	21-12-1987	09-11-1989
Akbulut Hükümeti	09-11-1989	23-06-1991
1. Yılmaz Hükümeti	23-06-1991	20-11-1991
DYPŞHP ve DYP-CHP Koalisyonları Dönemi	1991	1996
7. Demirel Hükümeti	20-11-1991	25-06-1993
1. Çiller Hükümeti	25-06-1993	05-10-1995
2. Çiller Hükümeti	05-10-1995	30-10-1995
3. Çiller Hükümeti	30-10-1995	06-03-1996
ANAYOL, REFAHYOL, ANASOL-D, ANASOL-M Hükümetleri Dönemi	1996	2003
2. Yılmaz Hükümeti	06-03-1996	28-06-1996
Erbakan Hükümeti	28-06-1996	30-06-1997
3. Yılmaz Hükümeti	30-06-1997	11-01-1999
4. Ecevit Hükümet	11-01-1999	28-05-1999
5. Ecevit Hükümeti	28-05-1999	18-11-2002
AK Parti Dönemi	2003'ten Sonra	
Abdullah Gül Hükümeti	18-11-2002	14-03-2003
1. Recep Tayyip Erdoğan Hükümeti	14-03-2003	29-08-2007
2. Recep Tayyip Erdoğan Hükümeti	29-08-2007	06-07-2011
3. Recep Tayyip Erdoğan Hükümeti	06-07-2011	28-08-2014
1. Ahmet Davutoğlu Hükümeti	28-08-2014	24-11-2015

Devlet savunma harcamalarındaki artışın yeniden finanse edilmesi, enflasyonun ve fiyatların aşırı artmasına neden oldu ve bu da arz yetersizliğine yol açtı. Bu gerçekler, hükümetle ilgili olarak vatandaşların olumsuz görüşlerini yarattı. Bu bağlamda, 18 Ocak 1940'ta kabul edilen "*Millî Korunma Kanunu*"⁴⁷⁹ hükümete geniş ekonomik yetkiler vermektedir. Savaş sırasında uygulanan ekonomik politikalar özel girişimciliği kısıtladığından, ekonomik gruplar, girişimciler ve ortaya çıkan orta sınıfın unsurları ilgisizce tepki veremedi.

Bu, neden yeni bir parti kurma haberinin Türkler arasında bu kadar yaygın olarak kabul edildiğini açıklıyor. İkinci dünya savaşından sonra, Türkler iç düzeye döndü ve çok partiliğin getirilmesine duyulan ihtiyacı tartışmaya başladı. İç koşullar tartışmayı açmak için elverişli değilse, uluslararası faktörlerin etkisi bu amaç için belirleyici olmuştur. Demokrasiye geçiş bir zorunluluktan çünkü savaşı kazanan Türk müttefikleri demokratik rejimlerdi. Türkiye, Rusya'ya saldırganlık karşıtı anlaşmaları sürdürme sözü vererek savaş sırasında tarafsızlığı sağlamayı başarmıştı. Aynı zamanda, Türkiye, Almanya ile ilişkileri kesti ve bu arada üyelerinin özgürlüğü savunmasını gerektiren BM'ye katıldı. O dönemde, Türkiye'de muhalefeti susturmak için bir savaş yasası vardı. Türklerin gözünde, polis devleti durmak zorunda kaldı ve Türk aydınları Sovyet tehdidi karşısında bu değişiklikleri savunmaya başladılar. Hükümet ayrıca, basındaki duyumlara rağmen, Türk toplumundaki bu zihniyet değişikliğini anlamaya başladı. 1945'te Sao Francisco'ya giden Türk delegasyonu, demokratik yolu izlemeyi üstlendi.⁴⁸⁰

Türk toplumunun demokratikleşmeye doğru ilerlediğini gösteren işaretler, II. Dünya Savaşı sona erdikten hemen sonra kendini gösterdi. 1945'te San Francisco'da Türkiye'yi temsil eden delegeler Reuters'e verdiği demeçte "Türkiye muhtemelen daha ileri ülkelerin anayasasına kıyasla modern bir demokrasiye doğru ilerliyor" dedi.⁴⁸¹ Riskler biliniyordu ve İsmet İnönü, demokrasinin uygulanmasıyla düşmanları cezbedebileceğini kabul etti. Ancak otoriter ve totaliter rejimler gündemde değildi; ülke demokratik ülkelerin tarafında olmayı seçmişti. İnönü için, "Türk milleti için diktatörlük kabul edilemezdi, ancak tek istediğim bu geçişin düzenli olması." Dış konjonktürde meydana gelen bu değişim Türkiye'nin dahili siyasasını da etkilemiş ve İsmet İnönü, 19 Mayıs 1945'de yaptığı konuşma ile demokrasi

⁴⁷⁹ Yaşar Özüçetin, "Demokrasiye Geçiş, Demokrat Parti'nin Kuruluşu, 1946 Seçimleri", **Türkler Ansiklopedisi XVI**, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 9-24, s. 9.

⁴⁸⁰ Muharrem Gümüş, **1950-1960 Arası Türk Dış Politikası** Abant İzzet Baysal Üniversitesi Bolu – 2006, s. 31.

⁴⁸¹ Kemal H. Karpaz, **Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller)**, Afa Yayınları, İstanbul, 1996, s. 128.

yolunda ilerleneceğini ifade etmiştir. İnönü, konuşmasında demokrasiye mutlaka geçileceğini, fakat bu geçişin sancısız gerçekleşmesi gerektiğini belirtmiştir. İnönü'nün konuşmasının ardından demokrasiye geçiş yolunda atılan diğer adım da 17 Haziran'da altı milletvekilliği için yapılan seçimlere CHP'nin (Cumhuriyet Halk Partisi) aday göstermemesidir. Halk Partisinin bu davranışı halkın seçimlere büyük ilgi göstermesine neden olmuş ve seçimlerin hemen sonrasında 18 Temmuz 1945'de ilk muhalefet partisi "Milli Kalkınma Partisi" Nuri Demirağ'ın başkanlığında kurulmuştur. 1 Kasım 1945'de de Meclis açılış konuşmasında İsmet İnönü "bizim tek eksikimiz hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır" demekle, muhalefet partilerinin doğması ve seçimlerin tek dereceli olması gerektiği üzerinde durarak Türk siyasal yaşamında yeni bir devrin kapılarının aralandığını işaret etmektedir.⁴⁸²

Atatürk'ün halefi, ülkeyi Demokrasi yoluna sokmanın dikenli göreviydi. İnönü, *"Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça memleketin siyasî ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir, diyordu."*⁴⁸³ Bu arada, Başbakan Mehmet Şükrü Saraçoğlu tenkitlere cevap verdi: "Harp bitti, fakat sulh henüz yerine oturamadı. Demokrasi yolunda çok geniş bir mesafe almış bulunuyoruz."⁴⁸⁴ Bazıları demokrasinin Türk halkının iradesinden doğması gerektiğini ve dış cepheyi aydınlatacak herhangi bir değişiklik yapamayacağını savundu. Büyük meclis, içinde şüpheli olmasına rağmen değişiklik yapması gereken kurumdu.

*"Bu gelişmeler sırasında partiye, cumhuriyete muhalif olan birçok kişinin sızdığının anlaşılması ve partinin feshinden kısa bir süre sonra Menemen Olayının gerçekleşmesiyle; çok partili demokrasiye hazır olunmadığı, yapılan yanlışların ve yapılması gerekenlerin belirlenmesi gerektiği sonucuna varıldı."*⁴⁸⁵

Atatürk demokrasi hakkında konuştu, ancak çok azı anladı. Zamanın sosyo-ekonomik yapısı, eski rejimden miras alındığı için demokrasinin anlamını anlama konusunda elverişli değildi. İdeolojik bir prensip olarak Kemalizm, toplumu demokrasiye hazırlayan yöndü. Sonuçta, ekonomik kargaşanın üstesinden gelmek için Türk toplumunun özgürleşmesini siyasi olarak hazırlamayı amaçlayan bir

⁴⁸² Dilşen İnce Erdoğan, **Demokrat Parti Kocaeli Milletvekillerinin 1950-1957 Dönemi Bütçe Görüşmelerinde Ekonomi Politikalarına Bakışı, Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu-IV Bildirileri, Cilt 2**, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları No: 42 Kocaeli, 2018, ss. 1431-447, s. 1431.

⁴⁸³ Özüçetin, *Demokrasiye Geçiş*, s. 11.

⁴⁸⁴ Vatan Gazetesi, 6 Eylül 1945, s. 2.

⁴⁸⁵ Nedim Yalansız, "1930'lar Türkiye'sinde Demokrasi ve Kemalizm Tartışmaları", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 3, Sayı 8, 1998, ss. 25-48, s. 30.

prensipti. Ancak eski rejime dönüşünü hatırlatan bir dizi olay nedeniyle, bu siyasi hazırlık durdurulmalıydı. Goloğlu, 23 Aralık 1930'daki Menemen Olayı anlamına geliyor.⁴⁸⁶ Bu olayda, askerliğini yedek subay olarak yapmakta olan öğretmen Mustafa Fehmi Kubilay'ın ve yardımına koşan bekçiler Hasan ve Şevki'nin, şeriatın geri dönüşünü talep eden bir grup tarafından öldürüldü.

Şubat 1925'te, Kürt halifeliğini restore etmek için isyancıları isyan ediyor. İsyan geniş bir alana yayıldı ve isyan bir karşı-devrimci grup olarak görüldü. Sonuç olarak, biri isyancı bölgede diğeri Ankara'da olmak üzere iki mahkeme kuruldu. Bu sonuncusu tüm ülkedeki davalara katılmak olacaktır. Anayasa mahkemelerinin bulunmaması, siyasi partilerin farklı devlet kurumları tarafından kapatıldığı anlamına geliyordu. İslam partileri, devletin laik karakterine tehdit olarak görülen dini karakterleri nedeniyle kapatıldı. 1925'te Şeyh Said'in isyanından sonra cumhuriyet yine tehlikedeydi. Bundan kurtulmak için de, zaten yapılması gizlice niyet edilmiş ve hazırlanmış olan ayaklanmayı bir an önce yapmak gerekmiş. Ayaklanmanın amacı, şeriatı sağlamaktır.

17 Şubat 1925 tarihli bir raporda deniyor ki, olay padişahlığı, halifeliği, şeriatı ve Abdülmecid'in oğullarından birinin sultanlığını sağlamak gibi gerici bir propaganda perdesinin altında Kürtçülük'tür.⁴⁸⁷ DP'nin kurulmasına, Cumhuriyet Halk Partisi'nde farklı görüşlere sahip birkaç grup bulunduğundan itiraz edildi. Partinin daha radikal üyeleri, demokrasinin cumhuriyetin istikrarı için bir tehlike oluşturduğunu ve Türk toplumunun çok partili demokrasi için hazır olmadığını savundu. Türk toplumunda laiklik çeşitli şekillerde, açık bir isyanla bile, memnuniyetsizliklerini ifade eden muhafazakâr kesimi kızdırdı.

1925'te İmam Said Menemen'de isyan etti. Çünkü şeriatı yeniden tanıtmak istiyordu. Piran'da isyan hareketi 13 Şubat ile çıktı. Hemen telgraf telleri kesilip ayaklanma ilan edildi. O andan itibaren her zaman cumhuriyete yönelik tehlike bulunabileceği algılandı. Bazı insanlar tutuklandı ve onları ölüm cezasına çarptıracak olan Bitlis Askeri Mahkemesine yollandı. Bu nedenle, Halk Partisi'nin ve Atatürk'ün radikalleşmesi de bu direniş bağlamında anlaşılmalıdır. Türkiye'de bu isyanlar sonucunda iç savaş yaşanmadı. Türkiye'de isyanlar şiddetli tedbirlerle bastırıldı.⁴⁸⁸ Ayaklanma sebebi ve zavallı halkın kandırılması konusuna gelince, ayaklananların elinde yakalanan belgelere ve öldürülenlerin üzerlerinde çıkan bir mektuba göre, güya Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti o bölgede sekiz yüz kişinin

⁴⁸⁶ Goloğlu, Devrimler, ss. 330-338.

⁴⁸⁷ Goloğlu, Devrimler, s. 115.

⁴⁸⁸ Goloğlu, Devrimler, s. 114.

öldürülmesine emir vermiş, Şeyh Sait de bunların içinde imiş. *Ayaklanma bastırılmış, bastırma hareketi başarı ile sonuçlanmış ve başarılı sonuca şiddet tedbirleri ile varılmıştı.*⁴⁸⁹

3.4.3. Tek Parti Döneminin Sonu

CHP, bu rolle rakip partileri gereksiz kılan ülkenin tüm sosyal gruplarını temsil ettiğini iddia etti. Rakip partileri olmayan bir idarenin ideolojik temelleri bazı ilkelere dayanıyordu. Uyar'a göre, ülkeyi emperyalist güçlerden kurtardığı için, CHP'nin ideolojileri, ülkeyi modernize etmenin ve kurtarmanın kendilerine kalmış olduğu fikrini kristalize etti. Bu öncül ile bağlantılı olarak, tüm bu sosyal kitleyi temsil eden ulusal partinin, sınıfsız bir toplumun inşasını gerçekleştirebilecek bir konumda olduğu fikriydi. Toplumu ikna etmek için CHP, farklı toplumsal katmanlardan gelen adayları temsil eden toplumun tüm kesimlerini temsil ettiği iddiasını güçlendirdi. Ancak bu adaylar partiye bağlı oldukları sürece büyük bir özenle seçildiler. Bu tek partili dönemde siyasî kontrol ve tüm otorite ölümüne kadar Atatürk'te yoğunlaşmıştı. O zamandan sonra güç İnönü'ye devredildi. Bu durum seçim dönemlerinde aday gösterme açısından çok netti.⁴⁹⁰

Cumhuriyet Halk Partisi düzenlemelerinin seçim için belirleyici olacağını açıklamasına rağmen, aslında adaylar Atatürk (1923-1938) ve ardından İnönü (1938-1950) tarafından aday gösterildi.⁴⁹¹ Cumhuriyet tarihi boyunca Tek parti rejiminin varlığından çeşitli faktörler sorumluydu. Menemen'deki isyanlarıyla sonuçlanan eski dini düzenden geri dönmek isteyen muhafazakâr gruplardan çoktan bahsettik. "Türk devrimi"nin eğitim, kültür ve ekonomi alanlarında başarılı olmasını sağlamak için, kalkınma politikalarını otoriter ve merkezî hükümet aracılığıyla uygulanmış; böylece istenen reformların daha kolay ve hızlı bir şekilde kurulacağına inanılmıştı. 5 Aralık 1933'te bir grup insanın Arapça dua etmek istediği Bursa'da küçük bir olay oldu. Bu nedenle cumhuriyetin kuruluşu kolay değildi. Çünkü dâhilî ve haricî olarak aşılması gereken birçok zorluk vardı. Bu, Mustafa Kemal'i Cumhuriyetin devamı için pragmatizmle hareket etmeye zorladı. Mustafa Kemal ve Türk devriminin öncüleri, önceki dönemde görülen ekonomik politika hatalarını düzeltmeyi hedefliyordu. İsyânların ortaya çıkışı, 1929'daki ekonomik çöküntü, serbest darbe girişimi deneyimi, Menemen olayı, Doğu / Kürt isyanları vb. devrimin koşullarını ve

⁴⁸⁹ Goloğlu, Devrimler, ss. 115 ve 145.

⁴⁹⁰ Önder Duman, "Tek Parti Döneminde CHP'de Bir Parti İçi Demokrasi "Denemesi", : 1939 Seçimleri ve İkinci Seçmenlerle "İstişare", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl 13, Sayı 26, Güz 2017, ss. 208-235, s. 210.

⁴⁹¹ Uyar, Tek Parti Dönemi, s. 81.

sorunlarını ağırlaştırdı.⁴⁹² Her ne pahasına olursa olsun bu tür olaylardan kaçınılmalıydı ve bunu başarmanın yolu, karşıt fikirlere yol açacak özgürlükleri sınırlamaktı.

“Gerçekten de otoriter ve totaliter ideolojilerin giderek yayılmaları ve dünya ekonomik krizi, CHF’yi (Cumhuriyet Halk Fırkası) yeni arayışlara yöneltmiştir. Türk Devriminin eğitim, kültür ve ekonomi alanlarında da etkin olabilmesi amacıyla toptan kalkınma politikaları uygulanmaya başlanmış ve bunları daha kolay ve hızlı bir şekilde gerçekleştirmek için otoriter bir yönetim kurulmuştur.”⁴⁹³

CHP'nin çok partiliğin getirilmesi fikrini İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesine rağmen iyi sindiremediğini belirten yazarlar var. Kanıt olarak CHP partisi, 4 Aralık 1945'te gazetelerin kapatılmasını emretmeye başladı çünkü kapatılması gereken kötü kokan gazeteler vardı. Dönemin başbakanı Saraçoğlu'ya göre, “iki tane fena kokan gazete vardı, onları susturduk, mesele kalmadı” demişti.⁴⁹⁴ Bu sözleri de hadisenin hükümet içinden planlandığını açık bir şekilde kanıtlamaktaydı.⁴⁹⁵ Ertesi yıl, rejimi eleştiren gazeteler de kapatıldı. Tüm bunlar, CHP'nin demokrasiyi özümsemediğini, uluslararası baskıyla değişmeye zorlandığını gösteriyor. Diğerleri, değişikliklerin parti içi muhalefetten kaynaklandığını düşünüyor; çünkü iktidar partisi içinde demokrasiyi destekleyen insanlar vardı. Bununla birlikte, devlet güvenliğinin çok partiliğin bağlamında güvence altına alınması gerektiği konusunda uyardılar. CHP, “hiç kimsenin 5 milyon hektardan fazla toprağa sahip olmayacağını” belirten toprak yasaları üzerine bir meclis tartışması yapmış. Tasarı onaylandı, ancak uygulanması başarısız oldu. Kabul edilenlerin çoğu kağıt üzerinde kaldı, çünkü parti içinde söz konusu yasaya karşı muhalefet vardı.

“Toprak kanunu müzakerelerinde Adnan Menderes Hükümetin son anda tasarıya müdahalesini eleştirerek dikkati çekmiş, konuşmasında; “Memleketin selâmeti için şart olan ve son zamanlarda gelişmekte olan tartışma hürriyetinin bu kanun meclise getirilince durdurulduğunu, Tek parti sistemi devam ettikçe anayasaya aykırı olan durumun daha da esef edilecek bir hal aldığı belirterek masrafsız ya da az masrafla ekilen toprağın iki katına çıkarılabileceğini söylüyordu. Menderes, kurulması istenilen Çiftçi Ocaklarını ise geri bir zihniyet olarak nitelendiriyordu. Tasarı aleyhine konuşan milletvekilleri Adnan Menderes, Refik Koraltan, Emin Sazak, Celâl Bayar, Fuat Köprülü, Hikmet Bayur ve Recep Peker gibi önemli isimlerin hükümete muhalif oldukları sonucunu çıkardı.”⁴⁹⁶

⁴⁹² Sedat Gencer, **1930-1938 Döneminde Türk İnkılâbı'nı Teorileştirme ve Yorumlama Denemeleri**, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta: 2011, ss. 4-5.

⁴⁹³ Uyar, Tek Parti Dönemi, s. 78.

⁴⁹⁴ Sanem Gök, **Türk Siyasal Yaşamında Vatan Gazetesi (1950-1960)**, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2003, s. 20.

⁴⁹⁵ Ayhan, İnönü Dönemi, s. 542

⁴⁹⁶ Özüçetin, Demokrasiye Geçiş, s. 12.

Bundan sonra, kendini sadece Parti Meclis Grubunun kapalı oturumlarında gösteren muhalefet ilk kez kamuoyu karşısında ortaya çıkıyordu. Yeni yasa Türklere fayda getirmedi ve partinin halkla olan imajını geliştirmede. Parlamento hükümete karşıyken, halk parlamentoya karşı çıktı, bu yüzden de yasa uygulanmadı. Ekonomik açıdan, borç artmakta ve hükümet enflasyonu arttıracak cevap olarak para vermişti. Enflasyon, idari bürokraside gerginlikler yaratan kamu görevlilerinin alım gücünü azaltmıştır. Sonuç olarak, tek partinin oybirliğiyle aldığı kararlar ulus için önyargılıydı. Ülkede olanlar sayesinde, CHP kubbesinde demokrasi karşıtı konuşmalar yer almaya başladı. Demokrasi ile ilgili farklı bakış açılarını savunan üç akım vardı. İlk grup, tek parti sisteminin halkı empoze ederek sürdürülmesi gerektiği görüşündeydi. İkinci grup, partinin, Atatürk reformlarını korumak için ülkenin demokratik bir devlette bile egemen kalacağı şekilde ülkenin sosyal ve eğitim sorunlarını çözmesini savundu.

Üçüncü görüş, Türk toplumunu siyasi şeylerle bölmek için demokrasiyi kabul etmenin gerekli olduğuydu. Türk yaşamının siyasal yönleri halk tarafından tartışılacak. Siyasi iktidarın yorgunluğu ve kararların zayıflığı muhalefet hareketinin ilerletilmesinde belirleyici oldu. Muhalefet hareketi basına, savaş sırasında Sensura ile olan tek partinin ağırlığını hissettiğini söyledi. İnsanlar, CHP'yi iktidardan çıkarabilecek bir partiyi merakla bekliyorlardı. CHP, durumu 15 yıl önce olmuş gibi anladı ancak şimdi uluslararası gerçeklik farklıydı. 25 Temmuz 1945, ahlaksızlığı, yalanı ve iktidarın kibrini kınayan Demokrat Partinin statüsünü yazdı. Devletçilik kınandı ve önemli değişiklikler vaat edildi.

3.4.3.1. Çok Parti Dönemi

Uyar'a göre, *"Batı dünyasında kurulan siyasal partilerin, modernleşmenin sonucu olarak ortaya çıktıkları görülmektedir. Bu nedenle, söz konusu partiler sanayileşmenin de etkisiyle oluşan modern toplumsal sınıfların /kesimlerin çıkarlarını temsil etmek durumundadır. Türkiye'deki siyasal partilerin ortaya çıkışında ise, durum tamamen farklıdır. Yani, Türkiye'deki partiler modernleşmenin sonucu olarak ortaya çıkmamışlardır; bununla bağlantılı olarak, Türkiye'deki toplumsal kesimlerin çıkarlarını savunmak amacıyla kurulmadılar; yine bununla bağlantılı olarak onların sorunu toplumu kurtarmak değil, devleti kurtarmaktı."*⁴⁹⁷ DP'nin doğuşuna yol açan iç muhalefet Mayıs 1945'te çok iyi yükseldi. 21 Mayıs'ta

---

⁴⁹⁷ Uyar, Vatan Cephesi, s. 15.

başlatılan bütçe müzakereleri CHP’de etkili bir iç muhalefetin varlığını gösterdi. 29 Mayıs’ta, bütçe için Başbakan Saraçoğlu’na yedi milletvekili oy kullandı. Partide ve rejimde serbestleşme çağrısı yapan bir belge sunan “Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü” ayrı bir grup olarak kabul edildi. Bu dört isim, toprak yasalarına muhalif olmaları ve partinin yeniden örgütlenmesi çağrısında bulunmaları nedeniyle ortaya çıktı, böylece bazı demokratik eylemler güvence altına alındı. Nansu, Köprülü, Koraltan ve Menderes arasında çok fazla yazışma vardı. Bunlar, gazete yazıları nedeniyle Parti Disiplinine uymadıkları gerekçesiyle partiden ihraç edildi. Birkaç ay sonra Celal Bayar CHP’den istifa etti⁴⁹⁸ ve parti krizini hızlandırdı.⁴⁹⁹ (Ekte)

“7 Haziran 1945 tarihinde CHP Meclis Grup Başkanlığına DP’nin kurucuları olacak olan dört milletvekilinin imzasını taşıyan bir karar verilmiştir. Bu kararda imzası olan milletvekilleri Aydın milletvekili Adnan Menderes, İzmir Milletvekili Celâl Bayar, İçel milletvekili Refik Koraltan ve Kars milletvekili Fuat Köprülü’dür. Dörtlü Karar’ın liderliğini yürüten, İzmir milletvekili eski Başbakanlardan Celal Bayar, gerek Çiftçiyi Topraklandırma Kanunuyla ilgili görüşmeler esnasında gerekse Bütçe görüşmelerinde olumsuz oy vermiş ve bununla birlikte hiç konuşma yapmamış ve görüş açıklamamıştır.”⁵⁰⁰

Tek parti sistemindeki ekonomik yapıda piyasa ekonomisinin önemi, tarımda mekanizasyon, kentleşme, iç göç ve nüfus artışı gibi faktörler hükümet politikalarını etkilemeye başlamıştır. Böylece, bu süreçte parti içinde farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Parti içi muhalefetin görüşlerinin sadece bu konularda değil, laiklik, köy enstitüleri ve eğitim konusunda da olduğu görülüyor. Parlamentodaki biri, halkın henüz demokrasi için hazır olmadığını ve ikinci siyasi parti için zaman olmadığını belirtti. “Çok partili yaşama geçiş sürecinde Türkiye, uzun süren bir tek parti döneminden sonra tekrar çok sesli bir döneme girdi. Bu dönemde birçok siyasal partinin kurulduğu, sendikal örgütlenmelerin başladığı ve farklı ideolojik eğilimlerde pek çok gazete ve derginin çıktığı görülmektedir.”⁵⁰¹ Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1946 ve 1947 Olağanüstü Kongrelerinde verdiği kararlar, partinin iç muhalefetindeki birçok konudaki değişimi ortaya koyuyor.⁵⁰²

“Serbest Fırka’nın kapatılmasından sonra tek başına iktidarda kalan CHP, kendisini birdenbire o zamana dek alışmadığı tepkiler karşısında buldu.

⁴⁹⁸ BCA: 490-1-0-0 / 5-27-17, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü’nün CHP’den İlişğinin Kesildiğı. (22.09.1945).

⁴⁹⁹ Serhat Kabataş, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Okan Üniversitesi, İstanbul, Mayıs, 2013, s. 7.

⁵⁰⁰ Zahide Sungur, “Demokrat Parti Döneminde (1950-1960) Tarım Politikaları ve Etkileri”, Süleyman Demirel Üniversitesi, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 8. Sayı 14, Mart 2016, ss. 1-24, s. 3.

⁵⁰¹ Uyar, Vatan Cephesi, s. 29.

⁵⁰² BCA: 490-1-0-0 / 572-2277-3, Aydın Milletvekili Adnan Menderes ile Kars Milletvekili Fuat Köprülü’nün Partiden İhracı ve Onların Savunmaları, Yazılarının Çıktığı Birkaç Gazete Nüshaları ile TBMM Tutanak Dergisi. (06.02.1947)

CHP aleyhtarı eleştiriler basının, din ve içtima özgürlüklerinin kısıtlanmasını, ekonominin devlet elinde bulunmasını ve devletin çıkarlarına hizmet etmesini kapsıyor ve bu eleştiriler halk arasında da geniş yankılar uyandırıyor. Muhalefet eylemleri, ancak kısa bir süre parlamento dışı kaldı. Ocak 1946'da eski Halk Partili Adnan Menderes'le Celal Bayar'ın başkanlığı altında Demokrat Parti (DP) kuruldu. Bu partinin politik, kültürel ve ekonomik alanlarda devlet kontrolünün gevşetilmesine taraftar olmasına önceleri CHP şiddetle karşı çıktı. Ancak DP'nin öne sürdüğü istekler geniş halk kitleleri tarafından o derece benimsenmişti ki, CHP bu istekleri görmezlikten gelemeydi. 1946 yılında iki dereceli seçimden tek dereceli seçime geçildi. Ayrıca basın ve üniversite üzerindeki hükümet kontrolü hafifletildi ve çeşitli sınıfların politik örgütler kurma yasağı kaldırıldı. Hükümet, 1947 yılında İstanbul ilindeki sıkı yönetimi kaldırdı. Sıkı yönetimi döneminde hükümet, Türk gazetelerini büyük bir çoğunluğunu sansür altına almıştı. 1948 ve 1950 yıllarında, seçimlerde tek parti döneminde uygulanan müdahaleler de ortadan kaldırıldı. Bu tedbirlerin amaçları 1947'de devlet başkan İnönü tarafından şöyle açıklanmıştır: "ihtilal yolunda olmayan, kanuna uygun bir muhalefet partisi, iktidardaki partinin sahip olduğu halklardan yararlanmalıdır."⁵⁰³

Baytal'a göre, liberal ekonomiye geçiş, özellikle DP'nin iktidara girmesi gibi siyasi olaylar tarafından motive edildi. Baytal'ın tezi, Tek Parti Döneminde ekonomik tabanın çok fazla değişmediği yönündedir. Ancak siyasi olayların tek parti döneminde gözlemlenen ekonomik olaylardan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Elbette tarih, geçmişin şimdiki zamanla bir arada yaşadığı sürekli bir süreç olarak görülmelidir. Tüm insanlar zamanlarının bir ürünüdür. Cumhuriyetin milliyetçileri ve kurucuları ile Cumhuriyetin ilk yıllarının aktif gücü Osmanlı Devleti'nde doğmuştur. Becerileri, değerleri ve dünya görüşü bir Osmanlı mirasıydı. Özgürlük arzusu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki özgürlük eksikliğinin sonucuydu. Böylece cumhuriyetçi değerleri özümsemiş olduklarında, Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras aldığı değerler kayboluyordu.

"7 Ocak 1946 tarihinde kurulan DP, kurulduğu tarihten itibaren en büyük muhalefet partisi olma potansiyeline sahip bir parti olarak algılanmıştır".⁵⁰⁴ 7 Ocak 1946'da, DP, sonuçları bir isyana yol açan geçmişte aynı hataları yapmamak için belirli koşullar altında kuruldu. Yeni partinin tüzüğünün yazarı, ilgili bazı şeyler hakkında sorulduğu içişleri bakanlığına çağrıldı. Devletin dış politikasında hiçbir kesinti olmayacağına ve laikliğe dokunulmayacağına söz verdi. Parti programı, kurulduğu ve demokrasiye odaklandığı ve CHP'nin hatalarını eleştirmede gün açıklandı. İşadamları, uzun zaman önce aldatılmış insanları kurtarmak için parti tüzükleri yazdı. Yeni parti elverişli bir ortam buldu çünkü insanlar sansür, bürokrasi

⁵⁰³ Steinhaus, Atatürk, ss. 143-144.

⁵⁰⁴ Kabataş, Siyasal Partiler, s. 7.

ve savaş döneminin yasaklarından bıkmıştı. Hükümet uzun süre kendini kurtaramayacağı konusunda yıprandı. CHP partisinin adamları kafasında bile, demokratik muhalefet fikri kristalleşmeye başladı. Üyelerinden biri "gagasız bir kuş gibi olduk" dedi. Demokrasiyi reddetmek için CHP'li siyasetçiler devrimin başarılarını baltalayacağını söyledi.

Ancak bu, kamuoyu ve eğilime aykırıydı. Demokrasi ile ilgili yasal tartışmalar başladı ve bazı yasakları kaldırarak İnönü için bunun koşullarını yarattı. Nisan-Temmuz 1946'dan itibaren birçok anayasa kanunu ve değişikliği revize edildi ve valilerin yetkileri azaldı. Basının suçları birbirine karışmıştı ve gazetecilere ek olarak derneğin kurulmasında özgür olan 1940 tarihli savaş yasası kapatıldı. Bu değişiklikler hem iktidar partisinde hem de genel olarak toplumda iyi karşılandı. CHP, yöneticilerinin görevlerini yenilemeye başladı ve radikal kanat yön pozisyonlarından çıkarıldı. CHP, uzun süre seçimleri kaybederek muhalefeti susturmak için şiddetli yöntemlere başvurdu. Ancak bu kez partinin olağanüstü demokratikleşme kongresinde yeni bir ulusal lider seçildi. Demokrasinin önündeki engeller cumhurbaşkanlığı desteği ile kaldırıldı. Atatürk'ün ölümü ile birlikte cumhurbaşkanı statüsünü oluşturmuştu, ancak bu kez CHP anti demokrat bir parti gibi görünmeyecek şekilde gerçeği değiştirmeyi kabul etti. Değişiklikleri öneren İnönü'nün kendisi idi. Türkiye'nin taleplerini ancak demokratik ülkeler topluluğuna girerek modernize edebileceği gerekçesiyle Rus talepleri göz ardı edildi. 1947'de Türkiye ve Yunanistan da dâhil olmak üzere Batı ülkelerine yardım etmek için bir paket içeren Marshall Planı geldi. Bu plan, bu ülkelerin halklarının ihtiyaçlarını büyük ölçüde hafifletti ve Sovyet yanlısı hareketlerin Türkiye'den sürülmesine neden oldu. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından başlayan komünizmle mücadele kapsamında çok sayıda komünizm yanlısı gazete, mecmua ve parti kapatılmıştır.⁵⁰⁵

Fakat Parlamentodaki muhalif milletvekilleri, basın özgürlüğünün güvence altına alınmasına büyük katkı sağladı. Adnan Menderes, bu aşamada, ülkedeki özgürlüğü güvence altına almak amacıyla, basın kanununun bazı maddelerini değiştirmek için yasa tasarısı ile öne çıkıyor. CHP, Menderes'in müdahaleleri konusunda gergindi, ancak 13 Haziran 1945'te 50. madde değiştirildi. Basında parlamento tartışmalarını yayınlama yasağı eleştirildi. Özgür basının halkın vicdanı için çok faydalı olacağına inanılıyordu. Eleştiriler, bazı gazetelerin yeniden açılmasına izin vermede yardımcı oldu. CHP, basını daha yapıcı ve faydalı hale getirmek için çeşitli komisyonlar da kurmuştur. Kurulan komisyonlar hazırladıkları

---

⁵⁰⁵ Ayhan, İnönü Dönemi, s. 588.

raporlarla, CHP'nin basın politikasını belirlemiştir. Savaşın ardından başlayan demokrasi söylemlerinden, basın da yararlanmıştır. Basının özgürlüğünü kısıtlayan birçok düzenleme kaldırılmaya başlanmıştır. O yıllarda basın özgürlüğünü en fazla İnönü'ye muhalifliğiyle bilinen Vatan gazetesi savunmuştur.⁵⁰⁶ Ancak San Francisco konferansından önce bazı gazeteler kapatıldı. Yeni partinin kurulması hükümetten hoşlanmadığı için değildi. İkinci bir partinin kurulması, hükümet üzerinde kontrolü garanti altına alacaktı. 1950'de DP, tek partinin üstünlüğüne son veren seçimleri kazandı.

3.4.4. Demokrat Parti Dönemi Değişimleri (1950-1960)

"Türkiye'de çok partili hayata geçiş, II. Dünya Savaşı'nın bitiminde 1945'de başlamıştır. Değişen dünya koşullarının etkisiyle "Demokrasi Cephesi"ni tercih eden Türkiye'de iç politika da hareketlenmeye başlamıştır. 1923'den beri kesintisiz iktidar da olan CHP, ekonomik ve sosyal sıkıntıların tek sorumlusu olarak görülmektedir. Türkiye'de giderek daha da gelişen ticaret ve tarım burjuvazisi savaş döneminde elde ettiği ekonomik gücü siyasal iktidarla da birleştirmek istemiştir. Türkiye'de çok partili hayatın ilk siyasi partisi, Nuri Demirağ tarafından 7 Temmuz 1945'de İçişleri Bakanlığı'na verilen kuruluş dilekçesinin 18 Temmuz 1945'de onaylanması ile kurulan Milli Kalkınma Partisi olmakla birlikte bu parti halkın desteğini ve sempatisini çekme konusunda yetersiz kalmış, Genel Başkanın sık sık verdiği kuzu ziyafetlerinden ötürü partinin adı halk arasında "Kuzu Partisi"ne çıkmıştır".⁵⁰⁷

3.4.4.1. Tarım ve Eğitim

Demokrat Parti'nin anlamlı bir zaferi vardı, ancak aşırı ekonomik liberalleşme sebebiyle eleştirildi.⁵⁰⁸ DP hükümetinin ilk yılında, ülke, 1950 ve 1951 tarımsal mahsullerinin iyi hasadı sayesinde, kısmen benzeri görülmemiş bir gelişmeye tanık oldu.⁵⁰⁹ *"Yadsınamayacak olan, bu dönemde (Özellikle ilk yıllarda) Türkiye'nin o vakte kadar görülmemiş bir gelişme içine girdiğidir. Üretim artmış, millî gelir hızla yükselmiş, karayolları, barajlar vb. yapılmıştır. Buna bağlı olarak, köy enstitülerinin baltalanmış olmasına karşın, eğitimde de kurum, öğretmen ve öğrenci sayılan on*

⁵⁰⁶ Ayhan, İnönü Dönemi, s. 586; 589.

⁵⁰⁷ Filiz Çolak, "Demokrat Parti Dönemi'nde TBMM'deki Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Faaliyetleri (1950-1960)" **Her Yönüyle Sivas Uluslararası Sempozyumu**, 2019, ss. 641-676, s. 342.

⁵⁰⁸ BCA: 490-1-0-0 / 267-1066-1, **Menderes Hükümeti'nin Programına Yapılan Tenkitler**. (30.05.1950).

⁵⁰⁹ BCA: 490-1-0-0 / 578-2299-6, **İkinci Adnan Menderes Hükümetinin Programı Dolayısıyla CHP Tarafından Yapılan tenkit**. (02.04.1951)

*yılda bir kat artmıştır. Silahlı kuvvetler, sağlanan dış yardım sayesinde, eskisinden çok daha güçlenmiştir.*⁵¹⁰

3.4.4.2. Dış Politika

1950'nin sonunda hükümet, ülkenin NATO'ya kabul edilmesinin garantisi görülen bir önlem olarak Kore'ye asker gönderdi. Ülke 17 Ekim 1951'de davet edilip resmi girişi 1952'de olacaktı. Türk askerlerinin yabancı görevlere katılımı, düşman ülkelerle diplomatik ilişkilerin gelişmesine önemli katkı sağlamıştır. Türkiye'nin NATO'ya girişinin faydaları diplomatik ilişkilere de yansıyor. Çelik, bize Yugoslavya örneğini tarihsel bir bakış açısıyla gösteriyor. Balkanların modern tarihi, yüksekliğin büyük güçlerinin yardımıyla inşa edildi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, bazı Türkler Kosova ve Makedonya dâhil birçok bölgeye kaçıp orada bir azınlık topluluğu oluşturdular.⁵¹¹

1951'de Yugoslavya'da yaşayan Türklerin torunları bir azınlık grubu olarak kabul edildi. Etnik bir azınlık olarak tanınması, Türk toplumuna farklı kültürel topluluklar yaratma ve çocuklarını kendi dillerinde eğitime hakkı verdi. Belki de Yugoslav hükümeti, Türk hükümetinin nezaketini bu hareketle karşılamayı amaçlıyordu. İlişkilerdeki bu gelişme, 35.000 kişinin 1953'teki nüfus sayımında Türk olarak kendilerini ilan etmesine izin verdi 1948'deki nüfus sayımında, 1.300 Türk, başkalarının düşman hükümetle bağlantı kurmaktan kaçınmak için Arnavut olduklarını iddia ederken, Türk olarak kendilerini ilan ettiler. Bu durum yeni bir Yugoslavya anayasasının kabul edildiği 1974 yılına kadar sürdü. Makedonya'da Türkler, Arnavutların asimilasyon politikasına düştüler, bu da nüfuslarını 1953'teki nüfusun% 15,6'sından 1991'deki% 3,9'a düşürdü.⁵¹²

Ancak Kosova'nın aksine, Makedonya'nın Halk Cumhuriyetinde Türkler en baştan etnik azınlık olarak kabul edildi ve böylece kendi başlarına çeşitli eğitim ve kültür etkinlikleri geliştirdi. 1980'lerin sonunda, tarafsızlıklarına rağmen, Türkler kendilerini Sırp-Arnavut ihtilafının ortasında buldular.⁵¹³ 1954'ten itibaren, muhalefet ile hükümetteki parti arasındaki gerilimler kendini göstermeye başladı. Gerginliğin en önemli nedeni CHP varlıklarına el konulmasıydı.

⁵¹⁰ Tunçay, Türkiye Tarihi 4, s. 178.

⁵¹¹ Bilgin Çelik, **Dağılan Yugoslavya Sonrasında Kosova ve Makedonya Türkleri**, Yeniden "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i" Hukuk Yayınları, Antalya, 2008, ss. 59-102.

⁵¹² Çelik, Dağılan Yugoslavya Sonrasında, ss.19-58

⁵¹³ Çelik, Dağılan Yugoslavya Sonrasında, ss.103-166; 167-171.

3.4.4.3. Demokrat Parti Hükümeti

14 Mayıs 1950 seçimleri, Türk siyasi tarihinde yeni bir aşamaya başladı. Bu, cumhuriyetin ilanından 27 yıl sonra, özgürlükçü parti CHP'nin yönetimini sonlandırdıktan sonra gerçekleşti. Demokrat Parti'nin ekonomik politikaları, öncüllerinin desteklediği politikalardan çok farklıydı.⁵¹⁴ *"Bu tarihinde yapılan seçimlere yedi parti katıldı: (CHP) bütün illerde, (DP) Hakkâri hariç bütün illerde, Millet Partisi (MP) 22 ilde, Milli Kalkınma Partisi (MKP) 3 ilde, Toprak Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi (TESTP), Türk Sosyal Demokrat Partisi (TSDP) ve İşçi Çiftçi Partisi (İÇP) sadece İstanbul'da seçimlere girdi. Seçim sonuçlarına göre DP %53.3 oranla 408 milletvekilliğinin sahibi olurken CHP %39.9 oranla 69 milletvekilliği kazanmıştı."*⁵¹⁵ 1950'den sonra, tarımsal ürünlerin ihracatına olanak sağlamak için, Türkiye'de tarımın mekanizasyonu genişletildi. 1950-1954 arasında, tarımın GSYH üzerindeki etkisi yılda yaklaşık% 13 idi. Bu olumlu ekonomik gelişme sayesinde DP, bütçe açığını görev süresinin ilk yıllarına aksine düzenli olarak kapatmayı başardı. İhracattaki artış, sadece bütçe açığını kapatmakla kalmayıp aynı zamanda GSYH'yi de arttırdı. Böylece, 1954'ten sonra kişi başına düşen milli gelirdeki artışta,% 3,5'lik bir başarı oranı elde edildi. Bununla birlikte, bu başarı kalıcı olmayacak ve bu iyimser hava ekonominin bozulmasından zarar görecektir. Ekonomik büyümedeki yavaşlama, yalnızca DP hükümetinin zayıf politikalarından değil, aynı zamanda kötü hava koşullarından kaynaklanan düşük tarımsal üretimin etkisinden kaynaklandı.⁵¹⁶

DP'nin özel sektöre verdiği destek, dokuma endüstrisinin ekonomide tarımla birlikte gelişmesine yol açarken, 1950'lerde olduğu gibi beklediği yerli yatırımları tam olarak gerçekleştirmedi. 1953 Kore Savaşı'nın sona ermesi, hükümetin dış ticarete daha fazla odaklanmasından dolayı Türk ürünlerine olan talebin azalmasına yol açtı. Ekonomik koşulların bozulması enflasyona neden olmuş ve ekonomi olumsuz veriler kaydetmeye başlamıştır. DP yönetimi altındaki liberalizm yalnızca özel sektörde değil, kamu sektörü ekonomisinde de ün saldı. Konuyla ilgili olarak Menderes 26.5.1954 tarihinde hükümet programı dolayısıyla yaptığı konuşmada partisinin gerçekleştireceği ekonomik icraatları şöyle sıralıyordu:

"Nüfusumuzun % 80'inin iştiğal mevzuunu ve geçim vasıtasını, milli ekonomimizin temelini, sanayi ve ticaretimizin ana kaynağını teşkil eden ziraatımız büyük bir dikkat ve ehemmiyetle ve ön planda ele alınacaktır. Memleketin iktisadi cihazlandırılması süratlendirilecek, bütün malî ve

⁵¹⁴ Sungur, Demokrat Parti, s. 2.

⁵¹⁵ Özüçetin, Demokrasiye Geçiş, ss. 27-28.

⁵¹⁶ Baytal, Demokrat Parti, ss. 545-567.

*iktisadî imkânlarımız, azami nispette iktisadi kalkınmanın emrine tahsis olunacaktır.*⁵¹⁷

Öncelik tarıma verildi ve burjuva sınıfının yaratılmasını sağlamayı amaçlıyordu. Bunun için, Devlet sadece ulusal işadamlarıyla değil, ekonomiyi yabancılara da açmalı. Petrol kanunu yardımıyla birçok yabancı şirket kuruldu. Petrol kanunu 7 Mart 1954'te kabul edildi. Şimdi muhalefetteki CHP, Demokrat Parti hükümetini eleştirmeye başladı. Ancak politik bir alternatif sunmadılar ve parlamenter azınlık oldukları için yasaların onaylanmasını önleyemezler. 18 Ocak 1955'te ise DP grubundan Kenan Akmazlar, Hâluk Timurtaş, Ekrem Cananî ve Feridun Engin, hükümetlerinin ekonomi politikasını eleştiren bir rapor hazırladılar. Raporda hükümetin ekonomi politikasındaki sorunlar; plansızlık, pahalılık, karaborsacılık ve ithal malları başlıkları altında toplanıyordu.

DP içinde benzer eleştiriler 29 Mayıs 1955'teki Manisa il kongresine de yansımıştır. İthal ürünlerin kontrolüne yönelik tedbirlerin getirilmesi ve yerli üreticilerin savunulması sorunu çözmedi. Hükümetin dış güvenilirliği sarsıldı. Tarımsal gelirler azaldı ve tarımla uğraşan insanlar azalmaya başladı. Nüfus, tarımdan diğer faaliyet kollarına taşındı. Kent nüfusu, kentlere yeni zorluklar getirerek artmaya başladı. 1950'lerde tarımla uğraşan nüfus % 84,1 iken 1955'ten sonra bu oran % 76,8 e düşmüştür. Buna karşılık sanayi gelirleri yükseldiği gibi, sanayideki faal nüfus miktarı da artmıştır. Faal nüfusun tarımdan sanayiye hızlı geçişi, sanayi gelirlerinin artışı sağladığı gibi milli gelirde de hızlı bir yükselişe neden olmuştur. Örneğin, 1950'lerde sanayideki reel gelir % 61,4 iken bu yıldan sonra yıllık artış hızı % 10,2'ye yükselmiştir. 1950 yılında sanayi gelirleri o yıl milli gelirinin % 11,1'ini teşkil ederken bu oran 1956'da % 12,3'e yükselmiştir. Buna bağlı olarak da sanayide çalışan faal nüfus oranı 1950'de % 4,1 iken 1956'da % 6,8 oranında bir artış göstermiştir.⁵¹⁸

*"3 Eylül 1953'te ithalata kota uygulamasını kabul etmek zorunda kalmakla beraber 1958'e kadar içerden ve dışarıdan gelen planlama baskılarını darbe deva olmayan bir takım iktisadi tedbirlerle geçiştirmişti. Türkiye bu tarihte IMF'ten borç takvimi üzerinde düzeltme isteyen ilk ülke olurken, OEEC (Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü) Genel Konseyi Mayıs 1958 yılında Türkiye için sert önlemlere başvuracağını açıklamıştır. Tedbirler, Haziran'da Türkiye'ye gönderilen komisyon tarafından açıklanmış ve "beş yıllık planlama" isteği ilk defa resmen dile getirilmişti."*⁵¹⁹

⁵¹⁷ Erdoğan, Ekonomi Politikalarına Bakışı, s. 1433.

⁵¹⁸ Baytal, Demokrat Parti, ss. 545-567.

⁵¹⁹ Erkan Tural, **Türkiye'de Kamu Yönetimi Eğitiminin Todeie Tarihi (1940-1990)**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 2014, s. 126.

3.5. TÜRKİYE CUMHURİYETİ KOALİSYON HÜKÜMETLERİ

Türk demokrasisinin ilk aşaması askeri bir darbeyle durduruldu. 1946'dan 2015'e kadar demokrasinin ortaya çıkmasından ordu, günün hükümetini dağıtarak demokratik hayata dört kere müdahale -27 Mayıs 1960; 12 Mart 1971; 12 Eylül 1980 ve 28 Şubat 1997'de- etti. Bu dönemde yapılan askeri müdahalelere rağmen, Türk halkının süregelen demokratik isteği, orduyu iktidarı sivillere geri vermeye zorladı. Türk ordusu, Türkiye'nin en saygın kuruluşlarından biridir.⁵²⁰ Osmanlı İmparatorluğu zamanından itibaren ordu, modernleşmenin arabulucusuydu, bu yüzden müdahalesini cumhuriyetin kuruluşuna rehberlik eden değerleri geri kazanmanın bir aracı olarak görülmekteydi.

3.5.1. 27 Mayıs 1960'de Sürecini Öncesi ve Sonrası

27 yıldır iktidarda olan bu parti, iktidara el koyan kıskanılacak bir miras biriktirmişti. İktidarın siyasi muhalifleri önünde nasıl hareket ettiğinin ihmali, iktidar partisinin tutumunu değiştirmesine neden oldu. DP diktatör bir parti oldu ve basını kontrol altına alarak, geçmişte kendisini 1940'larında CHP'nin yerini işgal eden bir tavır aldı. DP içten kötü zamanlar geçiriyorsa da aynı şey dış düzlemde de söylenemez.

“Dış politika DP politikalarını kurtardı. Hükümet, liberal politikaları benimsemenin yanı sıra, Batı ülkeleri ve Orta Doğu'daki uydu ülkeleri ile anlaşmalar imzalayarak uluslararası alanda kendisini güçlendirdi. Yeni DP iktidarı, bu dönemin başında, memurlara karşı bir dizi önlem almıştır. Bunların başında, emeklilik için gerekli en az hizmet süresinin 30'dan 25 yıla indirilmesi ve emekliye sevk kararına itiraz yolunun kapatılması gelmektedir. Getirilen bu hükümler, o vakte kadar özel güvencelerden yararlanan Yargıtay, Danıştay ve Sayıştay üyeleriyle Üniversite profesörlerini de kapsamakla, bu kurumların bağımsızlık ve özerkliği zedelemekteydi.”⁵²¹

1957'den itibaren, özellikle ABD bütçe açığını kapatmak için parasal bir kredi vermeyi reddettiği zaman, hükümet krize girdi. Popüler hoşnutsuzluk, iktidardaki parti içinde bile, Türkler arasında kendini göstermeye başladı. İç baskıcı yol ve denizaşırı para kazanmanın zorluğu, PD hükümetinin neden uçuruma doğru hareket ettiğini açıklıyor. Demokrat Parti, değişiklik yapmak yerine eleştirel gazetecileri takip ederek ve yargının kontrolünü alarak sosyal kontrol yöntemlerini güçlendirdi. Kıbrıs'ın eklenmesi talebiyle bağlantılı 1955 olayları, ülkenin bazı bölgelerinde

⁵²⁰ Ali Arslan, Türkiye'nin Modernleşme Sürecinde Atatürk, Türk Ordusu Ve Türk Askeri Elitleri, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi** ISSN: 1303-5134, 2010, ss. 1-28, s. 3.

⁵²¹ Tunçay, Türkiye Tarihi 4, s. 181.

gösterilere neden oldu. Hükümet, İstanbul, İzmir ve Ankara'da sıkıyönetim kanununu uygulayan durumdan yararlandı. Dördüncü Menderes hükümeti, daha fazla demokrasi vaadi ve baskıya son verme vaadiyle kuruldu. Ancak çok geç kalmıştı ve DP muhalefetten gelen eleştirilere maruz kaldı. Halkın hoşnutsuzluğu, parti zayıfladığında 1957 seçimlerinde kendini gösterdi. Ancak, bu hoşnutsuzluğa rağmen, parti çoğunluğu tutmayı başardı. *“DP, 1957 seçimlerinden zaferle çıkmasına rağmen, aldığı oylar bakımından tüm muhalefet partilerinin aldığı oylardan daha az oy aldı ve yine ilk kez -1950'den bu yana-, % 50'nin altına düştü. Seçimler sona erdikten sonra, muhalefet partileri iktidarın azınlığa düştüğü ve iktidardan ayrılması gerektiği şeklinde propaganda yapmaya başladılar.”*⁵²² Tunçay bunu şöyle açıklar:

*“Uygulanan çoğunluk sisteminin sonucu olarak, DP yine de milletvekilliklerinin üçte ikisinden fazlasını kazanmıştı. Meclis içindeki bu abartmalı üstünlük, onlara muhalefetin gelişmesini engelleyebilecekleri sanısını vermiştir. Yeni dönemin hemen başında TBMM İç Tüzüğünde yapılan değişiklikler, böyle bir amaca hizmet etmektedir. Milletvekillerinin denetim olanakları kısılmış, dokunulmazlıklarının kaldırılması kolaylaştırılmış, onlara verilebilecek cezalar arttırılmıştır.”*⁵²³

Otoriterizm, DP rejimi altında şekillenmeye başladı. Dokuz Subay Olayı'nın kilit bir aktör olan Samet Kuşçu (1918-2004), hükümeti darbenin hazırlanması konusunda uyaracaktı ancak duyulması yerine hakaretten mahkûm edilmişti. Dış politikada, 1959'da Irak'ta olaylar yaşandığında, hükümet Amerikan birliklerinin ülkeye gelmesini engelleyemez. Bu muhalefet güçleri tarafından reddediliyordu. Kıbrıs'ta İngiltere-Yunanistan, Türkiye ve Birleşik Krallık arasındaki Kıbrıs sorunu, Londra Menderes'in bombalanmasıyla birlikte, siyasi iç gerilimleri azaltmaya yardımcı oldu, ancak Parlamento bu olayların ardından tartışmaya devam etti. Ekonomik açıdan, Lirası değer kaybetti ve enflasyonun dayanılmaz olmasını sağladı. Tüketici malları daralmaya başladı ve CHP erken seçim çağrısında bulundu. DP, siyasi krizin yasadışı yollarla desteklenmesi için muhalefeti suçladı. Muhalefet aleyhindeki suçlamaları soruşturmak için hükümet bir meclis komisyonu kurma sözü verdi. DP çoğunluğa sahip olduğu için hiçbir şey komisyonun kurulmasını engelleyemedi. Ancak tartışmalar sırasında İnönü, dikkat etmesi gereken kelimelerle tepki verdi. Şöyle bir göz atalım: *“Eğer bir idare insan haklarını tanımaz, baskı rejimi kurarsa, o memlekette ihtilal behemehal olur. Böyle bir ihtilal dışımızda, bizimle münasebeti olmayanlar tarafından yapılacaktır. Bu yolda devam*

⁵²² Uyar, Vatan Cephesi, 20.

⁵²³ Tunçay, Türkiye Tarihi 4, s. 184.

ederseniz, ben de sizi kurtaramam. Şimdi arkadaşlar, şartlar tamam olduğu zaman milletler için ihtilal meşru bir haktır. İhtilal, meşru bir hak olarak kullanılacaktır."⁵²⁴

Cumhuriyet'in en deneyimli politikacısının uyarısına rağmen, 27 Nisan 1960'ta Parlamento, bu soruşturma konseylerini geniş yetkilerle denetleyen bir yasa çıkardı.

Kore örneğiyle birlikte İnönü yine Başbakan'ı şu şartlarla uyardı:

*"Biz aldığımız tedbiri aldık, yürüteceğiz diyorsunuz. Gayrimeşru baskı rejimine girmiş olan idarelerin hepsi de böyle söylemişlerdir. Siz de öyle diyorsunuz. Fakat muvaffak olamayacaksınız. Kore Başkam Syngman Rhee kurtuldu mu? Üstelik onun ordusu, memuru, polisi elinde idi. Hâlbuki sizin elinizde ne ordu var, ne memur, ne üniversite ve hatta ne de polis var... Olur mu böyle baskı rejimi? Muvaffak olur mu bu? Bir baskı rejimi kurulduğu zaman, onu kuranlar artık mukavemet kalmayacak zannederler. Bizdeki baskı rejimini kuranlar da öyle zannediyorlar. Baskı tertipçileri bilsinler ki, Türk milleti Kore milletinden daha az haysiyetli değildir."*⁵²⁵

Daha önce de söylediğimiz gibi, 1950'de Demokrat Parti, tek parti rejimini sona erdirerek iktidara geldi. 1957 yılına kadar ülke ekonomisi birçok alanda gelişti, ancak o zamandan beri enflasyonist kriz kamu politikalarında hissedilmeye başladı. 27 Mayıs 1960'ta bir darbe parlamentonun kapanmasına neden oldu. Politik-sosyal çevre gergindi ve Demokratik Parti'nin yönetimi ordu tarafından kapatıldı. Hükümet üyeleri, başkan, başbakan, pek çok bakan ve milletvekili gözaltına alındı ve yargılandı. 1961'de "Başbakan Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan" Anayasa'yı ihlal etmekle suçlandı ve idam edildi. Bu adamların onuru, 11 Nisan 1990 tarihli yasa ile tanınacaktı.

*"Gelişme davasında Türkiye'mizin önüne çıkan tarihi engellerden bir mühimi de olmuştur. İstikrarsızlık, müesseselerin ve müessese fikrinin çeşitli sebeplerle inkişaf edemeyişinin bir neticesi olsa gerektir. Bugün memleketimiz, müessesesizliğin ıstırabını çekmektedir; esasen İnkılâbımız da ilk reaksiyonunu ana hukuk müesseselerini kurmak teşebbüsü ile göstermiştir."*⁵²⁶

Mayıs darbesinin hemen sonrasında kaleme alınan yukarıdaki metin, gerek saptamaları gerekse bunları ifade ederken kullandığı kavramlarla o günleri en yakıcı meseleleriyle temas ediyordu. "1950 yılında başlayan ve 1960 yılında 27 Mayıs askeri harekâtı ile sona eren DP dönemini üç aşamada incelemek mümkündür: 1. DP'nin altın yılları (1950-1954); 2. DP'nin duraklama yılları (1954-1957) ve 3. DP'nin çöküş dönemi (1957-1960)."⁵²⁷

⁵²⁴ Tunçay, Türkiye Tarihi 4, s. 187.

⁵²⁵ Tunçay, Türkiye Tarihi 4, s. 187.

⁵²⁶ Tural, Son Dönem, s. 125.

⁵²⁷ Uyar, Vatan Cephesi, s. 30.

3.5.2. 1961 Genel Seçimleri

Ordu, ülkenin yönetimini devralan bir "Ulusal Birlik Komitesi" kurdu. Bu komite, yeni bir anayasa hazırlamak için Kurucu Meclis Yasasını kabul etti. 6 Ocak 1961'de siyasi partiler, barolar, basın, ticaret odaları, sendikalar ve gençlik örgütlerinden oluşan Kurucu Meclis, yeni anayasanın hazırlanmasında çalışmaya başladı. Bu meclis 9 Temmuz 1961'de kabul edilen yeni bir anayasa hazırladı. 1961 Anayasası'nın 54'üncü maddesinde Türk Devletine vatandaşlık bağı ile olan herkesin Türk olduğu belirtilmiştir. Türk baba veya ananın çocuğu da Türk'tür. Baba yabancı, ana Türk ise, çocuğun durumu kanunla düzenlenecektir. Vatandaşlığın kazanılması ve kaybı ancak kanunla belirtilen hallerde olabilir. Hiçbir Türk, vatana bağlılıkla bağdaşmayan bir eylem yapmadıkça vatandaşlıktan çıkarılamaz.⁵²⁸ Seçimler 15 Ekim 1961'de yapıldı. Bu yapılan genel seçimlerin sonucuna göre, oyların yüzde 62'sini CHP'ye karşı olan ve DP'nin tabanını temsil eden AP ile CKMP ve YTP (Yeni Türkiye Partisi) almışlardır.

"Bu partilere verilen oylar uygulamada 27 Mayısçılara (aynı zamanda CHP'ne) karşı verilmiş sayıldığından, iç ve dış çevrelerde seçim sonuçları "Menderes'in zaferi" diye yorumlanacak ve halk oylaması şeklinde kabul edilecektir. Çok haksız bir değerlendirme değil. Seçmen kütüklerine kayıtlı seçmenlerin yüzde 81.41'inin (bu rakam 1960-1980 döneminin en yüksek katılma oranıdır) oy kullandığı 1961 seçimlerinde alınan sonuçlar şöyledir: CHP oyların yüzde 36.7'si ile 173 milletvekilliği; AP oyların yüzde 34.7'si ile 158; YTP oyların yüzde 13.9'u ile 65 milletvekilliği; CKMP oyların yüzde 13.7'si ile 54 milletvekilliği. Çoğunluk sistemi uygulanan Cumhuriyet Senatosu'ndaki dal ye dağılımı daha farklıdır: AP oyların yüzde 35.4'ü ile 71 senatörlük; CHP oyların yüzde 37.2'si 36 senatörlük; YTP oyların yüzde 13.9'u ile 27 senatörlük; CKMP 13.4'ü ile 16 senatörlüktür."⁵²⁹

Seçimden sonra Meclis, cumhurbaşkanlığı için Cemal Gürsel'i seçti ve koalisyon hükümetleri dönemi açıldı. "1960 sonrası dönemin en belirleyici özelliklerinden birisi askerlerin siyasete sık sık doğrudan müdahale etmeleridir. Ordu, 1960 Darbesi ile siyasi arenadaki yerini alırken 1961, 1966, 1973, 1980 seçimlerinde ve kısmen de 28 Şubat 1997 ve 27 Nisan 2007 postmodern darbe ve muhtıralarında olduğu gibi rejimin dayanak noktalarını elinde tutmaya çalışmıştır. Bununla birlikte 1960'ların başından yaşanan dönüşüm ve OYAK'ın oluşturulması ile ordu, ekonomide de yerini almış ve kurum olarak ticaret yapma imkânına da erişmiştir. Buna karşın Türk Ordusu başka ülkelerdeki müdahalelerin aksine politikanın orduya girmesinin yaratabileceği olumsuz etkilerden dolayı kendi

⁵²⁸ Karakoç, Hukuk, s. 278.

⁵²⁹ Tunçay, Türkiye Tarihi 4, s. 207.

*yönetimlerini güçlendirmek yerine sona erdirmeyi yeğlemiştir.*⁵³⁰ 1961'deki ilk koalisyonundan Ecevit-Bahçeli-Yılmaz'a kadar olan koalisyonlar hem uzun soluklu olmadı hem de ekonomik göstergeler dibe vurdu. Özet olarak, ilk askeri darbeden sonra doğrulanmış koalisyonlar aşağıdaki gibidir:

1961-1962/ CHP-AP Koalisyonu⁵³¹

1962-1963/ CHP-YTP-CMKP-Bağımsızlar Koalisyonu

1963-1965/ CHP-Bağımsızlar Koalisyonu⁵³²

26 Ocak 1974 – 17 Kasım 1974/ CHP-MSP Koalisyonu

1975-1977/ I. Milliyetçi Cephe Hükümeti

1977-1978/ II. Milliyetçi Cephe Hükümeti

1991-1993/ DYP-SHP Koalisyonu

1993-1995/ DYP-SHP Koalisyonu

6 Mart 1996 – 28 Haziran 1996/ ANAP-DYP Koalisyonu

1996-1997/ Refah Partisi-DYP Koalisyonu

1997-1999/ ANAP-DTP-DSP Koalisyonu

1999-2002/ DSP-MHP-ANAP Koalisyonu⁵³³

“Bir siyasal sistemde partilerin uzlaşma zeminin az olması ve pazarlık konusundaki ölçünün tahmin edilemediği durumlarda koalisyonların kurulma olasılığı artmaktadır. Koalisyon hükümetinin parlamentodaki diğer partilerin desteğine ihtiyacı vardır. Çünkü ancak bu şekilde icraatlarını gerçekleştirmeleri mümkün olacaktır. Parlamentodaki diğer partiler de isteksiz olsalar bile hükümetin almış olduğu kararlardan ve yapmış olduğu uygulamalardan birebir sorumlu tutulamayacakları için geçici de olsa destek verirler.”⁵³⁴ Seçim sonuçları bir bakıma geçiş sürecinde ciddi bunalımların yaşanabileceğini haber veriyordu. Gerçekten de 27 Mayısçıların dar be ile oluşturdukları askerî yönetimden parlamentolu yönetime geçiş pek kolay ve olağan sayılabilecek ortamda yaşanmamıştır. Özellikle AP'lilerin ordu tarafından dayatılan önerileri kabul etmek durumunda bırakılmaları yapılan baskılara örnek olarak gösterilebilir. AP, ilk önce cumhurbaşkanlığı seçimi için silahlı kuvvetlerin adayı Orgeneral Cemal Gürsel'i desteklemek zorunda kalmış, ardından hükümetin kuruluşunda sorun çıkmıştır. Seçim sonuçlarına göre normal olan, CHP'nin

⁵³⁰ Selim Şanlısoy ve Mehmet Çetin “Türkiye Ekonomisinde Hükümetlerin Ekonomik Performanslarının TOPSIS Yöntemi İle Ölçülmesi”, **Sosyoekonomi**, Cilt 24, Sayı 28, 2016, ss. 65-83. s. 67.

⁵³¹ Bkz. Derya Şimşek, “Türk Siyasal Yaşamında İlk Koalisyon Hükümeti: CHP-AP Koalisyonu (1961-1962)”, **ICANAS** 38, 2007, ss. 2951-2969.

⁵³² Menderes Çınar, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM - XIII. Dönem (1965-1969)*, 4 Cilt, TBMM Kültür, Sanat, ve Yayın Kurulu Yayınları; No.147, Ankara, 2011.

⁵³³ Mehmet Zahid Sobacı, “Türkiye'nin Koalisyon Tecrübesi: Modeller ve Siyasal Gerçeklikler”, **SETA-Perspektif**, Sayı: 109 Temmuz 2015, ss. 1-8, s. 3.

⁵³⁴ Nedim Yalansız, **Türkiye'de Koalisyon Hükümetleri 1961-2002**, Buke Kitapları, İstanbul, 2006:13

karşısında yer alan partilerin koalisyona gitmeleri idi. Buna rağmen ilk hükümet CHP-AP koalisyonu şeklinde oluşturuldu. Görünüşte parlamenter sistemin kurallarına uygun olarak yapıldı. Seçimde en çok sandalye kazanan (sandalye sayısında milletvekili sayısı alınıyor) partinin lideri sıfatıyla CHP genel başkam hükümet kurmayı üstleniyor ama, AP buna zorla razı edilmiş gibi görünüyordu. Nitekim 1965'e doğru, ordudan gelen baskılar kalkınca meclislerdeki sandalye sayısında değişiklik olmadığı halde, CHP'ni muhalefette bırakan hükümetler kurulabilmiştir.⁵³⁵

“Genel merkezlerin milletvekili seçimlerinde gösterebilecekleri aday sayısı da toplam milletvekili sayısının (yani 450'nin) % 5'i olarak belirlenmiştir. Ayrıca parti genel merkezlerine, bir ilden aday gösterirken o il teşkilatının görüşünü de alma zorunluluğu getirilmiştir. Yüksek Seçim Kurulu, 17 Temmuz 1965 tarihli kararla Adalet Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi, Millet Partisi, Türkiye İşçi Partisi ve Yeni Türkiye Partisi'nin, 10 Ekim 1965 günü yapılacak milletvekili genel seçimlerine katılmaya hakları olduğunu açıklamıştır. Seçim sonuçlarına göre AP, tek başına hükümeti kurup, güvenoyu alabilecek şekilde seçimleri kazanmıştır. AP, yüzde 52,9 gibi yüksek bir oranla 240 milletvekili çıkarmıştır. Eğer 1960'dan önce uygulanan çoğunluk sistemi ile seçimlere gidilseydi; AP, 420'den fazla milletvekili çıkarabilecekti.”⁵³⁶

10 Ekim 1965 seçimlerinden sonra Süleyman Demirel başbakan seçildi. 12 Mart 1971'de Süleyman Demirel istifa etti. Nihat Erim, farklı partilerden ve bağımsızlardan milletvekillerinden oluşan geniş tabanlı bir hükümet kurmayı başardı. Nisan 1973'te, AP ve CHP tarafından desteklenen emekli Amiral Fahri Korutürk, cumhurbaşkanı seçildi. 1974 ve 1980 arasında, hükümetler koalisyon temelinde kuruldu ve kısa bir süre sürdü. Bu, ülkedeki hükümetin sık sık değişmesi nedeniyle siyasi istikrarı baltaladı. Bu siyasi istikrarsızlığın ülkenin ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimi üzerinde olumsuz bir etkisi oldu. 1980'lerin politik krizi, kazananın mümkün olmadığı önceki seçimlerde bulunabilir. Farklı siyasi güçler, yönetimi sağlama aracı olarak seçim sonrası koalisyonlar kurmaya zorlandı. Hükümetin istikrarı, ilgili siyasi güçlerin siyasi aktörleri arasındaki uzlaşmalara dayanıyordu.

Örneğin, böylesi bir siyasi ve toplumsal atmosferde yapılan 1977 genel seçimlerinde, Ecevit'in CHP'si % 41.1 oy oranına ulaşp mecliste 213 sandalye kazanırken, Demirel'in AP'si % 36.9 oy oranında kalmıştır. Seçimler sonrasında Ecevit tarafından azınlık hükümeti kurulmuş, fakat parlamentodan güvenoyu alamamıştır. 1970'lerde, siyasi partiler koalisyon olmadan idare edemediklerinden hükümet istikrarı tehdit edildi. Bu sorunların üstesinden gelmek ve devletin istikrarını

⁵³⁵ Tunçay, Türkiye Tarihi 4, s. 207.

⁵³⁶ Yalansız, Koalisyon Hükümetleri, s. 234; 236.

sağlamak için milliyetçi bir cephenin oluşturulması öngörülmüştür. “*Milliyetçi Cephe dönemi, Eylül 1974 tarihinde CHP-MSP koalisyonunun dağılması sonucu ortaya çıkan hükümet bunalımının aylar sürmesinden sonra kurulan "Milliyetçi Cephe Hükümeti"nin 12 Nisan 1975 tarihinde güvenoyu alması ile başladı. Hükümet, AP Genel Başkanı Süleyman Demirel'in başbakanlığında ve AP-MSP-CGP-MHP'den oluşan bir koalisyon hükümetiydi.*”⁵³⁷ “CHP temsilcisi Deniz Baykal ile MSP temsilcisi Oğuzhan Asiltürk aracılığı ile karşılıklı olarak bazı fikirler beyan edilmekteydi. CHP geri adım atmazken MSP belli bir süre direttikten sonra geri adım atmıştır. CHP-MSP görüşmeleri 18 Ocak 1974'te resmen başlarken CHP içerisindeki gruplar MSP'ye fazladan verilecek tavizlerin CHP'yi yıpratacağını vurguluyorlar ve özellikle de koalisyon görüşmelerinde en öne çıkan konu olan ‘genel af’ konusundaki endişelerini dile getiriyorlardı.”⁵³⁸ “5 Haziran 1977 genel seçimlerinden CHP tarihinin en yüksek oyunu almasına rağmen (% 42), 450 milletvekilinden ancak 213'ünü kazanabıldı. Ecevit'in kurduğu azınlık hükümeti güvenoyu alamadı; Demirel de Ecevit'in koalisyon önerisini reddetti ve MSP ve MHP ile İkinci Milliyetçi Cephe Hükümeti'ni kurdu. 31 Aralık 1977 tarihinde gensoru ile düşürülen bu hükümet döneminde, siyasal gerilim giderek tırmandı ve siyasal cinayetler arttı.”⁵³⁹ Bu ise, 12 Eylül 1980 darbesi ile sonuçlanacak olan, modern Türk tarihinin en karanlık dönemlerinden birinin başlangıcı olmuştur.⁵⁴⁰

Tablo 9: 1961'den 1977'ye Kadar Genel Seçimlerinde Partilerin Aldığı Oy Oranları ve Kazandığı Milletvekilleri Sayısı

PARTİLER	MİLLETVEKİLİ SAYISI					OY ORANI(%)				
	1961	1965	1969	1973	1977	1961	1965	1969	1973	1977
Adalet Partisi	158	240	256	149	189	34,8	52,9	46,5	29,8	36,9
Cumhuriyet Halk Partisi	173	134	143	185	213	36,7	28,6	27,4	33,3	41,4
Cumhuriyetçi Güven Partisi	---	---	---	13	3	---	---	---	5,3	1,9
Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi	54	11	---	---	---	14	2,3	---	---	---
Güven Partisi	---	---	---	15	---	---	---	---	6,6	---
Demokratik Parti	---	---	---	5	1	---	---	---	11,9	1,8
Millet Partisi	---	31	6	---	---	---	6,3	3,2	0,6	---
Milliyetçi Hareket Partisi	---	---	1	3	16	---	---	3	3,4	6,4
Milli Selamet Partisi	---	---	---	48	24	---	---	---	11,8	8,6
Türkiye İşçi Partisi	---	14	2	---	---	---	3	2,7	---	0,1
Türkiye Birlik Partisi	---	---	8	1	---	---	---	2,8	1,1	0,4
Yeni Türkiye Partisi	65	19	6	---	---	13,7	3,7	2,2	---	---
Bağımsız	---	1	---	6	4	0,8	3,2	5,6	2,8	2,5

Kaynak: Sönmez, Samet Sönmez, 1980 Sonrası, s. 17.

⁵³⁷ Uyar, Vatan Cephesi, s. 23.

⁵³⁸ Yalansız, Koalisyon Hükümetleri, s. 294-296.

⁵³⁹ Uyar, Vatan Cephesi, s. 25.

⁵⁴⁰ Ali Arslan, “Türkiye'nin Siyasi ve Toplumsal Modernleşme Sürecinde Ordu ve Askeri Elitler” Gazi Osman Paşa Üniversitesi - **Sosyoloji Araştırmaları Dergisi**, 6, (1), Bahar 2003, ss. 164-181, s. 176.

12 Eylül 1980 tarihinde, Türk Silahlı Kuvvetleri bu dönemde 24 Kasım 1983'te biten yeni bir dönem açtı ve demokratik hükümeti devirdi, 1961 Anayasası kaldırılmıştı. Ancak *“1961 Anayasası ile getirilen özgürlükçü ve insan haklarına saygılı yasalar, demokratik bir toplumun oluşması anlamında olumlu değişiklikler olarak kabul edilmişlerdir. Sağ ve sol görüşlü marjinal gruplar sahip olduğu ideolojiyi hem parti kimlikleri adı altında, hem farklı yerlerde farklı şekillerde dile getirmeye başlamışlardır.”*⁵⁴¹ Parlamento ve siyasi partiler, dernekler, sendikalar ve hükümet kuruluşları kapatıldı ve demokratik süreç tekrar durduruldu. *“12 Eylül 1980 sabah, saat 04:30'ta, cunta adına okunan ilk bildiri Silahlı Kuvvetlerin devletin organları işlemediği için ülke yönelimine el koyduğunu ilan etti. Ayrıca parlamentonun dağıtıldığını, kabinenin görevine son verildiğini ve Millet Meclisi üyelerinin dokunulmazlıklarının kaldırıldığını bildiriyordu. Hemen ardından bütün siyasi partiler ve iki köktenci sendika konfederasyonunun (DİSK ve MİSK) faaliyetleri durduruldu. Alparslan Türkeş'in dışında ki siyasi parti liderleri tutuklandı, saklanmış olan Türkeş iki gün sonra teslim oldu. Bütün ülkede olağanüstü hal ilan edildi yurt dışına çıkışlar yasaklandı.”*⁵⁴²

3.5.3. 12 Eylül 1980 Darbesinin Sonuçları

Kenan Evren (1917-2015) Başkanlığındaki Türk Silahlı Kuvvetleri, Ulusal Güvenlik Konseyi'ni (MGK) oluşturdu. Saim Bülend Ulusu (1923-2015) Başkanlığında Bakanlar Kurulu kuruldu. Sönmez'e göre, 12 Eylül 1980 İhtilali çok sert biçimde uygulamalarını gerçekleştirmiştir çünkü siyasi liderlere dokunmamış ama sağ ve sol görüşlü pek çok insanı yargılamıştır. Dahası, çeşitli idam cezaları uygulanmıştır. Daha sonra bu argümanı desteklemek için resmi kaynaklardan bazı veriler sunar:⁵⁴³

- “650.000 kişi göz altına alındı
- 1 milyon 683 bin kişi fişlendi.
- Açılan 210 bin davada 230 bin kişi yargılandı.
- 7 bin kişi için idam cezası istendi.
- 517 kişiye idam cezası verildi.
- Haklarında idam cezası verilenlerden 50'si asıldı (26 siyasi suçlu, 23 adli suçlu, 1'i Asala militanı).
- İdamları istenen 259 kişinin dosyası Meclis'e gönderildi.
- 71 bin kişi TCK'nin 141, 142 ve 163. maddelerinden yargılandı.
- 98 bin 404 kişi örgüt üyesi olmak suçundan yargılandı.
- 388 bin kişiye pasaport verilmedi.

⁵⁴¹ Samet Sönmez, **1980 Sonrası Türkiye'deki Sosyo-Politik ve Ekonomik Değişimlerin 2000'li Yıllara Yansımaları**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar, 2008, s. 17.

⁵⁴² Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 403.

⁵⁴³ Samet Sönmez, 1980 Sonrası, ss. 21-22.

- 30 bin kişi sakıncalı olduğu için işten atıldı.
- 14 bin kişi yurttaşlıktan çıkarıldı.
- 30 bin kişi siyasi mülteci olarak yurtdışına gitti.
- 300 kişi kuşkuyla bir şekilde öldü.
- 171 kişinin işkenceden öldüğü belgelendi.
- 937 film sakıncalı bulunduğu için yasaklandı.
- 23 bin 677 derneğin faaliyeti durduruldu.
- 3 bin 854 öğretmen, üniversitede görevli 120 öğretim üyesi ve 47 hakim in işine son verildi.
- 400 gazeteci için toplam 4 bin yıl hapis cezası istendi.
- Gazetecilere 3 bin 315 yıl 6 ay hapis cezası verildi.
- 31 gazeteci cezaevine girdi.
- 300 gazeteci saldırıya uğradı.
- 3 gazeteci silahla öldürüldü.
- Gazeteler 300 gün yayın yapamadı.
- 13 büyük gazete için 303 dava açıldı.
- 39 ton gazete ve dergi imha edildi.
- Cezaevlerinde toplam 299 kişi yaşamını yitirdi.
- 144 kişi kuşkuyla bir şekilde öldü.
- 14 kişi açlık grevinde öldü.
- 16 kişi kaçarken vuruldu.
- 95 kişi çatışmada öldü.
- 73 kişiye doğal ölüm raporu verildi.
- 43 kişinin intihar ettiği bildirildi.”⁵⁴⁴

3.5.4. 1983 Seçimleri

7 Kasım 1982'deki halk referandumuyla yeni bir anayasa onaylandı. 7 Kasım 1983 Pazar günü yapılan bu seçimlerde, askeri yönetimin açık desteğine sahip gözükten Orgeneral Turgut Sunalp'ın Milliyetçi Demokrasi Partisi ağır bir yenilgi almıştı. Oy verme zorunluluğunun bulunduğu bu seçime katılma oranı, yüzde 92,3 idi. Turgut Özal'ın Anavatan Partisi, oyların yüzde 45'ini toplamış ve büyük bir seçim zaferi kazanmıştı.⁵⁴⁵ “1980'den sonra ekonomide yaşanan dönüşüm hizmet sektörü çalışanlarının sayısını arttırmış ve yeni bir “Batı”lı tip ortaya çıkmıştır.”⁵⁴⁶

7 Kasım 1983'te, Turgut Özal'ın ANAP partisi, yapılan seçimlerden sonra bir hükümet kurdu. 1960 ve 1970'lerin krizinden sonra, Turgut Özal sosyal ve ekonomik alanlarda radikal kararlar aldı ve Türkiye'nin ilerlemesine katkı sağladı. Halil Turgut Özal'ın düşüncesi dikkatlice incelendiğinde, tutarlı bir değişim felsefesi ve ekonomik dönüşüm benimsendiği açıktır. Özal, siyasi, ekonomik ve sosyo-politik yapılara bakarak Türkiye'nin iç ve dış politik değişikliklerinde başarı sağlamak için elinden

⁵⁴⁴ Çetin Yetkin, **Türkiye’de Askeri Darbeler ve Amerika: 27 Mayıs 1960; 12 Mart 1971; 12 Eylül 1980**, Kilit Yayınevi, Antalya, 2006, s. 229-230.

⁵⁴⁵ Özüçetin, *Demokrasiye Geçiş*, s. 157.

⁵⁴⁶ Gazi Berber, “Türkiye’de Sosyal Tiplerin Evrimi ve 1980 sonrasında Seçkinlerin Kültürel Dönüşümü”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi, İletişim Araştırmaları Dergisi*, 2/ 4, 2007, ss. 1-12, 2.

gelen her şeyi yaptı. Askeri darbenin olumsuz nedenlerinin hükümetin önündeki aktif ve güvenli bir dış politika ile çözülebileceğine inanıyordu. Devletin ağır bir yapısı olduğunu savunmuş, bu yüzden bu yapının azaltılması gerekiyordu. Bu amaçla, devletin işveren pozisyonunu bırakması ve düzenleyici bir pozisyondan geçmesi gerektiğine inanıyordu. Özel işletmelere ve girişimlere gelince, Devlet bu girişimleri kendi büyümesi ve kalkınması için desteklemelidir. Özal'ın liberal yaklaşımı, Türkiye'nin modernleşme sürecinde önemli bir dönüm noktasıydı.⁵⁴⁷

3.6. 1980 VE 1990 ARASI TÜRKİYE SİYASİ GELİŞMELER

3.6.1. 1980 Sonrası Modernleşme

Bilindiği gibi, 1930'larda devlet kooperatifleriyle bir sanayileşme modeli olarak devletçilik modeli uygulandı. 1920'lerde başlayan 'millileştirme' politikası yerini 1930'lu yıllarda 'devletçilik' politikasına bırakmış ve bu politika etkisini giderek arttırmıştır. Bunun yanında 18 Haziran 1936 tarihinden 7 Haziran 1939 tarihine kadar devam eden parti-devlet özdeşliği de giderek artmıştır. Bu süreçte İçişleri Bakanı Parti Genel Sekreterliğine, tüm illerdeki valiler de parti il başkanlığına getirilmişlerdir. Aslında yukarıda belirtilen altı ilkenin anayasaya girmesi parti-devlet özdeşliğinin net olarak ortaya konulduğunu göstermektedir. Bu minvalde, Cumhuriyet rejiminin ilkeleri ile CHP'nin ilkelerinin ayrılmaz bir bütün haline geldiği açıkça görülmektedir.⁵⁴⁸

1950'lerden bu yana, büyümeye ve ardından sanayileşmeye dayalı büyüme modellerinin benimsenmesi, ihracatı artırarak ithalatı azaltmada ekonomik bir yaklaşımın temeli haline geldi. Planlanan kalkınma çabaları, bu yönde çalışan politikacılara politik desteği artırmanın bir yoluydu. 1970'lerin başlarından itibaren, enerji krizi politikacıları bütçe sorunlarını çözmek için uluslararası ve ulusal ekonomik ilişkilere bakmaya zorladı. 1980'lerin modernizasyon aşamasında, ekonomik büyümeye yönelik bu geleneksel yaklaşım terk edilmiş ve hükümetler uluslararası ve ulusal finansal sermayeyi ekonomik büyüme ve gelişme için bir model olarak harekete geçirmiştir. Özelleştirme, serbestleşme ve kuralsızlaştırma, politik âdemi merkezîyetçilik deneyimi ile birlikte gerçekleştirildi. Kitlel tüketim ve bireyciliğe dayalı bir yaşam tarzı, ekonomik bir başlangıç için ana araçtır.⁵⁴⁹ Bu

⁵⁴⁷ Suavi Aydın ve Yüksel Taşkın, **1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014

⁵⁴⁸ Uyar, Tek Parti Dönemi, s. 78.

⁵⁴⁹ Derya Öcal Tellan, "Tüketimin karşı devrimi: Türkiye'de 1980 Sonrası Uygulanan İktisat Politikalarının Toplumsal Sonuçlarına Eleştirel Bir Bakış", Atatürk Üniversitesi, **Ekonomik Yaklaşım**, Cilt: 19, Sayı: 67, 02 Şubat 2008, ss. 1-19, s. 1.

aşamada, Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (WB), yapısal uyum sürecinde yüksek enflasyon istikrar paketi ile ülke ekonomisine acil müdahale gerektirmektedir. Bu müdahale, döviz rezervlerini arttırmayı, sermaye çıkışlarını kontrol etmeyi ve ödemeler dengesi açığını yönetmeyi amaçlıyordu. Ekonomik yeniden yapılanma sürecinin temel felsefesi, devletin ekonomik müdahalesini azaltmıştır. Bununla birlikte, 1989 yılına kadar, ihracata dayalı büyüme modeli yerinde kaldı. Bu modeli benimseme kararı 24 Ocak 1980'de alındı, ancak siyasi faaliyet ve sendika faaliyetlerini yasaklayan 12 Eylül 1980 askeri darbesi, ekonomi politikası üzerinde büyük baskı oluşturdu.

“1990’lı Türkiye siyasal hayatında koalisyonların yeniden gündeme geldiği yıllar oldu. 1991-1995 yılları arasında koalisyonlardan sonra 1995 genel seçimlerinden en büyük parti olarak Refah Partisi’nin çıkması üzerine, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, hükümeti kurma görevini Refah Partisi Genel Başkanı Necmettin Erbakan’a verdi. Erbakan’ın koalisyon hükümeti kurma çalışmaları sonuçsuz kalınca, ANAP-DYP (ANAYOL) hükümeti kuruldu. Bu hükümetin TBMM’deki güvenoyu sırasında, aldığı evet oyları hayır oylarından çok olmakla beraber, Anayasa Mahkemesi’nin güven oylamasını geçersiz kılması üzerine, Mesut Yılmaz hükümeti Cumhurbaşkanı’na istifasını sundu. Bunun üzerine Cumhurbaşkanı hükümeti kurma görevini yeniden Necmettin Erbakan’a verdi.”⁵⁵⁰

1989'dan 2001'e kadar finansal serbestleşme süreci gerçekleşti. Sivil anayasal düzen değişikliği, devlet politikası üzerindeki askeri yasal kontrolü zayıflattı. Ayrıca, Soğuk Savaşın sona ermesi, çok uluslu şirketlere Türkiye'nin kapitalizasyonunu teşvik etme fırsatı verdi. Bu süreçte, kısa bir süre için uluslararası pazarda, Türkiye, dünyadaki değişimlere tepki gösterebilir ve ekonomik açıdan güçlenmesi gerektiğini fark edebilirdi. 2001'den beri güçlü bir ekonomiye geçiş çalışmaları ve ülkenin uluslararası sisteme entegrasyonu açıldı. Tabii ki, Türkiye 2001'de ciddi bir ekonomik kriz yaşadı. 2001 ekonomik krizi toplumu önceki krizlerde yaptığı şeyi yapmaya itmiştir. Toplum, yaşadığı krizden kendilerinin sorumlu olduğunu reddederek ekonomik ve politik riskleri ortadan kaldırmak için sandığa gitmeye hazır hale geldi. 3 Kasım, 2002 seçimlerinde, Türkiye'nin kaderine sandık başında karar verildi ve son yıllarda koalisyon hükümetlerinin zayıflıkları, AK partinin yeni bir siyasi güç olarak ortaya çıkmasına neden oldu.⁵⁵¹

⁵⁵⁰ Uyar, Vatan Cephesi, s. 25-26.

⁵⁵¹ Yaşar Taşkın Koç, “12 Eylül’den 12 Haziran’a Siyasi Partiler - Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti)”, **SETA Analiz**, Sayı 41/ 2011, ss. 5-24, s. 4.

3.6.2. 28 Şubat Darbesi ve AKP Doğuşu

*"Refah Partisi'nin benimsediği İslamcı politikayı hükümeti döneminde uygulamaya girişmesi toplumsal gerginliği ve kutuplaşmayı arttırdı. Kimilerince "post-modern darbe" olarak tanımlanan 28 Şubat kararları ile, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin uzun yıllardan beri öncelikli tehdit olarak gördüğü "komünizm" tehdidinin yerini, bu dönemde 'Şeriat/irtica' aldı."*⁵⁵² Ekonomik krizi bir kenara bırakarak incelediğimizde son koalisyon hükümetinin iki büyük sorunu vardı. Bu sorunlar, koalisyonun tutarsız faaliyetleri ve Başbakan Bülent Ecevit'in sağlık sorunları nedeniyle ülkeyi yönetemediği düşüncesiydi. Zamanla Ecevit'in durumu, güç yapısındaki çeşitli raporlar aracılığıyla bir medya operasyonu olarak anlaşılacaktır. İkinci sorun ise 28 Şubat 1997 darbesinin etkisiyle ilgiliydi.

Kurulan hükümetin devrilmesi veya istifaya zorlaması için çeşitli yöntemlere başvurulduğu görülmektedir; örneğin, hükümete sivil toplum kuruluşlarından veya diğer kuruluşlardan çağrı yapılmıştır. Bu bağlamda Eylül 1996'da Barolar Birliği başkanı Eralp Özgen ve Yargıtay başkanı Müfit Utku, adli yargı açılışında laiklik vurgusu yapmışlar, aynı ay içinde TÜSİAD (Rahmi Koç ve Sakıp Sabancı) erken seçim talebinde bulunmuştur. Aralık 1996'da Üniversiteler de sürece dâhil olmaya başlamış, rektörler komitesi deklarasyonu yayınlanmış, Ocak 1997'de Türk-İş öncülüğünde hükümete uyarı mitingi yapılmıştır. Bunun dışında, laiklik vurgusu veya laik sistemin tehdit altında olduğunu ima eden çeşitli gelişmeler yaşanmıştır. Ağustos 1996'da başbakanın (Necmettin Erbakan) ilk yurtdışı gezisini İran'a yapması eleştirilmiş, gazeteler bu olayı 70 yıllık Batılı imajımız yok ediliyor şeklinde manşetlere taşımıştır.

Yine aynı bağlamda Afganistan'daki Taliban meseleleri manşetlerde tartışılmış, böylece Türkiye'de yaşananların gerçek bir tehdit olduğu Afganistan üzerinden kanıtlanmaya çalışılmıştır. Bu konuyla ilgili dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Taliban'a atfen laikliğin kıymetini bilin ifadesini kullanması şüphesiz tesadüf değildir.⁵⁵³ Halk, darbenin nedenlerini 28 Şubat'tan kısa bir süre önce hükümete bağlı partiler -Refah Partisi-Doğru Yol Partisi- arasındaki anlaşmazlıklarda bulmuştu.

"Kasım 2000 Krizi, enflasyonu düşürme programının ilk bunalım deneyimi olmuştur. On aylık uygulama sonrasında mali piyasaların ön görülemeyen bir para kriziyle karşı karşıya kalması ve faiz hedeflerinin bir anda anlamını yitirmiş olması, programın devam edip etmeyeceği konusunda

⁵⁵² Uyar, Vatan Cephesi, s. 26-27.

⁵⁵³ Akın İlkin, **Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1974, s. 40.

kuşkulara neden olmuştur. Kasım ayında mali sektörde çok ciddi bir kriz yaşanmış, önce para piyasalarında hissedilen sıkıntılar kendisini daha sonra sermaye piyasasında göstermiştir. IMF'den alınan destek sadece krizin daha fazla derinleşmesinin önüne geçebilmiş fakat 19 Şubat 2001 tarihinde Başbakan Ecevit ile Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer arasında yaşanan politik bir kriz esasını cari işlemler açığının meydana getirdiği yeni ve daha şiddetli bir krize neden olmuştur. Krizin ardından Ecevit Bahçeli-Yılmaz hükümeti IMF ve Dünya Bankası'nın gözetiminde Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı Kemal Derviş tarafından hazırlanan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nı (GEGP) hazırlamıştır. Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı temelinde IMF ile 1999 yılında yapılan ve yürürlüğe konulan Stand-by anlaşmasının bir devamı niteliğindedir.⁵⁵⁴

Bu nedenle, AKP'nin ortaya çıkışı bu olayların mantık çizelgesi izlenerek anlaşılmalıdır. 1990'lı yıllar boyunca devam eden siyasi ve ekonomik istikrarsızlık, başarısız hükümet koalisyonları, yerine getirilemeyen vaatler, halkın siyasetçilere olan güvenini geri dönülemez bir şekilde zedelemiştir. Tüm bu gelişmeler, siyasi arenada Ak Parti'nin 2002 seçimlerini kazanmasında önemli bir rol oynamıştır.⁵⁵⁵ Görüşümüz, enflasyonun ekonomik istikrarı sağlamak için kabul edilebilir bir seviyeye getirilmesi gerektiği konusunda hemfikiridir. Bununla birlikte, ülkenin dünya pazarındaki akıbeti düzenlenerek sorunlar yavaş yavaş çözüme ulaştırıldı. Aslında AK Parti hükümetleri önce komşularla sıfır sorun politikası, ardından ulaşılabilecek her yerle en iyi ilişkiler politikasını zamana yayarak ve sıraya koyarak sürekli sürdürdü. Aynı anda Başbakan, Cumhurbaşkanı, Dışişleri Bakanı, Ekonomiden Sorumlu Bakanlar farklı ülkelerde görüşmelerde, ziyaretlerde bulunabiliyor ya da Türkiye'de yabancı mevkidaşlarını ağırlıyorlardı. Böylece artan diplomatik ilişkilerden ekonomik faaliyetler için yararlanıldı; ilişkiye geçilen her ülkeyle ekonomik ilişkiler artırıldı; arttırılan ekonomik ilişkiler sosyal ve kültürel boyutlarla desteklendi.⁵⁵⁶ Güçlü Ekonomiye Geçiş Programına (GEGP), yatırımcı güvenini aşlamak için bir dizi hedef eşlik etti. Devletin siyaset ve iktisat ayırımına dayanan işlevleri, temel olarak eğitim ve sağlık, savunma ve adalet gibi temel kamu hizmetlerinin kontrolü ve garantisi altındadır. İstikrarlı ve özgür bir hükümetin varlığı bu politikanın uygulanmasını kolaylaştıran unsurlardan biriydi.

“Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Kasım 2002'den itibaren tek parti iktidarı olarak hükümete geçmesi ve Mart 2004'te de ülke genelindeki yerel yönetim seçimlerinde ezici bir üstünlük sağlaması, programın uygulanmasını kolaylaştırmış ve 2001 yılında % 54.4 olan tüketici fiyatları endeksinin yıl içi ortalama artışı, 2002'de % 45.0, 2003'te % 25.3, 2004'te % 10.6, 2005'te % 8.18, 2006'da da % 9.60 düzeyine gerilemiştir.

⁵⁵⁴ Şanlısoy ve Çetin, TOPSIS Yöntemi İle Ölçülmesi, s. 70.

⁵⁵⁵ Başak Turan, “AK Parti ve Yoksul Yardımları: Sosyal Hizmet Mi Rıza Üretimi Aracı Mı?” Ankara Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, **Enstitüler Sosyal-Bilimler Dergi/** Sayı-3, 2013, ss. 23-38.

⁵⁵⁶ Koç, Siyasi Partiler, s. 6.

*Program hedeflemesi doğrultusunda ekonomi 2002'de % 7.9, 2003'te % 5.9, 2004'te % 9.9, 2005'te % 7.6 ve 2006'da % 6.0 düzeyinde büyümüşse de; özellikle özel sektörde ücretli olarak çalışanlar ile tarım kesimi çalışanlarının kriz sonrasında milli gelirden aldıkları payın azaldığı; ithalat-ihracat dengesinin derin bir bozulma süreci içerisine girdiği ve Türkiye ekonomisinin yüksek reel faizler nedeniyle yabancı yatırımcılar açısından kârlı bir spekülâtif yatırım alanı haline geldiği tespit edilmiştir.*⁵⁵⁷

1980 ile 1985 arasında, Türkiye'nin gayri safi yurtiçi hâsılası bir sonraki on yılla karşılaştırıldığında tutarsızdı. 1985'ten bu yana üstel bir büyüme kaydetmeye başladı. Radyo alıcılarının ve televizyon alıcılarının sayısı, 1993 yılında, radyo istasyonlarının yalnızca Devlet tarafından kurulmasını öngören 1983 Anayasasından bu yana azalmıştır (Madde 133). 1993'te bu makalenin gözden geçirilmesiyle, bu gerçeklik değişmeye başladı, ancak devlet tekeli koruduğu için yeterli değildi. Sosyolojik açıdan Türkiye ciddi bir değişim geçirmiştir ve sonucunda toplumun merkeziyle çevresi arasındaki mesafe azalmıştır. Bu azalma daha görünür hale geldiğinden toplumsal ve siyasal gerginlikler ve buna paralel değişimler meydana gelmiştir. İlk bakışta bu değişim modernleşmeye bir tehdit gibi yorumlansa da durumun tam olarak böyle olmadığını, çünkü Türkiye'de yaşanan modernleşme süreci çevre ile merkezin birlikte hareket etmesiyle değil, otoriter bir merkezin çevreyi dışlamasıyla ve hatta baskı yapmasıyla gerçekleştiğini, bunun yanı sıra modernleşmeye ve modernleşmenin standardizasyon eğilimine karşı kültürel farklılıklar ve kimlikler ortaya çıkmaya başladığını belirtir.

Nitekim, bu süreçte Kürt kimliği gibi etnik kimlikler, İslami veya Alevi kimlikler ve laik kimlikler hepten ön plana çıkmış ve çatışmalar derinleşmiş, bu kimlikler çevreden merkeze doğru gitmeye çalışınca tehlike olarak algılanmıştır. 28 Şubat sürecinde merkeze yönelen hâkim kimlik İslamcılıktır, bu nedenle kamusal alanı tehdit edici görülmüşlerdir. Bütününü elit kesime ait olan bu alanın tanımı ve kontrolü, İslamcılar ve laikler arasında çarpışılan bir alana dönüşmüştür.⁵⁵⁸ 2002'den sonra devlet tekelinin kaldırılmasıyla bağlantılı olarak radyo ve televizyon kanallarının sayısında bir artış oldu. Daha önce söylediğimiz gibi, modernleşme iki uyumsuz fenomen yaratır. İnternet çağından önce, Türkler arasında gazete ve dergi okumak çok popülerdi. İnternetin kitleselleşmesiyle, bu gerçek tamamen değişti. Gazetelerin tirajı yayıncıların beklentilerini karşılayamadı. Bu, insanların gazete okumayı bıraktıkları anlamına gelmiyordu çünkü bunu sosyal platformlarda da yapabiliyorlardı. Bu dönemde İnternet gazeteciliği arttı, haberler ve bilgiler daha hızlı

⁵⁵⁷ Tellan, Karşı Devrimi, s. 557.

⁵⁵⁸ İlkın, Kalkınma, s. 38.

bir şekilde yayıldı. Bu, kâğıda basılmış gazetelere olan ilgiyi azaltmıştır. Ayrıca modern çalışma, kanepede ya da televizyonun önünde oturmak, gazete okumak ve haberleri izlemek için insanlara fazla zaman vermez. Mobil ve sabit hat aboneleri de kendini bir paradoksta buluyor: 2005 yılında, İnternet kullanıcılarının sayısı çok fazla değildi ancak sayı o zamandan beri artarak günümüze kadar kayda değer bir seviyeye ulaştı. Mobil abone sayısı artarken, sabit hat abone sayısı 2004'ten bu yana düşmektedir. İnternetin artan kullanımı ve bilgiye daha hızlı erişim, kamu yöneticilerinin ve kamu görevlilerinin kamu hizmetlerinin sağlanmasında elektronik uygulamaları seferber etmelerini sağlamıştır.

2014'ten beri e-devlet kullanarak devlet hizmetlerine erişimi olan kişilerin sayısı, interneti kullananların yarısından fazlasına ulaşmıştır. Eğitim de önemli ilerleme kaydetmiştir. Genel okuryazarlık oranı 1980 yılında% 67,5 iken, 2015 yılında% 96'ya ulaşmıştır. Bu evrenin% 90'ından fazlası kadındı. 1980 yılında kentleşme nüfusun% 35,9'unu oluştururken, 2015 yılına kadar bu rakam% 87,2'ye ulaştı. Siyasi alanda, insanlar politik meselelerle ilgileniyorlardı. Seçimlere katılım düzeyi% 80'in üzerindeydi. Bu sayı bazı Batı demokrasi ülkelerine oranla daha yüksektir. En yüksek katılım oranına 12 Eylül 1980'den sonra yapılan ilk genel seçimlerde ulaşıldı ve 2002 genel seçimlerinde ise en düşük katılım oranı gerçekleşmişti.

“Türkiye'nin nüfusu cumhuriyetin ilan edildiği yıl yaklaşık olarak 11-12 milyon civarındaydı. Ülke toplam nüfusunun % 10'u ve kadınların ise sadece % 3'ü okuryazardı. Ağrı ilinde 1928 yılında okuryazar olan nüfus oranı % 4,7 iken, 2010 yılında % 87,96'ya yükselmiştir. Türkiye'de 6 yaş üzeri nüfusun okur-yazarlık oranı 2015 yılında % 95,4, Doğu Anadolu Bölgesinde % 91,4 olarak gerçekleşirken, bu oran Ağrı ilinde hem bölge, hem de ülke ortalamasının altına düşerek % 89,3 olarak gerçekleşmiştir. Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan Ağrı ili Şırnak ile birlikte bölgede okuryazarlık oranın en düşük olduğu il olma özelliğini hala sürdürmektedir.”⁵⁵⁹

Dernek sayısı 1980'den bu yana sürekli arttı. Küreselleşmenin etkileri, yaşanan bu değişikliklere baktığımızda göz ardı edilemez derecededir. 1980'den 1990'a kadarki sosyal dönüşüm ihtiyatlıydı çünkü Türk sosyal yapısında bir dönüm noktası vardı. Kentselleşmede olumsuz etkileri olan, sosyal yapıyı değiştiren ve şehirlerin banliyölerindeki yerleşimlerin arttığı hızlı bir iç göç yaşandı. Bu değişiklik şehirlerin güvenlik ve altyapı eksikliğini ortaya çıkarırken, kırsal nüfusun azalması tarım arazilerinin daha az işlenmesine neden oldu. Ancak kentsel medya bu yeni

⁵⁵⁹ Faruk Kaya, “Ağrı İli Nüfusunun 1928-2015 Dönemi Okur-Yazarlık Durum Analizi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 10.12.2016, ss. 29-47, s. 29.

gerçeğe cevap vermek için kampanyalar başlattı ve banliyö ile ilgili sorunlar oluştu, ulaştırma ve temel sağlık koşullarının garanti altına alınması sağlandı. Kitle iletişim araçlarındaki ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, sosyal alanda bu hızlı değişimlerin şekillenmesinde verimlilik kazanmaktadır. Bu gelişmeler, toplumu, dünyada yaşanan değişimlerden hızla haberdar etti. Artan okullaşma, yüksek okuryazarlık düzeyleri ve iletişim teknolojisindeki gelişmeler, bireylerin dünyadaki politika, kültür ve toplum açısından gelişmeleri izleme ve bunlara meydan okuma kabiliyetini arttırdı. 1990 yılı kültürel olarak önemli bir dönüm noktasıydı.

1980'den bu yana takip edilen liberal politikalar meyve vermeye başladı ve bu bağlamda aşırı tüketim, bireycilik ve laiklik eğilimleri güçlenmeye başladı. 1990 yılında yayına başlayan özel televizyon kanallarının etkisiyle yazılı ve görsel medya tüm toplumu etkiledi. Bu dönemdeki gelişmelerinin 1923'ten bu yana gerçekleşen dönüşümlerden ayrılamayacağı doğrudur. Ancak 1980'den itibaren Türkiye ekonomisi dış pazara açılmaya başladı, ihracat teşvik edildi, sendikaların gücü ve işçi sınıfının gücü arttı. 1980'den 2015'e kadar liberal ekonomik politikalar uygulandı ve bu bağlamda özelleştirme, tüm hükümetlerin en önemli hedeflerinden biri oldu. İşçi ve işveren temsilcileri tarafından yönetilen sivil toplum örgütleri, siyasi partilerin gölgesinde olmalarına ve iktidarlarına rağmen, umut verici gelişmeler yaşattı. 1980'den önce siyasi partiler sosyal farklılık mekanizmalarını temsil ediyorlardı ve modernleşmenin araçlarıydı.

1980'den sonra, devlet ile siyasi partilerin serbest sosyal alanı arasındaki orta seviyeyi doldurmak için sivil toplum alanında farklı sosyal gruplar eğitildi. Dernek sayısı arttı. Politika aktörleri, politika anlayışı ve uygulamasındaki değişikliklerle karşı karşıya kaldı. Sonuç olarak, merkez sağ ve merkez sol partilerin parçalanması ve sosyal desteğinin kaybı yaşandı. Bu kez siyasi aktörler bunun toplumsal sorunlara çözüm olmadığını fark ettiler. Siyasi partiler toplumda ciddi bir güven kaybına maruz kaldılar. Toplumun gözünde, siyasetin rüşvet, yolsuzluk ve yasadışı uygulamalarla dolu olduğu fikri, siyasi partilere duyulan güvensizliği arttırdı.

3.7. 2002'DEN 2015'E TÜRKİYE'NİN MODERNLEŞMESİ

Cumhuriyetçi modern yapı ve refah seviyesi, ideolojik açıdan yukarıdan aşağıya bir şekilde XX. yüzyılın ikinci yarısında sırasıyla arttı. 1946 yılı, çok partili sisteme geçiş bağlamında siyasal ve sosyal yaşamda hayati öneme sahip olan Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci modernleşme döneminin başlangıcıdır. Her ne kadar Demokrat Parti halkın desteğini kazanmış ve o sırada bürokratik siyasi elitlerin siyasi

liderliğinden ekonomik elitlere geçişine izin vermiş olsa da, İslami ve geleneksel kırsal değerlere de öncelik vermiştir. Demokrat Parti seçimleri kazandığında, tek partili dönemin önemli bir değeri olan laik anlayışı bir kenara atıldı. Ancak 27 Mayıs 1961 darbesiyle, jüri hükümeti devrildi. Cumhuriyet tarihinin bu ilk askeri darbesi, Türkiye'de yeni bir anlayışın gelişimi için bir kilometre taşıdır.

Ordunun hükümeti Kemalizm lehine devirmesi, 1961 Türk Anayasası'nın kurumları ve felsefesiyle ordunun vesayeti altında var olan bir siyasi vesayet kurulmasına izin verdi. Modernleşmenin üçüncü dönüm noktası Türkiye Cumhuriyeti'nin 1980'nidir. Bu dönemde iktidardaki parti olan Anavatan Partisi (ANAP) bireyciliğe verilen ekonomik liberalizmi kabul etti. Bu dönemde teknolojik bir modernleşmenin yaşandığını vurgulamak mümkündür. Yukarıdan aşağıya, 1950'ye kadar baskın olan modernleşme modeli, sosyal alanın özerklik ve egemenlik kazandığı 1983'ten sonra değiştirildi⁵⁶⁰

Sosyal güçler siyasi, ekonomik ve kültürel özerklik kazandılar ve 1980'leri Türkiye'nin modernleşme sürecinde bir dönüm noktası yapan dönüşümü yönlendirmek ve denetlemek için yetkilerini kullandılar. Böylece, insanlar ve sivil toplum örgütleri, daha önce devlet iktidarının tekeli altında var olan modernleşme politikalarına, sosyal ve politik katılımı dâhil oldular. Bu nedenle, askeri ve bürokratik elitlere odaklanan modernleşme, insanlar inisiyatif aldıklarında otantik modern yapıyı oluşturarak bir çöküş sürecine girdi.

Ülkedeki istikrarı sembolize eden tek partili iktidarların yerini 1990'ların ortalarında koalisyonlar aldı, 28 Şubat 1997'de yaşanan postmodern darbe ile demokrasi yine askeri egemenlik altına alındı. Toplumun muhalif kamplara bölünmesi, modernleşmenin gerilediği ve hükümetin otoriter hale geldiği dönemde toplumsal yolu kesintiye uğrattı. 2000 yılı, Türkiye'nin modernleşmesinin dördüncü aşamasını temsil eder. Bu dönemde modernleşme sürecinde, dünyadaki gelişmelerin etkisiyle radikal dönüşümler yaşandı ve modernizm çatallandı. AK Parti'nin (Adalet ve Kalkınma Partisi) 2002 genel seçimindeki zaferi, modernleşme açısından yeni bir dönemin başlangıcıdır. Bu yeni başlangıca, partinin aldığı çok sayıda milletvekili tanık olmaktadır.

“Seçim sonrası meclis dağılımında AK Parti 363 milletvekiliyle birinci parti olurken, ana muhalefette Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 178 milletvekili, Bağımsızlar ise 9 milletvekili elde eder. Bu haliyle AK Parti, güçlü bir yetkiye sahip, ülkedeki desteğin ve meclisteki çoğunluğunun seviyesi Özal'ın 1980'lerin başlarından ortalarına kadar Türkiye'yi yeniden

⁵⁶⁰ Mahmut Kaya, “Batı Dışı Modernleşme Örneği Olarak Türkiye Modernleşmesi: Süreklilikler, Kopuşlar ve Çatallanmalar”, *Journal of Turkish Studies*, 2015, ss. 546-547, s. 547.

*yapılandırmaya girişmesine imkân veren destek ve çoğunluğun seviyesini yakalamıştır.*⁵⁶¹

AK Parti "muhafazakâr bir Demokrat" ideolojik kimliği inşa eder ve kökenleri Menderes ve Özal döneminde belirginleşen muhafazakâr harekete dayanır. Başarısı, İslami hareketlerin AB'ye katılmayı reddeden muhafazakâr harekete entegrasyonundan kaynaklanıyor. Bu başarı aynı zamanda toplumun çeşitli kesimlerini harekete geçirmek, ordunun politik gücünü azaltmak ve gayrimüslim azınlıklar da dâhil olmak üzere tüm farklı inanç sistemlerine eşit mesafede bir anlayış geliştirmekle sonuçlanmaktadır.

Siyasal partilerin demokrasiyi derinleştirmeye çağrıldığı Kemalizm sonrası laiklik ortaya çıkmıştır. Bu yeni demokrasi ve modernite çağı, yeni bir Türkiye olarak algılanmaktadır. Bu önemli dönüşüm sürecinin gücünü tasvir etmek için "yeni" sıfatı ile "yeni Türkiye Cumhuriyeti", "yeni orta sınıf", "Türkiye'de yeniçağ", "yeni Türkiye" gibi kavramsallaştırmalar kullanılmaktadır. Özal'la başlayıp Erdoğan hükümetleriyle olgunlaşan bu değişim süreci "Post Kemalizm", "Post-Kemalist dönem", "3. Cumhuriyet" dönemi olarak da adlandırılmaktadır.⁵⁶² Referandumla 12 Eylül 2010'da yürürlüğe giren dilekçeler ve 10 Ağustos 2014 tarihinde yapılan oylamada cumhurbaşkanının seçilmesi yeni dönemin başlangıcı olarak kabul edildi. Yıllar boyunca biriken anti-demokratik uygulamaların çoğu kaldırılmıştır.

Sosyal, ekonomik ve politik alanlara ek olarak, eğitim, kentleşme, ulaşım, sağlık, engelliler için bakım, kadın hakları, sivil toplum özgürlüğü vb. birçok sektörde önceki dönemlere göre önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Bununla birlikte, çeşitli etnik, dini ve sosyal grupların, özellikle de Kürt meselesinin ekonomik, kültürel ve politik sorunları, ülkenin gündeminde yer almaktadır. Türkiye'deki modernleşme süreci, genel olarak, bu sorunlara çözüm arayışını temsil ediyor. İstanbul Belediye seçimlerinden önce Refah Partisi İstanbul il başkanlığı görevini yürüten Erdoğan, parti teşkilatı içinde oldukça güçlü bir konuma sahip olmasına rağmen, etki alanı ve bilinirliği parti çevresiyle sınırlıydı. Ancak 1994 yerel seçimlerinde geçerli oyların yüzde 25,2'sini alarak İstanbul Büyükşehir Belediyesi Başkanı seçilmesiyle birlikte Erdoğan, siyaset sahnesinin en çok tanınan, en çok tartışılan ve en etkin aktörlerinden biri haline gelecektir.⁵⁶³ Siyasi partiler, bireylerin oluşturduğu

⁵⁶¹ Kaya, Süreklilikler, s. 558.

⁵⁶² Kaya, Süreklilikler, s. 559.

⁵⁶³ Nebi Miş ve Ali Aslan, "Erdoğan Siyaseti ve Kurucu Cumhurbaşkanlığı Misyonu", **SETA** Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı - Sayı 109, Eylül 2014, ss. 1-32, s. 9.

topluluklar politik katılımıda çok önemli bir yer tutar.⁵⁶⁴ Belirli bir siyasi partiye ait olma seçimi çeşitli faktörlere dayanır. Her şeyden önce, hükümet politikası iktidardaki ve muhalefetteki siyasi partiler tarafından oluşturulduğundan, insanlar kendi sorunlarını çözme, kazanılmış hakları koruma veya elde edilme haklarının kazanılması için taraflarla birleştiriyorlar. Bu süreçte, politikacılar insanları kendi taraflarında olmaları için harekete geçirir ve demokrasilerde, periyodik seçimler siyasi partilerin popülerliklerini ölçmelerinin bir yoludur.

Hükümetin bir parçası olan ve bir süre sonra halkın oyuyla kaldırılıp yerine yeni aktörler atanan partiler var. Bazılarının hükümette diğerlerinden daha fazla zamanı var. Diğerleri, bazen yeni oluşturulan taraflarca üstlenilmekle bile düzene hükmediyorlar. Bazı partilerin neden diğerlerine karşı iktidar kazandıklarını bilmek, farklı düşünce okullarından siyaset bilimciler arasında çok tartışılan bir konudur. Genel olarak, herhangi bir demokratik toplumda, topluluklarının seçmenlerinin özelemlerine karşılık gelen bağlamdan nasıl yararlanılacağını bilerek güç kazanırlar. Soğuk Savaş'ın 1990'larda sona ermesi, 1945'ten sonraki modern liberal siyasi kriz de dâhil olmak üzere büyük sorunlara yol açtı. Recep Tayyip Erdoğan bu on yılda reformcu olarak ortaya çıktı.

“Bu başarının en temel etkenlerinden birisi Erdoğan'ın daha önce hiçbir partinin güçlü bir şekilde nüfuz edemediği orta-alt gelir seviyesindeki yeni kentlilerle iletişime geçmesidir. Erdoğan bu yeni kentli, düşük gelirli sınıf başta olmak üzere toplumun çeşitli kesimleriyle yüz yüze iletişime geçerek daha önce denenmemiş bir seçim stratejisi uyguladı. Seçmenle yüz yüze iletişim kurma stratejisine dayanan seçim çalışmalarında, insanların kapılarına kadar giderek onlarla iletişim kuran, projelerini anlatan, hizmet vadeden Erdoğan, diğer rakiplerinden kolaylıkla sıyrıldı. Ayrıca, toplumun göz ardı edilen kesimleriyle diyalog kurarak, sadece oy potansiyeli olan bölgelere gitmek yerine, kendi dünya görüşüne uzak olan kesimlere de görüşlerini ulaştırma gayreti içinde oldu.”⁵⁶⁵

Erdoğan'ın başbakan olarak siyasi restorasyonu, geçmişin İslami değerlerini geleceğe yeni değerlerle bağdaştırmaktı. Bu mücadelenin bir sonucu olarak Erdoğan, ülkenin yerel değerlerine ve siyasi birliğine dayanan kapsayıcı bir ulusun güvence altına alınmasını sağlayacağına ülkenin siyasi sisteminin demokratikleşmesini önemseyeceğine söz vermişti. Erdoğan'ın Türk hükümetine başkanlık ettiği yıllarda, öncekilerle karşılaştırıldığında çok önemli sonuçlar elde etti. Politikanın ve ekonominin kronik sorunlarına somut yapısal çözümler getirmede, aynı zamanda Türkiye'nin uluslararası görünürlüğüne köklü bir değişiklik getirdi. Ülkenin

⁵⁶⁴ Mehmet Dağ ve Orhan İrk, “Türkiye’de ve İngiltere’de Siyasal Partilerin Ortaya Çıkışı”, **Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 4 / Sayı 2, 2012, ss. 41-49, s. 41.

⁵⁶⁵ Miş ve Aslan, Erdoğan Siyaseti, s. 9.

ekonomik büyümesini teşvik eden politikalar uygulayarak, Türkiye'yi uluslararası arenada önemli bir oyuncu haline getirildi. Batı politikasını açıkça eleştiren Filistinliler gibi Türkiye, Ortadoğu çatışmalarında belirleyici bir rol oynamaktadır. Erdoğan'ın daha gerici tematik kampanyalara karşı mücadelesinin politik sonucu, AK Parti'nin kurulmasıdır. Erdoğan'a göre, İkinci Kurtuluş Savaşı'na yeni bir siyasi yapı, yöntem ve anlayış verilebilir. Refah Partisi (PR) 28 Şubat'ta postmodern askeri darbe karşısında saftı. Bu bağlamda, daha etkili bir politika lehine olmuştur.

Bu dönemdeki politik duruş, partisine ve değerlerine ilişkin zorluklar ve uygulamalar konusunda doğru kararlar vermesini sağlayacaktı. Erdoğan yeni partiyi bir şekilde İslami hareketin restorasyonu olarak nitelendirdi. Bu nedenle Erdoğan'a göre, Türkiye'deki İslami hareket, yalnızca yapı içini değil, aynı zamanda siyasi bağlamı anlaması ve yenilenmesi gerekiyordu. Ancak böylesi bir yenileme, siyasal krizi üreten 1990'ların kutupsallaşması ve yüzleşmesi devlet yapısı ve siyasal formu demokratik siyaset yoluyla dönüştürülebilirdi. Kurulacak parti, siyasal kutuplaşmadan uzak, kolektif bir siyasi akla dayanan siyasi bir kavram üzerine kurulmalıdır.

Siyasetin yapısal olarak değişmesi gerektiğine inanan Erdoğan, kurulacak partinin sıradan zihinlerle yönetilmesi, tüm parti organlarıyla seçim yapması ve önceden belirlenen bir süre boyunca görevde kalması gerektiğine dikkat çekti.⁵⁶⁶ Erdoğan, partiyi organize ederken değişime aracı olan politik bir kimlik sundu. Bir erdem olarak tanımlanan değişim, yaşam öğretilerinin gerektirdiği bir iyileşmenin sonucuydu. Bazı oligarşik güç merkezlerinin taleplerine uyacak şekilde değişiklik yapılmamıştır. Değişim ancak uygarlığın ve bölgenin tarihinin değerlerini taşıyarak ve ahlaki gerekçelerle gerekli siyasi davranışı yaparak gerçekleştirilebilir. Değişim dünyayı algılama ve yorumlama biçiminde olmalıdır. AK 2001 yılında kurulurken Erdoğan'ın diğer tarafı revizyonist kimliği idi. Sorunu tanımlamak, gündemi ve siyasi terminolojiyi Türkiye'nin şartlarına göre değiştirmek için çalıştı. Böyle bir politik terminoloji, muhafazakâr bir demokrasi etrafında belirli ve temel bir politikanın gelişmesini sağlamalıdır.

---

⁵⁶⁶ Miş ve Aslan, Erdoğan Siyaseti, s. 11.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MOZAMBİK DEVLETİNİN YAPIM SÜRECİ

4.1. PORTEKİZ DOĞU AFRIKA’NIN FETHİ İLE İLGİLİ KISA BİLGİLER

Bu bölümde, Mozambik'te 1890 olayları için belirleyici olan değişikliklerin tarihsel özelliklerini sunacağız. İlk olarak, bugünkü Mozambik Devlet olarak bilinen ülkenin tarihsel olarak nasıl inşa edildiğini ve 19. yüzyılın önemli tarihsel olaylarına ve bu olayların o zamanın ve sonraki onyılların önemine odaklanmak için önceki yüzyıllara döneceğiz. 19. yüzyılda yapılan reformların Mozambik devleti ve bu devletin vatandaşlığı için nasıl çok önemli olduğunu göreceğiz. Tarihsel arka plan açıklamasını yaptıktan sonra, konunun sınırlı bir bölümüne gireceğiz. Portekiz yerleşiminden önce, bugünkü Mozambik topraklarında dil, gümrük, silah, yemek alışkanlıkları, dövmeler ve siyasi birimler bakımından farklı olan sakinler vardı. Bazıları dış ticarete bağımlıydı; tekstil, boncuk ve ateşli silahlar karşılığında altın, fildişi ve köle satıyordu. İlk Avrupalı kâşifler, "kralların" veya hatta "imparatorların" varlığını doğruladılar.

Portekiz'in hayatta kalması, Lizbon'un siyasi kapasitesinin bir sonucu olarak değil, diğer sömürgeci güçlerin politik oyunundan kaynaklanıyor. Uluslararası topluma karşı isteksizliği, uzun süren sömürge savaşlarıyla sonuçlandı, ancak üçüncü Portekiz İmparatorluğu'nun temelleri kesinlikle zayıftı. İlk imparatorluk XVI. yüzyılda Doğu Asya'da (Goa, Daman, Diu, Dadrá, Nagar-Aveli, Angediva Adası, Timor Adası, Hollanda Doğu Hintleri ve Makao) idi; ikinci imparatorluk Brezilya'da XVII. ve XVIII. yüzyıllarda kuruldu. Bu noktada, Afrika topraklarının işlevi deniz yollarında yol kesenlerin olmasını sağlamaktı. Üçüncü ve son imparatorluk, 19. yüzyılda Afrika'da kuruldu. 1822'de Brezilya'nın bağımsızlığı ve köle ticaretine karşı uluslararası hareketin büyümesiyle Portekiz'in Afrika'daki varlığı (Brezilya için bir köle kaynağı) artık açık bir neden değildi.⁵⁶⁷ 1890 yılına kadar, Mozambik'teki Portekiz Yönetimi, askeri egemenlik açısından ve hatta nüfuz bakımından bile verimli değildi. 1890'un İngiliz ultiमतomundan önce, Mozambik'in henüz bir ülke olarak bulunmadığı söylenebilir. Var olan, 1498'den beri inşa edilen, Mozambik olacak bir ülkenin oluşması için parçalanmış bölgelerdi. Güvenlik nedenleriyle, Portekiz, Başkentini 1554'te Sofala'dan Mozambik Adası'na devrederken, Başkentini

⁵⁶⁷ Norrie Macqueen, *A Descolonização da África Portuguesa: a Revolução Metropolitana e a Dissolução do Império*, Editorial Inquérito, Lisboa, 1998, s. 20.

Mozambik Adası'ndan Lourenço Marques'e -bugün Maputo- taşındığı 1898 yılına kadar sürdürülen dört alandan oluşan bir yönetimin temelini attı. 16. yüzyıldan beri o zamana kadar, Sofala Portekizlilerden ayrıldıktan sonra, gelecekteki Mozambik üç askeri bölgeye ayrıldı: Mozambik, Zambézia ve Lourenço Marques. Kuzeyde, Mozambik Askeri Bölgesinin Başkenti 1554'ten beri Cabo Delgado, Nampula ve Nyasa'nın bir kısmını kapsayan Mozambik Adası'nda bulunuyordu, bu da iç kısım 648 kilometreden fazla olmayan ve Portekiz'in dört katı büyüklüğündeki bir bölgeydi. Büyük, düzensiz bir alanda adaleti yönetmesi için sadece bir mahkeme, bir vekil ve üç katip vardı. Cabo Delgado'nun Başkenti, sıradan bir yargıcın bulunduğu Ibo Adası'nda kalmıştır. Merkezde, 1531'den beri şimdiye kadar başkentin Quelimane kasabasına sahip olduğu Zambézia Askeri Bölgesi vardı. "Zambézia" şu anki topolojisi, 1858'de Portekizli kraliyet kararnamesiyle, Quelimane'nin kaptanlıklarını ve Sena nehirlerini kapsayan şekilde oluşturuldu. Quelimane'den Portekizlilerin nominal alanı iç kısımda 700 kilometrenin ötesine geçerek Zambezi Nehri'nin sol yakasındaki Zumbo Fuarı'na ulaştı.

*"Quelimane bir zamanlar tüm Afrika kıyısının en işlek köle ticareti limanıydı, içerilerden, ta Maravi gölünün oralardan getirilen köleler Shire ve Zambezi ırmakları yoluyla kolayca buraya indirilebiliyordu. Yüz binlerce karaderili köle... Portekizliler, İngilizlerin baskısıyla, köle ticaretini yasaklayan Brüksel Antlaşmasını imzalayınca, Quelimane'de, Lourenço Marques ve Mozambik Adası'nda kölelerin toplandığı barakalar da kapatılmıştı. Bununla birlikte Kara Şaka'nın buraya gelirken rastladığı o köle dolu yelkenli, bu iğrenç ticaretin Portekizlilere ait kıyılarda hâlâ, gizli gizli sürdürüldüğünü gösteriyordu."*⁵⁶⁸

Zambezi Nehrinin sağ kıyısı, Monomotapa, Büyük Zimbabve ve Gazze gibi Afrika krallıklarının egemenliğindeydi, bu da Sofala, Senna ve Tete'de bulunan Portekizli temsilcilerle temas kuruyordu. Güneyde, 1544'ten itibaren birkaç Afrika krallığı ile sınırlarını paylaşan Maputo ve Inhambane topraklarını kapsayan Lourenço Marques'in askeri bölgesi bulunuyordu. Yüzyıllar boyunca Mozambik, İngilizler ve Portekizliler arasında bölünmüştü. Bu durum birkaç anlaşmazlığa yol açmıştı ve esas olarak, bir ya da bir başkasının elindeki bayrakların gölgesinde saklanan ülkenin yerel yöneticilerinin disiplinsizliğini destekliyordu. Portekiz, Güney Afrika'dan gelen ve 19. yüzyıl başında Gazze'ye yerleşen Nguni halkının işgali nedeniyle savaflara zorlandı. Savaşçıların 1827 yılında Lourenço Marques'i kuşattı, 1834'te Inhambane'ye, 1836'da Sofala'ya saldırdı ve Zambesi'nin güneyindeki sınırları işgal etti.⁵⁶⁹ Bu savaşlar sayesinde bu göçmen halklar, Limpopo Nehri'nin

⁵⁶⁸ Wilbur Smith, **A Falcon Flies**, St. Martin's Press, New York, 1860, s. 114.

⁵⁶⁹ Joseph Ki-Zerbo, **História da África Negra, Vol. II**, Publicações Europa-América, Lisboa, 1999.

Zambzi bölgesinden uzanan ve yerli halkları boyunduruk altına alan bir krallık kurdular. Muzila ve Mawewe'nin yanı sıra, Gungunhana 1884'te bu krallıktaki en ünlü liderlerinden biri olarak ortaya çıktı.

Hem Portekizli hem de İngilizlerle dostça ilişkiler kurmaya çalıştı, ancak onlardan ihanet etti. Portekiz'in nüfuz alanına yerleştirilen belgeleri imzalamak zorunda kaldıktan sonra, onun ordusu 1896 yılında Manjacaze'de sonunda yenildi. Gungunhana daha sonra yakalanıp Portekiz'e götürüldü ve daha sonra orada öldü.⁵⁷⁰ 1897'de büyük askeri lider Maguigana'nın ölümüyle birlikte, Nguni'nin Portekiz'e karşı direnişi sona erdi. Bununla birlikte, silahlı muhalefet, Portekiz'in sonunda Mozambik'in tamamına etkili idari denetim kurmayı başarabildiği 1917 yılına kadar ülkenin çeşitli bölgelerinde ara sıra görülmeye devam etti.⁵⁷¹ Mozambik'in mevcut sınırlarının sınırlandırılmasında belirleyici olan Portekiz ile Büyük Britanya arasındaki ihtilaftan kısa bir süre önce, Afrika'daki Portekizli varlığın savunucuları, yerel yönetimlere saldırganlık yoluyla etki alanlarını genişletme politikasına başladılar. Gerçek işgalde başarılı olmak isteyen İngiliz konsolosları Johnstone ve Buchanan da aynı şekilde ilerledi.⁵⁷²

Portekiz İmparatorluğu aşağıdaki bölgelerden oluşuyordu: Brezilya (22 Nisan 1500-7 Eylül 1822); Gine Bisau; Yeşil Burun Adaları (1456- 5 Temmuz 1975); Aziz Thomas ve Prens Adaları; São Jorge da Mina Kalesi-Gana; Kongo; Angola (1575-11 Kasım 1975); Mozambik (2 Mart 1498⁵⁷³ - 25 Haziran 1975); Mombasa-Kenya (1589-1698); *Koçi*-Kerala-Hindistan (1502-1663); Kolombo-Sri Lanka (1518-1656); Melaka-Malezya - (1511-1641); Ternate-Endonezya (1522-1622); Doğu Timor (-1975); Goa-Hindistan (1510-1961); *Kalküta*-Hindistan (1511-1657); Muskat-Umman (1508-1650); Hürmüz Boğazı - İran ile Arabistan Yarımadasını ayırır- (1515-1622); Diu-Hindistan (1535-1961); Bombay-Hindistan (1535-1661); Makao-Çin (1553-1999); Nagazaki-Japonya'da (1571-1638); Ceuta-Fas (1415-1668); Madeira Adası (1419); Azor Adaları (1427).

⁵⁷⁰ Susana Serpa Silva, **Representações de África na Imprensa Açoriana (Micaelense) de Finais do Século XIX (1880-1900)**, Centro de História de Além-Mar, Ponta Delgada, 2011, s. 54.

⁵⁷¹ George Houser ve Herb Shore, **Mozambique: Dream the Size of Freedom**, The Africa Fund, New York, 1975, s. 7.

⁵⁷² Bkz. António Gomes, "Formação e Dinâmicas das Fronteiras no Território Moçambicano", **Boletim Campineiro Geografia**, v, 4, n, 2, 2014, ss. 259-284.

⁵⁷³ Oliveira Martins, **História de Portugal**, Livraria Editora, Lisboa, 1908, s. 128.

Şekil 4: Portekiz İmparatorluğu

4.1.1. Mozambik'in en Belirgin Özellikleri Kısaca

Mozambik Türkiye'den biraz daha büyüktür. Bu ülke Doğu Afrika'dan eski bir Portekiz kolonisiydi. Portekizli Doğu Afrika İmparatorluğu şu bölgelerden oluşuyordu: Zanzibar - 1503'te fethedildi fakat fethettiği yeri 1652'de Umman Sultanlığı'na kaptırdı. Mozambik'in resmi tarihinde, ülkenin ilk başkenti Mozambik Adası olduğu söyleniyor. Ancak bu doğru değil. Kilwa - 1505'teki fethinden sonra ilk Mozambik'in Başkent olmuştu, fakat başkentini Sofala'ya taşıdığı 1512 yılında terk edildi.⁵⁷⁴ 1505'te Sofala, koruma görevi görmesi için bir kale inşaatı alan Gonçalo Vaz de Góes tarafından fethedildi.⁵⁷⁵

Mombasa - 1505'te fethedilip 1698'de Umman Sultanlığı'na kayboldu. 1728'de Portekiz tarafından yeniden fethedildi.⁵⁷⁶ Fakat 1729'da Umman Sultanlığı egemenliğine girerek, 1824'te kurtarılmıştı. Üç yıl sonra, yani 1827'de sonunda Portekizlerin ellerinden çıktı. 1545'te kesinlikle işgal edilen Mozambik Adası, 1554'ten 1898'e kadar olan Başkent olacak ve bu yıl, Lourenço Marques'e (şu anda 1976'dan beri Maputo olarak bilinir) transfer edilecekti. Bölgenin yüzeyi yaklaşık 799.380 kilometrekare'dir. 16. yüzyılın başından 1976'ya kadar Mozambik'in dört başkenti oldu: Kilwa (1501-1512); Sofala (1512-1554); Mozambik Adası veya

⁵⁷⁴ Bkz. Manuel Pinheiro Chagas ve Francisco São Luiz Saraiva, **Os Portuguezes em Africa, Asia, America e Oceania: Ou, História Chronologica dos Descobrimentos, Navegações, Viagens e Conquistas dos Portuguezes, Volumes 5-8**, A. M. Pereira, Lisboa, 1849.

⁵⁷⁵ Alfredo Brandão Cró Castro Ferreri, **Apontamentos um Ex-governador Sofalla: Ligeiras Considerações Acerca do Estado d'Este Districto, Moçambique e do Commando Militar Bazaruto**, Moreira, Lisboa, 1886, s. 4.

⁵⁷⁶ Nuno Valério, **Estatísticas Históricas Portuguesas**, INE, Lisboa, 2001, ss. 18-19.

sadece Mozambik (1554-1898) ve Lourenço Marques⁵⁷⁷ (1898'den beri 1976'ya kadar). Bağımsızlık sonrası bazı yerlerin isimlendirilmesi sürecinde, Lourenço Marques şehri Maputo olarak değiştirildi. Bu süreçte isimleri değiştirilen diğer şehirler aşağıdaki tabloda belirtilmiştir (Tablo 15'e bakınız).

Portekizlilerin Mozambik'e gelişinden önce, bugün bildiğimiz Mozambik kadar tamamen mevcut değildi. Mozambik'in Portekizliler tarafından inşası süreci, Portekizli toplulukların veya ticaretçilerin sıklıkla katıldığı dört ana noktaya sahipti: bugünkü Maputo, Sofala, Mozambik Adası ve Quelimane. Bu ana noktalardan Portekizliler, nüfuz alanlarını genişleterek iç krallara hükmetmeyi ve fethetmeyi başardılar. Sınırlarını altı ülke ile paylaşıyor: Güney Afrika, Svaziland, Zimbabve, Zambiya, Malavi ve Tanzanya. Ülkenin bu ülkeleri ile yaklaşık 4.330 km kara sınırı vardır. Yaklaşık 2,800 km boyunca Hint Okyanusu tarafından çevrilmiştir. Bağımsızlık sonrası bazı yerlerin isimlendirilmesi sürecinde, Lourenço Marques şehri Maputo olarak değiştirildi. 1975'teki geç bağımsızlık kazanmış olmasına rağmen, 1890'larda ülkenin mevcut sınırları belirlenmişti. Ülkenin mevcut nüfusu, yüzyıllarca süren göçün sonucudur. Bugünkü toplam nüfus, 10 ilde dağıtılan, 29 milyondan fazla bir nüfustur. Coğrafi, ekonomik ve tarihi nedenlerle, bu iller üç büyük bölge tarafından dağıtılmaktadır: Nyasa, Cabo Delgado ve Nampula eyaletlerini içeren Kuzey bölgesi; Zambézia, Tete, Manica ve Sofala illeri ile Merkez; ve Inhambane, Gazze, Maputo'yu içeren Güney bölgesi.⁵⁷⁸

Ülkede genel olarak tropikal iklim hâkimdir. İklim, Hint Okyanusu muson rejiminden ve Mozambik kanalının sıcak akımından etkilenmektedir. Bu nedenle, iki mevsimi olan bir tropikal iklim, yani yağmurlar ve kuraklık hâkimdir. Ülkenin en kalabalık illeri, toplam nüfusun% 38,2'sine sahip Nampula ve Zambézia'dır.⁵⁷⁹ Kırsal kesimde nüfusun yaklaşık% 68,8'i orada yaşamaktadır; kentsel merkezlerde ise nüfusun% 31,2'si civarı bulunmaktadır. İşgücünün %81'i tarım sektöründe, %6'sı sanayi sektöründe, %13'ü ise hizmetler sektöründe istihdam edilmektedir.⁵⁸⁰ Resmi dil, birçok ulusal Afrika kökenli dil ile bir arada bulunan Portekizce'dir. Mozambik, su kurslarının uygun şekilde kullanılması durumunda, tarım ve hayvancılık koşullarının iyileştirilmesinde belirleyici bir faktör olabilecek bir hidrografik ağa sahiptir.

⁵⁷⁷ José Maria Sousa Monteiro, **Os Portuguezes em Africa, Asia, America, e Oceania: Resumo Histórico das Descobertas e Conquistas dos Portuguezes n'Africa, Asia e Oceania**, Typ, Borges, Lisboa, 1850, s. 152.

⁵⁷⁸ Joaquim Salvador, **Agenda 2025: Visão e Estratégias da Nação, Comité de Conselheiros**, Yoyoyoyo, Maputo, 2003, s. vi.

⁵⁷⁹ Bkz. Lucas Mangrassé, **A Ideologização do Processo Alfabetização e Educação Jovens e Adultos na Província Nampula, Moçambique, no Período de 1975 a 2003- Tensão entre Factores Políticos e Culturais**, São Paulo, Pontifícia Universidade Católica São Paulo, 2004.

⁵⁸⁰ Konya Ticaret Odası, **Mozambik Cumhuriyeti Ülke Raporu**, Dış Ticaret Müdürlüğü, 2017, s. 4.

Nehirler Rovuma, Zambezi, Pungue, Save, Limpopo ve Inkomati nehirleri gibi küçük gemiler için gezilebilir. Ülke, iyi tarımsal, su, madencilik ve turizm potansiyeline, ormancılık ve denizcilik kaynaklarına ve Güney Afrika'nın jeo-stratejik alanındaki mükemmel bir oportrak merkezine sahiptir. Ülkenin yeraltı zenginlikleri maden kömürü, boksitten, altın, doğalgaz, mineral kumdur, titanyum, değerli ve yarı kıymetli taşlar, demir, alüminyum, su, diğerleri gibi kullanımda olan bazı doğal kaynaklar ibarettir. Ayrıca önümüzdeki on yıl içinde sömürülecek petrol de var. Bu kaynakların etkisiyle Mozambik'in orta vadede yüksek büyüme oranlarını yakalayacağı öngörülmektedir. Merkez Mozambik'te kömür madenciliği projeleri geliştirilmesi ve doğalgaz üretiminin genişleyecek olması doğal kaynak sektöründe hızlı bir yükselişin yaşanacağına işaret etmektedir. Dünya Bankası'na göre önümüzdeki birkaç yıl içerisinde, Mozambik'teki yeni gaz projeleri ülkeye 70 milyon tutarında yatırım, kömür projeleri ise 10 milyon dolar tutarında yatırım çekecektir.⁵⁸¹ Altyapı alanında ise önemli harcamalar yapılacaktır.

*"Mozambik, Tete yakınlarında dünyanın işletilmeyen en büyük kömür alanı olabileceği tahmin edilen kömür yataklarına sahiptir. Ayrıca, Songo'da (Tete) bulunan Afrika'nın en güçlü hidroelektrik santrali ile Mozambik önemli hidroelektrik potansiyeline sahip bulunmaktadır. Aynı zamanda Mozambik 127,4 milyar metreküp doğalgaz rezervine sahiptir. Bir enerji firması olan Ente Nazionale Idrocarburi S.p.A. (ENI) Muamba açıklarında bulunan gaz rezervlerinin 212,4 milyar metreküp potansiyele sahip olduğunu hesaplamaktadır."*⁵⁸²

Mozambik doğal kaynaklar bakımından zengin olmasına rağmen, modern medeniyetin yararlarına erişimde bölgesel ve kültürel asimetrleri sunar. 1990'da 1976 Anayasası yerini çok partili demokratik bir sistemi benimseyen yenisiyle değiştirildi ve ülkenin resmi adı olan Mozambik Halk Cumhuriyeti, Mozambik Cumhuriyeti olarak yeniden adlandırıldı. 2004 yılında, muhalefet partilerinin katılımıyla hazırlanan yeni bir anayasa yürürlüğe girdi. Ülke hükümeti, Başbakan ve Bakanlar Kurulunun cumhurbaşkanı tarafından atandığı bir başkanlık sistemidir.

1994 yılından bu yana, her beş yılda bir Parlamento ve cumhurbaşkanlığı seçimleri yapıldı. Anayasaya göre, devlet başkanları en fazla iki terimi temsil edebilir. Cumhuriyet Meclisi adı verilen Yasama Meclisi, her beş yılda bir halk tarafından seçilen 250 üyeden oluşur. 250 milletvekilinin sayısı, nüfus oranlarının ölçütlerine dayanmıyordu. Askerlik eğitimi için 1963'te Eduardo tarafından Cezayir'e gönderilen ilk 250 erkeği simgeleyen bir rakamdır.⁵⁸³ Özgürlük savaşçısı neslinin

⁵⁸¹ Kolektif, Ülke Raporu, s. 5.

⁵⁸² Kolektif, Ülke Raporu s. 5.

⁵⁸³ CIA-, **Frelimo Training in Algeria and Tanganyika**, US Embassy (TZ) 1963-06-24

gücü terk ettiği cumhurbaşkanlığı ve parlamento seçimleri, 15 Ekim 2014 tarihinde yapıldı. Bu seçimlerde seçilen yeni cumhurbaşkanı olan Filipe Jacinto Nyusi, 20 Ocak 2015'te göreve başladı.

4.1.2. Portekizlilerin Mozambik'e Gelişi

7. ve 13. yüzyıllar arasında Mozambikliler Pakistanlılar, Hintliler, Afganlar ve Araplar gibi Asya halklarıyla ticaret ilişkileri yaşıyorlardı. Bu yabancı tüccarlar kıyı ve ada şehirleri inşa ettiler. Afrika fethinin tarihi, 15. yüzyılda Portekiz tarafından Kanarya Adaları'nın bulunması ve işgali ile başladı. 1474'te 5. Afonso (1432-1481), Portekiz'in Atlantik ve Afrika kıyılarında varlığını sağlamak ve Hindistan'a giden yolu açmak için soruşturmalar düzenlemek üzere Kraliyet Prensi 2. João'yu görevlendirdi.⁵⁸⁴

“1498 yılında Vasco da Gama, deniz yoluyla Hindistan'a ulaştı ve günümüzün nüfusunun onda birine tekabül eden bir milyonluk Portekiz için refah dönemi başladı. 1500 yılında Brezilya'ya ayak basan Pedro Álvares Cabral, burayı Portekiz topraklarına kattı. 10 yıl sonra Afonso de Albuquerque, Hindistan'daki Goa'yı, Basra Körfezi'ndeki Hürmüz'ü ve günümüz Malezya'sındaki Malakka'yı işgal etti. Dolayısıyla Portekiz İmparatorluğu Hint Okyanusu ve Güney Atlas Okyanusu'ndaki ticaret yollarının egemenliğini eline geçirdi. Britanya ve Hollanda, Portekiz İmparatorluğu'nun denizaşırı topraklarını ele geçirmek için saldırmaktaydı ve Portekiz, özellikle 1822'de, Brezilya'nın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte, 20. yüzyıla kadar sürecek olan bir çöküş dönemine girdi.”⁵⁸⁵

Deniz Keşiflerin tarihinden bilindiği gibi, 10 Ocak 1498'de, Portekizli gezgin Vasco da Gama, Hindistan'a giderken⁵⁸⁶ Inhambane sahiline iniş yaptı. Bu ilk seyahatte, Vasco da Gama'nın Denizcilik Seferi, Inhambane'den ayrılıp Mozambik Adası'na gitti. 25 Ocak'ta Zambézia'dan geçti ve Inhambane'de olduğundan daha medeni ve iyi giyimli insanlarla tanıştılar. Bu insanlar arasında, diğer insanlarla ilişkilerin eski olduğunu ima eden melez insanlar da vardı. Bazıları Arapça konuştu, bu yüzden seferin tercümanı olarak görev yapan Fernando Martim ile iletişim kurmak kolaydı. *“1 Mart'ta 1498'de, Mozambik Adası'na indiler ve orada denizcilere Hindistan'a yaptıkları yolculukta onlara eşlik etmelerini istedi. Yerel Müslümanlar ile yapılan görüşmeler iyi bitmedi çünkü Portekizliler tarafından dört kişi öldürüldü.”⁵⁸⁷*

⁵⁸⁴ Francisco de São-Luiz, **Os Portuguezes em Africa, Asia, America, e Oceania - Obra Classica, Vol, VII**, Typ, Borges, Lisboa, 1849, ss. 11-12.

⁵⁸⁵ Mustafa Ediz Altındış, **Tarihten Bugüne Ülke İhlal Karneleri**, Uluslararası Hak İhlalleri İzleme Merkezi, İstanbul, 2011, s. 194.

⁵⁸⁶ Sanjay Subrahmanyam, **The Portuguese Empire in Asia, 1500-1700: A Political and Economic History**, Longman, London-New York, 1993, s. 132.

⁵⁸⁷ São-Luiz, **Os Portuguezes**, ss. 64-67.

Mozambik adı, Mozambik Adası'nda yaşayan büyük bir Arap tüccarı olan Musa Bin Bik'ten gelmişti.

“1498’de Portekizli gemici Vasco da Gama bölgeye geldiğinde Ummanlı Şeyh Musa bin İmbik bu topraklarda etkin bir şahsiyetti. Kimi anlatımlar, sonradan verilen Mozambik isminin bu Şeyh Musa’dan geldiğini söyler. Şeyh, yaşadığı dönemde yabancı işgalcilere karşı önemli mücadeleler vermiş ancak bölge tam 200 yıl Portekiz sömürgesi olarak kalmaktan kurtulamamıştır.⁵⁸⁸ Müslümanlarla Portekizliler arasında süren kanlı savaflara kimi zaman Osmanlı donanması da destek göndermiştir. Bu savafların bazılarında Portekizliler Mozambik’te geriletilmiş bazılarında da Osmanlı donanmasına ağır zararlar verilmiştir. Ali Paşa komutasındaki bir savaşta dört kadirge dolusu asker şehit olmuştur. Mozambik kıyılarında devam eden Osmanlı etkisi ile III. Selim zamanında (1789-1807) Sinan Paşa tarafından Maputo’ya bir cami dahi yaptırılmıştır.”⁵⁸⁹

Bugünün ülkesi, 1890'lara kadar devam eden uzun bir inşaat sürecinin sonucudur. Portekizliler, Mozambik olarak adlandırılacak bölgeye geldiğinde, yerel halk kendi örgütlerine göre küçük krallıkların yönetiminde yaşıyordu. Mozambik'in geniş merkezi bölgesinde, Portekiz sömürgecileri, Zambeze nehrinin batı kısmında, Afrika'nın bu kesiminde hâkim olan iki büyük krallık, yani Monomotapa'yı ve Monoyemugi veya Undi, aynı nehrin sağ tarafında buldular.⁵⁹⁰ Bu krallıklar, mambo tarafından yönetilen küçük idari birime bölündü. Bu küçük idari birimler ayrıca, mambo'ya gönderilen vergilerin toplanmasından sorumlu olan Pfumos tarafından yönetilen düzenli köylere bölünmüştü. Vergi Monomotapa'ya getiren Mambo'lardı.⁵⁹¹

Altın ticareti, fildişi ticareti ve köle ticareti esasen Afrika'daki Portekizlilerin XVII. ile 19. yüzyıllar arasındaki ekonomik sömürsüyüdü. Modernleşmeye doğru politik evriminde Mozambik, XV. yüzyılın sonuna kadar Asya ülkeleri ile sömürge öncesi ilişkilere sahipti. Bundan sonra, tüm Afrika ülkelerinde olduğu gibi, bağımsızlığa kadar Batı'nın etkisi altına girmeye başladı. İzleyen 15 yıl içinde, Rusya tarafından desteklenen sosyalist rejim kuruldu. Portekiz egemenliği iki rota ile oluşturuldu: askeri bir rota ve müzakere rotası.

4.1.2.1. Müzakere Yoluyla

Müzakereler yoluyla Portekizliler, ikili işbirliği anlaşmalarını imzalayan geleneksel yetkililerle temas kurdular. Müzakere rotasında Portekizli keşifçilerle bazı Afrika liderleri arasındaki temaslar yer alıyordu. Fakat, Afrika liderleri okur-yazar

⁵⁸⁸ Ahmet Emin Dağ, **Afrika'da Müslüman Azınlıklar**, 1. Baskı, İHH İnsani Yardım Vakfı, İstanbul, 2015, ss. 120-123.

⁵⁸⁹ Dağ, **Afrika'da**, ss. 120-123.

⁵⁹⁰ Ogot, **História**, ss. 744-746.

⁵⁹¹ **Semanário Dominical Pitoresco**, nr 47, 1859, s. 370.

olmadıklarından sonunda içerikleri bilinmeyen antlaşmaları imzaladı. Afrika liderleri tarafından imzalanan bu belgeler, çatışma durumunda diğer sömürge güçlerine gösterilebiliyordu ve Portekiz'in Berlin Konferansı'ndaki tarihi haklar ilkesini destekleme taleplerinin temelini oluşturabilir. Misyonerler ve tüccarlar, Portekiz'in kendilerine yerleşim yerleri kurması için toprak edinme konusunda, elverişli müzakerelere de katıldı.

4.1.2.2. Asker Rotası

Askeri yolda Portekiz, küçük kavimleri güçlü krallıklara karşı destekledi. Zaferden sonra Portekizliler koruyucuları olarak görülmüştü. Örneğin, 1607 yılında, Majesteleri, Gatsi Rusere (zamanda iktidardaki kral) aldığı askeri desteğin bir sonucu olarak tüm güçleri Portekiz krallığına teslim etti. İç isyanlarla yüzleşmek için yerel krallara Portekiz askeri desteğinin birçok örneği var. 1861'de, kardeşi Muzila'nın egemenliğini gasp eden Lourenco Marques bölgesinde kral Maweve'ya karşı bir savaş vardı. Muzila çöktü ve Portekiz hükümetinden yardım istemek zorunda kaldı. Portekizlilerin bu askeri desteği ile Muzila krallığına yerleşti ve Maweve'yı cezalandırdı. Verilen desteğin bilincinde olarak, Muzila, 1862'de Portekiz egemenliğini tanıyan Paiva Raposo ile bir antlaşma imzalamıştır. Inhambane'de Kral Inhamurubya, isyan eden Mahunja ile yüzleşmek için Portekizlilerden yardım istedi. Aynı yıl, İngiliz gemilerinin Inkomati'nin ağzına girmesini önlemek için Bazaruto ve Benguelina adalarının işgali kurulmuştu.⁵⁹²

XVI. ve XVII. yüzyıllarda, Portekizli yerleşimleri geniş Zambezi vadisinin topraklarını işgal etti. Portekiz tacı adına belirli bölgeleri yöneten bu toprak sahipleri, Portekiz'den uzaklıkları ve izolasyonları nedeniyle ahlaksız ve gerçek feodal lordlar oldu.⁵⁹³ Zamanla, bağımsız olmak istediler çünkü Portekiz'den izole edilip kral, Brezilya'yı Afrika'dan daha çok ilgilendiriyordu. Fakat 1822'de Brezilya'nın bağımsızlığından sonra Afrika'ya ilgi arttı⁵⁹⁴ ve Portekizli monarşi Mozambik ve Angola'nın yeni Brezilya olmasını istedi.

⁵⁹² Manuel Pinheiro Chagas, *As Colónias Portuguezas no Século XIX (1811 a 1890)*, A. M, Pedreira Editor, Lisboa, 1890, s. 154.

⁵⁹³ Madela Maggiorino Ubaldo, *La Chiessa Cattolica in Mozambico: Dell'evangelizzazione dal 1940 ad Oggi*, Giugno, Roma, 1980, s. 54.

⁵⁹⁴ Thiago Henrique Sampaio, "Portugal em África: a política emigração para as colônias (1890 – 1974)", *Revista Cadernos Estudos Sociais e Políticos*, Cilt: 3/ Sayı 6, Temmuz-Aralık 2014, ss. 58-79, s. 58.

4.2. PORTEKİZ HÂKİMİYETİNDEKİ MOZAMBİK

Mozambik'in modernleşme sürecindeki sorunlarının çözülmesi için diğer Afrika ülkelerini de kapsayacak bir şekilde analiz yapılması gerekiyor. Avrupalılar 15. yüzyılda Afrika'ya geldiğinde yerel halk kendi örgütlerine göre küçük krallıkların yönetiminde yaşıyordu. Politik, ekonomik, sosyal ve dini faktörlerden etkilenen Avrupalılar birkaç Afrika bölgesini işgal etti. Altın ticareti, fildişi ticareti ve köle ticareti esasen Afrika'daki Avrupalıların XVII. ile 19. yüzyıllar arasındaki ekonomik sömürsüydü. Büyük Britanya, Fransa, İspanya ve Portekiz metropollerden çok daha büyük topraklarda hüküm sürdüler. Büyük Deniz ve Sömürge ticareti 16. yüzyılda başladı. O zaman, Hristiyanlar ve İslam devletleri arasında paylaşılmak için uğruna şiddetli mücadeleler verilen Akdeniz egemenliği, eski önemini kaybetti. İspanya, Portekiz, İngiltere, Fransa ve Hollanda sömürge İmparatorlukları kurdular. Baharat, kahve, şeker, pamuk ve ipeği doğrudan üretici ülkelerden ithal ettiler. Portekiz'in fethi ve nüfuzu, her şeyden önce Afrika ve Asya'da üç ayağa dayanıyordu: asker ve onunla birlikte tüccar ve bu ikisi arasında olan misyoner. Sonuncusu uzlaştırıcı bir unsurdur ve birisinin pürüzlülüğünün ve diğerinin kazancının moderatörlüğünü yaptı.⁵⁹⁵

Ticaret, Hristiyanlaştırma, yerleşimler ve Portekiz askeri gücü Mozambiklilerin Batılılaşmasının ilk ideolojik araçlarıydı. Ancak hepsinden, yerel Afrika krallarını Batılılaşma ve Portekiz egemenliğini kabul etmeye zorlayan Portekiz askeri gücü oldu. Afrika'daki toprak işgalinin hızlandırılması, Portekiz ile kolonileri arasında ulaşım bağlantılarının geliştirilmesi ile kolaylaştırılmıştır; sıtma ve diğer tropikal hastalıklardan etkilenen bölgelerin beyaz kolonizasyonuna izin veren ilaçların geliştirilmesi; elinde bulunan askeri teçhizatın geliştirilmesi; küçük siyasi birimlerin güç dengesini korumakta zorlandığı Afrika'daki iç koşulların geliştirilmesi. Portekiz işgal sırasında tüccarları ve misyonerleri kullanmasına rağmen, Afrika'nın Portekiz tarafından sömürgeleştirilmesi için tüm araçların en önemlileri askeri kampanyalardı. Portekiz tarafından kontrol edilen birlikler esasen Afrikalılardı.

Askeri Kampanyalar, Portekiz sömürge yönetiminin gücünü güvence altına almayı ve Afrika nüfusunun topraklarını boyunduruk altına alan ticari çıkarların korunmasını amaçlıyordu. İsyançı yerel makamlar kaldırıldı ve yerini Portekiz'e sadık vatandaşlar koyuldu. Ekonomik olarak, Portekiz dışında bir servet arayan yeni bir kapitalist orta sınıf ortaya çıktı, misyonerler ise putperestler arasında

⁵⁹⁵ Ubaldo, La Chiessa Cattolica, s. 32.

Hristiyanlığı yaymaya başladılar. 1890'lı yıllarda Portekiz ekonomik büyümede bir krizle karşı karşıya kalmış ve bu durum Afrika'yı bölme eylemlerine katılmasına yol açmıştır. Bu çabalarda, kamu ve özel çıkarlar Portekizli politikacılar arasında birleşmektedir. 1930'larda sömürgeler yeni Salazar rejiminin sağlamlaştırılması için önemli olacaktır. 1961-1974 yılları arasında Salazar'ın rejimi, rejimi kurtarmak için Angola, Mozambik ve Gine Bisau'nun kurtuluş hareketlerine karşı savaşa katıldı.⁵⁹⁶ Mozambik'te Portekiz sömürge modernizasyonunun aşaması, işgal altındaki toprakları genişleterek emperyal mirası ve sömürge pazarlarını korumak için tasarlandı; diğer Avrupa sömürge güçleriyle rekabet etmek; gelecekteki etkin sömürgecilik için teknik beceriler geliştirmek; ve Afrika topraklarında Avrupa koşulları yaratmak. Afrika kolonileri, Lizbon'daki birçok hükümet ile diğer Avrupa sömürge güçleri ve bazı geleneksel Afrika yetkilileri arasındaki müzakerelerin sonucuydu. Bu amaçla, Portekiz yasa koyan idari ve askeri yetkilileri göndererek mevzuat çıkardı ve gerekli yatırım masraflarını hesapladı.

1884-1885'te Berlin Konferansı öncesinde, Portekiz hükümetleri, Metropol için doğrudan ekonomik yararlar sağlamak üzere Afrika'da arazi edinme politikası izledi. Mozambik'te, farklı aktörlerle ilgili çeşitli çatışma kaynakları vardı. Bu çatışmalar sadece Avrupalılara karşı Afrikalılar değildi. Haklarını savunmak isteyen bölücü ya da bütüncül otoriter güçlerin, Afrikalılar arasında da çatışmaları vardı. Bu çatışmaların sonuçları, yenilmiş grupların fethedilen halkların kölesi olmasına neden oldu. Böylelikle boyunduruk altındaki kabileler fatihlere karşı kin tutuyor ve Portekizliler geldiğinde Afrika baskıcılarına karşı eylemlerini destekleyen ilk kişiler onlardı. Güçlü krallar yenildiğinde, Portekizliler tarafından desteklenen yeni yetkililer sömürgecilere tüm toprak alanlarında açık ifade özgürlüğü verdi. Afrika krallıklarında Portekizli danışmanların varlığını bildiren belgeler var.

Diğer zamanlarda, çatışmalar, iç bölgelerdeki bazı arazilerin egemen olması için farklı sömürge güçlerine duyulan ihtiyaçtan kaynaklandı. Bu davalarda, çatışmaların diplomatik olarak çözümü, üçüncü tarafların katılımını gerektiriyordu. Bazen, çatışma, Lizbon'daki metropol otoritelerine karşı sömürgeciler içeriyordu. Bu yerleşimciler kendileri için daha iyi yaşam koşulları istedi. Bununla birlikte, ilk sömürge döneminde, suçlular ve maceraperestler dâhil Mozambik'e gönderilen yerleşimcilerin tipine bağlı olarak değişiklikler meydana gelmedi. Suçluların Afrika'ya gönderilmesi, zamanın Portekiz rejimine özel değildi. Kötüye kullanımı olan insanlar

---

⁵⁹⁶ Arslan Humbaraci ve Nicole Muchnik, **Portugal's African Wars: Angola, Guinea-Bissao, Mozambique**, Joseph Okpaku Publishing Company, Inc, New York, 1974, s. 33.

tarafından kolonilerin kurulması, neredeyse tüm Avrupa sömürgeleştirici güçlerin uyguladığı bir politikaydı. Hükümlülerin ve diğer İngiliz suçluların Avustralya'ya gönderilmeleri 1868'e kadar hala yineleniyordu. İngiltere'den farklı olarak Portekiz, Portekizli göçmenler ve Afrika kökenli kadınlar arasında karışık evlilikleri teşvik eden birçok suçlu kadını kolonilerine göndermemişti.⁵⁹⁷

4.2.1. Tahakküm Aşamaları

1498 yılında ilk Portekizliler Mozambik'e gelip yedi yıl sonra Mozambik'in maliyetini düşürdüler ve bir askeri kaleyi inşa ettiler. 1505-1544 yılları arasında ülkenin 700 kilometre içerisindeydiler. 1511-1513 yılları arasında, António Fernandes, Kral tarafından affedilmek için iki kez Zambezi gezisi düzenledi ve Monomotapa Krallığına geldi. Orada yerel şeflerden saygı görüp ayrıca yerel nehirlerde, fuarlarda ve yerel ticaretle seyir hakkında değerli bilgiler aldı. Sonraki yıllarda, Baltazar Camacho, António Caiado ve Gonçalo da Silveira şehit gibi diğer kâşifler Fernandes'in izlerini takip etti. Meksika'daki gümüş madenlerinde olduğu gibi Portekiz de Zambezi ve Kambambe'de gümüş ve altın bulmayı umuyordu.

Bu düşünceyle, 1569 Nisan'ında Kral Sebastian (1554-1578), Monomotapa krallığını fethetmek için bir askeri sefer düzenledi. 1569 ve 1572 yılları arasında António Moniz Barreto, Francisco Barreto, Vasco Fernandes Homem ve Lourenço Carvalho yaklaşık 1000 gerillayla Monomotapa krallığına karşı büyük bir saldırı düzenlediler. Bununla birlikte, iklim ve sıtma nedeniyle ordusunun çoğu yok oldu. Olaydan sonra hayal kırıklığına uğramış olan Barreto, bu trajedi için İslam yerlilerini suçladı ve katliamlarını emretti.⁵⁹⁸

O zamanlar Kral Monomotapa, Barreto'nun isyan eden Mongar kralı karşısında askeri yardım istemişti. Portekizli üstünlükle, bu asi kral ateşkes istemesi için zorlandı. Ateşkesin ardından Barreto adamlarını terk etti ve Afrika'da sürgün edilen António Pereira Brandão'nun korkunç rahatsızlıklara neden olduğu Mozambik Adası'na döndü. 85 yaşındaki bu adamın ilkel davranışı vardı. Barreto onu Mozambik Adası'nın kalesine emanet etti. Brandão, iftiralarla dolu mektuplarla, Portekiz Kralı'na ilgisini çekerek, kalenin efendisi olmaya çalıştı.⁵⁹⁹ Barreto, Monomotapa'nın emriyle öldürülen rahip Gonçalo da Silveira'nın kişisel bir arkadaşıydı.⁶⁰⁰ 1573'te, takviye amaçlı olarak Sena'ya döndükten sonra, Barreto

⁵⁹⁷ Diamond, Çöküş, s. 472.

⁵⁹⁸ João de Mendonça, **Colónias e Possessões Portuguezas**, J. H. Verde, Lisboa, 1877, s. 20.

⁵⁹⁹ Monteiro, Os Portuguezes, ss. 11-12.

⁶⁰⁰ Monteiro, Os Portuguezes, ss. 4-12.

tıpkı adamları gibi hastalandı ve sıtmadan öldü.⁶⁰¹ Başarısız sefere eşlik eden Vasco Fernandes Homem yerini aldı. Fernandes Manica'nın içine girdi ve Zambezi Nehri'nden Sena'ya geçti. Fuarların düzenlenmesine yardımcı olmanın yanı sıra, bu istilalar bu coğrafi bölgenin kademeli olarak tanınmasına ve gelecekteki haritacılar ve kâşifler için yeni bilimsel perspektiflerin oluşturulmasına izin verdi. En önemli fuarlar Masapa, Bokuto, Luanze Zumbo ve Tete'nin fuarlarıydı. Fuarlar, ticari tekel rejiminin uygulanması için insanların ve malların hareketi açısından önemliydi ve bu da sonraki yüzyıllarda Portekiz sömürgeciliğinin genişlemesine fayda sağlayacaktı. 1580'de, değerli metaller ve fildişi bakımından zengin bir bölge olan Kiteve, Portekiz'e bağışlanarak Portekiz yerleşimcilerin orada yerleşmelerine ve ticari depolar kurmalarına izin verildi. Burada Portekizliler kıyıda göz atabiliirdi. 1592-1607 yılları arasında Angola ile Mozambik'i birbirine bağlama çabası gösterildi. Bu proje João dos Santos, António Gomes, Manuel Godinho, Manuel Barreto, Sinsando Dias Baião⁶⁰² ve António Lobo da Silva gibi yazarlardan ayrılan Cizvit ve Dominik misyonerlerinin katılımıyla gerçekleştirilecektir. O zaman, José Pinto Pereira ve Salvador Correia de Sá e Benevides, nüfusu azaltılan Zambezi vadisindeki 500 çift ve 400 asker için yerleşim planını hazırladılar.⁶⁰³

Yerleşimler yoluyla Batılılaşma ile ilgili olarak, Yurtdışı Konseyi, Kral 4. João'ya, Portekiz'den Afrika'ya her biri 200 çift gönüllü çiftli üç gemi hazırlamasını önerdi. Bu çiftler Zambezi kıyısındaki yerleşim için 400 Angolalı yerlilere katılırlardı. Gezi, yol boyunca birkaç askeri kışla inşa etmeye çalışacaktı. Kampanyayı yönetmek için Yurtdışı Konseyi, Hollandalılara karşı savaşta ün kazanan André Vidal de Negreiros'u seçti. Bununla birlikte, 4. João, projeyi uygulamaya başlamadan önce öldü, bu da kesintiye neden oldu.

Sofala'daki Portekiz yerleşiminin 1506 yılında inşa edilmiş olmasına rağmen, 1550 ve 1630 yılları arasında Mutapa Krallığı'nı fethetmeye çalıştılar. 1540 yılına gelindiğinde, Portekizlilerle Mutapa krallığı arasındaki ticaret resmi değildi. O yıldan bu yana Portekizli tüccarlar, Mutapas kralları ve itaatkâr müfrezeler arasındaki ticari ilişkiler, Kraliyet Sarayı'nda bir diplomatik misyonun açılmasıyla resmiyet kazandı. Portekizli temsilci kraliyet sarayında yaşıyordu ve burada Portekizli tüccarlarından

⁶⁰¹ António da Silva Rego, **Curso de Missionologia**, Agência Geral do Ultramar, Lisboa, 1956, s. 328.

⁶⁰² Bkz. John Lamphear, **African Military History - The International Library of Essays on Military History**, Ashgate Publishing Limited, London, 2017.

⁶⁰³ Bkz. C. R. Boxer, "Salvador Correia de Sá e Benevides and the Reconquest of Angola in 1648", **The Hispanic American Historical Review** Vol, 28, No, 4 (Nov, 1948), ss, 483-513.

endişelerini dile getirip Kral'ın bilgisini kendi vatandaşlarına geri götürüyordu.⁶⁰⁴ 1590 ve 1607 arasında patlayan isyanlar, onlara Mutapa siyasetinin karmaşıklığına girme fırsatı sağladı. Bir Mutapa lideri olan Gatsi Rusere, Portekizlilere çağrıda bulundu ve onlarla askeri yardım anlaşması imzaladı. Buna karşılık, tüm altın, bakır, demir, kurşun ve teneke madenlerinden vazgeçmeye söz verdi. Elbette, anlaşma Portekizlilere mülkün prestijini vermişti, fakat ne işçi ne de metalleri sömürmek için gerekli olan teknik bilgiye sahip olmadılar. Aslında, bu antlaşma çok da önemli değildi çünkü Portekizliler Gatsi Rusere'nin 1624'teki ölümüne kadar durmayan iç savaşla yüzleşmesine izin verdi.

Bir yerlerde, ülkeyi askere yardım etmek için yabancılara teslim eden Kral Gatsi Rusere hakkında konuştuk. Kral Gatsi Rusere, ülke satıcılarının örneği olarak görülüyor. Bu, bugün bile dünyanın hemen her yerinde olan antik bir olgudur. Rusere'nin oğlu Nyambu Kapranzina, babasının yerini aldı, ancak meşruiyeti, Mamvura Amcası tarafından kabul edilmedi. İki rakip arasında çıkan savaşta Mamvura, Portekiz askeri yardımını istedi. Mamvura'dan belli bir sayıda söz aldıktan sonra Portekizliler' onu Kapranzina'ya karşı yardımda bulundular. Bu vaatler, özellikle, bir boyun eğme anlaşması ve altın ve gümüş madenlerinin yabancılaştırılmasını içeriyordu.

1531'de, Kapranzina, Hristiyanlığın uzun yıllar korkuya kapılmadan kapılarını açan Kaptan Diogo de Sousa Meneses tarafından kesin olarak yenilgiye uğradı. O zamandan beri, Afrikalı şeflerin misafirleri Portekizli tüccarlar neredeyse toprak sahiplerine dönüştü. Fakat bireysellikleri ve yerel yasalara saygısızlık, bir kargaşa ve anarşi dönemini ortaya çıkardı.⁶⁰⁵ 1607'de Gatsi Rusere gibi, Mamvura da Portekizlilerin askeri desteğiyle tahtına geldi. Onlarla anlaşmaya varılan anlaşma, Portekizli tüccarlara İmparatorluğun her yerinde özgürce hareket etme, ülkesinden Swahili Arap tüccarlarını sınır dışı etme ve Dominikli misyonerlerini dinlerini duyurma yetkisi verme rızası almasını zorunlu kıldı.⁶⁰⁶

Mamvura Portekizliler tarafından 16. yüzyılın ortalarından itibaren Mutapa şeflerine ödenen "eğri vergisini" bastırmak ve daha sonradan bir sonraki övgüyü ödemekle yükümlüydü. Ayrıca, Mamvura ve karısı ikisi de vaftiz edilip sırasıyla Domingos ve Luiza isimleri verildi. Anlaşmanın imzalanmasından sonra, Mutapa topraklarına gelen Portekizli tüccarların ve maceracıların sayısı gittikçe daha fazla

⁶⁰⁴ Bethwell Allan Ogot, **História Geral da África V: África do século XVI ao XVIII**, UNESCO, Brasília, 2010, s. 764.

⁶⁰⁵ Ogot, *História*, ss. 766-767.

⁶⁰⁶ Rego, *Curso*, s. 332.

oldu. 1629 anlaşması, Portekizli maceraperestleri daha sonra Portekiz taç tarafından şartlar (Taç'ın toprakları) hükmü altında tanınan toprakları ele geçirmeye teşvik etti. 1890'larda, Portekiz monarşinin Mozambik'in pasifleştirilmesi sırasında büyük zorluklarla karşılaşacak bu topraklardaydı. Bir yandan, taç toprakları Portekizli Taç'ın Avrupa ülkelerinden önce kraliyet mevcudiyetinin bir gerekçesi olarak genişlemesine izin verirse, diğer yandan, Portekiz Monarşisinin sona ermesine de katkıda bulunacaktır.

4.2.2. Din Yoluyla Modernleşme

4.2.2.1. İslam Yoluyla Modernleşme

Mozambik'in modernleşmesi sürecinde Tek Tanrılı din önemli bir rol oynamıştır. Her şeyden önce, Araplaştırılmış Müslümanlar, Doğu'nun modernleşme unsurlarını tanıtmaya geldi. Nüfus, İslami değerleri kolayca kabul etti, çünkü halkın dönüşümü için güç kullanılmadı. Dahası, yerliler arasındaki yaygın olan çok eşlilik, Müslümanlar tarafından kınanmadı. Müslüman olmak, toplum içinde yüksek bir sosyal statüye sahip olmak demekti. Beş yüzyıl sonra, bir sonraki noktada açıklayacağımız Hristiyanlar Mozambik'e gelecekti.

“Mozambik, İslam'ın erken dönemlerinden itibaren Müslümanların gerek ticaret gerekse davet çalışmaları için ayak bastığı bir Doğu Afrika toprağıdır. Ancak ülkede İslam'ın bu denli eski bir geçmişi bulunmasına rağmen, bölgedeki Müslümanların oranı sadece %25 civarındadır. Yemen ve Umman gibi Arabistan Yarımadası'nın iki uç bölgesinden tüccarlar, Mozambik'in kuzeyindeki yerel aşiret devletleri ile 8. yüzyıl sonlarından itibaren ilişki halinde olmuştur. Bu ekonomik ilişkiler zamanla Müslümanların o bölgelerde ticarete dayalı ilk yerleşimlerini kurmalarını sağlamıştır. Bu ilk dönem iskânı ile bölgeye yerleşenler yerel halkla karışarak hem kendi yerlerini sağlamlaştırmış hem de tebliğ faaliyetlerine girerek İslam'ı kabul eden yerlilerin sayısının artışında etkili olmuştur. Nitekim, 10. yüzyılda kurulan Müslüman Kilwa Sultanlığı, bölgede Portekiz işgalinin başladığı 1500'lerin başına kadar beş asır boyunca Ortadoğu'daki Müslümanlarla bölge Müslümanları arasındaki ilişkinin en güçlü olduğu dönemde varlığını sürdürmüştür. Avrupalıların bölgeye ilk gelişine kadar Doğu Afrika'da sahil şeridinde bulunan bütün şehirlerin halkları Müslüman'dır. Müslümanlar aleyhindeki siyasi iktidar şüphesine rağmen, Müslümanlar çeşitli direniş biçimleri altında inançlarını sürdürmeye devam ediyorlar.”⁶⁰⁷

⁶⁰⁷ Dağ, Afrika'da, ss. 120-123.

4.2.2.2. Misyonerlik

Kültür ve bireyle ilgili literatüre baktığımızda, bireysel davranışların, bireyin toplumu değiştirmesi için çok az imkân yaratan grubun davranışından etkilendiği açıktır. Ancak Mozambik yerli topluluğunun tarihsel evriminin pratik gözlemi, aralarında kalan az sayıdaki misyonerlerin, yalnızca bireylerin değil, toplumun tamamında fark edilen değişikliklere yol açtığını göstermektedir. Mozambik'e gelen deneyimsiz ve hazırlıksız misyonerler yakında beklenmedik bir düşmanla karşı karşıya kaldılar: kıyı bölgeleri sağlıklı ve tehlikelidir ve sıcak ve nemli iklim Avrupalılar için yorucu bir etkiye sahiptir. İklim, uzun zamandan beri, misyonerler arasında çok sayıda mağdur topladı. Farklı bir düzenin başka bir zorluğu yerel halkla buluşma planında yaşandı: bir yandan, yerliler şimdiye kadar çevrenin mutlak yöneticileri ve kendi kültürlerinin eserleri olarak; Öte yandan, çok uzak zamanlarda gelen Müslümanlar kendilerini ilk misafir ve danışman olarak görüyorlardı.

*"Mozambik 1520'lere doğru Portekiz'in eline geçmiştir. Her sene buradan tonlarca fildişi satın alıp götüren Portekiz, Güney Amerika'daki kolonisi Brezilya'nın işçi ihtiyacını karşılamak için köle ticaretini başlatmıştır. Güneydoğu Afrika'da yer alan Mozambik de yüzyıllar boyunca Portekiz tarafından sömürüldü. Yerli halkı misyonerler tarafından önemli ölçüde Hristiyanlaştırılan Mozambik halkı, yine de köle olmaktan kurtulamadılar. Portekizliler yerli halkı Hristiyanlaştırmak için de yoğun çaba harcamışlardır. Ancak Hristiyan olan bu yerli halk, yine de Portekizli Hristiyanlarla aynı hakka sahip olamamıştır. Ancak ikinci sınıf vatandaş olabilen yerli halk için ayrı kiliseler yaptırılmıştır."*⁶⁰⁸

Bu değişimler entelektüel, sanatsal, gıda, giyim ve konut alanlarında, yani kültürün kendisinde en dikkate değerdir. Hatta inisiyasyon ayinleri, cenaze törenleri, yağmurun inşası için ritüeller ve diğerleri gibi laik kültürel uygulamalar, onları Avrupa tarzına uyarlayacak şekilde dönüştürülmüştür. Modernleşme kuramının temelini oluşturan geleneksel-modern ikileminde "geleneksellik", modern-olmayan her şeyi içeren bir kategori olarak görünmektedir.⁶⁰⁹ 1900'lerde misyonerlerin yaşamla ilgili kroniklerini okuduğumuzda, Mozambik'teki kültürel yapıda ne kadar değiştiğini görebiliriz. Fakat küçük bir misyoner grubu, insanların düşünme, hareket etme ve hissetme şeklini nasıl değiştirebilir? İlk olarak, misyonerler yerel geleneksel değerleri özümseyip yeni değerler sunarken Hristiyan karşıtı değerler olduğuna inandıkları şeylerle savaşılmaya başladılar. Cadılık, sihir, büyücülük, çok eşlilik, şifa, inisiyasyon ve sünnet ayinleri gibi zararlı geleneksel uygulamaların yanı sıra tamamı birleştirildi. Bu değerleri bütünlüklerinde yok etmek mümkün olmadığından onları

⁶⁰⁸ Altındış, İhlal Karneleri, s. 192.

⁶⁰⁹ Köker, Modernleşme, ss. 47-48.

Avrupalılaştırmanın yollarını aramaya başladılar. Bu geleneksel değerler ve kültürlerin Avrupalılaştırması, Hristiyanlığa karşı sosyal direnişten kaçınmayı amaçladı.

Daha sonra, yerel tanrılar ve inançlar şeytani varlıklar haline getirildi ve yerel rahipler susturuldu. Modern tıbbın tanıtımı aynı zamanda şifalı amaçlarla bitkilerin tüm kullanımları da büyücünün eseri olarak kabul edildi ve bu sayede ülkeden uzak tutuldu. Çoğu durumda vaaz, korkutucu yöntemlerin kullanımını ve Afrika değerlerinin reddedilmesini içeriyordu. Avrupa değerlerini taklit edilmek için en iyi ve layık olarak sundular. Yerel değerlerin diskalifiye edilmesi de etkili insanları Avrupa'ya göndermeyi içeriyordu. Bu insanlar geri döndüklerinde, Vatikan'da sözde "Tanrı kentinde" gördüklerine şahitlik etmelilerdi. Ancak çok eşlilik, mücadele edilmesi zor olan Afrika değeri idi. Bu yüzden kıyı ve İslamlaşmış bölgeler Hristiyanlığı hoş karşılamadı. Çok eşliliğin reddi, Afrikalı erkekler için ölçülemez bir kaybı temsil ediyordu çünkü kadınlar kendileri için bir değer oluşturuyordu.

Bir adamın önemi, toplayabileceği kadın sayısı ile ölçülürdü. Bu sebeple, tek eşlilik için diğer eşlerin boşanmasını savunan misyonerler, kimliklerini kaybettiler zaten kurulmuş ailelerin parçalanmasını temsil ediyorlardı. Tek eşlilik, bekar kadınlar için iyi bir şeydi ve kiliselerin kadınlarla dolu olup rahiplerin vaazlarını coşkuyla kabul ettiler. Adamları kiliseye çağırmak için misyonerler tek eşlilik gereksinimini terk etmek zorunda kaldılar. Çok eşliliği tolere etmek zorunda kaldılar. Kilisede çok eşli olanlar, daha önce sahip olduklarının ötesindeki kadın sayısını arttırmamaya yemin ettiler. Tövbe etmeyen adam, kilisede geçici veya sürekli olarak çekilmeye çalışılacaktı. Bununla birlikte, çok eşli olanların inzivaya alınması, onların tüm bağımlılarının fakirleşmesi anlamına geliyordu. Kültürel değerlerdeki misyoner müdahaleler, yerel toplulukların göçüne ve dağılmasına neden oldu.

1881'den itibaren birçok misyoner Avrupa'dan Mozambik'e gönderildi.⁶¹⁰ Bu misyonerler, Afrikalılara Avrupa değerlerini aşılama ve köleliğin açtığı yaraları iyileştirme misyonuna sahipti. Misyonerler, Hristiyan inancının yayılması ve kutsal kitapların tercümesi için yerli tercümanların yardımına ihtiyaç duyuyorlardı. Hristiyanlığın terminolojilerini kullanmada, yerli dünya görüşünün ve Avrupa dini kavramlarının bir karışımıyla sonuçlanan zorluklar vardı. Misyonerler, cadılık ve büyücülük suçlamalarını farklılaştırdı. Büyüler, hedeflerine ulaşmak için filtreler, bitkiler ve özel nesneler kullanan insanların basit hayalleri olurdu. Cadılık en büyük günahı: Şeytanın yardımıyla cadı insanları hasta etti, öldürdü ve etlerini yiyordu.

⁶¹⁰ Bkz. Francisco Augusto da Cruz Correia, **O Método Missionário dos Jesuítas em Moçambique de 1881 a 1910**, Livraria A.I. Braga, 1992.

Cadılık suçu, 1484 tarihli Summis papal boğa tarafından kanon kanununda öngörülmüş ve kötülüğün büyüsü ve şeytanın işi olarak tanımlanmıştır.⁶¹¹ Büyücülük de küçük bir suç değildi. Büyücünün kötülük yapmak için büyücü düzlemlerden uzak topraklara seyahat edebildiğine inanılıyordu. Bazı geleneksel danslar misyonerler tarafından da yasaklandı ve bazı durumlarda bu yasaklar halk ayaklanmasına neden oldu. Halk isyanının tezahürü misyonerleri alay eden şarkılarla tezahür ettirilebilirdi.⁶¹² Misyonerlerin karşı karşıya kaldığı diğer zorluk, terk edilmiş geleneksel ibadet yerlerini görmektir. Çoğu zaman kiliseye gittikten sonra insanlar, atalarına teklifte bulundukları her zamanki ibadet yerlerine gittiler. Misyonerler bu uygulamaları iyi gözlerle görmedi. Senaryonu tersine çevirmek için misyonerler, yerlilere ibadet yerlerinin kalıntıları üzerine kiliseler inşa ettiler. Yerli halkların tanrılarına ibadet ettiği, nimet ve teklif aldıkları yerlere haçlar yerleştirdiler. Yerlilere, Tanrı'nın oğlunun öldüğü haçı sevmeleri öğretildi. Böylece, kiliseye gitmekten haçlara ibadet etmekten uzak, yerliler bu yerlere gittiler çünkü ataları için geleneksel ibadet yerleriydi. Misyonerler, bir kuşaktan sonra, bu geleneksel inancın silinmeye çalışılacağına ve Hristiyan kiliselerinin hak ettikleri değeri alacağına inanıyordu.

Vaazlar aracılığıyla, Portekizli rahipler, yerlilerin yoksulluk ve ıstırap durumlarının yabancı tahakkümün sonucu olmadığına inandıklarını, ancak birkaç tanrıya ibadet ettikleri için ilahi bir cezanın olduğuna inandırılmışlardı. Yani Afrikalılar gerçek tanrının cezalandırılmasından dolayı fakirlerdi, çünkü onlar putperestlerdi. Böylece, yerliler, kültürlerinin yıkımının ağırlığını, günahın arındırılması fikriyle ilişkilendirmişlerdir. İtiraf edenlerin, güçlerini elde etmek için şeytanla bir anlaşma yapmış olduklarını gösteren birkaç örnek vardır. Bu itiraflar Portekizli düşünceye yerli düşünceden daha çok benzemektedir, çünkü Portekizliler bir varlıktaki kötülüğün kişileşmesine inanmamıştır. Yerliler birçok tanrıya tapıyorlardı ve güneşe, aya, toprağa, nehirlerle ve çöldeki diğer birçok şeye ibadet ediyorlardı.

Çifte - iyi ve kötü - her tanrının özünün bir parçasıydı. Birçok yerel şifacı, gücünü şeytani varlıklarla yapılan antlaşmalarla kabul ettiler. Büyücülükle suçlanan kişilerin çoğu sadece kötülük antlaşmasına şahit olmakla kalmadı, şeytanla yakın ilişkilerinin olduğunu doğruladılar. Bazıları şeytanla birkaç kez konuştuğunu ve onu arkadaşlarına teslim edecekleri gibi evlerinde aldıklarını iddia etti. Bu itiraflar, dua bölümleriyle serpiştirilmiş bir dizi uzun sorgulama yoluyla gerçekleşti. Tanıklıklar,

⁶¹¹ Bkz. Brian P. Levack, **The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America**, OUP UK, London, 2013.

⁶¹² Zélia Pereira, **Os Jesuítas em Moçambique: Aspectos da acção missionária portuguesa em contexto colonial (1941-1974)**, Lusotopie, Lisboa, 2000, s. 90.

sorgulayıcıları kullanan ve suçlanan kişilerin yerel iradelerle ilişkilerini anlattıkları zaman şeytanlara gönderme yapan sorgulayıcıların beklentilerini karşıladı. Yerli tanrılar her zaman Avrupalılar tarafından şeytanlaştırıldıkça, bu deklarasyonların yapay doğası belliydi. Hayatta kalma korkusu, sanığı ilk itirafta Şeytan'la olan açık anlaşmalarını inkar etmesine yol açmıştı, ama bir kez daha hafif bir cezayı sağladıktan sonra, anlatıları nihayetinde onları sorgulayanların beklentilerine uyarladılar. İhtilafı eylemleri ve putperestleri yok etmek için yapılan kampanyalar yerli gelenekleri yok etmek için yeterli değildi, ancak bu bağlamda, çeşitli yerel kültürel unsurları Afrika bağlamında kendi dini düşüncesini yeniden oluşturmak için sömürge zihinsel mantığı oluşturuldu ve uyarlandı.

Mozambik'i dinen modernleştirmeye yönelik ilk çabalar, Sofala kalesinin inşa edildiği 1506 yılında meydana geldi. Uzun yıllar boyunca bu kıyı tahkimatından, vaftiz ve rahiplerin iç bölgelere havarisel yolculuklarına doğru yol aldıkları anlaşıldı. Hıristiyanlığa geçiş zordu çünkü rahipler yerel dili görmezden gelmelerine ek olarak, Portekizli vatandaşları için yerlilerden daha çok çalıştılar. Portekizli Hıristiyanlığın merkezi olan ikinci yer, Doğu Afrika'nın Portekiz İmparatorluğu'nun başkenti olan Kilwa Adası'ydı. 1515 yılında, Simão Miranda de Azevedo, Luabo'da (Zambézia) küçük bir Portekiz kalesi kurmaya çalıştı ancak başarısız oldu. Sadece 1531-1532 yüksekliklerinde Luabo ve Senna kaleleri başarıyla kuruldu. 1544'te, Quelimane ve Tete'de, iç bölgeden kıyı bölgesine ticareti kontrol eden Moors'la yüzleşmek için yeni kaleler inşa edildi.⁶¹³ Şu anda Portekiz modernleşmesini temsil eden üç ajan hayati önem taşıyordu: misyoner, ordu ve tüccar. O zamanlar Mozambik'ten bahsediyor olsaydı, o sadece Mozambik Adası ve kıtanın hemen kıyısıydı.

4.2.2.3. Göç Yoluyla Modernleşme

1824-1828 yılları arasında Vátuas (Shaka Zulu ile birlikte geliştirilen Zulus) tarafından düzenlenen Lourenço Marques'a çeşitli saldırılar oldu. 1825 yılında AmaGaza krallığı kuruldu. 1881 ve 1885 yılları arasında Namarraais isyanları kayda değerdi. Bu kadar pasifleşecek kadar çalışma yapıldı. 1884 yılında Cabo, Lourenço Marques ve Aden arasındaki buhar hattını açtı. 1887'de, Transwaal (Ressano Garcia) sınırına kadar Lourenço Marques Demiryolu açıldı ve Mozambik'in Kuzeyindeki Deniz Kuvvetlerinin askeri harekâtları gerçekleşti. Yine bu yıl, Portekiz Doğu Afrika'nın kuzey sınırını, her zaman zor olan Zanzibar Sultanlığı ile tanımlamak amaçlandı. Augusto Castilho ve Oliveira Gomes, Montontaura'nın

---

⁶¹³ Rego, Curso, s. 322.

arenasında Bongas'ın teslimiyetini aldı. Zambézia pasifize edildi. Ertesi yıl Portekiz, Mozambik'in sadece güney kısmını doğrudan kontrol etmeye karar vererek, Kuzey'e ve Merkeze, çoğu İngiliz başkentinde görkemli şirketlere ulaştırıyordu.

Mozambik'in geliştirilmesinde kullanılan bu görkemli (veya ticari) şirketler ancak 1888'den sonra kurulabildi. 11 Şubat 1888'de Ndebele, Cecil Rhodes tarafından yönetilen Matabel Bölgesi veya Matabelandia adı altında İngilizce bir koruyucu oldu. Aralık 1888'de İngiliz Doğu Afrika kolonisidir. Majesteleri Şirketlerinin kendileri (Mozambik, Nyasa ve Zambézia), taç topraklarının halefleriydi, ancak yönetimini kişiselleştirmek yerine, hemen hemen her zaman yabancılar için ulusun varlıklarının birleşmesini engellediler. Mozambik'in 1'inci Şirketi cevher çıkarmaya mahkûm edildi ve Portekiz Devleti onlara 1888'de egemen haklar verdi. Bu yetkiler daha sonra 30 Haziran 1891, 22 Aralık 1893 ve 17 Mayıs 1897 Kararları ile değiştirildi ve genişletildi. Şirketin Beira kentinde 1000 Portekizli ailenin sömürgeleştirmesini teşvik eden bir Valilik vardı. 1899'a kadar 890 erkek, 234 kadın ve 187 çocuk Beira'ya gönderildi. Sofala limanının kötü koşullarıyla karşı karşıya olan Aruangua, askeri bir görevlinin kurulduğu ve Mozambik şirketinin başkenti için Chiveve veya Chiveu adında bir yerdi. Beira ilçesi 27 Temmuz 1887 tarih ve 303 sayılı kanunla oluşturulmuştur ve Foral'in onayı 18 Temmuz 1942/800 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile oluşturulmuştur. Beira, 29 Temmuz 1907'de şehre dönüştürülmüştür. Bay João Eduardo Coelho Barata (Cheringoma'dan) ilk yöneticisiydi.

4.2.2.4. Afrika'nın Bazı Bölgelerinde Sömürge Öncesi Despotizm Örnekleri

Afrika'nın genel tarihi üzerine kitabında, sömürgeciliğin avantajları ve dezavantajları hakkında bir tartışma var. Sömürgeciliğin en büyük avantajlarından biri de Afrika'daki despotizmin azaltılması ve insan haklarının tanıtılmasıydı. Bu ifadeyi destekleyen bazı örnekleri listeleyelim. Sao Tome ve Prens (Aziz Thomas ve Prens Adaları) kolonisinin batı kıyılarında, Dahomey Kralı'na yapılan zulüm biliniyordu. Mendonça, 1877'de yayınlanan bir çalışmada bu krallığın tamamlanmasını ayrıntılarıyla ele aldı. Ona göre, Dahomey krallığı insanlık onurunun daha az saygı gören Afrika bölgelerinden biriydi. Her uygulamada, kralın isteği her ne zaman, insan kaniyle sonuçlanıyordu.⁶¹⁴ Mendonça, Dahomey kralının korkunç tanrılara dayandırıldığı şiddetli bir despot olduğunu ekledi. Krallık boyunca,

⁶¹⁴ Augusto C. Rodrigues Sarmento, **Portugal no Dahomé**, Livraria Tavares Cardoso, Lisboa, 1891.

pasif itaat ve ilahi hakların saçma dogmaları dolgun bir şekilde ve var gücüyle korundu. Yasayı detaylandırmak, yargılamak ve uygulamak Kral'a kalmıştı, çünkü krallıktaki tüm iradeleri temsil ettiğine inanıyordu. İnsanların hayatı, mülkü ve hatta onuru krala aitti. Kralın şeref koruma görevlisi, düşmanlarının başlarını kesmekle görevli 2500 kişiden oluşuyordu. Bu ülkedekiler, ülkesinin geleneklerini kullanarak her sene savaş yapmaya zorlanarak savaş esirleri köle olarak satılmak yerine öldürülecektir.⁶¹⁵

Yedi yıl orada geçiren bir İngiliz kâşif olan Burton, kanlı bir baltanın ötesinde kralın yanında, prensin isteği olursa, birinin hayatını feda etmeye hazır cellâtlar olduğunu gözlemledi. Kabul töreni sırasında, yeni kral, kraliyet sarayından insan kanı içinde öncekinin mezarlığına yürüyecekti. Ölüm olayında, ölen kral mezarlığa bazı köle ve en sevilen eşleriyle gömüldü.⁶¹⁶ 19. yüzyılın ikinci yarısında, Avrupalı güçler orada insanlık onurunu çok fazla umursamaz ve insan onurunu bu geleneklerle sona erdirmek için çabaladılar. Fransa, Dahomey'den kralı oğullarını Avrupa medeniyetinde eğitim almak üzere Marsilya'ya göndermek için despot durmayı başardı. Ancak taahhüdü mutlu sonuçlarla taçlandırılmadı. Mozambik'te de benzer bir uygulama tekrar etmişti. 1832'de Mozambik'in iç bölgelerinde Portekizli bir gezgin olan Gamitto, Kazembe'nin cenaze törenini anlattı. Kral, ölmek üzereyken mahkeme bakanları, sarayın kölelerinden ikisini ve kralın en sevilen eşlerinden sekizini ele geçirdi ve hepsini bir eve kilitledi. Cenaze gününde, Kral'ın tabutu kadınların bacaklarına yerleştirildiğinde, bu sekiz kadın canlı olarak mezara götürülüp gömüldü. Köleler öldürüldü ve kralın başının ve ayaklarının yanına yerleştirilen sopalarla gömüldü. Bu uygulama, geç kralın sevgili eşlerine mezarın yaşamında ihtiyaç duyacağı inancına dayanıyordu. Mezarın üst kısmına yerleştirilen köleler, kralın mezarını bozacak canavarlar tarafından yutulacaktı.⁶¹⁷

Zambézia bölgesinde, Kraliçe Luiza insan eti besleyen timsahları yaratacak kadar acımasızdı. 1888'de bu kraliçe Portekiz ordusu tarafından tutuklandı ve Mozambik adasına iade edildi. Kraliçe Luiza Michaela da Cruz çok sayıda silahlı köle tarafından korunan Goengue'de yaşıyordu. Eski Mozambik genel direktörü Augusto de Castilho, 1874 yılı başında, suçlarını öğrenmek ve onu hapsetmek için Goengue'ye gittiğinde, seksen cinayet işlediğini keşfetti ve bu kadının halkını en büyük küçümsemelerle yönettiğini söyledi. Mahkemesinin yanında, timsahlar

⁶¹⁵ Mendonça, Colónias, ss. 10-11.

⁶¹⁶ Richard Francis Burton, **A Mission to Gelele, King of Dahome**, Tinsley Brothers, London, 1864.

⁶¹⁷ António Candido Pedroso Gamitto, **O Muata Cazembe: Diário da Expedição Portuguesa Commandada pelo Major Monteiro**, Imprensa Nacional, Lisboa, 1854, ss. 148-150.

tarafından tüketilmek üzere yaşayan kurbanlarını attığı timsah dolu küçük bir gölet vardı.⁶¹⁸ Etiyopya'da, aynı geleneksel terör, 19. yüzyılın ikinci yarısında var olmaya devam ediyordu. Etiyopya'nın çağdaş bir ziyaretçisinin ne dediğini dinleyelim:

*"Habeşistan'daki asıl ıstırap hâlâ hayatta olan birinin derisini yüzmenin barbarca geleneğidir. İsyançılara verilen cezalar arasında, genellikle gözlerin çıkarılması sayılır. Yüksek ihanet, cinayet veya şiddet suçlarından ölenlerin cesetleri, kamusal meydanlarda ve yollarda yaygın olarak ortaya atılır. Çok nadiren gömülüdürler. Gondar sokakları bu talihsiz kişilerin üyeleri ve iskeletleri tarafından engelleniyor. Cesetler vahşi hayvanları cezbettikleri için, evi geceleri terk etmek tehlikelidir. Gondar'da suçluların cesetlerini halka açık yerlerde bırakmanın bu korkunç geleneği tam olarak yürürlüktedir. Genellikle, köpekler birkaç uzuvları ele geçirir ve onları daha güvenli bir şekilde yemeleri için bahçelere ve evlere sürüklüyorlar. Bütün bunlar, aslında kötü ve iğrenç bir gelenek olduğu için bu yolcularda isyan yaratır."*⁶¹⁹

Mozambik'te, Kral Gungunhana orduları, Zambezi'nin güneyindeki belli alanları ziyaret ederken istilaları ve soygunlarıyla da iyi tanınmıştı.⁶²⁰ Mozambik'te ulusal bir kahraman olarak görülen bu kral, askeri istilalarını ve soygunlarını askerleri için bir ödeme şekli olarak kullandı. Bu ordu tarafından harap edilen yerler fakirleşip çok acı çektiler! Bu nedenle, Gungunhana'nın etkisi altındaki bölgelerde yaşayan insanlar özel mülkler için çalışmakla ilgilenmiyordu, çünkü bazen bu özellikler kralın ordusu tarafından zorla soyulacaktı. Görüldüğü gibi, sömürgeciler bu örnekleri Afrika'daki egemenliklerini meşrulaştırmak için kullandılar. Geçmişteki bütün toplulukları tahrip ettiklerini söylemediler. Elbette, ahlaki olarak kendilerini geliştirdiklerini düşündüklerinde, asil olması gereken değerleri genişletme görevi de vardı.

4.2.3. Mozambik'teki Yerleşimcilerin Torunları Tarafından Portekiz'e Karşı Bir Direniş Örneği Olarak Bonga

Batılılaşmanın askeri yollarla da yapıldığını zaten söylemiştik. 19. yüzyılda, Portekiz hükümeti Zambezi'deki en güçlü toprak sahibi ailelerle -ünlü taçın toprak sahipleri- uzun bir mücadeleyle uğraştı.⁶²¹ Yerel geleneksel şefler, korunmalarını sağlamak için Portekiz makamlarına ibadet ettiler ve bu boyun eğdirme yoluyla Batı silahlarını kullanmayı öğrendiler. Portekizliler savaşın sırlarını herhangi bir şefin

⁶¹⁸ Augusto Vidal Castilho Barreto e Noronha, **Relatorio da Guerra da Zambézia em 1888**, Imprensa Nacional, Lisboa, 1891, ss. 39-40.

⁶¹⁹ Archivo **Pittoresco**: Semanário Illustrado, 1. º Ano, n. º 11, Set, 1857, s. 0085. http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/Periodicos/ArquivoP/1857/Tomol/N11/N11_item1/P5.html (05 Mart 2018 tarihinde erişilmiştir).

⁶²⁰ Silva, Representações, s. 54.

⁶²¹ M. D. D. Newitt ve P. S. Garlake "The 'Aringa' at Massangano", **The Journal of African History** Vol, 8, No, 1 (1967), ss. 133-156, s. 133.

ellerinde bırakmamışlar ve herhangi bir kişiye silah vermemişlerdi. Sadece Portekizli Taç'a sadakatlerini garanti eden insanlar silah alabilirlerdi.

Zamanla, yerleşimcilerin torunları Mozambik'teki Portekiz'in meşru temsilcileri oldular ve Portekizli egemenliği tehdit edenlerle yüzleşmek için modern silahlar aldılar. Bu bağlamda, Portekiz yerleşimlerinde özel silahlı milislere sahip bazı insanlar vardı. Bazen bu milisler idari yetkililerle çatıştılar, boyun eğdirmeyi reddettiler ve diğer zamanlarda idari makamlar diğer milislerin veya geleneksel şeflerin ayaklanmasına karşı özel milislere başvurdular. 19. yüzyılın ikinci yarısında, Portekizli torunlar bu milislerden çıkarak Portekizli egemenliği tehdit etti. 1852'den 1888'e kadar, Zambezi bölgesindeki askeri felaketlerden dolayı, Portekiz bu bölgenin kontrolünü kaybetmekten iki adım uzaktaydı. Güçlü olan aile, Masangano'da müstahkem konutu olduğu için, Masangano'nun Bonga adıyla bilinen yerel bir yönetici olarak mükemmel bir şekilde yaşayan Hint-Portekizlerin soyundan gelen Vicente da Cruz ailesiydi.⁶²² Bu stratejik konumdan, Zambézia bölgesini kontrol edip yerel ticarete vergi uyguladığında Portekiz makamlarına karşı tam bir isyanla devam ediyordu.

1866'da Tete ilçesinin üst düzey yetkilisi ile Masangano'nun baş kaptanı António Vicente da Cruz (Bonga) arasında bir çatışma yaşandı. Savaşın nedeni buydu. 1866'da, Bonga Bay, Hâkim tarafından Tete yargı mahkemesinde görünmek üzere alıntılanmıştı, ancak oraya gitmeyi reddetti. Ondan önce, Bonga'nın babası, Nyaude, 1852/55 / 57-58 ve 1865 savaşlarına neden olan Portekiz sömürge hükümetine vergi ödemeyi de reddetti.⁶²³ Bu anlaşmazlık Tete valisi ve Bonga arasında özel bir sözleşme uyulmamasından kaynaklandı. Bu vali fildişi ipuçları karşılığında Bonga'ya bir ev satmıştı. Bonga vali ile anlaştığı fildişi numarasını geri almadığı için, vali Bonga'nın görünmesini reddettiği mahkemeye şikâyetle bulundu. O zamanki olan vali Miguel Augusto de Gouveia ile 67 asker, 3 parça topçu ve 850 yerli yardımcıdan oluşan bir güçle Bonga'yı tutuklamak için Masangano Kalesi'ne gitmeye karar verdi. Masangano'dayken kimseyi bulamadılar çünkü kale terk edilmişti. Kısa süre sonra, vali ve destekçileri zafer kazandıklarını düşündüklerinde yüzlerce yerel asker her taraftan geldi ve valinin takviye edeceği Belchior Kalesi'nin müttefikleri olduklarını söyledi.⁶²⁴ Vali ve refakatçileri şatoya hiç şüphesiz girdiğinde,

⁶²² Allen F. Isaacman ve Barbara Isaacman - **The Tradition of Resistance in Mozambique: The Zambezi Valley, 1850-1921**, University of California Press, Berkeley, 1976, s. 29.

⁶²³ Alexandre A. Ferreira. **Moçambique, 1489-1975**, Prefácio, Lisboa, 2007, s. 149.

⁶²⁴ Delfim José de Oliveira, **A Província de Moçambique e o Bonga**, Imprensa Académica, Lisboa, 1879, s. 14.

yeni gelen askerler aniden valiye ve adamlarına saldırıp onları öldürdüler.⁶²⁵ Bu katliamdan sadece birkaç kurtulan kurtuldu.⁶²⁶ Hem kalenin terk edilmesi hem de müttefik olduklarının ifadesi bir tuzaktan başka bir şey değildi. Toplu katliamdan bahsetmek kolay bir iş değildir. O gün ne olduğuna dair soluk bir fikir olduğunu söyleyeceğiz. Hemen hemen tüm yardımcı kuvvetler, 46 asker, 6 subay ve Tete ilçesinin valisi, en acımasız şehitliği yaşadı, sonsuza dek orada kaldı. Burada kurban edilen kıymetli hayatlara ek olarak, 400 tabanca, tüm topçu, malzeme taşıması için 4 büyük gemi, 3 mermi ve birçok savaş mühimmatı da kaybedildi.⁶²⁷ Ancak Gouveia ve Bonga arasındaki çatışmanın ardında bir başka versiyon daha vardır. Bu versiyona göre, Bonga'nın kendi annesini (Filipa) öldürdüğü ve kendi iki karısının başını kesmesinden dolayı yargıç tarafından çağırılmıştı.⁶²⁸

Bonga bölge hükümetinden gelen emirlere direnirken, Kaptan Gouveia'nın komuta ettiği yerel güçler onu cezalandırmak için kalesine doğru yürüdüler, ancak bu askeri kampanya Bonga tarafından tamamen yenilgiye uğradı. Her ne kadar Portekiz'e bu kadar çok kötülük yapan Zambézia Savaşı'nın burada doğduğunu⁶²⁹ iddia etse de bu savaşın kökenlerini yıllar önce António Vicente da Cruz akrabasına ne olduğunu bulmak da meşrudur. Vicente da Cruz ailesinin tarihini bildirildikten sonra, Tete Valisi'nin 1866 yılında Bonga'nın gerillaları tarafından öldürülmesinden sonraki gelişmeye dönelim. Bu yenilginin intikamını alabilmek için, Portekiz'den Yarbay João José de Oliveira Queiroz tarafından komuta edilen binlerce erkeğin askeri kampanyası düzenlendi.⁶³⁰

28 Ekim 1867 tarihli emri takiben, Masangano'nun başsavcılığının neden olduğu kamu düzenindeki değişim nedeniyle Tete ve Senna bölgelerinde bir kuşatma ilan edildi. Askeri kampanya, Bonga'yı kalesinde kuşattı (aringa) ancak bu askeri grubu, aranan eseri almadı ve pes etmeye zorlandı. Bu küçük düşürücü yenilgiden sonra, bu heyetin askeri komutanı, kendisini Bonga'yı kazanmama nedenlerini haklı çıkardığı bir askeri mahkemede kendini savunmak zorunda kaldı.⁶³¹ Bu yeni yenilginin etkisiyle, Portekizliler, Binbaşı Guilherme Frederico Portugal ve Vasconcellos'un komuta ettiği üç binden fazla erkekten oluşan bir başka

⁶²⁵ Vítor Santos, **Augusto de Castilho na Zambézia, Edição 125**, Agência Geral do Ultramar, Divisão de Publicações e Biblioteca, Lisboa, 1952, s. 31.

⁶²⁶ António Júlio Belo de Almeida, **Meio Século de Lutas no Ultramar**, Sociedade de Geografia, Lisboa, 1937, s. 161.

⁶²⁷ Pereira Galante, **Martires de Massangano**, Imprensa Nacional, Lisboa, 1945, s. 68.

⁶²⁸ Oliveira, Bonga, s. 14.

⁶²⁹ Galante, **Martires de Massangano**, ss. 69-70.

⁶³⁰ João José Oliveira Queiroz, **Defesa Feita Perante o Conselho de Guerra Da 1ª Divisão Militar**, Typographia do Paiz, Lisboa, 1874, ss. 5-24.

⁶³¹ José Justino Teixeira Botelho, **História Militar e Política dos Portugueses em Moçambique: de 1833 aos Nossos Dias**, Coimbra: Imprensa da Universidade, 1921, s. 184.

askeri kampanya düzenledi. Masangano kalesine düzenlenen saldırı neredeyse hiç başlamamıştı, 5 Ağustos 1868'de memurları da dâhil olmak üzere Binbaşı Vasconcellos öldürüldü. Muhafızlarını terörize etmek için, Bonga'nın kurbanlarının tüm kafaları kesildi ve Masangano kalesinin etrafında asılıydı. Merkezi hükümet nihayetinde bu olaylara ciddi bir ilgi göstermişti ve o zaman Donanma Bakanı Latino Coelho, Lizbon'da düzenlenen bir askeri keşif gezisine katılmıştı. Bazı cesur subayların emrettiği bir avcı taburu ve bir topçu bataryası Mozambik'e gitmişti. Aynı zamanda, aynı kadere sahip olması gereken Angola ve Hindistan'da askeri güçlerin örgütlenmesini emretti. Aynı amaca ulaşmak için, 1869 yılının başında, Majestelerinin Hükümeti, Masangano'ya gönderilen Hindistan, Zambézia, Angola ve Portekiz'den 856 kişilik bir tabur düzenledi. Mozambik'in garnizonun Binbaşı António Tavares de Almeida, bir önceki yılın 22 Kasım'ında Mozambik'e gelen bu birliklerin komutasını devraldı. Askeri operasyonlar başlamadan önce uzun zaman geçti. 1869 yılının Ağustos'tan ayından Kasım ayına kadar devam eden çatışmalar sırasında Zambezi Vadisi'nde ticaret felç oldu. 25 Kasım'daki seferin yenilgisi unutulmazdı ve komutanı, Yeni Goa'da (Pangim) imzası olmadan yayınlanan bir broşürde kendini savunmaya çalışsa da çok eleştiri aldı.⁶³² Savaş meydanındaki yenilgiden sonra, kalan askerlerin büyük bir kısmı Quelimane'de kolera tarafından yok edildi. Bu askeri kampanyada, mevcut sınırların kurulma zamanı geldiğinde Mozambik'i temsil edecek bir adam vardı. Bu adam Binbaşı Serpa Pinto'ydu.

Avrupa'ya geri dönmeden önce kolera'dan Komor'dan ve Seyşeller'den Goa'ya kaçtı. Pek çok başarısızlığın ardından sonra Tete ve Quelimane yeni valisi olan Carlos Pedro Barahona e Costa, (José Rodrigues Coelho de Amaral hükümetinde), 12 yıl süren 1873'te Bonga ile barış anlaşmasını imzaladı. Barış döneminde Bonga vefat edip yerine Chatara aldı. Chatara'dan sonra Masangano'nun iktidarı, 1888'de Zambézia'nın pasifleşme dönemini başlatan Augusto Castillo tarafından yenilmiş olan Motontora'ya teslim edildi. Bu nedenle, 1890'lı yılların sonlarında, Zambézia'nın askeri bölgesiyle neredeyse tam bir pasifleşme durumuna ulaştık.⁶³³ Faro'ya göre, Portekizli taburun örgütlenmesinin kusurlu olmasından dolayı, bu yenilginin nedenleri arasında birkaçıydı. Ordu kendilerini, subaylarını tehlikeye sokarak, isyan ederek ispatlayan en kötü askerlerden oluşuyordu. İsyan, yalnızca isyancıları mümkün olan en kısa zamanda Mozambik'e göndererek bastırıldı, çünkü Metropolis'te bir tehlikeyi temsil ettiler.

⁶³² Bkz. António Tavares de Almeida, **A Expedição da Zambézia em 1869**, Imprensa Nacional, Nova-Goa, 1870.

⁶³³ Noronha, Zambézia, s. 45.

Ancak bu yazar, ordunun Avrupa'dan taşıdığı korkunç kusurların, kurban oldukları felaketin tek nedeni olmadığını kabul ediyor. Bonga'ya karşı savaş, en mütevazı bahaneyle yönetildi. Avrupalı askerlerin, habitatlarındaki disiplinsiz siyah gerillaları kolayca yeneceği varsayılıyordu.⁶³⁴

Önceden, Portekizliler disiplinsizdi; ikincisi, iklim ve arazi, bu tür zorluklarla cesur veya alışkın olmayan erkeklere karşı korkunç düşmanlardı ve son olarak idare öyle tahmin edilemezdi ki, ne yiyecek ne de gereçler bu askeri keşif için bol miktarda yoktu. Afrikalı mücadelelerin özel koşullarından habersiz komutanlar, kaleye pervasız bir kayıtsızlıkla saldırdılar ve kendilerini cesaretlerinin kurbanı haline getirdiler. Böylece, bu bölgenin eyaleti yıllarca çalkantılı bir şekilde felakete sürüklenirken, Zambézia'nın adı Portekiz'de ne yazık ki telaffuz edildi. 1878'de, Sofala'nın askeri bölgesinde, Paiva de Andrade'ya meşhur bir Zambézia imtiyazı verildi. 26 Aralık kararnamesi ile, Akranlar Meclisi'nde büyük protestolara ve şiddetli tartışmalara yol açtı. Mozambik'teki durum, bu vesileyle çoğunlukla Zambezi'nin güneyinde ciddi bir durumdu. İngilizler Matabeles aracılığıyla ilerlediler; Gazze topraklarına girmeye çalıştılar ve kaşifleri Portekiz'in tamamen terk ettiği bir bölge olan Manica'ya fırlattı. Eski Manica fuarı tamamen terk edildi; 1861'de kendisini Portekiz Hükümeti'nden askeri yardım almaya zorlayan sefaletlerden kurtulmuş olan Kral Muzila, taahhütlerini tamamen unutmuştur.⁶³⁵

Bu, İngilizler tarafından zaten istifade edilmiş olan bu terkedilmiş toprakların mülkiyeti ele geçirme meselesiydi. 14 Haziran 1884 tarihli kararla, geçici olarak Gorongosa'ya yerleştirilen merkezin bulunduğu Manica bölgesi kuruldu. Bu yeni bölgenin kurulmasına yardım etmek için hükümet, Albay Manuel António de Sousa'nın yardım ettiği Paiva de Andrade'yı aradı. Manica ilçesinin oluşturulması, İngilizlerin deniz kenarına ilerlemesini engelledi. Aynı yıl, Portekiz makamının saldırısına uğranıldığı Massingire'daki isyan patlak verdi. Albay Agostinho Coelho, o isyanı bozdu. Manica bölgesi kurulduğunda, Portekiz hükümeti Muzila'nın ölümünden yararlanarak Gungunhana ile varisi olan ilişkileri kurdu. Bu en önemli eylemin gerçekleştirilebilmesi için, yeni hükümdarla kişisel ilişkileri olan ve Portekiz'in yararına ustaca kullanan José Casaleiro de Alegria Rodrigues, bu eylemden sorumluydu.⁶³⁶ Aslında, Kral Gungunhana Portekizli hükümeti Gazze'deki kraliyet sarayına ikamet eden bir temsilci göndermeye yetkili olduğu bir teslim

⁶³⁴ José Dionísio Carneiro Sousa e Faro, **Zambézia, 1900-1902**, J. F. Pinheiro, Lisboa, 1903, s. 205.

⁶³⁵ José Frederico Laranjo, **As Concessões na Zambézia - Discurso Pronunciado na Camara dos Senhores Deputados nas Sessões 5 e 7 Março 1879**, Imprensa Nacional, Lisboa, 1879, ss. 3-32.

⁶³⁶ AHM, José Casaleiro da Alegria Rodrigues, **(Mussurize, 13 de Maio de 1889), Fundo do Século XIX**, Governo do Distrito de Sofala, 8-17/M2(2), 106.

sözleşmesi imzalamak için büyükelçilerini Lizbon'a gönderdi. Antlaşma, 12 Ekim 1885'te imzalandı.⁶³⁷ Gungunhana ile yapılan bu anlaşma Portekiz için çok faydalıydı çünkü Büyük Britanya, Mashonaland'dan Mozambik'in merkezini ele geçirme iddiasını sınırlamak zorunda kalmıştır. Bu anlaşmanın Kral Gungunhana tarafından ihlal edilmesi, merkezi Mozambik bölgesinin İngiliz lehine tamamen kaybedilmesi olacaktır. Böylelikle Mozambik, iki ayrı bölgeye, yani ilkinde, Rovuma nehrinden Zambezi nehrine, ikincisi ise Save nehrinden Maputo nehrine kadar uzanabilirdi. Zambezi'den Save nehirlerine kadar tüm bölge İngiltere'ye aittirirdi.

4.3. MOZAMBİK-KOMŞULAR SINIRININ ÇİZİLDİĞİ

1889'da, Binbaşı Serpa Pinto Chire Nehri'nin kıyısına ulaştığında, İngiliz konsolosluğunun İngiltere'nin himayesi altında ilan ettiği Makololo kabilesinin popülasyonlarıyla tanıştı. Bu kabile, Serpa Pinto'nun kendilerin topraklarından geçmesine izin vermemişti, bu da Serpa Pinto'nun kendini enerjik olarak savunmasına ve onlara karşı unutulmaz bir yenilgiye yol açmasına neden oldu. Makololo, 1859 yılında Zanzibar'a giderken İngiliz gezgin David Livingston tarafından bırakılan Güney Afrika'dan gelen bir kabileydi.⁶³⁸ Bu arada Portekiz hükümeti, Büyük Britanya'nın resmen Portekiz'e ait olamayacağını söylediği bölgeler de dâhil olmak üzere Zumbo bölgesini yaratıyordu. Daha önce söylediğimiz gibi, 1890 Mozambik'in modernleşme tarihinde önemli bir yıldır. O yılda Portekiz ve İngiltere arasında mevcut Mozambik'in ne olacağı konusunda belirleyici olan bir diplomatik çatışma vardı.⁶³⁹ Teixeira, anılarında bu olayı şöyle anlatır:

*"Anavatan için ayrılmış kader ne olursa olsun, 11 Ocak 1890, onun için unutulmaz bir tarih olacaktır. Bugün, geçen yüzyıllardan bildiğimiz diğer oluşumlarda olduğu gibi yoğun geçen kısır bir döngüyü, bütünüyle acı dolu bir geçmiş özetledi ve kararsız bir formülle rahatsız edici bir geleceğin sırrını özetledi. Kesinlikle bir sonsöz ve aynı zamanda bir prolog olurdu."*⁶⁴⁰

1889'un sonunda Portekiz, Mokololo halkına karşı iddia edilen alanda askeri bir kampanya başlattı. Etkisini kaybetme korkusuyla, Büyük Britanya, Serpa Pinto'nun Chire'deki Makololo kabilesine yönelik prosedürüne şiddetle karşı çıktı. Böylece, 1889 yılı yaklaşan bir çatışma ile sona erdi. Gerçekten, diplomatik kriz, 1890'ın ilk günlerinde gerçekleşti. 4 Ocak'ta, İngiltere Portekiz'in derhal Chire'den

⁶³⁷ José Damião Rodrigues ve Casimiro Rodrigues, **Representações de África e dos Africanos na História e Cultura – Séculos XV-XXI**, Centro de História de Além-Mar, Ponta Delgada, 2011, s. 52.

⁶³⁸ Leonard Diniso Ngcongco, **The Mfecane and the Rise of New African States**, General History of Africa VI, UNESCO, London, 1989, ss. 115-118.

⁶³⁹ Malyn Newitt, **History of Mozambique**, Hust & Trust, London, 1995, s. 352.

⁶⁴⁰ Nuno Severiano Teixeira, "O Ultimatum Inglês - Política Externa e Política Interna no Portugal de 1890", *Análise Social*, Vol. XXIII (4.º) - (n.º 98) 1987, ss. 687-719, s. 687.

asker çekmesini istedi. Bölgedeki çıkarlarını haklı çıkarmak için, İngiltere makololo grubuna koruma sağladığını açıkladı. 5 Ocak 1890'da, Lizbon'daki İngiliz büyükelçisi Bakan Barros Gomes'e "Portekiz askeri seferlerinde neler olup bittiğini" içeren bir emir verdi. Tebliğde Portekiz'in, öne çıkan sorunları zorla çözmeye çalışmadığını kategorik olarak ilan etmesi gerekiyordu. Ayrıca, Portekiz, iki ülke arasında önceden bir anlaşma yapmadan Mokololo veya Machona bölgelerinde yargı yetkisini kullanmamalıdır. Başvuran, bu açıklamanın 8 Ocak öğleden sonra yapılmaması durumunda İngiliz Hükümeti'nin güvenliği ve uygunluğu için gerekli gördüğü adımları atması gerektiğini de sözlerine ekledi. Bölgede uluslararası bir tahkim kurulu Portekiz hükümeti tarafından talep edildi, Berlin Konferansı Genel Yasası'nın 12. maddesine başvurdular. Serbest bölge bölgesindeki imzacı güçler arasında ciddi ihtilaflar yaşandığında, arabuluculuğun başka bir güce ait olacağını belirttiler. Portekiz hükümeti bu çağrıdan kaçınmak istediğinden, İngiltere 11 Ocak'ta bir ultimatoma yayınlayarak sona ermişti. Lizbon'un İngiliz diplomatik temsilini geri çekmekle tehdit etti ve bu tehlikeyi Yeşil Burun Adaları ve Mozambik'teki askeri zırhın varlığıyla pekiştirdi. Portekiz hükümeti, bütün birliklerini söz konusu bölgelerden çıkardı. Verilen ultimatoma göre,

*"Majestelerinin Hükümeti'nin neyi talep ettiği ve üzerinde durduğu şey şu şekildedir: Chire, Makololo ya da Mashona bölgesinde bulunan tüm Portekiz askeri güçlerini geri çekmek için telgraf talimatlarının derhal Mozambik Valiliğine gönderilmesi gerekmektedir. Majesteleri Hükümeti, Portekiz Hükümeti tarafından verilen güvencelerin aldatıcı olduğuna inanmaktadır ve bu davetiyeye tatmin edici bir cevap verilmedikçe, Petre Bay, bu akşamları üyeliğin tüm üyeleriyle hemen Lizbon'dan ayrılmak zorundadır. Majestelerinin Enchantress gemisi Vigo'da emirlerini bekliyor."*⁶⁴¹

Bu ultimatoma, İngiliz misyoner David Livingston'ın 1859'da yerleştiği bölgedeki Portekiz askeri operasyonları tarafından tetiklendi. Livingston, Angola'dan Ümit Burnu ve Zambeze'nin iç mekanını keşfeden bir İngiliz misyoneriydi. 1852'de Portekizliler'in en çok erişilebilen misafirperverliği ile her yere ayak bastıktan sonra Angola'ya geri döndü. Özellikle Silva Porto'dan dolayı Livingstone Güney Afrika'yı kıyıda kıyıya gezdi ve 1856'da Quelimane'nin Mozambik'in sahiline ulaştığı Angola'da, yüksek hizmetlerde bulunmuştu. İngiltere'ye geri döndüğünde, Livingston büyük bir coşkuyla karşılanıp ardından, Zambezi havzasını dikkatle araştırdığı bir hükümet görevinde Afrika'ya geri gönderildi. Livingston kendisinden önce bir Portekizli olan Cândido da Costa'nın bu keşif misyonunu yapmış olduğunu bilmesine

⁶⁴¹ Robert Howes, "The British Press and Opposition to Lord Salisbury's Ultimatum of January 1890", **Modern Humanities Research Association - Portuguese Studies** Vol, 23, No, 2, 2007, ss. 153-166.

rağmen, Livingston kendisi için Chire nehri ve Nyasa Gölü'nün keşif ünvanını talep etmişti.⁶⁴² Bu tavır nedeniyle, Portekiz gazetelerinde ve o zamanki kitaplarda sert bir şekilde eleştirildi. Livingston ve Portekizli yetkililer arasındaki anlaşmazlığın kritik noktası Livingston tarafından, Portekizlilerin kendi topraklarında köleliği uygulamaya devam etmekle suçlayarak, Portekiz halkını ele geçirmek için medeni halkların tepkisine itiraz etmekle suçlandı. Daha sonra Deniz Kuvvetleri Müzelerinin Bakanı olan Mendes Leal, İngiliz gezgininin açıklamalarını çürütmeye çalıştı ve José de Lacerda'ya Portekiz'i bir kitap⁶⁴³ aracılığıyla savunma misyonunu görevlendirdi, ancak suçlamanın önyargılı etkisi zaten üretilmişti.

Bu kitapta Lacerda, Livingston'un konuya hitap etme konusundaki kötü inancını gösteriyor, çünkü Livingston, Portekizlilerin bu bölgedeki turlarının öncesinde yüzyıllar öncesine dair belgeler olduğunu ve 1854'te Gamitto'nun 1831'de yaptığı keşif gezisinde son çalışmasının yapıldığını biliyordu. Bu çalışma bir şekilde, İngiliz gezgin için bir rehber olarak hizmet ederdi.⁶⁴⁴ Misyonerlerin yolculuğundan esinlenen coşku, İngilizlerin dikkatini şimdiye kadar az bilinen Güney Afrika'ya çekmişti. Bundan sonraki İngilizce, Fransızca, Belçikalılar ve Almanların bilimsel araştırmalarının ateşi; kolonizasyon misyonlarının ateşi; ve sonunda Avrupalıları Afrika topraklarına yönlendiren açgözlülük ateşi.

Jaime Batalha Reis, Livingston'un kendisinin hangi yoldan gideceğini ve Maravi'de ne bulacağını öğrenmek için Portekizli vassallardan bilgi aldığını ileri sürerek Livingston'u eleştirdi. Ayrıca, iki yüz yıl önce Nyasa yakınlarındaki Nkhotakota yakınlarındaki yerel şeflerden Portekiz satın alma alanını gösteren belgeleri sundu. Jaime Batalha Reis, Livingston'dan önce "Nyasa Gölü'nden Nkhotakota'ya kadar uzanan tüm alanın, Manuel Caetano Pereira (1796), Lacerda (1798), Monteiro / Gamito (1831-1832) ve Silva Porto (1854) Portekiz keşifleriyle keşfedildiğini gösterdi."⁶⁴⁵

Mozambik hakkındaki bu İngiliz ültimatoma bir isyan yarattı ve Portekiz'de Mozambik'i savunmaya hazır olan gençleri ve askerleri harekete geçirdi. Aynı şekilde, Mozambik'i geliştirmek ve Portekiz egemenliğini sağlamak isteyen birçok gönüllü de bu ültimatomla farkındalık kazanmıştı. 95'lerin kuşağı olarak adlandırıldı çünkü bu neslin çoğunluğu 1895'ten Mozambik'e gitti. 1890'ın ilk yarısında İngiltere,

⁶⁴² António Campos Júnior, **As Possessões Portuguezas - Seu Passado, Seu Presente e Seu Futuro, com um Projecto para o Engrandecimento da Africa**, Mattos Moreira & Companhia, Lisboa, 1877, ss. 62-63.

⁶⁴³ José de Lacerda, **Exame das Viagens do Doutor Livingstone**, Imprensa Nacional, Lisboa, 1867.

⁶⁴⁴ Gamitto, O Muata Cazembe, s. 153.

⁶⁴⁵ Jaime Batalha Reis, **Os Portuguezes na região do Nyassa**, Imprensa Nacional, Lisboa, 1889, s. 24-41.

Portekiz, Fransa ve Almanya baskı altındaydı, çünkü Mozambik'in komşu bölgeleri İngiltere'ye, Almanya ise kuzeyde Tanzanya sömürgesini işgal edip Fransa denizde Madagaskar'ın sahibiydi. Müzakereler, iki dost ülke arasındaki çatışma dönemini sona erdirecek bir anlaşmaya varmak amacıyla başlamış. Fakat, Mozambik'teki durum zordu çünkü halkın öfkesi vardı ve düşmanlıkların orada gerçekleşmesinden korkuldu. Tüm bu koşulların baskısı altında, 20 Ağustos 1890 tarihli anlaşma Londra'da imzalandı, ancak Portekiz halkını tatmin etmekten çok uzaktı. Anlaşmazlığı çözdükten sonra Portekiz, Portekiz ekonomisi için net avantajlar sağlayan yeni sömürge sistemi uyguladı. Ancak 1892'den sonra Afrika sömürgeleri Portekiz ekonomisi için hükümetler ve Devlet için ekonomik kazanç sağlayan önemli bir döviz kaynağı oldu. Koloniler yurtdışına hizmet ederek ülkenin yönetişimi ve ekonomik kalkınmasına katkıda bulunmuşlar ve kolonizasyon çabalarına güçlü teşvikler vermişlerdir. 1930-1975 yılları arasında Portekiz ile kolonileri arasındaki ilişkiler güçlendi.

4.3.1. Kölelik, Köle Ticareti ve Köle Ticaretinin Kaldırılması

Bazı bilim adamları arasında Avrupalıların, Afrika'ya gelmeden önce kaydettiği ilerleme hızını yavaşlattığı üzerinde fikir birliği var. Avrupalıların Afrika'ya gelmesinin kayıplardan daha fazla fayda sağladığını iddia eden yazarlar da var, çünkü onlara göre Afrika kazanmaya başladı. Mozambik'te Batı tarzının modernleşmesini analiz edebilmek için, bu araştırma çerçevesinde tarihi önermeleri gözlemleyerek, Mozambik vatandaşlığına ve uyrukluğun yaratılmasına yönelik ilk adımın nasıl yapıldığını tanımlamak gerekir. Bu köleliktir. Köleden özgür kişiye, ardından da özgür insanlardan vatandaşa geçişin nasıl gerçekleştiğini açıklamak önemlidir. İlginçtir ki, Mozambik devletinin oluşum süreci, köleliğe dayalı toplumsal ilişkilerin dönüşümü ile eşzamanlıdır. Birkaç ürünün taşınması için, bir gezgin ortaya çıktığında köleler yaygın olarak kullanılırdı. Zambezi Vadisi boyunca, kölelerinin de yaşadığı kendi arazilerine sahip olan çok sayıda insan vardı. Ev sahibi ile yapılan bir peşinattan sonra aranan kölenin sayısını müzakere etmek gezgine kalmıştı. Yolda, bazı köleler, yüklerini çalılıklarda terk ediyorlardı. Uzun yolculuklarda, canlı olarak geri dönme umuduyla yaşıyorlardı. Hastalık, yorgunluk veya açlıktan muzdariplerdi. Açlık; her gezginin, besleyemediği kadar çok köleye ihtiyacı olduğundan ve onlara bu faktörlere rağmen sahip olması gerçeğinden kaynaklanıyordu.

Örneğin, 1 Aralık 1797'de, Francisco José de Lacerda e Almeida ve eşi Quelimane'den Tete'ye yolculuklarında yedi gemiye dağıtılan yüz seksen köleyi

talep etti. Elbette, başka gezginler de vardı, fakat sayı, sistemin kendi içinde birçok insanın katledilmesine nasıl sebep olduğunu bizlere gösteriyor. Bir başka örnek de, 1832'de Kral Cazembe, topraklarına yaklaşık 500 km yol alan Gamito'dan gelerek haziran ayında 200'den fazla köle ile Tete'yi terk etti ve Kasım'a kadar sadece bir tane yaşayan köle kaldı. Yolculuğun sonunda hiçbir köle onunla birlikte yaşayamadı. Dahası, yolculuk sırasında ölenlerin yerine daha fazla köle alıyordu.⁶⁴⁶ Tabii ki, kurbanlar, bu meslekten nefret ettiler, ki bu da onları mesleklerinden uzaklaştırdı.

Ve bu durum onların, kendilerine çok acı veren, ölümcül, önemsiz iş yerine geç de olsa ücretli bir iş hayatına girerini sağladı.⁶⁴⁷ Portekiz ütopisi, Marquez de Pombal'ın Portekiz kolonilerinden Portekiz'e gelen bütün kölelerin serbest olduğuna karar vermesinin ardından 1761'de başladı. İnsani bir sebep olmaktan çok uzak olan bu eşit haklar verme, ansiklopedistler ve Avrupalı politikacılar arasında tekrar eden bir eşitlik ilkelerine dayanıyordu.⁶⁴⁸ Kolonilerdeki kölelik ve köle ticareti bütün vahşet ve dehşetlerle devam ediyordu. Bu önlemle, Pombal, soylunun ayrıcalıklarını yok etmek, toplumu yumuşatmak ve Kralın imajını ve mutlak gücünü artırmak istedi. Çünkü, bizden çok farklı kast ve medeniyetler var, kimsenin riskleri olmadan yönetimlerini iktidarda uygulayamayacaklarıdır.⁶⁴⁹

Kölelik, eskiçağlardan bugüne kadar süren uzun bir tarih boyunca çeşitli biçimlerde var olmuştur. 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar, Afrikalı köle, Efendilerinin isteği üzerine başka herhangi bir nesne gibi alınıp satılabilen kişidir. Üç asır boyunca, hapis, taşıma ve ağır çalışma koşulları yüzünden binlerce köle öldü. İngiliz kruvazörlerinin çabalarına ve Portekiz'in köle ticaretini durdurma isteğine rağmen kölelik, iç bölgelerdeki zulüm, cezalandırma, dayak ve tacize karşı direndi.

Bir yazar, Somali sahilinden Zambezi'nin sol kıyısına kadar tek bir Zenci, Mujojo ve Pangaio olduğu sürece bu işin az ya da çok gizlice devam etmesi gerektiğini savundu. Köle ticaret merkezleri özellikle iç bölgelerde yoğunlaşmıştı. Mujojo, Doğu Afrika kıyılarında ana köle tüccarları haline gelen eski Arap soyundan geldi. Köleler, içerideki krallıklarda barut, kıyafetler, içecekler ve az değerli diğer ürünlerle satın alındı. Öte yandan Pangaio, kolay navigasyon yapabilen ve fazla

⁶⁴⁶ Francisco José de Lacerda e Almeida, *Diário da Viagem de Moçambique Para os Rios de Sena*, Imprensa Nacional, Lisboa, 1889, s. 7.

⁶⁴⁷ Bkz. João Severiano Maciel da Costa, *Memória Sobre a Necessidade de Abolir a Introdução dos Escravos Africanos no Brasil; Sobre o Modo e Condições com que Esta Abolição se Deve Fazer; e Sobre os Meios Para Remediar a Falta de Braços que ela Pode Ocasionar*, Imprensa da Universidade, Coimbra, 1821, s. 192.

⁶⁴⁸ Martins, *História*, s. 40.

⁶⁴⁹ Valentim Alexandre, *A Questão Colonial no Parlamento, Vol, I, 1821-1910*, Dom Quixote, Lisboa, 2008, s. 109.

suya ihtiyaç duymayan oldukça hafif bir tekne idi. Bir gezi sırasında bir kruvazörle karşılaşması ihtimaline karşı gizlenmesi gereken tüm koşulları vardı.⁶⁵⁰

4.3.1.1. Köleliği Savunan İki Hristiyan Misyoner Örneği

İlk olarak kölelik, köle ticaretinin gerekliliği hakkında bir söylem hazırlayan hem politikacılar ve tüccarlar, hem de misyonerler ve devlet adamları tarafından meşrulaştırıldı. Misyonerler arasında köleliğin ana savunucuları 16. yüzyılda Dominik Bartolome de Las Casas ve 17. yüzyılda Cizvit Alonso de Sandoval'dı.⁶⁵¹ Ancak Afrika kölelerinin Kızılderililerden daha üretken olduğu ve Latin Amerika'dan kaçma veya ölme ihtimalinin düşük olması fikri Bartolome de Las Casas girişimiyle ortaya çıktı. 21 Aralık 1511'de, António de Montesinos'un yerli emeğin sömürülmesine ilişkin vaazını dinledikten sonra, Las Casas (1484-1566) bu adaletsizlikleri kınamak için cesaret kazandı.⁶⁵² Evanjelikleşmesinde, Montesinos Avrupalıların neden kendi topraklarında barışçıl insanlara karşı savaş açtığını soruyordu. Ona göre, bölgedeki şiddet öylesine büyüktü ki bazı çaresiz anneler çocuklarını boğuyor iken, hamile kadınlar bazı otlar aracılığıyla kürtaja neden oluyordu. Las Casas, üç ayda 7000 Küba'yı öldürdüğüne tanık olduktan sonra İspanyol yerleşimcilere yerli halkın eserini Afrika kölelerinin çalışmaları ile değiştirmesini tavsiye etti.

İlk olarak, barışçıl sömürgecilik konusunda farkındalığı artırmaya çalıştı, ancak yerel halk misyonerlerini öldürdüğünde İspanyol Kraliyetinin Kızılderililerin yerine Afrikalı köle koymasının daha iyi olacağını önermişti. Bir mutabakatta Las Casas Kral Charles'e her yerleşimcinin iki erkek ve iki kadın siyah köleye sahip olmasını önerdi. Köleliği savunan bir diğer misyoner de, köleliğin mağdurun çıkarları açısından iyi bir şey olduğunu vurgulayan Alonso de Sandoval (1576-1652) idi.

Afrika'da büyücülük ve büyü nedeniyle evanjelizasyonu zor olduğu gibi, köleler ülkelerindeki hatalarından uzak durma fırsatına sahip olacaklardı. Bu şekilde, kara kölelik, İsa İncili'ni yayma ihtiyacı ile meşru gösterildi. Sandoval, kölelik olmadan insan eşitliği dünyaya zararlı olacağını söyledi. Augustine gibi, Komuta ve itaat edenlere de ihtiyaç olduğunu savundu. Bu yüzden, dikkatlerinin bir kısmını köleyle efendi arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesine adadı ve Lordlarından

⁶⁵⁰ Eduardo de Noronha, **Em Redor de África, Narrativa Succinta Factos Verdadeiros e Impressões Colhidas em Flagrante, Ornada com Trinta e Quatro Reproduções Photographicas**, Typographia da Empresa Litterária e Typographica, Porto, 1915, ss. 254-255.

⁶⁵¹ Juliana Beatriz, **Las Casas, Alonso Sandoval e a Defesa da Escravidão Negra**, Topoi, Rio de Janeiro, 2006, ss. 25-59.

⁶⁵² Costa, Memória, s. 63.

kölelere kendileriyle gurur duymalarını önerdi. Çünkü Tanrı'nın önünde kölelik ve özgürlük eşit ağırlıktadır ve bu nedenle herhangi bir insanın en büyük onuru Mesih'e hizmet etmektir. Sandoval'ın kör bir bakış açısı vardı. Çünkü Hıristiyanlık yoluyla köleler Tanrı önünde eşitlik ve kardeşlik hissi kazanıyorlardı.

4.3.1.2. Sa-da-Bandeira'nın Özgürlük Üzerine Gözlemleri

Tarihin herhangi bir döneminde, toplumu bir bütün olarak altüst eden fenomenler karşısında, her zaman seslerini yükselten ve çözülmüş sorunları görmek için kendilerini harekete geçiren insanlar vardır. Devrimci liderler zamanlarının izlerine sahipler. Türkiye'de Atatürk ile böyle olmuş; Mozambik'te Mondlane ile böyleydi. Aynı şey kölelikle de oldu. Bu ticaretin daha kârlı olduğu bir zamanda, az sayıda adam insanlık onurunu savunmak için seslerini yükseltmeye cesaret etti. Bu noktada, Köleliklerin ortadan kalkmasına yol açan bazı eylemleri tartışacağız ve Portekizli yöneticilerin rolünü vurgulayacağız. Ama İngiliz örneğiyle başlayalım. Olumlu ve ilham verici örnekler var. Diğer nesiller, insan özgürlüğünü ve refaha erişimini; mücadelenin, iknaiyetin, sabrın ve tarihin sağ tarafında olmanın derin yararının bir kombinasyonu ile genişletme konusunda zafer kazanmıştır. Yoksulların ve zayıfların haklarının savunulduğu eski kuşağın yaşadığı zorluklar akla gelir.

Bu örnekler, bizim zamanımıza ilham vererek rehberlik eder.⁶⁵³ Fransız Ulusal Meclisi 1789'da "Bütün insanlar özgürlük, onur ve haklar bakımından eşit doğarlar" diye bir maddeyi ilan ettikleri zaman, kölelik hala Fransız, İngiliz, Osmanlı ve diğer imparatorlukların egemen olduğu dünyada yaygındı. Londra kanalının önünde, görünüşte kafa karıştırıcı bir hareket daha yeni başlıyordu. Köle Ticaretinin Kaldırılması Komitesi kuruluyordu.⁶⁵⁴ Kurucuları, 27 yaşında Thomas Clarkson ve arkadaşları, köle ticaretine ahlaki ve dini nedenlerle karşı çıktılar. Yerel komiteler oluşturdular ve hayırsever bir sebepten ötürü ilk büyük kamu kampanyası yaptılar. Clarkson, yakında köleliğin kaldırılması için büyük bir meclis şampiyonu olacak William Wilberforce ile tanışmıştı.⁶⁵⁵ Şaşırtıcı bir şekilde, İngiliz kölelik karşıtı hareket, İngiliz ticari çıkarlarına şiddetle karşıydı. Bu arada, kölelik, köle ticareti ve köle endüstrisi tam gelişme içindeydi. Kölelik karşıtı hareket, gözlerinin gördüklerine ve kulaklarının duyduklarına inanmayan gözlemcileri karıştırdı.

Kölelik kaldırmanın muhaliflerinden biri, "Afrikalılar köle olarak satılamazlarsa, ülkelerinde öldürülerek infaz edilecekler" demişti. Diğerleri ise,

⁶⁵³ Costa, Memória, s. 143.

⁶⁵⁴ Bkz. John Stoughton, **William Wilberforce**, Hodder and Stoughton, London, 1880.

⁶⁵⁵ Sachs, The end of Poverty, ss. 360-361.

"teorinin, haklı olursa bile, köle ticaretini sona erdireceğini iddia etmenin pratik bir ihtimali yoktur. Köleliğin yasaklanması yasallaşırsa, tüm bilge tüccarlar iyi karşılanacakları Fransa'ya giderler, çünkü ısrar, siyasetin en önemli özelliğidir" ekledilerdi. Takip eden on yıllar boyu, bu süreç sancılı geçti, bu süreç de köleliğe geri dönüşler ve insan kaçırma vakaları ile doluydu, fakat köle ticareti ve kölelik Avrupa kolonilerinde başarılı bir şekilde sona erdi. 1807'de Napolyon savaşlarının ortasında, İngiliz İmparatorluğu köle ticaretini kaldırmıştır. Ertesi yıl ABD benzer bir yasayla onları takip etti.⁶⁵⁶ Napolyon Savaşları'nın sonunda 1815'te Viyana Kongresi'nde İngiltere, Fransa, İspanya, Avusturya, Prusya, Rusya ve Portekiz hükümetleri köle ticaretini belirli bir tarihe kadar sona erdirmeyi taahhüt ettiler. 1820'lerde köleliğin kaldırılması, İngiliz Parlamentosu'nda büyük yankı buldu. Köleliğin kaldırılmasının savunucuları, akıllıca, etik ve pratik argümanlar kullanmışlardı. Evet, itiraf etmişler: İngiltere bir miktar mali anlamda sıkıntı çekecek, ama rakipleri Fransa, daha da zorlanacaktı. Son olarak, İngiltere'de yapılan iç reformlardan sonra, 1833'te İmparatorluğun köleliğini ortadan kaldırmak için mevzuat kabul edilmiştir. Şimdi Portekizce başarısına dönelim. 1880'lerde biri bunu yazdı:

*"Gelecekte, Angola ve Mozambik illerinde yüksek öğretim okulları olduğunda, Transvaal'de, Özgür Orange Devlet'inde, Ümit Burnu'da aynı kıtada olanlar gibi; ve Afrikalılar, Beyaz adamların üzerlerinde uyguladıkları acılı, zulüm dolu tarihi ve utanç verici baskıların farkındadırlar; Manuel da Silva Passos, Marquez de Sa-da-Bandeira ve João de Andrade Corvo isimleri yüceltilecektir. Çünkü onlar milyonlarca insanın göğsünden sıcak demiri alan ilk Portekizlilerdi ve aynı zamanda, Tanrıdan esinlenerek, insanları bir şeylerden oluşturup, normal insanlara dönüştürerek, insanlardan vatandaşlığa ulaştıran ilk Portekizlilerdi."*⁶⁵⁷

Portekiz tarafı, topraklarında köleliği sona erdirme konusunda yeni bir kursa başlayabilecekti, bir fikir oluşturmak için bu durum çok uzun sürmeyecektir. Ancak mücadele uzun ve zor olacaktı. XVIII. yüzyılda, köleliği kaldırmaya yönelik ütopyik düşünce, Avrupalılar arasında giderek kök salmış ve 19. yüzyılda çözümünü acilen bulunması gereken bir problem haline gelmiştir. Portekiz'de bu düşünce, General Marquez de Sá da Bandeira sayesinde pratik hale gelmiştir. 1836'da Portekiz Temsilciler Meclisi'nde Bernardo de Sá Nogueira de Figueiredo Bandeira sahip olduğu tek kolu⁶⁵⁸ kaldırdı ve sonraki yıllarda Portekiz sömürgeciliğinin tarihini

⁶⁵⁶ Acemoğlu ve Robinson, Why Nations Fail, s. 265.

⁶⁵⁷ Joaquim Pinto Magalhães Conde de Arriaga, **Lourenço Marques, Exame sobre o Tratado Relativo à Bahia e Território de Lourenço Marques Concluido entre Portugal e a Inglaterra em 30 Maio 1879**, J. Allemant, Lisboa, 1881, ss. 38-39.

⁶⁵⁸ André Meyrelles Tavora do Canto e Castro, **O Marquez Sá da Bandeira: Biographia fiel e Minuciosa do Ilustre Finado, Redigida Sobre documentos Officiaes e Parlamentares com o**

değiştirecek bir yasa önerdi. Bandeira, 1832'deki liberal askeri kampanyalar sırasında, Alto da Bandeira'da bir başka kolunu kaybetti, böylece Kraliçe 2. Meryem tarafından verilen 1'de Aralık 1834 tarihli kararname ona da Bandeira'nın Viscount unvanını verdi -bundan dolayı Sa-da-Bandeira olarak bilinir ve bu çalışmada ona bu adla muamele ediyoruz-. Bu amaçla, Sa-da-Bandeira Manuel da Silva Passos ve António Manuel Lopes Vieira de Castro tarafından desteklendi. O zamanki ütopyik öneriye göre, Portekiz İmparatorluğu'nun yeniden inşasına izin vermek için köleliğe bir son vermek gerekiyordu. Onlar, İngiltere'nin sürekli talepleri, Afrika köle tüccarlarının güçlü direnişi ve yasadışı köle ticaretinde yer alan tüm ajanların muhalefetiyle ciddi engellerle karşılaştılar.

O dönemde sömürgeci burjuvazi, idari desantralizasyon için kendini özgürleştiren yüksek derecede özerkliğe sahipti. Köleliğin uygulanması, sadece kölelikten ayrılma noktasında değil, aynı zamanda hedefe doğru yolculuk sırasında silinmez izler bıraktı. XVIII. yüzyılda, köle ticaretinin değeriyle gelişen Liverpool şehri, her yıl 30.000 köleyi Amerika'ya nakletti. 1787'de, bu şehirde doksan gemi vardı ve 19. yüzyılın başında siyahlar halka açık artırmada satılmaya devam ediliyordu. Anayasal rejimde yani 1820-1910 yılları arasında, Portekiz monarşisinin topraklarında köleliği sona erdirmek için birçok kanun çıkarıldı. 26 Mart 1836'da Sa-da-Bandeira, köle ticaretinin Portekiz sömürgelerinde kaldırılması için bir kanun önerdi, çünkü kölelik iç savaşları tetikledi, arazileri mahvetti ve herhangi bir modernleşme girişimi imkânsız hale getirdi. Köle ticaretinden yararlanan tüccarlar ve askeri kaptanlar bu yasama önerisine şiddetle karşı çıktılar. O sıralarda, Mozambik kolonisinde ticari tekel sahibi olan onlardı.

10 Aralık 1836'da köle ticareti yapanların ağır cezalarla cezalandırılmasına karar verildi. Bununla birlikte, köle ustalarının direnişi o kadar büyüktü ki, yasama reformları önümüzdeki yıllarda devam etmek zorunda kaldı ve 7 Kasım 1838 tarihli kararname, ulusal ve uluslararası ticaret için Mozambik limanlarını açtı. Kraliçe 2. Meryem'e 10 Aralık'ta gönderdiği bir mektupta, Sa-da-Bandeira, sanayinin ve istihdamın geliştirilmesinin Afrika'daki kolonilerin etkili şekilde sömürgeleştirilmesi yoluyla olduğundan geçmiş hatalarını telafi etmek için Portekiz'e meydan okuyordu.⁶⁵⁹ Bunun gerçekleşmesi için "sömürge yasalarımızı tamamen değiştirmeliyiz" diye savundu. Kararname, köle ticaretinin daha karlı olduğu Angola,

---

Auxilio Valioso de Apontamentos Prestados por Elle Mesmo em 1873 e Outras Informações Fidedignas, Carvalho & Companhia, Lisboa, 1876.

⁶⁵⁹ Bernardo de Sá Nogueira de Figueiredo Sá da Bandeira (Marquês de), **O Trabalho Rural Africano e a Administração Colonial**, Imprensa Nacional, Lisboa, 1873, s. 24.

Mozambik ve Portekiz'de şiddetli bir muhalefete sahipti. O zamanki Angola genel müdürü Amiral Noronha kızdı. Bandeira'ya, bölgenin sakinlerinin karlı ticaretini durdurmaya çalıştığı için sorumlu tuttu ve eğer kabul edilirse, yeni yasanın gümrük kapanışını zorlaması ve dolayısıyla yıllık gelir açığının üçte ikisine neden olacağı konusunda uyarıda bulundu. Gerçekte, köle ticareti Angola'da çok karlıydı. O zaman mevcut veriler, 40 yıl içinde, yani 1759 ve 1803 yılları arasında Angola'dan Brezilya'ya 642000 köle sevkıyatı yaptığını gösterdi.⁶⁶⁰ Köleliğin kaldırılmasına karşı direnme, köle ticaretindeki gelirin kolonilere döndürülmesinden kaynaklanmıştır. Tüm yerleşimciler köle alıp satıcıları olarak faaliyet gösteriyordu.

Örneğin, misyonerler yılda 700 köle ihraç edebilme imtiyazı ile ödendi. Bu yolla, siyahların Hristiyanlığı benimsemeleri için gönderilen rahipler, onları köle olarak satmakla meşguldü. Bandeira'ya göre, mevcut durumu öncelikle yıkıp sonra aynı yere inşa etmek gerekiyordu. Bandeira, Mozambik köle sahiplerini Vali Marquez de Aracaty'e zulmetmeye zorlayan çok sayıda felaket ve kötüye kullanım reformunda bulunmakla suçlanıyordu. İsyan Lourenço Marques'te tezahür edilmiş olsa da, köle ticaretinin bu şehirde yapıldığına dair bir kanıt bulunmamaktadır. Ancak Bandeira köle tüccarları tarafından korkutulmadı ve Afrikalıların özgürlüğü lehindeki eseri önümüzdeki 30 yıl boyunca devam edecekti.⁶⁶¹

Sa-da-Bandeira, medeniyetin üretici güçlerin gelişimi için gerekli adil, insan ve siyasi yasaların varlığına bağlı olduğunu kabul ederek, köleliğe karşı savaşta üç sonuç elde etmeyi umdu: a) yerel tarım için emek. b) mülkiyetin güvenliği ve c) kamu yönetimi reformu. Üç yüzyıldan fazla bir süredir kölelik, doğum yerlerinden en iyi insanları ihraç ederek Afrika'nın gelişimini engelledi ve bu da kalifiye iş gücünün yetersiz kalmasına neden oldu. Bu korkunç uygulama Portekiz vatandaşlarının ırk, renk veya din ne olursa olsun, kıtada veya kolonilerde eşit oldukları Portekiz Anayasasının 145. maddesine aykırıydı.

3 Temmuz 1842'de, Portekiz ve İngiltere tarafından köle transit bastırma antlaşması imzalandı ve kara taşımacılığın tüm insan tacirlerini yargılanmasını önlemek için ortak bir komisyon kararı alındı. 1849'da, köleliğin kademeli olarak kaldırılması konulu bir yasa taslağı, Bandeira da dâhil olmak üzere, meclis odasındaki 10 kişi tarafından imzalandı. Aynı proje 16 Ocak 1851'de yeniden yayımlanacaktı.⁶⁶² 14 Aralık 1854 tarihinde, medeniyet ve insanlık açısından ilerleme konusunda çıkarları bulunan herkes tarafından bu yasa alkışlandı, bütün

⁶⁶⁰ Bandeira, O Trabalho Rural, s. 18.

⁶⁶¹ Noronha, Em Redor, s. 99.

⁶⁶² Bandeira, O Trabalho Rural, ss. 14; 213.

bunlar köle kayıtlarına, zor da olsa köleliğe bir darbe vurdu. Bu, Viscount d'Athoguia kararnamesiydi. Aynı hukuk, devletin kölelerine özgürlük verdi, daha fazla kölenin kazanılmasına izin vermedi. Özgürlüğün karşılığında, denizlerden kurtarılan köle, teslimatçısına on yıllık hizmet karşılığında fidye bedeli olarak verilecekti. Yurtdışı Konseyi tarafından olumlu bir şekilde analiz edilen bu proje, özgür kişilerin haklarını ve yükümlülüklerini tanımlamış ve kurtuluşunu kolaylaştırmıştır.

Köle tüccarları, bu yöndeki önlemleri engellemek için kölelerin ihraç edildiği gizli limanlar kurdu. Ancak yetkililer, bütün kölelerin 1855 yılında ele geçirilmesini emretti. 1856'da, 5 Haziran'da verilen kararname ile Angola'daki köle ticareti kaldırıldı. 24 Temmuz 1856'da, milletvekilleri, köle kadınlarından doğan çocukları özgür ilan eden bir yasa için oy kullandılar. 1856 yılının 18 Ağustos tarihli kararname ile Portekiz krallığının bir limanına ya da demir attığı yere giren köle serbest kabul edildi. 25 Şubat 1869 tarihli kararname, köle çalışmalarının tamamen kaldırılması gerektiğini ve bu tedbirin uygulanmasının son teslim tarihi olan 29 Nisan 1878'e karar verdi.⁶⁶³ 29 Nisan 1858'de tarihli kararname, Portekiz topraklarına köleliğin tamamen kaldırılmasına ilişkin yirmi yıllık süreyi belirledi. 25 Şubat 1869'da yayınlanan bir diğer kararname ise köle sınıfını kaldırdı.

Bu, 1836'dan 1875'e kadar köle ticaretinde Bandeira tarafından üretilen yasadır. Gördüğümüz gibi, Bandeira'nın köleliğe ilişkin kararı, bu kadar çok adaletsizliğin yapıldığı bu korkunç enstitüsü çabucak yok etmeyi amaçlıyordu. 1830'lu yıllarda kabul edilen yasalarla bile köle ticaretinin kaldırılması ertelenmişti, çünkü çıkış yerinde kölelerin ihracatı yasak iken, insan kargo ithalatını varış yerinde kabul edilmişti ve bu da gizli ticareti ve spekülâtif faaliyete neden oldu.⁶⁶⁴ Sadece 1880'lerde Brezilya'da ve İspanyol sömürgelerinde benzer önlemler alındığında, bu utanç verici insan ticareti ile ilgili kanunlar yürürlüğe girmeye başladı. Ancak Afrika'nın köle ticaretine karşı tamamen özgürlüğünü kazanması için on yıllar geçmesi gerekiyordu. Kölelerin kurtuluşunun Portekiz sömürgelerindeki tarihi, General Bandeira'nın biyografisinde yer alır. Zaferin ardından, temsilci monarşinin eski başkanı 1876'da mezara sessizce girdi.

⁶⁶³ Bandeira, O Trabalho Rural, s. 27.

⁶⁶⁴ A. de Oliveira Pires, **Algumas Reflexões Sobre a Questão do Trabalho nas Possessões Portuguezas d'Africa**, Tipografia Progresso, Lisboa, 1874, ss. 11-13.

4.3.1.3. Köleliğin Savunucuları ve Afrikalıların Köle Ticaretindeki Rolü

Mozambik ve Angola'nın köle sınıfları Avrupalılar, Avrupalıların torunları ve yerli işbirlikçilerdiler.⁶⁶⁵ Angola'daki köleliğin savunucuları, bu tür kaçakçılığın kaldırılmasının Avrupa'nın barbarlar tarafından istila edilmesinden daha korkunç sonuçlar doğuracağını savundu. Onlara göre, köleliğin kaldırılması ilkesi, bir ustanın olmaması her yıl binlerce kölenin ölümüne neden olacağı için, infazı kötü sonuçlar doğurmazsa geçirdikleri süreçler sancılı olurdu. Dahası, siyahların özgürlük almaya hazır olmadığını öne sürüldü. Özgürlük kendisine yardımcı olanlardan mahrum kalacak olan köle için bir kötülük olurdu. Bu nedenle, köle ticaretinin sona erdirilmesi kimsenin tahmin edemeyeceği bir felâket olurdu.

Luanda ticaret birliği 11 Mayıs 1865'te bir araya geldiler ve esirlerin kendi durumlarının değerini ve yumuşaklığını fark ettiklerinden, köleliğin kaldırılmasının hesaplanamaz bozukluklar yaratacağına karar verdiler. Onlara göre, kölelik sayesinde, siyahlar işten zevk almaya hazırı. Sao Tome ve Prens eyaletinin genel cuntası 21 Nisan 1865'te toplanıp köleliğin kaldırılmasının hoş karşılanmadığına karar verdiler, çünkü tarım alanları işçilerin olmaması nedeniyle terk edilecekti.⁶⁶⁶

Eski sömürgecilerin dediği gibi, "Bir Afrikalı, doğası gereği tembel ve korkaktır, korku dışında onları çalışmaya teşvik edecek hiçbir şey yoktur ve çalışmalarlarıyla varlığını gösterebilecek kadar yeterli olanlar çok azdır." Diğerleri "yarın yemek için bugün sahip olduklarını kurtarabilecek bir Afrikalı olmadığını" söyledi. Böylece; kadınları, çocukları ve kendilerini satan Afrikalılar arasında açıktan kaynaklanan ölümün neden yaygın olduğunu araştırıp bunun ana nedenlerden biri olduğu sonucuna vardılar.⁶⁶⁷ Afrika kültürünün olumsuz yanları, Afrikalıların Doğu Afrika'da özgürleşmesinin her şeyden önce ütopya olduğu fikriyle ortaya çıkar. Çünkü bu, özgür siyahların yeniden köle olduklarını iddia edişlerinden kaynaklanır.

Vasiyetname ile veya başka bir nedenle serbest bırakılan köleler, ustalarının evinden daha önce olduğu gibi ayrılmazlar. İkincisi, bu önlem sömürgeyi yok edebilir, çünkü arazi yerleşimcilerin hayatta kalabilmesi için işlenemez. Aslında, kölelik, benlik saygısını yok ederek toplumsal değerleri çarpıtmıştı. İç savaşlar çok bunaltmıştı, krallar küçük suçlar bahanesiyle astlarını sattı, erkekler eşlerini, çocuklarını ve kendilerini sattı. 19. yüzyıldaki köle ticareti üzerine bir araştırmacı, işlemin Mozambik'in orta bölgesinde nasıl gerçekleştiğini ayrıntılı olarak açıkladı.

⁶⁶⁵ José Capela, **As Burguesias Portuguesas e a Abolição do Tráfico de Escravatura, 1810-1842, 1ª Edição**, Afrontamento, Porto, 1987, s. 65.

⁶⁶⁶ Bandeira, O Trabalho Rural, s. 23.

⁶⁶⁷ Semanário Dominical **Pitoresco**, nr 47, 1859, s. 370.

Serbest erkeklerin kendi inisiyatifleriyle köleler olduklarını ve kurtarılan kölelerin efendilerinin evinden ayrılmayı reddettiğini iddia etti. Geleneksel yasalar uyarınca, bütün cadılar, hırsızlar, savaş esirleri, fahişeler ve çocukları kölelerdi.⁶⁶⁸

Araştırmacı, 1826-1848 yılları arasında uygulamanın aynı olduğunu gözlemlemişti. Kölelik, Afrikalıların kendileri tarafından uygulanmıştır. Her yılın Mayıs aylarında köle tüccarları, siyahları satın almak için içeriye hediye göndermeye başladı. Bunlar giysiler pamuklu kumaşlar, çita, boncuk, mercan, kalay, barut, silah, mendil gibi malzemelerden oluşuyordu. Ücretsiz bir Afrikalı ya da köle bu işten sorumluydu ve onunla hediyeleri taşımak için çok sayıda zenciye taşıyordu ve sonra satın alınan köleyi saklamak için taşıyordu. Normalde her alıcı, on köleyi satın almasına izin verecek hediyeler alırdı. Köleleri tutup yönetmek için yetkili demir zincirini unutamazdı. Bu seferler Mayıs ayında başlayıp gemi ve mal akışına göre Ekim ayına kadar devam ediyordu.

4.4. BERLİN BATI AFRIKA KONFERANSI VE FİİLİ İŞGAL PRENSİBİ

Portekizli sömürge projesi, Luciano Cordeiro ve Andrade Corvo gibi Lizbon Coğrafya Derneği'nin ideologları tarafından savunulan "ulusal ve uygarlık bir görev"⁶⁶⁹ olarak kabul edildi. Afrika'nın paylaşımı başladığında, Portekiz Afrika kavramı, bölge ve nüfus açısından sorgulanabilirdi. İngiltere, Belçika'ya karşı Kongo konusunda Portekiz'e destek verdi. Hakem olarak Fransa Cumhurbaşkanı, Lourenço Marques körfezinin güneyindeki bölgelere yönelik İngiliz iddialarına karşı Portekiz lehine karar verdi. 11 Ocak 1890'daki İngiliz ultimatomundan önce, geleceği Deniz Kuvvetleri ve Denizaşırı Bakanı José Bento Ferreira de Almeida (1847-1902), Parlamento'ya, Mozambik'in Portekiz'in mali sorunlarını çözmenin bir yolu olarak satılabileceği bir öneri sunmuştu.⁶⁷⁰ "Az kullanılan bazı kolonilerden yararlanmak isteyen uluslara karşı savaşmanın yararsız olduğunu" demişti.⁶⁷¹ Ona göre,

*"Lourenço Marques'in İngilizlere satışı ilk adım olabilir! İngilizler bunu kabul edemezse, Fransızlar, İtalyanlar ve Almanlarla pazarlık yapılabilir."*⁶⁷² Zamanın aydınları bu ifadeye tepki gösterdi, ancak bu yeni değildi. 1830'ların tartışmaları zaten o yöne gidiyordu. Esa de Queiroz, teatral bir oyunda, şunları söyledi: *"Portekiz'i satan Portekizliler! Doğu sahilinin tamamı! Parça parça! Açık artırmada! Orada, tüm Afrika,*

⁶⁶⁸ Arquivo Pitoresco-N11, s. 1857, s. 67.

⁶⁶⁹ Bkz. Angela Guimarães, "A Ideologia Colonialista em Portugal no Último Quartel do Século XIX", in **Ler História**, n.º 1, Janeiro/Abril 1983, ss. 69-79.

⁶⁷⁰ Eduardo Sousa Ferreira, **O Fim de uma Era - O Colonialismo Português em África**, Livraria Sá da Costa Editora, Lisboa, 1977, ss. 30-31.

⁶⁷¹ Silva, *Representações*, s. 62.

⁶⁷² Miguel Patrício, "Do Ultimatum 1890 ao Tratado Luso-Britânico 1891 – Ensaio História Diplomática", **RIDB**, Ano 2, nº 10, 2013, ss. | 11405.

meydanda yer alan Terreiro do Paço'da ilan edildi! Dostlarım, nedenini biliyor musunuz? Çünkü bu güçlü yönetim ilkesidir!"⁶⁷³

Portekiz'in talebi üzerine, Berlin'de 15 Kasım 1884'ten 26 Şubat 1885'e kadar yeni bir sömürge ve emperyalist stratejisini tanımlayan bir Afrika Konferansı düzenlendi. Konferans, Avrupa'nın sömürge güçleri arasındaki çatışmaya aracılık eden ilk Almanya Başbakanı Otto von Bismarck tarafından düzenlendi. Almanya'nın Afrika'da da kolonileri olması amaçlanıyordu, çünkü liderinin ifadesiyle, "Avrupa'nın kalbinden Almanlar ekonomik antenlerini her yöne doğru genişletiyorlardı." İtalya (1861) ve Almanya'nın (1870) birleşmesi, bu yeni ülkeleri sömürgeleştirmeye başlamasıyla sömürgeler haklarını talep etti.⁶⁷⁴

Böylece İtalyanlar Eritre'yi (1886), Somali'yi (1889), Tientsin'i (1901), Libya ve On İki Ada/Dodecanese'yi ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan alınan Yunan adalarını ve Etiyopya'yı (1935) elde etmeyi başardı. Almanya kendisi için Namibya'yı, Tanzania'yı, Togo'yu⁶⁷⁵ ve Kamerun'u aldı.⁶⁷⁶ Alman'ın toprak mülkiyetleri (Namibya ve Tanzania) Portekizli politikacıların Almanya'ya kuşkuyla bakmasını sağlayan Angola ve Mozambik Portekiz kolonilerinin komşularıydı. 1870'lerde yeniden birleşmiş olan Almanya lehine Alsace ve Lorraine'de Fransızların yenilgisinden sonra, Avrupalılar arasındaki çatışmalar artarken, gözler Afrika'ya çevrildi. Bazı Avrupa ülkeleri, sömürgecilerini Afrika kıtasına gönderip gelecekte bölgelerini etkileyebilecek yerel Afrika liderleriyle anlaşmalar imzaladılar.

David Livingstone (1813-1873), Verni Lovett Cameron (1844-1894), James August Grant (1827-1892) ve Richard Francis Burton (1821-1890) gibi kaşifler İngiltere'yi temsil ediyordu. Henry Morton Stanley (1841-1904) Belçika adına cevap verdi. Fransa için Pierre Savorne de Brazza (1852-1905) ve Antoine Thomson d'Abbadie (1810-1897) birinci sınıf isimlerdi. Edward Moore (1828-1876), Gustav Nachtigal (1834-1885), Adolf Lüderitz (1834-1886), Karl Peters (1856-1918), Karl Moch (1837-1875) ve Hermann von Wissmann (1853-1905) Almanya'nın çıkarlarını savunurken, Hermenegildo Carlos de Brito Capello (1841-1917), Alexander Alberto da Rocha Serpa-Pinto (1846-1900) ile Roberto Ivens (1850-1898) Portekiz'in genişlemeci çıkarlarını temsil ediyordu. Bu kaşifler ve diğerleri Dünya'yı Afrika'daki

⁶⁷³ Beatriz Berrini, **Eça Queirós e A Ilustre Casa de Ramires**, História e Crítica, EDUC Editora, São Paulo, 2000, ss. 14-15.

⁶⁷⁴ J. F. Ade Ajayi, **General History of Africa-VI, Africa in the Nineteenth Century Until the 1880s**, University of California Press, Berkeley-California, 1989, s. 211.

⁶⁷⁵ Heinrich Selon Klose: **Le Togo sous Drapeau Allemand (1894-1897)**, Université du Benin-Orstom, HAHO, Lomé, 1992, s. 84.

⁶⁷⁶ Albert Adu Boahen, **General History of Africa, VII: Africa Under Colonial Domination, 1880-1935**, UNESCO; California-London, 1985, s. 21.

araştırmaları hakkında bilgilendirdiler. Portekiz, bölünme sırasındaki diplomatik panzehir pozisyonlarını işgal etti ve hatta Anglo-Alman dönemsel Angola ve Mozambik arasındaki bölünme özlemlerine karşı coğrafi koruma sağladı ve daha sonra uluslararası eleştirden koruyacaktı. Ancak iki büyük emperyalist güç arasındaki karşılıklı güvensizlik, Portekiz'in Afrika'da varlığını sürdürmesini sağladı. Bu, Portekiz'in pasif kaldığı anlamına gelmez. Ültimatom'da en iddialı emperyal projeleri ortadan kaldırılincaya kadar bölgelerinin paylaşılmasını kolaylaştıracak yasal ve mali tuzaklardan nasıl kaçınılacağına dair çok fazla titizlik vardı.

4.4.1. Belçika Kralı'nın Tutumu

Berlin konferansının tarihsel içeriğı 1876'da, Belçikalın Kralı 2. Leopold (1835-1909), Portekizliler hariç, Avrupa'dan 30 bilge insanın katıldığı, Afrika için bir coğrafi konferans düzenlediğı zaman başlamıştır.⁶⁷⁷ 12 Eylül'deki ilk ifadesinde, Belçika Kralı toplantının amacının "medeniyetin henüz nüfuz etmediğı, dünyamızın tek bir parçasını açmak" olduğunu açıkladı. Portekiz, çektiğı dışlanmaya direndi, çünkü Afrika'da sömürge olmayan bir kralın tavrının anlamını bilmiyordu. 1865'te babasını deviren Belçika Kralı, Belçika için bir koloniye ele geçirmeyi hayal etti.⁶⁷⁸ 19 Eylül 1876'da, bu konferans "Afrika Uluslararası Derneğı" olarak bilinen "Orta Afrika Keşif ve Medeniyeti Uluslararası Birliğı" oluştırmaya karar verdi.⁶⁷⁹ 23 Kasım 1876'da, 2. Leopold, dernek adına, Üst Kongo'nun bir çalışma komitesi oluşturdu ve Kongo Havzasını keşfetmek için ünlü Anglo-Amerikan gazeteci Henry Morton Stanley (1841-1904) ile beş yıllık bir sözleşme imzaladı.

Yeni keşif, bölgenin dış dünyayla hiçbir ilgisinin olmadığı tezini savunuyor olsa da, gerçek şu ki 15. yüzyılda, Kongo kralı Portekizli gezginlerin etkisi altında gönüllü olarak Katolikliğe dönüştü. Afrika'nın zengin yeraltı ve yerüstü zenginliklerine sahip olan ölkelerinden biri olan Kongo, 1885 yılında Belçika tarafından işgal edilerek sömürgeleştirildi, toprakları Belçika Kralı Leopold 'un özel mülkü haline getirildi ve halkı köleleştirildi.⁶⁸⁰ Portekizli gezgin Diogo Cão zaten 1482'de bu topraklarda olmuştu.⁶⁸¹ 400 yıl Stanley'i Diogo'dan ayrıldı. Stanley, 1882'de

⁶⁷⁷ Ilídio do Amaral, "O Papel da Sociedade de Geografia de Lisboa na Delimitação das Fronteiras das Antigas Colónias Portuguesas em África e de Timor", **Boletim da Sociedade de Geografia de Lisboa, Série 133** – Sayı 1-12, 2015, ss. 33-60, s. 33.

⁶⁷⁸ Júnior, As Possessões, ss. 5-26.

⁶⁷⁹ Conde de Penha Garcia, **A partilha da África: Conferência Realizada na Sociedade de Geographia de Lisboa, em 2 de Março**, Typographia Industrial Portuguesa, Lisboa, 1901, s. 21.

⁶⁸⁰ Altındış, İhlal Karmeleri, s. 58.

⁶⁸¹ António Vermelho do Corral, "A Sociedade de Geografia de Lisboa e as Ciências Sociais", **Boletim da Sociedade de Geografia de Lisboa, Série 133** – Sayı 1-12, 2015, ss. 82-119, s. 83.

Leopoldville'nin (şimdi Kinshasa) kuruluşuna kadar, Belçika adına kabile liderleri ile anlaşmalar imzaladığı Kongo'ya girdi. Kral 2. Leopold'nin Congo'nun sol bankasının sahibi olarak kabul edildiği bir uzlaşmaya yol açıp ajanları genellikle acımasız yöntemlerle doğal kaynakları sömürdü. Fildişi ve kauçuğun üretimi için, yerlileri tarıma ve avlamaya, zorla çalıştırmaya tabi tuttular. Refrakter sayısız olduğu için, yerleşimciler tüm itaatsizliklere zalimlik ve insanlık dışı davranışlarla karşılık verdiler. 1904'te Royal Company'nin bir üyesi olan Edmund Morel, Toplumdan istifa edip orada olanları, Avrupa'yı uyarak yerlilere verilen barbarlıkları şiddetle protesto etmek için Kongo Reform Derneği'ni kurdu.

15 Kasım 1908'de Belçikalı kral, bağımsız hale geldiği 30 Haziran 1960'a kadar bölgeyi yönetecek olan Belçika'ya Kongo'yu bıraktı. 1848-1877 yılları arasında İngiliz kâşifleri gizlice bazı Angola'nın yerel şeflerle on üç antlaşma imzaladı ve bu nedenle Portekizli siyasetçilerin huzursuzluğuna neden oldu.⁶⁸² Belçikalı kralın hırsını engellemek için İngilizler, Portekiz'i Kongo Nehrinin Haliçinin güney kısmını kontrol etmeye teşvik etti. Bir Afrika haritasıyla Portekiz, kâşiflerini Angola'yı Mozambik'e nasıl bağlayabileceğini araştırabilen Zambezi ve Zaire havzalarına gönderdi. Ekvator Afrika'yı ilk kez aşan İngiliz araştırmacı Verni Lovett Cameron'un gezisi, Luciano'yı Portekiz Parlamentosu'na bilimsel bir keşif gezisi önerisi sunmaya yöneltti.⁶⁸³

4.4.2. Serpa Pinto, Capello ve Ivens'in Keşfi

12 Nisan 1877 tarihli yasanın bir mektubunda hükümet, Angola ve Mozambik arasında yer alan bölgeleri incelemek için bilimsel bir keşif organize etme ve destekleme yetkisine sahipti. Bu keşif yolculuğunun bir parçası olmak için, aynı yılın 11 Mayıs tarihinde, Alexandre Alberto da Rocha de Serpa Pinto, Hermenegildo Carlos de Brito Capelo ve Roberto Ivens görevlendirildi. Capello ve Ivens, keşif heyetine hizmet edecek malzemeyi organize etmek için Paris'e seyahat konusunda anlaştılar.⁶⁸⁴ 19 günlük hazırlıktan sonra üç araştırmacı Portekiz'i Zaire gemisine bıraktı ve 7 Haziran'da Afrika'ya Angola'ya girdiler.⁶⁸⁵ Burada Serpa Pinto iki arkadaşı terk etti ve tarihte konuşulan ünlü gezilerden birini yaptıktan sonra 12

⁶⁸² Emygdio de Oliveira, **Á Caça do Leopardo: Portugal e a Inglaterra Perante o Tráfico Escravos**, A. A. Aranha, Lisboa, 1883, s. 12.

⁶⁸³ PT/TT/SNI/ARQF/DO-003-004/69488, **Documental**, III-4.

⁶⁸⁴ Bkz. Hermenegildo Carlos Brito Capello ve Roberto Ivens, **De Angola á Contra-Costa:**

Descrição de Uma Viagem Atravez do Continente Africano, Imprensa Nacional, Lisboa, 1886.

⁶⁸⁵ João Abel da Fonseca, "A Sociedade de Geografia de Lisboa e As Explorações Geográficas de Angola à Contra Costa", **Boletim da Sociedade de Geografia de Lisboa**, Série 133 - Sayı 1-12, 2015, ss. 61-81, s. 75.

Şubat 1879'da geldiği Pretorya'ya gitti. Pretorya'dan Portekiz ve Avrupa'daki en canlı coşkuya yol açan iyi haberler verdi. Serpa Pinto, Paris ve Londra'nın coğrafi toplumları tarafından Avrupalılar için neredeyse bilinmeyen bölgelerde gördükleri üzerine konferanslar vermek üzere davet edilen dünyanın ünlü ismi oldu.⁶⁸⁶ Serpa Pinto, 1881'de "Nasıl Afrika'yı geçtim"başlıklı gezisinde iki ciltlik bir çalışma yaptı.⁶⁸⁷ Bu askeri subay, Bonga isyancılar aleyhindeki askeri kampanya sırasında 1869'da Mozambik'te zaten bulunmaktaydı.

Mayıs ayında, Serpa Pinto kendini, Bonga'nın başkentinde Zambezi kıyısına saldıran General Tavares de Almeida'nın önderliğindeki askeri seferin bir parçası olarak kullanılabilir hale getirdi. Berlin Konferansı sırasında, 14 imzacı, Kongo Havzası, Nyasa Gölü ve Nijer Nehri üzerinde serbest dolaşım konusunda anlaştılar ve Portekiz tarafından savunulan tarihsel haklar ilkesi yerine fiili bir işgal ilkesi kuruldu.⁶⁸⁸ Afrika Kıtasında yeni olan Almanlar, güçlü ve etkili bir siyasi kontrol uyguladıkça sömürge yetkisinin bu topraklarda yasal bir hakkı olmaması gerektiğini savundu. Anakaradaki büyük toprak sahiplerine sahip olan Büyük Britanya, bu alanları korumakla, sorumluluklarını ve idari masraflarını en aza indirmekle ilgilendi. Bu ilke uyarınca tüm Avrupalı güçler, yerel liderlerle Antlaşmalar yapmaları halinde Afrika'da yasal bir koloni isteme hakkına sahipti; bir Avrupa idaresi kurabilirlerse ve bölgeyi yönetme, yönetmek için yeterli polis gücüne sahiplerlerse. Yani Afrika'da bir toprağı fiilen işgal etmedikçe oraya sahip olunamayacaktı. Sömürge güçleri sömürgelerini ekonomik olarak kendi lehlerine kullanabilirdi. Bu ilke günümüz Afrika ülkelerinin sınırlarını tanımladığından önem kazanmıştır. Etkili işgal, bazı durumlarda Avrupa sömürge güçleri arasındaki sınır çatışmalarının çözümünde bir kriter olarak görev yapıyordu.

Berlin Konferansı öncesinde, Portekiz, Doğu Afrika'daki Zambezi Nehri'nin ağzını ve ayrıca Batı Afrika'daki Zaire Nehri'nin ağzını da içeren Afrika'daki en iyi kıyı limanlarının çoğunu işgal etti. Sonuç olarak, konferans, Afrika'nın Avrupa güçleri arasındaki bölünmesini hızlandırdı; mevcut hükümet biçimlerinin kaldırılması ve sömürgeleştirilen güçler lehine keşif ve geliştirme faaliyetlerinin genişletilmesi. Bu konferans öncesinde, ticaret alanında birkaç istisna dışında, Avrupalılar etkili bir şekilde Afrika'ya hâkim olmazlardı. Mozambik'te Etkili İşgal Tarihi Berlin

⁶⁸⁶ Bkz. Ferreria Ribeiro Manuel, **As Conferências e o Itinerário do Viajante Serpa Pinto Atravez das Terras da Africa Austral no Limites das Provincias de Angola e Moçambique**, Typographia Nova Minerva, Lisboa, 1879.

⁶⁸⁷ Major Serpa-Pinto, **How I Crossed Africa**, Philadelphia, Pennsylvania: J. B. Lippincott & Co, 1881.

⁶⁸⁸ Esteves Pereira ve Guilherme Rodrigues, **Portugal: Dicionário Histórico, Chorographico, Heraldico, Biographico, Bibliographico, Numismatico e Artistico**, J. Romano Torres, Lisboa, 1904, ss. 832-834.

Konferansı'ndan önce başladı. Fakat Portekiz neden tarihi haklara dayanan fiili işgal prensibi savundu? Bu soruyu cevaplamak için, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları aracılığıyla Kutsal Toprakları ve Hindistan'ı ziyaret etmek isteyen Avrupalılar için zorluklar yarattığı dönem olan deniz genişleme dönemine dönelim. Bilindiği gibi, on birinci yüzyılın sonlarına doğru Birinci Haçlı Seferi Anadolu'yu hedef alarak İslam ve Hristiyan dünyaları arasında akışkan bir sınır yarattı.⁶⁸⁹ 1453'te Osmanlı İmparatorluğu, Batı Avrupa kültürünün gurur kaynağı olan Batı Roma İmparatorluğu'nun çökmesine yol açan krizi atlattı. O zamandan itibaren Osmanlı İmparatorluğu, hem Hristiyanlığın merkezine gitmek isteyenlerin hem de Hindistan'dan gelen baharat ticareti ile ilgilenenlerin topraklarının önemli olmasından dolayı Avrupalıların dikkate alması gereken bir aktör oldu.

4.4.2.1. Avrupalılar Afrika'daki Rekabeti Kazanma Çalışmaları

“Avrupa’da 1848 devriminin sonunda Almanya, İtalya, Belçika gibi ulus devletler geleceğin yayılcı politika sahipleri olarak ortaya çıktı. Benzer gelişmelere Afrika ve Asya kıtalarında’da rastlandı. Aynı dönemde Kuzey Amerika’da modern ABD, Güney Amerika’da modern Arjantin, Brezilya, Şili, Doğu Asya’da ise modern Japonya doğdu. Parçalanan yaşlı Afrika’da Etiyopya, Gana, Kongo, Mali, Zimbabve’yi istilacı Avrupa imparatorlukları Fransa, Büyük Britanya, Belçika, Almanya ve İtalya gibi devletler sömürgeleştirdiler.”⁶⁹⁰

1848-1887 yılları arasında İngiliz kâşifleri gizlice bazı Angola'nın yerel şeflerle on üç antlaşma imzaladı ve bu nedenle Avrupalı siyasetçilerin huzursuzluğuna neden oldu.⁶⁹¹ Belçikalı kralın hırsını engellemek için İngilizler, Portekiz'i Kongo Nehri'nin Haliçinin güney kısmını kontrol etmeye teşvik etti. Buna karşın, aynı nehrin kuzey tarafını işgal eden Fransa, Portekiz ile anlaşmazlık halinde 2. Leopold'ya tarafsızlık sözü verdi. Bu ihtilaftan önce, Alman Şansölyesi Bismarck kendini, düşmanlığı yatıştırmak için önerdi. Fransız gizli servisleri, bölgedeki Fransa'nın çıkarlarını tehdit eden Kral Leopold'un planlarını keşfetti. 1881 yılında Fransız donanma görevlisi Pierre de Brazza Kongo Havzasına gönderildi ve burada Congo Brazzaville olarak bilinen bölgedeki Fransız bayrağını kaldırdı.

Eğer Brazza bu stratejik konumda başarılı olsaydı, Portekiz kendi Angola topraklarına girmek için Fransa'dan izin istemek zorunda kalabilirdi. Bu yüzden Portekiz hükümeti, eski antlaşmaları, yerel krallıklara tarihi haklara sahip olduklarını teyit etmek için güçlü bir şekilde savundu. Masangano'nun Bonga'ya karşı yürüttüğü

⁶⁸⁹ Kinross, Çöküşü, s. 9.

⁶⁹⁰ Bayrakdar, Büyük Güçler, s. 2.

⁶⁹¹ Oliveira, Á Caça, s. 12.

askeri kampanyalardan bahsettiğimizde, Binbaşı Serpa Pinto'nun askeri seferlerden birine katılmasından bahsetmiştik. 1871'de Serpa Pinto Mozambik'ten Avrupa'ya dönüp Funchal'ın askeri üssünde iken, Daniel Simões Soares (ordu subaylarının matematik profesörü) Afrika'ya gitmek istiyordu. Onu takip etmeyi teklif etti. Ancak Soares gezisi gerçekleşmedi çünkü aynı yıl Afrika'nın iç dünyasını keşfetmek için aynı projeyi sunan kalıcı coğrafya komisyonu oluşturuldu. Tasarı Bakan Andrade Corvo tarafından meclis odalarına teslim edildi. Belçika Kralı sömürge arzularını gösterene kadar yürürlüğe girmesi uzun zaman aldı.

Uzun zamandır, önceden bilinmeyen ara bölgeyi araştırabilen, Nyasa Gölü'nden Mozambik sahillerine kadar Portekiz güdümlü bir bilimsel keşif yapıldı. O zaman, İngiliz arama misyonları Portekiz egemenliğini tehdit etti. Lizbon Coğrafya Derneği birkaç kez teklif vermeye çalıştı, ancak 1884 yılına kadar hiçbir şey elde edilemedi. O yıl, Bakan Pinheiro Chagas, Zanzibar'da Portekiz Konsolosu olarak Serpa Pinto yönetiminde yeni bir sefer emri verdi. Serpa Pinto zekice hazırlanmış kurguyla bir araya geldi. Kararları, arkadaşı için en iyi yetenekleri ortaya çıkaran bir deniz subayı gençle birlikte aldı. Bu genç Francisco Maria Victor Cordon'ydu.⁶⁹²

---

⁶⁹² Chagas, As Colónias, ss. 151-152.

BEŞİNCİ BÖLÜM

MODERNLEŞME SÜRECİNDE MOZAMBİK

5.1. BİRİNCİ NESLİ KURUCULARIN GELİŞİMSEL ÜTOPYASI (1890-1975)

Bağımsızlıktan sonra, Mozambik'teki sosyal bilimcileri özgürlük, politik katılım, barış, devlet kurma ve sosyal hareketlilik konularıyla ilgileniyorlardı. Bu meselelerin cevap bulduğunda, bu sosyal bilimcileri diğer bilgi alanlarına odaklandılar ve farklı kültürlerin gelişim sürecine dâhil edilmesini vurguladılar. Bu, gelişme tartışmalarının geçmişte varolmadığı anlamına gelmez, ancak yokluğunun sömürgeciliğin neden olduğuna ve sömürgeciliğin devrilmesi ile birlikte gelişimin kolay bir şekilde ortaya çıkacağına inanıyorlardı.

Günümüzde, gelişim sorununa paralel olarak modernleşme konusu ön plana çıkmaktadır. Son onyılların kavramsal perspektiflerindeki bu değişim, kendi başına, kalkınmaya ve kamu politikasının cevaplarını bulabileceği temelden çok daha önemli bir katkıdır. Bağımsızlıktan sonra iktidara gelen yeni Afrika rejimleri, kendilerini Afrika'nın yeni devletlerinin kurucuları olarak adlandırdı. Birçok yönden, Avrupalı güçlerden miras almış oldukları ülkeler zaten coğrafi varlıkları sınırlandırdıklarında, özgürlük savaşçıları vatandaşlara bu ülkelerin tarihlerinin kendileriyle başlatıldığına inandırdıkları için çaba sarf ettiler. Özellikle Afrika bağlamında bu konu hakkında konuşmak mantıklı görünmemektedir, ancak bu çalışmada Mozambik'in kurucuları grubu iki kısma ayrılmıştır. Bunlardan ilki, 1890'larda Mozambik'in satılacağı ve parçalanacağı, bölgeyi ve halkını savunmak için uluslararası komplolara karşı seslerini yükselttiği bir nesleydi.⁶⁹³

Bunlar Mozambik'i bugün bildiğimiz kadar coğrafi bir varlık haline getirmiş olanlardır. Bugün hala kullanımda olan Mozambik'te modernleşme projeleri geliştiren ilk kişilerdi. Tüm alanlarda kendi projelerinin birçoğu hala gelecekte uygulanacak. İkincisi, 1960'lı yıllarda, 1970'lerde siyasi bağımsızlığı garanti edebilecek özgürlük projeleri yaratanlara aittir. İki grubun prosedürüne hızlı bir bakış, zaman içerisinde analiz edilecek ortak unsurlara sahip oldukları sonucuna varmamızı sağlar. Bu unsurlar, Mozambik'in geliştirilmesi için bazı büyük emellerin başarısızlığının sebebidir. 1870'den itibaren büyük güçlerin Afrika'ya çıkarları daha belirgin hale geldi ve Mozambik İngiltere'nin tercih ettiği bir bölge oldu. 1876'da Brüksel konferansında ilk yasal formülasyonu bulan Afrika'nın büyük kapitalist güçler

⁶⁹³ Rodrigues ve Rodrigues, Representações, ss. 61-62.

arasındaki bölünmesi başladı. İkinci ana formülasyon Berlin Konferansı'nda (1884/5) meydana gelip burada sömürgecilik gücünün statüsünün mutlaka kraliyet işgalinden geçmesi gerektiğine karar verildi. Büyük emperyalist güçler tarafından bastırılan Portekiz, ikincil devletleri yok ederek Zambézia'yı etkili bir şekilde işgal etti.

1890'da, eski Taç topraklarının özelliklerinin çoğunun yerini alan, uluslararası sermayeyi çeken ve Avrupa sanayileri için hammadde plantasyonları sisteminin geliştirilmesini destekleyen yasaları çıkardı. Böylece, emekçi olma ilkel biçimlerine gömülü kapitalist üretim sistemi geldi. Portekiz devletinin büyük askeri takviyelere katılmasıyla ikincil devletlerin düşüşü başladı ve 1886'da Berlin Konferansı'nın bitmesinden bir yıl sonra, Mozambik'in etkili işgali, tam olarak Zambezi vadisinin güçlü askeri devletlerine karşı başladı.

1886'da Massangano, yedi bin erkeğe değer verilen bir saldırı gücünün baskısı altında kaldı; 1889'da Macanga'nın sırası gelmişti. Manuel António de Sousa'nın 1892'de ölümü, sömürge girişimini kolaylaştırdı ve yüzyılın sonunda, Tete ve Zumbo, Maganja ve diğerlerinin ustalarının dönüşüydü. Portekiz tarafından açılan askeri operasyonların ortasında, Mozambik için yeni bir keşif tarihi yazıldı. Zambézia'daki bu tarih, emperyalist genişlemenin potasında, plantasyonların kurulmasından ve zorunlu ürünlerin kullanılmasından ibarettir. Portekiz'in durumu emperyalist bir ülkenin değil emperyalizm aracısındaki idi. Bu nedenle Zambézia'nın çoğunu yabancı sermayeye teslim etti. Asıl mesleği yerine getirme görevi de dâhil olmak üzere verdi. Bu nedenle, Portekiz sömürge devletinin 1880 yılına kadar Kraliyet topraklarında başlattığı doğrudan yönetim deneyimleri süresizdi. Taç arazi rejimi kapsamında olmayan alanların işgali, tarım şirketleri tarafından gerçekleştirildi.

Berlin Konferansı'ndan sonra, Portekiz etkinliği iki yaklaşımı üstlendi: Afrika krallıklarına ve taç topraklarının sahiplerine karşı askeri seferler yaparak etkin işgaline devam etmek ve ekonomik gelişme sağlamak. Bu son yaklaşım Portekiz için en büyük sorunu temsil ediyordu, çünkü iflasın ekonomik durumu onun sömürge yatırımını yapmasına izin vermedi. Bunu yapmanın tek yolu, ulaştırma altyapılarının ve ekim tarlalarının geliştirilmesi için sermaye yatırımlarını çekmek amacıyla çeşitli kapitalistlere büyük arazileri bağışlamaktı. Bölgenin büyük bir bölümünün yönetimi büyük şirketler tarafından yapılmıştır. 1890-1893'ten bu yana geçen süre oldukça kritikti:

- Hükümetlerin hızlı şekilde artması nedeniyle Portekiz siyasi sınıfında ajitasyon;
- Rekabetçi uluslararası durum;

- Portekiz'deki ekonomik durum, para biriminin tutarsızlığı nedeniyle daha da kötüleşir;

- Taç arazilerde kiracı firmalarının uygulanması:
- İngiliz  ltimatoma karşı yapılan manip lasyonlar.⁶⁹⁴

Milletvekilleri, genel olarak politikacılar ve ekonomistler, Ferreira de Almeida'nın ileri sürdüğü sömürgelerin yabancılaşma projesini Parlamento'da gerçekleştirdiler. 1890'da yürürlüğe giren korumacı mevzuat, hızla İngilizce, Fransızca, Almanca ve İsviçre sermayesi olan şirketlerin anonim şirketlerinin kurulmasına neden oldu. Portekiz Devleti'ne göre, masrafları bir çeşit idare ve en aza indirme, idarenin yükünü şirketlere devretmekten (sivil idare ve yargı yetkisi, vergi tahsilatı, kamu işleri vb.) oluşuyordu. Mozambik'te kamu güçlerinin veya egemenlik niteliklerinin şirketlere devredilmesi iki şekilde oluştu: Büyük şirketler (Mozambik ve Nyasa şirketleri) ve Finansal kiralama şirketi.

Finansal kiralama şirketlerinde, Portekizli  alışanlar, Portekiz idaresinin bir uzantısı olan otorite temsilcili ini üstlenmeye başladı. Tüm şirketler arasında, Portekiz Devleti gelir elde etti ve hepsinde polis birlikleri örgütlendi. şirketlerin çoğu kiraya verildi, daha sonra bölgeler aldı. Örneğin, Zambezia şirketi, Boror ve Luabo şirketlerine arazi kiraladı. Yavaş yavaş, büyük kapitalist kiracılar, küçük kiracıların ve finansal kaynakları mütevazı olan ve 1890 yasasında ifade edilen arazi kiralamasını düzenleyen kurallara cevap veremeyen küçük firmaların yerini aldı.

Zamb zia şirketi 1892 yılında kiracı hakları olmadan kuruldu. 1894 yılında, başlangıçta Paiva de Andrade'ya verilen yaklaşık 100.000 hektarlık bir arazi aldı ve hem Tete'de hem de Quelimane'de birçok ta  toprağı ele geçirdi. 1880'de Orta Afrika ve Zoutpambery Keşif şirketi ile kurulan Zambezia Genel şirketi'nin kurucu toplumunun birleşmesinden doğdu. Zamb zia şirketi bölgesi, Mozambik şirketi'nin kuzeyinde, Chire, Nyasal ndia ve Kuzey Rodezya (şu andaki Zambiya) ile sınır arasında kalan ve şu anki sınırın geri kalanına Zumbo ve Luenha arasında geçen toprakları işgal ediyordu. 1890 yılında yasalaşan ta  toprağı sistemi, şirkete kendi bölgesinde işgücü ve doğal kaynaklar üzerinde kontrol ve köylü üretimi üzerindeki pazar tekeli üzerinde geniş bir kontrol sağladı. 1897'de Zamb zia şirketi, 1899'dan beri işgal edilmiş olan Massingir, Milange, Lugela, Lomue'deki gibi daha fazla Kraliyet arazisini elde edecektir.

---

⁶⁹⁴ Giuseppe Papagno ve Maria Regina Louro, **Colonialismo e Feudalismo: A Quest o dos Prazos da Coroa em Moçambique no Fim do S culo XIX**, A Regra do Jogo, Lisboa 1980, s. 139.

Enes'e göre, Temmuz 1892'de Taç toprak rejiminin yeniden kurulması, modern dünyayı Zambezia'ya bireysel, yenilenmiş ve büyükşehir kapitalizmi aracılığıyla tanıtmayı amaçlıyordu. İlk başta, yalnızca Afrikalıları vergi taşımak, ticari işlemlerde kullanmak ve daha sonra Güney Afrika madenlerine ihraç etmekle ilgilenen bir yırtıcı kapitalizmdi. Yetkili makamlara ayrıntılı bir talepte bulunduklarında, bir kişiye ya da bir gruba imtiyazların verilmesi yapılabilir. Arazinin yüzeyinin bin hektarı aşmaması durumunda, eyalet valisi Lizbon hükümetine başvurmak zorunda kalmadan derhal araziye verebilir. İmtiyaz yalnızca Lizbon hükümetinin rızasıyla verildi, ancak bu yerel valinin kararının ardından gerçekleştiği için uygulamada nadiren reddedildi.

Aksine, alan bin hektarı aşarsa, Lizbon hükümetinin önceki olumlu görüşü her zaman gerekliydi. Bu arada, 1894 yılına kadar engelleyici bir kararname imtiyaz başvurularını engellediğinde ve hükümetin imtiyazlardaki zorlukları nedeniyle daha önce yapılanlara nihai onay verdiğinde, bunların hepsinin yerel odalarda onaylanması gerekiyor. Küçük tavizler verirken, yetkililer, başvuranın mali sağlamlığı hakkında bilgi almak için uğraşmamışlardır, ancak her imtiyaz sahibine, tarım açısından tahsis edilen arazinin kıymetlendirilmesi ile tahsil edilmiş olmasına rağmen imtiyaz türleri ile ilgili olarak aşağıdakiler ayırt edildi:

Anlaşma - başvuranın, Devlet tarafından belirlenen bir fiyatla hektar başına belirlenmiş bir tutar vermesini gerektiren normal bir imtiyazdı. Uygulama; yolların, köprülerin ve diğer altyapıların genel bakım yükümlülüklerine ek olarak en azından lotun 1 / 3'ünü kapsayan ekimde üç yıl içinde yapılacaktı. Kiracıların esas olarak kiralanan arazide yaşayanlardan elde edebilecekleri ile devlete ödedikleri arasındaki farkı kazanan vergi tahsildarları olduğu için "kiralama" kademeli olarak verildi.

İmtiyazlarla ilgili yasa tasarısı, otokton hakları konusunda önemli yenilikler getirerek, Taç topraklarındaki topraklarda yerliler, mülk hakları ve küçük bir parsel kullanımı arasında net bir fark yarattı. 1894 yılında Mozambik Şirketi, çalışanlar için iyi evler de dâhil olmak üzere marangozluk, matbaa ve çilingir olarak inşa edilmiş birçok altyapıya sahipti. 1904 yılında, Beira şehrinde inşa edilmiş hastane gibi referans hastaneleri vardı.⁶⁹⁵

1890'dan 2015'e kadar Mozambik'te yedi gelişme ve modernizasyon stratejisi belirledik. Mozambik'in hızlı gelişimi için girişilen ilk bahis, yabancı sermayeli büyük şirketlerin kullanılmasıydı. Buna göre, üç şirket kuruldu: Nyasa Şirketi (1891-1929), Zambézia Şirketi (1892-1942) ve Mozambik Şirketi (1891-

⁶⁹⁵ PT/TT/CMZ-AF-GT/E/2-1/6/28.

1972). Bu şirketler Portekiz adına idare etmek için geniş araziler aldı. Bunun nedeni, Mozambik topraklarının geniş olması ve Portekiz devletinin Mozambik'i etkili bir şekilde yönetmesini sağlayacak parasının olmamasından kaynaklanıyordu.

İkinci bahis, köylülerin Portekiz'e ait fabrikaları besleyen mahsulleri üreterek güçlenmesiydi. Bunun için, çeşitli şekillerde direnişe sebep olan zorunlu çalışma başlatıldı.⁶⁹⁶ Üçüncü bahis, yerlilerin modern teknikleri öğrenebilecekleri yerleşimlerin oluşturulmasıydı. Yerleşimlerin kurulması Portekiz'den Mozambik'e göçünü teşvik etti. Yerleşimlerin çok kültürlülüğü teşvik etmesi, daha az nitelikli insan kullanımıyla Portekiz'in Mozambik'teki varlığını güçlendirmesi amaçlanmıştır. Dördüncü bahis, yabancı sermayeyi çekmek ve üretimi arttırmak için tasarlanan kalkınma planlarındaydı. İç yatırımın gerçekleştirileceği serbest bölgeler seçilmişti. Bu aşama, kurtuluş savaşlarının yapılma zamanı ile çakışmaktadır.⁶⁹⁷

İlk Hızlandırılmış Kalkınma Planı 1953'ten 1958'e kadar sürdü. Bu plan, bölgelerin millileştirilmesine katkıda bulunabilecek beyaz nüfus merkezleri oluşturmaya yönelik göçü teşvik etmeyi amaçlıyordu.⁶⁹⁸ Bu göç, yapılan seyahatlerin ve kurulumun ilk günlerinde sübvansé edildi. Yerleşimler Mozambik'teki beyaz nüfusun artmasına katkıda bulundu. 1950'de 48.000 beyaz vardı. On yıl sonra bu sayı, 10.000'e ve 1974'te yaklaşık 200.000'e yükseldi. İkinci hızlandırılmış kalkınma planı, 1959'dan 1964'e kadar uzanan ilk kalkınma planının devamı gibi görünüp bir kamu yatırım planına ve birkaç özel sektör projesine dayanıyordu. Bu plan, Limpopo, Incomati ve Revué barajları ile bağlantılı irigasyon tarımının büyük gelişimi ile ilgiliydi. Haritacılıkta jeoloji, toprak ve bilimsel çalışmaların incelenmesi planlandı. Afrika nüfusunun beslenme, eğitim ve ekonomik verimliliği üzerine araştırmalar da yapıldı. Sağlık ve eğitim sektörleri daha dikkatli bir şekilde incelenmiş ve toplam yatırımın yaklaşık% 14'ünü almıştır.

1968-1973 döneminde 3. kalkınma planının başlatılmasından önce, 1965-1967 arasında Geçici Kalkınma Planı olarak bilinen bir belge yayınlandı. Mobil sağlık birimlerine, ordu tarafından yönlendirilen eğitim ve sağlık alanlarına daha büyük bütçeler gitmiştir.⁶⁹⁹ 1968-1973 yılları arasında Mozambik'in 3. sanayi gelişim planı tanıtıldı. Bu plan, sanayi sektörünü güçlendirmeyi ve ülkenin sanayileşmesini sağlamayı amaçlıyordu. İlk iki plan tarım planlarıyla sınırlıydı. Aksine, bu plan, ekstraktif, ve imalat sanayilerini vurgulayarak sınai kalkınmayı hedefliyordu. Bu plan

⁶⁹⁶ David Hedges, **História de Moçambique, Vol. 3, Moçambique no Auge do Colonialismo, 1930-1961**, Universidade Eduardo Mondlane, Maputo, 1993, s.138.

⁶⁹⁷ Humbaraci ve Nicole, *Portugal's African*, s. 33.

⁶⁹⁸ Hedges, *História de Moçambique*, s. 131.

⁶⁹⁹ Malyn Newitt, **História de Moçambique**, Publicações Europa-América, Lisboa, 1997, s. 455.

sırasında, sırasıyla Körfez Yağı'nda ve *Pan American International Oil Corporation* tarafından Buzi'de (1967) ve Pande'de (1968) petrol aramaları yapıldı. Diğer konsorsiyumlar şunlardır: Sunray Mozambik Petrol Şirketi, Clark Mozambik Petrol Şirketi ve Skelly Mozambik Petrol Şirketi.⁷⁰⁰

Beşinci bahis, diğer stratejilerin yanı sıra, planlanan ekonomiyi, kamulaştırmaları, kırsal alanların sosyalleşmesini, zorla üretim faaliyetlerini, ortak köyleri ve ortak kooperatifleri içeren sosyalist kalkınma modeliydi.⁷⁰¹ Bu bahis, yabancı yatırımcıları etkinliğiyle kendine çekemeyen, gösterge niteliğindeki olası planın başarısı”zlığı ile sonuçlandı.⁷⁰² 1979'da, dış yatırım yapıldığında, etkin bir şekilde yükselen sosyalist-planlı modeli yurtdışı ve yerli şirketlerinin kapatılmasıyla birlikte, modern Mozambik'in istenen ekonomik kalkınmaya ulaşmasına katkıda bulunamadı. Bu kasvetli senaryoyu tersine çevirmek için Mozambik hükümeti, nüfusun yaşam koşullarını ekonominin yapısal dönüşümü, genişlemesi yoluyla yükseltmek amacıyla 10 yıllık bir ufukta Ulusal Kalkınma Stratejisini (1980-1990) hazırladı⁷⁰³; kapsayıcı ve sürdürülebilir bir büyüme modeline dayanan üretken tabanın çeşitlendirilmesi...

Bu modeli mümkün kılmak için hükümet, sanayileşmeyi ülkenin refahını ve rekabetçiliğini sağlamak için ana vektör olarak tanımladı. Bununla birlikte, sanayi sektörü hala istenen gelişmeye ulaşmak için başlangıç aşamasındaydı, çünkü o zamana kadar mevcut olmayan çok sayıda finansal kaynak, uzman işgücü ve yeterli ekipman gerektiren bir faaliyettir. Ek olarak, Castel-Branco'nun yansımalarına göre, ülkede çıkarılan veya üretilen hammadde, işleminden geçirilmeden ihraç edilmekte, bu da iş yerlerinin yeterince genişletilmediği anlamına gelmekteydi. Öte yandan, açıkça daha fazla nüfus mutabakatı olan tarım, küçük devlet yatırımlarını çekmeye devam etmekteydi. Altıncı bahis, o zamana kadar devlet kontrolü altında olan şirketleri özelleştirmeyi amaçlıyordu. Burada devletin ağırlığı, tam işleyişi gerekli gören şirketler arasında güçlü bir şekilde devam etti.⁷⁰⁴ Yedinci bahis, kamu-özel ortaklığının yaratıldığı ve desteklendiği özelleştirmeler içindir.⁷⁰⁵ Ekonomik sermaye,

⁷⁰⁰ Eduardo Mondlane, **Lutar por Moçambique**, 1ª Edição, Coleção “Nosso Chão” Centro de Estudos Africanos, Maputo, 1977, s. 80.

⁷⁰¹ Ana Maria Esmael Meque, **A Influência das Instituições de Bretton Woods nas Políticas Públicas de Moçambique (1975-2010)**, S/Ed, Beira, 2013, s. 52.

⁷⁰² Jorge João Muchaona ve Jute Coutinho Romão, “Da Reconstrução Económica à Emergência do Regime Democrático em Moçambique - uma reflexão sobre a consolidação da Sociedade Civil, 1975 – 2017”, **Revista Eletrónica Discente História.com (REDH)** v. 5 n. 10 07 Ocak 2019, ss. 86-99, s. 92.

⁷⁰³ Viriato Caetano Dias, **Recursos Naturais e Desenvolvimento Democrático em Moçambique**, Instituto de Investigação e Formação Avançada (IIFA), Évora, 2018, s.131.

⁷⁰⁴ Meque, *A Influência*, ss. 46-51.

⁷⁰⁵ Bkz. Nelsa Celestina Massingue, **A Eficácia do Condicionalismo da Ajuda Externa: O Caso das Privatizações em Moçambique, 1990-2000**, UEM, Maputo, 2008, ss. 1-25.

insanlara esasları nedeniyle değil, devlet, siyasi güç ve iktidar partisi ile olan bağlarından dolayı aktarılır. Böylece ilk aşamada siyasal iktidar ekonomik güce erişim sağlar. Döngü daha sonra ters çevrilir, böylece ekonomik koşullardan politik iktidara ulaşılır. Bu aşamada sermaye devletten bireylere taşınır, bu da devleti kendi çıkarları için kullandıklarının yorumlanmasına yol açar. Nüfusun çoğu, varlık sahiplerinin politik güce bağlı olduğu bu kamu-özel ortaklığının yararlarından dışlanır. Çok uluslu şirketler, referans şartları halka açık olmayan vergi teşvikleri yoluyla davet edilmektedir. Kalkınma projelerini uygulamak için birçok insan evlerinden tahliye edildi ve hayatta kalma durumlarının imkansız olduğu alanlara gönderildi. Yeniden yerleştirme sürecini düzenleyen bir yasa olmasına rağmen, insanlar kanuna uyulmaksızın menşe alanlarından uzaklaştılar. 2004 yılı, devlet kuvvetleri ile RENAMO arasındaki iç savaş nedeniyle 1976'dan 1992'ye kadar felç edilen madencilik sektörü projelerinden birini yeniden başlatan Moatize'deki kömür madenciliği için büyük bir yabancı sermaye ırkıyla karakterize edildi.⁷⁰⁶ Gelişme adına, Tete ilinde yüzlerce yıllık varlığı olan ağaçların aniden ortadan kalkması yaşandı.

“Mozambik’in Tete bölgesi, bazıları 1000 yaşında olan baobab ağaçları ile ünlüydü. Fakat maden şirketleri, bu ağaçların çevre, yerel kültür ve insanların beslenme rejimleri açısından önemini dikkate almadan büyük bir çoğunluğunu yok etti. Bu tür ağaçların tekrar yetişmesi yüzlerce yıl alabiliyor. Kömür tozu yüklü bulutlar suyu kirletirken madenden yapılan asit drenajı, toprağı kirleterek yerel topluluklara zarar verdi. Mozambik’te faaliyet gösteren şirketlerin hiçbiri çevre yönetimi planı yayınlamayarak bölge insanını yürüttükleri faaliyetlerinin sonuçlarından bihaber bıraktı.”⁷⁰⁷

Aslında, *Kapitalizm altında yoksulluk, milyonlarca insanı açlığa, sefalet mahkûm ederken, onların geleneksel geçimlik ekonomilerini tahrip ediyor, dayanışmacı ilişki ağlarını söküp atıyor.*⁷⁰⁸ Bu süre zarfında, kutsal yerler ve mezarlıklar kaynakları yer altından çıkarmak isteyen çok uluslu şirketler tarafından tahrip edildi. Kalkınma adına vatandaşların, çok ulusluların hizmetinde polis kuvvetleri tarafından bastırılmasıyla köleliğe dönüş olmuştur. Kalkınma adına, insan hakları sistematik olarak ihlal edilmektedir. Dias için, insan hakları teması çapraz bir konudur: politik, yasal ve kültürel. Bununla birlikte, yazar, Mozambik durumunda doğal kaynakların sömürülmemesinin ülkenin kalkınmasının ertelenmesine yol açacağına dikkat çekmektedir. Öte yandan, insan haklarına saygı eksikliği

⁷⁰⁶ Dias, Recursos Naturais, s. 23.

⁷⁰⁷ Menekşe Kızıldere ve Kristian Brakel, **Kömür Atlası 2015 Heinrich Böll Stiftung Derneği, Berlin - Almanya ve Friends of the Earth International**, Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği, Londra, 2017, s. 64.

⁷⁰⁸ Tanil Bora, **Sol, Sinizm, Pragmatizm**, Birikim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 14.

vatandaşlık eksikliği ve ciddi bir suçtur. Bu ifadenin en önemli dersi, doğal kaynakların sömürülmesinin ve insan haklarının gözetilmesinin günlük ve aynı anda yapılması gerektiğidir.⁷⁰⁹ Gördüğümüz şey küreselleşmenin etkileridir; ancak ülke kendini geliştirmek için dünyaya açılmak zorundadır. Burada sunulan tüm adım ve bahislerde nüfus, güçlü bir direniş göstermekte ancak polis kuvvetlerine başvuran gücün hâkimiyeti altındadır. Müzakere eksikliği, kalkınma projelerinin ihmal edilmesine yol açmaktadır çünkü modernleşme yukarıdan aşağıya doğru yapılmaktadır.

5.1.1. Başlangıç Noktası: Politik Kararlar

25 Eylül 1964'ten 26 Eylül 1974'e kadar silahlı mücadelede bulunan milliyetçiler, toplanan Mozambikliler'e bağımsızlıktan sonra, ülkeyi gelişmiş ve modern bir devlet haline getireceklerine söz verdi. Gerçekten de, 1962'de kurucular, kalkınmanın yokluğunun sömürgecilikten kaynaklandığına ve çöküşünden sonra kolayca elde edilebileceğine inanmıştı. Bağımsızlık 25 Haziran 1975'te gerçekleşti. 1975'te özgürlük savaşçılarının nesli, iktidarı ele geçirdi ve bu da kalkınmanın ütopyasını gerçekleştirmek için egemen bir fırsat oluşturdu. Ancak, alan araştırması sırasında, bazıları sömürge dönemindeki yaşamın bugün olduğundan daha iyi olduğunu iddia etti. Diğerleri, sömürge dönemine ait fabrikaların ve kalkınma projelerinin sayısının henüz aşılmadığını söyledi. Her iki grup da çoğunluğun yaşamının aşağılayıcı olduğunu, iktidara bağlı küçük bir azınlığın ise bağımsızlığın meyvelerinden faydalandığını kabul etti.

Değerli doğal kaynaklar tarafından beslenen Mozambik, gelişmekte olan ülkeler bağlamındadır. Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Nijerya ve Angola gibi kaynak bakımından zengin diğer ülkeler gibi Mozambik de dünyanın en düşük seviyelerinde insani gelişme göstergelerine sahiptir. Birleşmiş Milletler tarafından analiz edilen 188 ülkeden 0.418 değerinde İnsani Gelişim Endeksi'nde 181'inci ve Gini katsayısı 45.6 (2010-2015) arasındadır.⁷¹⁰

“Eşitsizliği ölçmek için, genellikle, literatürde standart ölçüm olarak GİNİ Katsayısı kullanılmaktadır. GİNİ Katsayısı sıfır ile bir sayıları arasındaki değerleri alır. Gelir dağılımının tam eşit (herkesin aynı gelire sahip olması) olması durumunda GİNİ Katsayısı sıfıra eşittir. Bu durumun tam aksine, gelir dağılımı tamamen eşitsiz olduğunda (tüm gelire tek bir kişinin sahip olması halinde) ise GİNİ katsayısı bire eşit olmaktadır.”⁷¹¹

⁷⁰⁹ Dias, Recursos, s. 153.

⁷¹⁰ Dias, Recursos, ss. 46-68.

⁷¹¹ Baş, Kemal, “Küreselleşme ve Gelir Dağılımı Eşitsizliği”, Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 18, Sayı 1, 2009, ss.49-70, ss. 55-56.

Mozambik'in kişi başına düşen GSYİH'si 411.28 ABD Dolarıdır (2016 yılı verileri). Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi, 0.390 değer (son sırada), Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi için 0.574 puan ve Cinsiyet Gelişimi Endeksi için 0.879'dur. Aile Bütçe Anketi'ne (2014-2015) daha yakından bakıldığında, ülkedeki yoksulluğun toplam 29 milyonluk nüfusuyla nüfusunun% 54.7'sini etkilediğini göstermektedir. Ayrıca, yukarıdaki verilere ek olarak, Mozambiklilerin% 25'i açtır ve kronik yetersiz beslenme 5 yaşın altındaki çocukların% 40'ını etkiler. Doğumda beklenen yaşam süresi% 53,46'dır (2014 yılı verileri). Bebek ölüm oranı bölgedeki en yüksek oran olup,% 64'e ulaşmıştır (2011 yılı verileri). Mozambik nüfusunun 18.361.753'üne karşılık gelen kırsal alanda, nüfusun üçte ikisi yoksulluk sınırının altında yaşıyor ve %60'ından fazlası okuma yazma bilmiyor. Mozambik'in Gayri Safi Yurt İçi Hasılası (GSYH), son on yılda güçlü bir büyümenin ardından, yıllık ortalama% 8'e ulaşması bilinirken şu anda% 3,6 oranında seyreliyor. Veriler Mozambik'i az gelişmiş 34 Afrika ülkesi listesine koydu. Dias tarafından alıntılanan Mosca'ya göre Mozambik'in, ekonominin çeşitlendirilmesi ihtiyacını ihmal eden, Nijerya ve Angola gibi ülkelerin petrol üretimine odaklanma yolunu takip ettiğine dair işaretler vardır.⁷¹² 2005'ten 2015'e kadar, ülke, güçlü bir ekonomik büyüme dönemine girerek, yıllık ortalama% 8 ila% 10'luk bir büyümeye ulaşarak, onu Afrika ve dünyadaki en hızlı büyüyen ekonomilerden biri haline getirdi. Ancak bu devam eden ekonomik büyüme ekonomik gelişmeyi etkilemedi ve yoksulluğun seviyesini azaltmadı aksine yoksulluk hat safhaya ulaştı. Altyapılar önemli ölçüde gelişmiştir, ancak Dünya Emek Örgütü'nün kriterlerine uygun olarak karşılaştırılan işsizlik düzeyi, sosyal bir patlamaya koşul yaratabilen yerleşik tabakalar arasında bile yüksek kalmıştır.

Gelişimi gerçekleştirmek hangi törenlerin gerekli olduğunu bilmek zordur. Her türlü fedakarlığa ve başka bir şeye ihtiyaç duyuyor ama yine de bizimle birlikte olmayı reddediyor. Her biri kendi çaresi olan çok sayıda uzman bunu ele aldı: Dünya Bankası, özel sektörün tanıtılması gerektiğini söylüyor; IMF, mali disipline ihtiyaç duyulduğunu söylüyor; STK'lar sivil toplumun güçlendirilmesi gerektiğini söylüyor; Afrika Birliği, güçlü devletlerin geliştirilmesi gerektiğini söylüyor; Uluslararası Ticaret Örgütü korumacılığın durdurulması gerektiğini söylüyor vb. Bu ilaçları ve daha birçoğunu, acıdan tatlıya kadar alıyoruz, ama hala fakiriz. Ne yapmalı? İşte sorudur. Ne başarısız oldu? Ne yapılabilir? Ne tartışılmalı; kurucularının ütöpik fikirlerinin bağımlılık teorisi ışığında başarısızlığı nasıl anlaşılır?

---

⁷¹² Dias, Recursos Naturais, s. 48.

5.1.2.1890'larda Genel Durumu

13 Mayıs 1888'de kabul edilen 3.353 sayılı Resmi Kanun, Brezilya'da köleliği sonlandıran yasal bir dayanaktır. Mozambik'in kölelerinin kaderi olan Brezilya'daki köleliğin sonu, aynı zamanda Mozambik'teki çalışma çağındaki nüfusun baskısının da sonu değildi. 1890'ların Mozambik'te ve Afrika Kıtasındaki genel ortamı, sosyal yaşamın her alanında belli bir endişe ile karakterize etmektedir. Siyasi olarak, bir yandan Berlin Konferansı'ndan çıkarılan sonuçları, Avrupa sömürgeci güçlerinin savaşlarla fiili işgal mekanizmalarını güçlendirmeye devam etmesiyle hala hissediliyordu.⁷¹³

Mozambik'te, henüz sömürge yönetimine tabi olmayan tüm krallara hükmetmeyi amaçlayan 'pasifleştirilmelerin savaş' adı verilen bir dönem başladı. Öte yandan, birçok Afrika toprak birimi parçalandı ve farklı krallıkların ve halkların sığabileceği mevcut Afrika devletlerine yol açan yapay sınırlar vasıtasıyla daha büyük birimlere yeniden gruplandırıldı. Ekonomik açıdan, önceki yüzyılların gelir kaynağı olan köleliğin neslinin tükenme sürecine girdiği zaman, hangi yol izlenmesinin gerektiği konusunda genel bir kriz yaşanmıştır.⁷¹⁴ Sosyal açıdan bakıldığında, eski köleler, özgür insanın yeni gerçekliğine adapte olurken, nüfus ve yerel sömürgeci makamlar arasında yeni zorunlu çalışma ilişkileri kuruldu. Kamu işlerinde kullanılan emeğin elde edilmesi, sömürgeci otoritelerin ekonomik olarak aktif nüfusa karşı icat ettiği suçlara ilişkin kararlar ile elde edilmiştir.

Kültürel düzlemde, ortadan kaldırılması gereken bazı kültürel uygulamalarda politik müdahale gözlemlenmiş, çünkü bunlar uygar dünyanın yaratılmasına engel olarak görülmüştür. Bu bölümün ilk noktasında, sömürgeciliğin sona ermesi zamanı olan 1890 ve 1975 arasında meydana gelen olayları ve değişiklikleri kısaca anlatacağız. Zaman içinde birbirine bağlı olmalarından dolayı, burada diğer kolonilerdeki bazı olaylardan bahsedilecektir.

5.1.3. Modernleşmeye Karşı Yerelin Direnişi

Sömürgecilik dönemlerinden beri, modernleşme Mozambik halkının direnişiyle karşı karşıya kaldı. Bu dönemde, sömürge yönetiminin sağlamlaştırılması için yasaların oluşturulmasına tanık olunmaktadır. Toplamda, bahsedilmeyi hak eden beş kod vardır. 1894 kanunu, hapis cezasından kamu hizmetlerine kadar

⁷¹³ AHM-5, "Eduardo Chivambo Mondlane - O Movimento Libertação Moçambique" Boletim do Arquivo Histórico Moçambique, Maputo, Nisan 1989, s. 5.

⁷¹⁴ Garcia, A partilha, s. 28.

değişiklik yapılmasını gerektiriyordu. 1899, 1911, 1914 ve 1926 çalışma kodlarında, bir ceza yöntemi olarak kamu işleri özellikle yerli halk için uygulanıyordu. 26 Temmuz 1907'de António Carlos Coelho de Vasconcellos Porto, Mozambik Şirketi topraklarındaki yerlilerin çalışmalarının genel düzenlemesini ilan etti. İlk maddede şöyle dedi:

“Mozambikli şirketin tüm yerli halkı, yaptıkları işlerle eksikliklerini elde etmek, geçim sağlamak ve kendi sosyal koşullarını iyileştirmek için ahlaki ve yasal bir yükümlülüğe tabidir. Bu yükümlülüğün nasıl yerine getirileceğini seçmekte özgürsünüz, ancak buna uymazsanız, kamu otoritesi bunu zorlayabilir. Dördüncü madde, paragraf 2, yerlilerin bir hektardan daha büyük bir toprağı ekmelerini yasaklar.”⁷¹⁵

1895 yılında Mozambik beş bölgeye ayrıldı: Lourenço Marques, Inhambane, Tete, Quelimane ve Mozambik. 1907'den başlayarak, sömürge yöneticileri yerliler üzerinde daha fazla güce sahip olmaya başladı. Yerel gelenek ve göreneklere tanımaya zorlayan hakimlin faaliyetlerini gerçekleştirdiler. 1911 cumhuriyet yasası, sömürgelerin idari ademi merkezietini önerdi. Her sömürgelerin özelliklerine göre kendi yasaları olmalıdır. Sömürge meselesini korumak için sömürgeler bakanlığı kuruldu. 19. yüzyılın sonlarına ait Portekiz sömürgeciliği projesi, Avrupa toplumunun geçtiği dönüşümlerin ve Portekiz'deki kapitalizmin gelişiminin bir parçasıydı.⁷¹⁶ Diğer bölgelere bağımlı bir toplum olmasına rağmen, Portekiz'in sömürge idealleri güçlü bir milliyetçi içeriğe sahipti.⁷¹⁷

Portekiz, özellikle sanayileşme sürecinden geçmiş diğer güçlerle karşılaştırıldığında, esasen bir tarım ülkesiydi. Birkaç endüstrisi, İngiliz endüstrisine büyük bir ekonomik bağımlılığa sahipti ve bu bağımlılığı koloniler kullanarak tersine çevirme ihtiyacı vardı.⁷¹⁸ Ancak Mozambik, Portekiz'in de faydalanması için üretim kolonisine dönüştürülmüştür. Bu durum birbiriyle ilişkili iki soruna yol açtı. Bir yandan, Mozambik, Portekiz endüstrisi için ürünler üretmek zorunda kaldı, bu da istenen miktarda kaliteli ürün tedarik etmeye yetkili erkeklerin olduğu anlamına geliyordu.⁷¹⁹ Öte yandan, sömürgeciler yerlilerin eğitimini arka plana indirdi.

Bu arada, António Ennes gibi sömürge politikalarının destekçileri, Afrikalıların yalnızca el emeğini ve zihinsel yeteneklerini geliştirebilecek bir iş öğrenmesi gerektiğini savundu. Böylece, azar azar, yerliler kapitalist kiplere göre üretmeyi öğrenmek için toplandılar. İngiltere ile Portekiz arasındaki 1890 antlaşmasından bazı

⁷¹⁵ PT-TT-CMZ-ADGL-A-2-03_m0007, **Companhia de Moçambique**, n° ordem 2988, liv, n° 5759.

⁷¹⁶ Miriam H. Pereira, **Das Revoluções Liberais ao Estado Novo**, Presença, Lisboa, 1994, s. 157.

⁷¹⁷ Sampaio, Portugal em África, s. 61.

⁷¹⁸ Ferreira, O Fim de uma Era, ss. 30-31.

⁷¹⁹ Maciel Santos; Elvira Mea ve José Capela, **Trabalho Forçado Africano - Articulação com o Poder Político**, Campo das Letras/CEAUP, Porto, 2007, s. 191.

alıntılar basında bilindiğinde Ant3nio Ennes, anlaşmanın onaylanmasından 3nce Mozambik'in savunmasında sağlam bir duruş sergiledi. Onun için, Portekiz'in İngilizlere çok fazla yarar sağlaması ve bununla birlikte pazarın kaybedilmesi nedeniyle bu anlaşma bir kez daha ulusal gururu etkiledi. Portekiz k3resine ait nehirlerde serbest dolaşma garantisi, Afrika'nın doğu ve batı sahillerinde ticareti engelleyecektir. Ona g3re, *“Anlaşma ř3phesiz ki, Mozambik'in neredeyse serbestleşmesini ve felaketi olan bu k3t3 niyetli il olan Angola'yı da etkileyecektir. Angola, nehirlerinde serbestçe dolaşan İngiliz bayrağını da g3rmelidir; İngiliz ticareti iç mekanda serbestçe yayılacak, operasyon ağları g3mr3k tarifelerinin 3nemsemesini aldatıcı hale getirecektir.”*

Roma Katolik Hristiyanlığının savunucusu, Ennes 3t3l3: *“3yleyse Protestan misyonerlerinin yerlilere din ve ahlaki 3ęretilerini değil, bize karşı isyanı teşvik ettiklerini g3receğiz! Ayrıca Angola'da, İngiltere'nin ayak izleri de g3r3lecektir. Fakat bilinir ki İngiltere'nin ayak izlerinin olduğu yollarda zorlu çukurlar da oluşmaktadır.”*⁷²⁰

Oliveira Martins, Portekiz kolonilerinin nasıl etkili bir şekilde ele geçirildiğini sert bir şekilde eleştirdi. Ona g3re, Portekizliler Afrika'yı s3m3rgeleştirmediler, ancak kaynaklarını kullandılar.⁷²¹ K3leliğin sona ermesiyle birlikte Portekiz s3m3rge rejimi, s3m3rgeci egemenliği altında halkın yeni s3m3r3 biçimlerini tanıttı. Bununla birlikte, bu yeni s3m3r3 biçimlerine direnç, hem iç hem de dış nedenlerle başlangıçta belirgindi. Lizbon'daki bazı dış nedenler b3y3kşehir siyasi gelişmeleriyle ilişkilendirildi. Diğer nedenler 1908'de kralın suikast, 1910'da monarşinin devrilmesi ve Cumhuriyet'in kurulması ile bağlantılıydı.

D3hili olarak, sendikacılığın pekiştirilmesi, Lourenço Marques ve Beira'daki aktif işçileri arasında 1890 ve 1920 yılları arasında açıkça onaylandı. Lizbon'dan meslektaşlarının yardımlarını aldılar. Bu militanlar, Cumhuriyetçi sendikacılığın zihniyetini ve pratiğini Portekiz'den Mozambik'e transfer ediyor. Cumhuriyetin ilanından 3nce başlayan Portekizli devrimci sendikalizm, Birinci D3nya Savaşı'nın başında d3zeltilmiş olan taslakları sundu. Parti bağlarını ve parlamentarizmi reddederken apolitik bir yapılanma ile karakterize edildi. Doğrudan eyleme geçme ve 3rg3tl3 emeğin kendisi yoluyla tam devrimi hedef almış. Fransız sendikalizminden etkilenen bir hareketti.⁷²²

⁷²⁰ Jo3o Pedro Oliveira Martins, **Fomento Rural e Emigra3o - Obras Completas**, Guimar3es & C, Editores, Lisboa, 1956, ss. 350-351.

⁷²¹ Martins, Emigra3o, s. 239.

⁷²² Jos3 Capela, **O Movimento Oper3rio em Lourenço Marques, 1898-1927**, Centro de Estudos Africanos da Universidade do Porto, Porto, 1981, ss. 19-20.

Cumhuriyetçi düşünceleri, Lourenco Marques ve Beira'da birkaç işçi birliğinin kurulmasına katkıda bulundu. Sömürgeciliğin boyun eğmesine karşı direnişi etkileyen bir diğer dış unsur ise Pan-Afrika ideolojisiydi. XX. yüzyılın başlarında Batı Hint Adaları'nda doğan Pan-Africanism, güney Amerika Birleşik Devletleri'nin İngiliz ve Siyah adaları arasında dayanışma tezahürü idi. Ana rakamlar Henry Sylvester Williams (1869-1911), William Edward Burghardt du Bois (1868-1963) ve Marcus Mosiah Garvey (1887-1940) idi. İlk Pan-Afrika kongresi 1919'da Paris'te yapıldı.⁷²³ Manchester'daki 5. Kongre'de (1945) Du Bois ve Kwame Nkrumah, Pad Mor ve Peter Abraham gibi isimlerle yeni bir liderlik ortaya çıktı. Sömürgeci ekonomik sömürüye karşı mücadelede ısrar ettiler ve Cezayir, Fas ve Batı Afrika'nın diğer sömürge egemenliklerinin bağımsızlığını istediler. Pan-Afrikacılık, Portekiz kolonilerinin entelektüel saflarında bir miktar etkiye sahipti.⁷²⁴ 1912 itibariyle, Afrika Ulusal Kongresi'nin (A.N.C.) Güney Afrika'daki Mozambik göçmenleri üzerinde de etkisi oldu. Mozambik'teki sömürge çekişmesinin iç nedenleri, sömürge sisteminin kendisinde, özellikle eylem biçiminde bulunur: Zorla çalıştırma; Vergi tahsilatı;⁷²⁵ Arazi kamulaştırma; Irk ayrımcılığı ve Zorunlu ürünlerin uygulanması.⁷²⁶

5.1.3.1. Köylülerin ve Kent İşçilerinin Mücadelesi

Mozambikli köylülerin ve işçilerin mücadelesi, Portekiz sömürgeciliğinin baskıcı siyasi ve ekonomik yapısıyla belirlendi. Portekiz sermayesi için bir işgücü olarak tanımlanan köylülerin, sömürgeci ekonomik kazanımlara kalıcı olarak boyun eğmelerini sağlamak için etkili siyasi haklardan mahrum edildiler. Köylülerin mücadelesi sömürgecilerin boyun eğdirilmesine karşı mücadelenin başlıca arenası toprağın kamulaştırılmasındaydı. 1890'ların başlarında, verginin ödenmemesi tüm kırsal alanlarda yaygındı. Köylüler, yıllık vergi ödemelerini azaltmak veya önlemek için bir dizi strateji geliştirdiler. Genellikle yaş ve medeni halleri yanlış temsil edildi. Pek çok genç, vergi toplayıcıları yaklaşıırken gençler için ayrılan evlerde geçici olarak yaşayan küçükler gibi davranıyordu. Kocalar daha genç kadınları saklardı veya kocalarının çok uzakta çalıştığını darp edilip söylemişlerdi.

Konut vergisinin en yaygın vergilendirme şekli olduğu güney Mozambik'te, aynı hanede tek ikametgah olduğunu iddia eden çok büyük aileler bir araya geldi. Binlerce Mozambikli köylü pamuk dikmek veya yerleşimcilerin arazileri ve tarlaları

⁷²³ Yves Benot, *Ideologias das Independências Africanas I*, Livraria Sá da Costa Editora - Terceiro Mundo, Lisboa, 1981, s. 29.

⁷²⁴ Carlos Serra, *História de Moçambique*, UEM, Maputo, 2000, s. 438.

⁷²⁵ Santos ve diğerleri, *Trabalho*, s. 197.

⁷²⁶ Mondlane, Lutar, s. 107.

üzerinde çalışmak veya devlete ait kamu işlerinin yürütülmesine katılmak zorunda kalmaya zorlandı. Diğer isyanlar erişilebilir olmayan bir bölgeye kaçtı. Bazı durumlarda zor topografyanın Portekiz nüfusunun doğal bir engeli olarak kullanıldığı dağlık ve engebeli bölgelerde kalıcı mülteci toplulukları yarattılar. Zorla tarıma karşı direnç, Portekiz makamları tarafından dağıtılan pamuk tohumlarının reddedilmesi gibi çeşitli işaretlerle kendini gösterdi. Güneyde Magude, Manjacaze ve Chibuto ve kuzeyde Montepuez, Pemba ve Moeda bölgelerinde, köylüler ekimden önce pamuk tohumlarını gizlice pişirerek ekinleri sabote ederek memnuniyetsiz olduklarını gösterdiler.⁷²⁷

5.1.3.2. Kentsel İşçilerin Kavgası

Sömürge döneminde Mozambikli işçilerin örgütsel çabalarına çeşitli faktörler müdahale etti. Birincisi, Mozambik'teki kapitalist sektörlerin nispeten az sayıda daimi işçi çalıştırması nedeniyle çok küçük bir koşul oluşturdular. Devlet, Afrika sendikalarının oluşumunu açıkça yasakladı ve beyaz sendikalist hareket, resmi devlet ideolojisinin bir parçası olan kültürel ve ırksal önyargıları geliştiren siyahlara düşmandı. Yasağa rağmen, Lourenço Marques'ta Afrikalı işçileri örgütlemek için bazı sporadik girişimler yapıldı. 13 Temmuz 1911'de Francisco D. Campos, Alfredo de Oliveira Guimarães, Agostinho Jon-Mathias, Francisco Eduardo dos Santos ve Constantino da Conceição, Afrika Birliğini örgütledi.⁷²⁸ En iyi çalışma koşullarını talep etmek için tüm siyah Afrikalı işçilerin Lourenço Marques'a dâhil edilmesini amaçlayan bir dernektir. Guimarães'e göre, *"Patronlar bizi sömürmeye hazırlanırken, Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik rejiminde olmamıza rağmen, kendimizi de bu kavramlarla ilişkilendirerek saldırıya hazırlamalıyız."*⁷²⁹ 1918 ve 1921 arasında 7 büyük grev vardı. Limanlardaki grevler genel bir plan izlemiştir. Yerel gizli ağlar aracılığıyla organize edilen tatminsiz işçiler, ücretlerin yeniden düzenlenmemesi durumunda çalışmayı reddetti. Limanın ana girişinin önündeydiler, daha iyi ücretler ve daha iyi çalışma koşulları talep ediyorlardı.

5.1.4. Kültürel Yarışma, Popüler Şarkı ve Müzik

Kültür aynı zamanda, nüfusun sömürge egemenliğini zorlamak için başvurması gereken araçlardan biriydi. Korkunun ve zorlamanın açık muhalefeti

⁷²⁷ Hedges, História de Moçambique, s. 210.

⁷²⁸ Capela, O Movimento Operário, s. 126.

⁷²⁹ Capela, O Movimento Operário, s. 125.

engellediği yerlerde, köylüler ve kırsal işçileri sömürgeci yetkililerin anlamadığı kültürel sembollerle düşmanlıklarını ifade ediyorlardı. Bu tepki genellikle şarkılar, danslar ve hatta heykeller şeklinde ifade edilir (sömürgecilerin anlayamadığı ve gizlice alay edebileceği, kınayabileceği ve tehdit edebileceği geleneksel kültürel ifade biçimleri).⁷³⁰ En çok bildirilen örneklerden biri, zorla çalıştırmaya acıya ve güç durumlara sebep olan ve rejimin Afrika işbirlikçilerinin eylemlerini ve yerleşimcilerin Afrikalıların geçerliliğini korumak için kullandıkları sürekli ırk aşağılamalarını kınayan şarkıdır. Ayrıca sözlü şiir geliştirildi. 1940'larda yapılan orkestra dansları, kendi topraklarındaki insanların haklarının bulunmamasını protesto etti, çünkü yerel şefler, sömürgeciliğin iyi hizmetkarları olan ortakları isimlendirmelerine yol açan, alışılmış yasalara saygı duymadan yerleşimciler tarafından atandılar.⁷³¹

5.1.4.1. Edebiyat

Edebiyat, ağırlıklı olarak kentsel alanlarda bir muharebe aracı olarak kullanıldı, ancak edebiyatın bunun için bir araç olarak alınması zaman aldı. Liesegang tarafından yapılan soruşturma, buna katkıda bulunan ortak unsurların, âlimlerinin, ait oldukları etnik grupların medeniyetçi geçmişini restore etme kaygısı ile misyoner oluşumunu bıraktıklarını gösteriyor. İlk Mozambikli yazarlar olan Anglikan Devrimi Yohana B. Abdallah (1870-1924), "yaolar arasındaki antik zamanlar" ve Aron Samu Mukhombo (1887-1940) tarihi bir koleksiyon "Mulaveteli" editörü üzerine yazılar yazdı.⁷³² Aynı kaynak, Zambezi - Tete, Quelimane, Mozambik Adası'nın kuzeyindeki şehirlerde kültürel birlikteliğin temelinde bireysel bir faaliyetin geliştirildiğini ancak oyuncularının yerleşimciler arasında işe alındığını söylüyor. Andrade'nın görüşüne göre bu durum, Portekiz'in Mozambik işgali konusundaki spesifik özelliklerle ilgili kısıtlamalardan kaynaklanmaktadır. Nadir, 19. yüzyılın sonlarında orada oluşan Afrika sosyal gruplarıdır.⁷³³

5.1.4.2. Basın Yoluyla

Sömürge sömürsünü protesto etmek için basının kullanımı Portekiz'in Mozambik Şirketinin topraklarını kontrolünü ele geçirmesinden önce başladı. 1885-1893 arasında, Alfredo Augusto de Brito Aguiar, birkaç gazetenin kuruluşunu

⁷³⁰ AHM-8: Gerhard Liesegang, - **Três Autores sobre Inhambane: Vida e Obra Joaquim Santa Rita Montanha, 1806-1870, Aron S. Mukhondo, ca, 1885-1940 e Elias S. Mucambe, 1906-1969** Boletim do Arquivo Histórico Moçambique, Ekim 1988, ss. 61-142.

⁷³¹ Hedges, História de Moçambique, s. 223.

⁷³² Liesegang, - Três Autores, 66.

⁷³³ Macqueen, A Descolonização, s. 47.

gerçekleştirdi veya ilham verdi: (Tarafsız Haber Kağıdı, Zambézia'dan Gelen Posta, Gazeta ve Afrika'nın Çılgılığı).⁷³⁴ Hepsi Zambézia'nın Mozambik Adası'ndan bağımsızlığıyla ilgilendi ve taç topraklarının kiralanmasına itiraz etti. Anlaşıldığı üzere, bu gazeteler sömürgeciliğin kendisine karşı çıkmadı, sadece bazı dar grupların çıkarlarını tatmin etmek için şikayette bulundular.

Tete, Quelimane ve Mozambik Adası gibi kuzey Zambezi kentlerindeki bazı mestizo dernekleri tarafından düzenlendi. Genel protesto 1908 yılında, büyük mestizo aileleri tarafından 1906'da kurulan sosyal ve sivil bir grup olan Afrika Guildinin resmi organı "Lourenço Marques'tan Afrikalı" gazetesinin yayınlanmasıyla başladı. Gazeteci Estácio Dias'ın yanı sıra, bu gazetenin editörleri Albasini kardeşleri tarafından daha iyi tanınan seçkin gazeteciler João ve José Albasini idi.⁷³⁵

1918'de "The African" gazetesi "Afrika Ağlaması" adını kullanmaya başladı. Editör, gazetenin yerli Mozambik nüfusunun savunmasına adanmış olduğunu söyledi. Konuşmak için Afrikalı köylülerin ve işçilerin koruyucusuydu. Haberinde ve yorumunda esas olarak dört kronik suistimali kınadı: zorunlu çalışma, özgür Afrikalılar için kötü çalışma koşulları, beyaz göçmenlerin tercihli muamelesi ve eğitim eksikliği. João Albasini 1922'de öldü, ancak gazetenin basımları kardeşi ile devam etti.⁷³⁶ 1932'de *Yeni Devlet*'nin sansürü nedeniyle, gazete adını "Afrika'nın Çılgılığı" olarak değiştirdi. Sömürge suiistimallerinin tüm eleştirilerine ve ezilen Afrikalıların savunucu rolüne rağmen "büyük aileler" işçilerden ve köylülerden tamamen ayrı sosyal ve kültürel bir ortamda yaşadılar. Yeni ortaya çıkan sömürge burjuvazisinin üyeleri olarak, çok farklı sınıflardan çıkarları vardı. Bu çıkarlar, onları daha az ayrıcalıklı vatandaşlarına muhalefet etmekte ve kapitalizm ve sömürgeciliğe karşı daha radikal bir eleştiriye geçmelerini engellemiştir. Melezler ile Afrikalılar arasındaki yoğun rekabetler, sömürge seçkinlerinin kendi içinde, "Afrika Ağlaması"nın etkisini yavaş yavaş azalttı ve sonunun gelmesine katkıda bulundu. 1930'ların başında, bu düşmanlıklar, sömürgeci rejime derginin son kalıntıları yok etme fırsatı veren kötü tavır takındı. Dört yıl sonra Salazar rejiminin sansürü gazeteyi susturdu.

Plastik sanatlar da sömürgeciliği protesto etmek için yaygın olarak kullanıldı. Ülkenin kuzeyinde, Makwa ve Makonde sanatçıları, devlet yetkililerini, özelliklerini bozan ve tüm insanlıklarını ortadan kaldıran heykeller aracılığıyla alay ettiler.

⁷³⁴ Tânia Macêdo ve Vera Maquêa, *Literatura Língua Portuguesa - Marcos e Marcas - Moçambique*, Arte e Ciência Editora, São Paulo, 2007, s. 12.

⁷³⁵ José Sousa Miguel Lopes, *Cultura Acústica e Letramento em Moçambique: em Busca Fundamentos Antropológicos para uma Educação Intercultural*, EDUC, São Paulo, 2004, s. 296.

⁷³⁶ Leroy Vail, *The Creation of Tribalism in Southern Africa*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-Oxford: 1989, s. 275.

Makonde sanatçıların eserleri, diğerlerinden farklı olarak, geleneksel içerikler sundu. Hristiyan karakterlerinin imgeleri neredeyse her zaman katı kalıplaşmış ve cansızdı. Zaman zaman orijinal modelden uzaklaşıyor ve bu gerçekleştiği zaman, bunun nedeni neredeyse her zaman bir şüphe ya da zorluk unsuru getirilmiş olmasıdır: Tespih Meryem, bebek İsa yerine elinde bir şeytan tutuyor; Bir rahip vahşi bir hayvanın ayakları ile sunulmaktadır.⁷³⁷

5.1.4.3. Protestan Kiliselerinin Rolü

Bağımsız kiliseler, işçilere ve köylülere yeni toplumsal düzene karşı düşmanlıklarını ve resmi Hristiyan kiliselerinin ikiyüzlülüğünü ifade etmeleri için bir başka kurumsal çerçeve daha sundu. Neredeyse bütün kiliselerin kökenleri Güney Afrika ve Rodezya'nın "Siyonist" ve Etiyopya hareketlerinde kökene sahipti. Mozambikli göçmen işçiler, hoşnutsuz ve ezilmiş bir şekilde bu kiliselere sığındılar. Eve döndüklerinde bu hareketlerin kollarını organize ettiler ya da Güney Afrika ya da Rodezya modelini taklit eden özerk mezhepler kurdular. İtirazın reddedilmesi, kendilerini Avrupa dini misyonlarından ayıran ana Protestan kiliselerinde açıkça ortaya çıktı. Mozambiklilerin dini bilinci, ideolojik gelişimlerini geleneksel kültüre dayandırıyor. Bunlardan ilki, 1907'de Benjamim Mavadhla ve Transvaal'da yaşayan ve Wesleyan Kilisesi'nden ayrılan diğer Mozambikliler tarafından kurulan Gazze'deki Afrika Kilisesi idi. Üyelerinin eski Gazze İmparatorluğu ile özdeşleşmesi, Gazze kelimesinin İncil'e gönderilmesinde tezahür etti.⁷³⁸

5.2. SALAZAR'IN SONSUZ İMPARATORLUĞU

Diğer Avrupa sömürgeci güçlerine olanların aksine, Portekiz ve sömürgeleri siyasi ve ekonomik olarak birbirine bağımlıydı, çünkü sömürgelerde yaşananlar metropolün politikasını etkileyip metropoldeki değişimler sömürgelerin yönünü etkiledi.⁷³⁹

"Portekiz'de 1910 yılında monarşi yıkılarak cumhuriyet ilan edildi. Cumhuriyetin ilanında rol oynayanların ortak noktası monarşi karşıtlığı idi. Politik ve ideolojik açıdan birbirlerinden ayrılıyorlardı. Ülke yönetimini elinde bulunduran sol eğilimli cumhuriyetçilerin radikal bir laiklik anlayışı izlemeler ve bu çerçevede kiliselerin kapatılması, din derslerinin yasaklanması tepki doğurdu. 1911 yılında kabul edilen anayasa da sorunları çözemedi. Sosyal, ekonomik, siyasi ve ideolojik görüş ayrılıkları

⁷³⁷ Mondlane, Lutar, s. 89.

⁷³⁸ Giulia Cavallo, **Curar o Passado: Mulheres, Espíritos e "Caminhos Fechados" nas Igrejas Zione em Maputo, Moçambique**, Universidade de Lisboa, Lisboa, 2013, s. 24.

⁷³⁹ Macqueen, A Descolonização, s. 19.

ve tahrikler ülkeyi yeni bir ayaklanmaya sürükledi. 1910-1926 yılları arasında 16 yıllık dönemde, 10 cumhurbaşkanı değişti ve 16 ayaklanma çıktı. Bu süre içerisinde çıkan kendi ayaklanmalar sonucunda diktatörlük ile cumhuriyet arasında gidilip gelindi. 1928 yılında bir darbe ile ülke yönetimini General Carmona ele geçirdi. İç ve dış sorunlarla karşı karşıya bulunan Portekiz'in bir diğer sorunu da ekonomik bunalımdı. Bu sorunu çözmek için bir öğretim üyesi olan Oliveira Salazar, Maliye Bakanlığına getirildi. Uyguladığı mali politikalarda başarılı olan Salazar, 1932 yılında başkan oldu. İç ve dış borçları ödenmesinden başka, dış politikada etkin konuma geldi. 1933 yılında kabul edilen anayasa ile Portekiz, Korporatifler Birliği Cumhuriyeti haline geldi. Rejimin temel parolası "Tanrı, Ülke, Aile, Çalışma ve Otorite'di." Uyguladığı Bayındırlık politikaları ile de başarılı olan Salazar, kurduğu Tek Parti yönetimi ile ülkeyi yönetti ve İkinci Dünya Savaşı'na da sokmadı."⁷⁴⁰

1910'dan bu yana ortaya çıkan durumları inceledikten sonra neden bu yıla kadar sürdüğünü anlamak için Portekiz'in dış mücadeleler yerine iç mücadeleyle uğraştığını ve küçük iç pazarın Avrupa ekonomik korumacılığının ürünlerini satmasına izin vermeyeceği görüşündeydi. Ürünleri, bu nedenle satış alanlarını garanti altına almak gerekiyordu. Portekiz emperyalizminin son aşamasının politik-ekonomik öğretileri çok çeşitli modeller arasında salınıyor. Ana yol, emperyal bütünleşmenin aşırı uçları ile Portekiz'deki emperyal tartışmayı emperyal ayrışma anına kadar tanımlayan bir ikilik olan sömürge özerkliği arasındaydı.⁷⁴¹

Monarşinin yıkılmasından sonra, Tek Portekiz, Çok ırklı ve çoğu-kıta'nın kaderi konusundaki söylem imparatorluk mitinde vurgulandı ve Portekiz'in imparatorluk tarihi boyunca sağ ve solun temel sapmalarında bile gizli kaldı. Yönetim türü tüm Afrika bölgelerinde aynı değildi. Mozambik idaresi, 1890'lardan bu yana imtiyazlı şirketlere emanet edilmiş olup, bu yönetim şekli, koloninin gelişmesi için yabancı sermaye yatırımını garanti ederken maliyet azaltma avantajına sahiptir. Dezavantajları, merkezi güç alanının zayıflamasıydı. Bu, imparatorluk içindeki bir İmparatorluğun varlığı izlenimini yarattı. Monarşi 1910'da devrildiğinde, cumhuriyetçi rejimin tercihi Mozambik ve Angola için önemli derecede yerel özerkliğe gitti. 1921'de genel vali unvanı, Avrupa yerleşimciler lehine idari âdemi merkeziyetçilik için sembolik olan yüksek komiserlik unvanıyla değiştirildi. Angola'da, etkin yönetiminin önemi, plantasyon tarımına (kauçuk, kahve ve pamuk) dayanıyordu.

1926'da Cumhuriyetin devrilmesi, Portekiz'in Sömürgeci Politikasında değişiklikler getirdi ve sömürgelerin düzeltilmesi ve idari âdemi merkeziyetin bir sonucu olarak sömürgelerde ortaya çıkan diktatörlük eğilimlerinden kaçınma amaçlı reformlar yapıldı. Salazar, *Estado Novo* (Yeni Devlet) partisi etrafında bir faşist kitle

⁷⁴⁰ Uyar, Tek Parti Dönemi, s. 36.

⁷⁴¹ Macqueen, A Descolonização, s. 24.

hareketi yarattı. Bütün politik partiler ve sendikalar kapatıldı, grevler vs yasaklandı. Gizli polisin (PİDE) yargısız infazları, işkence ve keyfi tutuklamaları alabildiğine yaygınlaştı. Kısacası toplumsal muhalefet tümüyle susturuldu ve katledildi. Salazar 1968'de geçirdiği bir kaza sonucu felç oldu ve yerine Marcello Caetano geçti. Sansür hafifletildi, sendikalara ve seçimlere izin verildi. 1969'da devlet tarafından çok sıkı bir denetim altında da olsa, ilk seçimler yapıldı.

1932-1968 yılları arasındaki faşist Salazar diktatörlüğünde, ülkede temel hak ve hürriyetler alabildiğine kısıtlandı, toplumsal muhalefet tümüyle susturuldu. Partiler ve sendikalar kapatılırken, keyfi gözetim, işkence ve yargısız infazlar yıllarca devam etti. Bu ortamda işçi ve öğrenci hareketi gelişti. Düzene karşı muhalefet, Demokratik Seçim Komisyonu etrafında toplandı. Bu hareketten ve gelişen ekonomik krizden korkan Caetano 1970'de yeniden baskıcı yöntemlere geri döndü. Ancak işçi hareketi geri adım atmadı. 1974'teki Karanfil Devrimi'ne kadar yoğun muhalefet hareketleri oldu.⁷⁴² Özellikle, Portekiz, zorunlu çalışma uygulamalarını kolonilerinde sürdürdüğü için uluslararası olarak sert bir şekilde eleştirildi. Bu tür suistimalleri düzeltmek yerine, Portekiz Afrika'sındaki siyasi ve ekonomik rejim yarım yüzyıl sonra çökmesine kadar değişmeden kaldı. Takılan askeri diktatörlüğün bulduğu araçlardan biri, Katolik oryantasyon fikirlerini paylaşan sivilleri aramaktı. Salazar ile birlikte 1974 yılına kadar süren Portekiz emperyalizminin temel yasası doğdu. Bu anayasa Yeni Devleti yarattı. Sömürge Yasası ile cumhuriyetçi idari âdemi merkeziyetçilik sapkınlığı kaldırıldı; Genel Vali unvanı yeniden çıkarıldı ve "Portekiz İmparatorluğu" ifadesi "koloniler" yerine kullanılacaktı. Aynı zamanda, Portekiz'in Afrika'yı medenileştirme görevi de onaylandı.

Portekiz'in Afrika alanlarındaki politik bilinci, yalnızca Faşizmin yenilgisi ve tüm dünyadaki sömürgecilik karşıtı hareketin gelişmesiyle İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana gerçek bir güç kazandı. Afrika'daki kent aydınları, milliyetçiliğin kültürel bir isyanını savundular, ancak yalnızca Portekiz kültürünün hüküm sürdüğü şehirlerde güçlüydüler. Olası demokratik kanallar, çıkmazların müzakere çözümünde kullanıldı, ancak Portekiz'in olumsuz tutumu barışçıl yöntemleri geçersiz hale getirdi. 1950'lerde ve 1960'larda üç faktör Portekiz sömürgeciliğinin değişmesine neden oldu. Genel bir anti-sömürgecilik duygusu oluştu ve Portekiz, Afrika'daki varlığını haklı çıkarmak için bazı reformları uygulamaya zorladı. Silahlı isyanlar, Afrikalılara Portekiz hâkimiyetine bir alternatif sundu. Portekiz, kurtuluş hareketlerinin ilerlemesini engellemek için yine reformlar başlattı; çünkü sınai çıkarlar, metropolde

---

⁷⁴² Altındış, İhlal Karneleri, s. 196.

siyasi etkiye sahip olmak için rekabet halindeydi. 1939-45 dünya savaşından kısa bir süre sonra Portekiz, serbest seçimlerle küçük reformlar yaptı ve sansürü hafifletti. Sömürge Bakanı, Mozambik'teki yetiştiriciler arasında paniğe yol açan tüm zorunlu çalışma biçimlerine son verilmesi gerektiği hakkında konuşmaya başladı.⁷⁴³ 1946'dan itibaren, Çin'de ve çeşitli Asya kolonilerinde ve Orta Doğu'da halen devam etmekte olan sosyal devrim için bir katalizörü temsil eden SSCB'nin etkisine bağlı olarak sömürgecilik sürecini durdurma eğiliminde olan uluslararası durum değişti. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi, Avrupa'ya barış getirirken, kolonilerdeki şiddetli kurtuluş savaşlarına yol açıldı. Endonezya'da Hollanda'yı kapsayan dört yıllık bir savaş dönemi vardı. Diğer savaşlar Fransızları Vietnam'a (1946-1954) ve Cezayir'e (1954-1962); Malezya ve Kenya'daki İngilizlere 1952'den 1956'ya götürdü. Fakat daha önce 1947'de Madagaskar'da Fransızlarca zorla önleme yapıldı. 1965'te ABD de 1950-1953 arasında Kore Savaşı'na dolaylı yardımından sonra Vietnam savaşındaydı. Bu savaşlar, sömürgeciliğin sona ermesinin, sömürgeci güçlerden cömert bir jest veya iyi niyet olmadığını gösterdi.⁷⁴⁴ 1950'ler Portekiz emperyalizmine özel, zorluklar getirdi. Dünya savaşları, bilinci harekete geçiren kurumları teşvik etmişti.

1920'lerde Portekiz, Zorunlu Çalışma uygulamaları nedeniyle Milletler Cemiyeti tarafından zaten kınanmıştı ve şimdi Birleşmiş Milletler'in dikkati sömürgecilik temel sorununa yoğunlaşmıştı.⁷⁴⁵ İkinci Dünya Savaşı sırasında tarafsız olan Portekiz'in BM'ye girme isteği, ABD'nin düşmanı olan Sovyetler Birliği'nin etkisiyle reddedildi. Anayasal revizyonlarla imajını iyileştirmeye çalıştı ve 1951'de "Yurtdışı İller" için "Sömürge İmparatorluğu" ifadesini ve böylelikle tek ve bölünmez bir Devletin ayrılmaz bir parçası olarak ifade etti. Yenileme ile orada durmadı. Portekiz'in sömürgecilik karşıtı harekete ilk tepkilerinden biri, 1955'te kamu işlerinde zorla çalıştırma kullanımını düzenleyen bir kararnamenin kabul edilmesi ve özel amaçlar için zorla çalıştırma kullanımı için daha sert cezalar verilmesiydi. Bu önlem, dünyanın görüşünü güvence altına almak için tasarlandı. Cezayir ve Çinhindi hakkında Fransız fikrinin bir kopyasıydı.⁷⁴⁶

Kamu hizmetinde zorunlu çalışmaya karşı direniş, ulusal kurtuluş mücadelesinin arifesine kadar devam etti. Tarım düzeyinde; köylüler yer fıstığı, pamuk ve pirinç gibi, bir hane halkının bazı gelirlerini elde etmek için zorunlu

⁷⁴³ Hedges, História de Moçambique, s. 98.

⁷⁴⁴ Yves Benot, **Que é o Desenvolvimento?** Livraria Sá da Costa Editora, Lisboa, 1980, s. 55.

⁷⁴⁵ Editör, Sunday Nation [Nairobi], **Nigerian UN man warns Portugal**, 2 Aralık 1962, s. 3.

⁷⁴⁶ Ferreira, O Fim de uma Era, s. 35.

mahsulleri ve seçilmiş mahsulleri terk ediyorlardı. Örneğin 1961'de, Angoche-Mecuco sömürge girişiminin işçileri hakkında şikayetler vardı. Namapa'daki sömürge yöneticileri tembellere herhangi bir ceza getirmese de Moma'daki yerliler halka açık faaliyetlerde yılda 180 gün çalışmak zorunda kaldılar.⁷⁴⁷ Değişikliğin sonucu, entegrasyona anayasal gerçeklik kazandırmaktı.

Birleşmiş Milletlerden eleştiri almamak için, Salazar, herhangi bir sömürge ademi merkezîyetçilik fikrini reddettiğinin altını çizdi. Hareketlerin ortaya çıkmasının konumuna itiraz etmesinin önünü açtı. Bununla birlikte, belirsiz bir şekilde milliyetçi olarak düşünülebilecek en erken hareketler, modern anlamda, 1920'lerde ve 1930'larda, hem Angola'da hem de Mozambik'te kentlerde eğitimli Afrika mestizosları arasında ortaya çıkmıştır. Kültürel örgütler olarak kurulmuştur. Yine de uluslararası olarak, 1960'da Afrikalılar ve Asyalılar arasında 20 yeni bağımsız devlet vardır. Aynı zamanda, hepsinden farklı olarak, Lizbon sömürge yönetimini güçlendirdi ve bariz ve yüzeysel reformları destekledi. Sömürgeciliğin savunucularına göre: *"Avrupa Dışında bulunan Portekiz Milletinin toprakları, kendi özerk bölgeleri olarak kendi statülerine sahip olacak ve ulusal geleneğe göre, eğer sosyal ilerleme ortamları ve yönetimin karmaşıklığı bu fahri atama haklıysa, devlet statüsüne sahip olan Yurtdışı İller'i oluşturur."*⁷⁴⁸

Yukarıdaki makaleye göre, illerin gelişmiş olup olmadığına karar veren Portekiz oldu, bu yüzden rüyanın gerçekleşeceğine şüpheliydi. Vatandaşlarını korumak için tedbirler almıştır ve bu anlamda verilen ifadeler yeterlidir. Portekiz tehlikeli emsalleri açmak istemedi, diğerlerinin zararına bir koloniye özerklik verdi. Bu yüzden şöyle dedi: "Yabancı ülkelerde, çıkarlarını savunmamız gereken binlerce Portekizli var".⁷⁴⁹ Dâhili olarak, sosyal düzeyde, Portekizliler sömürgelere yayılması durumu vardı. António Ennes, Portekizlileri sömürgelere göndermenin gerekli olmadığını düşünüyordu, çünkü oraya gönderilenler, sömürgeye bir miktar kazanç sağlayacak bilgiden mahrum kaldılar.

"Nadir istisnalar dışında, bu her zaman bir silah göçü, sermayeden yoksun bırakma ve kalkınma için gerekli enerjiden kaynaklanacaktır. Esas olarak bu durum, medeniyetin ihtiyaçları için yara almadan sürdürülen bir yaşam mücadelesinde mağlup olan bireylerden oluşur. 1891'de, Metropolde, Mozambik'i terk eden yüzlerce sömürgecinin polis baskısıyla ve ekonomik önlemlerle sokaklarda halkına karşı boy gösterdiğini gördüm. Benim söylediklerimin sonucu olarak, hükümetten o insanları yönlendirmeye devam etmemesini istemek oldu. İşçiler, özellikle inşaat işçileri, görünüşte yüksek ücretlerle iş bulmuşlardır. Ancak bu maaşların, kıtlık, hastalık,

⁷⁴⁷ PT-TT-AOS-D-N-1-5-60_m0002, AOS-Arquivo Salazar, UL-32C, cx, 708, capilha 60,

⁷⁴⁸ Ferreira, O Fim de uma Era, s. 39.

⁷⁴⁹ Maria da Conceição Ribeiro, A Polícia Política no Estado Novo, Estampa, Lisboa, 1995, s. 96.

yaşamın işe gitme zorunluluğuyla sürmesinden doğan indirimlerden muzdarip olduğunu gördüm. Ceplerini doldurmak için yeterli bir bütçeye sahip olduklarından şüpheliyim. Ancak işçiler küçük bir kesiri oluştuyordu. Büyük çoğunluğu, herhangi bir amaç için, işsiz ve mesleksiz deneklerden oluşuyordu, ancak Afrika'da altının çiviyle çakıldığına ikna olmuşlardı. Onlar işe yaramazdı. Ve hastalık gelip çatsa da kısa sürede ölmeyen hırslı insanlardı. Devletten sadakalar almak için Lizbon'a dönmedilerse, sadece içecek satmak için kaynakları ve inisiyatifleri vardı. Şayet sahipleri yoksa onları yerel geleneklere veya sivil polisliğe dâhil etmek neredeyse kesindir. Ticarete çok az kişi vardı; Tarımda kimse yoktu. Ne tarımı aradılar ne de tarım onları kabul etmeyecekti.”⁷⁵⁰

Salazar, Mozambik'in, Portekiz hükümetinin hariç tutulduğu şirketler aracılığıyla yabancı kolonilere dönüştürüldüğünü düşünüyordu. Borç kontrolü ve sömürge ihlali nedeniyle Salazar aşağıdaki önlemleri aldı: Manica ve Sofala illeri Mozambikli Şirket tarafından yönetiliyordu. Tete ve Zambézia Eyaletleri, Portekiz Devletinin ve Tacının eski Topraklarını Kiralayan Şirketlerin ortak yönetimine sunuldu. Nampula eyaleti ve Save Nehri'nin güneyinde bulunan bölge (Maputo, Gazze ve Inhambane) Portekiz Devletinin doğrudan yönetimi altındaydı.⁷⁵¹

5.2.1. İmparatorluğun Çöküşüne Giden Yol

Modernleşme, daha çok ekonomik kalkınma boyutu ile literatürde yerini almıştır. Bir ülkede ekonomik kalkınmadan söz edilebilmesi için, kişi başına düşen milli gelirin artması yanında, genel olarak üretim faktörlerinin miktarlarının ve etkinliklerinin artması, sanayi kesiminin milli gelir ve ihracat içindeki payının artması, gelir dağılımındaki adaletsizliğin azalması ve istihdam düzeyinin yükselmesi gibi yapısal değişikliklerin olması gerekir. 19. yüzyıldan beri, modernleşme süreci Afrika'nın bazı bölgelerinde uygulanmaktaydı, ancak 2. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte, yavaş yavaş yeni bir ivme kazandı. Afrikalıların o dönemde sömürge sistemini devirmek istemedikleri, ancak sistem içinde gerekli iyileştirmeleri ve düzenlemeleri yapmak istedikleri vurgulanmalıdır. Nihai hedefleri; sistemden hem Afrikalıları hem de Avrupalıları yararlandırmak için sistemi daha az baskıcı ve daha az insanlık dışı yapmaktır. Afrikalı liderler; zorla çalıştırma, yüksek vergilendirme, zorunlu tarımsal ürünler, toprak yabancılaşması, hareket kanunu, özel önlemler ve ihaleler, diğerleri arasında ırk ayrımcılığı gibi suistimalleri düzeltilmiş görmeye

⁷⁵⁰ António Ennes, **Moçambique**, Imprensa Nacional, Lisboa, 1947, s. 62.

⁷⁵¹ Bkz. Albino Massimaculo, **Políticas Educativas Para a Educação Básica em Moçambique e a Diversidade Cultural: O Caso de Escolas do Município de Nampula**, Universidade do Minho, Instituto de Educação, 2010.

çalışıyorlardı.⁷⁵² Ayrıca hastanelere, su kaynaklarına ve okullara erişim açısından olumlu gelişmeler görmek istediler. Sömürgeci sisteme karşı öfke kusan herkes; entelektüel, kentsel veya kırsal kesim olsun, egemen insanlar olarak statüleri hakkında ortak bir bilinç yaratmaya çalışıyorlardı. Köleliğin kaldırılmasının hemen ardından, Afrika siyasi milliyetçiliği yeniden canlandırıldı. O zamana kadar geleneksel otorite tarafından yönetilen bu hareket, kölelikten kurtulan insanlar eşitlik hakkında daha genel duyguları ifade etmek için kontrolü ele geçirdiğinde yeni bir ivme kazandı. Paradoksal olarak, sömürgeci sistemden hazırlanan bu yeni liderler, sömürge idari, sınai, mali ve ticari yapıya yerleştirilmiş hareketler yarattılar. Kölelik sonrası sömürge rejimine karşı direniş başarısız oldu ve Afrika kıtasındaki yeni gelişmeler için 2. Dünya Savaşı'na kadar beklemek gerekiyordu.

Batepá katliamı nedeniyle, 1953'te Sao Tome ve Prens'te Portekiz'e karşı uluslararası anlamda öfke kusan bir yaklaşımı vardı. Katliam, esasen adanın kakao ve kahve tarlalarında kabul edilen sömürge sisteminin emek ilişkileri ile tetiklendi. Sao Tome ve Prens'te, serbest kölelerin torunları ile tarlalarda çalışan diğer kolonilerden işçiler arasında ayrımcılık ve hiyerarşi vardı. Yeşil Burun'dan gelenler, tarlalarda çalışmak üzere işe alınan Angoların veya Mozambiklilerin hemen üzerindeydi. Portekiz rejimi, suçlu olduğu kabul edilen yerel valinin istifasına ile yanıt veriyor. 1957'de PIDE (Uluslararası Polis ve Devlet Savunma) tüm Afrika bölgelerinde heyetler açtı. 16 Haziran 1960'ta Mueda'da (Mozambik), polis ve ordu, Makonde kabilesi göstericilerine ateş ederek 16 kişiyi öldürdü.⁷⁵³

Angola'da, Ocak 1961'de yüzlerce insan öldü ve Gine Bisau'daki Pidjiguiti'de 1960'da yaklaşık 50 kişilik grev yapan bir grup öldürüldü. Yaklaşan silahlı mücadelelerin öne çıkanları arasında Angola'da Agostinho Neto ve Mário de Andrade, Mozambik'te Marcelino dos Santos, Gine Bisau'da Amílcar Cabral bulunmaktaydı ve hepsi de metropolde siyasi çıraklıklarını yaptı. Metropolis'teki kolaylığı, antifaşistlerin rejime karşı açıkça eleştiremeyecekleri nefretten kaynaklanıyordu. Kolonilerin bağımsızlığı ideologlarına destek verdiler. 1960'larda, İngiltere ve Fransa Afrika topraklarını terk etti. Aksine, Portekiz üç alanda savaşıma devam etmekte ısrarcıydı: Angola, Gine-Bisau ve Mozambik. Portekizli Afrika kolonileri Kurtuluş Savaşı'na 4 Şubat 1961'de Angola'da, 23 Ocak 1963'te Gine-Bisau'da ve 25 Eylül 1964'te Mozambik'te başlamıştır. Portekiz, 1962'de, genel

⁷⁵² Macqueen, A Descolonização, s. 37.

⁷⁵³ AHM-14, "Yussuf Adam ve Hilário Alumassee Dyuti - O Massacre Mueda - Falam Testemunhas" Boletim do Arquivo Histórico Moçambique, 14 Ekim 1993, ss. 117-128.

bütçenin yüzde 28,7'sini harcayan ve 14 yıl boyunca üç cepheyi destekleyen güçlü bir ordu yaratarak kurtuluş hareketlerine cevap vermiştir.⁷⁵⁴

*"1961 yılında Mozambik'in bağımsızlığını hedef alan milliyetçi bir hareket başladı. 1962'de dağınık gruplar, Mozambik Marksist Leninist Kurtuluş Cephesi (FRELIMO) veya Mozambik Hürriyet Cephesi adı altında birleştiler. Gerillalar, 25 Eylül 1964'te Tanzanya sınırından Mozambik'e girip Portekiz askerî tesislerine saldırınca, isyan hareketi başlamış oldu. Uzun süre devam eden mücadele sonrasında 1974 başlarında Portekiz'deki yeni ihtilal hükümeti, Afrika'daki sömürgelerine bağımsızlık verme niyetini açıkladı. Böylece 25 Haziran 1975'te, 470 yıl devam eden sömürge idaresi ve 10 yıllık gerilla savaşı sona erdi."*⁷⁵⁵

Ancak silahlı mücadelenin başladığına dair bu resmi açıklamadan önce, MANU'dan gelen sabırsız militanlar, özgürlük beklemekten bıkmış, 1964 Ağustos'unda bir papazı öldürdükleri bir bölgeye saldırarak savaşımaya başlamışlardı.⁷⁵⁶ Kurtuluş hareketlerinin en zayıf noktası, yabancıların yardım ve barınağına bağımlılığıydı, ancak benzer siyasi ve ekonomik programlarla bir dereceye kadar ideolojik uyum içinde bulundular. Ulusal bağımsızlık arayışı pragmatik Marksizm ve Afrika gerçeklerine uyarlanmış sosyalizme dayanıyordu. Kurtuluş mücadelesi aynı anda üç coğrafi alanda başlasa da, oyuncular arasında koordinasyon yoktu. Savaşlar yerel şartlardan kaynaklandı.⁷⁵⁷

Portekiz, durumu müzakere yoluyla çözme yeteneği üzerine bahis yapmak yerine, güç kullanımına başvurabileceğini belirtti. Yurtdışı denizin savaşları, Salazar'ın iç eleştirmeninin sessizliğine katkıda bulunma konumunu güçlendirdi. Ne de olsa, iç bölünmeler rejimde gizli kaldı. Angola isyanı Portekiz'i 1962'de tüm zorunlu çalışma biçimlerini resmen kaldırmaya zorladı.⁷⁵⁸ İki yıl önce, pratikte geçerli olmasa da asgari ücret düzeni kuruldu. Daha sonra, tüm sömürgeciler (Angolalılar, Mozambikliler, Yeşil Burun Adalarılar, Sao Tome ve Prensler ve Doğu Timorlular) uygar ve medeniyetsiz arasındaki ayrımı ortadan kaldırarak Portekiz vatandaşı olarak ilan edildi. 1970'lerde, sömürgelere daha fazla özerklik kazandırmaya çalışan, hatta Angola ve Mozambik'e devletler olarak atıfta bulunan başka reformlar da vardı. 1951'den bu yana, kolonilere Birleşmiş Milletler'in Portekiz iç politikasına müdahale etmesini engellemek için denizaşırı iller adı verildi. Portekiz vatandaşlığının verilmesi, artan sosyal eşitsizliği ortadan kaldırmayı amaçlıyordu. Bu bakımdan, inanılıyordu: *"Afrika'da yaşayan (ve dünyadaki milyonlarca diğer Portekizliler) 12*

⁷⁵⁴ Ferreira, O Fim de uma Era, s. 44.

⁷⁵⁵ Altındış, İhlal Karneleri, s. 192.

⁷⁵⁶ João M. Cabrita, **Mozambique - The Tortuous Road to Democracy**, Palgrave (St. Martin's Press), New York, 2000, s. 29.

⁷⁵⁷ Macqueen, A Descolonização, s. 46.

⁷⁵⁸ Mondlane, Lutar, s. 69.

*milyon Portekizliler Portekizcede konuşup yazarken, fikir alışverişinde bulunduğu, Portekizcede düşünür, hissederken ve dua ettiğinde, Portekiz topluluğu otomatik olarak kendisini sağlamlaştacak ve kendiliğinden dayanışma bir kıvılcım gibi ortaya çıkacaktır.*⁷⁵⁹

Eylül 1961'de, Yerli Tüzüğü iptal edilip herkese Portekiz vatandaşlığı verildi. Ertesi yıl, sömürgelerdeki emeğe ilişkin yasal hükümler gözden geçirildi ve toprağın yabancılaşmasını önlemek ve zorunlu ürünlere son vermek için değişiklikler getirildi. Bu, Angola'da olanların bir sonucu olarak büyüyen uluslararası eleştirilere karşı rejime koruma sağlayan Sömürgeler için Devlet Sekreteri Adriano Moreira'nın politikasının bir parçası olarak yapıldı. Uluslararası toplumun Portekiz aleyhindeki eleştirilerini zayıflatmak için, emperyal iktidar somut olumlu sonuçlarla gösterildi.

1966'da Lizbon, Güney Afrika ile toplam harcamaların% 20'sini sağlayacak anlaşmalar yoluyla büyük bir hidroelektrik projesi olan Cahora Bassa'nın yapımı için planlar yaptı. Cahora Bassa, görkemli bir çalışma, dengenin somut faydaların artması olarak dengeyi koruyacak ve en önemli batı güçlerini, uluslararası şirketler birliği ZAMCO -Zambeze Hidroelektrik Konsorsiyumu Ltd.- ile bir ekonomik çıkarlar şirketi oluşturarak Portekiz Afrika'sındaki ortak bir taahhülle birleştirecektir. Fransa, Batı Almanya, İtalya ve İsveç'ten şirketlerin katılımı ile Güney Afrika Anglo-Amerikan Şirketi tarafından düzenlenen bir konsorsiyumdu.⁷⁶⁰

Bu baraj 1000 milyon metrekaarelik bir alanı kapsayacak ve yaklaşık 130 milyon liralık bir yatırımla 17 milyon kwh elektrik üretecek. Cahora Bassa barajının inşaat planı, açık kapı politika çerçevesinde, Mozambik'in gelişimi için Portekiz'in en önemli planlarından biridir.⁷⁶¹ 1961'de Savunma Bakanı Júlio Botelho Moniz, rejimdeki sivil ve askeri unsurlar arasındaki ilişkinin belirsizliği nedeniyle Salazar'ı çıkarmak için anlaşma yaptı. Salazar, komplocuları diğer ofislere transfer ederek bu fırtınaya direndi. Mozambik'te FRELIMO, derin bölünmelerle silahlı mücadelesine başladı, ancak olağanüstü bir askeri ve ideolojik ittifakla sona erecekti. İlk başkan Eduardo Mondlane, karısının milliyeti de dâhil olmak üzere ABD ile güçlü bağları nedeniyle yaratılıştaki hareketi pekiştiremedi. FRELIMO'nun kurucularıyla karşılaştırıldığında yüksek akademik eğitim seviyesi, onlarla ortak olarak çalışmasını imkânsız kılan bir başka faktördü.

FRELIMO'nun ilk yıllardaki birlik eksikliği, FRELIMO'nun eski bir üyesi olan Paulo Gumane liderliğindeki Mozambik Devrim Komitesi (COREMO) başta olmak

⁷⁵⁹ Ferreira, O Fim de uma Era, s. 148.

⁷⁶⁰ Macqueen, A Descolonização, s. 582.

⁷⁶¹ Mondlane, Lutar, ss. 101-103.

üzere birçok hareketin yaratılmasıyla sona erdi.⁷⁶² COREMO, 1965-1974 yılları arasında Tete alanlarında gerilla faaliyetlerine başladı. FRELIMO'da bazıları savaşın, Portekizlilere düşman olan ve ayrıca harekete daha fazla asker tedarik eden Makonde kabilelerine odaklanması gerektiğini savunmuştur. Fakat sorun şu ki, makondeler hareketin liderleri olma ihtimaline sahip değildi çünkü kabilecilik anlayışları sebepleriyle dışlandılar. Makonde kabilesinden Lazaro Kavandame, 1968'de yapılan İkinci Kongre arifesinde bunu çok eleştirdi. FRELIMO büyük ölçüde dış destek sağlandı. Bilhassa silahlar ve diğer askeri teçhizat Doğu Avrupa'dan, komünist Çin'den ve Sosyalist Rusya'dan, mali yardım ise Afrika Birliği Teşkilatından gelmiş. Gerillalar 25 Eylül 1964'te Tanzanya sınırından Mozambik'e girip Portekiz askeri tesislerine saldırınca isyan hareketi başlamış oldu.

Bu hareketin iki ana amacı vardı: arazi ve insanları özgürleştirmek ve Bağımsız Mozambik'i modernize etmek. Portekiz sömürge rejimi, milliyetçileri bölmenin bir yolu olarak, kukla partileri kurmayı seçip bu taktiğin hiçbir etkisi olmadığı görülüyorsa, muhalefet liderlerinin suikastı ile başladı. Eduardo Mondlane, 3 Şubat 1969'da Tanzanya'daki bir bombalı saldırıda öldürüldü. Mondlane'in ölümü Cepheye bir darbe oldu, aynı zamanda bir dönüm noktası oldu. Mondlane'nin yerini Rus destekli Komuta Sahasında, Samora Machel almıştır. Amerikan desteği ölmüştü ve Rusya'nın favorilerini iktidarda görmek için ona basması zamanı gelmişti. Mondlane, 3 Şubat 1969'da öldürüldüğünde, halef, burjuva tarzı bir hadisci papaz olan Uria Simango olmalıdır.⁷⁶³ Ancak liderliğin sürekliliği bir üçlü otorite şeklini aldı: Simango, Marcelino dos Santos ve Samora Machel. 1966'dan beri askeri komutan ve Marksist olduğunu ilan eden ikincisi, sonunda Simango'nun kovulmasından sonra FRELIMO'nun liderliğini üstlenecekti. Simango, meydana gelen ancak Portekizli askerlerin işi olduğu sanılan iç cinayetleri açığa vurduktan sonra hareketten atıldı.⁷⁶⁴

5.2.1.1. Rejim ve Ordulu Kuvvetler

1961'de Savunma Bakanı Botelho Moniz'in isyanı, askeri hiyerarşinin yaklaşmakta olan çatışmasına pazarlık yolunu bulma girişimi oldu. Moniz kovulduğunda, askeri işler savaş yanlısı yetkililere devredildi ve ordu siyasi rejime daha bağımlı hale geldi. Rejimdeki görüş farklılıkları askeri strateji problemleriyle sınırlı gözüküyordu. Bununla birlikte, Afrika'daki savaş sorunu, siyasi rejim ve Silahlı

⁷⁶² PT/TT/PIDE/D-C/001/4126-1- PIDE/DGS, **2ª Divisão Informação**, CI (2) 4126.

⁷⁶³ PT/TT/AMC/12-752/00060. 3, Marcello Caetano, cx, 31, **Correspondência/JARDIM**, Anexo 3.

⁷⁶⁴ Bkz. Barnabé Lucas Ncomo, **Uria Simango - Um Homem, Uma Causa**, Edições Novafrica, Maputo, 2004.

Kuvvetler arasındaki ilişkilerin merkezine döndü ve Salazar'dan sonra Marcelo Caetano, 1968 Eylül'ünde hükümete girdi. Marcelo, savunma ile ilgili klasörlerde çok az değişiklik yaptı ve 1969'da Ulusal Meclis'teki seçim kampanyası, sömürge davası hakkında kamuoyunda tartışmalara yol açtı. Angola'dan General Costa Gomez, silahlı kuvvetlerin katılımıyla barışın sağlanabileceğini düşünmedi. Gomes "Angola'da barışın ancak silahlı kuvvetler tarafından sağlanabileceğine inanan birçok insan olduğunu düşündüğümde küçük bir pişmanlık duyuyorum." demişti. "Bu bize tehlikeli ve yanlış bir inanç ve biraz üzüntü getirdi".⁷⁶⁵ Portekiz'in Mozambik'teki askeri operasyonunun başarısızlığı üzerine Gomes, "Operasyon sonucu 102 askerimiz öldürüldü ve düşmanın sadece iki zayiatı vardı." dedi.⁷⁶⁶

Gine'den 28 Mayıs 1972'de Spínola, Marcelo Caetano'ya askeri meseleyi çözmek için siyasi yöntemleri savunma fikrini verdi, çünkü savaş askeri alanda kazanılmayacaktı. Askerlik, hükümetten bağımsız olarak araştırılmış ve sonuçlandırılmıştır: "Uluslararası halkın yurtdışındaki sorunumuza karşı düşmanlığı, mevcut askeri potansiyelin, askere yıkıcı bir savaşın ilk aşamalarında etkili eylem fırsatı sağladığını gösteriyor. Böyle bir çatışmanın son aşamalarında, özellikle düşmanın yeterli miktarda modern teçhizata sahip olması durumunda, yeteneklerimiz çok sınırlı olacaktır."⁷⁶⁷

Askeri çalışmalar on iki devletin davranışlarını ele aldı: İspanya, Fransa, Federal Almanya Cumhuriyeti, Vatikan, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, Brezilya, Güney Afrika Cumhuriyeti, Rodezya, Zaire, Malavi ve Zambiya.⁷⁶⁸ Savaş geliştikçe, dış dünya çatışmayı daha da birleşik olarak algılamaya başladı: her iki taraftaki arkadaşlar ve düşmanlar açıkça Afrika'nın Portekiz sorunuyla karşı karşıya kaldılar. Portekiz'in batı müttefikleri ile ilişkileri kararsız ve rahatsız edici idi. Ancak Lizbon'un sömürge politikalarına karşı çıkmadılar, çünkü Portekiz İkinci Dünya Savaşı sırasında Eksen güçlerine derinden bağlı değildi ve Batı müttefikleri için Azor'larda ustaca askeri bir üs kurma avantajına sahipti. NATO 1949'da kurulduğunda Portekiz iyi karşılandı. 1950'lerde, Batı ittifakındaki Soğuk Savaş baskıları, Portekizli eleştirmenlerin Lizbon'daki Afrika politikalarına yönelik eleştirilerini sarstı. Tabii ki, 1961'deki yukarıda belirtilen Angola isyanı diplomatik huzuru bozdu çünkü Portekiz'in Afrika'dan çekilmesi diğer ülkeler için kaçınılmazdı, ancak Ebedi İmparatorluğun Salazarist söylemi gittikçe daha da ileri geliyordu.

⁷⁶⁵ José Mattoso, **História de Portugal: Portugal em Transe**, Estampa, Lisboa, 1994, s. 20.

⁷⁶⁶ Maria Manuela Cruzeiro, **Costa Gomes, O Último Marechal, 3ª ed**, Editorial Notícias, Lisboa, 1998, s. 403.

⁷⁶⁷ Ferreira, *O Fim de uma Era*, ss. 293-295.

⁷⁶⁸ Macqueen, *A Descolonização*, s. 76.

1963'te Portekiz'e düşman olan ABD Başkanı John Fitzgerald Kennedy'nin ölümü, Portekiz'in 1950'lerden bu yana Başkan Dwight David "Ike" Eisenhower tarafından verdiği tedavinin sürekliliğini sağlamıştı. Kennedy döneminde CIA, Salazar'ı hayal kırıklığına uğratan bir tutum olan Horden Roberto (Angola'da) ve Eduardo Mondlane (Mozambik'te) ile ilişkiler kurdu. Salazar'a göre: "Amerika Birleşik Devletleri'nin şu anki hükümeti, delilerin iltica ettiği bir durumdur. Amerikan politikası, Sovyetler Birliği'ninkinden daha isyancı bir şekilde emperyalisttir."⁷⁶⁹ Uluslararası olarak kınan ve eleştirilen Salazar, 18 Şubat 1965'te "gururla yalnızız" ifadesiyle kendisini savundu.⁷⁷⁰ Amerikan yönetimi tarafından tasarlanan plan, Mondlane'nin ilk niyetleri ile uyumluydu. Mondlane'ye göre,

*"Amerika Birleşik Devletleri, Portekiz kontrolündeki Afrika halkları için kendi kaderini tayin etme ilkesini kabul etmeye teşvik edecek konumda olmalıdır; hedef tarihleri belirlemek ve 1965 yılına kadar özyönetim ve bağımsızlık yolunda adımlar atmak; ve Portekiz Afrika halkı için ekonomik, eğitimsel ve politik kalkınma politikalarını formüle etmeye ve finanse etmeye ve onları sorumlulukla bağımsızlığa hazırlamaya yardımcı olur."*⁷⁷¹

Fransa Cumhurbaşkanı General de Gaulle, Anglo-Saxon hegemonyası korkusu ile, Fransız silahlarının Portekiz'e satılmasını ve Afrika'da kullanılmasını yasakladı. Amerikalılarla yaşanan kargaşanın ardından Salazar, güçlü diplomatik silahını kullandı: Azor Adaları'ndaki Lajes hava üssünde kısa vadeli anlaşmalarla yenileme tesisleri kurdu. Kennedy'in halefi Lyndon Baines Johnson, Kennedy ile birlikte aynı ilgiyi göstermedi ve Lizbon'un en büyük endişeleri yatıştı. Dekolonizasyon ve Azorlar ikilemi, aşamalı bir Portekizli dekolonizasyon projesi ile çözülecekti. Johnson'un planı, Lizbon ve Kurtuluş Hareketi'ni uluslararası denetimli bir referandumla (1965'ten başlayarak 8 ila 10 yıl arasında) kendi belirleme zaman çizelgesi üzerinde anlaşmaya davet etti.⁷⁷²

Washington, Kurtuluş hareketlerinin anlaşmalara saygı göstermemesi durumunda Portekiz'e silah sunarak geçiş dönemini izleyecekti. Her şeyden önce ABD, Afrika'daki Portekiz topraklarının kalkınması için dış yardım toplamaya çalışacaktı. 1966 Mart'ında, Portekiz, ABD'nin böylesine uzun bir zaman dilimini sürdürme kabiliyetine duyulan güvensizlikten dolayı planı resmen reddetti ve geçiş dönemi boyunca sürecin Afrika topraklarında kendilerinin kontrolden çıkabileceğinden korkuyordu. Tüm kusurları olan bir plandı, aynı zamanda Lizbon

⁷⁶⁹ Emídio Fernando, **Jonas Savimbi - No Lado Errado da História**, Dom Quixote, Lisboa, 2012, s. 233.

⁷⁷⁰ Luís Reis Torgal, "Crise" e "Crises" no Discurso de Salazar, **Imprensa da Universidade de Coimbra**, Estudos do Século XX, Nr. 10, ss. 399-419, s. 416.

⁷⁷¹ Cabrita, Mozambique, s. 6.

⁷⁷² Macqueen, A Descolonização, s. 77.

rejiminin Afrika'dan ve müzakerelerle savaştan kurtulması için son ciddi fırsattı. Caetano ile Richard Nixon, savaşın sonunu anlayabiliyordu. Yeni ABD rejimi, Güney Afrika'daki beyaz rejimlerin uzun süre devam edeceğini ve bölgenin artan öneminin Lizbon'la dostane ilişkiler gerektirdiğini gördü. Angola ve Mozambik limanlarına erişim sayesinde, ABD gemileri aynı anda Atlantik ve Hint okyanuslarında ABD'nin çıkarlarını savunabilir. Bundan böyle ABD, silahların, uçakların ve mühimmatın temin edilmesiyle, ABD'deki kışlada karşı isyan tekniklerinde uzmanlaşmaya yetecek 1900 Portekizli askeri personelin yetkilendirilmesiyle savaş güçlenmesine katkıda bulundu.⁷⁷³

Portekiz üzerindeki batı baskısı, İsveç ve diğer İskandinav ülkeleri gibi daha az güç kullanan ülkeler tarafından sürdürüldü. Fransa, İngiltere ve Almanya ayrıca Portekiz'e silah ve uçak tedarikçileriydi. Diğer taraftan, Bona, Portekiz'in güneyindeki Beja hava üssünü kullanmaya yetkiliydi. BM Genel Kurulunun feshi, Portekiz tarafından defalarca görmezden gelindi; çünkü, Almanya dışında, toplu veya bireysel olarak, vücudun Lizbon aleyhinde önemli önlemler alma girişiminde bulunma girişimlerini engelleyen arkadaşlarının korunmasına güvenebilirdi.

5.2.1.2. Soğuk Savaş'ın Konjonktürü

Kurtuluş hareketleri, Batı'nın sessizliği karşısında, Afrika gerçekliğine uygun başka seçenekler benimsemek zorunda kaldı. Düşmanı Portekiz, askeri olarak Nato tarafından beslenip Batı tarafından diplomatik olarak korunuyordu. İki kutuplu bir dünyada yardım için nereye giderler? Tabii ki SSCB'ye.⁷⁷⁴ Salazar'ın halefi olan Caetano bir reformist olarak kabul edildi, ancak 1958'de Salazar'ın kendisinin seçtiği Cumhuriyet başkanı Américo Thomaz gibi Afrika'daki savaş lehine kilit generallerin işgali nedeniyle hareketsiz kaldı. Bilinen PIDE Güvenlik Genel Müdürlüğü (DGS) olarak değiştirildi ve Nisan 1969'da Salazar'ın asla ayak basmadığı üç bölgeye taşındı. Caetano, Lourenco Marques'ta ilerici özerklik sözünü verdi: tatbikatı Lizbon otoritesine sunulacak olan belirli bürokratik ve yasal sorumlulukların sömürge yönetimlerine atfetme.

Krizden kurtulmanın bir yolu olarak, Spinola'yı koloniler hakkında bir rapor yazmak üzere atadı. "Ulusun Siyasi Yapısı Üzerine Bazı Fikirler" adlı raporda Spínola, federal olarak örgütlenmiş bir Luzo-Afro-Brezilya topluluğunun kavramını

⁷⁷³ Macqueen, A Descolonização, s. 79.

⁷⁷⁴ WCA - "Stasi Report on Meetings with the KGB, 30 November-1 December 1964, " December 02, 1964, History and Public Policy Program Digital Archive, Office of the Federal Commissioner for the Stasi Records (BStU), MfS, SdM 576, p, 1-30, Translated from German for CWIHP by Bernd Schaefer, <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/115713> (05 Mart 2019 tarihinde erişilmiştir).

giderek daha derin bir siyasi ve askeri çıkmazdan çıkmanın bir yolu olarak savunuyor. Çokkültürlülüğün Mozambik için iyi olacağını söyleyen birkaç kadından biri olan Joana Simeao, bu ilerici özerklik vizyonunu paylaştı. Ona göre, bu, sosyal patlamayı önleyip böylece ekonominin olumsuz sonuçlarından kaçınılabildi. Caetano, Spínola'ya, Leopold Senghor ile Gine'deki savaşın sonunda yaptığı görüşmelerle yanıt vererek şöyle diyor:

“Küresel Denizaşırı Savunma için, daha fazla müzakere yolunu açabilecek teröristlerle, müzakere edilen bir anlaşma yerine Gine'yi onurlu bir askeri mağlubiyet için terk etmek tercih edilir. Ordular savaşmak için eğitilir ve kazanmak için savaşmak zorundadırlar, fakat sonsuza dek kazanmak zorunda değildirler. Portekiz ordusu, Gine'de kendi aracıyla savaştıktan sonra yenilirse bu yenilgi bizi, denizaşırı ülkelerinin kalanını savunmaya devam etmenin hukuki ve politik olasılıklarını sağlamlaştıracak. Ve hükümetin görevi tüm deniz aşırı bölgeleri savunma görevidir.”⁷⁷⁵

Eylül 1970'te General Francisco da Costa Gomes Genelkurmay Başkanlığına atandı, ancak 1961'deki Botelho Moniz'le yapılan başarısız darbenin komplocularından biriydi. "Portekiz ve Gelecek" kitabı çıktığında durum değişti. Spínola'nın çalışmaları, ölmekte olan bir imparatorluktan bahseden, hayatta kalmak için temel ve yeniden yapılanma reformlarına ihtiyaç duyan, kısır diyaloga alternatif oldu. Caetano tarafından savunulan bütünleşme, Hükümetin Afrika'da bölgeselleşmesi olmadığı sürece kaybedilmiş bir nedendi. General Spínola'ya göre, yerliler Savunma, Maliye ve Dış İlişkiler dışındaki tüm yetkilere sahip olabilir. Portekiz sömürge İmparatorluğu'nun çöküşünü engellemek için açılması mümkün olan son kapı "Portekiz ve Gelecek" idi.⁷⁷⁶

1973 yılında Porto'da Denizaşırı Savaşçılar Kongresi düzenlendi. Kısa bir süre sonra, Spínola ve Costa Gomes, her ikisi de Hükümete yemin etmeyi ve sadakat etmeyi reddetmelerinin bir sonucu olarak görevlerinden alındı. Genç subayların ve kaptanların artması, rejimin devrilmesi için açılan kapılardır. Bu devrilme 25 Nisan 1974'te gerçekleşti. Son komplo üç yüz memurdan oluşuyordu. Olaylar olağanüstüydü. Spínola, cumhurbaşkanı olarak yatırım yaptı ve konuşmasını 26 Temmuz 7/74 tarihli ve sömürgeci özerkliğin yoluna karar veren yasanın ilan edildiğini söyledi. Derken halk tarafından karşılandı: “Yasayı onayladığım için beni eleştirenlere, konjonktürel bir ölüm olarak kabul etmenin yanı sıra, bunun farkında olduğuma da cevap vereceğim.”⁷⁷⁷ Ancak sömürgecilik yolunun ilk adımları Dışişleri Bakanı olarak adlandırılan Mário Soares'e aitti. BM, Portekiz'e denizaşırı

⁷⁷⁵ Macqueen, A Descolonização, ss. 97-98.

⁷⁷⁶ Bkz. António de Spínola, **Portugal e o Futuro**, Ática/Livraria Bertrand, Lisboa, 1974.

⁷⁷⁷ Mattoso, História, s. 55.

bölgelerinin bağımsızlığı sorununa hükmetmesini ve darbeden kaynaklanan hükümeti meşrulaştırmaya çağırıyor, bu tür tavsiyelere uymak gerekiyordu. 18 Temmuz 1974'te İkinci Geçici Hükümetin kurulması, Portekiz denizaşırı meselesinde bir başka resmi anlayışın başlangıcına işaret ediyor. Silahlı Kuvvetlerin Hareketi (MFA), dekolonizasyonun arıtılması ve ilerlemesine yansımaları ile daha fazla üst düzey sorumluluk üstlenir. Başbakan Vasco Gonçalves adil bir dekolonizasyon süreci ilan etti. Gerçekleştirilecek olan sömürgeleştirme türü, 1974 yazında Portekiz siyasi sahnesine hâkim oldu. 1974'te Portekiz dış politikası, sömürgeleştirmeye ilgilidir.

5.2.1.3. Sömürge Kolonilerden Çekilme

Gine-Bisau'nun dekolonizasyonu en zor politik müzakere idi, çünkü PAIGC - Gine ve Yeşil Burun Adaları Bağımsızlığı için Afrika Partisi- tek taraflı olarak 24 Eylül 1973'te BM üyesi 82 ülke tarafından tanınan Gine-Bisau'nun bağımsızlığını ilan etti. Ek olarak, bağımsız Yeşil Burun Adalarılar takımadalarını görmek istedi. 1 Temmuz 1974'teki toplantıda, PAIGC'nin Gine-Bisau halkının temsilcisi olarak meşruiyeti tanındı. 26 Ağustos 1974'te imzalanan ve 29 Mayıs'ta Cumhurbaşkanı Spínola tarafından onaylanan Cezayir Anlaşması, iki gerçeği kabul etti: Gine-Bisau Cumhuriyeti ve Gine'de netleştirilmiş olan ateşkes.⁷⁷⁸

Yeşil Burun Adaları'nın sömürgeleşmesi, 26 Ağustos'taki PAIGC'yle yapılan anlaşmayla kolaylaştırıldı. Ancak PAIGC, Gine ve Yeşil Burun Adaları'nın gerektirdiği birleşme, PAIGC, BM'nin tarafından Yeşil Burun Adaları'nın tek temsilcisi olarak kabul edilse bile doğrulanmadı. Yeşil Burun Adaları'nın bağımsızlığı, yayımlanmış bir anlaşmadan Portekiz'in gönüllü bir eylemiydi, ancak 19 Aralık 1974'te resmi bir belge olmasına rağmen, Kurucu Meclis'in seçilmesine, bölgenin siyasi geleceği hakkında karar verilmesine olanak sağladı.

1960'da sömürgeciliğin acımasız olduğu Sao Tome ve Prens'te, Yeşil Burun Adaları'nın bağımsızlığı bir paradigma idi. 12 Ekim 1974'te bir toplantı yapıldı ve Portekiz Silahlı Kuvvetleri MLSTP'yi sürecin geçerli bir konuşmacısı olarak kabul etti. 12 Temmuz 1975'te MLSTP -Sao Tome ve Prens Kurtuluş Hareketi-, Sao Tome ve Prens Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan etti. Mozambik'te Portekiz'in davranışlarıyla ilgili şüpheler, Zambiya ve Tanzanya hükümetlerinin 1974 yazında Mozambik'in yakın gelecekteki bağımsızlık olanaklarını daha net değerlendirmelerini

---

⁷⁷⁸ Mattoso, História, s. 61.

sağlamaya yönelik ayrılıkçı Jorge Jardim'i aramaya itmiştir.⁷⁷⁹ 22 Temmuz 1974'te FRELIMO, Mozambik halkının meşru temsilcisi olarak kabul edildi ve insanların bağımsızlık hakkı kabul edildi. Bu toplantı Nampula'da yapıldı. 7 Eylül'de Lusaka'da (Zambiya) bir anlaşma yapıldı ve Geçici Hükümet kuruldu.

Angola'da, dekolonizasyon süreci, en iç ve dış sonuçları olan süreçti. En karmaşık olanıydı; çünkü bağımsızlık hareketlerinin anlaşılması, dayandıkları etnik gerçekler ve siyasi rekabetler tarafından kolaylaştırılmadı: FNLA -Angola Ulusal Kurtuluş Cephesi-, UNITA -Angola'nın Toplam Bağımsızlığı Ulusal Birliği- ve MPLA, rakip silahlı hareketlerdi. Portekizlilerin torunları da çok fazlaydı ve ifadeleri vardı. 16 Ekim 1974'te MPLA yerel bir siyasi manevra gerçekleştirdi, ancak Angola'nın gelecekteki hâkimiyetini için büyük stratejik öneme sahip: militanları Luanda Belediyesi'nin binasını işgal etti. Belediye Luanda'nın fethi ve halk iktidarının örgütlenmesi, MPLA'ya diğer hareketler karşısında artan bir üstünlük sağlayacak ve Luanda'nın stratejik limanına hükmetmesine izin verecek ve onu iktidara getirecek çok sayıda askeri dış yardım alacaktır.⁷⁸⁰

Alvor'un 15 Ocak 1975'te imzalanan Portekiz Devleti ile MPLA, FNLA ve UNITA arasındaki anlaşması, üç Angola hareketinin temsilcileri tarafından Mombasa'da (Tanzanya) on gün önce yapılan taahhütlere dayanıyordu. Bağımsızlık tarihi, o yılın 11 Kasım'ında belirlendi. Angola çatışmasının yıl ortasında uluslararası boyut kazanması Portekiz'i Angola'nın bağımsızlığına geçiş sürecinden çıkardı. Güney Afrika güçleri, geniş toprakları geri kazanmış olan UNITA'yı desteklemek için Angola'ya geliyor. Küba ve Sovyet güçleri, bağımsızlık arifesinde, askeri nedenlerden daha çok siyasal nedenlerle ayakta kalan MPLA'nın tarafındalardı. Hindistan (Goa), Timor ve Makao bölgeleriyle ilgili olarak, 25 Nisan hareketinden kaynaklanan genel dekolonizasyon sürecinde atıptı. Analiz edilmesi en zor durum Doğu Timor'dur, çünkü 1975 yazında bu adada olan şey belirsizdir. O zamanlar, Portekiz devleti, Timor-Leste'nin bu ülkenin birlikleri tarafından işgalinden sonra Endonezya ile diplomatik ilişkilerini kesintiye uğratmış ve böylece bu bölgenin kendini belirleme sürecini tamamlamamıştı.⁷⁸¹

Hindistan sorunuyla ilgili olarak, 18 Aralık 1961'den bu yana Portekiz, Portekiz Devletinin Hindistan Birliği birlikleri tarafından işgalinden dolayı Goa, Daman ve Diu toprakları üzerinde egemenlik yapmamıştır. Ordu ve Salazar, birbirlerini güçlü komşusu Hint Birliği'nin gücüne teslim olan Portekiz'den başka bir

⁷⁷⁹ Mattoso, História, s. 64.

⁷⁸⁰ Mattoso, História, s. 73.

⁷⁸¹ Mattoso, História, s. 79.

çözüm bulmakla suçladı. 1/76 sayılı Kanun ile onaylanan Makao Organik Statüsü, bölgeye idari, ekonomik, mali ve yasal özerklikten yararlanan, ancak ulusal topraklardan yararlanmayan, kamu hukuku ile yönetilen bir tüzel kişinin niteliklerine atfedilmektedir. Çin her zaman ayrılmaz bir parçası olduğunu düşündü ve 1979'da Makao'nun geleceği belirsizdi. Bölge, 20 Aralık 1999'a kadar resmen Çin'e teslim edilmeyecek ve Portekiz yönetimi bu tarihe kadar etkinliğini sürdürdü.

5.3. MOZAMBİK'TE KURTULUŞ HAREKETLERİ

1956'dan sonra, pek çok milliyetçi hareket, Mozambik'in bağımsızlığı için savaşmak için ortaya çıkmış, ancak kendilerini dernek kurarak gizlemişlerdir.⁷⁸² Bu tür hareketler Güney Afrika, Brezilya, Tanganyika (Tanzanya), Güney Rodezya (Zimbabve), Kenya, Nyasaland (Malavi) ve hatta Mozambik'te ortaya çıktı. Önce 2 Şubat'ta, daha sonra 24/5 Mayıs 1962'de, bu siyasi hareketlerinden sadece iki üyesi birleşme girişimine girecekti. Afrika Ulusal Mozambik Birliği'nden (MANU) Mathew Michinji Mmole ve Mozambik Ulusal Demokratik Birliği'nden (UDENAMO) Adelino Chitifo Gwambe tarafından yönetiliyorlardı.

Birleşme, 29 Mayıs 1962'de Akra (Ghana) yakınlarındaki Winneba'da toplanan Tüm Afrika Özgürlük Savaşçıları Konferansı'nın oturum aralarında duyuruldu. (Ek 7'e bakınız: MANU'nun UDENAMO ile Birleşme Bildirimi). 25 Haziran 1962'de bu birlik daha sonra 1960 yılında oluşturulan gizli bir örgütün adını alarak ortak bir cephe oluşturmak için Darüsselam'da resmileştirildi.⁷⁸³ Bu örgüt, Mozambik'in siyahlarının birleşme merkezine rakip oldu ve Mozambik Kurtuluş Cephesi (FRELIMO) olarak biliniyordu. (Ek 6'e bakınız: FRELIMO'nun 1962'den önce var olduğuna dair vasiyetname).⁷⁸⁴ Yeni hareketin başkanı olarak, 24-25 Haziran 1962'de arasında yapılan ilk seçimlerde, Mozambik'ten bir Birleşmiş Milletler yetkilisi olan Eduardo Chivambo Mondlane seçildi.⁷⁸⁵ FRELIMO hakkında Cabrita açıklar:

"FRELIMO'nun kuruluşu, 29 Mayıs 1962'de Akra'da Mozambik Ulusal Demokratik Birliği (Udenamo) ve Mozambik Afrika Ulusal Birliği (MANU) tarafından ilan edildi. Birkaç aydır sürgün edilen Mozambikalı iki örgüt Tanzanya üssünde birlik görüşmeleri yapıyorlardı. Üçüncü bir örgüt olan Bağımsız Mozambik Demokratic Ulusal Birliği (Unami), FRELIMO'nun Haziran 1962'de Darüsselam'daki resmi çıkışına katılmadan önce katıldı. Sonuçta koloninin bağımsızlık hareketi içindeki bölünmelere katkıda

⁷⁸² PT-TT-SCCIM-A-20-215_m0011.

⁷⁸³ **Frente de Libertação de Moçambique**. Press release: Mozambique political parties fuse. Dar es Salaam, 26 Haziran 1962. s. 1.

⁷⁸⁴ TT/AOS/D-N/1/5/7 - **Arquivo Salazar**, UL-32C, cx, 708, capilha 7.

⁷⁸⁵ CIA - 1962-11-06 **First annual congress of Mozambique Liberation Front**

*bulundu. Kıta meseleleri için farklı gündemleri olan Afrika hükümetlerinin müdahalesi evlilikte belirleyici bir etken olmuştur.*⁷⁸⁶

Bağımsızlıktan bu yana ülkeyi yöneten bu cepheye özgürlük savaşçıları katıldı. 20 Haziran 1920'de doğan Mondlane, Syracuse Üniversitesi'nde profesör olarak çalıştığı ABD'de Sosyoloji derecesi aldı. Nisan 1963'te, başkanın 1961'den beri Tanganyika'da sürgün edilen bir başka grup, FRELIMO'ya katılmayı kabul etti ancak kimliğini partiden koparmadı.⁷⁸⁷ Eski bir Sağlık görevlisi olan Ulusal Bağımsız Mozambik Birliği'den (UNAMI) Baltazar Chagonga'ydı. Mondlane, Chagonga'nın birleşen yeniden UDENAMO ile UNAMI arasında bir anlaşmadan kaçınması muhtemel basit bir ortaklık olacağını kabul etti. Bu, ilk Genel Sekreteri David Mabunda'nın istifası üzerine 4 Ekim 1962'den beri FRELIMO'daki gergin ilişkileri daha da karmaşıktırabilirdi.

Eduardo Mondlane'ye göre, bu partinin katılımı yararlı olacaktır, çünkü başkanın olan Baltazar Chagonga, gelecekteki Malavi'nin lideri Hastings Kamuzu Banda'nın kişisel arkadaşıydı.⁷⁸⁸ Özellikle, Kamuzu Banda, Chagonga tarafından, FRELIMO'dan Tanganyika'dan Mozambik'e silah ve askerin taşınmasını kolaylaştırmak için ikna olacaktı. Bu, Kamuzu Banda'nun gücünü tehdit eden Henry Masauko Blasius Chipembere isyancı grubuyla ilgili olarak FRELIMO'nun tarafsızlığı karşılığında yapılacaktı. Sonuç olarak, FRELIMO resmen açıklandığı gibi üç değil, iki partinin birleşmesinden doğdu. Fakat Chagonga, askeri yoldan bağımsızlığın fethine karşıydı. Üyelerini Cezayir'de askeri eğitim için seçilen bir grup genç erkekten geri çekti.⁷⁸⁹ Farklılıklarına rağmen, bütün milliyetçi hareketlerin bir dizi ortak birleştirici özelliği vardı: (1) sürgünler ve göçmen işçiler tarafından Mozambik dışında kuruldu; (2) katılımcıları arasında bölgesel temelde olduklarını; (3) Afrika siyasi durumundan, yaratıldıkları yerlerde etkilendiler; ve (4) hiçbirisi Mozambik'te güçlü bir destek tabanına sahip değildi.⁷⁹⁰

⁷⁸⁶ Cabrita, Mozambique, s. 5.

⁷⁸⁷ Tanganyika Standard Gazetesi, Cumartesi, 6 Nisan, 1963, s. 3.

⁷⁸⁸ PT-TT-AMC-12-752-00026, **Informação de João Pereira Bastos "Promessas de Banda à UNAMI"**, Marcello Caetano, cx. 31, Correspondência-Jardim, Jorge Pereira, n. ° 26, 1962-07-04.

⁷⁸⁹ PT/TT/SCCIM/A/20/206, **Proposta de Conferência da União Nacional Africana de Moçambique Independente (UNAMI)**, Serviços de Centralização e Coordenação de Informações de Moçambique, n. ° 1409, 1964-11-17 - 1964-12-03.

⁷⁹⁰ Sayaka Funada-Classen, **The origins of war in Mozambique: A History of Unity and Division**, African Minds, Somerset West 7130, 2012, s. 223.

5.3.1. MANU'dan FRELIMO Oluşumuna Kadar

MANU -Mozambik Afrika Ulusal Birliği-, 1956'da Tanzanya'da yaşayan pamuk yetiştiricileri, sisal ve Mozambikli mülteciler birliği olarak kuruldu. 1960 yılında diğer gruplarla katıldı. Önemli grup, Matthew Mmole tarafından yönetilen Darüsselam'ın "Makonde Afrika Birliği (MAA)" idi. Diğer bir grup, Ali Madebe liderliğindeki Zanzibar'ın "Tanganyika Mozambik Makonde Birliği (TMMU)" idi.⁷⁹¹ Üçüncü grup, Samuly Diankali liderliğindeki Tanganyika Mozambik Makonde Mombasa Derneği (TMMA) idi. Koalisyonun son aşaması Ocak 1961'de gerçekleşti. Bu gruplar daha çok Makonde etnik grubundan oluşuyordu.⁷⁹²

1961'de, 1956'da kurulan TMMU, Julius Nyerere'nin (Tanganika Devlet Başkanı) önerisiyle ismini MANU olarak değiştirdi. MANU, Mozambik'teki adaleti sağlamak için barışçıl yollardan bağımsızlık arayışı içinde iken UDENAMO, güç kullanarak bağımsızlık arayışındaydı. Bu arada, Matthew M'mole ve Lawrence Millinga Millinga, Addis Ababa'daki Pan-Afrika Doğu ve Orta Afrika Özgürlüğü Hareketi'ne (PAFMECA) gitti. Bunlar sırasıyla MANU'nun Başkanı ve Genel Sekreteriydi. Adis Ababa'da, "yedi BM komitesi"nden Tanzanya'ya gelip orada yaşayan Afrikalı mültecilerin sorunlarını görüşmelerini istediler. Tanzanya'da, bu BM komitesinin üyeleri; Portekiz, bağımsızlık vermeyi reddederse ne yapacaklarını söylemeleri için MANU ve UDENAMO temsilcilerini davet etti. Gwambe, silahlı rotayı bağımsızlık sağlamak için Portekiz'e baskı yapmanın bir yolu olarak kullanacağını söyledi. M'mole'nin uluslararası kurumlar gibi diğer yollar için baskı yapacaklarını söyledi. 14 Mayıs 1962'de M'mole ve Millinga (MANU tarafından), mevcut 300 göçmen önünde okunan BM'n yedi komite üyesine bir bildiri sunmuşlardır.⁷⁹³ (Bkz. Ek 9: Matthew Mole'nun Silahlı Rotaya Karşı İfadesi).

M'mole, "*Tanganika'nın kendisine saygı göstermesine ve Mozambik'in barış içinde olmasına neden olacak bir vizyona sahip olduğu*"⁷⁹⁴ söyledi. M'mole, Birleşmiş Milletler'in Portekiz'e ve bağımsızlıktan sonra Mozambik'te yaşayan etnik azınlıkların kaderine müdahale etmelerini istediklerini söyledi. Millinga, çok ırklı bir ülke istediği için onları göndermeyeceğini söyledi. Bağımsız bir Mozambik'te M'mole, Portekizin, ülkeyi öğretmenler, hemşireler, çiftçiler olarak ve diğer gelişim alanlarında karşılıklı olarak yararlı bir ortaklık içinde geliştirmeye devam etmesini

⁷⁹¹ Cabrita, Mozambique, s. 8.

⁷⁹² PT-TT-SCCİM-A-20-215_m0010_derivada

⁷⁹³ PT-TT-SCCİM-A-16-3-3, n. ° 986.

⁷⁹⁴ Bkz. Joel das Neves Tembe, "Uhuru na Kazi: Recapturing MANU Nationalism Through the Archive", *Kronos* vol.39 n.1 Cape Town, Ocak 2013, ss. 257-279.

istedi. Yedi komitesinin Tanzania'dan ayrıldıktan sonra, Gwambe, Tanzania hükümetine gitti ve birbirlerinin bağımsızlık kazanma yöntemlerini kabul etmedikleri için iki partinin birleşmesini istedi. Ancak Gwambe bir karışıklık olarak kabul edilip Tanzania'dan kovuldu.⁷⁹⁵

Tanzania'da, Adelino Gwambe kişiliğini grata sınır dışı edildi, çünkü ülkenin bağımsızlığının arifesinde yaptığı bir konferansta, hareketinin Mozambik'teki silahlı mücadeleye başlayacağını belirtti.⁷⁹⁶ Adelino Gwambe güç kullanımı konusunda ısrar ettiğinden, Tanzania hükümeti tehlikeli bulup onu Jaime Rivaz Sigauke, Tengazi Macalica Marapende, Patrick Maiaze ve Aurélio Jaime Bucuane,⁷⁹⁷ Anibal Chilengue gibi arkadaşları ile birlikte Gana'ya giden ülkeden kovdu. İçişleri bakanı tekrar Tanzania'ya gelmesine izin verilemeyeceğini söyledi. CONCP -Portekiz Kolonileri Ulusal Örgütleri Konferansı- aracılığıyla 1962'de ülkeye döndü. Bakanın yazdığı ilk cevap açıklı: Gwambe, güçlü nedenlerle kovuldu.

24 Mayıs 1962'de, Bakan Oscar Salathiel Kambona, MANU başkanı olan M'mole'u arayıp Makaba telefona cevap verdi. Onları Millinga ve Asala Madaia ile birlikte ofisine gitmeleri için davet etti. Bakan aynı şeyi ülkeye geri gönderilen UDENAMO temsilcileri için de yaptı. Gwambe, Tengazi, John Mawenda, Daudi Atupari, Frazer Potani ve Paulo Joseph Gumane'yi davet etti. Kambona, tüm özgürlük savaşçıların bir araya geleceği yerde istediklerini göstermek üzere tek bir partide birleşmelerini söyledi. M'mole zaman istedi, ancak Gwambe o anda kararın alınması gerektiğini söyledi. Gwambe 20 yaşındaydı ve bu nedenle meslektaşları tarafından küçümsendi, ancak olağandışı bir milliyetçi ruhu ve vizyonu vardı.

Ayrıca, 1961'de sınır dışı edildikten sonra kendisini alan Khrumah'ın (Ganalı cumhurbaşkanı) bir arkadaşıydı. PAFMECA Sekreteri Peter Mbiyu Koinange, iki partinin üyelerine haber verilmesi gerektiği söyledi. Bu arada, Kambona, Koinange'nin konuyu elinde bıraktı. Günün sonunda Makaba, Simango, Gwambe ve bazı gazeteciler Koinange'nin ofisine gitti. O, İçişleri Bakanı Oscar Kambona'nın söylediği gibi bir sendikanın önerisini kabul edip etmediklerini sordu. Gwambe, en kısa zamanda bağımsızlığa ulaşmak için sendikanın kendisiyle birlikte mücadele etmek istediğini söyledi. Bir kez bağımsızlık elde edildiğinde, gerektiğinde tekrar ayrı olacağını belirtti. MANU'yu temsil eden Simone Aly Makaba, iki tarafın bağımsızlığa nasıl ulaşılacağı konusunda derin farklılıklar yaşadığı için karar verecek durumda olmadığını söyledi. Gwambe'nin Mmole ile hareketin başkanı olarak açık konuşması

⁷⁹⁵ FMS-CC-: Cx, 07197.161.049.

⁷⁹⁶ Cabrita, Mozambique, s. 8.

⁷⁹⁷ Bkz. Agostinho Caramelo, **Fabricantes do Inferno**, Edição do Autor, Vila do Conde, 1968, s. 119.

gerektiğini ve ikisinin de Gana'ya gitmesi gerektiğini söyledi. Mmole'nin yokluğunda Gwambe, Millinga ile iki tarafın birleşmesiyle ilgilendi. Her ikisi de, üyelerin Gana'dan döndükleri anda bilgilendirileceğini kabul etti. 25'inde, Tanzania basını iki hareketin birleşeceğini açıkladı. Her iki tarafın da etkili üyeleri, kendilerine danışılmadıkları için öfkeleniler. Ancak Akra konferansının sonucunu beklediler. Aynı gün, Adelino Gwambe, John Mawenda, Paulo Gumane ve David Mabunda gibi UDENAMO üyeleri Akra'ya gitti. Ertesi gün Mathew M'mole, Lowrence Mallinga Millinga, Assala Madaia, Nhoca ve Magdalene Jacob gibi MANU üyeleri de Akra'ya gittiler. Gezi ve kalış ücreti Gana Devlet Başkanı Kwame Nkrumah (1909-1972) tarafından yapıldı.⁷⁹⁸

5.3.1.1. Mondlane'nin Gelişi

İki grup Gana'dayken Mondlane, MANU'nun ofesine gelip Makaba'ya iki partiyi birleştirmek istediğini söylerken buldu. Mondlane'nin gelişiyile ve FRELIMO'nun liderliğine girişiyle ilgili birçok ayet var. Bazıları Güney Afrika'nın hegemonyası için Khrumah'a karşı bir savaşta her şeyin Julius Nyerere tarafından yapıldığını söylüyor. Nyerere, Mondlane ile Birleşmiş Milletler'de dekolonizasyon komitesinin temsilcisi olarak bir araya gelmişti. Nyerere, ülkesini kurtarmak için eve dönmesini önerdi, çünkü Tanganika'da yaşayan çeşitli milliyetçi gruplar birbirlerini anlayamıyordu. Diğerleri, Mondlane'in uzun zamandır arkadaşı olduğu Marcelino dos Santos tarafından davet edildiğini söylüyor.

Marcelino dos Santos, merkezi Rabati Fas'ta olan CONCP başkanıydı. 1961'de Mondlane'nin isteği üzerine Marcelino dos Santos, Tanzania'yı ziyaret etti ve kısa bir açıklama yaptı. İkisnin mevcut partilerin hangisine katılabileceğini araştırdı. Onun sonucu, Güneyden sözde daha fazla insanın olduğu UDENAMO olması gerektiği idi. Üçüncü versiyon, Mondlane'in kabilesinde bulunan UDENAMO'nun unsurları tarafından davet edildiğini söylüyor. Ayrıca, Fanuel Gideon Mahluza⁷⁹⁹, Mondlane'yi gelip savaşı yönlendirmek için davet ettiğini söyledi.⁸⁰⁰ Örneğin, "Mondlane'ye bize katılmaya davet etmek için yazdım, bir şey bildiği için değildir. Ama içgüdüsel bir hareketle bunu yaptım. Tam olarak ne yaptığımı bilmiyor olmam ve neden bunu yaptığımı tam olarak bilmiyor olmam içgüdüyle hareket ettiğimi bana göstermiştir. Çünkü iç ses ön cephe liderliğinin bir Tsonga

⁷⁹⁸ Evening News [Ganalı Gazetesi], "Mozambique Parties Answer Osagyefo's 'Close Ranks Call'" 6 Haziran 1962, ss. 1-2.

⁷⁹⁹ AHM – 18, Documento: **Cinco Relatórios de Inspeção ao Antigo Concelho de Gaza**, ss. 169-230, Ekim 1995, s. 213.

⁸⁰⁰ PT-TT-SCCIM-A-20-7-2_m0440-m0442.

(kabilesinden) tarafından yapılması gerektiğini söylemiştir”.⁸⁰¹ Cabrita ayrıca Mahluza'nın Mondlane'ye onu Tanzanya'ya davet ettiğini yazdığını da açıklıyor.

*“Nisan 1961’de, Udenamo’nun başkan yardımcısı Fanuel Mahluza, ABD’nin New York’taki BM Mütevelli Heyeti’nde çalışan ve onu organizasyona katılmaya davet eden Mozambikli antropolog Eduardo Mondlane’ye yazdı. Mondlane daveti kabul etmedi. Udenamo’ya uymayan kendi gündemini işledi. Kennedy yönetimi ile yakın ilişkiler kuran Mondlane, Mozambik turunu daha yeni tamamladı; burada, onu kazanmaya istekli bir Portekiz hükümeti tarafından kendisine verilen kırmızı halı jestine ek olarak, orada milliyetçi duyguların güçlü olduğunu gördü.”*⁸⁰²

Aslında, Portekiz’deki "Torre do Tombo" Arşivi’nde, Mahluza'nın ifadelerine göre giden mektuplar (ekte) var. Moises için Mahluza, mektubu yerel bir dilde yazdı, böylece diğer üyeler bunu bilmiyordu ve daha sonra onu kabile oluşturmaya teşvik etmekle suçladılar. Mondlane’ye, güney Mozambik’ten olmayan FRELIMO’nun liderlik etmemesi için baskı yaptı.⁸⁰³

5.3.1.2. Güneyliler Yeni Partinin Gücünü Ele Geçirdiler

Mondlane geldiğinde, daha önce de belirtildiği gibi, iki partinin merkez komite üyeleriyle konuştu. Ne olacağını bilen Tanzanya iktidar partisi TANU, iki partinin merkez komite üyelerine davet edilmekten sorumluydu. Toplantı, Mondlane'nin kaldığı bir otelde yapıp misafirlerle konuşmak yerine, onlara sadece çokça bira içmeyi teklif etti. Ancak Mondlane konuşmadı, sadece adalet bakanı, Abdallah Said Fundikira ile konuştuğunu ve Gana'ya gidenleri bekleyemeyeceğini söyledi. Gana'ya gidenler geri döndüklerinde, her iki tarafın da merkez komitesinin toplanmasını istediler. Konferansın sonuçları hakkında Khumah'ın askeri eğitimin yanı sıra eğitimde de onlara yardım etmeye istekli olduğunu söylediler.

Mozambiklilerin bağımsızlıklarını kazanmaları için her şey yapılabilirdi, ancak bunun için bir parti oluşturmak zorunda kaldılar. Ve tek bir cephede, Mozambik’in Kurtuluş Cephesinde birleşmeye karar verdiler. Haziran ayıydı. 24’ünde Mondlane her iki tarafın üyelerini davet etti, bazıları geldi, bazıları gelmedi. MANU temsilinde Makaba, M'mole, Millinga vardı, UDENAMO'nun yanında ise Calvino Zaqueu Mahlayeye, Paulo Joseph Gumane, Tengazi ve Uria Timóteo Simango vardı. İşin garibi, UDENAMO tarafı aynı bölgeden sadece insanlarla

⁸⁰¹ Salomão Moyana, “Fanuel Malhuza continua a desafiar as teses da Frelimo sobre a História: Urias Simango foi vítima da demagogia do Tsonga” *Savana* Gazetesi, Nº 354, 27.10.2000, ss. 1-14.

⁸⁰² Cabrita, Mozambique, s. 5.

⁸⁰³ Fernando Gil, *Moçambique Para Todos*, 30 Ocak 2011, https://macua.blogs.com/moambique_para_todos/2011/01/revelações-de-jaimé-khamba-ensombram-história-da-frelimo-e-mondlane-4.html (28 Şubat 2019 tarihinde erişilmiştir)

doluydu. Bu, kabile eğiliminin, ülkenin güneyindeki insanların çabalarıyla partiye çoktan alındığının bir işaretidir. Gwambe, Güneyli olmasına rağmen, siyasi partilerin kabile edilmesine karşıydı. Toplantıya katılmayı reddedip aynı gün Kahire'ye gitti, çünkü CIA ajanı olmakla suçlanan Mondlane ile bağlantı kurmak istemedi.⁸⁰⁴

25 Haziran'da, sonuçları ekte gösterilen seçimler yapıldı. PAFMECA ve TANU (Tanganyika Afrika Ulusal Birliği) gözlemci olarak mevcuttu. Seçim için Mondlane, Simango ve Chagonga'yı başkanlık pozisyonu için rakip olarak yerleştirdiler. Hepsi Zambezi'nin güneyindendi, yani, bir biçimde ya da diğerinde iktidarın güneye gitmesi gerekiyordu. Burada Chagonga, Cabrita'nın bir rahat evlilik dediği şeyde davetsiz misafir olarak görülüyor. Genel sekreter adayları için her ikisi de Save nehrinin güneyinden bulunan David Mabunda ve Paulo Joseph Gumane'yi seçtiler. Bir kez daha, partinin ikinci gücü kabile olmuştu.

Hazine görevinde bulunan adaylar için Mathew M'mole ve John Mawenda yarıştı, bu, akıllıca bir tuzaktır. M'mole yanlış kullanımla suçlanacak ve kısa bir süre sonra etkisiz olarak görülecekti. Propaganda sekreterliği için Amerikalı olan Leo Millas'ı seçtiler. Adayların isimleri tahtaya yazılmıştır ve mevcut adayın önünde X ile işaretlenmiş 150 üye bulunmaktadır. Sonunda Mondlane 116, Simango 13 ve Chagonga 6 oy aldı. Böylece Mondlane partinin başkanı olup Simango başkan yardımcısı oldu. Toplantıda bulunmayan David Mabunda, parti genel sekreteri seçildi. M'mole saymanlık görevini kazandı ve Paulo Gumane genel sekreter yardımcısı oldu. Reklamcılık sektörü, sadece Mondlane tarafından da bilinen Leo Millas'ın yanındaydı, çünkü bu sektör yoktu. Ali Mahomed, reklam başkan yardımcılığı yaptı. Yürütme, ilk milliyetçi hareketler, garip insanlarla kuruldu, çünkü o bölgede yaşayan çoğunluk etnik grubu dışladı: Makonde. 25'inci gece, kurtulanlar, onu öldürmek için Gwambe'nin evine gittiler, fakat onu savunanlar savaş konusunda eğitilmiş görevlilerdi. 26'sında Gwambe, M'mole'u aradı ve kendisini korumak için onu suçlulardan biri olmakla ve kendisini satmakla suçladı. 28'inde Gwambe ve M'mole, silahsızlanma konulu dünya konferansına katılmak için Rusya'ya gitti. 5 Temmuz'da Mondlane, Makaba'ya 300 dolar verdi, böylece parti yapılarını düzenlemek için Lindi'ye gitti. Organizasyona ihtiyaç duyan diğer yerler Mtwara, Newala, Lulindi ve Thong idi. İş bir ay sürdü. Tanga'da, Atupari, Frazer Potani, Clemente Dafa ve Idi Muehacha, "yedi komite" için yiyecek aldıkları gerekçesiyle MANU ve UDENAMO paralarını devraldılar. MANU'da 8 bin dolar, yönlendirilen UDENAMO'da 3 bin dolar vardı. Bunlar, Tanga şubesinin temsilcisi olarak seçildi. Francisco Mtumuiha oldu.

⁸⁰⁴ CIA - 1962-09-05 Open letter to FRELIMO from Hlomulo Chitofu Gwambe

Sayman Matthias Simba idi, sekreter Thomson Jafete idi. Daudi Atupari, Dafa. Jafete ve Frazer Potani seçildi, ancak iki gün sonra demoralize olduklarından ve UDENAMO ve MANU'yu tutmaya istekli oldukları gerekçesiyle istifa ettiler. Atupari UDENAMO'dan ve Dafa MANU'dandı. En başından beri üç partinin varlığı belli oldu ve halk FRELIMO olduğunu iddia edenlerle koşmaya karar verdi. Korongwe'de FRELIMO'lu olanlar da UDENAMO kalesi tarafından yönetildi. Eylül 1962'deki kongreye kadar Dar es Saalam'a geri döndüler. Darüsselam'da UDENAMO ve MANU büroları kapatıldı. Makaba ve Sakuphwanha, farklı alanlar için FRELIMO sekreterleri oldular.⁸⁰⁵

Mondlane yokluğunda, Makaba gençlik başkanı seçildi. Kahire'ye giden Mabunda, Cumhurbaşkanı Gamal Abdel Nasser'den 28.000 dolar aldı.⁸⁰⁶ Nasser, FRELIMO'ya askeri eğitim ve çalışmalarda destek vermek istediğini söyledi. Mabunda'ya Mahluza eşlik etti. 22 Eylül'de Mondlane, yakında ülkeyi serbest bırakacağına söz veren Marcelinos dos Santos ile birlikte geldi. 23 Eylül'de, 28'inde sona erecek olan ilk FRELIMO kongresi düzenlendi, ekonomi, politika ve eğitim alanlarına yönelik üç grup kuruldu. Siyasi grup Simango, Marcelinos dos Santos, Simon Makaba, Assane Mussa, Assala Madai Nhoca, Lucas Nchusa, Gaspar Vinga, Tomas Jajaula, Comecha Dijumo, Lassa Baridi, Omari Mahomed, Benga Intalica ve diğerlerine aitti. Yukarıdaki kanıtlar dikkatli bir şekilde analiz edildiğinde, FRELIMO'nun karşılaştığı iç çatışmaların sebebi olarak etnik köken, kabile ve bölgeselliğin varlığını ortaya koymak ve bunu ifade etmek yerine, iç çatışmaların sebebi olarak farklı milliyetçi partilerin elitleri arasındaki güç mücadelelerinin varlığını anlamamız, bunu ifade etmemiz gerekir.

FRELIMO bünyesindeki iktidar yapılarının fethi mücadelesinde, seçkinler, özellikle milliyetçi partilerden gelenler, etnik grupları ve bölgeciliği araçsallaştırma ve seferber etme girişimleri de dâhil olmak üzere mevcut ve olası araçlara başvurdular. İlk içsel ihtilaflar, ilk FRELIMO kongresinin kurulmasından kısa bir süre sonra ve Mondlane Amerika Birleşik Devletleri'ne döndükten kısa süre sonra Leo Clinton Aldridge'i temsilcisi olarak bıraktı. Eleştirmenlerini, Gumane ve Mabunda'yı Udenamo'dan gelmeye zorlamaya başladılar. UDENAMO-Mozambik oluşturarak cevap verdiler. Bu arada, FRELIMO Merkez Komitesi, Leo ve Mungwambe'yi ana Mozambikli milliyetçi hareketin dışında bırakacak. Eski bir sahtekar olmakla suçlandı ve ikincisi Portekizlilerin hizmetinde gizli bir ajan olarak kabul edildi.

⁸⁰⁵ CIA - 1962-08-27 **Mozambique Liberation Front (MLF), Mr Sakupwanya recently returned from Tanganyika's southern region**

⁸⁰⁶ CIA - 1962-10-22 **Gwambe's plan to subvert the Mozambique Liberation Front**

Bu sahte bir durumdu çünkü Mungwambe sonunda FRELIMO'ya geri gönderilirdi. Ayrıca, Gwambe, FRELIMO başkanı olmak isteyen iddialı bir şahsiyet olarak tanımlandı. Ancak hiçbir zaman FRELIMO'ya katılmadı; bu da 26 Temmuz 1962'de Mmole ile birlikte UDENAMO ve MANU'yu restore ettiler. Buna karşılık, Leo Millas Eduardo Mondlane'ı Merkezi İstihbarat Ajansı'nın (CIA) bir ajanı olmakla suçladı ve Gwambe UDENAMO-Monomotapa'yı kurduğu Uganda Kampala'ya sığındı. Bir anlaşmazlık sonucunda, FRELIMO sayman Mmole kovuldu⁸⁰⁷ ve buna karşılık olarak MANU'yu canlandırmaya karar verdi.⁸⁰⁸ Kongre sırasında Mondlane, Mozambik'in güneyinden insanları Twiga otele davet edip oradan Makonde etnik grubundan olan Makaba'yı kovdu.

Marcelinos dos santos, toplantının gizli olduğunu ve Makaba'nın siyasi çalışma grubundaki davranışlarının orada kalmasına izin vermediğini söyledi.⁸⁰⁹ Makaba, Portekizlilere karşı savaşa karşı çıkmıştı ve Marcelino'nun korku duyduğu şey için BM aracılığının istenmesini önermişti. Ancak her şey bunun Marcelino dos Santos'tan gelen basit bir bahane olduğunu gösteriyordu.⁸¹⁰ Toplantıya Simango, Mabunda, Pascoal Mucumbi, Munguambe, Sacuphyanha katıldı. Toplantının son gününde, Sofala, Lourenco Marques, Inhambane ve Gazze'den gelen insanlar partinin yönetim organlarına sunuldu. Bunu söyledikten sonra, Mondlane havaalanından emekli oldu. Birçoğu Makonde etnik grubunun üyesi olan geride kalan kişiler, şok oldular ve mırıldanmaya başladılar. Seçim kabile ve bölgeselcilik temelinde yapılmıştı. Makonde, Yao, Nyanja, Ngoni ve Makwalar'a neden yönetim kuruluna hitap edilmediğini öğrenmeye çalıştıklarında, kültürlü insanlara liderlik verilmesi gerektiği söylendi. 5 Ekim'de, Zambezi'nin güneyindeki insanlar tekrar bir araya geldi.⁸¹¹ 9 Kasım'da, Makaba partiden Simango (başkan yardımcısı) emriyle sınır dışı edildi, ancak Mabunda (genel sekreter) bu belgeyi haksız gördüğü için atma belgesini imzalamayı reddetti. 12 Kasım'da Makaba, FRELIMO'nun yurt dışından para almaması gerektiğini belirten bir basın açıklaması yaptı çünkü "bir gün bu ülkeler ülkemize hükmetmeye gelecektir." düşüncesindeydi".⁸¹²

Monlane'in bu gizli toplantıları, kabilelerinin üyeleriyle bir dereceye kadar FRELIMO'da aşiretçilik ve bölgeselciliği meşrulaştırmaya hizmet etti. Sonuç olarak, iç bölünmeler nihai kararı geciktirdi. Sapmalar, hareket içinde özlenen birliği

⁸⁰⁷ CIA - 1962-09-11 **Postponement of Mozambique Liberation Front conference**

⁸⁰⁸ CIA - 1962-09-18 **Recent developments in Mozambique refugee politics**

⁸⁰⁹ PT-TT-SCCIM-Cx, n. ° 1134-A-20-7-2_m0533.

⁸¹⁰ FMS-CC-: Cx, 04604. 023.029: Cx, DAC – A.

⁸¹¹ PT-TT-SCCIM-Cx, n. ° 1134-A-20-7-2_m0534.

⁸¹² Mwafrica Gazetesi, Pazartesi, 12 Kasım 1962, s. 3.

tehlikeye attı. Uzun bir zaman diliminde değil, iç çelişkiler, etnik köken, aşiretçilik ve bölgeselleşmenin tezahürü olarak rol oynayan faktörler kendi tarafından algılandı ve iyileştirilmeye çalışıldı. Bu gözlem sonucu, bazı FRELIMO üyelerinin 29 Ekim 1962'de yaptığı görüşmede, Tanzania Bakanı Oscar Kambona'nın ofisinde yaptığı açıklamayla Simone Aly Makaba, Uria Simango, David Mabunda, João Munguambe, Silverio Ngungu, Carlos Dewas, Paulo Gumane diğerleri arasında katıldı. Bakan Kambona'nın FRELIMO'da meydana gelen farklılıkları anlamaya ve onlara çözüm bulmaya çalıştığı toplantıda, Simone Aly Makaba, "yönetim organlarının kabile ve bölgeselcilik temelinde isimlendirilmesinden bu yana kongreden kaynaklanan sorunların" olduğunu söyledi. Bunun Tanganika'da nasıl olabileceğini anlamadığını da ekledi.

Aynı toplantıda David Mabunda, Uria Simango'nun kendisini komünist olmakla suçladığını ve mültecilere Mabunda'nın ofiste çalışmamak için patron olmak istediğini söyledi. Aynı şekilde Mabunda, Simango'nun ABD'nin Syracuse şehrinde olduğu için Eduardo Mondlane'nin ödünç vermediğini söylediğini vurguladı. Bu açıklamalar aynı toplantıda Uria Simango tarafından reddedilmiştir. FRELIMO'nun liderliği konusundaki anlaşmazlığa gelince, Kambona konuyu oylamaya sunmaya karar verdi, böylece mevcut kişiler Eduardo Mondlane'ı tutmak isteyip istemediklerine karar verebildiler. Mondlane lehine olan grup, rakiplerden 9 oy farkla 11 oy aldı. Oylama sonuçlarının ardından Kambona, çoğunluğun kazandığını ve daha fazla çelişki istemediğini vurguladı; çünkü bu şekilde FRELIMO, Tanzania'nın yardımına güvenebilirdi.⁸¹³

5.4. MOZAMBİK'TE BAĞIMSIZLIK VE İÇ SAVAŞ

Mozambik'in bağımsızlığı, Lusaka anlaşmalarında öngörülen geçici bir hükümetin ardından geldi. Bu anlaşmalara göre, geçiş hükümeti her iki tarafın bakanlarından oluşacaktı. Dolayısıyla, geçiş hükümeti, sömürge rejiminin resmen Mozambik'ten ayrıldığı 20 Eylül 1974'ten 25 Haziran 1975'e kadar sürdü.⁸¹⁴ Bağımsızlığın ardından FRELIMO (Mozambik Özgürlük Cephesi) ile RENAMO (Mozambik Ulusal Direnişi) arasında 1992 yılında sona eren şiddetli bir iç savaş dönemi yaşamıştır.⁸¹⁵ FRELIMO iktidara geldikten yaklaşık yedi ay sonra, güçlü dış müttefikleri tarafından desteklenen silahlı bir ayaklanma ile karşı karşıya kaldı. Savaş, ilk olarak yeni bağımsız hükümetin ordusu ve -o zamanlar Zimbabwe'nin

⁸¹³ PT-TT-SCCİM-Cx, n. ° 1134-A-20-7-2_m0535.

⁸¹⁴ Mattoso, História, s. 85.

⁸¹⁵ Kolektif, Ülke Raporu s. 4.

geleceği konusunda kendi savaşlarında olan- Rodezya güvenlik güçlerinin yardımıyla örgütlenen bir grup silahlı birey arasında çıktı. 1980'lerin başında RENAMO, komşu Mozambik'i dengesizleştirmek için bu grubu kullanmak isteyen "Güney Afrika Askerî İstihbarat Servisleri"ne yeni bir patron tarafından seçildi. RENAMO artık önemli bir dış destek alırken Mozambik'teki mevcut şikâyetlerden de yararlanmaya başladı. Bunlardan en önemlileri, etnik ve bölgesel tahakküm duygusu ve yeni FRELIMO hükûmetinin kırsaldaki mevcut sosyo-ekonomik ilişkileri parçalara ayırma girişimleri idi. Ayrıca dini ve geleneksel makamların basılması ve ortak köylerin oluşturulması da diğer şikâyetlerden bazılarıydı.

Mozambik'teki savaş tahminen bir milyon ölüme neden oldu. Birçok mülteci ile ülke içinde yerinden olmuş kişiler yarattı. Ayrıca, dünyanın en büyük kara mayını zorluklarından birine ve ana yolların, demiryolu hatlarının, köprülerin ve diğer sosyo-ekonomik altyapının imha edilmesine de yol açtı. Çatışma; sivil olan halka yönelik şiddetin rutin olarak kullanılması, göreceli olarak zayıf askerî kapasitelerin güçlendirilmesi, çocuk askerlerin, zorla çalıştırmanın yaygın şekilde kullanılması ve yağma ekonomilerinin kurulması ile rutin olarak kullanılarak karakterize edildi.⁸¹⁶

Etkili Jorge Pereira Jardim ve görevli temsilcisi Orlando Cristina, Mozambikli muhaliflerin RENAMO'yu bulmak için Rodezya'da kalmasına yardımcı oldu. Bağımsızlık savaşı sırasında Portekiz ile birlikte savaşan paramiliter birimlerin elemanlarını topladılar. Thomashaussen, Mozambik'te şiddetli savaşın Ulusal Kurtuluş Hareketi'nin içsel gelişimi bağlamında analiz edilmesi gerektiğini kabul ediyor. Sosyalizmin ilan edilmiş düşmanlarına temel teşkil eden bu yansımaların önemi, genel atıflarını aşağıdaki şekillerde haklı kılar:

*"Rejimden memnun olmayanlar, yani aldatılmışlar, FRELIMO'nun doğasını algıladılar ve bütün gerçek milliyetçi güçleri birleştirdiler ve RENAMO'da gerçek örgütsel ifadesini edindiler. Hedefi, her zaman olduğu gibi, bütün milliyetçilerle aynıdır: Sovyet üsleri ve sosyalizmi olmayan, gerçekten bağımsız, demokratik ve çok partili bir Mozambik. Gerçek milliyetçiler ve ılımlılar, bir darbeyle kitleleri yanlış vaadiyle aldatan, kendilerini iktidarda tutup devrimciler tarafından kandırıldılar."*⁸¹⁷

Mozambik'in iç savaşının demokrasi savaşı olduğuna dair çarpık bir görüş var.⁸¹⁸ Asi hareketin lideri bile, "demokrasinin babası" olma yolunda ilerledi.⁸¹⁹

⁸¹⁶ Carrie Manning, **The Making of Democrats: Elections and Party Development in Postwar Bosnia, El Salvador, and Mozambique**, Palgrave Macmillan, Houndmills - Hampshire, 2008, 45.

⁸¹⁷ Bkz. Alexandrino José; Paula Maria G. Meneses ve Maria Paula Meneses, **Moçambique, 16 Anos de Historiografia: Focos, Problemas, Metodologias, Desafios Para a Década de 90, Volume 1**, CEGRAF, Maputo, 1991.

⁸¹⁸ Sibyl W. Cline, **Renamo - Em Defesa da Democracia em Moçambique**, Gráfica Europam, Washington, D. C., 1989, ss. 11-99.

Mozambik iç savaşı, yeni rejimin otoriter eylemi tarafından beslenen nedenlerin bir karışımına sahipti. Bu iç savaşının sebepleri çok çeşitliydi. Bunlardan yedisi şu şekilde sentezlenebilir:

1) Özgürlük savaşçıları arasında hangi yöne gideceğine dair diyalog ve açık tartışma eksikliği;

Eduardo Mondlane'in ölümüyle, özellikle Samora Machel organizasyondan sorumlu olduktan sonra, FRELIMO artık 1962 statüsüne uymadı, aksine, iktidarı "tek bir adam" üzerinde yoğunlaştırmaya başladı: başkan. Bağımsızlık arifesinde sömürge rejiminin sekiz temsilcisi, Lusaka Antlaşması'nı (düşmanlıkları sona erdirmek için) imzaladığında, FRELIMO tarafında sadece Samora Machel bunu uyguladı. Bu, bir kişinin gücünün merkezileşmesinin bir kanıtıdır.⁸²⁰ Diğer bir kanıt, ikinci kongreden dokuz yıl sonra gerçekleşen üçüncü kongredir. FRELIMO kongrelerinin tarihleri için aşağıdaki tabloya bakınız.

Tablo 10: 1962'de Kurulmasından bu Yana FRELIMO'nun Kongreleri

Kongre	Yıl	Ay	Günler		Gerçekleştiği Şehir		Ana karar
			Başlangıç	Bitiş	İl	Şehir	
1. Kongre	1962	Eylül	23	28			Ulusal Birimi
2. Kongre	1968	Temmuz	20	25			Sürgündeki hükümetin onaylanması ve reddedilmesi
3. Kongre	1977	Şubat	3	7			Marksizmin Leninizmin rejimin egemen sistemi olarak varsayımı
4. Kongre	1983	Nisan	26	30			Anavatanı Koruma, Az gelişmişliğin Üstesinden Gelme ve Sosyalizmi Kurma Taahhüdü.
5. Kongre	1989	Temmuz	17				Özel girişimi tartışmaları
6. Kongre	1991	Ağustos					Siyasi çoğulculuk üzerine tartışmaları
7. Kongre	1997	Mayıs	19	24			
8. Kongre	2002	Haziran	13	17			
9. Kongre	2006	Kasım	10	14			
10. Kongre	2012	Eylül	23	28	C. Delgado	Pemba	
11. Kongre	2017	Eylül/Ekim	28	1	Maputo	Matola	

Diyalog için yer olmaması, takip edilecek yolda açık tartışmalara izin vermedi. Ülkenin gidişatı hakkında atılacak adımlara çok dar açılı bir grup tarafından karar verildi. Lusaka anlaşmalarındaki bu "tek adam" konumunun gelecekteki etkileri

⁸¹⁹ Francisco Raiva, "Dhlakama é Pai da Liberdade" **O País** [Gazetesi] 07 Mayıs 2018.

<http://opais.sapo.mz/dhlakama-e-pai-da-liberdade> (Aralık 01, 2018 tarihinde erişilmiştir)

⁸²⁰ Bkz. Virgílio Ferrão, **Compreender Moçambique: Política, Economia e Factos Básicos**, DINAME, Maputo, 2002.

ile ilgili olduğu fikrini oluşturmaya başlar. Düşmanlıkları sona erdirmek için yapılan anlaşma, Mozambik imzacılarının hayatlarını tehlikeye sokacak, özellikle de 4. madde (10)'da tanımlandığı gibi FRELIMO siyasi muhaliflerinin tanımlanması ve kovuşturulması ile ilgili maddeleri içermektedir. Aslında, Ek 12 ve 13'e göre, biri halka açılıp diğeri ise gizli tutulan iki anlaşma vardı. Halkın hoşnutsuzluğu, özellikle hükümetin iddialı Üretici Fiyat Endeksi (ÜFE) için fon toplayamaması sonrasında isyancılar lehine oynuyordu.⁸²¹ Fakat milliyetçiler kapitalizmi benimsemeye karar verdiklerinde, egemen bir devletin temsilcileri olarak eşit bir zeminde müzakere etme kabiliyetleri, tekstil ve kaju endüstrisinin tahrip edilmesiyle olduğu gibi zararlı muadillerinin kabul edilmesine maruz kalmıştır.⁸²²

2) Dini itiraflara, geleneksel otoritelere ve tek bir partinin ideolojik çizgisini kabul etmeyenlere karşı yeni rejimin otoriterliği;

Her tek parti rejimi otoriterdir, ama mutlaka totaliter olmayabilir. O kadar ki, bazı tek parti rejimleri, geçici olduklarını ve demokratik ve uygarca düzene varmak için köprü olduklarını ilan etmişlerdir.⁸²³ Ama Mozambik'te, özgürlük yerine, yeni rejim kiliseleri kontrol etmeye başlamıştı.⁸²⁴ Geleneksel otoriteler ve bazı geleneksel uygulamalar kaldırılmıştı; Yürüyüş kılavuzu kuruldu; yani, birisini ziyaret etmek için Topluluk Sekreterinden yetkilendirme rehberi gerekliydi.⁸²⁵ Bir ziyaret aldıysanız, topluluğunuzun başkanına söylemelisiniz; İşsizler, fahişeler, Yehova Şahitleri⁸²⁶ ve kimlik belgesi olmayan kişilerin gönderildiği toplama kampları yarattı; Topluluk köylerini devlet çiftliklerini ve tarım kooperatiflerini yarattılar.⁸²⁷ 1975 yılında Samora Machel'e göre bu önlemlerin, FRELIMO'nun şu amaçlarla uygulayacağı bir toplum projesi için yararlı olduğu düşünülmüştür: a) yeni bir toplum ve bir yabancıya bağımlılıktan uzak bir zihniyetle Yeni Bir Kişi yaratılması; b) modern devletler düzeyinde yer alan bir ulusun ve yeni devletin oluşumu ve c) tarım ve endüstriye dayalı bir ekonominin gelişmesi. Mazula, "devrimci" olarak tanımlanan bu projenin

⁸²¹ Bkz. Carlos Nuno Castel-Branco, "Opções Económicas Moçambique 1975-95: Problemas, Lições e Ideias Alternativas", in Brazão Mazula, **Moçambique: Eleições, Democracia e Desenvolvimento**, Inter-Africa Group, Maputo, 1995, ss. 581-636.

⁸²² William Mapote, "**Moçambique: Mocumbi arrendado ter seguido conselhos do Banco Mundial**" VOA, 28-03-2013.

⁸²³ Uyar, Tek Parti Dönemi, s. 19.

⁸²⁴ Calane da Silva ve Kok Nam, "Luta Contra a Reacção Antidemocrática Dentro da Igreja", Revista Tempo [233], 16 Mart 1975, ss. 143-147.

⁸²⁵ Conselho de Ministros, "**Decreto-Lei n.º 21/75: Cria o Serviço Nacional Segurança Popular (SNASP) e Define as Suas Atribuições**" Boletim da República: Publicação Oficial da República Popular Moçambique - I SERIE — Numero 46, 11 Ekim 1975, ss. 193-194

⁸²⁶ To The Point [Gazetesi], "**Sect is trapped: Tens of thousands of Jehovah's Witnesses, most of them refugees from Malawi, now find themselves trapped in Mozambique with no place to flee to from the wrath of Frelimo**" To the Point, 24 Ekim 1975, s. 79.

⁸²⁷ A Capital [Gazetesi], "**Frelimo Cria Campos Reeducação**" 20 Kasım 1974, s. 8.

toplumun modernleşmesinin ütopyası ile bağlantılı olduğunu söylüyor: “Mozambik’i modern bir ülke yapmak istiyoruz” ve “birlikte ilerleme için zafer kazanacağız”.⁸²⁸

FRELIMO’nun o zamanki amacı, insanın insan tarafından sömürülmesine son verecek sosyalist dönüşümü sağlamaktır.⁸²⁹ Bağımsızlığın ilk yılında olanlardan dolayı hala zarar gören insanlar var.⁸³⁰ Bu insanların bazıları deneyimlerini anlatıyor. Nyasa Eyaletindeki Ilumba Rehabilitasyon Merkezi’nden İshak António Maria, söz konusu Tanzania gazetesinde rapor edilen hükümet baskınları sırasında nasıl tutuklandığını söyledi. İçişleri Bakanlığı’ndan yapılan açıklamaya göre, 5 eyalet başkentinde 30 Ekim gecesi ve ertesi günün ilk saatleri arasında yaklaşık 3.000 kişi gözaltına alındı.⁸³¹ İshak António elinde kimliği olmadığı için gözaltına alındı ve brandalarla kaplı kamyonlardan oluşan askeri sütunlarda Nyasa’ya nakledildi. İshak’e göre, gözaltında tutulanların bazıları seyahat sırasında boğulma sonucu öldü. RENAMO’ya katılan İshak António, baskıyı hala hisseden birçok insandan biriydi. İshak, isyanın rejimin desteğiyle nasıl yaratıldığının açık bir örneğidir.

3) Siyasi muhaliflere zulüm ve suikast;

*“Tek parti sistemlerinin çoğu, çağdaşlaşma, süreçlerinin başlangıcında kurulmuştur. Mevcut durumdan daha ileriye ulaşmayı amaçlayan, geleneksel toplumdan çıkarak modernleşmeye yönelen toplumlarda birtakım çatışmalar ve farklılaşmalar oluşmaktadır.”*⁸³² Ancak Mozambik’te durum böyle değildi. Değişiklik yaparak bağımsızlık mücadelesinde bulunurken halkın coşkusunu kullanmak yerine, rakiplerini kovalamak için daha fazla kaynak harcadılar. 1970’lerde bile, o zamanın en meşhur entelektüelleri tarafından göz ardı edilen iç savaş meselesini ya da yaklaşımı ile ilgili bir bakış açısına hitap eden gerici bir edebiyat ortaya çıktı. Bu gerici literatürün habercileri Jorge Jardim (1976)⁸³³ ve Inacio Passos (1977) idi. Her iki yazar da 15 yıl sonra yüzeye çıkan şeylerin çoğunu öngörmüştü. Çalışmaları her yerden toplanmış ve okunması suç sayıldı. On yıldan uzun bir süre sonra, Sibyl Cline, Jardim ve Passos’un izlerini takip edecekti. ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından görevlendirilen Gersony⁸³⁴ raporuna tepki gösteren Sibyl Cline, Mozambik’teki

⁸²⁸ Brazão Mazula, **Educação, cultura e ideologia em Moçambique, 1975-1985: em busca fundamentos filosófico-antropológicos**, Edições Afrontamento, Porto, 1995, s. 143.

⁸²⁹ Elisio Macamo, “Corrupção”, *Dicionário Crítico Das Ciências Sociais Dos Países de Fala Oficial Portuguesa*, eDUEB, Salvador, 2014, ss. 59-73, s. 66.

⁸³⁰ Redacção, “Frelimo Cria Campos Reeducação” **Capital** [Gazetes], 20 Kasım 1974, s. 8.

⁸³¹ Bkz. Notícias” 1 Kasım 1975 tarihli “**Notícias**” Gazete Baskısı, s. 1.

⁸³² Uyar, Tek Parti Dönemi, s. 22.

⁸³³ Bkz. Jorge Jardim, **Moçambique Terra Queimada, 1ª Edição**, Intervenção, Lisboa, 1976.

⁸³⁴ Robert Gersony, Summary of Mozambican Refugee Accounts of Principally Conflict-Related Experience in Mozambique, Report Submitted to: Ambassador Jonathan Moore Director, Bureau for Refugee Programs Dr. Chester A. Crocker Assistant Secretary of African Affairs, WC. 1988, ss. 2-41.

isyancıların halk için demokrasi ve özgürlük elde etmek amacıyla bir Marksist rejime karşı mücadele ettiklerini ileri sürdü.⁸³⁵ Hem Cabrita⁸³⁶, hem de Marangoni⁸³⁷ Mozambik rejiminin baskıcı doğasını erken anlayan bir hareket olarak Renamo'yu sunan bağımsızlıktan sonraki savaş için Mozambik rejimini suçluyorlar.

Bu çalışmaların iki ana amacı vardı. Önce özgürlük mücadelesinin hareketi olan bağımsızlık mücadelesinin başından beri bir başarısızlık olduğunu gösteriyor ve ikincisi, Mozambik bağımsızlık idealleri ihanetler sonucu fakir ve gelişmemiştir. Kötülüğün zaferi, ulusal seçkinler ve yabancı güçler arasındaki yolsuzluk ağlarını getirdi ve gerçek milliyetçileri ortadan kaldırarak gelişmeyi engelledi. Ekonomik şantajla karşı karşıya kalan Malavi ve Zambiya, Mozambik'te zulmedilen politikacıları getirip FRELIMO'ya götürdüler. Malavi'den, ilk başkan yardımcısı ve FRELIMO'nun kurucularından biri olan Uria Simango ele geçirildi. Zambiya'dan, tüm COREMO personeline kadar düzeni etki altına aldılar.

Zambiya'ya gelince, Jaime Khamba şöyle diyor: "Kaunda (zamanın Zambiya'sında cumhurbaşkanı) Portekiz ile Afrika milliyetçileri (FRELIMO) arasında görüşmelerin Zambiya'daki Lusaka'da yapılacağı öğrenildiğinde COREMO'nun üyelerinin ölümünü emretti."⁸³⁸ Bu, Eylül 1974'te, Afrika liderlerinin Salazar rejiminin çöküşünden sonra Rodezya'nın geleceğini tartıştıkları zaman oldu.⁸³⁹ Uyar, *"Devrimci tek parti yönetimleri, karşılarındaki muhalif grupları ya ortadan kaldırmakta ya da kendi içinde eritmektedir"*⁸⁴⁰ söylediğinde haklıdır. Aslında, her yerde Devrimci tek partiler zamanla yerleşmiş "Tek Parti" haline gelirler. "Milliyetçiler nasıl diktatör haline geldiler: Güney Afrika Ülkeleri Üzerine bir Araştırma" başlıklı makalesinde, Melber sömürgeciliğin yıkılmasından sonra kurulan rejimlerin yeni devletlerin gerçek devlet hapishanelerine dönüştüğüne inanıyor. Mücadelelerinin ana başlığı olan insan haklarını savunma sürecini sürdürmek yerine, kurtarıcılar vatandaşları iki gruba ayırmaya başladı: yoldaşlar ve hainler. Bir zamanlar büyük insan hakları savunucuları olan bu rejimler, insanları birleştirmek yerine dışlanma

---

⁸³⁵ Cline, Renamo, s. 1-99.

⁸³⁶ Bkz. Cabrita, Mozambique.

⁸³⁷ Silva, A Opção, 169-180.

⁸³⁸ Fernando Gil, **Moçambique Para Todos**, 05 Şubat 2012, https://macua.blogs.com/moambique_para_todos/2012/02/como-o-presidente-kenneth-kaunda-da-zambia-despachou-coremo-para-o-seu-fim.html (05 Mart 2019 tarihinde erişilmiştir)

⁸³⁹ Wilson Center Digital Archive, December 16, 1974 US Department of State, Intelligence Note, 'Rhodesia: A Breakthrough Toward Settlement?'

<https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/118526> (Şubat 04, 2019 tarihinde erişilmiştir)

⁸⁴⁰ Uyar, Tek Parti Dönemi, s. 22.

politikalarıyla bölüşen daha kötü diktatörler haline geldi.⁸⁴¹ Bu yazar beş ülkenin (Angola, Güney Afrika, Namibya, Zimbabve ve Mozambik) rejimlerini analiz ediyor ve hepsinde uygulamanın aynı olduğu sonucuna varıyor. Mozambik, Zimbabve ve Angola hakkında yazdı ve ilk şiddetin bağımsızlıktan sonra siyasi muhaliflere yönelik olduğunu ve milliyetçilerin güçlerini ellerinden bıraktıklarını gördüklerinde giderek diktatörlük yaptıklarını belirtiyor. Sorunları daha kötü hale getirmek için bu ülkelerdeki adalet seçicidir. Bu rejimlerin destekçileri rakiplerine karşı şiddet kullanırken, bildikleri halde adaletin üzerlerinde hiçbir güçleri yoktur. Fakat siyasi muhalifler bir miktar enflasyon taahhüt ettiğinde, bütün yargı sistemi bunların peşine düşer. Özetle, özgürlük avukatları iktidara geldiğinde, özgürlüğün savunucuları olmaktan vazgeçtiler. Geffray, iç savaşın arkasındaki temel sebebin kültürel geleneklerin reddedilmesi olduğunu gördü. Yani, insanlar kültürel geleneklere saygı duymaya söz veren isyancıları desteklediler. Bununla birlikte, Geffray isyancıları halk desteğini kolektif bir hayatta kalma stratejisi olarak analiz edemedi.⁸⁴²

4) Özgürlük savaşçıları hazırlıksız kılan bağımsızlığın elde edilmesinin beklenmeyen yolu;

5) Portekiz'deki muhafazakâr sektörler arasındaki memnuniyetsizlik;

Şubat 1976'da, João Maria Tudela'nın "Moçambique" şarkısı eşliğinde garip bir ses, günün farklı saatlerinde Mozambik radyo alıcılarında duyulmaya başladı.⁸⁴³ Konuşmacının ana başkanı Jacob Carlos Chinhara, kasabanın sefaletini tırmandırmaya ilişkin verileri sunarken, Machel alay konusu oldu. Oliveira'ya göre, Özgür Afrika'nın Sesi - takma adı Radio Quizumba (sırtlan) - Mozambik makamların düşmanları tarafından 1976'da ortaya çıkmıştır ve eski Rodezya'daki Gweru'dan gelmiştir. Erken dönemde MNR-RNM- veya RENAMO'nun ana propaganda organı olduğu kanıtlandı. Yine de ilk günler, Orlando Cristina'nın, programların direktörü ve spikeri gibi görüldüğü sömürge zamanlarının bir nostaljik tarzında otantik olarak yayılmasıyla işaretlendi. Anten süresi normalde beş dakikayı geçmedi ve Rodezya resmi istasyonu Rodezya Yayın Şirketi'ya kısa dalganın yeniden iletimi ile serpiştirilen havaya girdi.⁸⁴⁴ Özgür Afrika'nın Sesi, 5 Temmuz 1976'da günlük 60

⁸⁴¹ Henning Melber, **How Liberators turn into Oppressors: a Study of Southern African States**, 11 Nisan 2016, <https://theconversation.com/how-liberators-turn-into-oppressors-a-study-of-southern-african-states-57213> (Şubat 01, 2019 tarihinde erişilmiştir)

⁸⁴² Bkz. Christian Geffray, "La Cause des Armes au Mozambique, Anthropologie d'une Guerre Civile", **Revue Française Science Politique**, Année 1991, Cilt: 41- Sayı 3, ss. 420-421.

⁸⁴³ Tempo, "O Imperialismo e os Seus Lacaios: A "Voz da África Livre é a Voz do Jardim e do Arouca" **Tempo Dergisi** (Maputo), nr. 313, 03 Ekim, 1976, ss. 52-56.

⁸⁴⁴ Paulo Makwákwa Oliveira, **O Dossier Makwákwa, Renamo, uma Viagem ao Interior das Trevas**, Europress, Lisboa, 2013, s. 145.

dakika süren yayınlara başladı. Makwakwa, Cristina'yı suçluyor olsa da, Cabrita, radyo yayınlarında sömürge nostaljisini kesintiye uğratan Cristina olduğunu gösteriyor. Ona göre, Sömürgecilik ve herhangi bir ırkçılık şekli tamamen reddedilmeli ve hiçbir koşulda istasyon kendisini Rodoslu veya Güney Afrika rejimleriyle aynı hizaya getiremedi, ancak mümkün olduğunda onları kınadı. Özetle, radyo yayınları ücretsiz bir şekilde, çok partili seçimlerle Mozambik'te demokratik bir düzen oluşturulması için kampanya yürütmelidir.⁸⁴⁵ FRELIMO tarafından yapılan devlet çiftlikleri genellikle Frelimo'nun savaştığı sömürge tarlaları ile karşılaştırıldı.⁸⁴⁶ Mozambik rejimine karşı direnişin silahlı kanadının oluşturulmasından önce kurulan Özgür Afrika'nın Sesi, RENAMO propagandası için bir radyo istasyonu gibi davranacaktı. Daha sonra Rodezya'dan Pretorya'ya (Güney Afrika) ve buradan Mozambik'in iç bölgelerine transfer edilmişti.⁸⁴⁷

6) Güney Afrika ve Güney Rodezya'da (şimdi Zimbabwe) segregasyonist rejimlerin varlığı;

1975'te, Machel'e karşı siyasi muhalefet kendini göstermeye başladı. Bu, Zambézia'nın Kurtuluş Cephesi (ZLF), Cabo Delgado'nun Kurtuluş Cephesi (CDLF) ve Mozambik'in Birleşik Cephe (FUMO) davasıydı. Fakat hepsi sadece Başkan Samora Machel'in hükümetine olan nefretleriyle birleşmiş görünüyorlardı. İlk iki grup boğuldu.⁸⁴⁸ Rodezya'ya kaçmayı başaranlar, radyo reklamcılığındaki faaliyetlerini kısıtlamayan "Mozambik Ulusal Direnişi" ne katıldılar. Yukarıda anılan 1974 anlaşması ayrıca Güney Afrika ve Güney Rodezya rejimlerine de atıfta bulundu, böylece bu rejimler en kötüsü için hazırlandı. Anlaşma'nın 11. maddeye göre, "*Portekiz Devleti ve Portekiz Silahlı Kuvvetleri, vatandaşlarının Güney Afrika ve Rodezya hükümetleri ile askeri işbirliği faaliyetlerinde bireysel veya toplu olarak yer almalarını önlemek için önlemler alır*" (eklere bakınız). Burada bu iki rejime atıfta bulunur, çünkü başka yerlerde de söylediğimiz gibi, diğer muhaliflerin kaçtıkları Zambiya ve Malavi ekonomik önlemlerle şantaj yapılmıştır. Bazıları, izlenen siyasi çizgiyi kabul etmedi ve Apartheid (Güney Afrika'nın ırk ayrımcılığına dayanan rejimi) rejiminin ve Rodezya'nın desteklediği Mozambik Ulusal Direnişinin bayrağı altında silah aldı.⁸⁴⁹ Rusya, Çin, Tanzanya, Libya, Küba, Vietnam ve Zimbabwe eşliğinde yeni rejimi desteklemeyi sürdürdü. Dışarıda ve içeride, cumhurbaşkanını geceyi

⁸⁴⁵ Cabrita, Mozambique, ss. 140-141.

⁸⁴⁶ Tiago Castela, The space-time of forced refuge: colonial villagization in the formation of the state? **Centro de Estudos Sociais da Universidade de Coimbra, Biblos**, Cilt 4, Sayı 3, 2018, ss. 13-30

⁸⁴⁷ Oliveira, O Dossier Makwákwa, ss. 149-151.

⁸⁴⁸ Victor Ndovi, "'Frelimo's Ruthless Enemies'" **New African**, London, 16.05.1979, ss. 38-40.

⁸⁴⁹ Massimaculo, Políticas Educativas, ss. 28-29.

geçirdiği Inhaca Adası'na elverişli bir şekilde korunan helikopterle hareket ederek cumhurbaşkanlığı sarayında geceyi geçirmeyi bırakmaya zorlayan bir hoşnutsuzluk hissi var.⁸⁵⁰ 1976'da, İngiliz diplomatlar, Mozambik muadili 386/1976 sayılı Birleşmiş Milletler kararını Güney Rodezya aleyhinde sınırların kapatılması için uygulanması konusunda ikna etmeyi başardılar. İngilizler kayıpları kendi paralarıyla ödüllendirmeye hazır olduklarını ve BM tarafından söz verilen Mozambik için telafi edici fonların toplanmasında önemli rol oynadıklarını söyledi. Bütün bunların yanı sıra olduğu ortaya çıktı. Nhabinde göre, Mozambik, isyancı Rodezya'ya karşı BM yaptırımları uygularsa, İngiltere'nin ülkeye gerçekleşmeyen gerekli ekonomik yardımı sağlayacağı konusunda bir uzlaşma vardı.⁸⁵¹ Joaquim Chissano, Birleşmiş Milletler'e gidip Mozambik limanlarının Rodezya tarafından kullanımı, Mozambik'in o ülkeye ihracatından ve diğer ticaret bağlantılarından elde edilen gelir kaybını karşılamak için 50 milyon dolar karşılığında Mozambik'e acil yardım istedi.

7) Soğuk Savaş'ın Dekolonizasyona Etkileri.

1976'da imzalanan bir anlaşmanın sosyalist bloğunun askeri desteğine güvenme umuduyla hayal kırıklığına uğrayan Samora Machel hükümeti, sosyalizmi gitmenin yolu olarak ilan etti. Resmi sosyalizm beyannamesi tarafından beklenen destek de gerçekleşmemiştir. Aynı yıl, Mozambik rejimine karşı direniş eski FRELIMO askeri erkeği André Matadi Matsangaisa'nın girişiyi yeni konturlar kazandı. 1975-1976 yılları arasında bir yıldan uzun bir süre geçirdiği Sacudzo-Gorongosa yeniden eğitim kampından kaçtıktan sonra oraya döndü ve kamptan kalan mahpusları serbest bıraktı.⁸⁵² 1950'de doğan bu genç adam, 1969-1972 yılları arasında askeri eğitime geçmeden önce, Cahora Bassa Barajı'nın yapımında FRELIMO gizli ajanı olarak çalışmış gibi görünüyor. 1977'de, Matsangaisa, Padimbe Mohosa Kamati Andrea'nın yerini RENAMO'nun Liderliğinde seçti.⁸⁵³ Bir zamanlar, Matsangaissa eğitimci Pedro Marangoni şunları söyledi:

"Mozambik direnişinin oluşması hakkında yalan söyleyen herkesin bilmesi gereken gerçek şudur: Gorongosa mahkumlarının serbest bırakılmasından sonra komutanım olan André Matssangaissa'yı selamlıyorum. 2005 yılında Uria Simango'nun biyografisi olan Barnaba Lucas Ncomo'nun Mozambik'e ait bir gazetede yayınlanan bu fotoğraf, bir efsanenin bilinen ilk yüzü oldu. Komutan Andre'ye yönelik asılsız iddialardan kaçınmak için birçok kişi tarafından 'paralı' kabul edilen

⁸⁵⁰ Inácio de Passos, **Moçambique: A Escalada do Terror**, Edição Literal, Queluz, 1977, s. 94.

⁸⁵¹ Simeão Amosse Nhabinde, **Desestabilização e Guerra Económica no Sistema Ferro – Português de Moçambique, 1980-1997**, Livraria Universitária, UEM, Maputo, 1999, s. 22.

⁸⁵² José Ramanho, "Resistance fights for Freedom from Frelimo" **To the Point**, 19-08-1977, s. 57.

⁸⁵³ Editör, "Nova Frente Contra a Ditadura Machel" **O Diabo** [Gazetes], 28.07.1977, s. 7.

imajımı silmek için ona yetki vermişim, ancak Ncomo cesaretli davranıp bu imajı silmemiştir. Mozambik Direnişinin ilk grubunun oluşturulmasında verdiğim büyük desteğimi tanımayanlara bir tamamlayıcı olarak, öncülerin arasında bir Afonso Dhlakama da görmedim. Asıl gerçek şu ki, çoğu insan grubun oluştuğunu bilmiyor - şu anki başkan dâhil - ve diğer iftiraları da bilmiyorlar. Fakat her zaman aynı amaç için yaşadım: Başkalarının çabalarını ve ünlerini çalmamak, zamana ve ölüme odaklanmamak... Faaliyette olması gereken sekiz adam (Paulo, Alex, Póvoa, Zeca, João, Godinho, Rui...) ⁸⁵⁴ Mozambik'te hareket zamanı geldiğinde öldü. Bugünün "kahramanları" ve "tarihçileri", Salisbury veya Lizbon barlarında rahatça gezdi. ⁸⁵⁵

Ekim 1979'da fiziksel bir kaybolma söylentileri sonrasında Matsangaisa'nın yerine Afonso Macacho Marceta Dhlakama (1953-2018) geçti. ⁸⁵⁶ Matsangaisa'nın Munhava-Beira yakıt depolarını patlatmasından sonra ⁸⁵⁷, 30 Mart 1979 tarihli bir mektupta Joaquim Chissano tarafından Rodezya'ya karşı ekonomik yaptırımların maliyeti açıklanacaktı. Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri'ne gönderdiği bir mektupta Chissano (Cumhuriyetin gelecekteki başkanı), askeri destek ve 31.43.1976 ve 32.95.1977 sayılı kararlarının uygulanmasını istedi.

Ona göre, "bu, ülkemize, Ian Smith'in ırkçı ve cezai rejime karşı yaptırımların uygulanması ve bu rejimin uyguladığı sürekli saldırılar karşısında ortaya çıkan muazzam zorluklarla yüzleşmek için maddi yardımda bulunmaktadır." ⁸⁵⁸ Daha sonra BM'deki Mozambik Büyükelçisi José Carlos Lobo, ⁸⁵⁹ "saldırganlık" savaşıyla yok edilen nesneleri listeleyen bir notta 336.874.000.00 ABD Doları talep etti. Güney Rodezya'nın bağımsızlığı Zimbabwe'ye dönüştükten sonra, direniş Mozambik'in iç kısmına taşındı ve lojistik merkezi apartheid altında Güney Afrika Cumhuriyeti'nde oldu. Samora Machel endişeli görünüyordu ve durumu hafifletmeye çalıştı. ⁸⁶⁰

Fakat onun endişesi, onlardan kaçan faktörlere karşı değil, isyancılara katılmak için ondan kaçmaya çalışan askeriye karşıydı. Sosyalist önlemler, yaşamın bozulmasından sorumlu olarak görülmüş ve 1976'dan bu yana "Özgürlük ve Demokrasi Savaşı"nda isyanlarını resmetmiş olan isyancılar tarafından büyük

⁸⁵⁴ Bkz. Pedro Alberto Marangoni Rodrigues Silva, **A Opção Pela Espada**, Câmara Brasileira do Livro, São Paulo, 1999.

⁸⁵⁵ Silva, **A Opção**, ss. 170-176.

⁸⁵⁶ José Ramanho, "Mozambique: anti-Machel resistance movement is far from dead" **To the Point** [Gazetes], vol. 9 no.18, 2 Mayıs 1980, s.19.

⁸⁵⁷ Editörlük yazısı, "Oil tank attacks claimed by rebels in Mozambique", **Washington Post**, 26.03.1979; 6 fuel tanks destroyed by fire in Mozambique, **Washington Post**, 27.03.1979.

⁸⁵⁸ Joaquim Alberto Chissano, "Letter dated 30 March 1979 from the Minister for Foreign Affairs of Mozambique addressed to the Secretary General" United Nations, GPRM, Maputo, 30 MAR 1979.

⁸⁵⁹ José Carlos Lobo, "Note Verbale dated 21 December 1979 from the Permanent Representative of Mozambique to the United Nations Addressed to the Secretary-General" United Nations, New York, UN, 21 Dec 1979.

⁸⁶⁰ Passos, **Moçambique**, s. 67.

ölçüde istismar edilmiştir.⁸⁶¹ Weinstein'a göre, birçok doğal kaynağa sahip olan veya dış destekli ortamlarda oluşan isyancı gruplar şiddet yanlısı olma eğilimindedir. Buna karşılık, kaynaklardan yoksun bırakılma ve dış destek eksikliği ile ilişkili isyancı gruplar çok az suiistimal etme eğilimindedir. Nüfusun sempatisini kazanmak için şiddet yanlısı ve stratejik olarak bu şiddeti kullanma taraftarlarıdır.⁸⁶² Mozambik'te olan da buydu.

5.4.1. İç Savaşın Sonu ve Ulusal Uzlaşma

4 Ekim 1992'de, Mozambik'in iktidardaki FRELIMO partisi ve silahlı muhalefet grubu RENAMO, ülkede on altı yıllık iç savaşı sona erdiren Genel Barış Anlaşması'nı (AGP) imzaladı..⁸⁶³ 1990'da isyancıları destekleyen Apartheid'in sona ermesi ve hükümete yardım eden SSCB'nin dağılmasıyla barış için koşullar sağlandı. Bu, her iki tarafın zaferi olmadan savaşın sona ermesine katkıda bulundu. Sonuç olarak, bugüne kadar (2019) Mozambik'te biri hükümetten diğeri de en büyük muhalefet partisinden olmak üzere iki ordu var. Ek olarak çok partili ve demokratik rejime de izin verilmiş ve geleneksel otoriteler bazı haklarını elde etti.⁸⁶⁴ Bu nedenle Mozambik, muhalif güçler ile hükümet ordusu arasındaki sporadik silahlı çatışmalara defalarca şahit oldu. Bu çatışmalarda, gençlerin orduya saldıran güçlere destekleri, sözde hükümetin yozlaşmış, otoriter ve demokratik olmayan olduğu için açıkça ortaya çıkıyor. Yarı-okuma yazma bilmeyen gençler (sadece genç değil, aynı zamanda aydın⁸⁶⁵), sivillerin öldürülmesinin ve altyapının tahrip edilmesinin demokrasi adına var olan kötülükler olduğunu iddia ettikleri zaman, sağlam bir demokratik topluma aykırı olan araçları haklı çıkaran bir kamu duruşunu desteklemiş olurlar. Ne yazık ki, bu tartışmaları sadece siyah ve beyaz olarak gören pek çok insan var. İktidardaki partiler için kötü olan her şey ülke için otomatik olarak iyi değildir; ve muhalefet partileri için iyi olan her şey ülke için otomatik olarak kötü değil. Ve tam tersi de işe yarıyor.

---

⁸⁶¹ Silva, A Opção, ss. 169-176

⁸⁶² Weinstein, Inside Rebellion, s. 79.

⁸⁶³ Manning, The Making of Democrats, s. 43.

⁸⁶⁴ Bkz. Alice Dinerman, "O Surgimento dos Antigos Régulos Como "Chefes de Produção" na Província de Nampula (1975/1987) ," **Estudos Moçambicanos** [17] – CEA - UEM, 1999, ss. 95-256.

⁸⁶⁵ Francisco Carmona, A pressão político-militar obrigou a Frelimo a negociar - a propaganda armada da Renamo permitiu Dhlakama recuperar espaço político" **Savana** nº 1259, 23.02.2018, ss. 2-4.

5.4.2. Mozambik'te Tek Partili Dönem

1957'de Gana, Bağımsız olan ilk Sahra-altı ülkesi oldu. Kwame Nkrumah, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlık kazanacak ilk koloni olan Gana'da tek parti devlet kurdu. Buna ek olarak, siyasi muhalifleri kovaladı ve işkence yaptı ve Gana'yı dönemin Güney Kore'si ile karşılaştırılabilir bir devletten, yozlaşmış ve yoksul bir devlete dönüştürdü. Sonuç olarak, Pekin'e yaptığı bir devlet ziyaretinde, bir darbe yaşadı ve ilk olarak Gine'ye ve daha sonra 1972'de öldüğü Bükreş'e sürüldü.⁸⁶⁶ Mozambik'te olduğu gibi, diğer Afrika liderleri de onun örneğini izleyip hükümetlerinin şimdi önemli olan her şeyi kontrol etmesi gerektiğini ilan ettiler.⁸⁶⁷

Bağımsızlıktan iki yıl sonra, Mozambik'in Kurtuluş Cephesi (FRELIMO), kendisini tek parti sisteminin en unutulmaz marka olduğu sosyalist bir rejimi uygulayan öncü bir parti ve Mozambik toplumunun lideri ilan etti. O zamandan beri iktidar partisi devletin kendisinden daha güçlü bir hale geldi. Tek parti sisteminin kurulması silahlı mücadele süreciyle bağlantılı iki koşula dayanıyordu. Burada önem taşıyan birkaç konu var. Birincisi, FRELIMO'nun savaşı geciktiren çeşitli ayrılıkçı partilerin yol açtığı zorluklar ve rakip partilerin olmayışından dolayı hükümet modelini uygulama, zafer kazananların ideolojilerine göre destekleme inancını haklı çıkardı.

Bu karar bir hataydı çünkü kazananlar halkın gerçeğine değil, siyasi partilere ve muhalif liderlere odaklanmıştı. Bu boşluk, kurtuluş mücadelesini yönetenlerin en az On beş yıldır Mozambik dışında kalmaları gerçeğinden kaynaklandı. Mozambik'ten ayrıldıklarında gençtiler ve bu nedenle Mozambik'in iç faktörlerini kavrayacak kadar olgun değillerdi. Savaşı dışarıdan (Tanganika) yürütürken ya da eyalet başkentlerine girdikten sonra, Mozambik'teki kişilerin çoğunluğu tarafından davetsiz misafir olarak görülürlerdi. İkincisi, sosyalist rejimlerin ülkenin kalkınması için kolayca kullanılabileceğine dair kör bir inanç vardı. Fakat 1890'dan beri insanlar kapitalist üretim ilişkilerine dayanan bir toplum inşa ediyorlardı. Bu üretim sisteminin çöküşü, sonuçları bugün hala hissedilen üretim zincirinde bir zorluk yarattı. Halk, bağımlı bir insan için gıda üretiminde kendine yeterlilik durumunu bıraktı. 1984 yılının Mart ayında, Mozambik ile Güney Afrika arasında iki ülke arasındaki farklılıkların üstesinden gelmek için bir "Inkomati" anlaşması imzalandı.⁸⁶⁸ Anlaşma şartlarına göre, Mozambik artık bölgelerindeki ANC destekçilerini kabul etmeyecek

⁸⁶⁶ Nigel Cawthorne, **História Viva - 100 Tiranos**, Arcturus Publishing Limited/Ediouro Publicações Ltda, Rio de Janeiro, 2015, s. 280.

⁸⁶⁷ Guest, África, s. 23.

⁸⁶⁸ Samora Machel, "Acordo de Nkomati: Vitória da Paz, Vitória do Socialismo", **Palavras de Ordem**, Cilt 26, 5 Nissan, ss. 1-28.

ve Güney Afrika da Mozambik'ten isyancılarla aynı şeyi yapacaktır.⁸⁶⁹ Incomati anlaşması Güney Afrika tarafından ruhu ve mektubu ihlal edildi. Anlaşmanın bir kısmı bazı ANC liderlerinin Mozambik tarafından ihraç edilmesine yol açtı. Anlaşmayı imzalayarak Mozambik, Batı bağışçıların itibarını kazandı.⁸⁷⁰

5.4.2.1. Cumhurbaşkanının Ölümü ve Tek Partili Egemenliğin Sonu

Samora Machel bağımsız Mozambik'in ilk başkanıydı ve 19 Ekim 1986'da bir uçak kazasının kurbanı olarak öldü. Onunla 34 kişi öldü. Ruslar tarafından yönetilen başkanlık uçağı Tupolev 134, Mozambik ile Güney Afrika arasında, Mbunzini denilen bir sınır bölgesinde düştü. O zamanlar Mozambik sosyalist rejimi ve Güney Afrika apartheid rejimi arasında derin farklılıklar vardı. Mozambik, Pretorya'yı RENAMO isyancılarını desteklemeyle suçlarken, Güney Afrika, Maputo'nun ANC isyancıları için aynısını yapmakla suçladı. Bugün (2019), RENAMO, Mozambik'in en büyük muhalefet partisi iken, ANC, Güney Afrika'daki yönetim partisidir. 19 Ekim 1986'da, bir havacılık kazasında Machel'in ölümü ile birlikte, karışımındaki ırkçılığa sahip düşük yoğunluklu bir iç darbe, Machel'in yasal halefi olan Marcelino dos Santos'u hedef aldı. Chissano, Chipande, Guebuza ve Matsinha'ya yöneltilen sözde "savaşın mektubu" (10.24.1986 tarihli) aracılığıyla, siyahların ekonomik olarak güçlenmesi önerildi. Joaquim Chissano'nun geçmesi gereken iktidarı alması önerildi.⁸⁷¹ Samora Machel'in ve onun figürünün ölümü hakkında tartışmalar var.

Mozambik'in ilk cumhurbaşkanının ölümüne gelince, bazıları bunun kasıtlı bir saldırı olduğuna inanırken,⁸⁷² diğerleri bunun bir havacılık kazası olduğunu söylüyor. Marques, kazadan önce ve sonra olanların ayrıntılarını açıklar, ancak doğru sonuçlara izin vermeyen sorular sorar.⁸⁷³ Bir saldırı durumunda, bu, Apartheid rejiminin unsurları ile Mozambik rejimiyle ilişkili unsurlar arasındaki koordinasyon içinde gerçekleştirilecektir.⁸⁷⁴ Bu, Güney Afrika ve Mozambik'in yanı sıra arsadaki diğer ülkelere katılmayı reddetmek anlamına gelmez. En azından, Machel'in oğlunun röportajını okuduğumuzda, bu izlenimi alıyoruz. Ona göre, ölümden önce ve sonra bir saldırı olduğunu ortaya çıkaran birçok gerçek vardı. Mozambik'teki en

⁸⁶⁹ João Ferro Dias ve Rodrigo Carlos Guedes, *Memórias de Um Combatente e a Verdade sobre a Fundação da Resistência Nacional Moçambicana*, Gráfica Comercial, Loulé, 2008 s. 183.

⁸⁷⁰ Hermínio Torres, **Controle Social do Poder Político em Moçambique – Divisão de Poderes**, CEPKA – Centro de Pesquisa Konrad Adenauer, Nampula, 2004, ss. 18-19.

⁸⁷¹ Oliveira, O Dossier Makwákwa, s. 92.

⁸⁷² Lusa, Portekiz Haber Ajansı, "Morte Machel: foi "assassinato" para Guebuza e "incidente misterioso" para Zuma" RTP - Agência Notícias Portugal, s. A, 17-10-2011, s. 14.

⁸⁷³ Álvaro B. Marques, **Quem Matou Samora Machel?**, Ulmeiro, Sacavém, 1987, ss. 205-207.

⁸⁷⁴ Debora Patta, How Samora Machel Signed his Own Death Warrant, - Staff Reporter - Mail & Guardian, 10 Jul 1998, ss. 18-26.

eski yabancı gazeteci Ian, gazeteci Marques'e Samora'yı kimin öldürdüğünü bilmediğini söyledi.⁸⁷⁵ 3 Aralık 2018'de gazeteci Carla Henriques tarafından yönetilen bir röportajda, Samora'nın oğlu, babasının ölümünde içerden uzanan bir elin olma olasılığını yoksaymadı.⁸⁷⁶ Machel'in ailesi tarafından zaman zaman tekrarlanan bir görüştür.⁸⁷⁷

João Cabrita için Samora bir kazada öldü.⁸⁷⁸ Analizinde, Cabrita, kaza hakkında duygusal raporlarda bulunmaktan kaçınıyor. Bu amaçla oluşturulan uluslararası komisyonun raporunu incelerken, Güney Afrika, Rus ve Mozambik kaynakları, uçağın teknik koşullarını takip edip hayatta kalanları buluyor. Bu nedenle spekülasyonların ötesine geçen ve kendine özgü tezini formüle etmesine izin veren verileri toplamıştır: Samora bir kazanın kurbanı olmuştur.⁸⁷⁹ Bununla birlikte, Cabrita, kazadan önce veya sonra bağlamla ilgili diğer verileri dikkate almaz. Mozambik Ulusal Bilgi Ajansı (AIM), Samora Machel'in ölümünün izole edilmiş bir vaka olmadığı görüşünde idi.⁸⁸⁰ 2000 yılında öldürülen Mozambikli gazetecilerden Carlos Cardoso, Güney Afrika rejiminin kendisini öldürmek istediği kazadan günler önce Samora'yı uyardı. Düşen uçak pilotu Novosselov, 33 kişinin ölümünden kendisinin sorumlu tutulmasını kabul etmedi. Uçuş tecrübesiyle 10 kişiyi kurtardığını ekledi.⁸⁸¹

2008 yılında, Sivil İşbirliği Sekreteryası (CCB) tarafından işe alınan gizli bir ajan, Machel'in ölümünde kendisinin de parmağı olduğunu kabul etti. Hans Louw, "Ön plan başarısız olursa, kullanılacak havadan yere füzelerle donatılmış yedek ekibin bir parçasıydım." dedi. Machel'in ölümüyle ilgili raporlar ve bürokratik prosedürler konusunda işbirliği yaptığını da söyledi. İlk plan, uçağı Güney Afrika topraklarına götürmek için Tupolev'i sahte bir radyo sinyali yoluyla yönlendirmektir.⁸⁸²

5.5. İKİNCİ NESLİ KURUCULARIN GELİŞİMSEL ÜTOPYASI (1975-2015)

Mozambik 1975'te bağımsızlık kazandığında, sosyalist bir sistem kuruldu. 1990 yılına kadar ülke hala Marksist-Leninist bir idare ile yönetilmiştir. Böylelikle, ülkenin ekonomik meselelerine ilgi duyan akademisyenler, bu yolun özerkliğini

⁸⁷⁵ Marques, Quem Matou, s. 75.

⁸⁷⁶ Marcelo Mosse, "A Morte de Samora Machel" Carta de Moçambique, 04-12-2018

⁸⁷⁷ Lusa, Portekiz Haber Ajansı, "Filha Samora Machel diz que responsáveis pela morte do pai continuam vivos" Diário Notícia, 14-10-2014, s. 20.

⁸⁷⁸ Luís Nhachote, "João Cabrita e a Morte de Samora Machel" Savana, 21-10-2005, s. 23.

⁸⁷⁹ Bkz. João M. Cabrita, A Morte de Samora Machel, Edições Novafrica, Maputo, 2005.

⁸⁸⁰ AIM, Samora, Why he Died, AIM (Mozambique News Agency), Williamnons offsettryck, Stockholm, 1986, s. 5.

⁸⁸¹ Marques, Quem Matou, s. 34.

⁸⁸² Mpikeleni Duma, "How the hit went down: my job was to make sure Machel died" Sowetan Sunday World [Johannesburg], 12-01-2003, s. 2.

kutlamak için kararlıydı. Bu analitik yaklaşım, 1980'lerde kademeli olarak terk edildi çünkü içsel ihtisaslaşmaların ışığında, devrim pratiği onları bu aşamaya götürdü. Ulusal bağımsızlıktan sonra, daha kesin olarak, Şubat 1977'deki Üçüncü FRELIMO Kongresi sırasında, ülke Marksist-Leninist sosyalist ekonomik modelini benimsedi.⁸⁸³ Mozambik SSCB'nin uydu devletiydi ve sosyalist ülkelere daha yakın hale geldi.⁸⁸⁴ Bu seçenek, Eylül 1984'te Bretton Woods Kurumlarına bağlılığını zorlayan ülkenin neredeyse ekonomik olarak çökmesiyle sonuçlandı.

Yaşam koşullarındaki düşüş Mozambikliler arasında aşamalı olarak doğrulanabilirdi. Rejimi desteklemek için gelen aydınlar, Mozambik'in sorunlarını yerel gerçekliğin bakış açısıyla onarmaya başladılar. Joseph Hanlon, devrimci uygulamayı sorunsallaştırdı ve bürokratik fazlalığı ülkenin durgunluğunun ana nedeni olarak vurguladı.⁸⁸⁵ Mark Chingono, Mozambik rejiminin halkın politik ve ekonomik başarısızlıklarının ardındaki bir etken olarak ezilmesine vurgu yaptı.⁸⁸⁶

Mozambik'in az gelişmişliğine katkıda bulunan bazı faktörleri ele almaya çalışan zengin bir literatür var. Bu analitik eğilimler, özünde, Mozambik'in çalışmalarını ülke içinde ve dışında domine eden üç yaklaşım türü ortaya koymaktadır. İlk yaklaşım, bağımsızlık sonrası dönemde Kurucular devrim projesine karşı sempattir. Bu yaklaşım çizgisinde, sosyalist modelin başarısızlığı, dış etki, yani Rodezya ve Güney Afrika tarafından finanse edilen istikrarsızlaştırma savaşı ve bu tür deneyime düşman uluslararası konjonktür ile açıklanabilir. İkinci yaklaşım daha az kötümser ve bağımsızlık sonrası kurucuların projesinden belli bir ideolojik mesafeyi koruyor. Başarısızlığı mantıksal ve gerekli bir sonuç olarak görür ve ülke tarafından benimsenen neoliberal yönü sosyal, ekonomik ve politik özgürlüğü için vazgeçilmez bir koşul olarak görür. Üçüncü yaklaşım kötümserdir ve tüm sorunların kaynağını, kendi çıkarları içinde bozulmaya izin verdiğinde ülkenin kolayca bozulmasına izin veren politikacıların elinde görmektedir. Bunlar arasında, bağımsızlığın elde edildiği ve yürütüldüğü yolu eleştiren revizyonistler var. Daha da ileri giderek, bağımsızlığın yalnızca Afrika sömürgeciliği tarafından Avrupa sömürgeciliğinin yerini aldığını ve mevcut Afrika elitinin sömürgeci seçkinlerden daha kötü davrandığını söylüyorlar. Bu bakımdan, az gelişmişliğe alternatif,

---

⁸⁸³ Dias, Recursos, s. 130.

⁸⁸⁴ Wilson Center Digital Archive: April 03, 1977 Fidel Castro's 1977 Southern Africa Tour: A Report to Honecker (excerpt) <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/112142> (Ekim 08, 2018 tarihinde erişilmiştir)

⁸⁸⁵ Joseph Hanlon, **Mozambique: The Revolution Under Fire**, Zed Books Ltd, London, 1984.

⁸⁸⁶ Mark F. Chingono. **The State, Violence and Development: The Political Economy of War in Mozambique, 1975–1992**, Avebury, Sydney, 1996.

yozlaşmış ve yurtsever politikacıların ortadan kaldırılması ve meritokrasinin ayrıcalıklı hale getireceği yeni kalkınma modelinin yeniden şekillendirilmesi olacaktı.

Bağımsızlıktan sonraki ilk yıllardaki gelişme stratejisi, tarımsal üretimin artmasını teşvik etmek için kırsal kesimin sosyalleşmesiydi, çünkü nüfusun% 80'inden fazlası kırsal alanlarda yaşıyordu, bu da koşullarını iyileştirmeye çalışıyordu. Kırsal alanda destekçilerinin çoğunluğuna sahip olmasına rağmen, FRELIMO, sanayileşme önceliğini, tarımın ulusal kalkınma stratejisinin motoru olarak, yerli sanayi için döviz ve hammadde elde etmek için ihracata yönelmişti. Tarım stratejisi üç yönlü bir yaklaşıma dayanıyordu: Büyük devlet çiftlikleri yaratılması; üretim ve tüketim kooperatiflerini teşvik etmek; Kırsal halkın kentleşmesinin kolektif üretim amacıyla uyarılması ve sakinleri için sosyal hizmetlerin yaratılması. Yerel kooperatifler ve köyler, bağımsızlık için coşku havası verildiğinde kolaylıkla örgütlendiler, ancak devletin üretim arz ve satın alma ve hatta sosyal altyapı örgütlenmesi konusundaki eylemi köylülerin çabalarına ayak uyduramadı. John Saul, sosyalist devrimin popüler karakterinin hükümet liderleri tarafından kaybedildiğine dair uyardı.⁸⁸⁷ Michel Cahen⁸⁸⁸ ve Christian Geffray, FRELIMO gerçek Marksizmin pratiğinde olduğunu reddetti. Onlar, sosyalist projeye karşı halk direnişinin geniş delillerinin, küçük bir iktidar elitini halk üzerinde kabul edilemez bir modele dayatmamaya zorlamayı amaçladıklarını belirttiler.

Genel ses FRELIMO'nun (iktidar partisi) yaptığı hatalarda ısrar etti. Onlara göre, bu hatalar, ülkenin karşılaştığı sorunların kaynağı olmuştur. Bu hataların bir kısmı sosyalist yolun kendisi, kırsal alanın sosyalleşmesi, tek parti sistemi, dine düşmanlık, Apartheid rejiminin taciz edilmesi ve geleneklere saygısızlık, yeniden eğitim alanları, diğerleri arasındaydı. Bu konular hakkında çok şey yazılmıştı ve hala yazılmaya devam ediyor. Ama, tarih, insan ihtiyaçlarının yaratılması, tatmin edilmesi ve sürekli yeniden yaratılması sürecidir; insanı hayvanlardan ayıran şey budur. Marks dediği gibi: *“İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır.”*⁸⁸⁹

⁸⁸⁷ Bkz. John S. Saul, **A Difficult Road: The Transition to Socialism in Mozambique**, Monthly Review Press, New York, 1985.

⁸⁸⁸ Cahen Michel, “Mozambique - la Révolution Implosée”, Étude sur 12 ans d'indépendance (1975-1987), L'Harmattan, “**Points vue concrets**”, Paris, Volume 19, Issue 4, 1988, ss. 753–755, s. 176.

⁸⁸⁹ Cevat Özyurt, “Marx'ta Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din”, Hitit Üniversitesi, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 7, Sayı 2, 2014, ss. 207-240, s. 236.

5.5.1. Devletleştirme

Öngörülmeven ulusallaştırmalar, 24 Temmuz 1975'te Cumhurbaşkanı Machel yapılan bir konuşmanın hemen ardından geldi. Cumhurbaşkanı Samora'nın millileştirme konusundaki konuşması halkın duygularını canlandırmak için güçlü ve iyi hesaplandı. Arazi devletleştirildi, çünkü sadece popüler olan mülkün sahibi olabilir. Evler kamulaştırıldı çünkü evler halktan alındı. Tıp ulusallaştırılmıştır çünkü sağlık bir insan hakkıdır. Cenaze kurumları ulusallaştırıldı çünkü ölümle müzakere etmek suçtur. Adalet popüler olduğu için yasalar devletleştirildi. Eğitim millileştirilmiştir, çünkü her insanın bilme hakkı vardır.⁸⁹⁰

Kamulaştırmalar örgütlenmeden, ekonomik yapıya sahip olmadan, kadro olmadan uygulamaya konuldu. Mozambik gerçeklerine saygısızlık eden komünist bütünleşme süreci, başka ülkelerin sahiplerinin uçuşunun kendi politikasına uyumsuzluğundan kaynaklandığını doğrulamaksızın, sonuçları ölçmeksizin intihal edildi. Ve büyük şirketlerin ulusallaştırılmasından mutsuz olan FRELIMO, yoksulluğu daha yoksul hale getirdi ve arkaik devlet kontrolü altında ekonomik kalkınmayı baltaladı. Bağımsızlığın ilk ayları sosyal durumun giderek kötüleşmesiyle karakterize edildi. Borç verme sadece açığı artırdığı için dış yardım sorunu çözülemedi. Millileştirmeler, ani ve önceden çalışma olmaksızın ekonomik-mali durumu daha da kötüleştirdi. Gana'daki Kwame Nkrumah'ın durumunu hatırlamamız gerekiyor.

“Ekonomi politikalarını biçimlendiren asıl etken ise Nkrumah'ın siyasal destek elde etmek ve demokratik olmayan rejimini sürdürmek için bu politikaları kullanmaya ihtiyaç duymasıydı. Ancak ne Gana'nın bağımsızlık sonrasında gösterdiği hayal kırıklığı yaratan performans ne de ekonominin bariz bir biçimde kötü idare edildiğini gösteren çok sayıda başka örnek, basitçe cehaletle açıklanabilir. Neticede, sorun cehalet olsaydı, iyi niyetli liderler ne tür politikaların yurttaşların gelir ve refahını artırdığını çabucak öğrenir ve bu politikalarla yönelirlerdi.”⁸⁹¹

Ulusallaşma ölçüsünün arkasında politik bir amaç vardı. Amaç, bağımsızlık sonuçlarının derhal olacağını ima ederek halkın sempatisini kazanmaktı. Ancak millileştirilmeden gerçekleşen bağımsızlık iyi bir şey olmaya devam edecekti. “İyi olan şey” yeni katkı maddeleri gerektirmeden kendi başına yeterlidir. Kullanılan argüman, millileştirilmiş malların halkın kanı ile yapıldığıydı. Bu, kanıt içermeyen ancak dinleyiciler için çekici olan duygusal bir argümandı. Sıradan insanların özelliklerinin millileştirilmesi, etkilenen insanlar için ciddi sonuçlar doğurmuştur.

⁸⁹⁰ Samora Machel, “Desmantelar Estruturas Coloniais e Criar Estruturas de Carácter Colectivo e Democrático para Colocar o Hospital ao Serviço do Povo 1976 - Nov Nossa Tarefa é Construção do Socialismo”, **Tempo Dergisi**, 315-17- Ekim, 1976, ss. 16-26.

⁸⁹¹ Acemoğlu ve Robinson, *Why Nations Fail*, s. 65.

Sadece Mozambik'te değil, Türkiye'de de aynıydı.⁸⁹² Türkiye örneğinde, Naciye Öney örneği çok aydınlatıcıdır.⁸⁹³ Ulusallaştırma, malların bir kısmını birinden diğerine vermiştir.

Bu durum, bazılarını marjinalleştirirken iktidar partisine kapalı bir azınlığın refah seviyesinde yaşamasını da sağlıyordu. Rollerin transferi, her zaman olduğu gibi değişikliği her zaman yansıtmaz. Rejimler, koşullar yaratmak için çalışmalı, böylece hiçbir şeyi olmayanların, mülkiyeti olanlara zarar vermek zorunda kalmadan bir şeyleri olabilir. Bu, vizyon olsaydı geçiş döneminde yapılabilirdi. Fakat bugünün gerçekliği, dünün millileştiricilerinin savunucularının, en iyi toprakların sahip olduğu, millileştirilmiş şeylerin ana sahipleri olduğunu ve özelleştirmeler dalgasının 1980'lerde geldiklerinde de üst düzey işgalciler olduklarını gösteriyor.

Arazinin millileştirilmesiyle, birçok çiftçi toprakları devletleştirildiğinde ülkeyi terk etmek zorunda kaldı, ancak devlet bunları değiştirmek için teknik kadroya sahip değildi. Bunlar, çoğu "Uluslar Sena Sugar Estates", "Mozambik Şeker Kamışı" ve "Maragra" gibi çok uluslu tarım kompleksleriydi. Gurué, Licungo ve Milange şirketlerinin elinde çay üretiminde de benzer sorunlar yaşandı, özellikle "Junqueiro", "Monteiro & Giro" ve "Sena Sugar Estates" gruplarının önemli tarımsal kompleksleridir. Tüm bu şirketler, pamuk, kakao, pirinç, kaju, tütün ve copra, tarımsal Portekiz ekonomik devler tarafından sömürülen o zamana kadar tarımın imtiyazlarıyla olduğu gibi üretimini azaltmışlardır. Bağımsızlıktan sonra, onları yıkıma sürükleyen işçiler tarafından yönetilenler çöküşe hızla geçtiler.

Zengin Mozambik toprakları ormana geri döndü. Tüm ihracat ürünleri azaltıldı ve Zambézia artık çekici bir hizmet alanı değil. Ülke genelinde, insanların ulusal ihtiyaçları aşan miktarlarda evin yakınında büyüyen günlük tüketim ürünleri vardı. Ülkenin bu türden tükettiği tüm tarım ürünlerini ithal etmeye başladığı gün, açlığın dramatik olduğu yirmi ülke arasında yer almasına sebep oldu. Hükümet, insan toplulukları arasında dağıtılan kolektif çiftlikler umudunu korumuştur. Fakat insanlar sözde komünist tekniği desteklemediler ya da kabul etmediler. Ancak özelleştirme yoluyla sermaye biriktirme sürecinde, birçok fabrikayı iflasa sürükleyen aynı adamlar, yeni kamuya açık ortaklıkların etkinliği konusunda şüpheler uyandıran yeni hissedarlardır. Şehirleşmede de, millileştirmeye başlayarak hatalar yapıldı. Kamu kurumlarını kamulaştırmak yerine, millileştirmeler özel mülkiyete dâhil oldu.

⁸⁹² Simon Goebel; Thomas Fischer; Friedrich Kießling ve Angela Treiber, **FluchtMigration und gesellschaftliche Transformationsprozesse - Transdisziplinäre Perspektiven**, Springer-Verlag, Berlin Heidelberg, 2017, s. 53.

⁸⁹³ BCA- 30-1-0-0 / 40-236-1, **Girit fatihi Serdar Gazi Hüseyin Paşa Torunlarından Naciye Öney'in, Yunanistan'da Kalan Emlaki ile İlgili Olarak Atatürk'ten Yardım İsteği**. (29.11.1937).

Ancak Mozambik'te kalmak isteyenler, sadece evlerini terk etmeleri için şantajla uğradılar. Hastaneden gelen evlerini işgal edip varlıklarının ele geçirildiği insanlar vardı. Günden geceye birçok FRELIMO liderleri -Peugeots, Mercedes ve diğer değerli markalar dâhil olmak üzere- ev ve araba sahiplerine dönüştü.⁸⁹⁴ Binlerce insan yeniden eğitim kamplarına zorlandığı için paternalist bir hükümet kültürü oluşturuldu. Onların mentorlarına göre, gelecekteki şehirler yeniden eğitim kamplarından doğacaktı. Garip bir şekilde, sömürge kentlerinde toprak ele geçirirken yeni şehirler kurmaya söz verdiler. Sosyalist deneyimlerden hiçbir şehir ortaya çıkmadı. Modernleşmenin bir özelliği olarak laikleşme, geleneksel otoritelerin yasaklanması ve kiliselerin ve camilerin kapatılmasıyla şiddetli bir şekilde yerini aldı. Bu kurumlar, toplumdaki önemli konularda demokratik bir tartışma alanı olarak sosyal kumaşın garantörü idi. Merkez komitesinde benimsenen ve insanlara dayatılan sosyalizmin benimsenmesi, bu modernizasyon girişiminde bir başka hataydı. Her şey "insanların ne istediğini biliyoruz ve asıl sorunumuz derinden kökleşmiş olan sömürge yapısını yok etmektir"⁸⁹⁵ temelinde yapıldı. İnsanların ne istediğini bilmeleri olarak, yerleşimcilerin taşınır ve taşınmaz mallarını millileştirme adına ele geçirdiler;

- Güvenlik adına, uyanık gruplar oluşturdular;
- Asılsızlıkla mücadele adına, istenmeyen kasaba halkını tutukladılar;
- Marksizm-Leninizm adına, binlerce kişiyi ormanlara sürdüler;
- Sosyalizm adına, kiliseleri ve camileri kapattılar;
- Modern toplum adına, geleneksel otoriteleri yasakladılar;
- Yeni şehirler yetiştirme adına, ortak köyler oluşturdular;
- Açlığa karşı mücadele adına, devlet çiftlikleri yarattılar.

Sorunları daha kötü hale getirmek için kamu görevlileri etnik gruplarını desteklemeye başladı. Tüm bu önlemlere rağmen, Mozambik liderler kendi toplumlarını modernleştiremediler. Bir yandan sömürge mirasının toplam imhasını savunurken diğer yandan Avrupa modelini temel alarak anayasalar hazırladılar. Bağımsızlıklarının ilk yıllarında elde ettikleri neşeli desteğe rağmen, sömürge döneminde kurulan antik kentlerde kendi kurallarını sınırlayarak değişiklik yapamadılar. Birkaç yıl sonra, yeni rejim kamu hizmeti için sömürge binalarını kullanmaya devam etti ve bağımsızlıktan bu yana onlar tarafından çok az kamu

---

⁸⁹⁴ Passos, Moçambique, s. 114.

⁸⁹⁵ Passos, Moçambique, s. 67.

binası dikildi.⁸⁹⁶ Medya yardımı ile insanlar, kamu hizmetlerinin yokluğunda yeni politik yöneticilerin yurtdışındaki banka hesaplarında servet biriktirdiğini fark ettiler.⁸⁹⁷ Ardından problemin para eksikliği olmadığı, yönetim olduğu anlaşıldı.⁸⁹⁸

5.5.2. Özelleştirme

Bu, sosyalist modelin başarısızlığından sonra milliyetçiler tarafından kabul edilen bir kalkınma stratejisiydi. 1986'da cumhuriyetin ilk cumhurbaşkanının ölümü ile birlikte, halefin esas olarak parti üyeliğine dayanan ve bununla birlikte yerel güçlendirme süreci başlatan ilk özelleştirme dalgasıyla başladı, ancak bu ülkenin ihtiyaçların karşılanması yerine toplumsal eşitsizlikler daha da arttı. Chissano, ekonomik yeniden yapılandırma planı (PRE) ve daha sonra Ekonomik ve Sosyal Yeniden Yapılandırma Planı (PRES) için destek alma koşulları olarak demokratikleşme, özelleştirme ve çok partizanlığı içeren finansal kurumların gerektirdiği reformları hızlandırdı. Bu planların, makroekonomik dengeyi yeniden sağlaması ve ÜFE tarafından yaratılan hataları düzelterek ekonomiye daha fazla esneklik ve verimlilik kazandırması amaçlanmıştır.⁸⁹⁹

Samora, milyonlarca insanı kolektif çiftlikler üzerinde çalışmaya zorlayarak halkının hayatlarını iyileştirmeyi ümit ediyordu, ancak bunun yerine ülkesinin beslenebilme kabiliyetini yok etti. Marksizmin ve sosyalizmin savunucularını bir zamanlar savaşıma yemin etmiş emperyalizmin en iyi savunucuları ve hizmetçilerine dönüştürmenin yanı sıra, özelleştirme süreci zengin olmaksızın zenginlik yarattı, çünkü onlar asla yatırım yapmayan ancak süreçten kâr elde etmeyi umdukları insanlardı. Bazıları devlete ait işletmelerde patronaj ağları ve çarpık satın alma prosedürleri oluşturdu. Son zamanlarda, gerekli önlemler ile henüz değerlendirilmeyen bir tez, yöneticilerin kendi şirketlerinin temsilcileriyle sözleşmeler imzaladıkları durumlarda önderlik ettikleri sektörlerde menfaat sahiplerinin çıkarlarını ortaya çıkardı.⁹⁰⁰ Massimaculo için, FRELIMO hükümetinin ilk kararları bağımsızlıktan sonra sosyal ve politik bir demokrasi inşa etme niyetini karakterize

⁸⁹⁶ Tibor Mende, *Ajuda ou Recolonização? As Lições de um Fracasso*, Dom Quixote, Lisboa, 1974, s. 44.

⁸⁹⁷ Carlos Serra, *Os Corredores Empresariais do Poder em Moçambique*, Indian Ocean Newsletter (25/07/07) <https://oficinadesociologia.blogspot.com/2007/08/os-corredores-empresariais-do-poder-em.html> (Ekim 02, 2018 tarihinde erişilmiştir).

⁸⁹⁸ Raul Senda, *Negócios polémicos na Fundação Joaquim Chissano*, *Savana* Gazetesi -10.07.2009

⁸⁹⁹ Castel-Branco, *Opções*, s. 583.

⁹⁰⁰ Bkz. Edson Robert Oliveira Cortês, *Velhos Amigos, Novos Adversários: As Disputas, Alianças e Reconfigurações Empresariais na Elite Política Moçambicana*, Universidade de Lisboa, Lisboa, 2018, ss. 6-335

ediyor. Ulusallaştırmalar, Mozambik toplumunun yapısal dönüşümünü amaçlayan ve yeni gücün sınıf karakterini tanımlayan bu eğilimin açık bir göstergesiydi. FRELIMO, eski durum cihazını sökmek içindi.⁹⁰¹ Egemen ve bağımsız Halk Mozambik Cumhuriyeti, köylülerin ve işçilerin ittifakının önderliğinde, tüm vatansever tabakaların, sömürgecilik ve emperyalist bağımlılığın ardından yıkılması mücadelesinde yer aldığı bir halk demokrasisidir; insanın insan tarafından sömürülmesi sisteminin imha edilmesi; Yeni toplumun maddi, ideolojik, politik-kültürel, sosyal ve idari temellerini oluşturarak yapılır.⁹⁰² Bu değişikliklerin gerçekçi olmadığı kanıtlanmıştır. Bununla birlikte, bu dönüşüm, FRELIMO'nun Mozambik toplumunun dönüşümünün ayrıcalıklı bir aracı olması gerektiğine inancından dolayı Devlet'teki bütün eylemlerini tüketmesine rağmen, devrimin Asil topuğunun zor ve karmaşık olduğunu kanıtladı.⁹⁰³ Bağımsızlıktan sonra Mozambik, siyasi ve sosyal değişim konusunda bir deneyim yaşadı. 1977'de FRELIMO kendini Marksist-Leninist bir öncü parti olarak sundu. 1983 yılında, acımasız bir iç savaş sırasında, ilk Mozambik bir Perestroyka için çaba sarf edildi ve 1989'dan itibaren parti, neoliberal demokrasiye doğru evrimleşmeye başladı.⁹⁰⁴ 1987'de ekonomi zaten serbestleşmiş ve ülkenin devletin kendi politik çizgisinden ve küresel durumundan kaynaklanan sorunları göz önüne alarak, hükümet Bretton Woods kurumları olan Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu ile bir anlaşma imzalamıştır. Hükümet, Ekonomik ve Sosyal Yeniden Yapılanma Programı aracılığıyla, ülkenin ekonomik ve sosyal yapısını kurtarmak için önlemler aldı. 1987 yılının Ocak ayında, söz konusu kuruluşlar tarafından önerilen yapısal uyum önlemleri başlamış ve Mosca'ya göre, aşağıdaki yönergeler kabul edilmiştir:

- Yerel para biriminin ani ve sürekli devalüasyonu, Metical;
- Faiz oranlarındaki artış;
- Para arzının azaltılması;
- Özelleştirme ve pazar liberalleşmesini derinleştirmek;
- İthalatın kontrolü;
- Kamu harcamalarında kesintiler, özellikle devlete ait işletmelere sübvansiyonlar;
- Özel sektör için finansal ve maddi kaynaklar;

⁹⁰¹ Massimaculo, Políticas Educativas, s. 27.

⁹⁰² Jorge Miranda, **Constituições de Diversos Países, Volume 2**, Imprensa Nacional Casa da Moeda, Lisboa, 1979, s. 155.

⁹⁰³ Miguel Buendia Gómez, **Educação Moçambicana – História de um Processo: 1960-1984**, Livraria Universitária, Maputo, 1999, s. 208.

⁹⁰⁴ Massimaculo, Políticas Educativas, s. 28.

- Ücretlerin kontrolü.

Daha sonra başlatılan reform süreci, 1990'da yeni bir Cumhuriyet Anayasası'nın yürürlüğe girmesiyle birlikte yeni bir ivme kazandı. Bu yeni Anayasa, öncekinden farklı olarak, siyasi parti oluşumuna, basın özgürlüğüne ve grev hakkına zemin hazırladı. Yeni Anayasa ışığında ülke, Mozambik Halk Cumhuriyeti adını Mozambik Cumhuriyeti olarak değiştirdi.⁹⁰⁵ Mozambik tarihindeki yeni evre, 1994 yılının ilk seçimlerinden sonra FRELIMO hükümetinin savaşın tahrip ettiği sosyo-ekonomik altyapıyı yeniden inşa etmesini ve ülkenin az gelişmişliği ile ilgili sorunları azaltmasını gerektirdi. Mazula, kalkınma zorunluluklarına atıfta bulunmak:

“Kalkınma zorlukları, ekolojik çevresi, daha yüksek bir sosyal siyasi istikrar seviyesi için barışı koruma kapasitesi, daha fazla okuryazarlık düzeyi ve ülkenin kalkınmasına bağlı kritik yetenekler (insan sermayesi) gibi çok partili bir demokrasiyi ortaya koymaktadır. Okuryazarlık, yalnızca siyasi seçkinlerin değil, hepsinden öte, halkoylarının iktidara gelmesi için bir yarışmada yarışan birçok elitin varlığı ile ortaya çıkacaktır.”⁹⁰⁶

5.5.3. Kötü Uygulayıcılarla İyi Stratejiler.

Modernleşme teorisine örnek olarak, milliyetçiler büyük ölçüde Mozambik'i geliştiremedi. Birincisi, toplumun projesini zemin üzerinde uygulanabilirliğini hesaba katmadan oluşturdu ve direnişle karşı karşıya kaldığında, insanlarla tartışmak yerine, bildiğini okudular. Endüstrileri yönetmekten sorumlu insanlar bir süre sonra onları iflasa götürecekler. Strateji sorgulanmaya başlamasına rağmen, cumhurbaşkanı Samora Machel, Observer gazetecisi D. Martin'e şunları söyledi:

“Yoksulluğu, insanların ihtiyaçlarına dayanan sağlam bir ekonomik strateji ile ortadan kaldıracacağız. İnsanların ne istediğini biliyoruz ve asıl sorunumuz derinden kökleşmiş olan sömürge yapısını yok etmektir. Bu yüzden insanların ruhlarını özgürleştirmeli, yaratıcı inisiyatiflerini serbest bırakmalıyız. Bu nedenle, topluluk köylerini insanların organize edildiği, belirli görevleri yerine getirdikleri, programlara sahip oldukları ve güçlü yönlerini doğru olarak kullandıkları yerler olarak tanımlarız. Ve bu alanda gelişme başlayacak ve endüstri tarafından desteklenecek.”⁹⁰⁷

İkincisi, devletin halkın özlemlerinin en yüksek yorumcusu olacağına dair inanç, sermaye birikiminin devlette yoğunlaştığını, halktan mahrum bıraktığını ve dolayısıyla devletin sahip olduğu işletmelerde daha fazla sermaye biriktirdiğini ortaya çıkardı. Kırsal alanda devam eden savaş nedeniyle, binlerce aç çiftçi, işverenlerin kıt olduğu şehirlerde koruma sağlamaya çalıştı; çünkü endüstri,

⁹⁰⁵ João Mosca, **A Experiência “Socialista” em Moçambique (1975-1986)**, Instituto Piaget, Lisboa, 1999, ss. 166-167.

⁹⁰⁶ Brazão Mazula, **Na esteira da academia: razão, democracia e educação**, Texto Editores, Maputo, 2008, s. 68.

⁹⁰⁷ Passos, Moçambique, s. 67.

akrabalarını ve arkadaşlarını ayrıcalıklı kılan tecrübesiz yönetim komisyonları tarafından felç edildi veya yönetildi. Bu ülke içinde yerinden olmuş kişilerin, beton yığınları arasında haykırılan çığları, açlıklarını arttırdı ve bu da onları suçlu haline getirdi. Yabancılar, kökenlerini taklit edemeyen Mozambikliler, komşu ülkelere doğru hareket ederek sınırı geçtiler. Ekonomik olarak sağlam şirketler ücret talepleriyle zayıfladı ve bağımsızlıktan bu yana kısmen amorf olan inşaat mühendisliği, gayrimenkulün kamulaştırılmasını tamamen durdurmaya zorlandı. Ülkenin iç kısmında çoktan yerini almış olan bankalar, kredilendirmeyi haklı çıkaracak bir mevduat portföyünün bulunmaması nedeniyle kredi sağlayamamışlardır.

Üçüncüsü, FRELIMO'nun ilk modernleşme süreci, ekonomiyi harekete geçiremeyen kamu iktisadi teşebbüsleri üzerinde kaynakların yoğunlaşmasıyla aile ekonomisini marjinalize etti. Aslında, aile sektörünün sanayi ekonomisini harekete geçirmesi için yapılması gereken tersi de olmuştur. Değer zinciri yoktu. Yerel yollarla açlığı yok etmek yerine, FRELIMO bu soruna ideolojik bir yorum getirdi. İnsanların özlemi ve doğal eğilimleri fark edilmeden aynı zamanda uluslararası finansal kurumlarda olduğu gibi partinin özlediği şeyin insanların arzuları olduğuna inanılırdı. Dördüncüsü, sömürgeci ekonominin konjonktür problemlerini çözmek ve ulusal ekonominin yapısal sorunlarını güçlendirmek imkânsızdı. Mozambik'teki hızlı büyüyen şirketler iflasa gireceğinden, mali ve yapısal dengesizliklerden sorumlu olan makroekonomik yönetim hataları nedeniyle ekonomik bir çöküş kaçınılmazdı. Sosyalist deneyim Mozambik'in ekonomik kargaşasına yol açtı, ancak liderler başarısızlık sebebi olarak sömürgeciliği gösterdiler. Pratikte bu ret, solcu varlıkların ele geçirilmesi için cesaretlendirildi ve aslında bu gözlemcilere göre basitleştirilmiş bir şekilde onları kabaca gizleme gibi görünüyordu. Bir BBC muhabiri bu kaosa kısa haberlerde şöyle diyordu:

“Eski ve zengin Lourenço kenti olan Maputo'nun sokaklarında hiç görülmemiş bir manzara var. İnsanlar güneşin doğuşundan saatler önce ekmek almak için uzun boylu bayanlar geçirirler. Çoğu Afrikalıdır. Diğer uzun boylulara bakacak olursak, bu görsel tüm ırklara mensup insanlardan oluşuyor, bu görüntüler uçaklara ve seyahat acentelerine talim etmeyi işaret ediyor. Mart ayında olmasına rağmen, Portekiz'e sefer düzenleyen tüm uçak biletleri Temmuz ayı sonuna kadar satıldı.”⁹⁰⁸

B.B.C. muhabiri, Mozambik'ten ihraç edildi çünkü bu dünyanın ülkeden hasat etmesi gereken görüntü değildi ama Dışişleri Bakanı Joaquim Chissano tarafından sunulan görüntüyü. Ancak hükümet için basında, ekonomik baskıya uğrayan kesime açlık yaymış temel ihtiyaçların eksikliği, politikalarına bağlı değildi:

⁹⁰⁸ Passos, Moçambique, ss. 70-71.

“En yoksul nüfusun ana besin maddesi olan pazardaki mısır unu eksikliği, demiryollarının yayılmamasından kaynaklanmaktadır. Buğday ekmeği sıkıntısı ile ilgili olarak, hammadde sıkıntısı yok, ancak şirketler sadece üretim hattında maksimum üretim miktarını elde etmek için değil, aynı zamanda yeni bir hat inşa etmek için kalifiye eleman eksikliği nedeniyle de mücadele ediyor. Son haftalarda buğday ekmeği küçük olmasına ek olarak, kalitesizdir. Ekmek kompakttır ve tuz veya maya yanı sıra karışım eksikliği ile motive edilmelidir.”⁹⁰⁹

Halkın öne sürülen gerekçeleri kabul etmediği ve şikâyet ettiği için, polis kuvvetinin Beira'daki çeşitli kurumlarda oluşturulmuş birkaç alanda kullanılması gerekiyordu. Daha sonra gazete, *“Pakistanlı ürünlerin sevkiyatının piyasaya gelip bu hafta pazara dağıtılmaya başlandığını” söyleyerek ruh halini sakinleştirmeye çalıştı.* Gazeteciler, yarı gerçekçi okurları eğlendirerek, hükümetin uluslararası taleplerinin insanlar için yiyecek bir şeyler olduğu haberini veriyordu. Passos nihai sonuç konusunda kötümserdi ve şunları söyledi:

“Ancak bu tür yardımların, ülkenin iç karışıklığı olmaksızın ekonomik kargaşasını çözeceğine ve var olmayacağına inanmak saçma olacaktır. Üretim sıfırdır ve abartılı iddialardan beş ve altı kez ücretler yükselmiştir. Hükümet cömertliği, düzinelerce şirketi iflas ettirerek daha fazla işsizliğe yol açtı. Aynı zamanda, zulüm gören ve yaralanan teknisyenler, Portekiz'e geri döndüler ve yerleri, zayıf teknik bilgisiyle çok karmaşık makineleri kullanamayan, geri dönüşüm olarak teklif edilen deneyimsiz işçiler tarafından dolduruldu. Büyük sanayi kompleksleri faaliyetlerini geçici olarak veya kesin olarak felce uğrattı, ancak bu kaotik durumdan bile Mozambik Hükümeti suçlu icat ederek siyasi avantaj elde etmek istedi.”⁹¹⁰

O zaman, Nacala'nın sanayi bölgesinde yer alan büyük bir, belki de çoğunluğu, sisal işleme şirketi olan CIGOMO, yüksek maaş yüküne sahipti ve bu da duruş işletmenin kalıcı olma süresinin değişmesine neden oldu. Fakat Mozambik hükümeti için ABD suçluydu, çünkü onlara göre sebep olan ABD *“bu aşamada ürünü politik sebeplerle satın almakla ilgilenmedi.”⁹¹¹* Nitekim işçilerin ve şirketin ekonomik ve finansal açıdan talepleri, ürünün fiyatına, uluslararası rekabet teklifinin çok üstüne çıkararak yeniden yok olmaktadır. Aynı dönemde, Şeker Üretimi, Bağımsızlık sonrası ilk üründe yaklaşık yüzde 60 oranında düştü ve basında, yabancı çiftçileri ekonomik sabotajla suçlamadaki başarısızlık sona erdi. Yabancı yönetim liderleri parti üyeleri pahasına işten çıkarıldı, ancak gerçeklik artık kamuflajı imkânsız hale getirdi. Sosyalizmin mirası şüpheye yer bırakmadı. Sağlığın millileştirilmesi doktorları azaltmıştır, bu yüzden sadece 20'si, ölüm oranını artıran dokuz milyon vatandaşa hizmet etmek için mevcuttu. Ocak-Temmuz 1976 arasında

⁹⁰⁹ Mário Ferro, *“Notícias da Beira [Gazetesi]”* 12 Mart, 1976.

⁹¹⁰ Passos, Moçambique, s. 69.

⁹¹¹ Ferro, *“Notícias da Beira [Gazetesi]”* 13 Mart, 1976.

yatarak tedavi görenlerin sayısı% 2,4'ten% 41,6'ya yükseldi. Daha sonra ülkenin hastane servisi Çinli, Koreli ve Küba doktorlarına güvenmeye başladı.⁹¹² Bağımsızlığın ilk 20 yılında, ülkenin GSYH'ye ilişkin ekonomik göstergeleri kötüleşti ve 1994'te, 1974 seviyesinden yüzde 50'ye düştü; sanayi üretimi% 25, tarımsal üretim% 51 ve ihracat geliri% 60'a kadar düştü. Aşağıdaki tabloda Castel-Branco, bu dönemin krizler ve yeniden yapılanma ile işaretlendiğini, ancak toparlanmanın ülkeyi krizden önce bir aşamaya getirmedeğini belirtmektedir.

Tablo 11: 1974'ten 1993'e Kadar Mozambiklilerin Hayatındaki Bozulma Göstergeleri

Yıl	Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla	Endüstriyel üretim	Tarımsal üretim	İhracat kazanç
1974	100	100	100	
1977		66	57	
1981	87	78	61	100
1986		33	48	50
1987	50	36	51	56
1989	53	41	56	63
1991	52	32	52	70
1992	49	27	47	60
1993	50	25	51	60

Kaynak: Castel-Branco, *Opções Económicas*, 1995 s. 582.

Bu düşüş, Zambézia'daki Castel-Branco'nun bahsetmediği pek çok faktörden kaynaklanıyordu. Mozambik'in yöneticiler, sömürgeciliğin geride bıraktığı iyi şeyler hakkında konuşmaktan hoşlanmaz ve nostaljik olmanın sömürge dönemlerini iyi konuşanları suçlarlar. Bununla birlikte, kamu malları üzerindeki korozyif eylemleri insanları bu durumu gözden kaçırmaya zorlamaktadır, çünkü bağımsızlık duygusunun yarattığı beklentiler azalmıştı. Ve tarihsel olarak, sömürgecilik bir bütün olarak olumsuz değildi. Afrikalı milletler, kurumlarının modernizasyonu, bölgesel planlama, ve etnik çatışmaların azaltılması kolonizasyonun faydalarından sadece birkaçıdır. Diğer tarafta bağımsızlık her zaman iyi değildi. Bu yüzden sömürgecilikten kaynaklanan rejimler devletlerinin tek ve bölünmez olduğunu savunuyorlar. Ve bazı gruplar bağımsızlık iddia ettikleri zaman, acımasızca ezilir. Zambezia, sömürgeciliğin sona ermesi ile en çok kaybeden bölgeydi. Mozambik Devletinin kurucularının çoğunun yönetimi sırasında, bu bölgede kamu altyapısının inşası ihmal edildi. 1890'lardan bu yana, bu bölge Mozambik'in gayri safi yurtiçi hâsılasında iyi bir katkı sağladı; bu, bağımsızlığın ilk yıllarına kadar süren ancak daha sonra kötüye giden bir durumdu. Zambézia'ya gücünü veren şey, Zambézia

⁹¹² Passos, Moçambique, s. 75.

Leasing Şirketleri, Boror, Luabo, Societé du Madal, Lugela'nın Tarım Şirketi, Sena Şeker Evleri, Gurwe'nin Çay Şirketi, Nante ve Maganja da Costa'nın Pilavı, Mocuba'nın Pamuk Şirketi vb. diğerleri arasında büyük kapitalist yatırımlardı. Tüm bu yatırımlar, genç işgücünün çoğunu istihdam etti ve daha sonra bağımsızlıkla kitlesel işsizliğe girdi. Patronlar Avrupa'ya dönüp Zambézialılar arasında kaldılar, bu canavarlara yatırım yapacak sermayeye sahip değillerdi ve da bu projelerin sürekliliğini garanti edecek bilgi yoktu. Her şey iflas etti. Zambézia'daki işsiz gençlerin çığlıkları, sınıfı görmezden gelindi. Birçoğu Kuruculara karşı isyan etti, çünkü patronlarını gönderdikten sonra onlar için yeni bir iş bulunamadı. Birçok genç erkek isyancıların saflarına katıldı ve savaşa gitti. Sonuç olarak, savaş, yoksulluğun artmasıyla eyalete daha fazla gerileme getirdi. Bir zamanlar cazibe merkezi ve hizmet sağlayıcısı olan Zambézia, uykuya daldı. İşsizlik endişe verici seviyelere ulaştı ve gençler hayal kırıklığına uğradı. Bütün bunlar için suçlu, patronu kovan kurucularıydı. Bugüne kadarki bağımsızlıktan beri, Zambézia'da çok sayıda genç insanın istihdamında sömürge dönemine benzer projeler kalmamıştır. Bağımsızlıktan önce, Zambézia birçok insanın kaderiydi ama bağımsızlıktan sonra itici bir bölge oldu. Kuruculara karşı bu hoşnutsuzluğun refleksi, 1994'ten beri kurucularının Zambézia'da yenildiği tüm seçim döngülerinde gerçekleşmeye devam ediyor. 1980'lerin ekonomik yeniden yapılandırılmasından sonra birçok insanın işsiz kaldığı ve onlar için hiçbir zaman bir çözüm bulamadığı da unutulmamalıdır. Bazıları kayıt dışı ekonomiye girerken, diğerleri göç etti. Aynı dönemde, birçok fabrika yönetim ile ilgili çeşitli nedenlerle iflas etti. Nampula, Cabo Delgado ve Nyasa'da sosyalizmden kapitalizme geçişin dikkatli bir analizi de tarihsel-antropolojik bir yorum oluşturmamızı sağladı. Kıyı bölgelerinde, kurucuları bölgedeki sosyal organizasyonun en temel yapılarını ihlal etti.⁹¹³ İmamların dini otoritesi, Mozambik'in geri kalanındaki geleneksel yöneticilerle olduğu gibi, onları sömürgeci idarenin işbirlikçileri olmakla suçlayarak boşaldı.⁹¹⁴ Yerel Arapmış topluluklar, nüfusun en alt kastında seçilen dinamik gruplarının başkanlarıyla değiştirildikleri için lidersiz kaldılar. Bu, 1990'ların başlarında demokratik bir geçişle birlikte sözde geleneksel otoriteler geri alındığında, iyileşmemiş veya en aza indirgenmiş acılar yaratarak yerel sosyal ve antropolojik kumaşı ihlal etti. Geleneksel iktidar, Afrika kıtasının,

⁹¹³ José Augusto Samajo, **Local do Estado (1975 - 2002) – Processo de Articulação dos Órgãos Locais do Estado com as Autoridades Comunitárias no Âmbito do Decreto n.º 15/2000 de 20 de Junho (Caso do Distrito de Chinde)**, UEM (Unidade Formação e Investigação em Ciências Sociais), Maputo, 2002, s. 18.

⁹¹⁴ Bkz. Maria Paula Meneses, "Poderes, direitos e cidadania: O 'retorno' das autoridades tradicionais em Moçambique", **Revista Crítica Ciências Sociais** 87, Dezembro 2009, ss. 9-42.

Afrika tarihi boyunca halkının sosyal, ekonomik ve politik yaşamını yönettiği siyasi ve idari bir kurumdur. Kiliseler ve geleneksel güç, demokratik değerlerin desteklenmesinde merkezi bir konumdadır. Mozambik bağlamında, geleneksel güç, nüfuslar ile modern merkezi iktidar arasında bir bağlantı görevi görür.⁹¹⁵ Ahlak, yani yeni değerler, sosyal yaşam normlarını ileri sürme konusunda, dinler çok büyük rol oynamışlardır. Sosyo-kültürel sistem, birçok eşsiz vasıflara sahiptir, bunların sayesinde diğer sosyo-kültürel oluşmalardan çok farklıdır.⁹¹⁶

5.5.4. Her Bölge İçin Yedi Milyon

Cumhurbaşkanı Guebuza tarafından 2009 yılında tasarlanan "Her bölge için yedi milyon", Mozambik'teki yoksulluğun azaltılması alanında milliyetçi kuşağı tarafından tasarlanan en iyi projelerden biriydi. Ancak bu finansman paketinin nüfus için borç verme mekanizmasına bağlı ciddi sorunları vardı. Bu fonun fikri, bürokratik taleplere bağlı olarak banka kredisine erişimi önleyen bankacılık engellerini aşmaktı.

Paraya erişebilmek için geri ödeme planını dikkate alarak bireysel veya grup tasarım çizimi yeterliydi. Plan, projenin her detayını analiz edecek ve onaylanacak şartları yerine getirip getirmediğini belirleyecek bir bölgesel danışma kuruluna sunulmak zorundaydı. Yerel düzeyde yapılan hatalardan biri, bu süreci daha iyi yönetebilecek idari bürokratların pahasına, karar alıcı organların iktidar partisi üyeleri tarafından işgal edilmesiydi. Sonuç olarak, iktidar partisi üyelerinden gelen projeler, onayları için yeterli vade unsurları olmasalar da, öncelik kazanmışlardı. Kredinin verilmesine ilişkin kılavuz ilkelere göre, girişimden elde edilen kârlar başlar başlamaz, gelir projesinin yaratılmasında harcanan para, faizsiz olarak geri ödenmelidir, böylece yeni borçlular yeni kredilere erişim sağlayabilir.

Bununla birlikte, paranın parti bağlantısı tarafından verilmiş olması nedeniyle, bazı iktidarın parti üyeleri, alınan kredileri geri ödeyememeleri için herhangi bir gelir elde edemeyen sahte projeler sunmaktaydı. Ve iktidar partisinden üyeler oldukları için, onlara ödeme yapmaya zorlamak için yeterli güç yoktu, çünkü bazı durumlarda mali işlevlerin sürdürülmesi, borçluların iradesine bağlıydı, çünkü partizan kriterleri başların atfedilmesinde hüküm sürdü.

⁹¹⁵ Fernando Florêncio, "Autoridades Tradicionais e Estado Moçambicano: o Caso do Distrito do Búzi", *Cadernos de Estudos Africanos*, 5/6 | 2004, ss. 89-115.

⁹¹⁶ Rzayeva, Türk Toplumu, s. 609.

Tablo 12: Kim Olduğu Bilinmeyen Borçlu Borçluların Listesi.

(Em Meticais)						
N.º	Nome	Valor Desembolsado	Tipo de Actividade	Ano de Desembolso	Posto Administrativo	Valor Reembolsado
1	Isac Fenias Machava	449.000,00	Comércio	2011	Magude Sede	0,00
2	INDUPROC	769.887,00	Agro-Processamento	2008	Magude Sede	0,00
3	Alvaro Afonso da Silva	619.929,00	Agricultura	2009	Magude Sede	0,00
4	Júlio José Chongue Cossa	659.803,00	Agricultura	2009	Magude Sede	0,00
5	Ernesto Cossa	383.615,00	Comércio	2009	Magude Sede	0,00
6	Ranito Fabião Mavie	357.753,00	Comércio	2012	Magude Sede	0,00
7	Ramos Machaze Cossa	300.000,00	Agricultura	2011	Magude Sede	0,00
8	Alfredo Samuel Lumbela	331.000,00	Outros	2011	Magude Sede	0,00
9	Judião Maivasse	373.800,00	Agricultura	2013	Magude Sede	0,00
10	Américo Amaro Salvador Cossa	330.000,00	Comércio	2013	Magude Sede	0,00
11	Osmal Jamal	439.841,00	Agricultura	2007	Magude Sede	0,00
12	Associação dos Oleiros	482.570,00	Olaria	2007	Magude Sede	0,00
13	Lisboa António Cossa	641.132,50	Aquisição de viatura	2010	Magude Sede	0,00
14	Timóteo Miguel Dinis Cossa	299.418,00	Agricultura	2012	Magude Sede	0,00
15	Alcino Salvador Hunguana	490.666,05	Agricultura	2012	Magude Sede	0,00
16	José António Maximino	420.000,00	Agricultura	2011	Motaze	0,00
Total		7.348.414,55				

Fonte: Secretaria Distrital de Magude.

Kaynak: Magude Bölge Ofisi (Maputo)

Geri ödemelerin yokluğunda, krediyle ilgilenen diğer kişilerin krediye erişimi yoktu. Mozambik İdare Mahkemesi uygun olmayan projeler olduğunu ancak nihayetinde onaylandığını tespit etti. Aşağıdaki tabloda, onaylanmış yetersiz projeler gösterilmektedir.

Tablo 13: Onaylanmış Yetersiz Projeleri

Em Meticais			
Ordem	Mutuário	Projecto	Montante Financiado
1	Samuel André Cuna	Transporte de Mercadorias	300.000,00
2	Jacinto Jaime Mussane	Transporte de Passageiros	150.000,00
3	Filomene Mário Chilaule		250.000,00
4	Rafael Zacarias Vilanculos		300.000,00
Subtotal			1.000.000,00
1	Calisto Míguel Machacule	Transporte	300.000,00
2	Dora Jonas Chilaule		450.000,00
3	OJM da Localidade de Novela		300.000,00
4	Filimão Chilaule		200.000,00
Subtotal			1.250.000,00
Total Geral			2.250.000,00

Fonte: Relatório de Auditoria do T.A.

Kaynak: Mozambik İdare Mahkemesi

Bağımsızlık dönemine dönersek, teknik yeterliliğe sahip olmayan parti üyeleri, geçiş dönemini karakterize eden şiddet nedeniyle fabrikalarını ve sanayilerini terk eden sömürgeci yöneticilerin yerini alacaktı. İdaresi sırasında, bu parti üyeleri bir zamanlar iflas etmiş olan ve hiçbir zaman hesap vermeyecek pek çok fabrika aldı. Kısa bir süre sonra, bazı fabrikalar ve şirketler iflas etmiş ve bu parti üyeleri, daha önce umut vaat eden ve istikrarlı fabrikaların iflasına yol açan yönetim eylemlerinden asla sorumlu tutulmamışlardır.

Kamu işletmelerinin iflasları, iflas ettiklerinde, kendilerine hiçbir şey yatırmamış bireyler tarafından özelleştirilecek açık hedefleri olan bir plandan kaynaklanıyor gibiydi. Açık bir işaret, iflas eden şirketlerin özelleştirilmesi ve iflasa götüren aynı kişilerin, şirketi yükseltebilecek ve varlıklarını geri kazanabilecek potansiyel hissedarlar olarak ortaya çıkmış olmasıdır. Buradan başka bir sorun ortaya çıktı. Özelleştirilen şirketler devlete biraz para vermeli, ancak çoğu durumda para hiçbir zaman ödenmedi, çünkü şirketleri devralanlar iktidar partisindeki önemli insanlardı.⁹¹⁷

5.5.5. Mozambik'te Çok Partili Dönemi ve Gelişme Sorunları

Ekim 1994'te, ilk çok partili seçimler bağımsız Mozambik'te gerçekleşti. Siyasi sistemin değişmesiyle, kalkınmanın kolaylaşacağına inanılıyordu. Bu noktadan hareketle, bazı çalışmalar Mozambik'in bazı alanlarda önemli ilerlemeler kaydetmesine rağmen, gezegendeki en fakir ülkelerden biri olmaya devam ettiğini göstermiştir. Daha yeni veriler, her yıl, ülkenin sadece 3000'in hayatta kaldığı yaklaşık 20.000 yeni kanser türü vakası kaydettiğini göstermektedir.⁹¹⁸ Aynı zaman diliminde kronik malnütrisyonla mücadeleye yaklaşık 1,6 milyar dolar harcanıyor.⁹¹⁹

Uluslararası sıralamanız da gecikmiş durumunuzu açıklıyor. 2015 yılında 188 ülkeli bir grupta 8. sıradaydı,⁹²⁰ 2014 yılında 10. sıradaydı;⁹²¹ 2013 yılında dünyanın

⁹¹⁷ Adérito Caldeira, "Governo entrega ROMON a empresa do devedor do Tesouro Público Alberto Chipande", @Verdade Gazetesi, 21 Ağustos, 2018, <http://www.verdade.co.mz/tema-de-fundo/35-themadefundo/66667-governo-entrega-romon-a-empresa-do-devedor-do-tesouro-publico-alberto-chipande-> (Ekim 08, 2018 tarihinde erişilmiştir)

⁹¹⁸ Cledy Marinela, "Apenas Três Mil Pessoas com Cancro Sobrevivem Anualmente no País" **O País** [Gazetesi], 13 Ekim 2018: "Gazetenin orta sayfalarında".

⁹¹⁹ Edson Arante, "Moçambique Perde Anualmente Cerca de USD 1. 6 Bilhão Devido à Desnutrição Crónica" **O País** [Gazetesi], 15 Ekim 2018, s. 3

⁹²⁰ João Pedro Caleiro, **Exame**, 13 Eylül 2016. <https://exame.abril.com.br/economia/os-10-paises-mais-pobres-do-mundo/> (Ekim 09, 2018 tarihinde erişilmiştir)

⁹²¹ Adérito Caldeira, "Moçambique está no "Top-10" dos Países Mais Pobres do Mundo" @Verdade [Gazetesi], 31 Temmuz 2014, "Gazetenin orta sayfalarında".

en fakir ülkeleri arasında 3. sıradaydı.⁹²² 1994'ten bu yana, İnsani Gelişme Endeksi ile ilgili raporlar sistematik olarak sunulduğunda, onuncu pozisyonunu aşan bir Mozambik hafızası yok. Belki de birileri için bunu haklı çıkarmak, savaşa başvurmak cazip geliyor ama Mozambik, savaşlar yaşayan tek ülke değildir. Diğerleri bugün daha iyi yerleştirilmiş, savaş için daha fazla zamanı olan ve hatta soykırıma uğrayanlardır.

1990'larda, geliştirmeye yönelik analitik yaklaşım, başlatılan çok partili sistemin anı ile el ele gitti. Geçmişte, Minter'in Rodezya hakkında yazdığı gibi⁹²³, Isaacman ve Barbaras⁹²⁴, Güney Afrika'nın Mozambik'in istikrarsızlaştırılmasındaki rolünü vurguladı. İsyancıların yöntemlerinin kınanmasının yanı sıra, bu çalışmalar kurucularının hatalarına ülkenin sorunlarının bir açıklaması olarak işaret etti. Şiddetli veya kuru yağmur altında bile bağımsız olarak çözülemeyen başlıca problemlerden biri açlıktır. Çiftçiler ve tarım, gerekli modernleşmeyi asla hak etmedi ve hatta yabancı çıkarlar tarafından terk edildi.

Merle Bowen, kurucularının tarım politikasının yanlış olduğunu çünkü gelişime katkıda bulunmaktan ziyade köylülüğü yoksullaştırdığını savundu. Bowen, 1975'te Mozambik Kurtuluş Cephesinin (FRELIMO) on yıl süren gerilla savaşından sonra ülkeyi bağımsızlığa yönlendirdiğini söyledi. Çiftçiler bu zafer için çok önemliydi, ancak bir zamanlar iktidarda FRELIMO, Portekizli sömürgecilikte olduğu gibi, çiftçilere karşı bir düşmanlık politikası benimseyen bürokratik ve tek parti bir hareket haline geldi.⁹²⁵ Bu politika, yalnızca sosyalist aşamayı değil, aynı zamanda 1990'larda Uluslararası Para Fonu'nun himayesindeki ekonomik ve politik reform sürecini de tanımlamıştır. Merle L. Bowen'in kitabı Mozambik'teki köylülere bu politikaların etkisinin önemli bir değerlendirmesini yapar.

Post-kolonyal tarım krizi için hükümeti, seçkinleri ya da köylüleri suçlayan raporlardan farklı olarak Bowen, Mozambik'in tarımsal üretiminin azalmasının sömürgecilik tarafından kurulan ve FRELIMO tarafından sürdürülen politikalara dayandığını savunuyor. Bowen, FRELIMO hükümeti altındaki sömürge politikalarının devam etmesinin köylüleri yabancılaştırdığını ve iç çatışmaya sebep

⁹²² Bettina Riffel, Helena Ferro Gouveia ve Renate Krieger. **Deutsche Welle** [Gazetesi]. 03 Mart 2013. <https://www.dw.com/pt-002/mozambique-em-antepenultimo-no-relatório-da-onu-sobre-desenvolvimento-humano/a-16678138> (Ekim 9, 2018 tarihinde erişilmiştir).

⁹²³ William Minter, **Apartheid's Contrasts: An Inquiry into the Roots of War in Angola and Mozambique**, Zed Books and Witwatersrand University Press, London, New Jersey and Johannesburg, 1994.

⁹²⁴ Allen Isaacman ve Barbara Isaacman, **Mozambique: From Colonialism to Revolution, 1900-1982**, Westview Press, Hampshire, 1984.

⁹²⁵ Merle L. Bowen, **The State Against the Peasantry: Rural Struggles in Colonial and Postcolonial Mozambique**, University Press of Virginia, Charlottesville and London, 2000, s. 1.

olduğuna dair sağlam kanıtlar sağlar. Fakat hükümet neden köylüleri taciz ediyor? Bowen, sözlü veriler, arşiv araştırması ve yayınlanmış raporlara dayanarak cevap verir. Güney Mozambik'teki orta sınıf bir  ift i sınıfının yükselişini ve düşüşünü araştırıyor. Sömürgeci hükümet politikaları gibi FRELIMO'nun köylü-karşıtı politikaları, köylü orta sınıfın siyasal ve ekonomik olarak bağımsız hale gelmesini ve böylece devlet iktidarının karşı ağırlığı olarak hareket etmesini engelleme arzusuna dayanıyordu.⁹²⁶

5.6. MOZAMBİK DURUMUNDA GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER BAğLAMINDA DIŞ YARDIM, KAMU BORCU VE BİR YOLSUZLUK ANALİZİ

Bu kısım, eski devlet cumhurbaşkanı Armando Guebuza'nın 2005-2015 arası edindiği Mozambik halkının "gizli" borcu ile ilgili gözlemlerden ortaya çıkmış ve bu durum, finansal kurumların ve işbirliği ortaklarının ülkeye yardımlarını kesmesine neden olmuştur. Öncelikle bu borç ile yolsuzluk arasında, daha sonra bununla birlikte ülkenin az gelişmişliği arasında bir bağlantı kurma girişimi var.⁹²⁷ Bununla birlikte, bu bölümde, Mozambik'in az gelişmişliğinin bir faktörü olarak uluslararası finans kurumlarının yolsuzlukla ilgili söyleminin yalnızca 1987'den bu yana ülkeye yükledikleri politikaların başarısızlığına dair bir kılıf olduğu görüşünü sunduk. Bu politikalar beklenen gelişmeyi getirmedi, çünkü ülkenin kendi kalkınma politik projesini tasarlama olasılığını ortadan kaldırarak ülkenin az gelişmişliğini sürdürmeyi amaçladılar. Ülkeyi geliştirmedeki başarısızlıklarının üstünü örtmek için, Bretton Woods kurumları başarısızlığın günah keçileri olarak ülkenin politikacılarını gösterdiler. Bu yapılanlar, IMF, Dünya Bankası ve Avrupa Birliği'nin, az gelişmiş ülkelerin kalkınması ve modernleşmesi konusundaki zayıf yönlerini, yerel gerçeklerle uyumşmayan politika uygulamalarını ortaya koyuyor. Çalışma, Mozambik liderlerinin aldığı siyasal kararlar ile işbirliği ortakları ve bağış  lar tarafından uygulanan teknik kararlar arasında kritik ve farklı bir nokta olduğunu savunuyor. Aslında Mozambik'in geçmişten alabileceği dersler var. Guebuza'nın yaptığı gibi, donör desteğine gerek duymayan kendi ulusal kalkınma projesini hazırlayan herhangi bir Mozambikli lider, ülkenin az gelişmişliğinin sebebi olarak eleştirilip, suçlanacak. Sonuçta, Mozambik gibi az gelişmiş ülkelerin gelişmesi ve modernleşmesi, i  politikaları ulusal gerçeklerle birleştirmeyi içermelidir.

⁹²⁶ Bowen, The State, s. 119.

⁹²⁷ Aled Williams, The Mozambique Hidden Loans Case: An Opportunity for Donors to Demonstrate anticorruption commitment, **U4 Brief**, Chr. Michelsen Institute (CMI) Sayı 6, Norway, 2018, ss. 1-12.

5.6.1. Dış Yardım

Dış yardımlar genel olarak bir ülke veya uluslararası bir kuruluş tarafından, başka bir ülkeye veya uluslararası kuruluşla, iktisadi ve sosyal kalkınmayı teşvik, demokrasi ve insan haklarında iyileştirme, sosyal eşitlik, acil durumlarda temel ihtiyaçları karşılama vb. amaçlarla verilen bağışlar, krediler ve borçlar olarak tanımlanır. Bu etkileşim esnasında genellikle gelişmiş ülkeler, yardımı veren ülke konumunda iken gelişmekte olan ülkeler ise yardımı alan ülke konumunda bulunurlar.⁹²⁸ Kalkınma desteği, yardım alan ve veren arasında bir işbirliği ilişkisine dayanmaktadır. Yardım sağlayan ülkeler için bütçe desteklerinde güvene ve siyasete dayanan bazı riskler görülmektedir. Yardım alan ülkenin finansal yönetim kapasitesinin zayıflığı, şeffaflığın ve hesap verebilirlik sürecinin olmayışı merkezi hükümete odaklanan bu destekleme aracının yerel gerçeklerden ve zayıflıklardan uzak kalmasına ve bütçe desteklerinin sonuçlarının yanlış değerlendirilmesine sebep olmaktadır.⁹²⁹

“Dış yardım” kavramı ülkeler arasındaki ilişkileri yapılandırmaktadır. Mevcut durumda, bu ilişkiler iki şekilde yapılandırılmıştır. İlk olarak, yardımın kendisi bir yandan yardım edenlerin (gelişmiş ülkeler) ve diğer yandan yardım alanların (az gelişmiş ülkeler) yerini tanımlar. Bu kavramın, derinlemesine çıkarımları vardır, çünkü yardım edenler dünyayla başa çıkabilmek için özel bir yeteneğe sahip oldukları kabul edilir. Üstün sosyal, politik ve ekonomik örgütlenme biçimlerine sahip oldukları kabul edilir. Başarının kendisinin haklı olduğu varsayımına dayanır. Örgütlenme biçimleri daha iyi olmasaydı, başkalarına yardım edebilecek konumda olmazlardı. Buna karşılık, yardım edenlere, dünyayla başa çıkma kabiliyeti tanınmıyor. Örgütlenme biçimleri yetersizdir ve onların muhtaç durumları bu uygunsuzluğun kanıtıdır. Bu nedenle başkaları tarafından yardım edilmek, iş göremezliğin eş anlamlısıdır.

Yukarıda bahsedilen çerçeve, bağışçıların bir bölümünde bir üstünlük kompleksi (Minderwertigkeitskomplex) ile dış yardımdan yararlananlar için bir aşağılık oluşumu ile sonuçlanmıştır. İkincisi dış yardıma bağımlılıkları göz önüne alındığında, aşağılanma ve boyun eğme durumlarına maruz kalır. 1995'te Mozambik hükümetinin protestolarına rağmen, çığ kaju pazarlamasını serbestleştirmeye yönelik politikanın başarılı bir şekilde uygulanması da bunu göstermekteydi. Ancak,

⁹²⁸ Arslan Erdal ve Kiper Kerem, Dış Yardım Nedir Niçin Yapılır? **Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi**, Cilt 15, Sayı 34, 2015, ss. 9-26, s. 9.

⁹²⁹ Özgür Üçü ve Bilal Kendirci, Teoriden Uygulamaya Dış Yardım, **Sayıştay Dergisi**, Sayı:86/ Temmuz - Eylül 2012, 65 ve 69.

küresel sistemin yapısındaki bu eşitsiz konumların tarihini nasıl anlayabiliriz? Bir yandan, başkalarına yardım edenler bu statülerini nasıl ulaşmış? Öte yandan, neden dış yardım alanlar kendileri refah projelerini oluşturamıyorlar? Bu konular, bağışçılar ve dış yardım alıcıları arasındaki ilişkilerin analizinde göz ardı edilmiş tarihi bir farkındalığı gerektirmektedir.

Bağımlılık okuluna göre, fakir bir ülkenin bu yoksulluk durumundan kaçması neredeyse imkânsız, çünkü bu uluslararası ekonomik yapı planlarının bir parçası değil. Ancak, Malezya, Endonezya, Singapur, Güney Kore gibi ülkelerin gelişimi nasıl açıklanabilir? Bu doğrultuda, Macamo'ya (2006) göre, dışa bağımlılık fakir ülkelerin liderlerinin gücünün korunması işlevsel hale gelir. Bu ülkelerin yöneticileri, iç güçlerini güçlendirmek için dış kaynaklara ihtiyaç duyarlar. Daha sonra iç dağıtım için bu dış kaynakları çekebilme yetenekleri temelinde kendilerini meşrulaştırırlar. Yurtdışından yardım istemek, vatandaşlara sosyal hizmetler sağlamayı amaçlayan bir iç politik hayatta kalma stratejisidir; ancak birikim, büyüme, gelişme ve ekonomik bağımsızlık sağlamak için çok az rehberliğe sahiptir.⁹³⁰ Çoğu zaman merhametin ta kendisi gibi sunulan dış yardım, yardım etmekten çok zarar vermekte, alıcılardan çok verenlerin yararına olmaktadır. Başka bir deyişle, dış yardım problemin çözümüden çok nedeni gibi görülmektedir.⁹³¹ Bağımlılık ilişkisinde, bağışçılar düzenli olarak Mozambik hükümetine gelişmiş ülkelerin güçlerini gösterir.

1980'lerde kuraklık varken, bağışçılar Mozambik halkını sefaletle sokarak yiyecek yardımlarını geri çekti. Hedefler açıldı: 1983'te hükümeti Bretton Woods kurumlarına katılmaya zorlayıp 1986'da ona ekonomik ve sosyal yeniden yapılandırma planını kabul etmesi için baskı yaptı. 1995 yılında, ülkeye açıkça yardımın kesilmesi tehdidi altında kaju serbestleşmesini ve bankaların özelleştirilmesini dayatan Dünya Bankası'nın tartışılmaz kılavuzuydu. Mozambik'in o zamana kadarki en büyük ihracatçı kaju fıstığındaki üstünlüğünün sonuna yansıyan bu dayatmaların sonuçları korkunçtu. Bağışçı gücünün en son göstergesi, ülkenin ilerlemesini ilerletmek için bir kalkınma bankası kurma fikrine açıkça karşı çıkmıştır. Sosyal değişiklikler her zaman, günlük sorunları ile ilgilenen bireyler tarafından azar azar gerçekleştirilen bir sosyal mühendisliğin sonucudur. Bu bağlamda, bağışçıların ileri sürdüğü büyük yapısal yasaların eşlik ettiği dış yardım, genellikle kendi çıkarlarını gözeterek, hedef ülke vatandaşları tarafından ele alınmadıkça kalkınmaya neden olamaz. Bu sorgulama, yardımın işlendiği modellerin, bireylerin özerk bir

⁹³⁰ Orlando Nipassa, **Ajuda Externa e Desenvolvimento em Moçambique: Uma Perspectiva Crítica**, IESE, Maputo, 2009, 1-20.

⁹³¹ Erdal ve Kerem, Dış Yardım, s. 9

şekilde kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri bir fırsat sistemi yaratıp yaratmadığını sorgulamamıza izin verir. Maalesef, bağış yapanlar dış yardım yöntemlerini tartışırken, geniş tartışmaları ve sonuçta ilgililerin izlemesini ihmal ederek olan şey budur. Buna karşılık, bağımlı ve itaatkar olması nedeniyle, hükümet, aynen böyle bir yardımın sonucundan muzdarip olan Mozambik toplumunu dışlayan bağışçılara tercihli olarak sorumlu olduğunda aynı şeyi yapar. Dış yardımın esas olarak bağışçıların çıkarına olması nedeniyle, yardım alan hükümetin dış yardıma bağlı olma ihtiyacının kalıcı olmaması için müzakere gücü vardır. Şu anda, çok partilizm rekabet ve siyasi katılım için alan açmıştır, ancak karar alma, kontrol ve doğrulama sisteminin dinamikleri genel olarak hükümet ve uluslararası toplum etrafında döner. Dış yardımların bir bağımlılık ilişkisi yarattığını savunan çalışmacılara göre, az gelişmiş ülkelerin problemleri yardım alımından sonra daha da artabilmektedir.⁹³²

5.6.2. Yolsuzluk Kavramına Genel Bir Bakış

Bretton Woods (özellikle Dünya Bankası ve IMF) kurumları geliştirmekte olan ülke ekonomilerinde yol kat ederek, kalkınma sürecinin kendisinde yolsuzluğun rolünün ve sorumluluğunun olduğu algısını yarattı ve köklü bir değişime neden oldu. 1990'larda, esas olarak Vito Tanzi ve personelinin IMF'deki çalışmaları⁹³³, yalnızca kalkınma gündemine yolsuzluk yapıldığı algısı yaratmakla kalmadı, aynı zamanda onların, kalkınma endüstrisinin yanıltıcı yaklaşımları yüzünden suçlanmalarına, itibarlarının büyük ölçüde zedelenmesine sebep olan bir süreç yaşandı. Yolsuzluk olmasaydı, bu kez kalkınma endüstrisi tarafından icat edilmek zorunda kalacaktı; çünkü yolsuzluğun oluşturduğu tehdit, kalkınma endüstrilerinin çoğalmasında işlevseldir. Bu tezin temelini aşağıdaki sorular oluşturur: a) Nasıl ortaya çıkıyor? b) Üreme koşulları nelerdir? c) Hangi amaca hizmet ediyor?⁹³⁴

Tam anlamıyla yolsuzluk; kamuya hizmet eden bir mevkinin özel amaçlar için kötüye kullanılmasıdır. Yolsuzluk kavramı, rüşvet, kayıtsızlık, fonların yanlış kullanılması ve ücret alınmayan veya düşük maliyetli olan kamu hizmetleri için yasadışı parasal tutar toplama gibi çeşitli olayları kapsar. Özellikle politikacıların veya memurların yasadışı zenginleşmesini de içerdiğinde olumsuz anlamını kazanır.⁹³⁵ Tüm ülkelerde, yolsuzluğun olumsuz bir çağırışı vardır ve toplumun ahlaki aşınması ve demokrasinin zayıflaması nedeniyle genellikle gündeme gelir.

⁹³² Erdal ve Kerem, Dış Yardım, s. 10.

⁹³³ Vito Tanzi, "Corruption Around the World - Causes, Consequences, Scope, and Cures: IMF working paper", *Palgrave Macmillan Journals*, Cilt 45, Sayı 4 Mayıs 1998, ss. 559-594.

⁹³⁴ Macamo, *Corrupção*, s. 61

⁹³⁵ Tanzi, *Corruption*, s. 12.

Bununla birlikte, akademik ve politik çevrelerde, yolsuzluğun demokrasiye anathema olacağı fikrine yakın, geniş bir fikir birliği vardır. Politik hesap verilemezliğin yanı sıra yasal cezasızlık da yolsuzluğun geliştiği ideal bağlam olduğundan, zayıf halk bütünlüğü ve kırılğan demokrasi arasında içsel bir ilişki kurma eğilimi olmuştur.⁹³⁶

Yolsuzluk en popüler ve basit tanımıyla 'kamu gücünün özel çıkar için kötüye kullanılması' olarak ifade edilmektedir. Bu tanımdan hareketle yolsuzluğun özel sektörde var olmayacağı sonucuna ulaşılmamalıdır. Büyük özel girişimlerde, yolsuzluk olgusu kendini göstermektedir.⁹³⁷ Demokrasi öncesi toplumlarda yöneticilerin faaliyetleri meşru görüldüğü için yolsuzluk belirgin bir problem olmamıştır.⁹³⁸ Kalkınma endüstrisinin akıl yürütmesinin ardından, örneğin Mozambik gibi bir ülkede yolsuzluğun ortaya çıkması, ahlaki değerlerin genel anlamda çöküşüyle ilgili olacaktır.⁹³⁹ Ve demokrasi yolsuzluğun tedavisi değildir.⁹⁴⁰ Macamo (2014) tarafından alıntılanan Marie-Laure Susini'ye göre yolsuzluk, direnmenin zor olduğu bir şeydir ve iyi niyetlerin tiranlığıdır. Bürokratik adetler; para cezası sistemi; kamu sektörü maaş seviyesi; kural; kurumsal kontroller; kanun ve prosedürlerin şeffaflığı ve liderliğin bütünlüğü gibi yolsuzlukları destekleyen faktörler vardır.⁹⁴¹

Her yerde yolsuzluğun geri kalmışlığın etkenlerinden biri olduğu doğrudur. Ölümünü ve sıklığını ölçemediğinden zararınızı küçültmek ve abartmak da kolaydır. Sosyal, ekonomik veya tarihsel faktörler eylemlerini güçlendirir veya zayıflatır. Her ülkenin ulusal nitelikleri yolsuzluktan tamamen ayrı tutulamaz. Petrol gibi doğal kaynakların sömürülmesinden kaynaklanan beklenmedik zenginlik, küçük grupları kendi çıkarlarından yararlanmaya teşvik edebilir. Bir kimsenin endemik yolsuzluk bekleyeceği bazı ülkelerde, sadece orta dereceye kadar var olabileceği ortaya çıkabilir. Diğer ülkelerde, güçlü rejimler ve reformcular bunu tamamen ortadan kaldıramazdı. Yolsuzluk dünyanın her bölgesinde görülmektedir ancak daha çok fakir ülkelerde kendini göstermektedir. Sahra-Altı Afrika ülkeleri ve Latin Amerika ülkelerinde yolsuzluğun boyutlarının çok daha fazla olduğu görülmektedir.⁹⁴² En hafif formda ise genel ahlaka öncü olarak sadece faydaları transfer edilebilir: kamu fonksiyonu tuhafça genişletilebilir veya gülünç büyük ve lüks diplomatik aparat inşa etti. Bu, potansiyel akrabaları, arkadaşları ve politik müşterileri çekmek veya

⁹³⁶ Macamo, "Corrupção", s. 60.

⁹³⁷ Tarık Ilıman ve Recep Tekeli, "Dünya'da ve Türkiye'de Yolsuzluk Algısı", Adnan Menderes Üniversitesi, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 2 2016, ss. 62-84, s. 64.

⁹³⁸ Turgay Berkoy ve Nuh Ekrem Yıldırım, "Yolsuzluk Kavramına Genel Bir Bakış: Problemler ve Çözüm Önerileri", **Journal of Awareness (JoA)**, 2017, ss. 1-18, s. 3.

⁹³⁹ Macamo, Corrupção, s. 62.

⁹⁴⁰ Tanzi, Corruption, s. 12.

⁹⁴¹ Tanzi, Corruption, ss. 16-20.

⁹⁴² Ilıman ve Tekeli, Yolsuzluk Algısı, s. 63.

rakiplerini kaçırtmak için hizmet eder. Diğerleri hala arabalar, villalar ve sosyal firar veya pahalı gezileri tertipler. Sıklıkla, iktidara erişimin hızı, kişisel kazanç için iktidarın kötüye kullanılmasıyla orantılıdır. Cetvellerin iktidarının konumu, gerçek yağmalamada utanmadan sömürülür, bunun sonuçları, söz konusu olanları bozar. Dürüstlük bir lüks haline gelir ve güçlü baskıya veya neredeyse karşı konulamaz cazibeye tabidir. Var olan yöneticilerin niyetlerine olan güven, genel bir sinizm içine dağılmış durumdadır ve yöneticiler ile yönetilen insanlar arasındaki uçurum giderek derinleşmektedir. Yolsuzluk fikrinin inşası, bir ülkenin genel durumuna ilişkin sabit bir görüşe dayanmaktadır.

Herhangi bir Afrika ülkesi gelişme sürecindedir diyebiliriz ancak işlerinin yolunda gitmesi zordur. Yoksulluk oranları yüksektir; bölgesel farklılıklar açık kalmaktadır; adalet ve polis yetersizdir; iktidarda olanlar teknik olarak, teknik tavsiyelere direnirler; bağışçılar, beklenen veya planlanan sonuçları vermeyen belirli projelere para akışını koymuşlardır; ülke umutsuzca dış yardımlara bağlı kalıyor; popülasyonlar dışsal bağımlılıktan ortaya çıkmaz ve aşırı derecede savunmasız kalır. Ülke gelişmiyor.⁹⁴³ Eğer bu ülke, tam olarak gelişiyor olsaydı ve yoksulluk, cehalet, çıplaklık vb. durumlar olmasaydı, ancak liderler devletin kasasını yağmalasaydı kimse yolsuzluk hakkında konuşmayacaktı. Açıkladığımız duruma bir fikir önerirsek ve şöyle dersek; yolsuzluktan bahsetmek anlamlıdır; tabii ki bu argüman sorunludur denilebilir. Çünkü artık konuşulması gereken bu argüman değil gerçeklerdir. Fakat bunun bir anlamı pek yoktur. Ülke gelişmiyorsa, sadece yolsuzluktan kaynaklandığı anlamına gelmez; ülkede yolsuzluk olduğu için, yolsuzluk tek başına kalkınmama sebebidir demek yanlış olur. Yolsuzluk fikri, gelişmekte olan bir ülkede neyin yanlış gittiğine özel bir anlam verir. Bu kötü durumu daha iyi tanımalıyız. Çalışmalar veya anketler yapılmalıdır. Hangi alanda olursa olsun, sadece bir çalışma yapmak çok fazla usulsüzlüğün keşfini sağlayacaktır. İstemek güçtür. Aletler, kavramlar, teoriler kesinliği ne olursa olsun incelenmelidir. Önemli olan olayın varlığını tespit etmek için bir çalışma yapmaktır. Örneğin Engizisyon sırasında, Engizisyondan önce gelen her kadın bir cadıydı. Hayır değilim demesine rağmen, o bir cadıydı. Engizisyon sırasında insanlardan cadıları kınamaları istendi. Ve işte onlar gittiler: sebebini bilmiyorum, ama caddenin aşağısındaki komşu kocama bakıyor; Bilmiyorum ama pazardaki yaşlı kadın iki yaşındaki oğluma garip bir şekilde baktı ve ertesi gün çocuk öldü. Özetle yolsuzlukla mücadele için kurumlar oluşturulmuştur. Bu aynı zamanda olguya da gerçeklik verir.

⁹⁴³ Macamo "Corrupção", 59-73, s. 60.

Yolsuzluk olmasaydı, bu kurumlar gerekli olmazdı. Argümanın daireselliğine bakmalıyız. Gelişmekte olan bir ülkenin IMF ve Dünya Bankası'nın yardımını alması için, diğer şeylerin yanı sıra, yolsuzlukla mücadelede bulunmayı taahhüt ettiği bir niyet mektubu imzalaması gerekmektedir. Çok önemli olmasa bile, niyet mektubu imzalanmalıdır. Ve bu da sinsice fenomen üretir. Bu nedenle prosedür, olguya, yolsuzluğun var olduğunu varsayan araştırmalar ve politikalar yoluyla madde vermektir. Bu, sosyal yaşam alanlarının gittikçe daha fazla suçlulaştırıldığı yolsuzlukla mücadele yasalarının yürürlüğe girmesidir.

5.6.2.1. Mozambik'te Yolsuzluk Algısı

Mozambik'i, kıtanın en fakirleri arasında yer almakta, kıtanın yoksullaşmasına ve elbette siyasi ve askeri elitlerinin zenginleştirilmesine katkıda bulunmaktadır. Mozambik yoksulluğunun hemen hemen tüm cari hesapları aynı ifadeyle başlıyor: yolsuzluk yoldaki en büyük taştır. Mozambikliler kendilerini yabancılara ek olarak bu suçlamayı yaparlar. Elbette bu sorun sadece Mozambik ile ilgili değil. Afrika bir bütün olarak aynı sorundan muzdariptir. Yoksullukla mücadele çabaları son yıllarda karışık sonuçlar doğurmuştur, ancak bu kalkınma için şarttır. Sahra altı Afrika'daki ülkeler her yıl yolsuzluk nedeniyle milyarlarca dolar kaybediyor. 2015 yılına kadar dünyanın en bozuk on ülkesinden altı tanesi Sahra-altı Afrika'daydı. Afrika Birliği tarafından yapılan tahminlere göre, yolsuzluk, rüşvet, gasp, iyilik ve kamu mallarının kötüye kullanımı, 2008 yılında yaklaşık 150 milyar dolar harcamadan sorumluydu. Aynı yıl, Afrika hükümetleri dış yardımda 22,5 milyar dolar aldı. Bu, Afrika ülkelerinin yolsuzlukla mücadelede başarılı olmaları durumunda dış yardıma ihtiyaç duymayacağı fikrini pekiştiriyor. Mozambik'teki yolsuzluk, yüksek politik düzeyden düşük seviyesine kadar değişmektedir. İlk durumda, bu durum ülkeye daha yüksek bir doğrudan mali maliyet getirmekte, ikincisi ise temel kurumlar üzerinde aşındırıcı bir etkiye sahip olmakta ve hükümete duyulan güveni sarsmaktadır.

Uluslararası Şeffaflık Örgütü'ne göre, Mozambik vatandaşlarının yarısından fazlası kamu hizmetlerine erişim için rüşvet veriyor ve bu da iş yapma maliyetlerini artırıyor. Yolsuzluğu ilk sorun olarak görenler, yolsuzlukla mücadele etmenin Mozambik'te yoksullukla mücadele etmenin en iyi yolu olduğunu söylüyor. Deneyimler, dış yardımın bolluğu ile yararlanıcı ülkelerdeki yolsuzluk derecesi arasında sürekli bir bağlantı olduğunu göstermektedir. Bazı durumlarda bu bir gerçektir. Ancak bir dereceye kadar, ekonomik olarak geri kalmış ülkelerde

yolsuzluk neredeyse evrenseldir.⁹⁴⁴ Dış yardıma olan bağımlılık Mozambik'teki yolsuzluğun yayılmasına ve sonuç olarak bununla mücadelede zorluklara neden olabilir. Bol miktarda doğal kaynak, uzun bir otokratik hükümet tarihi, vatandaşlara karşı hesap verebilirlik, sürekli çatışmalar ve krizler, Mozambik'teki yolsuzlukla mücadelesinde büyük zorluklar yarattı. Ülkede demokrasi ve insan hakları alanındaki son gelişmelere rağmen, yolsuzluk sorunu yaygın bir endişe kaynağı olmaya devam ediyor. Doğal kaynaklar, çok uluslu şirketlerle olan bağlarını vatandaşların aleyhine güçlendiren bazı Mozambik elitleri için giderek daha cazip hale gelmektedir. Ulusal ve uluslararası kuruluşlar tarafından sağlanan resmi kalkınma yardımı bile istismar ve yolsuzluktan muaf değildir. Kamu hizmetlerinin sağlanması güvencesizdir ve devlet memurları maaşı genellikle yetersiz ödenmektedir, bu yüzden hayatta kalmak için küçük bir yolsuzluğa başvurmaktadırlar.⁹⁴⁵ Yolsuzlukla mücadele gündemlerini haklı çıkarmak için toplanan ve adalete teslim edilen birkaç örnek başarıyı teşvik etmemektedir.

Demokratik sistem içindeki iktidar dengesini sağlaması gereken kurumlar genellikle kaynak eksikliği ve gerçek iktidar sahiplerinden bağımsızlıkları ile sınırlıdır. Yürütme yetkisinin diğerleri üzerindeki üstünlüğü, Mozambik'teki iktidar dengesini sınırlamakta, böylece adalet sadece zayıf ve yoksullar için etkili hale gelmektedir.⁹⁴⁶ Mozambik bağlamında, durumu karmaşıklaştıran şey, göz kamaştırıcı eşitsizliklerin olduğu gerçeğidir. Son derece iyi yaşayan bir avuç insan var; ve bu az sayıdaki servetin rekor sürede yapıldığı gerçeğine vakıfızdır. Ama aynı zamanda aşırı derecede fakir yaşayan ezici çoğunluk var. Halkla olan bağlılıklarındaki eksiklik, yolsuzlukla mücadele söyleminin yolsuzluk kavramına verdiği gerçek etkiyi yaratıyor.

5.6.3. Yolsuzluk Söylemindeki Teknik Kararlara Karşı Siyasi Kararlar

2004 yılında, özgürlük savaşçılarının adayı, Guebuza, tarafından kazanılan genel seçimler vardı. Yoksulluğa karşı mücadele, sömürgecilikte olduğu gibi yoksulluğu sona erdirmeyi öneren yeni cumhurbaşkanının önerilerinden biriydi. 2005-2015 arasında yılları arasında Mozambik'te en çok bildirilen sorun yoksullukla mücadeledir. Guebuza Mozambik'in büyük ölçüde dışardan gelen bağışlara bağımlı hale gelmesine daha fazla mücadele edemeyeceğini söyledi. Çünkü eğer bu devam

⁹⁴⁴ Mende, Ajuda?, s. 32.

⁹⁴⁵ Santiago Goicoechea, **Transparência da Ajuda Externa e do Orçamento em Moçambique- Constrangimentos Para a Sociedade Civil, a Assembleia e o Governo**, Ciedima, Maputo, 2010, s. 18.

⁹⁴⁶ Luís de Brito, at all, **Moçambique 2003 - Uma Avaliação do Potencial de Conflito (Relatório Final)**, CEP, Maputo, 2003, ss. 55; 61.

ederse, ülke, alınan bağışların% 90'ı nedeniyle, egemenliğini ve bağımsızlığını kaybedecekti. 2015 yılında iktidarı bıraktığı zaman, Mozambik hükümeti genel devlet bütçesinin yüzde 70'inden fazlasında kendi kendine yeterliydi. Bu dönemde, Mozambik ekonomisi birçok alanda önemli bir büyüme yaşadı ve bu da Mozambik'i dünyanın en hızlı büyüyen ekonomilerinden biri haline getirdi. Guebuza döneminde ülkenin ilk kez, bağışçıların gündeminde olmayan ve onları kızdıran kendi gelişim projesi vardı. Bu cumhurbaşkanı, altyapılara ve beşeri sermayenin gelişimine odaklanmıştı. Altyapı açısından, 10 yıl içerisinde, seleflerinin 30 yıl içinde yapabileceğinden çok daha fazlasını yaptı. Politikaları sayesinde köprüler, oteller, demiryolları ve karayolları inşa edildi. Ülkenin orta sınıfı genişledi ve satın alma gücü birçok Mozambik vatandaşının dünya pazarına girmesine izin verdi.

Beşeri sermaye açısından, 10 yılda, üniversite sayısı 10'dan 46'ya yükselirken, üniversite öncesindeki okulların sayısı 40'tan 120'ye yükselmiştir. Maaşlı kişilerin artmasına katkıda bulunan çok uluslu şirketleri, ülkenin doğal kaynaklarını kullanmaya teşvik etti. Enerji şebekesini daha önce sınır bölgelerinin ithal edilen elektriğe dayanmasıyla ulusal şebekeye bağlayarak tüm bölgelere genişletti. Ülkenin bankacılık lobisini kızdıran ve finansal sermayenin aracısı olmaya istekli bir kırsal kalkınma fonu yarattı. Test edilen projeler arasında, yakıt lobicilerinin savaştığı Jatropha üretimi yoluyla biyodizel üretimi; ülkenin yeniden ağaçlandırma projesi; ilçelerin bankacılık projesi ve sağlık ağı projesinin genişletilmesi vardı. Mozambik'i geliştirmek için birçok proje tasarlandı. Bazıları başarıyla diğerleri başarısızdı. Ek olarak, çoğu uluslararası doğrudan yatırımın ve uluslararası finansal sistemin ticari kredilerinin aldığı üç Afrika ekonomisinden biri olmuştur.

Her şeyden önce, ifade özgürlüğü Mozambik'te bir gerçeklik haline gelip vekâlet edilen ve öngörülenlerin aksine, son teslim tarihi dolduğunda, iktidardan ayrıldı. Bu yönetim sırasında, Guebuza uzmanlar, petrol, doğalgaz, değerli taşlar ve kömür dâhil olmak üzere mevcut doğal kaynakları araştırmaya davet etmiştir. Bu kaynaklardan yararlanan şirketler ülkeye arşivlerine kaydedildi ve yasadışı olarak sömürülen kaynaklar düzenlenmeye başlandı ve bu durum Devletin gelirlerini artırdı. Ancak, bu görev sırasında kaydedilen tüm ilerlemelere rağmen, görev süresinin son yıllarında meydana gelen kamu borcu nedeniyle eleştiriliyor ve zulüm görüyordu. Görev süresinin son iki yılında Cumhuriyetin Cumhurbaşkanı, ülkenin doğal kaynaklarını korumaktan sorumlu üç güvenlik şirketi (ProIndicus S.A., EMATUM S.A. and Mozambique Asset Management S.A.) oluşturmaya karar verdi. Bu şirketlerin kurulması IMF, Dünya Bankası ve işbirliği ortaklarından borç almayı

gerektirdi.⁹⁴⁷ Ancak ne işbirliği ortakları ne de Mozambiklileri "gizli borçlar" olarak bilinen bu borç konusunda uyarıldı. Aşağıdaki tabloya göre toplam değer 2 milyar ABD doları olmuştur. Bu önlemlerin Mozambik'in doğal kaynak kaçakçıları tatmin etmediği açıktır çünkü faaliyetlerini yürütmek için yetkilileri geçmek zorunda kalmıştır. Bu şirketlerin kurulduğu sırada (2012-2014), ülke, ana muhalefet partisi ve hükümet güçleri arasındaki silahlı çatışmadan kaynaklanan iç istikrarsızlıkla karşı karşıya kaldı. İç savaşın sona ermesinden (1992) bu yana, Mozambik'teki en büyük muhalefet partisinin kendi ordusu var. Bu savaş ortamı, bu tür girişimlerin yaratılmasının muhalefet partisinin temsil edildiği parlamentodan geçmeyeceği anlamına geliyordu. Kıyı savunması için hükümet 32 gemi inşa etmek için bir Fransız şirketi kiraladı. Bankacılık arabuluculuğunda, İsviçre (Credit Suisse) ve Rus bankaları (The VTB Bankers) kullanıldı ve o zamanlar Rusya ABD ve Avrupa Birliği'nden ekonomik yaptırımlara maruz kaldı. Batılı ortaklardan Rus hizmetlerini satın almak için para kullanımı kabul edilemez bir hakaret olarak görülüyordu. İşbirliği ortakları, paralarının referans gerekliliklerine göre kullanılmadığını iddia ederek Mozambik Hükümetine yardım etmeyi bıraktılar. IMF aynı sebepten dolayı ülkeye yapılan tüm yardımları da kesti. Bir mazeret olarak, yukarıda belirtilen üç şirketin yaratılmasının ulusal yasalara uygun olmadığını ve parasal bağıışçıların ilkelerini ihlal ettiğini belirtmişlerdir. Yardımın kesilmesine, egemenlik sınırlarının ötesine geçen talepler eşlik etti. Ortaklar, borç daralma konturları ve müteakip hapis ve faillerin hesap verebilirliği hakkında tam bir açıklama için uluslararası denetim talebinde bulundular.

Şekil 5: Batı Bankalarının Mozambik'in Borçluluğuna Katılımı

Table 1 | Summary of the loans agreements entered into by the Mozambique Companies

Description	ProIndicus	EMATUM	MAM	Total
Lead Loan Arranger	Credit Suisse	Credit Suisse	VTB Capital	
Interest Rate	LIBOR + 3.20%	LIBOR + 3.70%	LIBOR + 7.00%	
Final Loan Amount	622,000,000	850,000,000	535,000,000	2,007,000,000
Bank Fees	(10,113,200)	(13,700,000)	(35,000,000)	(58,813,200)
Contractor Fee	(64,423,600)	(76,500,000) ⁴	-	(140,923,600)
Total Paid to Contractor	547,463,200	759,800,000	500,000,000	1,807,263,200

Kaynak: Kroll, 2017, s. 12.

⁹⁴⁷ Williams, The Mozambique, s. 1.

Hükümet, parasızlık nedeniyle uluslararası bir denetim gerçekleştirecek bir konumda bulunmadığına hükmederken, ortak ülkelerden (İsveç) biri bu denetimin masraflarını karşılamaya istekliydi. Aslında, vergi cennetlerinde gizli varlıkların takibi ve geri kazanımı konusunda uzmanlaşmış bir İngiliz şirketi olan Kroll işe alındı. Denetim gerçekleştirildi ve bu süreçte denetimler, paranın bir kısmının savunma şirketleri kurmak ve savaş malzemeleri satın aldıklarını keşfettiklerini, ancak satın alma işleminin hileli olarak fazla faturalandırıldığını keşfettiler. Toplam kredilerden 500 milyon dolar iz bırakmadan ortadan kayboldu.⁹⁴⁸ Bu paraya açıklık getirmesi gerekenler, devlet sırrı adına bunu yapmayı reddettiler ve Mozambik hükümeti ile ortakları arasında durağan ilişkiler bıraktılar. Talep edilen paranın kişisel hesaplara yönlendirildiğine dair kanıtlara rağmen, iktidar partisi devlet hesaplarına yapılan borcu kamu borcu haline getirmeyi kabul etti. Uzmanların hesaplamalarına göre, Mozambik'in ödemesi için iki nesile ihtiyacı olacak.

Genel Avukatlık Bürosunun ilgili kişileri kovuşturmadaki yetersizliği göz önüne alındığında, sosyal memnuniyetsizlik adalet sistemi içinde bile çok fazlaydı. Adalet sistemi, beyaz yakalı hırsızları korumak istediğinin belirtileri gösterdiği için itibarsızlaştırıldı. Rüşvet planının nasıl oluşturulduğuna dair tüm geçmişi olan Birleşik Devletler hükümeti iddianameyi delillerle sunmuştur. ABD adalet sistemi, katılanlar arasında yapılan karşılıklı yazışmaları ortaya çıkıp kıyı koruma projesinin yasadışı zenginleştirme için oluşturulmuş bir plandan başka bir şey olmadığı öğrenildi. İstisnalar sırasında, Mozambik tarafında, eski maliye bakanının, gizli servisin iki temsilcisinin ve bir dışarıdan birinin adı vardı. ABD'nin talebi üzerine, Eski maliye bakanı, Manuel Chang, 29 Aralık 2018 tarihinde Güney Afrika'da Interpol tarafından tutuklandı. Bu tutuklamadan sonra Mozambik savcılığı skandala karışmış diğerlerini tutuklamaya başladı.⁹⁴⁹

ABD gibi, Mozambik de Güney Afrika adaletinden Manuel Chang'ı Mozambik'e iade etmesini istedi, ancak Mozambiklilerin büyük çoğunluğu ABD'ye gitmesi gerektiğini düşünüyor. Tüm bunlar iddiaya göre, çünkü Mozambik adaleti iktidara sahip hırsızları korumakla suçlanıyor. Güney Afrika mahkemesi, Chang'ın hem ABD'ye hem de Mozambik'e iade edilebileceğini belirten kararını verdi. Bu durum, zengin ülkelerden yardım alan ülkelerin sadece donörlerin istediği gibi yapamadıkları, aynı zamanda bağışçıların istediği gibi yapacağı izlenimiyle bizi terk

⁹⁴⁸ Kroll. "Independent Audit Related to Loans Contracted by ProIndicus S. A, EMATUM S. A. and Mozambique Asset Management S. A. [Report prepared for The Office of the Public Prosecutor of the Republic of Mozambique]" 23 Haziran 2017. <http://www.open.ac.uk>, s. 14.

⁹⁴⁹ Manuel Mucari ve Jan Harvey, "Mozambican ex-president's son arrested in \$2 billion fraudulent debt case", **Reuters Haber Ajansı**, 17-02-2019.

ediyor. Yardım alan ülkeler işbirliği partnerinin imajına ve benzerliğine göre, her şeyi biraz da olsa yapmak zorundadırlar. Ortakların ve kurumların müdahalesinin acıyı azalttığı ve hatta yanlış bir ekonomik iyileşme fikri yarattığı yadsınamaz. Ancak ekonomik dalgalanma, fakir ülkelerin doğasında var olan bir özelliktir.

Aynı zamanda, politika yapıcılarının kendi ülkelerini tahrip edip, onları yetersiz kaynaklarından çaldıkları izlenimi veriyor. ABD mahkemesinin iddialarına (ekteki) ve tüm sürecin seyrine baktığımızda bu izlenimi alıyoruz. Sonuç, Afrikalı liderlerin bağışçılara yanlış yapmaması gerektiğidir. Bağışçıların yardım ettikleri ülkeler, olduğu gibi sadece donörlerin talimatlarını takip etmek zorundadır. Bağışçılar, yolsuzluk şarkılarını söyleyerek geri kalmışlığın bir sebebi olan ve gelişimi olumsuz yönde etkileyen ulusal savcılara güvenmektedir. Eski maliye bakanı, Güney Afrika'daki Interpol tarafından tutuklandığında Mozambikliler, tutuklama emrinin çıkarılmasından sorumlu ABD adalet sisteminin ülkeden atılmasıyla büyük bir sevinç yaşadı. Yaklaşımımız, Mozambik gibi fakir ülkelere bağımlılığı sağlamak amacıyla uluslararası ilişkilerin nasıl kurulduğuna odaklanacaktır. Bunun gibi öyküler, gelişimlerini engelleyen dışsal kararlara karşı mücadele eden yoksul ülkelerin sayfalarını doldurur. Bu kurumlarda akrobasiden kaçınmak için yapılması gereken şey, bu çalışmada önemli olan şeydir. Birazdan bu vakayı eleştirel olarak gözden geçireceğiz. Bu çalışma Mozambik'i gelişmiş bir devlete dönüştürememenin yolsuzluk, vatanseverlik eksikliği veya kötü yönetimden değil, uluslararası ilişkilerin kurulma biçiminden kaynaklandığını göstermektedir. Özgürlük savaşçılarının nesli sosyalizmi veya kapitalizmi kucakladığında ortaklarıyla eşit bir konumda müzakere etmek hassas bir konumdaydı. Bu zayıflık, Mozambiklilerin aleyhine kullanıldı ve ekonomi iktidarın yörüngesinde geldi, böylece iktidara daha yakın olanlar bu ilişkilerden yararlanabildiler.

Uluslararası ilişkilerin, sosyalizmi terk ettiklerinde liberterlerin zayıf pazarlık gücü ile birlikte, Mozambik'in ilerleyişinin gelişiminin ütopyasını elde etmemizi engellemesidir. Bu ilişkiler, politika yapıcılar takip edilen kalkınma modelini değiştirmek için cesarete sahip olmadıkça, Mozambik'in refahını engellemeye devam edebilir. Bilindiği üzere, borçlanma tarihsel süreç içerisinde vuku bulmuş olan önemli iktisadi olaylardan biridir ve kökeni 5000 yıl kadar geriye gitmektedir. Kavram ilk olarak felsefi ve dini akımların öğretileri çerçevesinde şekillenirken, Karanlık Dönem sonrasında yaşanan iktisadi gelişmeler ve düşüncelerden önemli ölçüde etkilenmiştir.⁹⁵⁰

⁹⁵⁰ Akdemir ve Yeşilyurt, "Devlet, s. 301.

5.6.4. Varış Noktası: Yolsuzluk Söyleminin Eleştirisi

Az önce tartıştığımız bir durumda, kamuoyu fikri, bir grup insanın devletten para çalmak ve kurgusal şirketler oluşturmak için bir araya geldiği yönündedir. Fakat, ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre borçlanma amaçları da farklılaşmaktadır. Devletler iç ve dış borçlanınayı da değişik nedenlerle yapmaktadırlar. Beraberinde borçlanmanın kaynağı da ekonomik ve sosyal sonuçlar açısından farklılık doğurabilir.⁹⁵¹ Guebuza'nın bir hata yaptığını iddia ettiği için suçlanmasını istiyorlar. Kimse tam tersini duymak istemiyor. Ancak ABD Avukatlık Bürosu, Guebuza'nın ismindeki kayıtlardan asla bahsetmiyor. Cumhuriyetin cumhurbaşkanı olduğu için her şeyi bildiği varsayılıyor. Sonuç: ülkede kalkınma yolsuzluktan dolayı kötüye gider. Ancak ülkenin yolsuzluk nedeniyle ilerlemediği doğru mu? Başa çıkmaya çalışacağımız şey budur. Elbette Guebuza, yönetim sırasında kendi hatalarını yapmış olabilir. Ancak sadece bazı işler yapanlar hata yapabilir. Aristo, politika adlı kitabında, iyi insan ile iyi vatandaş arasında karşılıklı bir ilişki bulunduğundan söz eder ki, Platon da Devlet adlı kitabında aynı düşünceden yola çıkar. Aristo'ya göre insan toplumu, ahlak ve hukuk esaslarına dayanır.⁹⁵²

Şüphesiz, gelişmiş yönetişimin vurgulanması için bir zemin olmasına rağmen, yolsuzluğa ve kötü yönetişime odaklanmak, ülkenin yavaş büyümesindeki rollerini fazlasıyla abartmaktadır. Doğal kaynakların korunmasına yatırım yapmak hiç de fena bir fikir değildi. Elbette, borç verenlerin alacaklılarının borçlarından arındırılması, aynı ülkenin farklı hükümetlerinin, nüfuslarına zarar vererek, borç temelinde yaşamının kısır döngüsüne girmelerine neden olmaktadır. Kapsamlı bir literatüre göre, devlet borçlanmasının en önemli etkilerinden birisi de sosyal etkilerdir. Sahraaltı Afrika, ihracat gelirlerinin% 14'ünden fazlasını borç servisine yönlendirmektedir. Güney Asya, bu gelirin% 22'sini aynı sona ayırıyor. Latin Amerika ve Karayipler bölgesi ihracat gelirlerinin neredeyse üçte birini borç hizmetine ayırmak zorundadır.

1990 ve 2015 yılları arasında Mozambik'in borç servisi ödemeleri, sağlık harcamasından sekiz kat, ilköğretim için harcanan miktardan yedi kat daha yüksekti. Ülkenin borcu ihracatının yüzde 153'sini oluşturuyordu⁹⁵³ ve borç servisi devletten yapılan harcamaların yüzde 63'ünü oluşturuyordu. 1999 yılında, donör ülkeler ve

⁹⁵¹ Duran Bülbül, "Devlet Borçlanmasının Sosyal ve Ekonomik Etkileri", *Yaklaşım Dergisi*, Cilt 14, Sayı 44-46 2003, ss. 121-140, ss. 123-124.

⁹⁵² Arslanoğlu, İbrahim, Eğitim, s. 63.

⁹⁵³ Bkz. Kolektif, *Dívida Externa e Interna de Moçambique: Evolução, Desafios e Necessidade de uma Estratégia Consistente e Inclusiva*, Grupo Moçambicano da Dívida, Maputo, 2006.

işbirliği ortakları Mozambik'in borcunun iptali için bir girişimi onayladı. Ancak şimdiye kadar, borçların azaltılmasından sonra bile, kalkınma açısından çok az şey görüldü.

Ticarete bağlı faktörler ve yapısal uyum politikaları Mozambik üzerinde olumsuz etkiler yarattı. Ülke, yurtdışından gelir elde etmek için işlenmemiş tarımsal ürün ihracatına bağlı olmalıdır; Ancak bu ürünlerin fiyatları nispeten olumsuzdur ve düşmeye devam etmektedir. Aksine, modern tarımı desteklemek için dünya pazarındaki (gübre ve böcek ilacı dahil) yakıt ve üretilen ve işlenen ürünlerin fiyatları yükselmiştir. Buna ek olarak, birçok gelişmiş ülke Mozambik'in tarım ve madencilik ürünlerine (pamuk, tütün, kömür gibi) abartılı ticaret kısıtlamaları getirerek döviz almayı zorlaştırdı. Düşük gelir ve artan harcamaların bir sonucu olarak, Mozambik ihracat yoluyla yoksulluk döngüsünden çıkamıyor. İhracat fiyatlarındaki düşüş, ithalat faturasındaki artışla birlikte ödemeler dengesi sorunlarına yol açıyor. Borçlanmadaki artış, yüksek borçlanma seviyesine neden olur çünkü ülke borçlu olduğu için borç faiz oranları yüksektir. Binyıl başlangıcında, sellerin ardından yerel şartlar gıda tedariklerinin ülkede yetersiz kalmasına neden oldu.

Sosyal etkileri borç yükü, gelir dağılımı ve gelirin yeniden dağılımı açısından incelemek gerekirse, ilk önce borç yüküne açıklık getirmek gerekir. Borç yükü konusunda iktisatçılar değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Klasik yazarlar ve özellikle Ricardo, borç yükünü, borçlanmanın yapıldığı zamanki neslin taşıyacağını savunmuştur. Burchanan ise, borç yükünün bu nesilde kalmayıp gelecek nesillerin çekeceği fikrini savunur. Borcun gelecekteki ödemesi için konulacak vergiler mutlaka bir fedakarlığı gerektirecektir. Bu fedakarlık ise borç yükünün ta kendisidir.⁹⁵⁴

Bazı ülkeler sağlık, eğitim, ulaşım ve konut alanlarında ellerinden geleni yapamazlar çünkü borçlarını ödemek zorundadırlar. Önceki rejimlerin getirdiği borçları geri ödeme yükümlülüğü -bazen gelişmiş ülkelere gelen yanlış yönlendirmeler nedeniyle, bazen de yozlaşmış rejimler nedeniyle- birçok ülkenin yoksulluk döngüsünü kırma kabiliyetini ciddi şekilde sınırlandırıyor. Bilindiği gibi,

“Devlet borçlanmasının kalkınma üzerine etkisi herşeyden önce fert başına düşen ulusal gelirin artışıyla ilgilidir. Bu da kalkınma hızıyla olur. Bilindiği gibi kalkınma bir ülkede birey başına düşen ulusal hasılanın her yıl sürekli ve önemli ölçüde artmasıdır. Az gelişmiş memleketlerde, devlet borçlanmasının iktisadi kalkınma üzerindeki etkisi, yatırımlara ayrılan borçların ferdi gelirleri artırıcı bir etki meydana getirmesinden ibarettir. Kalkınmaya yönelik yapılan bir borçlarında verimli yatırımlara yönelmiş borç, çarpan etkisi içerisinde yeni yatırım hadlerinde bir yükselme yarattığı ölçüde, bu yatırımlarla ilgili çarpan katsayısı kadar bir artış ortaya koyacaktır. Bu bakımdan devlet borçlanması kalkınma açısından çok

⁹⁵⁴ Bülbül, Devlet, s. 132.

*önemlidir. Ancak, borçların iktisadi kalkınmayı tek başına gerçekleştirmesi mümkün değildir ve diğer politikalarla uyum içinde olması gerekmektedir. Alınan borçların özellikle tüketim harcamalarına yönelik değil, yatırım harcamalarına yönelik olması gerekmektedir. Özellikle, dış borçlanmaların mutlaka yatırımlara harcanması gerekir. Onun için de gelişmekte olan ülkeler kendi ulusal sanayilerini kurarken kendilerine özgü kalkınma modellerini araştırıp, dışa bağımlılıklarını sürekli hale getirmemek için, aldıkları borçları ülkenin ekonomik gelişim yatırımlarına kullanarak, kalkınmayı başarmaları gerekir. Üzerinde durulması gereken nokta dış borçlanmayı kaçınılmaz yapan kalkınma modellerinin ne derece geçerli olduğu ve sağlıklı bir dış borç yönetimi politikası nasıl oluşturulup uygulanabileceğidir.*⁹⁵⁵

Bizce, Guebuza'nın şeytanlaşmasının kökeninde iki yanlış anlayış var. Bütün bu yanlış kavramlar kalkınma endüstrisi ile ilgili. Birincisi, kalkınma fikridir, çünkü açıkçası hiç kimse gelişme için yapılması gerekenleri kesin olarak söyleyemez. Gelişmiş olan ülkelere gelişimin mümkün olması, gelişmekte olan ülkelere genellenemez. Daha kötüsü: başarıları ayrılmaz bir şekilde başarısızlığımızla bağlantılıdır. Futbol liginde olduğu gibidir. Bir takım düşerse, bunun yöneticilerin ya da koçun yetersizliği nedeniyle olduğu düşünülebilir. Ancak gerçek şu ki, şampiyonaya gidebilmek için bu şampiyonluk yarışında iki takım şampiyonluk için yarışırken diğer iki takım da düşecektir. Yani her taktiğin işe yaramadığı gibi hepimizin geliştirebileceği ortak bir doğa yasası da yoktur. Doğru sonuçları elde etmek için doğru olanı yapabilecek bir algoritma yoktur. Asya, Bugün yaşam standartlarıyla birlikte yükselmektedir. Ruanda demokrasiye ve insan haklarına karşı saygısız, ama bu kavramları geliştiriliyor. Yine örnek olarak da devlet kapitalizmine sahip ama ileriye doğru giden Çinliler...

Bu nedenle, siyasi liderlerin yönetimleri sırasında yanlış giden bir şeye dayalı performanslarını değerlendirmek, kendi hatalarından öğrenmek isteyenlerin en kötü yoludur. İkinci yanlış anlayış, bize yardım edenlerin arkadaşlarımız olduğunu düşünmekten ibarettir. Onlar bizim arkadaşlarımız değil. Onlar bizim düşmanlarımız değil. Onlar bizim gibi, gelişimin nasıl yapıldığını bilmiyorlar. Onlar bir ülkenin nasıl geliştirileceğini bildiklerini düşünüyorlar çünkü onlar geliştiriliyor ve onların gelişmek için maddi imkanları da var. Sorun şu ki, bu süreçte gelişimi bir dinin durumuna, dolayısıyla dogmalara, kehanetlere ve günahlara taşıyorlar. Bu günahlardan biri yolsuzluktur. Tarihin sonunu bildiklerini düşünen kurumlar, her zaman kendi hatalarına karşı kendilerini korumak için bu döngüde kötü bir kişiye ihtiyaç duyarlar. Ve bu kurumlar kötü olarak nitelendirdikleri adamı bir kez buldular, onun için acımasızdılar. Bununla birlikte, diğer rezillik çıkaran çevrelerle işbirliğine de

⁹⁵⁵ Bülbül, Devlet, s.131.

güveniyorlardı. Nkwame Nkrumah, Patrice Lumumba, Thomas Sankara ve Afrika kıtamızın diğer büyük liderleri sadece Batı'nın kurbanları değildi. Bütün sorunların kaynağı olduklarını kabul edilip kendi halkları tarafından ihanete uğradılar. Bazıları için, gelişme söz konusu olduğunda güven ve inanç eleştirel düşünceden daha önemlidir. Bir ülkenin nasıl geliştiğini ve aslında başka insanların tarihlerinden esinlenilebileceğini söyleyen fikir sadece fantastiktir. Bu, zengin bir adamın oğlu olma fırsatına sahip zengin bir adamın oğlu gibidir. Her bireyin zengin olmak için yapması gereken şeyler vardır, kendini sıkı çalışmayla geliştirmek, tasarruf yapmak, kısaca kendini göstermek...

Açıklanamayan şey, bunun zenginlik olup olmadığı ve bu servetin nasıl elde edildiğidir. Başka ebeveynlerin de zengin olma olasılığını riske atıp atmadığıdır. Ebeveynlerinin serveti biriktiğinde, bu servetin herkes için uygun olmadığı hipotezini dikkate almayacaktır. Bu konu bilindik bir konudur. Daha önce de söylediğimiz gibi, Walter Rodney, Samir Amin, Gunder Frank ve eski Brezilya Cumhurbaşkanı Fernando Henrique Cardoso gibi araştırmacılar konuyu ele alıp Afrika'nın gerçekten az gelişmemiş olduğunu ve hiçbir zaman küresel ekonomik sistemde yapılandırılmayacağını ifade ettiler. Mozambik durumunda, siyasi bir grup olarak Guebuza ve ortakları, bazı üyelerin kendileri için iyi hedeflere ulaşmalarına izin veren çıkar çatışmaları nedeniyle ulusal sorunları öngörmediler; ancak bu grup ve ülke için kötüydü. Ekonomik başarısızlığın bazı şeylerin yanlış yapıldığını gösteren bir işaret olmadığı anlamına ulaşmalıyız. Aynı şekilde, olumlu ekonomik gelişme, işlerin doğru bir şekilde yapılma becerisine sahip olunduğu anlamına gelmez. Diğer milletlerden zenginlik çalarak kendilerini zenginleştiren ülkeler var. Aynı şekilde, vergi cennetlerinde ulusal zenginlikleri gizleyen yöneticilerinin açgözlülüğünden dolayı fakirleşmiş ülkeler var.

Yolsuzluğun Mozambik'in gelişimine karşı en büyük sorun olduğu fikrinden nefret eden Sosyolog Elisio Macamo, sözde uluslararası yardım kuruluşlarının reçetelerini takip etmediği zaman ülke liderlerinin Mozambikçiler tarafından şeytanlaştırıldığını söylüyor. Aslında, bu listelediği bazı ülkelerdeki gibi, Mozambiklerin kendi gelişim yollarını kullanmasını engelliyor. Bunun yolsuzluk söyleminin çıkarım kuralları ile ilgisi vardır. Bu söylem çok önemli bir şeyi görmezden geliyor: "gerçeklerin" kanıtı sadece bu "gerçeklerin" yorumlanmasıdır. Söylem mantığı yine de işe yarıyor. Yolsuzluğu kanıtlamak ne kadar zorsa, hepimiz o şeyin var olduğu konusunda o kadar ikna olmuş oluruz. Yolsuzluk yapanlar bizden daha zekidirler. Yine, kalkınma ve modernleşme kriterleri nelerdir? Bu, kalkınma

endüstrisinin ortaya attığı sorudur. Bu, dairesel bir soru veya daha çok retoriktir. Cevap açıktır ve iyi bilinir: Mozambikli yöneticiler kendi ülkelerini nasıl geliştireceklerini bilmiyorlar; Belki bu bağışçılar. Cehalet hipotezi ile karşı karşıyayız. Beklendiği gibi olmadı.⁹⁵⁶ Bilindiği gibi,

“Bazı ülkelerin zengin bazılarının yoksul olmalarının nedenine ilişkin son popüler kuram, dünya eşitsizliğinin nedenini insanların ya da yöneticilerin fakir ülkeleri nasıl zengin hale getireceklerini bilmemesine bağlayan cehalet hipotezidir. Cehalet hipotezi, yoksul ülkelerin çok sayıda piyasa başarısızlığı olduğu için, iktisatçı ve siyaset adamları bu başarısızlıklardan nasıl kurtulacaklarını bilmedikleri için ve geçmişte yanlış bir tavsiye izledikleri için yoksul kaldığını ileri sürer. Zengin ülkeler zengindir çünkü daha iyi politikalar üretmiş ve bu başarısızlıkları başarıyla yok etmişlerdir.”⁹⁵⁷

Bazen yolsuzlukla mücadele konuşmasının, bağımsızlık için cesaret isteyen Mozambiklilerin nefret söylemi olduğu şüphesini doğuruyor. Öyle olmasa da bağışçılar, kendilerinin Mozambiklilere nasıl daha iyi bir hayat verebileceğini iyi bildiklerini iddia ederler. Ancak sonuçlarını yanlış kestirdikleri için talihsiz politikalar izlemiş liderlere dair meşhur örnekler olsa da, yolsuzluk (ve cehalet) dünya eşitsizliğinin en iyi ihtimalle küçük bir bölümüne açıklama getirebilir.⁹⁵⁸ İyi yönetim, kalkınma sorunlarına anlık çözümler arayanların baskın mantarı haline geldiyse, en yakın rakibi şüphesiz ekonomik özgürlüktür. Bir kez daha, temel olarak doğru bir görüş (piyasa ekonomilerinin merkezi planlamadan daha iyi performans gösterdiği) aşırı uçlarda savunuldu ve daha sonra analiz için bir yedek olarak kullanıldı.

Bu görüş Komünizm düştüğünde ve serbest piyasa reformları Doğu Avrupa'yı, eski Sovyetler Birliği'ni ve Çin'i süpürürken, serbest piyasalar ve devlet planlaması arasındaki uzun savaşta galip gelmiştir ve şimdiye kadar bu iyi konumunu konulmuştur. Ancak serbest piyasa ideologları, gerçekleri desteklemeyen veya iyi ekonomik muhakemede bulunmayan aşırılıklara önderlik etmiştir. Böylece, dünya ülkelerine verilen önemli mesaj, ekonomik özgürlüğü benimserseniz kendilerini kurtaracak olmalarıdır. Daha fazla faaliyet gösterilerek ekonomik özgürlük sıkı sıkıya benimsenirse, ne kadar hızlı büyüyecekleri ya da ne kadar büyüyecekleri de bundan etkiyecektir, büyüme oranı artacaktır. Buna karşılık, daha fazla büyüme, ortalama refah seviyesinin artmakta olduğu anlamına gelir. İşte bu tekrar sihirli bir düşünce olarak karşımıza çıkar.

⁹⁵⁶ Huntington, Medeniyetler, s. 9.

⁹⁵⁷ Acemoğlu ve Robinson, Ulusların Düşüşü, s. 60.

⁹⁵⁸ Acemoğlu ve Robinson, Ulusların Düşüşü, s. 61.

5.6.5. Bağışçılarının Rolü ve Desteklenen Hükümetlerin Direnişi

Devlet borçları/borçlanması tarihin her döneminde toplumların ve devletlerin gündelik hayatlarının bir parçası olmuştur.⁹⁵⁹ Modernite ile modernleşme arasında bir fark var. İlk ifade yenilik, modern ya da moda olanı ifade ederken, ikinci ifade modernitenin gerçekleştirilebileceği süreci ifade eder. İktisat ve modernleşme arasındaki ilişkide modernleşmenin öncülleri, en zengin sanayi ülkelerinin, bu alandaki geri kalmış ülkelerin ekonomik gelişimini başlatmaları ve teşvik etmelerinin özünde yer almaktadır. Bu amaçla gelişmiş ülkeler, az gelişmiş ülkelerin hükümetlerine bağış ve borçlar şeklinde vergi mükelleflerinden yasal olarak elde edilen fonların bir kısmını sunmaktadır.

Tüm bunlar, yararlanıcı ülkelerdeki otoriteye sahip bireylerin, vatandaşlarının yaşam koşullarını iyileştirmek ve ülkelerini modernleştirmek için kendilerine sağlanan fonları kullanacağını varsaymaktadır. Bir yandan, bu çabanın eleştirmenleri bu uygulamanın imkânsız bir çaba olduğunu, çünkü soylu amaçlara ulaşmak için yetersiz araçlar kullandığını savunuyorlar. Öte yandan bu politikaların lehine olanlar, hem uygulamalarında hem de motivasyonlarında kendilerini göstermiş olan kaynakların alçakgönüllülüğünün ve kendilerini ortaya çıkaran çelişkilerin şimdiden tüm başarı olasılıklarını yok ettiklerini iddia ediyorlar. Bu çaba başarabilirdi. Bu konuda sorulması gereken soru, dış yardımın kalkınmayı teşvik edip edemeyeceğidir. Yardım alan hükümetler, alınan fonları amaçlanan amaçlarla kullanabilirler mi?

“Yardımları, fon transferleri, teknik destek ve altyapı yatırımlarına yönelik yardımlar şeklinde sıralamak mümkündür. Bunlar iki ülke arasında tek yönlü transferler şeklinde olabileceği gibi, Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar aracılığı ile olabilmektedir. Dünya bankası alt yapı yatırımları, sağlık ve eğitim kapasitesinin artırılması gibi yardımlar yoksulluğun azaltılmasında önemli etkiler doğurmaktadır. Dış yardımların yoksulluk üzerinde azaltıcı etkisi genellikle, ülkedeki yatırım kapasitesini artırarak büyümeye yol açması ve bu sürecin yoksulluğu azaltıcı yönde etkide bulunmasına bağlanmaktadır. Ancak uygulamalı çalışmalarda yardımların yoksulluk üzerindeki azaltıcı etkisi çok zayıf bulunmuştur. Yardımların genellikle üretken olmayan kamu harcamalarına dönüşmesi, ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkiyi azaltmaktadır.”⁹⁶⁰

Dış yardımın asıl amacının, ekonomik olarak az gelişmiş ülkelere yardım etmek olmadığı hakkında önemli miktarda delil bulunabilir. Aynı zamanda, Dış yardımın ekonomik olarak yoksul ülkelere yardım edici nitelikte olduğuna dair somut

⁹⁵⁹ Akdemir ve Yeşilyurt, Devlet, s. 290.

⁹⁶⁰ Yanar ve Şahbaz, Gelişmekte Olan, s. 58.

bir kanıt bulmak oldukça zordur. Buna karşın, dış yardımın yoksul ülkeleri daha çok yoksul ettiğine dair önemli miktarda örnek bulunabilir. Uygulamada, dış yardım, ekonomik olarak az gelişmiş ülkeler ekonomik problemlerinin çözümünü engelleyebilir. Böylelikle, dış yardım, alan ülke için bir zarara dönüşebilir.⁹⁶¹ Dış yardım, politik ve teknik yaklaşım arasında bir gerginlik yaratır. Bağışçı ülkelerde kalkınma yardımı politik bir şey olsa da, gelişmekte ülkelerinde bu siyasi süreçten çıkan teknik kararlar siyasi olarak ele alınmamalıdır. Donör politika yardımları, gelişmekte olan ülkelerde siyasi yolsuzluk söyleminin politik ekonomisine derinden bağlı bir tutumla siyasi olarak ele alınmasını önlemeye çalışmaktadır.

Bu, bağışçıların aldıkları siyasi kararların teknik niteliğini tam olarak korumak için siyasi süreçlerimizde giderek daha fazla etkileşime girmelerine neden olmaktadır. Kalkınma yardımı girişimlerinin, politikalarının, projelerinin ve yeni konseptlerin büyük bir kısmı, alıcı ülkelerin başkalarının politikasının nesneleri olarak ele alınma dirençlerine bir tepkidir. Yardım alan ülkeler, bu direniş yoluyla kendileri de kendi hatalarını yapma hakkına sahip olan insanlar olduklarını ortaya koyuyorlar. Kalkınma endüstrisinin bize gösterdiği tehlike, kesinlikle kendi hatalarımızı yapma hakkımızı reddetmemizdir. Kalkınma yardımı, bugün her şeyin teknik bir şekilde ele alınmasını isteyen bağışçılar arasındaki gerginlik yarattı. Bizler de her kesimden, siyasi olarak bu durumu iyileştirmek istiyoruz. Kapanışta, Bu nedenle bazı merkezi fikirleri koruyabiliriz. İlk olarak, sapkınlık kalkınma yardımında doğaldır. Bağışçılara ve çalışanlara insanlara görüldüğü gibi fena görünmez çünkü sistem ters işlemektedir. İkincisi, sistemin sapkınlığı, siyasetçiler ve teknisyenler arasında yaratılan gerilimden geliyor. Güçlerin korelasyonu sayesinde bağışçıların lehine oynayan bu gerilim politikacıların alıcı ülkelere reddedilmesine yol açıyor. Burada da önceden planlama yoktur. Hepsi sistemin hatasıdır.

Üçüncüsü, yolsuzlukla mücadele konusundaki söylem, alıcı ülkelerin direnişine vericinin verdiği yanıtın tezahürlerinden biridir. İnsanların yolsuzluğunu tanımak, politikacının ihtiyacını tanımadır. Gelişmekte olan ülkelerde kamu fonlarını yönlendiren politikacılar var; Bu ülkelerde, kamu sözleşmelerinin verilmesinde yasadışı anlaşmaların maliyetini zenginleştiren memurlar vardır; dürüstlüğü çok az olan memurlar var; yönlendirilen fonlardan çok fazla acı çeken projeler var; rüşvet almasına izin verilen hâkimler, polis ve askeri yetkililer var; Özellikle kendi konumlarından dolayı örnek teşkil etmesi gereken insanlar tarafından saygı duyulmayan yasalar var. Bununla birlikte sorun, bu gerçeklerin, gelişmekte olan

⁹⁶¹ Hasan Dursun, "Dış Yardımla Ekonomik Büyüme ve Kalkınma" *Kamu-İş*; C: 8, S: 4/, 2006, s. 3.

Ülkelerin yolsuzluk nedeniyle gelişmedikleri genel sonucunu desteklememesidir.⁹⁶² Kalkınma işbirliği bağlamında “yolsuzluk” kavramının kullanılması, çok özel bir dünya görüşünde mantığına sahiptir. Bu vizyon, insanın temel ve ilkel bir fikrinden geliyor. İnsan saf doğdu ve saf ölmek zorundadır. İnsan doğasındaki herhangi bir kötülük ortadan kaldırılmalıdır. Çünkü bu vizyona uymuyor. Bu, İnsanın temel saflığı fikrinden uzaklaşan ve çok fazla korkunun saflara aykırı olduğu fikrinden uzak olan her şey olarak tarihin reddedilmesine dayanır. “Yolsuzluğu” tanımadığından, yolsuzlukla mücadele söyleminin tüm eylemi yolsuzluğun ortadan kaldırılmasına dayanır. Buradaki zorluk, yolsuzluğa son vermek, yolsuzluğa yatkınlıkla uğraşmamaktır. Bağışçı ülkelerde kimse yolsuzluğu durdurmaya alışmıyor. Bir seçenek olarak yolsuzluğu zorlaştıran ve çekici olmayan mekanizmalar belirlendi. Gelişmekte olan ülkelerde yolsuzluğa, yoksulluğa, hastalıklara vb. durumlara son vermek istiyoruz. Amaç, hikayenin sonundadır. Bağışçı ülkelerde, yaşamsal şeylerin tarihi kabul edilmektedir, Birleşik Devletler’de, örneğin, seçim kampanyalarına katkılar gibi belirli yolsuzluk biçimleri kurumsallaştırılmıştır. Yolsuzlukla mücadele konusundaki konuşma sorununun gerçek boyutunu tam anlamıyla takdir edebilirsiniz. Afrika gelişmediği sürece, kalkınma endüstrisi kendi düşüncesini sorgulamaktan kaçınmak için yolsuzluğa ihtiyaç duyacaktır. Ve insan koşulumuzun bir tezahürü olduğunun farkına varamaması nedeniyle aktif olarak üretecektir.⁹⁶³

Yolsuzlukla mücadeleye yönelik her yeni girişim, insanların kendilerini yozlaştırmaları için yeni bir olasılık mayınıdır. Her yeni üst düzey çalışanı hedef alan şeydir. Dolayısıyla kendilerini heyecanlandırmayacaklarını düşündükleri yeni bir beklenti, hayal ve fırsat kaynağıdır. Gerçek bir kısır döngüdür, ancak yolsuzlukla mücadele söyleminin mantığında kökeni de yatmaktadır. Bu, Afrika kıtasında, insanlık durumunun tezahürü ve kontrolü için özerk (ve tarihi) politik bir alanı reddetme mantığıdır. Örneğin, bir eylemci politikacılara hakaret edebilir, ancak politikacılar eylemcilere hakaret edemez; Bir aktivist, politikacının veya başka birinin insan onurunu ihlal edebilir, ancak politikacılar aynı ayrıcalığa sahip değil; Bir aktivist ülkenin “kalkınmasını” önleyebilir (rneğin ekolojik veya politik nedenlerden dolayı yabancı yatırımlara karşı), ancak bir siyasetçi ülke için yanlış olduğunu düşündüğü ekonomik nerileri reddederek “kalkınmayı” önleyemez. Sonuç olarak, finansal kurumların Mozambik’te birkaç geliştirme projesi yürüttüğü, ancak başarısız olduğu sonucuna varıyor. Farklı gelişme modellerinin başarısızlığı verimsizliklerden ve yerel

⁹⁶² Macamo, Corrupo, 65-68.

⁹⁶³ Macamo, Corrupo, 69.

gerçeklikten uzaklaşılmasından kaynaklanmaktadır. Ülkedeki yolsuzluğun az gelişmişlik faktörü olarak görülmesi, uluslararası finans kuruluşlarının Mozambik'in piyasa ekonomisini benimsemesinden bu yana uygulanan politikalara rağmen neden ülkenin yeterince gelişemediğini görmek adına güçlü bir gösterge. Mozambikli liderlere batıdan gelen eleştiriler, dış baskılardan arınmış gerçek bir ulusal proje tasarlanmasını önlemeyi amaçlamaktadır. İşte bu, yolsuzlukla mücadele konuşmasının arkasındaki mantıktır. Kalkınma endüstrisinin, gelişmenin zaman almaması konusunda makul bir açıklama yapması için yolsuzluklara ihtiyacı var. Daha önce de söylediğimiz gibi, bazıları için, gelişmenin gerçekleşmemesi yolsuzluktan kaynaklanmaktadır.

5.7. MODERNLEŞME SÜRECİNDE MOZAMBİK'E GENEL BİR BAKIŞ

Mozambik açısından, modernizasyon süreci birkaç faktöre dayanıyordu ve üç dönemden oluşuyordu: İslâmîleşme dönemi (kıyı bölgeleri ile sınırlı); sömürgecilik dönemi ve sömürge sonrası dönem. İslamlaşma döneminde ana figür, modern değerlerin ana aracı olarak ticaret yapan İmam'dı. Sömürge döneminde modernleşme ajanları; askerler, misyonerler ve tüccarlar tarafından oluşturulmuştur. Bağımsızlık sonrası dönemde, modernizasyon ajanları, sivil toplum örgütleri ve kiliseleriyle çatışan siyasi partilerdir. Tarih, Mozambik'in bugün Portekizli yerleşimciler ile yerli müttefikleri arasındaki ortak çabaların bir sonucu olduğunu gösteriyor. Bu süreç, her zaman barışçıl değildi ve temel insan haklarının ve yerel geleneklerin sistematik bir şekilde ihlal edilmesine dayanmak zorunda kaldı.

Mozambik'in modernizasyonu, ülkenin Portekiz sömürge yönetimi altında olduğu, yani 1498-1975 yılları arasında başlamamıştı. Portekizliler gelmeden önce, bu süreç kendini göstermişti. Portekizliler Doğu Afrika kıyılarına ulaştığında, ilk çabaları Mozambik diyecekleri tek bir bölge varlığı oluşturmak için birkaç bağımsız bölgeyi bir araya getirmektir. Sadece 1890'larda bugünkü halini alan yavaş bir süreçti, bunu yapmak için Hint Okyanusu'nun kıyı bölgelerinde bulunan Arap ve Müslüman ticari ağlarını etkisiz hale getirmek zorunda kaldılar. Portekizlilerin batılılaşma unsurunu mevcut modernleşmeye eklediği açıktır ve bu unsur sahilden bölgenin içine doğru yönlendirilmiştir. İlk olarak Portekizliler, iç kısımlara erişimi sağlayan yolları kontrol ettikleri kıyı bölgelere yerleştiler. Bu bölgelerde onlar için barınak olarak hizmet veren kaleler inşa ettiler. İç kesimlere girdiklerinde ise Batı

değerlerini de yanlarında getirip topluma bu değerleri empoze etme faaliyetlerinde bulundular.⁹⁶⁴

Kültürel olarak, sömürgeciler yerli kadınlarla evlenmeye başladığında karma ırk meydana gelmişti. Bu karma evlilikler, Portekiz tarafından ülkemize yapılan seferlerde Portekizlilerin yanlarında kadınların bulunmamasından kaynaklanırdı. Portekizlilerin, kroniklerinde bildirdikleri gibi Afrikalı kadınlarla birlikte olmaları Portekizlilerin daha az ırkçı oldukları için değildi. Avrupalı kadınların, Portekiz tarafından düzenlenen seferlerdeki yokluğu, varış yerindeki Afrikalı kadınlar tarafından ödüllendirilecekti. Afrikalı kadınlar ve Avrupalı sömürgeciler arasındaki bu ilişkilerden doğan çocuklar daha sonra Afrika'daki Portekiz tahtını temsil etmek için tüm yetkileri almışlardır.⁹⁶⁵ On yıllar sonra, "Muzungo" veya beyazlar olarak bilinen bu çocuklar Portekiz tacı karşısında özerklik kazanmaya başladı.⁹⁶⁶ İlk aşamada, rejimin desteğini aldılar çünkü bu özerklik, Portekiz tahtının ayaklarına teslim etmeyi reddeden diğer Afrika krallarını bastırmak için kendi ordularını kullanma hakkını içeriyordu.⁹⁶⁷ Bu orduların yardımı ile kraliyet toprakları esas olarak Zambezi Vadisi'nde ve Zambezia'nın iç kısımlarında genişlemiş, ancak bu 'muzangos'ların özel orduları daha sonra sömürge makamlarından bağımsız olmak istediklerinde sorun yaratmıştır.

Portekizliler, silahlarını büyük toprak parçalarının kontrolünü kolaylaştıran yerel yöneticilere teslim etmemek için her zaman dikkatli oldular. Söylendiği gibi Portekiz'in Mozambik'in egemenliği iki şekilde gerçekleşti: askeri mücadele ve müzakere. Askeri yol güç kullandığından ve müzakere barışçıl yollardan geldiğinden, modernleşme süreci de bu yolları izlemiştir. Modernleşme saraylardan geçmeye başladı. Yerel krallar, isimler değiştirilerek vaftiz edildi ve sonra toplumun alt kastlarına aktarıldı. Modernleşme, bir toplumun sosyal, politik ve kültürel yaşamının tüm alanlarını kapsar. Mozambik'in gelişimi için modernleşme köle ticareti nedeniyle uzun süre ihmal edildi. Üç yüzyıl boyunca Portekizliler Mozambikalıları Amerikan kolonilerine taşımakla meşguldü.⁹⁶⁸ Brezilya kolonisi gelişirken, Mozambik gelişimini sürdürmek için faaliyet gösteremedi. Çünkü gücü olan bireyler köleler gibi ellerinden alındı. Kölelik dalgalarının bir sonraki kurbanı olma korkusu, fazla sayıda insanın bir yerden bir yere taşınmasına neden oldu.

⁹⁶⁴ Ogot, História, s. 1060.

⁹⁶⁵ Rodrigues ve Rodrigues, Representações, s. 184.

⁹⁶⁶ AHM-8. Cândido Teixeira, "A Fundação de Inhambane e a Sua Estrutura Administrativa e Governamental nos Meados do Século XVII", Boletim do Arquivo Histórico de Moçambique, Ekim 1988, ss. 5-54, s. 25.

⁹⁶⁷ Ogot, História, s. 745.

⁹⁶⁸ Guest, Africa, ss. 16-18.

Onlara ilkel sermaye birikimini sağlayan kalkınma faaliyetlerine bahis yapmak yerine, bu yüzyıllardaki Mozambikliler, köle ticaret ağlarından kaçmakla daha fazla ilgileniyorlardı. Bu göçebelik, halk için onurlu ve kalıcı alışkanlıkların inşasında kayıtsızlık yarattı. İnsanlar, her ev geçici bir yer olduğu için, gelişmiş evlere sahip olarak kalıcı özelliklere sahip olma alışkanlığı içinde değildiler. Koşullar talep ettiği anda köy liderleri geri çekilme emri verdiler ve daha fazla maddi mülkiyete sahip olanlar tüm eşyalarını taşımakta zorlanacaklardı. Toplu çıkışlar sadece kölelik yüzünden değildi. Yerel inançlar, doğal afetler, veba ve batıl inanç olayları da buna katkıda bulunmuştur.

Napolyon savaşlarından sonra, 1815'ten bu yana Avrupalılar arasında Afrika mülkiyeti üzerindeki çatışmalar yeni bir ivme kazandı. Avrupa'daki ulusal devletlerin inşasına sömürge imparatorluklarının konsolidasyonu eşlik etti. Anayasal monarşinin (1820) kurulması ve 1922'de Brezilya'nın Portekiz tarafından kaybedilmesi, gözleri Afrika'ya çevirdi, Mozambik'i Angola'ya bağlayarak yeni bir Brezilya inşa etmeyi hedeflediler. Bu bağlamda, Mozambik 1890'larda gerçekleşen mevcut sınırına ulaşmıştır. Çalışmaya göre, 1820'den 70 yıl boyunca Mozambikliler, hakları için mücadele ederken köleliğe direnmek için kendilerini savunmaya çalıştılar. Çeşitli kralların ortak derdi, aynı baskı altında kalarak sömürge sistemi altında olmalarıydı. Nguni'nin Güney Afrika'dan Kuzeye göçleri bir millete ait olma duygusunun yayılmasına yardımcı oldu.

1890'dan itibaren Mozambik modernleşmesinin yeni bir aşaması başladı. Bu modernleşme aynı anda iki alana odaklandı: askeri ve ekonomik alan. Askeri alanda, birkaç kuşak boyunca yaratılan özel orduların sökülmesi gerekiyordu. Bu ordular, Portekizlilerin soyundan gelenlerin emrindeki, yerli insanlarından oluşuyordu. Portekiz, 1854'te başlayan ve 1917'ye kadar devam eden fetih savaşlarına başladı. Bazı geleneksel uygulamaların ve otoritelerin sökülmesi ve yerine modern kurumların kurulması gerekiyordu. Sömürge ve bağımsızlık sonrası rejimlerde engel, geleneksel otorite idi. Çeşitli krallar, topluluklarının modern değerlerini istememekle suçlandı. İlk davada Portekiz'e sadık krallar vardı, ikinci davada ise iktidar partisi tarafından bu krallar değiştirildi.

Aslında, geleneksel güce olan bu isteksizlik, geleneksel liderin nüfus tarafından tanınan ve onaylanan güce ve meşruiyete sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Geleneksel lider, köy halkıyla yaşadı ve doğrudan halk ile arasındaki temas sorunlarını biliyordu. Çözülmesi gereken sorun herkes tarafından ele alınabilirdi. Modern devletin yöneticisi, tüm durumların aksine, bölge merkezinde

oturmuş ve halkın sorunlarını tanımak için birileri tarafından bilgilendirilmek zorundaydı. Ona ulaşmak, sıradan insanların anlamadığı protokol kuralları ile sınırlandırılmıştır. Bu nedenle geleneksel lider, kendisini başa getirmek isteyen, modern hükümet tarafından bir tehdit olarak kabul edilen nüfus arasında büyük sempati kazanmaya devam etti. 1890'lardan itibaren Portekiz, yerliler için değil Portekizliler için sosyal altyapı oluşturmayı taahhüt etti. Avrupalıların yoğunlaştığı küçük köylerin inşası, Portekiz'in Avrupa güçleri önünde varlığını garanti etmeyi amaçlıyordu. Bu amaçla, her 50 km'de bir, köyler inşa edildi. Sınır bölgeleri boyunca, Avrupalı tüccarların modernleşme aracı olarak rol oynayabilecekleri modern köyler vardı. Bu bölgelerde, komşu yerel topluluklara kademeli olarak aktarılan Avrupa yaşam tarzı doğrulandı.

Portekiz'in ülkenin iç kesimlerinde varlığını kolaylaştırmak için Portekiz rejimi, cumhuriyetçi rejimden ayrıldığı 1911 yılına kadar Katolik Kilisesi'ne güveniyordu. Bununla birlikte, uluslararası anlaşmalar Portekiz'i, bu bölgelerdeki Protestan kiliselerinin misyonerlerine saygı göstermeye mecbur etti. Modern Avrupa değerlerinin gelişiminde kiliseler önemli bir rol oynamıştır. İncil kullanımı, birçok insanın okula gitmeden bile okumayı öğrenmesini sağlamıştır. Pazar ya da haftalık toplantılar tartışma ve fikir alışverişi atmosferini güçlendirdi. Kiliseler, çevre sakinlerinin eğitim gördüğü birçok okul inşa etti. İletişimi sağlamak için, misyonerler, insanlar zorunlu çalışmaya itilmiş olsalar bile iletişimi ve fikirlerin yayılmasını kolaylaştıracak köprüler ve yollar kurdular. Bu bölgelerin modernizasyonunda büyük etkisi olan sahilden ve özellikle kuzeyden gelen Müslümanlar vardı. Asya ülkeleriyle ilişkilerin devamı kuzey Mozambik'te güçlüydü ve belli bir dereceye kadar Portekiz rejimi için bir tehdit oluştuyordu.

İslam'ı sonlandırmak için mücadele etseler de bu mümkün değildi, çünkü Müslümanlar bu bölgelere Portekizlilerden önce geldiler. Bu alanlarda, yaşam standardı çoğu Hristiyanlaştırılmış alanlara göre nispeten daha iyiydi. Mozambik'te İslam barış ve hoşgörüyle uygulandı. Özellikle ticaret yönelimli olan İslam, yerel halkla bütünleşmeyi meşru kılan ve yerel uygulamalara yakın birçok unsura sahipti. Hristiyanlığın aksine, İslam dininde zorlama yoktu. İslam'a bağlılık, Doğu ve Arap halklarıyla iş yapmanın yararlı bir yoluydu. İslami kostümlerin, İslami kufi şapkaların varlığı ve vaazların Arapça olarak okunması insanların İslam'ı benimsemelerini zorlaştırıyordu.

Sömürge rejimi, kendisini İslam'ın egemen olduğu belirli bölgelere empoze edemedi.⁹⁶⁹ Bu rejimlerin, istediklerini yaptırabilmek için birkaç yolu vardı. Bunlardan biri, medeniyet misyonunu yürütmek üzere Hristiyan kiliselerinde ve yatılı okullarda misyonerlerle birlikte faaliyet göstererek İslami liderlerin zararına hareket etmektir. Bu öğrenme yerlerinde kızlar ve erkekler birlikte yaşayabilir ve çalışabilirdi ve bu İslami ilkelere aykırıydı. Ayrıca İslam dini tarafından yasaklanan yiyecekler de tüketildi. Bu sorunu aşmak için birçok annenin İslami okullara çocuklarını göndermek yerine, misyoner okullarına çocuklarını göndermesi sağlanarak önlem alındı. Bu bir tercih meselesiydi ancak sömürge rejiminin gözünde bu iki okul aynı değere sahip değildi.

İslamlaştırılmış kuzey ile Hristiyanlaştırılmış güney arasında bir eğitim asimetrisi kuruldu, böylece 1975'te kuzeyde ülkenin güneyinden daha fazla okuma yazma bilmeyenler vardı. Portekiz'in kendisini kuzeydeki Müslümanlara empoze edememesi, bu bölgenin başkentini 1898'de güneye aktarmasına neden oldu. Lourenço Marques limanı ve Güney Afrika'nın hırsı gibi ekonomik nedenlerden söz edilmektedir. Ancak bu, sorgulanmayı hak eden noktalardan yalnızca biridir.

1554'ten itibaren Portekiz, Mozambik Adası'nı Portekiz Doğu Afrika'sını yönetmek için ayrıcalıklı başkent olarak görüyordu. En büyük Portekizli topluluk, 1545'te Lourenço Marques'tan beri bölgeye yerleşmişti ancak başkent orada oluşturulamadı. Lourenço Marques demiryolları 1875'te tamamlandı ve Fransa Cumhurbaşkanı Mac Mahon'un denetimi altındaki güney Mozambik sınırları da o zamana kadar uzanıyor. Bu nedenle, 1898'de Portekiz'i Lorenzo Marquez'i bir kurtuluş şehri olarak görmeye zorlamak için hiçbir dış sebep yoktu. Bir sebep varsa, yalnızca içsel bir sebep olabilir ve bu içsel sebep İslam dini olduğuna inanılmaktadır. Lorenzo Marquez'in ekonomik potansiyelinin argümanları geçerliyse, Quelimane sömürge döneminin çoğunda bugüne kadar kaydedilen en iyi ekonomik potansiyele sahipti.

Başkent 1898'de Mozambik Adasından Lourenço Marques'a devredilmesi, ülkenin en zengin bölgesi olan kuzeydeki fakirleşme sürecine başladı. Bu fakirleşme tüm sosyal alanlara yansıyor. Daha da kötüsü için Portekiz, araziye Merkez ve Kuzey bölgelerinden çok uluslu şirketlere teslim etti. Modernleşme ve gelişme adına, bu şirketler 50 yıl boyunca bu toprakları Portekiz adına yöneteceklerdi. Portekiz, Güney Afrika ile anlaşmalar yaparak ücretli emek alışkanlığı yarattığı güneyde kaldı. Güney Afrika madenlerinde ücretli çalışanlar o bölgede ilkel sermaye birikimine

---

⁹⁶⁹ Eduardo Medeiros, **O Islão e a Construção do "Espaço Cultural e Social Macua"**, Centro de História de Além-Mar, Ponta Delgada, 2011, s. 222.

katkıda bulundu. Bu, çok uluslu şirketlerin sözleşmelerinin sona ermesi ve 1942'ye kadar Kuzey ve Merkez bölgelerinde gerçekleşmeyecek olması demektir. Öyle de oldu. 1920'lerde Portekiz dilinin kullanımı modern insanın bir sembolü olarak görüldü. Bunu yapmak için, rejim Mozambik halkını iki kategoriye ayırdı: asimile edilmiş insanlar ve yerliler.⁹⁷⁰

Asimile edilmiş seviyeye ulaşmak için, yerlilerin şifacılarla gitme, ana dilleri konuşma, belirli dansları yapma gibi alışkanlıklardan vazgeçmeleri gerekiyordu. Modası geçmiş ve alay etmeye değer görülen bazı geleneksel uygulamaları bırakmak zorunda kaldılar.

1926 ve 1956 yılları arasında bu uygulamalar daha büyük bir titizlikle hissedildi. Sömürge rejimi, asimile edilmiş halkın politikalarını yaratmış olsa da, asimilasyonun Mozambik'te gerçekleşmesini istememiştir. Aslında, rejim bu durumu çok iddialı olarak elde etmek isteyenlere birçok engel oluşturdu. Amaç, sömürge rejiminin kendisine zarar verecek olan ve özümseyen insanlara ayrılan haklar yüzünden sosyal bir tabaka oluşmasını önlemektir. Ana haklar arasında; kamu hizmetinde istihdam, tam haklı Portekiz vatandaşlığı, nüfus cüzdanı kullanımı ve zorunlu çalışmaya zorlanmamak vardı. Bu engellerle bile, Portekizliler ile daha fazla hak isteyen yerliler arasında bir burjuvazi Mozambik'te ortaya çıkmaya başladı. Yukarıda belirtilen dönemde, bu unsurlar Portekiz yönetimini kırmak için birçok girişimde bulundu, ancak uluslararası koşullar kendileri için uygun değildi. Bunlar misyoner okullarında eğitim almış, bazıları fabrikalarda ve sömürge yönetimlerinde çalışan insanlardı.

1941-1975 yılları arasında Portekiz, Mozambik'i hızlandırılmış kalkınma planları ve yerleşimlerle modernize etmeye çalışıyordu. Bu gecikmenin tarihi bir gerekçesi vardı. 1929'dan beri Portekiz, orta ve kuzey bölgelerinin yönetimi için çok uluslu şirketlerin sözleşmelerini yenilememiştir. Mozambik'in Şirketinin son sözleşmesi 1942'de sona erdi ve ancak bu tarihten sonra Portekiz tüm Mozambik topraklarının sahibi oldu. 1946'da yeni idari bölüm mevcut olana daha yakın hale getirildi. Garip bir şekilde, Mozambik'in hızlı modernleşmesi, rejimin çöküşün eşliğinde olduğu zaman meydana geldi. Bu tür modernizasyon projeleri bu bağlamda görülmelidir. Rejim, 1933'ten bu yana sömürgecilik yasası altında korumacı ilişkiler kurduğu Afrika'yı terk etmek istemiyor. Ulusal ve uluslararası topluluğu ikna etmek için, program kalkınma projelerine adanmıştır ve 1962'de

---

⁹⁷⁰ Manuela Borges, **O Conhecimento Etnológico da Guiné-Bissau: Uma Perspectiva de Género**, Ciências Sociais e Humanas da Universidade Nova de Lisboa e Universidade dos Açores, Ponta Delgada, 2011, 's. 83.

ülkenin ilk üniversitesi Lourenço Marques Araştırma Merkezi Üniversitesi kuruldu. Bugün, 1969'da öldürülen Mozambik Kurtuluş Cephesi'nin ilk başkanının anısına yaptırılan Eduardo Mondlane Üniversitesi olarak bilinir.

1975 ve 1986 yılları arasında ülke, sosyalist modernleşmenin bir başka dinamiğini yaşadı.⁹⁷¹ Bu dinamik kentsel ve kırsal alanlarda ortaya çıkar. Sovyet Lenin modelini (NEP) benimseyen rejim, insanları ortak köylere aktardı. Sömürgecilik dönemlerinde, ulusal bağımsızlık için savaştan isyancı saldırılarına karşı kendilerini daha iyi savunmak için ortak köyler kuruldu. Bu sefer toplumsal köyler hızlı modernleşmenin yeri olarak görülüyordu. Rejimin sosyalist ideologlarına göre, birçok köyden insanlar aynı yerde kalabalık olacak, şehirler bu yerlerde doğacak ve devlet aynı anda daha fazla insan için temel altyapı sağlayabilecekti. Bundan uzak, bu yerler insanları daha fazla ayırmaya yaradı. Bu köylerin başarısızlığına çeşitli faktörler katkıda bulunmuştur. İlk faktör, insanların köylerinden bu yeni yerlere taşınmalarıydı, ancak bu insanların topluluk liderleri güçlerini kaybetti. Yeni köyde, idare partisinin geleneğe göre meşru olmayan yeni bir otoritesi vardı.

Çoğu zaman, bu insanlar yeni köyleri yönetmek için toplumun alt kadrolarından alındı. Her şeyden önce, yeni köye gelen farklı sosyal grupların geleneklerini bilmeyen insanlardı. Sonuç olarak, geleneksel liderler güçlerinin yeni liderler tarafından ele geçirilmesine direndiler. Bu direniş, modern otoriteleri, geleneksel otoriteleri halklarından izole etmek için güç ve şantaj kullanmaya yöneltti. Sömürgeci rejimin işbirlikçileri oldukları ve bağımsızlıktan memnun olmadıkları için suçlandılar. Aynı suçlama, varlıklarının yakalandığını ve millileştirildiğini gören kiliselere de yöneltildi. İkinci faktör bağımsızlıktan altı ay sonra başlayan iç savaştı. Geleneksel liderlere karşı olan saygısızlıklarla birleştiğinde, yeni rejime karşı çıkan isyancılar, Marksist-Leninist rejime karşı savaşmak için erkekleri işe almalarına yardım etmeleri halinde, kayıp otoriteye geri dönmeyi vaat ettikleri bir müttefiki buldular. Bu başarıyla yapıldı ve toplumu olan köyler, asilerin saflarını güçlendirebilecek genç insanları yakalamak için en iyi yerlerdi. Daha önce olduğu gibi, dağınık bir nüfusa sahip bir senaryoda, asiler kısa sürede çok sayıda takipçiyi toplaması mümkün olmazdı.

Üçüncüsü, hükümetin kendisi ortak köylerin başarısızlığına katkıda bulunmuştur. Hükümet insanları belirtilen yerlere bıraktı ve takip etmedi. İnsanların

⁹⁷¹ Bkz. Alice Dinerman, América Latina: Situação e Perspectivas - "Moçambique Depois do Socialismo a Independência Revisitada", **Relações Internacionais**, Sayı 15, Eylül 2007, ss. 101-124.

alışmasına izin vermek yerine, politik eğitimi aşaması açıldı ve şafaktan önce insanlarla kapsamlı toplantılar yapıldı. Siyasal ideoloji sınıflarının sosyal uyum veya ayrılığa ne derece katkıda bulundukları henüz araştırılmamıştır. Her durumda, bu toplantıların Mozambik'in gelişimine daha zararlı olduğu görülüyor. Bu tür toplantılara katılmayanlar, sömürge rejimine bağlı olanların grubuna düştü. Ulusal bağımsızlıktan sonra, siyasi oyunda iki grup vatandaş yaratıldı: iktidar partisine bağlı olanlar ve emperyalizme hizmet etmekten şüphelenenler. Fikir, olayların gidişatını sorgulayan Mozambikalıların dış müdahalelerle bunu yaptığını ve iktidar partisine sadık olanların gerçek vatanseverler olduğunu ortaya koydu.

1987'den 2004'e kadar uluslararası finans kurumlarının müdahalesinde bir dönüm noktası vardı. Modernizasyon, oyunun kurallarının verildiği Washington kurallarına göre gerçekleştirilir. Verilen Tavsiye, o zamana kadar faaliyette olan birçok fabrikanın sona ermesine yol açıyor. Özelleştirmenin ülke için çok ciddi sonuçları olup tarım sektörü gibi önemli kalkınma sektörlerinin kaybına neden olması yaşanan bir sorundu. Özelleştirme sürecinde şeffaflığın olmayışı düşünülmeli gereken önemli bir konu olmayı hak ediyor. İktidar partisine bağlı olmayan bireyler özelleştirmeden faydalanmadılar. Özelleştirmelerden istifade edenlerin borcu olmasına rağmen bunlar ülkeyi kurtardığı için Hazineye borç ödememişlerdi. Mozambik'teki liberalizm, sosyalizmi ve geçmişte planlanan ekonomiyi savunan aynı parti tarafından uygulandı. Uluslararası finansal kuruluşların baskısı altında, özgürleştirici parti ideolojisini kaybetti ve 1987-2004 yılları arasında somut kalkınma sonuçları gösterme yeteneğini neredeyse yitirdi.⁹⁷² 2005'ten itibaren 2015'te kadar, bu gerçeklik tersine dönmeye başlamıştır.

---

⁹⁷² Bkz. Dinerman, Moçambique, 102.

ALTINCI BÖLÜM

TÜRKİYE VE MOZAMBİK'İN MODERNLEŞME KARŞILAŞTIRMASI

6.1. MODERNLEŞME SÜRECİNDE TÜRKİYE İLE MOZAMBİK ARASINDA KARŞILAŞTIRMALI BİR YAKLAŞIM

Bu araştırma, Türkiye'nin modernleşme süreci ile Mozambik arasındaki karşılaştırmalı tarih çalışmasından ortaya çıkmıştır. Çalışma sonucunda, her iki ülkede de milliyetçilerin oynadığı rolün bazı durumlarda başarılı, bazılarında ise başarısız olduğu tespit edildi. Modernleşme, tüm toplumlarda çok karmaşık bir süreçtir. Kökeni Batı'da olmasına rağmen modernleşme, toplumun iç faktörlerinin, aynı toplumun dışındaki faktörlerle bütünleşmesi sonucunda belirlenir. Modernleşme; yenileşme, kalkınma, politika ve hatta kültür ile el ele gider. Siyasi iktidar, kendisini modernleşme ile ilişkilendirir. Çünkü o, hangi sosyal kurumların modernleşme sürecine öncülük etmesi gerektiğine karar veren kurumdur. Siyasi iktidardan bahsetmek, liderler ve karar vericiler hakkında konuşmak demektir. Bu siyasi karar vericiler, belli kültürleri kaynak alır ve ülke hakkında aldıkları kararlar kültürel unsuru ortaya çıkarır. Bazıları menşeli olan grupları, bazıları da sadakat gruplarını tercih eder. Türkiye'nin, Mozambik ile karşılaştırıldığında, modernizasyon süreci kendine has özelliklere sahiptir.

Her iki ülkede de milliyetçiler, eğitim alanındaki reformlarla toplumu özgürleştirmek için çaba sarf ederken sağlık sektöründeki koşullar da iyileştirildi. Milliyetçiler, halkın kendine yeterli olması için sağlam temeller atmak istedi. Aslında, iki realiteye de baktığımızda, ortak özellikler var. Her iki ülke de büyük imparatorlukların (Osmanlı⁹⁷³ ve Portekiz⁹⁷⁴) bir parçasıydı; bağımsızlıkları kurtuluş savaşı ile sağlandı⁹⁷⁵; topraklarını paylaşmak için gizli anlaşmalar yapıldı⁹⁷⁶, ülkelerin sınırları uluslararası komplolarından sonucuydu; cumhuriyetlerin ilk yılları, tek partinin dönemi kurulmasına tanık olmuştu; iki ülkede cumhuriyetleri kuran politikacılar devletleri laikleştirmeye çalıştılar; Kendi topraklarında, büyük güçlerin korunmasından merkezi hükümetin zararına kadar birçok konuda aktif rol almış etnik azınlıklar vardı. Bu etnik ve kültürel azınlıklar, tartışmalı bölgelerde yeni bir siyasi

⁹⁷³ Bkz. Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Arkadaş Yayıncılık, Ankara, 2008.

⁹⁷⁴ Subrahmanyam, *The Portuguese*, s. 114.

⁹⁷⁵ Hülya Adak, **The Independence Struggle of Turkey (1919-1922) and the Ordeal for Freedom: Introduction to Halide Edib's The Turkish Ordeal**, John Murray, London, 1988.

⁹⁷⁶ Bayrakdar, *Türk İnkılâp*, ss. 68-73.

düzenin kurulmasına yol açan uluslararası sahnede güçlerinin dengelenmesinde önemli bir rol oynadı. İki ülkenin karşılaştırmalı bir analizi, gözlemlenen tarihi yolların modernleşme sürecinde belirleyici olduğunu göstermektedir.

Türkiye'nin modernleşme süreci ise kendi iç dinamikleri sonucu gerçekleşmedi. Modernizasyon çalışmaları başlayıp modernleşmeyi Osmanlı Devleti'ne uyarlarken farklı görüşler ortaya çıktı. Bazıları yalnızca Batı'nın teknik, felsefi ve bilimsel çalışmalarının örnek olarak alınması gerektiğini ve Osmanlı Devleti'nin geleneksel yaşamının sürdürülmesi gerektiğini savundu. Diğerleri ise bunun mümkün ve yeterli olmadığını ve Batı'nın tüm yönleriyle Osmanlı toplumuna uyarlanması gerektiğini belirtti. Bu tartışmaların Osmanlı toplumunun kültürel alanı üzerinde de etkisi oldu. Modernleşme hareketlerinin Tanzimat'tan önceki dönemde başladığına dikkat çekildi. Ancak bu dönüm noktasından sonra Osmanlı hukuk sistemi modernleşmeye başladı. Sosyal alanda düzenleyici işler, kıyafetlerdeki yenilikler ve daha birçok reform sistematik olarak gerçekleştirildi. Osmanlı Devleti'nin modernizasyon projesi, Batı'daki süreçten çok farklıydı. Osmanlı Devleti'nin çok az güçle girdiği bu süreç, askeri ve teknik problemlerle başlarken devlet klasik yapısını korumaya çalışıyordu. Bu yapının Batı'dan getirilen yeniliklere karşı korunmasına ihtiyacı vardı.

Çalışmada, Atatürk'ün muhafazakâr ve teokratik olan Osmanlı İmparatorluğu'ndan henüz çıkmış, zamanını İslam ülkelerinden ayıran, seküler ve açık bir topluma bırakan Türk toplumunun dönüşümündeki rolünü analiz ettik. Atatürk, hem emperyalizme karşı durduğu hem de emperyalizmin ülkesinin modernleşmesine yardımcı olabileceğinin farkında olduğu için emperyalizme karşı savaşılan zamanın diğer yöneticilerinden ayrılır. Türk toplumunun modernleşmesinin, Osmanlı Devleti'nde başlayıp geri çekilme anlarına sahip bir süreç olduğu not edilmelidir. Hem Osmanlılar hem de Cumhuriyetçiler Batı'yı Osmanlı ve Türk toplumunun modernleşmesi için bir model olarak görüyorlardı.

Ancak Mozambik durumunda Batı, Mozambik halkının çektiği acıların nedeni olarak görüldüğü için reddedilmeye değer bir varlık olarak kabul edildi. Resmi söylem, Batı'yı sömürge dönemini ülkenin doğru gelişmemiş olmasının sebebi olarak gösterip bu doğru olmasa bile, sömürge öncesi dönemde hayatın daha iyi olduğunu ima ederek şeytanlaştırmaktı. Bununla birlikte, Batı'yı eleştirirken yeni rejim, dil, mahkemeler, anayasa, eğitim, sağlık ve finansal sistem gibi sömürgeciliğin politik, ekonomik ve sosyal kurumlarını kabul ederek bir çelişki yarattı. Bağımsızlıktan altı ay sonra başlayan iç savaş eğitim, sağlık ve tarımdaki önemli

iyileşmeleri engelledi. Savaş ayrıca nüfusun yaşam koşullarını iyileştirecek birçok sosyal altyapıyı da tahrip etti. Her iki ülkenin de milliyetçileri tarıma önem verdiler. Çünkü tarım sorununun çözümü sonraki reformların başarısı için çok önemliydi. Türkiye'de, çiftçilerle temas halinde olan tarım teknisyenlerini yetiştirmek için tarım enstitüleri kurulmuştur. Ayrıca aynı amaç doğrultusunda bir banka fonu oluşturulmuştur. Mozambik'te ise ülke bağımsızlık kazandığında tarım enstitüleri ve banka kredileri mevcuttu. Daha önce söylediğimiz gibi, Mozambik'te tarım enstitüleri sömürge döneminden beri var olmuş ancak bağımsızlıktan sonra iyi kullanılmamıştır. Yerleşimciler tarafından bırakılan fabrika ve makinelerin yeni yöneticileri, yeterli teknik bilgi eksikliği nedeniyle iflas etti.

Kullanıcıların modern makinelerle etkili bir şekilde çalışmasına izin vermeyen bu bilgi eksikliği, tarım modernleşmesinin başarısızlığına katkıda bulunmuştur. Modern fabrikaları ve makineleri iyi durumda tutabilecek bilgileri olmasına rağmen, sömürge liderlerinin emri altında çalışan Afrikalı işçiler görevden alındı. Ayrıca sosyalizmin bir gelişme biçimi olarak benimsenmesi, 95 yıllık kapitalist üretim ilişkilerinden sonra insanları şaşırttı. Aslında, 1890'dan beri Mozambikliler kapitalist üretim ilişkilerini geliştirdiler. Bu ilişkiler, 1975 yılında hızlı bir gelişme ve modernleşme modeli olduğuna inanılan sosyalizmin benimsenmesiyle kesintiye uğradı. Aksine bu model toplumsal direnişle karşılaştı. Çünkü insanları, reddedilen şey üzerinde devlet adına topluca çalışmaya zorladı. Burada Mozambikliler için garip bir yeni üretim modelinin tanıtılması, mevcut tarımsal kalkınma projesinin dağılmasına neden oldu. Kısacası Türk tarım sektörü, sosyalizm adına kapitalist üretim ilişkilerinin kesildiği Mozambik'teki projeden farklı bir devamlılık projesine sahipti. Her iki ülkenin milliyetçileri, kendi ülkelerinin sanayileşmesini ciddi biçimde analiz ettiler. Devlet yönetiminde bulunan Atatürk ise, harcamalar gelirleri aşmayacak şekilde, kamu harcamalarını kontrol etmeye özen göstermiştir. Ayrıca, Türkiye 1951'de tasfiye edilecek olan Osmanlı Devleti'nin borcunu da devralmıştır. Mozambik'te, bağımsızlık döneminde birçok fabrika, demiryolu ve liman mevcut olmasına rağmen bu unsurlar doğru kullanılmadı. Sonuç vermeyen fabrikalar, erken dönemde başarısızlık belirtileri göstermeye başladı. Bu çöküşü gizlemek için rejim, durum sürdürülemez hale gelinceye kadar sosyalist ülkelerden borç aldı.

Sonuç olarak, ekonominin başarısızlığı ve çeşitli kalkınma sektörlerinin çöküşü belirgin ve kademeli olmuştur. Bağımsız olduktan sonra, hükümet, kendisini bulduğu yoksulluk döngüsünü terk etmek için sosyalist ülkelerden borç almaya başladı. Bu devlet için ağır bir yükü. Fabrikalarda ücret maliyetleri sınırlı

olmadığından ücretlerdeki artış, işe ve elde edilen sonuçlara tekabül etmiyordu. Çok az sonuç elde edilmesine karşın şirketin ağır yönetimi çalışanlarının maaş fonlarının çoğunu gerektiriyordu. Kamulaştırılan işletmelerde devlet direktörlerinin bu birikimi, eski milliyetçi hareket olan iktidar partisinin dostlarını ve etkili üyelerini ağırlamayı amaçlamıştı. Sonuç olarak fabrikalar başarısız oldu. Çünkü kâr, arz ve talep yasalarına aykırı olarak harcamadan daha azdı. 1984 yılında ülke, sosyal dokunun bozulmasının, iflas ve ekonomik sektörün bir sonucu olarak Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu gibi Batı finans kurumlarını kabul etmek zorunda kaldı. Oysaki bu kurumlar, beklenen kalkınmayı gerçekleştirmekten çok ülkenin borç bazında yaşama bağımlılığını sürdürmeye katkıda bulunuyor. Her iki ülke de benzerlik ve farklılıkları olan tek partili rejimlere sahipti. Türkiye'de 27 yıllık tek parti rejimi dış etkilerden değil, radikal bir biçimde toplumu değiştirmeyi amaçlayan iç koşullardan kaynaklandı. İktidar partisinin milliyetçi liderleri, kendilerini bir bütün olarak toplumun meşru temsilcileri olarak görüyorlardı. Bu nedenle diğer siyasi oluşumların varlığı arka plana çekildi.

Yeni rejim, ilk anayasada Türk halkının ve Türk dilinin ötesinde tanımlayıcı unsurlarından biri olarak görünen "İslamcılık"tan vazgeçmeden kendisini laik ilan etti. Mozambik'te 15 yıl süren tek parti yönetimi, kiliselere ve tüm dini mezheplere karşı savaş ilan ederek Müslüman, Hristiyan veya diğer dinî mezheplerle birlikte halk arasında rahatsızlığa neden oldu. Kiliselere karşı verilen mücadele; mülk, cami, ibadet binaları, rahiplerin evlerinin alınması ve banka hesaplarının dondurulması yoluyla millileştirilmesidir. Bununla birlikte, her iki ülkede de iki rejimin dindarlıkla mücadele ettiğini ve liderlerin devlet meselelerini dinî meselelerden uzaklaştırmaya niyetli olduklarını görüyoruz. Türkiye'de din ile mücadele etmekle suçlanmış olmasına rağmen Atatürk İslam'a karşı değildi. Bu yüzden bu din ülkenin ilk anayasasında ortaya çıktı. Ancak Mozambik'te rejim, ateizmi kararnameyle uygulamaya koymaya çalıştı ki bu mümkün değildi.

Tek bir partiden demokrasiye geçiş her iki ülkede de iç ve dış faktörlerden etkilenmiştir. Türkiye'de, II. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve ülkenin kazanan ülkelerle ittifakı, demokrasinin ortaya çıkmasına büyük katkıda bulunmuştur. Elbette iktidar partisi direnmeye çalıştı ancak değişim rüzgârları onu kaçınılmaz olanı kabul etmeye zorladı. Mozambik'te demokrasi, Afrika'da demokratikleşme dalgası belirlediği zaman uluslararası finansal kurumların dayatması olarak ortaya çıkar. Tabii ki nüfus sosyalist diktatörlüğe de doydular. Sosyalist proje çöktüğü zaman, rejim 1980'lerde "Ekonomik Yeniden Yapılandırma Programı"na katılmak zorunda kaldı. Program

kapsamında, finansal kurumlar ülkenin demokratikleşmesini ve rejimin 1975'ten beri mücadele ettiği sosyalizmin terk edilmesini istediler. Bunun sonucunda modernleşme kalkınma projeleri ile dışarıdan ideal hale getirildi. Ancak ülke gerçek bir kalkınma gündemi geliştirme konumunda olamazdı. Mozambik toplumunun demokratikleşmesini etkileyen iç faktörlerden biri, asilerin demokratik yolu dayattığı iç savaştı. Ancak Mozambik'in demokratikleşmesi, hükümet değişikliğini kışkırtmadı; bu, bağımsızlıktan bu yana ülkeyi yöneten aynı siyasi parti olduğu anlamına geliyor.

Her iki ülkenin milliyetçileri için, modernleşme, basitçe bir ifadeyle escatalogic ve teleolojik vizyonun hayattaki şeylere müdahalesidir. Teleoloji, dünyanın -gerçekten de dünyanın kaderi- açıkça tanımlanmış ve kaçınılmaz bir hedefe doğru hızlı bir şekilde hareket ettiği fikri üzerine kuruludur. Bunun sona ermesi şarttır. Skatoloji, bazı kişilerin başkalarını bu amaçlara yönlendirecek bilgi, yetki ve meşruiyete sahip olduğu fikrindedir. Başkalarının iradelerine ters düşse bile onları yönlendirme zorunluluğuna sahip oldukları düşüncesindedirler, bu durum sosyal sürtüşmelerin oluşmasına neden olmaktadır. Bu insanlara itaat etmek, kaçınılmaz sonun peşinde koşarak bu durumun başarılı olup gerçekleşmesi için zorunludur. Bu dünya anlayışında ilginç olan, başlangıç noktasının temiz olduğu fikridir. Dolayısıyla tarih, bir kaza olarak algılanmaktadır. Normal şartlar altında asla saf, temiz halimizi terk etmemeliydik. Direniş olduğu sürece, ülkeler güçlkle zor modernleşecek. Günahkarlar olduğu sürece, bu zorluktan kurtulmamız mümkün görünmüyor. Bugünkü kalkınma endüstrisi tarafından eleştirilen yolsuzluk ile geçmişin devrimcilerinin eleştirdiği yolsuzluk arasında farklılıklar olsa da, temel mantık aynıdır. Devrimci bağlamın ahlaki bozulması, devrimin kendisinin yeniden üretilmesinde işlevseldi. Güç, kendisini meşrulaştırmak için bu Direnişe ihtiyaç duyuyordu. Direniş, devrimci projenin kendisinin bir eseri idi.

Sonuç olarak, bu çalışma politik ve ekonomik kurumların nasıl etkileşime girdiğini, ne kadar yoksulluğun ya da zenginliğin nasıl yaratıldığını ve her ülkenin kendi kurumlarını nasıl geliştirdiğini göstermektedir. Bu anlamda, yoksul ülkeler yoksulluktan kurtulmak istiyorsa, ilk adımı politik kurumlarını geliştirmek olmalıdır. Her bir kalkınma modelinin geçmişte kökleşmiş olması gerçeği, her toplumun özgül tarihini algılama ihtiyacını haklı çıkarır. Bunu daha derinden ele alırsak, herhangi bir toplumun kolektif hayal gücünün kurumlarını koruma konusunda ısrar ettiğini göreceğiz. Bu ısrar ve onu yaratan kuvvetler, dünyadaki eşitsizliği ortadan kaldırmanın ve fakir ülkeleri zenginleştirmenin neden bu kadar zor olduğunu açıklıyor. Ne var ki, kurumlar, zengin ve fakir ülkeler arasındaki farklılıkların

anahtarıdır, ancak bu, yoksul ÷lkelerdeki gelişimlerini hızlandırmak için kurumlarını değiştirmek için bir tür fikir birliği yapılacağı anlamına gelmez. Belirli bir toplumun, ekonomik büyüme için daha iyi olan ya da vatandaşlarının refahı için daha iyi olan diğer halkların kurumlarını geliştirmesi ya da benimsemesi gerekli değildir, çünkü diğer kurumlar daha da iyi olabilir. Hangi kurumların genellikle gelişmiş veya gelişmemiş toplumda kalmaya ihtiyaç duyduklarını ve başarılı olmak için hangi değişimin değişmesi gerektiğini belirlemek çok önemli olmayacaktır.

SONUÇ

Bu tez, modernleşme sürecinde az gelişmiş toplumların modern sanayi toplumlarının yaşam tarzını benimseme sürecini açıklamaktadır. Modernleşme çok geniş bir konu olduğu için politik iktidar, kültür ve kalkınma konularına değindik. Neden? Her şeyden önce, her toplumun modernleşmesi, reddedilen değerlerin ve bu toplum tarafından kabul edilen değerlerin etkileşim derecesine bağlıdır. Kültür ve siyasal iktidar bu etkileşimde önemli bir rol oynamaktadır. İkincisi, her toplum, devlet ve vatandaşlar tarafından birlikte belirlenen ve uygulanan bir dizi ekonomik ve politik kuralla çalışmaya devam ediyor. Ekonomik kurumlar, çalışma, koruma ve yatırım, yeni teknolojilerin geliştirilmesi ve uygulanması için gerekli ekonomik teşvikleri düzenlemektedir. Üçüncüsü, insanların yaşadığı ekonomik kurumları belirleyen politik süreçtir. Bu sürecin nasıl çalışacağını belirleyen ise siyasi kurumlardır.

Daha önce dediğimiz gibi, amacımız iki ayrı gerçeğin gözlemlenmesine dayanmaydı: Türkiye ve Mozambik. Mozambik doğal kaynak bakımından zengin olmasına rağmen (petrol, doğal gaz, değerli taşlar, yakutlar, demir, alüminyum, altın, kömür vb), insani gelişme göstergelerinin en düşük olduğu en az gelişmiş ülkelerden biri olduğu konusunda endişeliyiz. Türkiye'de ise, darbelerle dolu çalkantılı anlar yaşanmasına rağmen, ilerleme yolundadır. Türkiye'nin tarihine ilişkin kısa incelememiz bu ülkede siyasal ve ekonomik kurumlara şekil veren kuvvetler konusunda bir fikir vermeyi sağladı. Sorularımızdan bazıları bu gözlemleri içermektedir.

Neden Türkiye'nin kurumları, ekonomik başarı ve modernleşme konusunda Mozambik'inkilerden çok daha elverişlidir? Bunun bir açıklaması var mı? Ama kesinlikle kalkınma ve modernleşme kriterleri nelerdir? Buna cevap, Cumhuriyet döneminin başlangıcında bu toplumların oluşma biçimlerinde yatar. Kurumsal farklılaşmanın oluşmaya başladığı andaki etkileri günümüze kadar gelmiştir. Bu farklılaşmanın tam olarak nasıl çalıştığını anlamak için, Mozambik veya Türkiye'de cumhuriyetlerin kurulmasından başlamalıyız. Zenginlik ve yoksulluk nedenleri elbette oldukça karmaşık ve birçok iktisatçı Adam Smith'ten beri bunu anlamaya çalışıyor. Nitelikli insan kaynağının olmayışı, süreklilik projesinin varlığı ya da yokluğu ve toplumun sanayileşmesi için kararlı bir sosyo-politik grup, bu ülkelerin neden aynı modernleşme seviyesinde olmadığını anlamamıza yardımcı olabilir. Bu nedenle, her iki ülkenin tarihsel, politik, ekonomik ve sosyal gidişatlarındaki farklılıkları ve benzerliklerini açıklığa kavuşturup bu sosyal yörüngelerin modernleşme sürecini nasıl etkilediğini incelemek gerekmektedir.

Teoriler açısından bu araştırma, kalkınma teorilerini içeren modernleşme teorisine dayandırılmıştır. Modernleşme Kuramı, en özlü ifadesiyle, modern Batılı sosyal bilimcilerin modern olmayan toplumlar için yazdığı sosyolojik reçetenin adıdır. Fakat, modernleşme teorileri bazı sınırlamalar ve zayıflıklar sunmaktadır. Modernleşme teorileri ile ilgili ilk sorun, Batı'yı diğer medeniyetleri göz ardı ederek her şeyin merkezi olarak görmenin derin vizyonuydu. Batılı modellerin sosyal, kültürel ve ekonomik olmak üzere her alanda mükemmel olduğu fikri, yabancı kalkınma danışmanlarının baskın rolüne yol açmaktadır. Bu uzmanların yerel şartlar, değerler ve gelenekler hakkında bir şey bilmelerine gerek yoktur, çünkü bu unsurlar kendi bakışlarına göre ilerleme yolundaki engellerdir. Çözümleri önceden bilerek bir ülkeye gelirler ve mevcut standartlardan Batı standartlarına nasıl mümkün olabildiğince hızlı bir şekilde geçmeleri gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunurlar.

Modernleşme teorisinin zayıflığıyla ilgili ikinci bir konu, Batı toplumunun modernleşmesine ve refahına katkıda bulunan diğer halkların fedakârlığını göz ardı etmesidir. Batı olmayan toplumlar, kendi özgül tecrübelerine herhangi bir özel değer atfedilmeksizin, Batı'yla olan farklılıkları üzerinden, yani Batı'nın aynasından tanımlanmaya başlamışlardır.

Modernleşme teorileri ile ilgili üçüncü bir problem, bu teorinin sonuçlarının amacına ulaşmakta başarısız olmasıdır. 1980'lerde, üçüncü dünya ülkelerinin ekonomik performansını iyileştirmek için uzmanlaşmış ekonomistler tarafından yapısal uyum programları tasarlanıp uygulandı. Bu programlar, modernleşme teorisinin ilkeleri temelinde tasarlandı, ancak başarısız oldular. Yapısal uyum programının eleştirmenleri, bu programların dünyadaki yoksulluğun yayılmasının ana nedeni olduğunu söylüyor.

Bu tez, bir ülkenin modern / zengin ya da fakir olup olmadığını belirlemede ekonomik kurumların kritik bir rol oynamasına rağmen, ülkenin ne tür ekonomik kurumlara sahip olduğunu belirleyen politik ve siyasal kurumlar olduğunu ortaya koymaktadır. Türk toplumunda demokrasinin işleyişinde pay sahibi olmalarına, temsilcilerini seçmelerine ve tasvip etmedikleri işler yaptıklarında onları değiştirmelerine olanak tanıyan siyasal kurumları vardır. Bunun sonucunda siyasetçiler yurttaşların talep ettiği temel hizmetleri karşılarlar. Mozambikliler çok şanslı değil. Farklı kurumların oluşturduğu bir dünyada yaşıyorlar. Bu durumda, genellikle kamu kurumlarına güvenmezler. Açık olmak gerekirse, kurumların iktidarın çıkarlarına göre işlevlerini değiştirirler. Bu şartlar altında, ülkenin modernleşmesi çok zor olacak çünkü kalıcı bir ulusal projeleri yok.

Tezimiz politik ve ekonomik kurumların modernleşme, yoksulluk ve refahı şekillendirmede nasıl etkileşime girdiğini ve dünyanın farklı yerlerinin nasıl bu kadar farklı kurumlar yarattığını göstermektedir. Bir toplumun, vatandaşlarının ekonomik büyümesi veya refahı için en iyi kurumları geliştirmesi veya benimsemesi gerekmez; Politika ve politik kurumları kontrol edenler için, diğer kurumlar daha iyi olabilir. Hem Türkiye, hem de Mozambik, toplumun geri kalanı kendi gücüne sahip, esas olarak hangi kurumların ihtilaf halinde olduklarını ve böylece kurumların değiştirilmesi gerektiğini belirliyorlar.

İki ülkenin modernleşme sürecinde birbirlerinden öğrenecekleri bir birikim, bir deneyim var mı? Tabii ki var. Türk modernleşmesi örneği, Mozambik gibi yoksul ülkeler yoksulluktan kurtulmak istiyorsa, ilk adımı politik kurumlarını geliştirmek olduğunu göstermektedir. Ne var ki, kurumlar, zengin ve fakir ülkeler arasındaki farklılıkların anahtarıdır, ancak bu, yoksul ülkelerdeki gelişimlerini hızlandırmak için kurumlarını değiştirmek üzere bir tür fikir birliği yapılacağı anlamına gelmez.

Tezimiz, Acemoğlu ve Robinson'un düşüncesi ile uyumludur. Bu tez modernleşme, yoksulluk ve zenginliğin oluşumunda siyasal ve ekonomik kurumların nasıl bir etkileşim içinde olduğunu ve dünyanın farklı kesimlerinin nasıl olup da bu denli farklı kurumlar ortaya çıkardığını gösteriyor. Onlar, zengin ülkeleri fakirlerden ayıran gelir ve yaşam standartlarındaki korkunç farklılıkları tartışıyor. Böylece, bizim için politik ve ekonomik kurumlar devletlerin ekonomik başarısının ya da başarısızlığının gerisindedir. Pek çok ülkenin, özellikle de özel mülkiyet ve serbest rekabet dahil olmak üzere yeterli siyasi ve ekonomik kurumlara sahip oldukları yerlerde yoksulluktan kurtulabileceğine inanıyoruz.

Aynı zamanda, kendilerini zenginleştirmek için yeterli kurumları geliştirmiş olan ülkelerin, geniş bir siyasi özgürlük, seçim özgürlüğü ve yeni siyasi liderlerin ortaya çıkmasını sağlayabilecek çoğulcu bir siyasal sisteme sahip olmaları durumunda, ülke olarak yeterince yükselme ihtimalini destekliyoruz.

KAYNAKÇA

A- Arşivler

1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (Türkiye)

- 1) Fon Kodu: 490-1-0-0 / Yer No: 1641-701-1 / (10.07.1947).
- 2) Fon Kodu: HR.SYS. / Yer No: (FR.EHT.ISV.)(M-13-07-1916).
- 3) Fon Kodu: Y..EE..KP.. / (H-07-10-1325).
- 4) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 1-6-7. (24.05.1930).
- 5) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 1-4-4 / (27.03.1928).
- 6) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 28-163-1 / (01.06.1926).
- 7) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 81-513-2 / (31.12.1965).
- 8) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 16-86-17 / (10.11.1963).
- 9) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 63-387-11 / (17.10.1960).
- 10) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 41-244-18 / (28.08.1957).
- 11) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 10-60-20 / (18.06.1957).
- 12) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 104-650-4 / (04.12.1954).
- 13) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 43-253-15 / (10.11.1955).
- 14) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 83-524-1 / (18.03.1957).
- 15) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 74-472-16 / (00.00.1957).
- 16) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 20-116-17 / (09.11.1956).
- 17) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 78-492-7 / (16.05.1956).
- 18) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 91-568-4 / (20.05.1955).
- 19) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 19-107-16 / (05.03.1955).
- 20) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 19-108-2 / (01.04.1955).
- 21) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 5-26-9 / (12.10.1953).
- 22) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 18-104-34 / (02.07.1952).
- 23) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 18-103-15 / (13.05.1952).
- 24) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 18-101-5 / (07.04.1951).
- 25) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 66-415-2 / (10.11.1950).
- 26) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 11-63-5 / (12.12.1942).
- 27) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 17-96-37 / (10.07.1942).
- 28) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 33-195-6 / (02.05.1939).
- 29) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 40-236-1 / (29.11.1937).
- 30) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 40-239-9 / (01.11.1937).
- 31) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 1-5-32 / (15.12.1929). (20:10)
- 32) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 1-5-11 / (18.07.1929).
- 33) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 40-239-2 / (02.09.1924).
- 34) Fon Kodu: 30-1-0-0 / Yer No: 1-5-9 / (09.07.1929).
- 35) Fon Kodu: MV. /
- 36) Fon Kodu: MV. / Yer No: (H-19-11-1301).
- 37) Fon Kodu: 490-1-0-0 / Yer No: 4-21-36. / (21.12.1939).
- 38) Fon Kodu: 490-1-0-0 / Yer No: 651-166-1 / (24.07.1940).
- 39) Fon Kodu: 490-1-0-0 / Yer No: 571-2275-2 / (04.08.1945).
- 40) Fon Kodu: 490-1-0-0 / Yer No: 5-27-17 / (22.09.1945).
- 41) Fon Kodu: 490-1-0-0 / Yer No: 572-2277-3 / (06.02.1947).
- 42) Fon Kodu: 490-1-0-0 / Yer No: 267-1066-1 / (30.05.1950).
- 43) Fon Kodu: 490-1-0-0 / Yer No: 204-809-2 / (02.10.1950). (09:35)
- 44) Fon Kodu: 490-1-0-0 / Yer No: 578-2299-6
- 45) Fon Kodu: 490-1-0-0 / Yer No: 2076-1-1 / (00.00.1924).
- 46) Fon Kodu: 490-1-0-0 / Yer No: 2072-1-1 / (00.00.1924).
- 47) Fon Kodu: 490-1-0-0 / Yer No: 2070-1-1 / (00.00.1924).

- 48) Fon Kodu: 490-1-0-0 / Yer No: 2069-1-1 /. (00.00.1924).
 49) Fon Kodu: 490-1-0-0 / Yer No: 210-831-1
 50) Fon Kodu: 490-1-0-0 / Yer No: 342-1429-2 /. (10.01.1923).

2. Mozambik Tarihi Arşivi

- Fon Kodu: AHM-00, José Casaleiro da Alegria Rodrigues, **(Mussurize, 13 de Maio de 1889), Fundo do Século XIX**, Governo do Distrito de Sofala, 8-17/M2(2), 106.
- Fon Kodu: AHM-1. "Manuel Jorge Correia de Lemos - **Recenseamento Populacional em Moçambique Colonial**", Boletim do Arquivo Histórico de Moçambique, Nisan 1987, ss. 15-24.
- Fon Kodu: AHM-14. "Yussuf Adam ve Hilário Alumasse Dyuti - **O Massacre de Mueda - Falam Testemunhas**" Boletim do Arquivo Histórico de Moçambique, 14 Ekim 1993, ss. 117-128.
- Fon Kodu: AHM-15. "John Saul - **O Estado da FRELIMO: Da Revolução à Recolonização.**" Boletim do Arquivo Histórico de Moçambique, Nisan 1994, ss. 5-42.
- Fon Kodu: AHM-18, Documento: **Cinco Relatórios de Inspeção ao Antigo Concelho de Gaza**, ss. 169-230, Ekim 1995, s. 213.
- Fon Kodu: AHM-2. "Gerhard Liesegang - **Lourenço Marques antes de 1895.**" Boletim do Arquivo Histórico de Moçambique, Ekim 1987, ss. 19-75.
- Fon Kodu: AHM-3. "José Capela - **O Tráfico da Escravidão nas Costas de Moçambique em 1902.**" Boletim do Arquivo Histórico de Moçambique N°3 Abril de 1988, Nisan 1988.
- Fon Kodu: AHM-4. "Luís Filipe Pereira - **Algumas Notas sobre a Ilha de Moçambique, Património Histórico Nacional em Degradação Acelerada.**" Boletim do Arquivo Histórico de Moçambique, Ekim 1988, ss. 5-12.
- Fon Kodu: AHM-5. "António Sopa - **Da Imprensa Moçambicana, Títulos não Publicados (1854-1975).**" Boletim do Arquivo Histórico de Moçambique, Nisan 1989, ss. 33-40.
- Fon Kodu: AHM-5. "Eduardo Chivambo Mondlane - **O Movimento de Libertação de Moçambique.**" Boletim do Arquivo Histórico de Moçambique, Nisan 1989, ss. 5-32.
- Fon Kodu: AHM-6. "Inês Nogueira da Costa - **No Centenário da Companhia de Moçambique.**" Boletim do Arquivo Histórico de Moçambique, Ekim 1989, ss. 65-76.
- Fon Kodu: AHM-6. "Mário Pinto de Andrade - **Proto-Nacionalismo em Moçambique - Um Estudo de Caso: Kamba Simango (c. 1890-1967).**" Boletim do Arquivo Histórico de Moçambique, Ekim 1989, ss. 127-148.
- Fon Kodu: AHM-7. "Michel Cahen - **O fundo ISANI do Arquivo Histórico de Moçambique: uma Fonte Importante da História Social Contemporânea do Colonialismo Português.**" Boletim do Arquivo Histórico de Moçambique, Nisan 1990, ss. 63-82.
- Fon Kodu: AHM-8. "Gerhard Liesegang. - **Três Autores Sobre Inhambane: Vida e Obra de Joaquim de Santa Rita Montanha, 1806-1870, Aron S. Mukhondo, ca. 1885-1940 e Elias S. Mucambe, 1906-1969.**" Boletim do Arquivo Histórico de Moçambique, Ekim 1988, ss. 61-142.
- Fon Kodu: AHM-8. Teixeira, Cândido, "**A Fundação de Inhambane e a Sua Estrutura Administrativa e Governamental nos Meados do Século XVII**", Boletim do Arquivo Histórico de Moçambique, Ekim 1988, ss. 5-54.

3. Portekiz Ulusal Arşivi /Arşiv Kulesi (Torre do Tombo)

Fon Kodu: PT-TT-AMC/12-752/00060. 3, cx, 31, n. ° 60, Anexo 3.
Fon Kodu: PT-TT-AMC-12-752-00026, cx. 31, n. ° 26, 1962-07-04.
Fon Kodu: PT-TT-AOS/D-N/1/5/7 -, UL-32C, cx, 708, capilha 7.
Fon Kodu: PT-TT-AOS-D-N-1-5-60_m0002, UL-32C, cx, 708, capilha 60.
Fon Kodu: PT-TT-CMZ-ADGL/H-F-A/001/0014/6, n° ordem 2172, n° 656-AO6.
Fon Kodu: PT-TT-CMZ-ADGL-A-2-03_m0007, n° ordem 2988, liv, n° 5759.
Fon Kodu: PT-TT-CMZ-AF-GT/E/2-1/1/30.
Fon Kodu: PT-TT-CMZ-AF-GT/E/2-1/14/56,
Fon Kodu: PT-TT-CMZ-AF-GT/E/2-1/6/9.
Fon Kodu: PT-TT-CMZ-AF-GT/E/2-1/6/28.
Fon Kodu: PT-TT-PIDE/D-C/001/4126-1- PIDE/DGS, 2ª div., CI (2) 4126.
Fon Kodu: PT-TT-SCCIM/A/20/206, n. ° 1409, 1964-11-17 - 1964-12-03.
Fon Kodu: PT-TT-SCCIM-A-16-3-3, n. ° 986.
Fon Kodu: PT-TT-SCCIM-A-20-215_m0010_derivada.
Fon Kodu: PT-TT-SCCIM-A-20-215_m0011.
Fon Kodu: PT-TT-SCCIM-A-20-7-2_m0440-m0442.
Fon Kodu: PT-TT-SCCIM-A-20-7-8_m0171.
Fon Kodu: PT-TT-SCCIM-Cx, n. ° 1134-A-20-7-2_m0533.
Fon Kodu: PT-TT-SCCIM-Cx, n. ° 1134-A-20-7-2_m0534.
Fon Kodu: PT-TT-SCCIM-Cx, n. ° 1134-A-20-7-2_m0535.
Fon Kodu: PT-TT-SNI/ARQF/DO-003-004/69488, III-4, doc, 69488.

4. Merkezi İstihbarat Ajansı (CIA)

Fon Kodu: CIA-1961-02-28 **Mondlane Interviewed by Noticias**
Fon Kodu: CIA-1961-05-16 **Mondlane Spent two Days in Washington to Confer with officials in the Department and to Report Fully on his Trip to Mozambique**
Fon Kodu: CIA-1962-02-08 **Portuguese Africa, Mr. Eduardo Mondlane, Professor at Syracuse University and Mozambique National**
Fon Kodu: CIA-1962-05-08 **Request information on Mozambique Refugee**
Fon Kodu: CIA-1962-06-04 **Dr Mondlane & Mr J. B. C. Chagonga**
Fon Kodu: CIA-1962-06-19 **Mondlane, Gwambe & Milas**
Fon Kodu: CIA-1962-06-26 **At Meeting June 25 Manu and Udenamo Merged as Mozambique Liberation Front**
Fon Kodu: CIA-1962-06-28 **Gwambe Arrest**
Fon Kodu: CIA-1962-07-23 **Osagyepo Dr Kwame Nkrumah, the President of Ghana and the people of Ghana that, 'The Independence Of Ghana Is Meaningless Unless It Is Linked With The Total Liberation Of Africa**
Fon Kodu: CIA-1962-08-14 **Paul José Gumane, Mozambique Liberation Front spokesman, August 14**
Fon Kodu: CIA-1962-08-23 **Annual Conference of Mozambique Liberation Front**
Fon Kodu: CIA-1962-08-27 **Mozambique Liberation Front (MLF). Mr Sakupwanya Recently Returned from Tanganyika's Southern Region**
Fon Kodu: CIA-1962-09-05 **Open letter to FRELIMO from Hlomulo Chitoyo Gwambe**
Fon Kodu: CIA-1962-09-06 **Mozambique Liberation Front protests US Policy in Open Letter to Assistant Secretary Williams**
Fon Kodu: CIA-1962-09-11 **Postponement of Mozambique Liberation Front Conference**

Fon Kodu: CIA-1962-09-18 **Recent developments in Mozambique refugee politics**
Fon Kodu: CIA-1962-10-22 **Gwambe's Plan to Subvert the Mozambique Liberation Front**
Fon Kodu: CIA-1962-11-06 **First Annual Congress of Mozambique Liberation Front**
Fon Kodu: CIA-1963-03-06 **Letter from Senator Strom Thurmond to Secretary of State Rusk**
Fon Kodu: CIA-1963-03-08 **Department of State Telegram Concerning Eduardo Mondlane's arrival in Dar-es-Salaam**
Fon Kodu: CIA-1963-03-11 **Letter from Senator Strom Thurmond to Secretary of State Rusk**
Fon Kodu: CIA-1963-03-11 **Acknowledgement of Strom Thurmond's letter dated 6 March**
Fon Kodu: CIA-1963-03-16 **State Department Response to Strom Thurmond's Request For Information on Eduardo Mondlane**
Fon Kodu: CIA-1963-03-16 **Letter from Senator Strom Thurmond to Secretary of State Rusk**
Fon Kodu: CIA-1963-03-16 **Acknowledgement of Strom Thurmond's letter dated 6 March**
Fon Kodu: CIA-1963-03-21 **Eduardo Mondlane's Meeting with US Ambassador to Tanganyika**
Fon Kodu: CIA-1963-05-28 **Notes of Eduardo Mondlane's Conversation With US Embassy Officials**
Fon Kodu: CIA-1963-05-31 **Department of State Telegram Concerning Eduardo Mondlane**
Fon Kodu: CIA-1963-06-06 **Outgoing Department of State Telegram**
Fon Kodu: CIA-1963-06-20 **TANU Official Expresses his Doubts Concerning FRELIMO Leadership**
Fon Kodu: CIA-1963-06-24 **FRELIMO Training in Algeria And Tanganyika**

5. Mário Soares Vakfı ve Arşivleri

Fon Kodu: FMS-CC-: Cx, 04604. 023. 029: Cx, DAC - Documentos A
Fon Kodu: FMS-CC-: Cx, 07197. 161. 049.
Fon Kodu: FMS-FRELIMO - Communiqué du Comité Central", CasaComum. org: http://hdl.handle.net/11002/fms_dc_84113 (2019-3-3).

B. Kitaplar

Acar, Yalçın, **İktisadi Büyüme ve Büyüme Modelleri**, Dora Yayınları, İstanbul, 2008.

Acemoğlu, Daron and Robinson, James A., **Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty**. Profile Books, London, 2012.

Acemoğlu, Daron ve Robinson, James A., **Ulusların Düşüşü: Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri**, Doğan Kitap, İstanbul, 2013.

Adak, Hülya, **The Independence Struggle of Turkey (1919-1922) and the Ordeal for Freedom: Introduction to Halide Edib's The Turkish Ordeal**, John Murray, London, 1988.

Ajayi, J. F. Ade **General History of Africa-VI, Africa in the Nineteenth Century until the 1880s**, University of California Press, Berkeley/California, 1989.

Akal, Cemal Bali, **Yasa ve Kılıç**, Afa Yayınları, İstanbul, 1991.

- Akşin, Sina, **Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1**, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 1997.
- Alexandre, Valentim, **A Questão Colonial no Parlamento, Vol, I, 1821-1910**, Dom Quixote, Lisboa, 2008.
- Alighieri, Dante, **İlahi Komedi**, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- Almeida, António Júlio Belo de, **Meio Século de Lutas no Ultramar**, Sociedade Geografia, Lisboa, 1937.
- Almeida, António Tavares de, **A Expedição da Zambézia em 1869**, Imprensa Nacional, Nova-Goa, 1870.
- Almeida, Francisco José de Lacerda e, **Diário da Viagem de Moçambique Para os Rios de Sena**, Imprensa Nacional, Lisboa, 1889.
- Altındış, Mustafa Ediz, **Tarihten Bugüne Ülke İhlal Karneleri**, Uluslararası Hak İhlalleri İzleme Merkezi, İstanbul, 2011.
- Altuğ, Yılmaz, **Türk İnkılâp Tarihi (1919-1938)** VIII. Bası, İstanbul ve Marmara Üniversitesi, Çağlayan Kitabevi, Beyoğlu-İstanbul, 1997.
- Amartya Sen, **Food and Freedom**, Sir John Crawford Memorial Lecture, Washington, 1987.
- Amin, Samir, **Unequal Development - An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism**, The Harvester Press, Hertfordshire, 1973.
- Apaydın, Bahadır, **Kapitülasyonlar ve Osmanlı-Türk Adli ve İdari**, Adalet Yayınevi, Ankara, 2013.
- Ar, Kamil Necdet, **Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011.
- Arı, Kemal, **Türk Devrim Tarihi I – Temelleri Gelişimi ve Oluşumu**, Zeus, İzmir, 2011.
- Arı, Kemal, **Türk Devrim Tarihi II – Oluşumu, Öğretisi ve Ülküsü**, Burak kitabevi Yayınları, İzmir, 2011.
- Arriaga, Joaquim Pinto Magalhães Conde de, **Lourenço Marques, Exame sobre o Tratado Relativo à Bahia e Território de Lourenço Marques Concluido entre Portugal e a Inglaterra em 30 Maio 1879**, J. Allemant, Lisboa, 1881.
- Arslandoğlu, İbrahim, **Eğitim Felsefesi**, Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık, İstanbul, 2018.
- Atılgan, Doğan, **Ankara Üniversitesi'nin 60. Kuruluş Yılı Armağanı**, Atatürk ve Türk Dili ve edebiyatı, Türk eğitimi ve Türk Kültürü Konusunda Seçme Yazılar, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2006.
- Avcıoğlu, Doğan, **Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e: Emperyalizm Karşısında Türk Aydınının Aymazlığı ve Tam Bağımsızlık** -Tekin Yayınevi-İstanbul, 2001.
- Aydemir, Şevket Süreyya, **Tek Adam (Mustafa Kemal) Cilt 2, 1919-1922**, 17. Basım, Remzi Kitabevi, Konak/İzmir, 1999.
- Aydın, Suavi ve Taşkın, Yüksel, **1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Bahadır, Hasan, **Cumhuriyetin 80. Yılında Foto Muhabirlerinin Objektifinden Fotoğraflarla Türk Demokrasi Tarihi**, Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara, 2004.
- Bandeira (Marquês de), Bernardo de Sá Nogueira de Figueiredo Sá da, **O Trabalho Rural Africano e a Administração Colonial**, Imprensa Nacional, Lisboa, 1873.
- Bayrakdar, Bayram, **1878 Berlin Kongresinden Günümüze Ulus Devletlerin İnşa Sürecinde Büyük Güçler ve Türkiye**, Detay Yayıncılık, Ankara, 2016.
- Bayrakdar, Bayram, **20. Yüzyıl Döneminde Rus General Mayevski'nin Türkiye Gözlemleri**, Detay Yayıncılık, Ankara, 2016.

- Bayrakdar, Bayram, **Atatürk İlkeleri ve Türk İnkılâp Tarihi**, Detay Yayıncılık, Ankara, 2015.
- Beatriz, Juliana **Las Casas, Alonso Sandoval e a Defesa da Escravidão Negra**, Topoi, Rio de Janeiro, 2006.
- Benot, Yves, **Ideologias das Independências Africanas I**, Livraria Sá da Costa Editora-Terceiro Mundo, Lisboa, 1981.
- Benot, Yves. **Que é o Desenvolvimento?** Livraria Sá da Costa Editora, Lisboa, 1980.
- Berkes, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., İstanbul, 2002.
- Berrini, Beatriz, **Eça Queirós e A Ilustre Casa de Ramires**, História e Crítica, EDUC Editora, São Paulo, 2000.
- Bliss, Edwin Munsell, **Turkish Cruelties Upon the Armenian Christians: A Reign of Terror**, Des Moines, C. B. Ayer Company, New York, 1896.
- Bloch, Marc, **Tarih Savunusu Veya Tarihçilik Mesleği**, İletişim Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 2013.
- Boahen, Albert Adu, **General History of Africa, VII: Africa Under Colonial Domination, 1880-1935**, UNESCO; California-London, 1985.
- Bobbio, Norberto, **O Futuro da Democracia: Uma Defesa das Regras do Jogo**, Paz e Terra, Rio de Janeiro, 1986.
- Bora, Tanil, **Sol, Sinizm, Pragmatizm**, Birikim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Borges, Manuela, **O Conhecimento Etnológico da Guiné-Bissau: Uma Perspectiva de Género**, Ciências Sociais e Humanas da Universidade Nova de Lisboa e Universidade dos Açores, Ponta Delgada, 2011.
- Botelho, José Justino Teixeira, **História Militar e Política dos Portugueses em Moçambique: de 1833 aos Nossos Dias**, Imprensa da Universidade, Coimbra, 1921.
- Bowen, Merle L., **The State Against the Peasantry: Rural Struggles in Colonial and Postcolonial Mozambique**, University of Virginia Press, Virginia, 2000.
- Braudel, Fernand, **Uygarlıkların Grameri**, İmge Kitabevi, Ankara, 1996.
- Bryce, James ve Toynbee Arnold, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yapılan Muamele, 1915-1916 - Mavi Kitap, Vikont Bryce’ın Fallodon Vikontu Grey’e Sunduğu Belgeler**, Sansürsüz Basım, Gomidas Institute, Londra, 2009.
- Bulaç, Ali, **Tarih, Toplum ve Gelenek**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Burns, Edward McNall, **Western Civilizations, Their History and Their Culture, Volume 2**, W. W. Norton & Company, Incorporated, London, 1941.
- Burton, Richard Francis, **A Mission to Gelele, King of Dahome**, Tinsley Brothers, London, 1864.
- Cabrita, João M., **A morte de Samora Machel**, Edições Novafrica, Maputo, 2005.
- Cabrita, João M., **Mozambique - The Tortuous Road to Democracy**, Palgrave (St. Martin's Press), New York, 2000.
- Campanella, Tommaso, **Güneş Ülkesi**, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1985.
- Capela, José, **As Burguesias Portuguesas e a Abolição do Tráfico de Escravatura, 1810-1842, 1ª Edição**, Afrontamento, Porto, 1987.
- Capela, José, **O Movimento Operário em Lourenço Marques, 1898-1927**, Centro de Estudos Africanos da Universidade do Porto, Porto, 1981.
- Capello, Hermenegildo Carlos Brito, ve Ivens, Roberto, **De Angola á Contra-Costa: Descrição de Uma Viagem Atravez do Continente Africano**, Imprensa Nacional, Lisboa, 1886.
- Caramelo, Agostinho, **Fabricantes do Inferno**, Edição do Autor, Vila do Conde, 1968.

Castro, André Meyrelles Tavora do Canto e, **O Marquez Sá da Bandeira: Biographia fiel e Minuciosa do Illustre Finado, Redigida Sobre documentos Officiaes e Parlamentares com o Auxilio Valioso de Apontamentos Prestados por Elle Mesmo em 1873 e Outras Informações Fidedignas**, Carvalho & Companhia, Lisboa, 1876.

Cawthorne, Nigel, **História Viva- 100 Tiranos**, Rio Janeiro, Arcturus Publishing Limited /Ediouro Publicações Ltda, Rio de Janeiro, 2015.

Chagas, Manuel Pinheiro ve Saraiva, Francisco São Luiz, **Os Portuguezes em Africa, Asia, America e Oceania**, A. M. Pereira, Lisboa, 1849.

Chagas, Manuel Pinheiro, **As Colónias Portuguezas no Século XIX (1811 a 1890)**, A. M. Pedreira Editor, Lisboa, 1890.

Chingono, Mark F., **The State, Violence and Development, The Political Economy of War in Mozambique, 1975–1992**, Avebury, Sydney, 1996.

Cline, Sibyl W., **RENAMO - Em Defesa da Democracia em Moçambique**, Gráfica Europam, Washington, D.C., 1989.

Collingwood, Robin George, **Tarih Tasarımı**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1996.

Cordellier, Bruno Lautierve Serge, **“Güney’de ve Kuzey’de Yoksulluk”, Üçüncü Dünya’nın Sonu mu?** İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

Correia, Francisco Augusto da Cruz, **O Método Missionário dos Jesuítas em Moçambique de 1881 a 1910**, Livraria A.I., Braga, 1992.

Costa, João Severiano Maciel da, **Memória sobre a Necessidade de Abolir a Introdução dos Escravos Africanos no Brasil; Sobre o Modo e Condições com que Esta Abolição se Deve Fazer; e Sobre os Meios para Remediar a Falta de Braços que ela Pode Ocasionar**, Imprensa da Universidade, Coimbra, 1821.

Cruzeiro, Maria Manuela, **Costa Gomes, O Último Marechal, 3ª ed.**, Editorial Notícias, Lisboa, 1998.

Cuinet, Vital, **La Turquie d’Asie, Geographie Administrative, Statistique Descriptive et Raisonnee de L’asie- Mineure 1**, Ernest Leroux Editeur, Paris, 1892.

Çadırcı, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

Çavdar, Tefik, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839 -1950)**, İmge Kitabevi, Ankara, 1995.

Çelik, Bilgin, **Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2019.

Çelik, Bilgin, **Dağılan Yugoslavya Sonrasında Kosova ve Makedonya Türkleri**, Yeniden “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i” Hukuk Yayınları, Antalya, 2008.

Çınar, Menderes, **Türk Parlamento Tarihi: TBMM - XIII. Dönem (1965-1969)**, 4 Cilt, TBMM Kültür, Sanat, ve Yayın Kurulu Yayınları; No.147, Ankara, 2011.

Çolak, Filiz. “I. TBMM’nin Devrimci Din Alimlerinden Hacı Süleyman Efendi (Bilgen) ve Meclisteki Faaliyetleri (1920-1923)”, **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Sayı: 23 Yıl 8, Sayı XXIII, 2015, ss. 319-345

Dağ, Ahmet Emin, **Afrika’da Müslüman Azınlıklar, 1. Baskı**, İHH İnsani Yardım Vakfı, İstanbul, 2015.

Demir, Ömer, **İktisat ve Ahlak**, Liberte Yayınları, Ankara, 2013.

Diamond, Jared, **Çöküş: Medeniyetler Nasıl Ayakta Kalır ya da Yıkılır?** Timas Yayınları, İstanbul, 2006.

Diamond, Jared, **Tüfek, Mikrop ve Çelik - İnsan Topluluklarının Yazgıları**, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, İstanbul, 2013.

Dikkaya, Mehmet, Göktepe, Cihat; Kaplı, Hüsnü ve Çaylak, Adem, **Osmanlı ve Cumhuriyet Modernleş(tir)mesinde Tarih, Din ve Etnisite Algısı**, Savaş Yayınevi, Ankara, 2012.

Duman, Mehmet Zeki, **Türkiye’de Liberal-Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal, 2. Baskı**, Liberte Yayınları, Ankara, 2017.

Eisenstadt, Shmuel Noah, **Modernleşme: Başkaldırı ve Değişim**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2014.

Eliacık, Recep İhsan, **Adaleti Devleti**, İnşa Yayınları, İstanbul, 2003

Ennes, Antônio, **Moçambique**, Imprensa Nacional, Lisboa, 1947.

Erdoğan, Dilşen İnce, “XIX. Yüzyılda Amerikan Okullarının Ermeni İsyanlarındaki Etkileri Merzifon Anadolu Koleji Örneği”, **Jeopolitik**, Cilt 4, 2006, ss. 1653-1664.

Erdoğan, Dilşen İnce, **Demokrat Parti Kocaeli Milletvekillerinin 1950-1957 Dönemi Bütçe Görüşmelerinde Ekonomi Politikalarına Bakışı**, Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu-IV Bildirileri, Cilt 2, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları No: 42 Kocaeli, 2018, 1431-1447.

Erenus, Vasıf, **Mustafa Kemal ve Ulusal Bir Devletin Doğuşu**, Sarmal Yayınları, İstanbul, 2010.

Ergun, Mustafa, **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, Ankara Üniversitesi - Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

Erickson, Edward J. ve Hook, Adam, **Mustafa Kemal Atatürk**, Osprey Publishing, London, 2013.

Ezherli, İhsan, **Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1998) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920)**, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 1998.

Faro, José Dionisio Carneiro Sousa e, Zambézia, **1900-1902**, J. F, Pinheiro, Lisboa, 1903.

Febvre, Lucien Paul Victor, **Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995.

Fernandes, Jorge Luis P., **República [Popular] de Moçambique: As Alterações Toponímicas e os Carimbos do Correio, 1ª Edição: Edições Húmus, Lda, Vila Nova de Famalicão, 2006.**

Fernando, Emídio, **Jonas Savimbi - No Lado Errado da História**, Dom Quixote, Lisboa, 2012.

Ferrão, Virgílio, **Compreender Moçambique: Política, Economia e Factos Básicos, DINAME**, Maputo, 2002.

Ferreira, Alexandre A., **Moçambique, 1489-1975**, Prefácio, Lisboa, 2007.

Ferreira, Eduardo Sousa, **O Fim de Uma Era - O Colonialismo Português em África**, Livraria Sá da Costa Editora, Lisboa, 1977.

Ferreri, Alfredo Brandão Cró Castro, **Apontamentos um Ex-governador Sofalla: Ligeiras Considerações Ácerca do Estado d’Este Districto, Moçambique e do Commando Militar Bazaruto**, Moreira, Lisboa, 1886.

Frank, Andre Gunder, **Reorient - Global Economy in the Asian Age**, University of California Press, California, 1998.

Funada-Classen, Sayaka, **The origins of war in Mozambique: A History of Unity and Division**, African Minds, Somerset West 7130, 2012.

Galante, Pereira, **Martires de Massangano**, Imprensa Nacional, Lisboa, 1945.

Gamitto, António Candido Pedroso, **O Muata Cazembe e os povos Maraves, Chévas, Muizas, Muembas, Lundas e outros da Africa austral : Diário da expedição portug. commandada pelo Major Monteiro, e dir. aquelle imperador**

nos annos de 1831 e 1832. Com um mappa do paiz observado entre Tete e Lunda, Imprensa Nacional, Lisboa, 1854.

Garcia, Conde de Penha, **A partilha da Africa: Conferência realizada na Sociedade de Geographia de Lisboa, em 2 de Março**, Typographia Industrial Portugueza, Lisboa, 1901.

Giddens, Anthony, **Sosyoloji: Kısa Fakat Eleştirel Bir Giriş**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2012.

Giddens, Anthony, **Sosyoloji; 1. Baskı**. Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2012.

Glasneck, Johannes, **Kemal Atatürk Çağdaş Türkiye III**, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul, Ekim 1998.

Goebel, Simon; Fischer, Thomas, Kießling, Friedrich ve Angela Treiber, **FluchtMigration und gesellschaftliche Transformationsprozesse - Transdisziplinäre Perspektiven**, Springer-Verlag, Berlin Heidelberg, 2017.

Goloğlu, Mahmut, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-ı, Devrimler ve Tepkiler 1924-1930**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.

Gómez, Miguel Buendia, **Educação Moçambicana – História de um Processo: 1960-1984**, Livraria Universitária, Maputo, 1999.

Greene, Frederick Davis ve Northrop, Henry Davenport, **Armenian Massacres, or The sword of Mohammed Containing a Complete and Thrilling Account of the Terrible Atrocities and Wholesale Murders Committed in Armenia by Mohammedan Fanatics, Including a full Account of the Turkish People, their History, Government, Manners, Customs and Strange Religious Belief**, National Pub. Company. Philadelphia-Chicago, 1896.

Grimeston, Edward, **The Complete Histories of Polybius**, Nicholas Okes for Simon Waterson, London, 1633.

Guest, Robert, **África, Continente Acorrentado - O Passado, Presente e o Futuro de África**, Editora Civilização, Lisboa, 2005.

Gündüz, Mustafa, **Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası: Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar**, Lotus Yayınevi, Ankara, 2010.

Güneş, İhsan, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923) I. Baskı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Topkapı-İstanbul, 1997.

Gürkan, Uluç, **Ermeni Katliamı Suçlaması Yargılama ve Karar, Malta (1919-1921)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015.

Gürün, Kâmuran, **Ermeni Dosyası, 7. Basım**, Resmi Kitapevi, İstanbul, 2005.

Gürün, Kamuran, **The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed**, Nicosia: Rustem, 2001.

Hanlon, Joseph, **Mozambique: The Revolution Under Fire**, Zed Books Ltd, London, 1984.

Hedges, David, **História de Moçambique, Vol. 3, Moçambique no Auge do Colonialismo, 1930-1961**, Universidade Eduardo Mondlane, Maputo, 1993.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, **Tarih Felsefesi 1**, Külliyyat Yayınları, İstanbul, 2016.

Houser, George, ve Shore, Herb, **Mozambique: Dream the Size of Freedom**, The Africa Fund, New York, 1975.

Humbaraci, Arslan ve Muchnik, Nicole, **Portugal's African Wars: Angola, Guinea-Bissao, Mozambique**, Joseph Okpaku Publishing Company, Inc, New York, 1974.

Isaacman, Allen F. ve Isaacman, Barbara, **Mozambique: From Colonialism to Revolution, 1900-1982**, Hampshire, Westview Press, 1984.

Isaacman, Allen F. ve Isaacman, Barbara, **The Tradition of Resistance in Mozambique: The Zambesi Valley, 1850-1921**, University of California Press, Berkeley, 1976.

- İlkin, Akın, **Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1974.
- İnalçık, Halil, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi, (Doktora Tezi'nin 50. Yılı) 1942-1992**, Eren Yayınları, İstanbul, 1992.
- İnan, Afet, **Vatandaş İçin Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, T. T. K. Yayınları, Ankara, 1974.
- İnsel, Ahmet ve Bayramoğlu, Ali, **Bir Zümre, bir Parti / Türkiye'de Ordu**, Birikim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Jardim, Jorge, **Moçambique Terra Queimada, 1ª Edição**, Intervenção, Lisboa, 1976.
- Jeremy M. Weinstein, **Inside Rebellion - The Politics of Insurgent Violence**, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- José, Alexandrino; Meneses, Paula Maria G. ve Meneses, Maria Paula, **Moçambique, 16 Anos de Historiografia: Focos, Problemas, Metodologias, Desafios Para a Década de 90**, Volume 1, Cegraf, Maputo, 1991.
- Júnior, António Campos, **As Possessões Portuguezas - Seu Passado, Seu Presente e Seu Futuro, com um Projecto para o Engrandecimento da Africa**, Mattos Moreira & Companhia, Lisboa, 1877.
- Jusdanis, Gregory, **Gecikmiş Modernlik Ve İstetik Kültür**, Metis Yayınları, Ankara, 1997.
- Kansu, Aykut, **1908 Devrimi**, İletişim Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 1995.
- Karakoç, İrem, **Hukuk Tarihinde Vatandaşlık - Yabancılık Statüsü**, Yetkin Kitabevi, İzmir, 2012.
- Karal, Enver Ziya, **Atatürk ve Devrim, Konferans ve Makaleler 1935-1978, Orta Doğu Teknik Üniversitesi**, Metu Press Yayınları, Ankara, 1998.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi, Cilt: VIII**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1982.
- Karpat, Kemal H., **Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller)**, Afa Yayınları, İstanbul, 1996.
- Kaya, İbrahim, **Social Theory and Later Modernities: The Turkish Experience**, Liverpool University Press, Liverpool, 2004.
- Keyman, E. Fuat, **"Türk Siyasi Tarihi ve Demokratikleşme"** Türkiye'nin Politik Tarihi içinde, 7-22, Savaş Yayınevi, Ankara, 2012.
- Ki-Zerbo, Joseph, **História da África Negra, Vol. II**, Publicações Europa-América, Lisboa, 1999.
- Klose, Heinrich Selon, **Le Togo sous Drapeau Allemand (1894-1897)**, Université du Benin-Orstom, HAHO, Lome, 1992.
- Köker, Levent, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokras**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- Kroll, **Independent audit related to loans contracted by ProIndicus S. A., EMATUM S. A. and Mozambique Asset Management S. A**, London, 2017.
- Kurnaz, Şefika, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını, (1839-1923)**, Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- Kuyaş, Ahmet, **Tarih 1839-1939 Kitabı**, Mikado Matbaacılık ve Tic/Ltd. Şti, İstanbul, 2006.
- Lacerda, José de, **Exame das Viagens do Doutor Livingstone**, Imprensa Nacional, Lisboa, 1867.
- Lamphear, John, **African Military History - The International Library of Essays on Military History**, Ashgate Publishing Limited, London, 2017.
- Laranjo, José Frederico, **As Concessões na Zambézia - Discurso Pronunciado na Camara dos Senhores Deputados nas Sessões 5 e 7 Março 1879**, Imprensa Nacional, Lisboa, 1879.

Levack, Brian P., **The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America**, OUP UK, London, 2013.

Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.**

Lipset, Seymour Martin, **Political Man: The Social Bases of Politics**, California University Press, Berkeley, 1959.

Lopes, José Sousa Miguel, **Cultura Acústica e Letramento em Moçambique: em Busca Fundamentos Antropológicos para uma Educação Intercultural**, EDUC, São Paulo, 2004.

Lord Kinross, **Atatürk: Bir Ulusun Yeniden Doğuşu**, Sander Kitabevi, İstanbul, 1999.

Lord Kinross, **Osmanlı İmparatorluğun Yükselişi ve Çöküşü - Altın Kitaplar** Yayınevi, İstanbul, 2012.

Macamo, Elísio Salvado, **O Abecedário da Nossa Dependência**, Ndjira, Maputo, 2005.

Macamo, Elísio. **Um País Cheio de Soluções**, Edições Meianoite, Maputo, 2006.

Macêdo, Tânia ve Maquê, Vera, **Literatura Língua Portuguesa - Marcos e Marcas - Moçambique**, Arte e Ciência Editora, São Paulo, 2007.

Machiavelli, Niccolò, **Söylevler - Titus Livius'un İlk On Kitabı Üzerine**, Say Yayınları, Ankara, 2009.

Macqueen, Norrie, **A Descolonização da África Portuguesa: a Revolução Metropolitana e a Dissolução do Império**, Editorial Inquérito, Lisboa, 1998.

Mango, Andrew, **Atatürk - Modern Türkiye'nin Kurucusu**, Sabah Kitapları, İstanbul, 2000.

Manning, Carrie, **The Making of Democrats: Elections and Party Development in Postwar Bosnia, El Salvador, and Mozambique**, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, 2008, 43.

Manuel, Ferreria Ribeiro, **As Conferências e o Itinerário do Viajante Serpa Pinto Atravez das Terras da Africa Austral no Limites das Provincias de Angola e Moçambique**, Typographia Nova Minerva, Lisboa, 1879.

Mardin, Şerif, **Türk Modernleşmesi**, **Makaleler 4, 16**. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Marks, Karl, **Kapital: Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı**, Sol Yayınları, Ankara, 1976.

Marques, Álvaro B., **Quem Matou Samora Machel?**, Ulmeiro, Sacavém, 1987.

Marriott, Emma, **A História do Mundo para Quem tem Pressa**, Valentina, Rio de Janeiro, 2015.

Martins, J. P. Oliveira, **História de Portugal**, Livraria Editora, Lisboa, 1908.

Martins, João Pedro Oliveira, **Fomento Rural e Emigração - Obras Completas**, Guimarães & Company Editores, Lisboa, 1956.

Mattoso, José, **História de Portugal: Portugal em Transe**, Estampa, Lisboa, 1994

Mazula, Brazão, **Educação, Cultura e Ideologia em Moçambique, 1975-1985: em Busca Fundamentos Filosófico-Antropológicos**, Edições Afrontamento, Porto, 1995.

Mazula, Brazão, **Na Esteira da Academia: Razão, Democracia e Educação**, Texto Editores, Maputo, 2008.

Medeiros, Eduardo, **O Islão e a Construção do "Espaço Cultural e Social Macua"**, Centro de História de Além-Mar, Ponta Delgada, 2011.

Mende, Tibor, **Ajuda ou Recolonização? As Lições de um Fracasso**, Publicações Dom Quixote, Lisboa, 1974.

- Mendonça, João de, **Colónias e Possessões Portuguezas**, J. H, Verde, Lisboa, 1877.
- Michels, Robert, **Sociologia dos Partidos Políticos**, Editora UnB, São Paulo, 1982.
- Minter, William, **Apartheid's Contrasts: An Inquiry into the Roots of War in Angola and Mozambique**, Zed Books and Witwatersrand University Press, London, New Jersey and Johannesburg: 1994.
- Miranda, Jorge, **Constituições de diversos Países, Volume 2**, Imprensa Nacional Casa da Moeda, Lisboa, 1979.
- Moco, Marcolino, **Angola: Estado-Nação ou Estado-etnia Política?, 1ª Edição**. Finepaper, Lda. e Tipografia Lousanense, Lda., Luanda|Lisboa, 2015.
- Mondlane, Eduardo, **Lutar por Moçambique**, Centro de Estudos Africanos, Maputo, 1977.
- Monteiro, José Maria Sousa, **Os Portuguezes em Africa, Asia, America, e Oceania: Resumo Histórico das Descobertas e Conquistas dos Portuguezes n'Africa, Asia e Oceania**, Typ, Borges, Lisboa, 1850.
- Montesquieu, Charles-Louis, **Kanunların Ruhu Üzerine**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2017.
- Moore-Jr., Barrington, **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü**, Birinci Basım, V. Yayınları, Ankara-1989.
- Moore-Jr., Barrington, **Injustice: The Social Bases of Obedience and Revolt**, Palgrave Macmillan, London, 1978.
- Mosca, João, **A experiência "Socialista" em Moçambique (1975-1986)**, Instituto Piaget, Lisboa, 1999.
- Nalbandian, Louise, **The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century**, University of California Press, Berkeley, 1963.
- Ncomo, Barnabé Lucas, **Uria Simango - Um Homem, Uma Causa**, Edições Novafrica, Maputo, 2004.
- Newitt, Malyn, **História de Moçambique**, Lisboa, Publicações Europa-América, 1997.
- Newitt, Malyn, **History of Mozambique**, Hust & Trust, London, 1995.
- Ngcongco, Leonard Diniso, **The Mfecane and the Rise of New African States**, General History of Africa VI, UNESCO, London, 1989.
- Ngoenha, Severino Elias, **Filosofia Africana: das Independências às Liberdades**, Edições Paulistas-Africa, Maputo, 1993.
- Nhabinde, Simeão Amosse, **Desestabilização e Guerra Económica no Sistema Ferro – Portuário de Moçambique, 1980-1997**, Livraria Universitária da UEM, Maputo, 1999.
- Noronha, Augusto Vidal Castilho Barreto e, **Relatorio da Guerra da Zambézia em 1888**, Imprensa Nacional, Lisboa, 1891.
- Noronha, Eduardo de, **Em Redor de África, Narrativa Succinta Factos Verdadeiros e Impressões Colhidas em Flagrante, Ornada com Trinta e Quatro Reproduções Photographicas**, Typographia da Empreza Litterária e Typographica, Porto, 1915.
- Nuri Bilgin, **Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik**, Bağlam Yayınları, Ankara, 1997.
- Ogot, Bethwell Allan, **História Geral da África V: África do século XVI ao XVIII**, UNESCO, Brasília, 2010.
- Oliveira, Delfim José de, **A Provincia de Moçambique e o Bonga**, Imprensa Académica, Lisboa, 1879.

Oliveira, Emygdio de, **Á Caça do Leopardo: Portugal e a Inglaterra Perante o Trafico Escravos**, A. A. Aranha, Lisboa, 1883.

Oliveira, Paulo Makwákwa, **O Dossier Makwákwa, RENAMO, uma Viagem ao Interior das Trevas**, Europress, Lisboa, 2013.

Ortaylı, İlber, **Avrupa ve Biz**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Ortaylı, İlber, **İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Ankara Üniversitesi siyasetal bilgiler fakültesi yayınları no: 479, Ankara, 1981.

Ortaylı, İlber, **Yakın Tarihin Gerçekleri**, Timaş Yayınları: İstanbul, 2012.

Ortaylı, İlber, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, Cedit Neşriyat- Ankara, 2011.

Öztürk, Ali, **Ötüken Türk Kitâbeleri**, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1996.

Ögel, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

Ölmezoğulları, Nalân, **İktisadi Sistemler**, Ezgi Kitabevi, Ankara, 1998.

Önsoy, Rifat. **Türk-Alman İktisadi Münasebetleri 1871-1914**, Enderun Yayıncılık, İstanbul, 1982.

Papagno, Giuseppe ve Louro, Maria Regina, **Colonialismo e Feudalismo: A Questão dos Prazos da Coroa em Moçambique no Fim do Século XIX**, A Regra do Jogo, Lisboa 1980.

Passos, Inácio de, **Moçambique "A escalada do terror"**, Edição Literal, Queluz, 1977.

Pereira, Esteves ve Rodrigues, Guilherme, **Portugal: Dicionário Histórico, Chorographico, Heraldico, Biographico, Bibliographico, Numismatico e Artístico**, J. Romano Torres, Lisboa, 1904.

Pereira, Miriam Halpern, **Das Revoluções Liberais ao Estado Novo**, Presença, Lisboa, 1994.

Pereira, Zélia, **Os Jesuítas em Moçambique: Aspectos da acção missionária portuguesa em contexto colonial (1941-1974)**, Lusotopie, UCP, Mimeo, Lisboa, 2000.

Pipes, Richard Edgar, **Property and Freedom: The Story of How Through the Centuries Private Ownership Has Promoted Liberty and the Rule of Law**, Author Knopf Publishing Group, New York, 1999.

Pires, A. de Oliveira, **Algumas reflexões sobre a questão do trabalho nas possessões portuguesas d'Africa**, Tipografia Progresso, Lisboa, 1874.

Polanyi, Karl, **Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri**. İletişim Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 2000.

Prebisch, Raúl, **O Desenvolvimento Econômico da América Latina e seus Principais Problemas**, Fundação Getulio Vargas, São Paulo, 1949.

Price, Clair, **Türkiye'nin Yeniden Doğuşu**, Çev: Bilal Çölgeçen, 2. Baskı, İkarus Yayınları, İstanbul, 2008.

Quataert, Donald, **Osmanlı İmparatorluğu 1700 - 1922**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Queiroz, João José Oliveira, **Defesa feita perante o Conselho de Guerra da 1ª Divisão Militar na Causa em que era accusado João José Oliveira Queiroz, Tenente-coronel comandante da Primeira Expedição á Zambézia pelo Sr, coronel João Pinto Carneiro**, Typographia do Paiz, Lisboa, 1874.

Rego, António da Silva, **Curso de Missionologia**, Agência Geral do Ultramar, Lisboa, 1956

Reis, Jaime Batalha, **Os Portuguezes na região do Nyasa**, Imprensa Nacional, Lisboa, 1889.

Ribeiro, Maria da Conceição, **A Polícia Política no Estado Novo**, Estampa, Lisboa, 1995.

Rodrigues, José Damião ve Rodrigues, Casimiro, **Representações de África e dos Africanos na História e Cultura – Séculos XV-XXI**, Centro de História de Além-Mar, Ponta Delgada, 2011.

Rostow, Walt Whitman, **The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto**, Cambridge University Press, New York, 1960.

Rousseau, Jean-Jacques, **Toplum Sözleşmesi**, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2016.

Sachs, Jeffrey D., **The end of Poverty: Economic Possibilities for Our Time**, The Penguin Press, New York, 2005.

Salvador, Joaquim, **Agenda 2025: Visão e Estratégias da Nação, Comité de Conselheiros**, Yoyoyoyo, Maputo, 2003.

Samuel P, Huntington, **Medeniyetler Çatışması**, Vadi Yayınları, İstanbul, 2015.

Sansone, Livio ve Furtado, Cláudio Alves, **Dicionário Crítico das Ciências Sociais dos Países de fala Oficial Portuguesa**, Bahai, Associação Brasileira de Antropologia – Publicações, 2014.

Santos, Maciel; Mea, Elvira ve Capela, José, **Trabalho Forçado Africano - Articulação com o Poder Político**, Campo das Letras/CEAUP, Porto, 2007

Santos, Theotônio dos, **Teoria da Dependência-Balanços e Perspectivas**. Florianópolis: Insular, 2015.

Santos, Vítor, **Augusto de Castilho na Zambézia, Edição 125**, Agência Geral do Ultramar, Divisão de Publicações e Biblioteca, Lisboa, 1952.

São-Luiz, Francisco de, **Os Portuguezes em Africa, Asia, America, e Occeania - Obra Classica, Vol, VII**, Typ, Borges, Lisboa, 1849.

Sarmiento, Augusto César Rodrigues, **Portugal no Dahomé**, Livraria Tavares Cardoso, Lisboa, 1891.

Saul, John S. **A Difficult Road: The Transition to Socialism in Mozambique**, Monthly Review Press, New York, 1985.

Schaff, Adam, **History and Truth**, Oxford, New York, Toronto, Sydney, Paris, Frankfurt: Pergamon Press, 1976.

Schumpeter, J. Alois, **Business Cycles Voll, I: A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process**, McGeaw-Hill Book Company, Inc., London, 1939.

Schumpeter, J. Alois. **The Theory Of Economic Development - An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle**, Oxford University Press, London, 1949.

Sen, Amartya, **Özgürlükle Kalkınma**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000.

Serpa-Pinto, Major, **How I Crossed Africa**, J. B. Lippincott & Company, Philadelphia, Pennsylvania, 1881.

Serra, Carlos, **História de Moçambique**, UEM, Maputo, 2000.

Shaw, Stanford J. ve Shaw, Ezel Kural, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey Volume II: Reform, Revolution, and Republic - The Rise of Modern Turkey, 1808-1975**, Cambridge University Press, New York, 2005.

Silva, Pedro Alberto Marangoni Rodrigues, **A Opção Pela Espada**, Câmara Brasileira do Livro, São Paulo, 1999.

Silva, Susana Serpa, **Representações de África na Imprensa Açoriana (Micaelense) de Finais do Século XIX (1880-1900)**, Centro de História de Além-Mar, Ponta Delgada, 2011

Smith, Adam, **Milletlerin Zenginliği**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

Smith, Wilbur, **A Falcon Flies**, St, Martin's Press, New York, 1860.

Spengler, Oswald, **Batının Çöküşü**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1997.

- Spínola, António de, **Portugal e o Futuro**, Ática/Livraria Bertrand, Lisboa, 1974.
- Steinhaus, Kurt, **Atatürk Devrimi Sosyolojisi**, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995.
- Stiglitz, Joseph Eugene, **Globalization And Its Discontents**, London: Norton & Company Ltd, 2002.
- Stoughton, John, **William Wilberforce**, Hodder and Stoughton, London, 1880.
- Subrahmanyam, Sanjay, **The Portuguese Empire in Asia, 1500-1700: A Political and Economic History**, Longman, London-New York, 1993.
- Şimşek, Ahmet, **Türkiye’de Tarih Eğitimi: Dönemler-Ders Kitapları-Yazarlar- Akademisyenler-Algılar**, Pegem Akademi, Ankara, 2017.
- Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler - Cilt 1 (İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918)**, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988.
- Tazegül, Murat, **Modernleşme Sürecinde Türkiye**, Babil Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- Thompson, David, **Europe Since Napoleon**, Penguin Books, London, 1990.
- Torres, Hermínio, **Controle Social do Poder Político em Moçambique – Divisão de Poderes**, CEPKA – Centro de Pesquisa Konrad Adenauer, Nampula, 2004.
- Toynbee, Arnold Joseph, **Tarih Bilinci**, Bateş Yayınları, İstanbul, 1978.
- Toynbee, Arnold Joseph, **The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire (1915-16); documents presented to Viscount Grey of Fallodon, secretary of state for foreign affairs of Great Britain**, Hodder and Stoughton, London, 1916.
- Tunçay, Mete, **Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989.
- Tural, Erkan, **Son Dönem: Osmanlı Bürokrasisi, II, Meşrutiyet Dönemi’nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenteler**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 2009.
- Tural, **Türkiye’de Kamu Yönetimi Eğitiminin Tadaie Tarihi (1940-1990)**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 2014.
- Ubaldo, Madela Maggiorino, **La Chiessa Cattolica in Mozambico: Dell’evangelizzazione dal 1940 ad Oggi**, Giugno, Roma, 1980.
- Uyar, Hakkı, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Yayın Grubu, İstanbul, 2012.
- Uyar, Hakkı, **Türk Siyasal Yaşamında Cepheleşmelere Bir Örnek: Vatan Cephesi**. Buke Yayınları, İstanbul, 2001.
- Uyar, Hakkı, **Utangaç Modernleşme’den köktenci Modernleşme’ye: Osmanlı Modernleşmesi ile Kemalist Modernleşme Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi**, Türkiye Cumhuriyeti’nin 90.Yılına Armağan, Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, Aydın, 2014.
- Ülgenay, Ayhan Hüseyin, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Kurulan Siyasi Partiler Kurucular ve Amblemler 1923 - 1960**, Sanat Kitabevi, Ankara, 2011.
- Vail, Leroy, **The Creation of Tribalism in Southern Africa**, University of California Press, Berkeley- Los Angeles-Oxford, 1989.
- Valério, Nuno, **Estatísticas Históricas Portuguesas**, INE, Lisboa, 2001.
- Vedať, Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.
- Vico, Giambattista, **Çağımızın Araştırma Yöntemleri Üzerine - 1. Basım**, Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 2018.
- White, Matthew, **The Great Big Book of Horrible Things: The Definitive Chronicle of History's 100 Worst Atrocities**, W. W. Norton & Company, New York, 2011.

Yalansız, Nedim, **Türkiye’de Koalisyon Hükümetleri 1961-2002**, Buke Kitapları, İstanbul, 2006.

Yetkin, Çetin, **Türkiye’de Askeri Darbeler ve Amerika - 27 Mayıs 1960 - 12 Mart 1971 - 12 Eylül 1980**, Kilit Yayınevi, Antalya, 2006.

Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

C- Makaleler

Ak, Muammer, “Toplumsal Bir Olgu Olarak Yoksulluk” İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi-**Akademik Bakış Dergisi**, Sayı: 54, Mart-Nisan 2016, ss. 296-306.

Akdemir, Tekin ve Yeşilyurt, Şahin, “Devlet Borçlarının Kökeni, Gelişimi ve İktisadi Temelleri.” Karadeniz Teknik Üniversitesi, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl: 8 Sayı: 16/ Aralık 2018, ss. 279-305.

Altun, Fahrettin. “Modernleşme Kuramı ve Gelişme Sorunu” Divan: **Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**/Bilim ve Sanat Vakfı, 8 Haziran 2000, ss. 123-186.

Amaral, Ilídio do, “O Papel da Sociedade de Geografia de Lisboa na Delimitação das Fronteiras das Antigas Colónias Portuguesas em África e de Timor”, **Boletim da Sociedade de Geografia de Lisboa, Série 133** – Sayı 1-12, 2015, ss. 33-60.

Anbar, Adem, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa’yla Finansal Entegrasyonu: 1800-1914”, **Maliye ve Finans Yazıları**, Yıl: 23 Sayı: 84 Temmuz, 2009, ss. 17-37.

Ar, Kamil Necdet, **Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)**, Ege Üniversitesi, İzmir, 2009.

Arslan, Ali, “Türkiye’nin Modernleşme Sürecinde Atatürk, Türk Ordusu Ve Türk Askeri Elitleri”, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi** ISSN: 1303-5134, 2010, ss. 1-28.

Arslan, Ali, “Türkiye’nin Siyasi ve Toplumsal Modernleşme Sürecinde Ordu ve Askeri Elitler.” Gazi Osman Paşa Üniversitesi, - **Sosyoloji Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 6, Sayı 1, Bahar 2003, ss. 164-181.

Aslan, Seyfettin ve Alkış, Mehmet, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Geçişte Türkiye’nin Modernleşme Süreci: Laikleşme ve Ulusal Kimlik İnşası” **Akademik Yaklaşımlar Dergisi**, İlkbahar 2015 Cilt: 6 Sayı: 1, ss. 18-33.

Avcıoğlu, Gürcan Şevket, “Immanuel Wallerstein’in Dünya Sistemi, Jeopolitik ve Jeokültür Kuramı” Selçuk Üniversitesi/ **Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 31, 2014, ss. 97-110.

Aybars, Ergün, “Atatürk ve Devrime Bakış”, Ankara Üniversitesi, **Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 2/ 2014, ss. 443-453.

Aydın Kaya, **Modernleşmenin Yarattığı Sosyal Sorunlar ve Bunların Çözümünde Eğitimin Rölü**, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 1992, s. 6.

Ayhan, Hasan, **İnönü Dönemi Basını (1938–1950)**, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2013.

Aytar, İbrahim Halil, ve Hasan Kendirci. “19. Yüzyılda Tarsus Kenti’nin Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme.” Mersin Üniversitesi, - **International Journal of History**, Cilt: 7 Sayı: 4, Aralık 2015, ss. 157-174.

Ayteki, Arif, “Osmanlı-Türk Modernleşmesinin Düşünsel, Ekonomik ve Bürokratik Kodları”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2013, Sayı: 30, ss. 313-329.

Bağçe, Emre, “Emperyalizm Kuramları ve Amerikan Kamu Diplomasisi” İstanbul Üniversitesi, **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No: 28, Mart 2003, ss. 63-79.

Bal, Faruk, "XVI. Yüzyılda Osmanlı-İspanya İktisadî İlişkileri", **Akdeniz'de Rekabet Öneri Dergisi**, Cilt: 9, Sayı 36, 2011, ss. 201-212.

Baş, Kemal, "Küreselleşme ve Gelir Dağılımı Eşitsizliği", **Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 18, Sayı 1, 2009, ss.49-70.

Başboğa, Sevcen, **Anadolu Ajansı (1920-1922)**, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul, 2007.

Bayrakdar, Bayram, "Günümüzde Yeniden Değerlendirilmesi Gereken Bir Düşünür: Prens Sabahattin Bey", Ankara Üniversitesi, **Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi/** Cilt: 18/ Sayı 29, 1996, ss. 1-11.

Bayrakdar, Bayram, "Tarih ve Propaganda: Morgenthau'nun Öyküsü ve Mavi Kitap Örneği", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XVI/33 (2016-Güz/Autumn), ss. 135-161.

Bayram, Ahmet Kemal, "İktidar Çözümlemelerinde Bir Mihenk: Michel Foucault", Afyon Kocatepe Üniversitesi, **Sosyoloji Bölümü'nde Bilgi** (7) 2003 / 2 ss. 33-46.

Baytal, Yaşar, "Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları (1950-1957)" Ankara Üniversitesi, Türk inkılâp Tarihi Enstitüsü, **Atatürk Yolu Dergisi**, s. 40, Kasım 2007, ss. 545-567.

Berber, Gazi, "Türkiye'de Sosyal Tiplerin Evrimi ve 1980 sonrasında Seçkinlerin Kültürel Dönüşümü", Karadeniz Teknik Üniversitesi, **İletişim Araştırmaları Dergisi**, - Yıl: 2 Sayı: 4, 2007, ss. 1-12.

Birecikli, İhsan Burak, "Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Bir İnceleme", **Akademik Bakış**, Cilt: 2, Sayı 3 Kış 2008, ss. 211-226.

Boxer, C. R., "Salvador Correia de Sá e Benevides and the Reconquest of Angola in 1648", **The Hispanic American Historical Review** Vol, 28, No, 4 (Nov., 1948), ss. 483-513.

Boztaş, Ozan, **Osmanlı Devleti'nde İslamcılık Akımı**, Erzurum Teknik Üniversitesi, Erzurum, 2017.

Castela, Tiago, The space-time of forced refuge: colonial villagization in the formation of the state? **Centro de Estudos Sociais da Universidade de Coimbra, Biblos**, Cilt 4, Sayı 3, 2018, ss. 13-30

Castel-Branco, Carlos Nuno, "Opções Económicas Moçambique 1975-95: Problemas, Lições e Ideias Alternativas", in Brazão Mazula, **Moçambique: Eleições, Democracia e Desenvolvimento**, Inter-Africa Group, Maputo, 1995, ss. 581-636.

Cesur, Ekrem Ersin, **Çocukların Çalıştırılmasının Ekonomik Büyümeye Etkisi**, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2006.

Corral, António Vermelho do, "A Sociedade de Geografia de Lisboa e as Ciências Sociais", **Boletim da Sociedade de Geografia de Lisboa, Série** 133 – Sayı 1-12, 2015, ss. 82-119.

Cortês, Edson Robert Oliveira, **Velhos Amigos, Novos Adversários: As Disputas, Alianças e Reconfigurações Empresariais na Elite Política Moçambicana**, Universidade de Lisboa, Lisboa, 2018.

Çapa, Mesut, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Tarih Öğretimi", Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, **Atatürk Yolu Dergisi**, Mayıs-Kasım 2002, ss. 39-55.

Çapa, Mesut, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne Geçiş Sürecinde Türkiye'de Tarih Öğretiminin Tarihçesi", Trakya Üniversitesi, **Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 3, Ocak-2012, ss. 1-28.

Çetin, Halis, "Siyasetin Evrensel Sorunu: İktidarın Meşrutiyeti - Meşrutiyetin İktidarı", Ankara Üniversitesi, **Sosyal Bilimler Dergisi**, 58. 1. 10.1501/SBFder_0000001656, 2003, ss. 63-88.

Çolak, Filiz, "Demokrat Parti Dönemi'nde TBMM'deki Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Faaliyetleri (1950-1960)" **Her Yönüyle Sivas Uluslararası Sempozyumu**, 2019, ss. 641-676.

D- Tezler

Dağ, Mehmet ve İrk, Orhan, "Türkiye'de ve İngiltere'de Siyasal Partilerin Ortaya Çıkışı", **Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 4 / Sayı 2, 2012, ss. 41-49.

Demir, Memduh Alper, **Kalkınma Teorileri Kapsamında Türkiye'de Ekonominin Planlı Dönemde Analizi**, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2013.

Dias, João Ferro ve Guedes, Rodrigo Carlos, **Memórias de Um Combatente e a Verdade sobre a Fundação da Resistência Nacional Moçambicana**, Gráfica Comercial, Loulé, 2008.

Dias, Viriato Caetano, **Recursos Naturais e Desenvolvimento Democrático em Moçambique**, Instituto de Investigação e Formação Avançada (IIFA), Évora, 2018.

Dinerman, Alice, "O Surgimento dos Antigos Régulos Como "Chefes de Produção" na Província de Nampula (1975/1987) ," **Estudos Moçambicanos [17] – CEA - UEM**, 1999, ss. 95-256.

Dinerman, Alice, América Latina: Situação e Perspectivas - "Moçambique Depois do Socialismo a Independência Revisitada", **Relações Internacionais**, Sayı 15, Eylül 2007, ss. 101-124.

Dolanay, Sıtkı Selim, "Schumpeter Sisteminde Yenilikler, Ekonomik Gelişme ve Devresel Hareketler", Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi**, 2009, ss. 171-188.

Duman, Önder, "Tek Parti Döneminde CHP'de Bir Parti İçi Demokrasi "Denemesi";: 1939 Seçimleri ve İkinci Seçmenlerle "İstisare", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl 13, Sayı 26, Güz 2017, ss. 208-235.

Duran, Meltem ve Dökme, İlbiçe, "Araştırmaya Dayalı Öğrenme Yaklaşımının Kavramsal Anlama Düzeyi ve Bazı Öğrenme Çıktıları Üzerine Etkisi", **Trakya Eğitim Dergisi**, Cilt: 8, Sayı 3, 30 Mayıs 2018, ss. 545-563.

Eyice, Semavi, "Bizans İmparatorluğu'nun Çöküşünün Başlangıcı", **Dîvân İlmi Araştırmalar Dergisi**, - Sayı 16, Ocak 2004, ss. 183-208.

Fidan, Serdal; Şahin, Kamil ve Çelik, Fikret, "Osmanlı Modernleşmesinin Temel Olgularından Biri: Bürokrasi Osmanlı Modernleşmesinde Bürokrasinin Etkinliği ve Önemi", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 23, Mayıs 2011, ss. 113-128.

Filiz Çolak, "Demokrat Parti Dönemi'nde TBMM'deki Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Faaliyetleri (1950-1960)", **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Yıl 10, Sayı XXXII, ss. 115-158.

Florêncio, Fernando, "Autoridades Tradicionais e Estado Moçambicano: o Caso do Distrito do Búzi ", **Cadernos de Estudos Africanos**, 5/6 | 2004, ss. 89-115.

Fonseca, João Abel da, "A Sociedade de **Geografia** de Lisboa e As Explorações Geográficas de Angola à Contra Costa", **Boletim da Sociedade de Geografia de Lisboa**, Série 133 - Sayı 1-12, 2015, ss. 61-81.

Fukuyama, Francis, "The End of History?" **The National Interest**, Summer, 1989, ss. 1-18.

Geffray, Christian, "La Cause des Armes au Mozambique, Anthropologie d'une Guerre Civile", **Revue Française Science Politique**, Année 1991, Cilt: 41-Sayı 3, ss. 420-421.

Gencer, Sedat, **1930-1938 Döneminde Türk İnkılâbı'nı Teorileştirme ve Yorumlama Denemeleri**, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2011.

Giulia, Cavallo, **Curar o Passado: Mulheres, Espíritos e “Caminhos Fechados”, nas Igrejas Zione em Maputo, Moçambique**, Universidade de Lisboa, Lisboa, 2013.

Gomes, António, “Formação e Dinâmicas das Fronteiras no Território Moçambicano”, **Boletim Campineiro Geografia**, v, 4, n, 2, 2014, ss. 259-284.

Gök, Sanem, **Türk Siyasal Yaşamında Vatan Gazetesi (1950-1960)**, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2003.

Guimarães, Angela, “A Ideologia Colonialista em Portugal no Último Quartel do Século XIX”, in **Ler História**, n, ° 1, Janeiro/Abril 1983, s. 69-79.

Gül, Mustafa, “1896 Van Ermeni İsyanı ve Sonrasındaki Gelişmeler”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, (OTAM), 1997, Yılı 8, Cildi 8, ss. 139-147.

Gümüş, Muharrem, **1950–1960 Arası Türk Dış Politikası**, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu – 2006

Hilal Barın, “Türkiye’deki Suriyeli Kadınların Toplumsal Bağlamda Yaşadıkları Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, **Göç Araştırmaları Editörden Dergisi**, **The Journal of Migration Studies** Cilt: 1, Sayı: 2, Temmuz-Aralık, 2015, ss. 10-56.

Howes, Robert, “The British Press and Opposition to Lord Salisbury’s Ultimatum of January 1890”, **Modern Humanities Research Association - Portuguese Studies** Vol, 23, No, 2, 2007, ss. 153-166.

Huntington, Samuel P. “The Change to Change: Modernization, Development and Politics”, **Comparative Politics**, Vol. 3, No. 3, 1971, ss. 283-322.

Inkeles, Alex, “Making men modern: On the causes and consequences of individual change in six developing countries”, **American Journal of Sociology**, 75 (2), 1969, ss. 674–728.

Kabataş, Serhat, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Okan Üniversitesi, İstanbul, 2013.

Kalaycı, İsa ve Kızılkaya, Oktay, “Osmanlı Devlet’inin İskân Siyaseti ve Yerleşim Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme”, Mustafa Kemal Üniversitesi, - **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 9 Sayı: 18, 2012, ss. 361-378.

Karacan, Özcan, **Atatürk Döneminde Yapılan Karayolları, Barajlar ve Limanlar (1923-1938)**, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2005.

Karagöz, Ferda, “Yoksulluk Tuzağı ve Dış Yardım: Eleştirel Bir Yaklaşım”, İstanbul Üniversitesi / **Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 4, 2010, ss. 1-13.

Karagül, Mehmet, “Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyümeyle İlişkisi ve Etkin Kullanımı”, **Akdeniz İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, (5) 2003, ss. 79-90.

Kaya, Faruk, “Ağrı İli Nüfusunun 1928-2015 Dönemi Okur-Yazarlık Durum Analizi”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, 10.12.2016, ss. 29-47.

Kaya, Mahmut, “Batı Dışı Modernleşme Örneği Olarak Türkiye Modernleşmesi: Süreklilikler, Kopuşlar ve Çatallanmalar”, **Journal of Turkish Studies**, 2015, ss. 546-547.

Kesici, Mehmet Rauf, “Yoksulluk Şiddet Döngüsünün Sosyal Politika Açısından Analizi”, **Çalışma ve Toplum**, Sayı: 13, Şubat 2007, ss. 121-158.

Kılıç, Davut, “Rus General Mayewski’nin Raporuna Göre Van-Bitlis Vilayetlerinde Ermenilerin Sosyal-Dini Yapısı Ve Ermeni Meselesinin Gelişimi”, **Journal of Turkish Studies**, Cilt 9, Sayı 1, 2014, ss. 259-269.

Koç, Yaşar Taşkın, “12 Eylül’den 12 Haziran’a Siyasi Partiler - Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti)”, **SETA Analiz**, Sayı 41/ 2011, ss. 5-24.

Macamo, Elisio. “Corrupção”, **Dicionário Crítico Das Ciências Sociais Dos Países de Fala Oficial Portuguesa**, eDUFB, Salvador, 2014, ss. 59-73.

Machel, Samora, **“Acordo de Nkomati: Vitória da Paz, Victória do Socialismo”**, **Palavras de Ordem**, Cilt 26, 5 Nissan, ss. 1-28.

Machel, Samora, “Desmantelar Estruturas Coloniais e Criar Estruturas de Carácter Colectivo e Democrático para Colocar o Hospital ao Serviço do Povo 1976 - Nov Nossa Tarefa é Construção do Socialismo”, **Tempo Dergisi**, 315-17- Ekim, 1976, ss. 16-26.

Mangrassse, Lucas, **A Ideologização do Processo Alfabetização e Educação Jovens e Adultos na Província Nampula, Moçambique, no período de 1975 a 2003- Tensão entre Factores Políticos e Culturais**, Pontifícia Universidade Católica, São Paulo, 2004.

Massimaculo, Albino, **Políticas Educativas Para a Educação Básica em Moçambique e a Diversidade Cultural: O Caso de Escolas do Município de Nampula**, Universidade do Minho, Instituto de Educação, Minho, 2010.

Massingue, Nelsa Celestina, **A Eficácia do Condicionismo da Ajuda Externa: O Caso das Privatizações em Moçambique, 1990-2000**, UEM, Maputo, 2008.

Mat, Gülben, **Türkiye’de Çok Partili Dönemde Sıkıyönetimler**, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2008.

Mazlum, Muhammed Mehmet ve Mazlum, Ayşegül Atalay, “Sosyal Bilimlerde Araştırma Yönteminin Belirlenmesi”, **Route Educational and Social Science Journal**, 4. 10, 15 Haziran 2017, ss. 1-21.

Meneses, Maria Paula, “Poderes, direitos e cidadania: O ‘retorno’ das autoridades tradicionais em Moçambique”, **Revista Crítica Ciências Sociais** 87, Dezembro 2009, ss. 9-42.

Meque, Ana Maria Esmael, **A Influência das Instituições de Bretton Woods nas Políticas Públicas de Moçambique (1975-2010)**, Beira: S/Ed., 2013.

Michel, Cahen, “Mozambique - la Révolution Implosée”, Étude sur 12 ans d’indépendance (1975-1987), Ed, L’Harmattan, Coll, “**Points vue concrets**”, Paris, Volume 19, Issue 4, 1988, ss. 753–755

Miş, Nebi, ve Aslan, Ali, “Erdoğan Siyaseti ve Kurucu Cumhurbaşkanlığı Misyonu”, **SETA Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı - Sayı 109**, Eylül 2014, ss. 1-32.

Muchacona, Jorge João ve Romão, Jute Coutinho, “Da Reconstrução Económica à Emergência do Regime Democrático em Moçambique - uma reflexão sobre a consolidação da Sociedade Civil, 1975 – 2017”, **Revista Eletrônica Discente História.com (REDH)** v. 5 n. 10 07 Ocak 2019, ss. 86-99.

Mutlu, Sevda, “Tek Parti Döneminde Parti-Devlet Bütünleşmesine bir Örnek: “Dilek Sistemi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 86, Temmuz 2013, ss. 53-102.

Newitt, M. D. D. ve Garlake, P. S., “The ‘Aringa’ at Massangano”, **The Journal of African History** Vol, 8, No, 1 (1967), ss. 133-156.

Özdemir, Mehmet, “Tren gelir, hoş gelir..., Kara Trenin Hikâyesi”, **Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 23, Sayı 1, Bahar 2012, ss. 117-123.

Özgüldür, Yavuz ve Özgüldür, Serdar, “1876 Anayasası’nın Hazırlanmasında Mithat Paşa’nın Rolü Ve Fonksiyonu”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, OTAM, 2015, ss. 311-348.

Öztürk, Serdar ve Yıldırım, Fatih, “Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Çöküşü ve Atatürk Dönemi İktisat Politikaları”, C. Ü, **İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt: 10, Sayı 2, 2009, ss. 145-165.

Özüçetin, Yaşar, “Demokrasiye Geçiş, Demokrat Parti’nin Kuruluşu, 1946 Seçimleri”, **Türkler Ansiklopedisi XVI**, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 9-24.

Özyurt, Cevat, "Marks'ta Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din", Hitit Üniversitesi, - **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 7, Sayı 2, 2014, ss. 207-240.

Paçacı, İrfan, "Türkiye'de Kurucu Anayasa Mühendisliği", **Sosyal Bilimler Dergisi**/ Yıl: 5, Sayı: 31, Aralık 2018, ss. 93-120.

Patrício, Miguel, "Do Ultimatum 1890 ao Tratado Luso-Britânico 1891 – Ensaio História Diplomática", **RIDB**, Ano 2, nº 10, 2013, ss. | 11405

Rzayeva, Roida. "Türk Toplumu ve Modernleşme", Азербайджан, Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi, Şarkiyat Enstitüsü, **Doğu-Batı Bölümü**, 2012, ss. 605-619.

Samajo, José Augusto, **Local do Estado (1975 - 2002) – Processo de Articulação dos Órgãos Locais do Estado com as Autoridades Comunitárias no Âmbito do Decreto n.º 15/2000 de 20 de Junho (Caso do Distrito de Chinde)**, UEM (Unidade Formação e Investigação em Ciências Sociais), Maputo, 2002.

Sampaio, Thiago Henrique, "Portugal em África: a política emigração para as colónias (1890 – 1974)", **Revista Cadernos Estudos Sociais e Políticos**, Cilt: 3/ Sayı 6, Temmuz-Aralık 2014, ss. 58-79.

San, Coşkun, "Karşılaştırma Yönteminde Zaman ve Mekân Boyutları", Ankara Üniversitesi, **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 48, Sayı: 1, 2003, ss. 155-159.

Saygılı, Abdurrahman, "Jean Bodin'in Egemenlik Anlayışı Çerçevesinde Kralın İki Bedeni Kuramına Kısa Bir Bakış", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi -AÜHFD**, Cilt: 63, Sayı 1, 2014, ss. 185-198.

Sevgi, Ahmet, "Türk-Ermeni Meseleleriyle ilgili Bir Vesika", Selçuk Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Mecmuası, 9, Sayı, 2001, ss. 1-8.

Silva, Calane da, ve Nam, Kok, "Luta Contra a Reacção Antidemocrática Dentro da Igreja", **Revista Tempo** [233], 16MAR75: 143-147.

Soykan, Ömer Naci, "Hegel Sisteminde Tarih Felsefesi, Betimleyici-Eleştirel Bir Giriş", Ankara Üniversitesi, **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 40, Sayı: 1, 1999, ss. 271-289.

Sönmez, Samet, **1980 Sonrası Türkiye'deki Sosyo-Politik ve Ekonomik Değişimlerin 2000'li Yıllara Yansımaları**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar, 2008.

Sungur, Zahide, "Demokrat Parti Döneminde (1950-1960) Tarım Politikaları ve Etkileri", Süleyman Demirel Üniversitesi, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 8, Sayı 14, Mart 2016, ss. 1-24.

Şahin, Naci, "Ermeni Sorunu ve Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Doğu Anadolu'da Ermeni Faaliyetleri", Afyon Kocatepe Üniversitesi, **Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü** - Cilt: 7, Sayı 1, 2005, ss. 123-149.

Şanlısoy, Selim ve Çetin, Mehmet, "Türkiye Ekonomisinde Hükümetlerin Ekonomik Performanslarının TOPSIS Yöntemi İle Ölçülmesi", **Sosyoekonomi**, Cilt 24, Sayı 28, 2016, ss. 65-83.

Şeker, Kadir, "İnönü Dönemi Basın Hayatı ve 1948-50 Arasında CHP ile Muhalefet Arasında Basın Alanında Yaşanan Tartışmalarda Merzifon Örneği" Süleyman Demirel Üniversitesi, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 1, Sayı, 13, 2011, ss. 39-51.

Şimşek, Derya, "Türk Siyasal Yaşamında İlk Koalisyon Hükümeti: CHP-AP Koalisyonu (1961-1962)", **ICANAS** 38, 2007, ss. 2951-2969.

Tanzi, Vito, "Corruption Around the World - Causes, Consequences, Scope, and Cures: IMF working paper", **Palgrave Macmillan Journals**, Cilt 45, Sayı 4 Mayıs 1998, ss. 559-594.

Teixeira, Nuno Severiano. "O Ultimatum Inglês - Política Externa e Política Interna no Portugal de 1890", **Análise Social, Vol. XXIII (4.º)- (n.º 98)** 1987, ss. 687-719.

Tekin, Abdullah Sami, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dâhiliye Alanındaki Reformlar", İnönü Üniversitesi, **Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 5, Sayı 1, 2016, ss. 91- 98.

Tellan, Derya Öcal, "Tüketimin karşı devrimi: Türkiye'de 1980 Sonrası Uygulanan İktisat Politikalarının Toplumsal Sonuçlarına Eleştirel Bir Bakış", Atatürk Üniversitesi, - **Ekonomik Yaklaşım**, Cilt: 19, Sayı: 67, 02 Şubat 2008, ss. 1-19.

Tembe, Joel Das Neves. "Uhuru na Kazi: recapturing MANU nationalism through the archive", **Kronos** vol.39 n.1 Cape Town, Ocak 2013, ss. 257-279.

Tolunay, Ahmet ve Akyol, Ayhan, "Kalkınma ve Kırsal Kalkınma: Temel Kavramlar ve Tanımlar", Süleyman Demirel Üniversitesi, **Orman Fakültesi Dergisi**, Seri: A, Sayı: 2, ISSN: 1302-7085, 2006, ss. 116-127.

Torgal, Luís Reis, "Crise" e "Crises" no Discurso de Salazar, **Imprensa da Universidade de Coimbra**, Estudos do Século XX, Nr. 10, ss. 399-419

Torres-Rivas, Edelberto, "Dependencia, Marxismo, Revolución y Democracia: La Perspectiva desde la Periferia", Crítica y Emancipación - **Revista Latinoamericana de Ciencias Sociales** - CyE Año I N° 2, Primer Semestre 2009, ss. 27-76.

Tunç, Mehtap, **Kalkınmada İnsan Sermayesi Yaklaşımları ve Türkiye'de İnsan Sermayesi Boyutunun Analizi**, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 1997.

Turan, Başak, "AK Parti ve Yoksul Yardımları: Sosyal Hizmet Mi Rıza Üretimi Aracı Mı?" Ankara Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, **Enstitüler Sosyal-Bilimler Dergi/ Sayı-3**, ss. 23-38.

Urhan, Vahit Cemil, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları Sürecinde Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması, T.C. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı Türk, **Avrasya Etüdleri** 50/2016-2, ss. 235-258

Usta, Aydın, "Bilimsel Araştırmalarda Yapısal Etmenler ve Evreler", İnönü Üniversitesi, **Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, **INIJOSS** - Cilt: 1, Sayı 1, 2012, ss. 97-112.

Uyanık, Ercan, **Modernleşme Döneminde Türk Aydınlarının Eğitime Bakışı**, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2006.

Ünal, Süzan, "Türkiye'de 1923- 1960 Yılları Arasında Kapatılan Siyasi Partiler", **Yalova Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl: 5 Sayı: 10, 2015, ss. 100-156.

Yalansız, Nedim, "1930'lar Türkiye'sinde Demokrasi ve Kemalizm Tartışmaları", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 3, Sayı 8, 1998, ss. 25-48.

Yalansız, Nedim, "Karşılaştırmalı Tarih: Tarih Öğretiminde Yeni Bir Yaklaşım", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2/9. İstanbul, Fall, 2009, ss. 493-498.

Yavilioğlu, Cengiz, "Kalkınmanın Anlambilimsel Tarihi ve Kavramsal Kökenleri", Cumhuriyet Üniversitesi, **İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt: 3, Sayı 1., 2002, ss. 59-77.

Yavuz, Ali, "Başlangıcından Bugüne Türkiye'nin Borçlanma Serüveni: Durum ve Beklentiler", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2009, Sayı: 20, s. 203-226.

Yavuz, Bige Sükan, "Atatürk Devrimi ile Sosyal Yaşamın Çağdaşlaştırılmasına İlişkin Fransız Değerlendirmeleri", **Atatürk Yolu**, C. IV, No. 15, Mayıs 1995, ss. 24-46.

Yıldırım, Metin ve Örnek, İbrahim, "Walt Whitman Rostow'un Kalkınma Aşamaları Yaklaşımına Göre Gaziantep Ekonomisinin İncelenmesi", Discussion Paper 2012/84 - **Turkish Economic Association**, 2012, ss. 59-83.

Yurtoğlu, Nadir, "Kalkınmanın Önemli Bir Unsuru, Kuruluşundan 50. Yılına Türkiye'de Çimento Sanayi (1910-1960)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 92, 2015, ss. 113-164.

Yücel, M. Serhan ve Taşar, M. Murat, "Demiryolunun Stratejik Önemi ve Erken Cumhuriyet Döneminde Demiryolu Siyaseti", **Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches**, /Vol. 1, No. 1, Mart 2016, ss. 293-342.

Zaman, Asad, "Failures of Modernization Theories", **Pakistaniaat: A Journal of Pakistan Studies**, 2009, s. 117-119.

E- Süreli Yayınlar

Arquivo **Pittoresco**: Semanário Ilustrado, 1. º Ano, n. º 11, Set, 1857, s. 0085
Boletim da República: Conselho de Ministros, "**Decreto-Lei n. º 21/75: Cria o Serviço Nacional Segurança Popular (SNASP) e Define as Suas Atribuições**", Publicação Oficial da República Popular Moçambique - I SERIE — Numero 46, 11 Ekim 1975.

CIP (Centro de Integridade Pública), **Rapör** nr 2/2019.

Encyclopedia, **A Business. Business Jargons** - Page 25 of 82. 25 1 2018.

Faik Uyanık, **Türkiye İnsani Gelişme Endeksi'nde 64. Oldu**, UNDP Türkiye. 14 Eylül, 2018.

Gersony, Robert, **Summary of Mozambican Refugee Accounts of Principally Conflict-Related Experience in Mozambique**, Report Submitted to: Ambassador Jonathan Moore Director, Bureau for Refugee Programs Dr. Chester A. Crocker Assistant Secretary of African Affairs, WC. 1988, ss. 2-41

Kızıldere, Menekşe ve Brakel, Kristian, **Kömür Atlası 2015 Heinrich Böll Stiftung Derneği**, Berlin-Almanya ve Friends of the Earth International. Londra: H. Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği, 2017.

Kolektif. **Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu IV Bildiriler**, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü. İstanbul: Petrol-İş Yayını-117, 2012.

Tempo, "**O Imperialismo e os Seus Lacaio: A "Voz da África Livre é a Voz do Jardim e do Arouca.**" Tempo Dergisi (Maputo), nr. 313, 03 Ekim, 1976, ss. 52-56.

UN, Joaquim Alberto Chissano, "**Letter dated 30 March 1979 from the Minister for Foreign Affairs of Mozambique addressed to the Secretary General**" United Nations, GPRM, Maputo, 30 MAR 1979.

UN, José Carlos Lobo, "**Note Verbale dated 21 December 1979 from the Permanent Representative of Mozambique to the United Nations Addressed to the Secretary-General**" United Nations, New York, UN, 21 Dec 1979.

F- Gazeteleri

A Capital: 20 Kasım 1974.

AIM (Mozambique News Agence)

Akşam: 24 Şubat 1940–23 Aralık 1947.

Carta de Moçambique: 04-12-2018.

Cumhuriyet: 18 Birinci Teşrin 1939–23 Aralık 1947.

Deutsche Welle: 03 Mart 2013; 29.01.2019.

Evening News (Gana): 6 Haziran 1962.

İkdam: 13 Mart 1941.

Lusa, Portekiz Haber Ajansı 17-10-2011; 14-10-2014

Mail & Guardian, (Londra) 10 Temmuz, 1998, ss. 18-26.

Mwafrica (Tanganyika) 12 Kasım 1962.

New African (Kenya) 16.05.1979.

Notícias da Beira, 12; 13 Mart, 1976.
Notícias de Moçambique 8-9 Ağustos, 2003.
O Diabo 28.07.1977.
O País, 07-12-2016; 07 Mayıs 2018; 13 ve 15 Ekim 2018.
Reuters, 17-02-2019.
Savana N° 1213, N° 354, 27-10-2000; N° 1259, 23-02-2018; 21-10-2005; 10-07-2009; 07-04-2017; N° 1221, 02-06-2017.
Son Posta: 28 İkincikanun 1943.
Sowetan Sunday World [Johannesburg], 12-01-2003
Sunday Nation [Nairobi], 2 Aralık 1962.
Tan 26 İlk Kanun 1938–24 Ağustos 1945
Tanganyika Standard, 6 Nisan, 1963
Tasvir: 13 Aralık 1947
Tasvir-i Efkâr 9 Haziran 1940–2 Eylül 1942
To the Point (Güney Afrika) 24 Ekim 1975; 19-08-1977; vol. 9 no.18, 2 Mayıs 1980
Ulus: 11 Temmuz 1939–11 Eylül 1948
Vatan: 17 Aralık 1946–3 Nisan 1950
Verdade: 31 Temmuz 2014; 21 Ağustos, 2018.
Washington Post 27.03.1979; 26.03.1979
Yeni Sabah 30 Mayıs 1939–11 Temmuz 1942

EKLER

Ek 1: Mayıs 1950 Genel Seçimleri

Genel Seçim	Seçmen Sayısı	Oy Toplamı	Milletvekili Sayısı	DP	CHP	MP	CMP	TKP	HP	Bağımsız
Oy Sayısı	8.905.743	7.953.055 %	487	4.242.833	3.165.095	240.209	--	--	--	267.955
Oy Oranı 1950				53,35	39,78	3,02	--	--	--	3,85
My. Sayısı				408	69	1	--	--	--	9
Mv.Oranı				83,57	14,40	0,20	--	--	--	1,83
Oy Sayısı	10.384.440	9.092.027 %	541	5.147.758	3.163.931	--	427.024	39.473	--	266.791
Oy Oranı 1954				56,61	34,78	--	4,69	0,43	--	2,49
Mv. Sayısı				503	31	--	5	--	--	2
Mv. Oranı				92,98	5,52	--	0,90	--	--	0,40
Oy Sayısı	12.077.413	9.230.814 %	610	4.405.190	3.768.043	--	663.295	--	336.419	39.867
Oy Oranı 1957				47,70	40,82	--	7,19	--	3,85	0,45
Mv. Sayısı				424	178	--	4	--	4	--
Mv.Oranı				69,50	29,18	--	0,66	--	0,66	--

Kaynak: Mete Tunçay, **Türkiye Tarihi 4. Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989, s. 73

نومرو: ۲۱۸۹

۱۹ مایس ۱۳۳۱

وقت سفرده اجراءات حکومتہ قارشى کلنلر ایچون جهت
عسکریه جه اتخاذ اولنه جق تدابیر حقنده
قانون موقت

ماده: ۱ وقت سفرده اردو وقول اردو وقرقه قوماندانلری
وبونلرک وکیللری ومستقل موقع قوماندانلری اهالی طرفندن هرهانکی

برصورتله اوامر حکومت و مدافعه مملکت و محافظه آسایشه متعلق اجراءات
وترتیابه قارشى مخالفت وسلاحله تجاوز ومقاومت کوردلرسه درعقب
قوای عسکریه ایله اک شدتلی صورتده تأدیبات یایمغه و تجاوز ومقاومتی
اساسندن ایحا ایتکه مأذون ومجبوردرلر .

ماده: ۲ اردو ومستقل قول اردو وقرقه قوماندانلری ایجابات
عسکریه یه مبنی ویا جاسوسلق وخیانتلرینی حسن ایتدکلری قری وقضبات
اهالیسینی منفرداً ویا مجتمعاً دیگر محللره سوق واسکان ایتدیره بیلیرلر .
ماده: ۳ اشبو قانون تاریخ نشرندن معتبردر .

ماده: ۴ اشبو قانونک مرعیت احکامنه باش قوماندان وکیلی
وحریه ناظری مأموردر .

مجلس عمومینک اجتماعنده قانونیتی تکلیف اولمق اوزره اشبو لایحه
قانونیه نک موقتاً موقع مرعیت وضعی وقوانین دولته علاوه سنی اراده ایلدم .
۱۳ رجب ۱۳۳۳ ۱۴ مایس ۱۳۳۱

محمد رشاد

صدراعظم

باش قوماندان وکیلی وحریه ناظری

محمد سعید

انور

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

B E Y A N N A M E

8 Nisan 1339

Memleketi ve milleti inhilâl ve izmihilâl felâketinden kurtarmak için millettten aldığı salâhiyeti mutlaka ile içtima eden (Türkiye Büyük Millet Meclisi) hakimiyeti milliye esasına müsteniden bir halk devleti ve hükûmeti teşkil etti .

Deruhte ettiği vazaifi milliyenin kısmı mühimmini üç senelik mütemadi mesaisile ifa eylemiş olan Meclis 1 Nisan 1339 tarihinde tecdidi intihabata müttefikan karar verdi .

Önümüzdeki devrede inşallah takrirî müsalemet müyesser olacağından iktisadî tekemmülâtını temin , her nevi teşkilâtın itmam ve ikmal ve bu suretle mülk ve milleti refaha nail etmek gaye olacaktır .

Yeni devrei mesaide Meclisin ekseriyetini bu gaye etrafında toplamak ve memleketi hakimiyeti milliye dairesinde siyasî teşkilâta mazhar etmek için bir Halk Fırkası teşekkül edecektir .

Mecliste elyevm müteşekkil (Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu) Halk Firkasına intikal edecektir .

Mezkûr Fırkanın, halk hakimiyeti, teceddüt ve inkişafatı maddiye ve maneviye esasatına müpteni mufassal ve muntazam bir programı bilcümle âzasının nazarı münakaşa ve tasvibine arz edilecektir .

Buna intizaren grupumuz aşağıdaki umdelerle yeni intihabata iştirake karar vermiştir .

Bu umdeler memleketin en müstacel ihtiyacatı ve bir çok erbabı ihtisasın mutalâatı ve bilhassa İzmirde bütün memleket mümessillerinden müteşekkil olarak in'ikat eden iktisat kongresi mesaisi dahi nazarı dikkat alınarak tesbit edilmiştir .

490 01 210 831 1

Umde 1

Hakimiyet bilâ kaydü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatına bizzat ve bilfiil tedvir etmesi esasına müstenittir . Milletın hakiki ve yegâne mümessili (Türkiye Büyük Millet Meclisi) dir. Türkiye Büyük Millet Meclisinin haricinde hiç bir fert hiç bir kuvvet ve hiç bir makam mukadderatı milliyeye hakim olamaz .

Binaenaleyh bilcümle kavaninin tanziminde, her nevi teşkilâtta, idarenin alelumum teferruatında, terbiyei umumiye ve iktisat hususâtında hakimiyeti millîye esasatı dahilinde hareket olunacaktır . İcra Vekillerinin vazife ve mesuliyeti kanunu vilâyetin mahallî umurda manevî şahsiyetlerini ve muhtariyetlerini istimal edebilmelerini kâfil olan şûralar kanunu, vilâyetlerin iktisadî ve içtimai münasebetleri itibarile birleştirilerek müfettişi umumilik teşkilî kanun , nevahi kamu sûratle intağ ve tatbik olunacaktır .

Umde 2

Saltanatın ilgasına ve hukuku hakimiyet ve hükûmranının gayri kabili terk ve teczi ve ferağ olmak üzere Türkiye halkının mümessili hakikisi olan Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti maneviyesinde mündemiç bulunduguna dair 1 Taşrinisani 1338 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisinin müttefikan verdiği karar lâyetegayyer düsturdur .

İstinadgâhı Türkiye Büyük Millet Meclisi olan makamı hilâfet, beynelislâm bir makamı muallâdır.

2

-3-

Umde 3

Memlekette emniyet ve asayişin kat'etle muhafazası en mühim vazifedir .

Bu gaye milletin aruz ve ihtiyacına mutabık olarak temin edilecektir .

Umde 4

Mahkemelerimizin bilhassa seri bir surette tevzii adalet edebilmeleri temin edilecektir . Bundan başka külliyyatı kamuniyemiz ihtiyacatı milliyeye ve ilmi hukukun telakkiyatına göre yeni baştan ıslah ve ikmal olunacaktır.

Umde 5

1.- Aşar usulünde halkın şikâyet ve mağduriyetini mucip olan nokat esaslı bir surette ıslah edilecektir .

2.- Tütün ziraat ve ticaretini milletin azamî nef'ine göre temin edici tedbir alınacaktır.

3.- Müessesatı maliye çifçilere, sanayi ve ticaret erbabına vesair bilcümle erbabı mesaiye kolaylıkla para ikraz edecek surette ıslah ve teksir olunacaktır .

4.- Ziraat bankasının sermayesi tezyit olunacak, çifçilere daha kolay ve daha vasi yardım edebilmesi temin edilecektir.

5.- Memleketimiz çifçiliğine ziraat makineleri vasi miyasta ithal olunacak ve çifçilerimizin alât ve edevatı sırayeden kolaylıkla istifade etmeleri temin kılınacaktır.

6.- Mevaddı iptidaiyesî memleketimizde bulunan mamulât ve masnuatı memleket dahilinde vücuda getirmek için himaye ve teşvikat icrası ve mükâfat itası suretleriyle azamî tedabir alınacaktır.

7.- Müstacelen muhtaç bulunduğumuz demiryolları için hemen teşebbüsât ve filiyata başlanılacaktır.

8.- Tahsili iptidaide tedrisatın tevhidî ve bilumum mekteplerimizin ihtiyacatımıza ve asrî esasata tevfiği ve muallim ve müderrislerimizin terfih ve ikdarı temin edilecektir . Vesaiti münasebe ile halkın tenvir ve talimine de tevessül olunacaktır .

9.- Sıhhati umumiyeye ve muavvaneti içtimaiyeye ait müessesat ıslah ve teksir edilecek ve say ve aşeli erbabını himaye edici kanunlar yapılacaktır.

10.- Ormanlarımızdan terakkiyatı fenniye muvafık surette istifadeyi , muadinimizin en nafi tarzda işletilmesini ve hayvanatımızın ıslah ve teksirine temin edilecek esaslar vazolunacaktır .

Umde 6

Hizmeti filiyei askeriye müddeti tenkis olunacaktır.

Bundan başka okuyup yazmak bilenlerin ve orduda okuyup yazma öğrenenlerin müddeti hizmeti bir derece daha azaltılacaktır.

Ordu mensubininin temini refahı bilhassa mültezemdır.

Umde 7

İhtiyat zabitanının hayat ve itikballerini kendilerine ve memlekete en nafi bir surette temin etmek esaslı bir hedefimizdir.

Mudafası memleket ve istiklâli millet uğrunda malûl kalan mensubini askeriye ve efradı millet ile alelumum müte-kaidin ve eytam ve eramilin zaruret ve sefaletlerine meydan bırakmayacak tedabir ittihaz olunacaktır.

Umde 8

Halk umurunun vazamî süratle intacı faal,muktedir,
mistakim bir silsilei memurunin kemali intizamla ve usul ve
kanun dairesinde iş görmesine mütevakkiif olduğundan sınıfı
memurin bu noktai nazardan ikmal edilecek ve bütün şuaabatı dev-
let daimî teftiş ve murakabeye tabi tutulacaktır . Diğer taraf-
tan memurunin nasp, azil ,terfih ,masuniyet ,mes'uliyet ,tekaüt
ve taltifleri tesbit edilecektir.

Münevveranı memleketten ve mesaliki muhtelife 'erbabı
ihtisasından şuaabat umuru devlette en nafi bir surette istifade
edilmek mukarrerdir .

Umde 9

Harap olan memleketimizin süratle tamir ve ihyası sım-
nında devletçe ittihaz olunacak tedabirden başka inşaat ve ta-
mirat için yer yer şirketler teşekkülü teşvik ve temin ve ferdi
teşebbüsleri himayeye medar olacak ahkâm vazolunacaktır.

Sulh Hakkındaki Noktai Nazarımız :

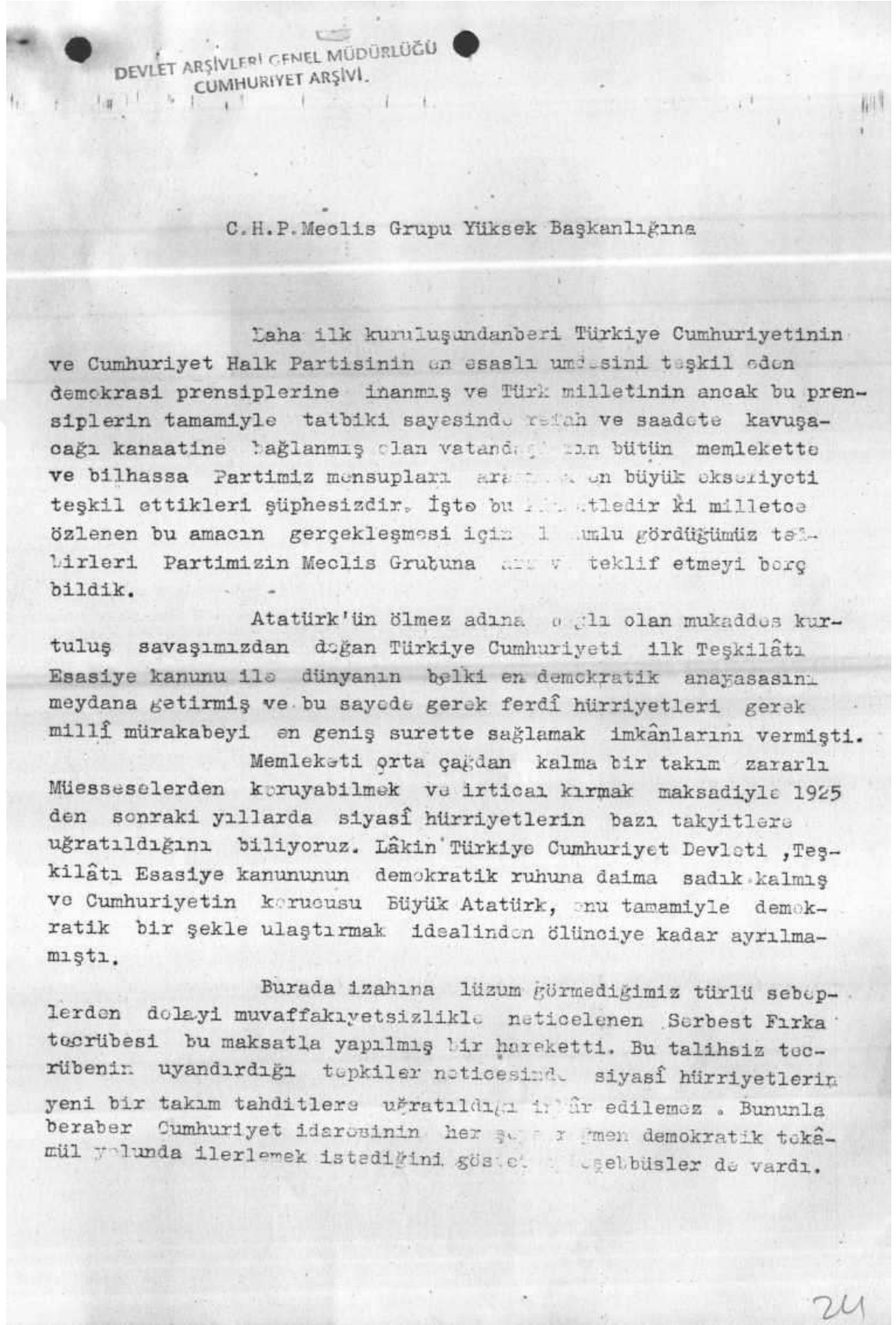
Malf,iktisadî idarî istiklâlimizi behemehal temin
etmek şartile sulhun iadesine çalışmaktır. Bu şeraiti temin
etmeyen sulh muahadesi kabul olunamaz . 8 Nisan 339

Anadolu ve Rumeli Müdafası
Hukuk Cemiyeti Reisi
Gazi Mustafa Kemal

490	01			210	831	11

5

Ek 4: Dörtlü Takrir'den Başkanlığı'na Gönderdiği Bir İstifa Mektubu

- 2 -

Büyük Millet Meclisi seçimlerinde müstakıl mebuslara gittikçe daha artacak bir nisbette yer ayrılması tecrübesini buna bir delil olarak zikredebiliriz .

İkinci dünya savaşının belirmeye başlaması ve harp tehlikesinin memleketimizi daimî bir tehdit altında bulundurması, pek tabii olarak siyasî hürriyetleri bir kat daha tahdide sebep olmuş ve bu suretle Teşkilâtı Esasiye Kanununun Demokratik ruhunda biraz daha uzaklaşmıştı . Gerçi Cumhuriyet Halk Partisi içinde ayrıca bir müstakıl gurup teşkilî Millî mürakabe işinin daha esaslı bir şekilde sağlanması ve tek parti usulünden doğan zararların karşılanması yolunda bir tecrübe olmakla beraber kuruluşundaki gayri tabiiilik dolayısıyla bundan da müsbet bir netice alınmadığını görüyoruz .

Bütün dünyada hürriyet ve Demokrasi cereyanlarının tam bir zafer kazandığı, demokratik hürriyetlere riayet prensibini milletler arası teminata bağlanmak üzere bulunduğu şu günlerde memleketimizde de Cumhurbaşkanından en küçüğüne kadar bütün milletin aynı demokratik ülküleri taşıdığından şüphe edilemez .

Uzun asırlardan beri müstakıl bir devlet olarak yaşayan Türkiyede, hatta okuyup yazma bilmeyen vatandaşların bile siyasî hürriyetlerini şuurla kullanacak bir seviyede bulundukları inkâr edilemez bir hakikattir. Okuyup yazma bilmeyen köylüler arasından bile dünyanın en değerli idare ve siyaset adamlarını yetiştirmiş olan Milletimizin, bilhassa Cumhuriyet idaresinin kuruluşundan beri yapılan büyük hamleler neticesinde, bundan 20 yıl evveline nisbetle çok yüksek bir seviyeye erişmiş bulunduğu övülecek bir gerçektir .

İşte, bir taraftan iç hayatımızdaki bu mes'ut tekâmülün yarattığı siyasî olgunluk, diğer taraftan bugünkü medeniyet dünyasının umumî şartları daha ilk Teşkilâtı Esasiye Kanunumuzda hakim olan demokratik ruhu bugünkü siyasî hayat ve teşkilâtımızda kuvvetle tecelli ettirmek zamanı geldiği kanaatine bizi sevkemiş bulunuyor. Bunun biran evvel gerçekleşmesi yönündeki düşüncelerimizi şöyle hülâsa ediyoruz :

1 - Millî Hakimiyetin en tabii neticesi ve aynı zamanda dayanağı olan Meclis Mürakabesini Anayasamızın yalnız

şekline değil ruhuna da tamamiyle uygun olarak tecellisini sağlayacak tedbirlerin aranması.

2- Yurtdağların siyasi hak ve hürriyetlerini daha ilk Teşkilâtı Esasiye Kanunumuzun gerektirdiği genişlikte kullanabilmeleri imkânlarının sağlanması ,

3- Bütün Parti çalışmalarının yukarıki esaslara tamamiyle uygun bir şekilde yeni baştan tanzimi,

Muhterem Milletvekili arkadaşlarımızın Yüksek tasviplerine sunduğumuz bu teklifimizle, daha ilk kuruluşundan beri Millî Hakimiyet gayesine erişmeyi, onu gerçekleştirmeyi hedef tutan Cumhuriyet Halk Partisinin ve bütün Türk Milletinin yüksek arzularına tercüman olduğumuza , Atatürk'ün idealine sadık kaldığımızla tamamiyle inanmış bulunuyoruz.

Cumhurbaşkanımızın 19/Mayıs/1945 tarihli nutuklarında : " Siyaset ve fikir hayatımızda demokrasi prensiplerinin daha geniş bir ölçüde hüküm süreceği " hakkındaki ifadeleri, bu teklifimizin vakitsiz ve yersiz olmadığı hakkındaki inancımızı bütünüyle kuvvetlendirmiştir.

Milletimizin bütün kuvvet ve iradesini temsil eden Büyük Millet Meclisi Parti Grubu arkadaşlarımızın, Türkiye Cumhuriyetine ve Türk Milletine dünya demokrasileri arasında şerefli bir mevki sağlayacak olan bu teklifi kendi öz düşüncelerinin bir ifadesi gibi talebki edeceklerinden asla şüphe etmediğinizi bir def'a tekrar eder ve bu takririmizin açık oturumda müzakeresini saygılarımızla rica ederiz.

İzmir
C. Bayar

İçel
R.Koraltan

Kars
Fuat Köprülü

Aydın
A. Henderes

26

Ek 5: Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurucusu Olan Atatürk'ün Bazı Fotoğrafları

Ek 5A: Atatürk ile İnönü

Kaynak: Hasan Bahadır, **Cumhuriyetin 80. Yılında Foto Muhabirlerinin Objektifinden Fotoğraflarla Türk Demokrasi Tarihi**, Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara, 2004.

Tablo 14: (Türkiye'deki) 1923-2015 Tarihleri Arasındaki Partiler.

Sıra Nr	Partinin Adı	Kuruluş Tarihi			Şona Eriş Tarihi		
		Yıl	Gün	Ay	Yıl	Gün	Ay
1	Kadınlar Halk Fırkası	1923	15	Haziran	1924	7	Şubat
2	Halk Fırkası	1923	9	Eylül	1924	10	Kasım
3	Cumhuriyet Halk Fırkası	1924	10	Kasım	1935	9	Mayıs
4	Cumhuriyet Halk Partisi	1923	9	Eylül	1981	16	Ekim
5	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası	1924	17	Kasım	1925	5	Haziran
6	Serbest Cumhuriyet Fırkası	1930	12	Ağustos	1930	18	Aralık
7	Ahali Cumhuriyet Fırkası	1930	26	Eylül	1930	21	Aralık
8	Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi	1930	29	Eylül	1930	29	Aralık
9	Laik Cumhuriyetçi Çiftçi ve İşçi Fırkası	1931	6	Haziran		Kurulamadı	
10	Milli Kalkınma Partisi	1945	18	Temmuz	1958	22	Mayıs
11	Sosyal Adalet Partisi	1945	13	Eylül	1952	21	Eylül
12	Sosyal Demokrat Partisi	1945	3	Ocak	1946	28	Mart
13	Demokrat Parti	1946	7	Ocak	1960	29	Eylül
14	Liberal Demokrat Parti	1946	11	Mart	1952	13	Mart
15	Çiftçi Köylü Partisi	1946	24	Nisan	1946	2	Haziran
16	Türk Sosyal Demokrat Partisi	1946	26	Nisan	1952	4	Haziran
17	Türkiye Sosyalist Partisi	1946	14	Mayıs	1946	16	Aralık
18	Türk Sosyalist İşçi Partisi	1946	24	Mayıs	1948	10	Eylül
19	Türkiye İşçi Çiftçi Partisi	1946	17	Haziran	1952	15	Ocak
20	Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi	1946	19	Haziran	1946	16	Aralık
21	Yalnız Vatan İçin Partisi	1946	21	Haziran	1952	24	Mayıs
22	Ergenekon Köylü ve İşçi Partisi	1946	21	Haziran	1953	14	Mayıs
23	Artıma Koruma Partisi	1946	26	Haziran	1947	13	Mart
24	İleri Türkçülük Partisi	1946	8	Temmuz		Kurulamadı	
25	İslam Koruma Partisi	1946	19	Temmuz	1946	21	Eylül
26	Yurt Görev Partisi	1946	15	Ağustos	1946	17	Ağustos
27	İdealist parti	1947	10	Ocak	1947	4	Mart
28	Çiftçi Köylü Partisi	1947	20	Şubat	1949	2	Haziran
29	Türk Muhafazakâr Partisi	1947	8	Temmuz	1952	6	Mayıs
30	Serbest Demokrat Parti	1947	9	Ağustos	1949	7	Haziran
31	Köylü ve Çalışanlar Partisi				1952	16	Mayıs
32	Türkiye Yükselme Partisi (Ulusal Kalkınma Partisi)	1948	3	Temmuz	1953	12	Eylül
33	Millet Partisi	1948	20	Temmuz	1954	27	Ocak
34	Öz Demokratlar Partisi	1948	27	Ağustos	1949	9	Ağustos
35	Mustakil Türk Sosyalist Partisi	1948	18	Eylül	1950	9	Mayıs
36	Toprak Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi	1949	30	Eylül	1950	26	Temmuz
37	Mustakiler Birliği	1950	5	Nisan	1952	29	Nisan
38	İşçi Partisi	1950	26	Haziran	1950		
39	İlerleme ve Koruma Partisi	1950	1	Temmuz	1950	15	Eylül
40	Türkiye Sosyalist Partisi	1950	20	Eylül	1952	18	Haziran
41	Liberal Köylü Partisi	1950	3	Ağustos	1952	6	Mayıs
42	Bağımsızlar Siyasi Derneği	1950	5	Ağustos	1951		Aralık
43	Çalışma Partisi	1950	12	Eylül	1959	9	Şubat
44	Demokrat İşçi Partisi	1950	26	Eylül	1959	24	Aralık

Sıra Nr	Partinin Adı	Kuruluş Tarihi			Sona Eriş Tarihi		
		Yıl	Gün	Ay	Yıl	Gün	Ay
45	Sosyalist Partisi	1951	19	Ocak		Faaliyete geçmemiş	
46	Güden Partisi	1951	14	Temmuz	1952	20	Haziran
47	İslam Demokrat Partisi	1951	27	Ağustos	1952	10	Mart
48	Yeni Kemalciler Partisi	.			1952		
49	Türkiye Köylü Partisi	1952	19	Mayıs	1958	16	Kasım
50	Radikal Hürriyet Partisi	1953	11	Nisan	1956	25	Ocak
51	Cumhuriyetçi Millet Partisi	1954	10	Şubat	1958	16	Kasım
52	Vatan Partisi	1954	22	Ekim	1966	9	Eylül
53	Hürriyet Partisi	1955	20	Aralık	1958	24	Kasım
54	Cumhuriyetçi Parti	1957	15	Şubat	1959	17	Ağustos
55	Halk Kurtuluş Partisi	1957	1	Mart			
56	Ufak Parti	1957	23	Mayıs	1958	4	Kasım
57	Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi	1958	16	Kasım	1969	9	Şubat
58	Hür Türkiye Adalet Partisi	1959	24	Haziran	1959	8	Ağustos
59	Birlik Partisi	1959	17	Ağustos	1966	23	Eylül
60	Sosyalist Parti	1960	10	Ocak	1962	5	Haziran
61	Hürriyet Partisi	1960	19	Temmuz	1961	30	Kasım
62	Memleketçi Demokrat Parti	1960	26	Kasım	1961	13	Ocak
63	Memleketçi Cumhuriyet Partisi	1961	13	Ocak	1961	11	Şubat
64	Mutedil Liberal Parti	1961	6	Şubat	1961	7	Kasım
65	Adalet Partisi	1961	11	Şubat	1981	16	Ekim
66	Memleketçi Parti	1961	11	Şubat	1961	28	Temmuz
67	Cumhuriyetçi Mesleki İslahat Partisi	1961	11	Şubat	1962	30	Haziran
68	Çalışma Partisi	1961	11	Şubat	1961	7	Mart
69	Türkiye İşçi Çiftçi Partisi	1961	12	Şubat	1961	14	Şubat
70	Müsavat Partisi	1961	13	Şubat	1963	4	Nisan
71	Türkiye İşçi Çiftçi Partisi	1961	13	Şubat	1971	20	Temmuz
72	Güden Partisi	1961	13	Şubat	1961	12	Eylül
73	Millete Hizmet Partisi	1961	13	Şubat	1961	28	Ağustos
74	Muhafazakâr Parti	1961	13	Şubat	1966	20	Ekim
75	Cumhuriyetçi Parti	1961	13	Şubat	1966	3	Ocak
76	Düstur Partisi	1961	14	Şubat	1961		
77	Yeni Türkiye Partisi	1961	14	Şubat	1973	18	Mart
78	Kemalist Gençlik Partisi	1961	18	Şubat	1966	30	Kasım
79	Türkiye İşçi Çiftçi Partisi	1961	30	Mart	1966	2	Haziran
80	Hür Sosyalist Parti	1961	14	Haziran	1964	10	Ağustos
81	Memleketçi Serbest Parti	1961	28	Temmuz	1964	28	Eylül
82	Devrim Partisi	1961	19	Ekim	1962	30	Haziran
83	Demokrat Parti	1961	6	Aralık	1961		
84	Yeni Demokrat Parti	1961	18	Aralık	1965	20	Ekim
85	946'lar Milli Mücadele Partisi	1962	16	Nisan	1962		
86	Radikal Parti	1962	28	Mayıs	1963	10	Nisan
87	Millet Partisi	1962	13	Haziran	1981	16	Ekim
88	Millet Partisi	1962	14	Haziran	1963	26	Haziran
89	Selamet partisi	1962	14	Temmuz	1964	27	Nisan
90	Yeni Köylü Partisi	1964	22	Haziran	1966	30	Kasım
91	Sosyal Demokrat Parti	1964	21	Eylül	1965	11	Aralık

Sıra Nr	Partinin Adı	Kuruluş Tarih			Sona Eriş Tarihi		
		Yıl	Gün	Ay	Yıl	Gün	Ay
92	Türkiye Birlik Partisi	1966	17	Ekim	1981	16	Ekim
93	Güven Partisi	1967	12	Mayıs	1971	17	Ocak
94	Türkiye İşçi Çiftçi Partisi	1967	18	Mayıs	1968	15	Ekim
95	Kemalist Parti	1967	2	Haziran			
96	Demokratik Birlik Partisi	1967	12	Kasım	1968	23	Nisan
97	Milliyetçi Hareket Partisi	1969	9	Şubat	1981	16	Ekim
98	Cumhuriyet Köylü Millet Partisi	1969	11	Mart	1969	7	Nisan
99	Türkiye İleri Ülkü Partisi	1969	6	Mayıs	1971	29	Haziran
100	Büyük Anadolu Partisi	1969	4	Kasım	1972	19	Aralık
101	Milli Nizam Partisi	1970	26	Ocak	1971	20	Mayıs
102	Demokratlar Partisi	1970	17	Aralık	1971	22	Haziran
103	Demokratik Parti	1970	18	Aralık	1980	4	Mayıs
104	Milli Güven Partisi	1971	17	Ocak	1973	4	Mart
105	Türkiye Ulusal Kadınlar Partisi	1972	17	Ocak	1981	16	Ekim
106	Cumhuriyetçi Parti	1972	4	Eylül	1973	3	Mart
107	Milli Selamet Partisi	1972	11	Ekim	1981	16	Ekim
108	Cumhuriyetçi Güven Partisi	1973	4	Mart	1981	16	Ekim
109	Büyük Kuvvet Partisi	1973	30	Mart		Kurulamadı	
110	Türkiye Kardeşlik Partisi	1973	24	Ekim	1974	24	Kasım
111	Türkiye Sosyalist İşçi Partisi	1974	16	Haziran	1981	16	Ekim
112	Vatan Partisi	1975	21	Ocak	1981	16	Ekim
113	Demokrat Parti	1975	22	Ocak	1981	16	Ekim
114	Türkiye Emekçi Partisi	1975	12	Şubat	1980	8	Mayıs
115	Türkiye İşçi Partisi	1975	30	Nisan	1981	16	Ekim
116	Sosyalist Devrim Partisi	1975	30	Mayıs	1981	16	Ekim
117	Nizam Partisi	1977	14	Ocak	1981	16	Ekim
118	Sosyalist Hareket Partisi	1977	12	Eylül	1978	3	Şubat
119	Türkiye Sosyal Adalet Partisi	1977	17	Ekim	1978	18	Kasım
120	Türkiye İşçi Köylü Partisi	1978	30	Ocak	1981	16	Ekim
121	Sosyalist Vatan Partisi	1979	28	Ağustos	1981	16	Ekim
122	Hürriyetçi Millet Partisi	1979	20	Kasım	1981	16	Ekim
123	Hür Demokratlar Partisi	1980	27	Haziran	1981	16	Ekim
124	Milliyetçi Demokrasi Partisi	1983	16	Mayıs	1986	4	Mayıs
125	Büyük Türkiye Partisi	1983	20	Mayıs	1983	31	Mayıs
126	Anavatan Partisi	1983	20	Mayıs			
127	Halkçı Parti	1983	20	Mayıs	1995	18	Şubat
128	Yüce Görev Partisi	1983	6	Haziran	1983	25	Ağustos
129	Yeni Doğuş Partisi	1983	20	Haziran	1984	12	Mart
130	Doğru Yol Partisi	1983	23	Haziran			
131	Muhafazakâr Parti	1983	7	Temmuz	1985	30	Kasım
132	Fazilet Partisi	1983	4	Temmuz	1984	23	Ocak
133	Refah Partisi	1983	19	Temmuz	1998	16	Ocak
134	Bizim Parti	1983	8	Temmuz	1983	22	Ağustos
135	Türkiye Huzur Partisi	1983	22	Temmuz	1983	25	Ekim
136	Yeni Düzen Partisi	1983	1	Temmuz	1986	21	Şubat
137	Bayrak Partisi	1983	29	Temmuz	1992	22	Kasım
138	Sosyal Demokrasi Partisi	1983	22	Ağustos	1985	5	Kasım
139	Medeniyet Hayvansever Ekonomi ve Tarım Partisi	1983	30	Aralık	1984	16	Ocak
140	İslahatçı Demokrasi Partisi	1984	21	Mart	1992	22	Kasım
141	Sosyal Demokrat Halkçı Parti	1985	5	Kasım	1995	18	Aralık

Sıra Nr	Partinin Adı	Kuruluş Tarihi			Sona Eriş Tarihi		
		Yıl	Gün	Ay	Yıl	Gün	Ay
142	Demokratik Sol Parti	1985	14	Kasım			
143	Milliyetçi Çalışma Partisi	1985	30	Kasım	1993	24	Ocak
144	Büyük Anadolu Partisi	1986	14	Mart	1992	24	Kasım
145	Vatandaş Partisi	1986	18	Mart	1986	2	Aralık
146	Hür Demokrat Parti	1986	9	Mayıs	1986	30	Kasım
147	Büyük vatan Partisi	1986	21	Temmuz	1986	30	Ekim
148	Halk Partisi	1986	26	Aralık	1986	29	Aralık
149	Sosyalist Partisi	1988	1	Şubat	1992	10	Temmuz
150	Yeşiller Partisi	1988	6	Haziran	1994	10	Şubat
151	Medeniyet Hayvansever Ekonomi ve Tarım Partisi	1988	4	Ekim	1990	24	Eylül
152	Cumhuriyetçi Demokrat Gençlik Partisi	1989	9	Haziran	1994	15	Ocak
153	Yeni Doğuş Partisi	1989	9	Ağustos	1990	15	Mart
154	Halk Partisi	1989	20	12	1991	24	eylül
155	Demokrat Merkez Parti	1990	17	5	1991	15	eylül
156	Türkiye Birleşik Komünist Partisi	1990	4	Haziran	1991	16	temmuz
157	Halkın Emek Partisi	1990	7	Haziran	1993	14	temmuz
158	Diriliş Partisi	1990	23	Haziran	1997	18	şubat
159	Demokratik Mücadele Partisi	1990	14	Kasım	1990	8	Aralık
160	Sosyalist Birlik Partisi	1991	15	Ocak	1993	19	temmuz
161	Anadolu Partisi	1991	25	Ocak	1994	24	nisan
162	Yeşil Türkiye Partisi	1991	19	Temmuz	1991	29	temmuz
163	Demokratik Hareket Partisi	1991	25	Aralık	1991	27	Aralık
164	İşçi Partisi	1992	2	Mart			
165	Birlik ve Barış Partisi	1992	5	Haziran	1992	22	kasım
166	Özgürlük ve Eşitlik Partisi	1992	25	Haziran	1992	4	temmuz
167	Cumhuriyet Halk Partisi	1992	9	Eylül			
168	Bütünleşme Partisi	1992	23	Eylül	1992	24	eylül
169	Millet Partisi	1992	9	Ekim			
170	Özgürlük ve Demokrasi Partisi	1992	19	Ekim	1993	23	kasım
171	Sosyalist Türkiye Partisi	1992	6	Kasım	1993	30	kasım
172	Millet Partisi	1992	20	Kasım	1992	22	kasım
173	Yeniden Doğuş Partisi	1992	26	Kasım	2002	1	Ağustos
174	Demokrat Parti	1992	29	Kasım	2005	8	Mayıs
175	Adalet Partisi	1992	1	Aralık	1992	19	Aralık
176	Demokrat Parti	1992	12	Aralık	1994	13	eylül
177	Milliyetçi Hareket Partisi	1992	25	Aralık	1992	25	Aralık
178	Sosyalist Devrim Partisi	1992	27	Aralık	1995	25	haziran
179	Türkiye Sosyalist İşçi Partisi	1993	3	Ocak			
180	Milliyetçi Hareket Partisi	1993	24	Ocak			
181	Büyük Birlik Partisi	1993	29	Ocak			
182	Demokratik Katılım Partisi	1993	5	Mart	1993	15	Mart
183	Demokratik Partisi	1993	7	Mayıs	1994	16	haziran
184	Büyük Değişim Partisi	1993	21	Mayıs	1994	6	Şubat
185	Sosyalist İktidar Partisi	1993	16	Ağustos	2001	11	kasım
186	Yeni Ufuk Partisi	1993	26	Ağustos	1993	16	eylül
187	Yeni Parti	1993	7	Ekim	1997	21	Kasım
188	Türkiye İçin Birlik Partisi	1994	5	Ocak	1994	6	Ocak
189	Sosyal Demokrat Parti	1994	18	Mart	1994	19	Mart
190	Birleşik Sosyalist Parti	1994	8	Nisan	1996	3	Mart

Sıra Nr	Partinin Adı	Kuruluş Tarihi			Sona Eriş Tarihi		
		Yıl	Gün	Ay	Yıl	Gün	Ay
191	Anayol Partisi	1994	5	Mayıs	2004	5	Mayıs
192	Halkın Demokrasi Partisi	1994	11	Mayıs	2003	13	Mart
193	Demokratik Hedef Partisi	1994	13	Haziran	1996	3	Mart
194	Liberal Demokrat Parti	1994	26	Temmuz			
195	Solda Katılım Partisi	1994	27	Eylül	1994	29	Eylül
196	Birliğe Çağrı Partisi	1994	4	Ekim	1994	5	Ekim
197	Genç Demokrat Partisi	1994	4	Ekim	1994	5	Ekim
198	Milli İdare Partisi	1994	7	Ekim	1994	10	Ekim
199	Anavatan İçin Bütünleşme Partisi	1994	3	Kasım	1994	4	Kasım
200	Söz Milletindir Partisi	1994	15	Kasım	1994	15	Kasım
201	Solda Birlik ve Bütünleşme Partisi	1994	28	Kasım	1994	30	Kasım
202	Yeni Demokrasi Hareket	1994	22	Aralık	1997	1	Kasım
203	Yükselen Ülkü Partisi	1995	3	Ocak	1995	4	Ocak
204	Öz Adalet Partisi	1995	4	Ocak	1995	5	Ocak
205	İkinci Değişim Partisi	1995	4	Ocak	1995	5	Ocak
206	Demokratik Sosyalist Parti	1995	17	Şubat	1995	17	Şubat
207	Demokrasi ve Değişim Partisi	1995	3	Nisan	1996	19	Mart
208	Adalet Partisi	1995	11	Nisan			
209	Türkiye Adalet Partisi	1995	12	Nisan	2006	12	Temmuz
210	Büyük Adalet Partisi	1995	12	Nisan			
211	Devrimci İşçi Partisi	1995	17	Kasım	1999	21	Ocak
212	Özgürlük ve Dayanışma Partisi	1996	22	Ocak			
213	Demokrasi ve barış Partisi	1996	11	Mart	2002	2	Mart
214	Emek Partisi	1996	25	Mart	1997	14	Şubat
215	Büyük Türkiye Partisi	1996	14	Haziran	1997	8	Ocak
216	Türkiye Sultan Partisi	1996	24	Temmuz	2001	13	Mart
217	Türkiye Özgürlüğü ile Mutludur Partisi	1996	29	Temmuz	2003	17	Aralık
218	Sosyalist İşçi Partisi	1996	9	Eylül	2000	8	Ekim
219	Demokratik Barış Hareket	1996	1	Ekim	1998	28	Aralık
220	Emeğin Partisi	1996	25	Kasım			
221	Barış partisi	1996	10	Aralık	1999	9	Mayıs
222	Demokratik Kitle Partisi	1997	3	Ocak	1999	26	Şubat
223	Demokrat Türkiye Partisi	1997	7	Ocak	2005	15	Mayıs
224	Devrimci Sosyalist İşçi partisi	1997	25	Nisan			
225	Demokratik Halk partisi	1997	24	Ekim	2005	19	Kasım
226	Fazilet Partisi	1997	18	Aralık	2001	22	Haziran
227	Değişen Türkiye Partisi	1998	24	Şubat	2002	3	Mart
228	Türkiye Partisi	1998	1	Mayıs	2000	26	Kasım
229	Ulusal birlik Partisi	1998	23	Ekim			
230	Aydınlık Türkiye Partisi	1998	27	Kasım			
231	Türkiye Cumhuriyeti Kurtuluş Huzur Partisi	1999	11	Ocak		Kurulamadı	
232	Sosyalist Birlik Hareketi	1999	5	Ağustos	2006	5	Kasım
233	Demokrat Halk Partisi	1999	15	Aralık			
234	Komünist Parti	2000	19	Temmuz	2001	9	Kasım
235	Gönül Birliği Yeşiller Partisi	2000	3	Kasım			
236	Varlığımız Partisi	2001	11	Mayıs	2004	30	Mayıs
237	Radikal Değişim Projesi	2001	16	Mayıs	2002	20	Aralık
238	Eşitlik partisi	2001	25	Mayıs			

Sıra Nr	Partinin Adı	Kuruluş Tarihi			Şona Eriş Tarihi		
		Yıl	Gün	Ay	Yıl	Gün	Ay
239	Saadet Partisi	2001	20	Temmuz			
240	Ulusal Muhtariyet Partisi	2001	13	Ağustos	2006	4	Kasım
241	Adalet ve Kalkınma Partisi	2001	14	Ağustos			
242	Lider Türkiye Partisi	2001	3	Eylül			
243	Bağımsız Türkiye Partisi	2001	25	Eylül			
244	Türkiye Komünist Partisi	2001	11	Kasım			
245	Çözüm partisi	2001	25	Kasım	2003	14	Aralık
246	Toplumcu Demokratik Parti	2001	28	Ocak	2003	9	Aralık
247	Sosyal Demokrat Parti	2001	29	Kasım			
248	Halk ve Özgürlükler Partisi	2002	2	Mart			
249	Yurt Partisi	2002	14	Mart			
250	Avrasya Partisi	2002	9	Mayıs	2002	14	Aralık
251	Sosyal Demokrat Halk Partisi	2002	24	Mayıs			
252	Genç Parti	2002	10	Temmuz	2002	1	Ağustos
253	Cumhuriyetçi Demokrasi Partisi	2002	19	Temmuz	2006	16	Aralık
254	Yeni Türkiye Partisi	2002	22	Temmuz	2004	24	Ekim
255	Bağımsız Cumhuriyet Partisi	2002	24	Temmuz			
256	Yeni Yüzler Partisi	2002	7	Ağustos	2002	31	Ekim
257	Genç Parti	2002	23	Ağustos			
258	Sosyalist Demokrasi Partisi	2002	28	Ağustos			
259	Son Çağrı Partisi	2002	29	Ağustos			
260	Sağduyu Partisi	2002	4	Eylül			
261	Özgür Toplum Partisi	2003	6	Haziran			
262	Cumhuriyet Demokrat Türkiye Partisi	2003	3	Eylül	2006	29	Nisan
263	Emekçi Hareket Partisi	2004	5	Ocak			
264	Türkiye Partisi	2004	23	Şubat	2006	26	Mart
265	Milli Demokrat Halkın Partisi	2004	5	Nisan			
266	Bizim parti	2004	2	Ağustos			
267	Halkın Yükselişi Partisi	2005	16	Şubat			
268	Hürriyet ve Değişim Partisi	2005	15	Mayıs			
269	Halkın Kurtuluş Partisi	2005	15	Haziran			
270	Demokratik Toplum partisi	2005	9	Kasım			
271	Çağdaş Türkiye Partisi	2006	3	Mart			
272	Müdafaa-i Hukuk Hareket Partisi	2006	24	Nisan			
273	Ayyıldız Partisi	2006	29	Nisan			
274	İşçi Kardeşliği Partisi	2006	15	Haziran			
275	Türkiye Müdafaa-i Hukuk Partisi	2006	7	Ağustos			
276	Güçlü Türkiye Partisi	2006	9	Ekim			
277	Milli Egemenlik Partisi	2006	16	Aralık			
278	Katılımcı Demokrasi Partisi	2006	20	Aralık			
279	Dayanışma Partisi	2007	22	Ocak	2007	6	Haziran
280	Vatanseverler Partisi	2007	5	Mart	2010	30	Temuz
281	Yüce Diriliş Partisi	2007	18	Nisan			
282	Demokrat Parti	2007	11	Mayıs	2007	15	Mayıs
283	Yeni Demokrat Parti	2007	14	Mayıs	2007	13	Haziran
284	Sevgi ve Dayanışma Partisi	2007	16	Mayıs	2010	11	Nisan
285	Demokrat Parti	2007	17	Mayıs	2007	25	Mayıs
286	Doğru Yol Partisi (1)	2007	28	Mayıs			
287	Doğru Yol Partisi (2)	2007	30	Mayıs	2008	4	Ocak

Sıra Nr	Partinin Adı	Kuruluş Tarihi			İşona Eriş Tarihi		
		Yıl	Gün	Ay	Yıl	Gün	Ay
288	Türkiye Özürlüler Partisi	2007	4	Eylül	2009	28	Ocak
289	Devrimci İşçi Partisi	2007	7	Eylül			
290	Ebedi Nizam Partisi	2007	30	Kasım			
291	Demokratik Bölgeler Partisi	2008	2	Mayıs			
292	Yeni Parti	2008	27	Haziran	2012	19	Mayıs
293	Hak ve Hakikat Partisi	2008	29	Temmuz			
294	Yeşiller Partisi Yeşiller	2008	30	Haziran	2012	24	Kasım
295	Hak ve Eşitlik Partisi	2008	4	Eylül			
296	İlk Parti	2008	15	Eylül	2010	26	Kasım
297	Alternatif ve Değişim Partisi	2008	17	Kasım			
298	İşçilerin Sosyalist Partisi	2008	17	Kasım	2013	15	Haziran
299	Türkiye Partisi	2009	25	Mayıs	2012	14	Ağustos
300	Türkiye Hümanist Partisi	2009	11	Haziran			
301	Adalet, Demokrasi ve Özgürlük Partisi	2009	3	Temmuz	2012	29	Ocak
302	Güçlenen Türkiye Partisi	2009	12	Ekim			
303	Anavatan Partisi	2009	3	Kasım	2011	6	Ağustos
304	Büyük Anavatan Partisi	2009	16	Kasım			
305	Yeni Dünya Partisi						
306	Demokratik Sol Halk Partisi	2009	23	Kasım	2010	17	Ekim
307	Ergenekon Partisi	2010	15	Ocak			
308	Ezilenlerin Sosyalist Partisi	2010	5	Şubat			
309	Türkiye İşçi Partisi	2010	8	Şubat			
310	Toplumsal Uzlaşma Reform ve Kalkınma Partisi	2010	2	Mart			
311	Ulusal Parti	2010	15	Mart			
312	Türkiye İşçi Köylü Partisi	2010	18	Haziran			
313	Halkın Sesi Partisi	2010	1	Kasım	2012	19	Eylül
314	Esnaf ve Çiftçi Partisi	2010	30	Aralık			
315	Sosyal Demokrat Parti	2011	13	Nisan			
316	Anavatan Partisi	2011	7	Eylül			
317	Devrimci Halk Partisi	2011	28	Eylül			
318	Milliyetçi Türkiye Partisi	2011	24	Kasım			
319	Özgürlük ve Sosyalizm Partisi	2011	21	Aralık			
320	Engelsiz Türkiye Partisi	2011	28	Aralık			
321	Toplumcu Kurtuluş Partisi	2012	7	Şubat			
322	Adaletçi Kurtuluş Partisi	2012	27	Şubat			
323	Güven Parti	2012	8	Mart	2014	23	Nisan
324	Hak ve Adalet Partisi	2012	27	Nisan			
325	Doğuş ve Aydınlik Partisi	2012	15	Mayıs			
326	Halkın Sesi Partisi	2012	27	Eylül			
327	Halkların Demokratik Partisi	2012	15	Ekim			
328	Türk Birliği Partisi	2012	7	Kasım			
329	Büyük Anadolu Diriliş Hareketi Partisi	2012	20	Kasım			
330	Yeşiller ve Sol Gelecek Partisi	2012	30	Kasım			
331	Hür Dava Partisi	2012	19	Aralık			
332	Vatan ve İstiklâl Partisi	2013	23	Ocak			
333	Muhafazakâr Yükseliş Partisi	2013	8	Şubat			
334	Türkiye İşsizler ve Emekçiler Partisi	2013	8	Nisan			
335	Çoğulcu Toplum Partisi	2013	13	Mayıs			

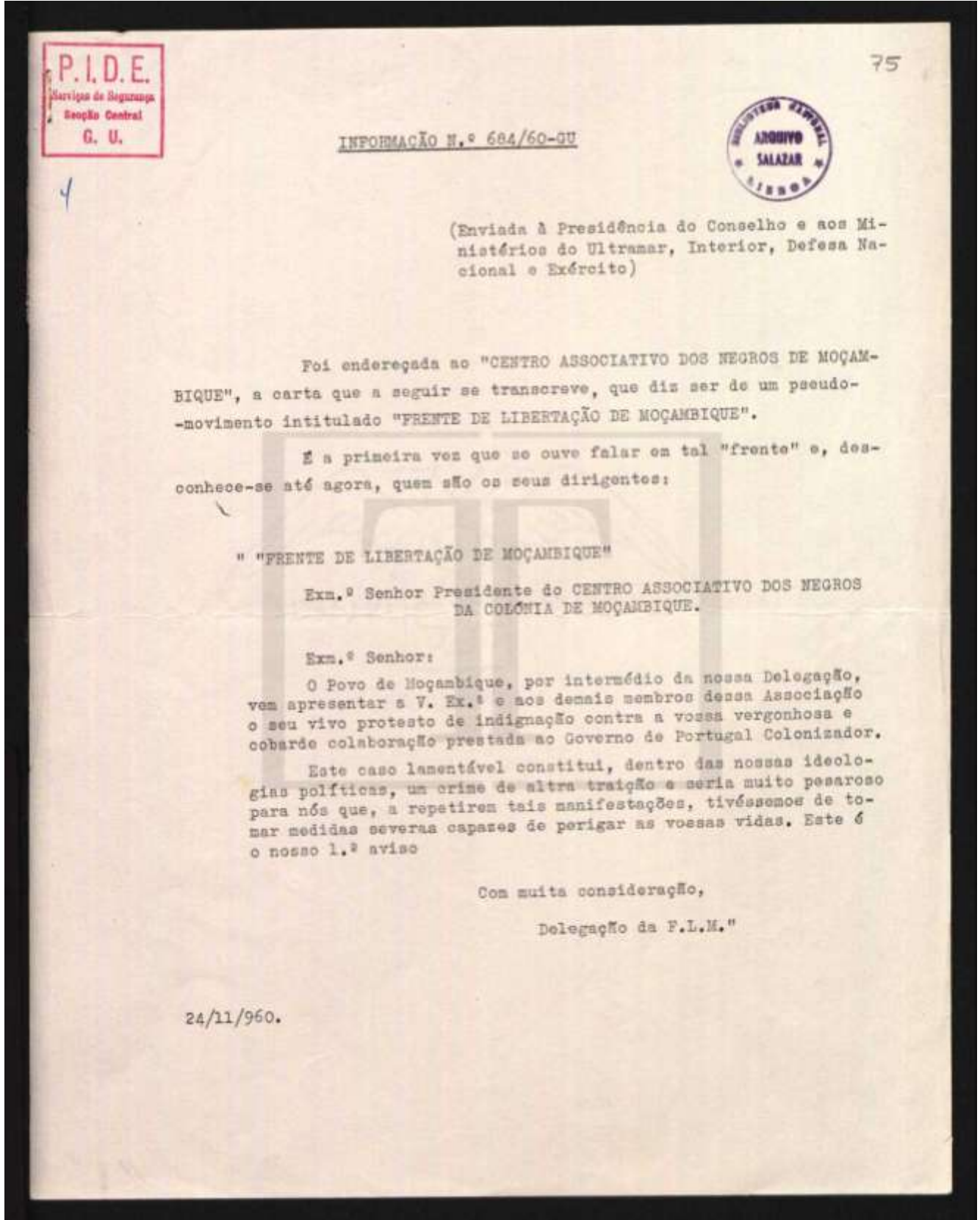

Sıra Nr	Partinin Adı	Kuruluş Tarihi			Şona Eriş Tarihi		
		Yıl	Gün	Ay	Yıl	Gün	Ay
336	Sosyalist Yeniden Kuruluş Partisi	2013	26	Haziran			
337	Genç Anadolu Partisi	2013	6	Ağustos			
338	Önce İnsan Partisi	2013	1	Ekim			
339	Gezi Partisi	2013	1	Ekim			
340	Engelsiz Yaşam Partisi	2013	5	Kasım			
341	1923 Cumhuriyet Partisi 1923	2014	13	Ocak			
342	Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi	2014	28	Nisan			
343	Önce Vatan Partisi	2014	20	Mayıs			
344	Kadın Partisi	2014	26	Haziran			
345	Büyük Turan Hareketi Partisi	2014	2	Temmuz			
346	Merkez Parti	2014	7	Temmuz			
347	Türkiye Toplumcu Kardeşlik Partisi	2014	7	Temmuz	2014	15	Kasım
348	Hak ve Huzur Partisi	2014	15	Temmuz			
349	Komünist Parti	2014	17	Temmuz			
350	Halkın Türkiye Komünist Partisi	2014	23	Temmuz			
351	Cihan Partisi	2014	6	Ağustos			
352	Çoğulcu Demokrasi Partisi	2014	15	Ağustos			
353	Türkiye Ekonomi ve Kalkınma Partisi	2014	1	Eylül			
354	Milliyetçi İrade Yükseliş Partisi	2014	22	Eylül	2105	21	Şubat
355	Geleceğin Türkiye Partisi	2014	22	Eylül			
356	Anayol Partisi	2014	30	Ekim			
357	Türkiye Halk Partisi	2014	4	Kasım			
358	Ana Parti	2014	7	Kasım			
359	Anadolu Partisi	2014	14	Kasım			
360	Millet ve Adalet Partisi	2014	19	Kasım			
361	Milli Mücadele Partisi	2014	24	Kasım			
362	Elektronik Demokrasi Partisi	2014	26	Kasım			
363	Kürdistan Özgürlük Partisi	2014	11	Aralık			
364	Dolunay Partisi	2015	29	Ocak			
365	As Parti	2015	3	Şubat			
366	Yenilikçi Türkiye Partisi	2015	8	Nisan			
367	Türkiye Komünist Hareketi	2015	21	Ağustos			
368	İşçi Demokrasisi Partisi	2015	21	Ağustos			
369	Birleşik Devrimci Parti	2015	7	Eylül			
370	Adalet Partisi	2015	9	Ekim			

Tablo 15: Bağımsızlık Sonrası Mozambik Şehirlerinin Adlarının Değiştirilmesi

Şehirler	
Önceki isim	Mevcut isim
Aldeia da Madragoa	Chilembene
Aldeia de Sta. Comba	Mahalazene
António Enes	Angoche
Augusto Cardoso	Metangula (ya da M'Tangula)
Bairro Choupal	Bairro 25 de Junho
Belém	Mitande
Benfica	Bairro Jorge Dimitrov
João Belo	XaiXai.
Lourenço Marques	Maputo
Malvéria	Chicualacuala
Miranda	Macaloge
Nova Freixo	Cuamba
Nova Lusitânia	Búzi
Oliveira	Lipilichi
Porto Amélia	Pemba
Salazar	Matola
S. Martinho do Bilene	Bilene
Trigo de Moraes	Chokwé
Valadim	Mavajo
Vila Alferes Chamusca	Guijá
Vila Cabral	Lichinga (ya da Litchinga)
Vila Caldas Xavier	Cambulaze (ya da Cambulatze, Cambulatsitsi)
Vila Coutinho	Ulongué (ya da Ulongwé)
Vila Fontes	Caia
Vila Gomes da Costa	Alto Changane
Vila Gouveia	Catandica (ya da Katandica)
Vila Junqueiro	Gurué
Vila Machado	Nhamatanda
Vila Paiva de Andrada	Vila de Gorongosa
Vila Pery	Chimoio
Vila Pinto Teixeira	Mabalane
Vila Vasco da Gama	Chiputo/Chibuto

Kaaynak, Fernandes, As Alterações Toponímicas, 2006, s. 24-25.

5072

DEFESA NACIONAL

Lisboa, 23 de Dezembro de 1960

Exm^a. Senhor
Comandante Chefe das Forças Armadas de Moçambique
MOÇAMBIQUE

2.ª Repetição

N.º 3019/B
P.º 1000.1609-F

Assunto: Carta da Frente de Libertação de Moçambique

Refer.: -M/Teleg. 501, de 2/12/60
-Relatório Especial de Inf. N.º. I-31-60, de C.º.
Mil. de Moçambique.

*Del. Afonso
para entrega*

Abaixo transcrevo, para conhecimento de V. Exª., a carta enviada pela "Frente de Libertação de Moçambique" ao "Centro Associativo dos Negros de Moçambique", que é do seguinte teor:

"FRENTE DE LIBERTAÇÃO DE MOÇAMBIQUE"

Exm^a. Senhor Presidente do CENTRO ASSOCIATIVO DOS NEGROS DA COLÓNIA DE MOÇAMBIQUE.

*Informação
Tem a honra de me-
nir que se transcreve
ao governo de V. Exª.
a fim de a PIDE -
2.ª Div. 10/12/60
Lisboa*

O Povo de Moçambique, por intermédio da nossa Delegação, vem apresentar a V. Exª. e aos demais membros dessa Associação o seu vivo protesto de indignação contra a vossa vergonhosa e cobarde colaboração prestada ao Governo de Portugal Colonizador.

Este caso lamentável constitui, dentro das nossas ideologias políticas um crime de alta traição e seria muito pesadoso para nós que, a repetirem tais manifestações, tivéssemos de tomar medidas severas capazes de perigar as vossas vidas. Este é o nosso 1.º aviso.

Com muita consideração
Delegação da F.L.M."

QUART. L. G. N.º 1
EX.º 1000.1609-F
131 41

ENTRADA N.º 153
Data 8/2/61
Proc. 411/3/6

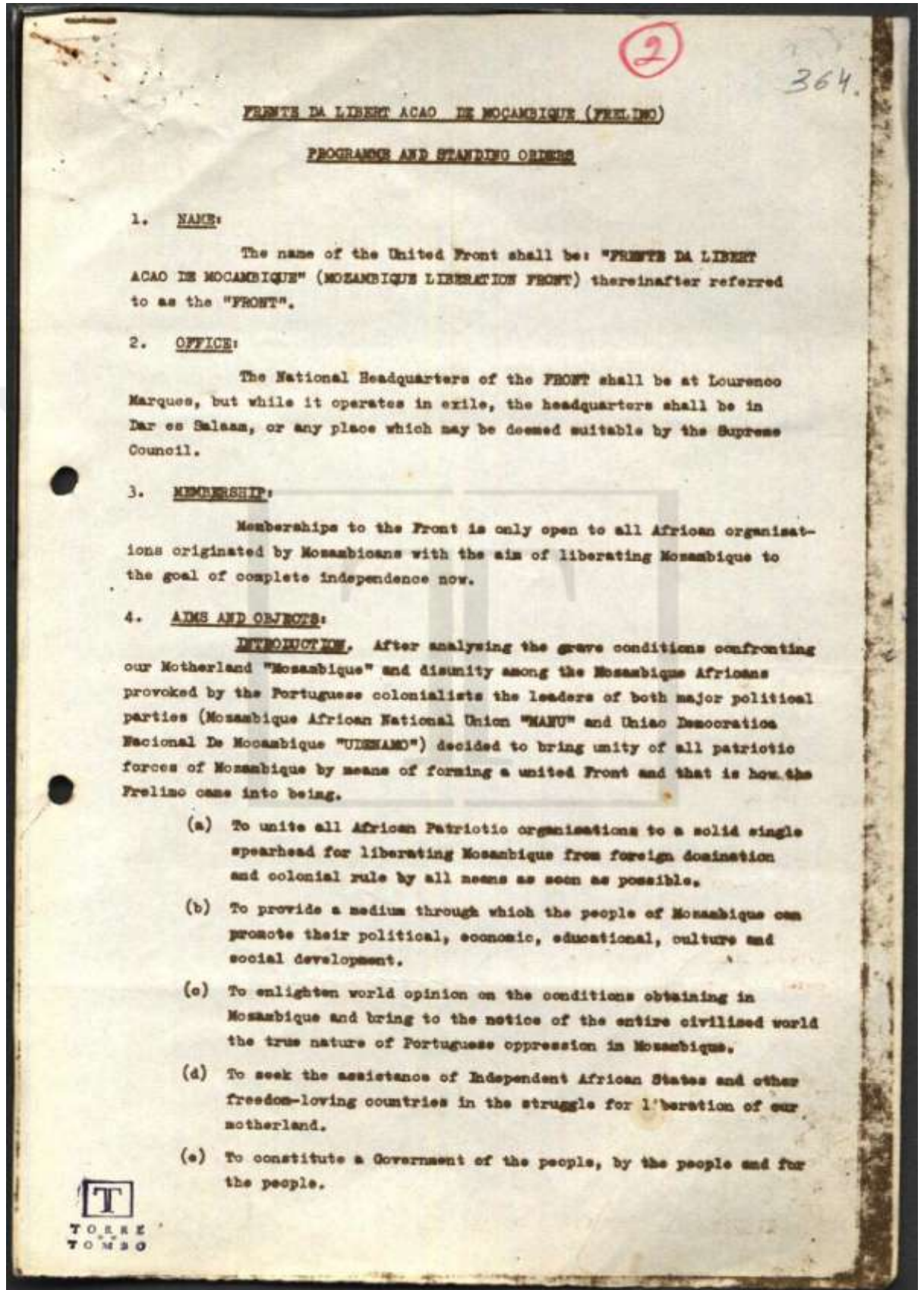
EXTRACTO
Ac/2/2

A BEM DA NAÇÃO
O CHEFE DO ESTADO MAIOR GENERAL DAS FORÇAS ARMADAS

T
TORRES
TOMBO

J. BELEZA FERRAZ
GENERAL

5. OFFICE BEARERS:

(a) The list of office bearers of the Front shall consist of:

Chairman	Deputy Chairman
Executive Secretary	Deputy Executive Secretary.
Publicity Secretary	Deputy Publicity Secretary.
Treasurer	Deputy Treasurer
Two Trustees, and ten	Auditor
(10) Committee Members.	

Trustees and Auditor shall be appointed by the Committee, and they will be people from outside the Front.

(b) EXECUTIVE COMMITTEE. Two-thirds of the members of the Committee present at a meeting will form a quorum.

(c) The Executive Committee, as a double action body may meet at any time the Chairman and the Secretary feel necessary.

(d) SUPREME COUNCIL. The Supreme Council shall be composed of all office bearers and Committee members as stated in item 5(a) and ¹² other members which brings a total of 30 members of the Supreme Council.

(e) Two-thirds of the members of the Council present at a meeting will form a quorum.

(f) The Supreme Council shall meet at least once in three months but in case of emergency the Council may assemble at any time deemed necessary.

(g) Office bearers will be elected by the Supreme Council and shall hold office for one year and are eligible for re-election.

6. FUNDS:

(a) The Front will be the only body to receive and collect financial aid and no other body will have power to do so on behalf of this organisation.

(b) No payments shall be made out of the Bank account without a resolution of the Executive Committee of the Front. All cheques shall be signed by the Chairman, Secretary, and Treasurer or in their absence their Deputies will sign.

7. DECLARATION:

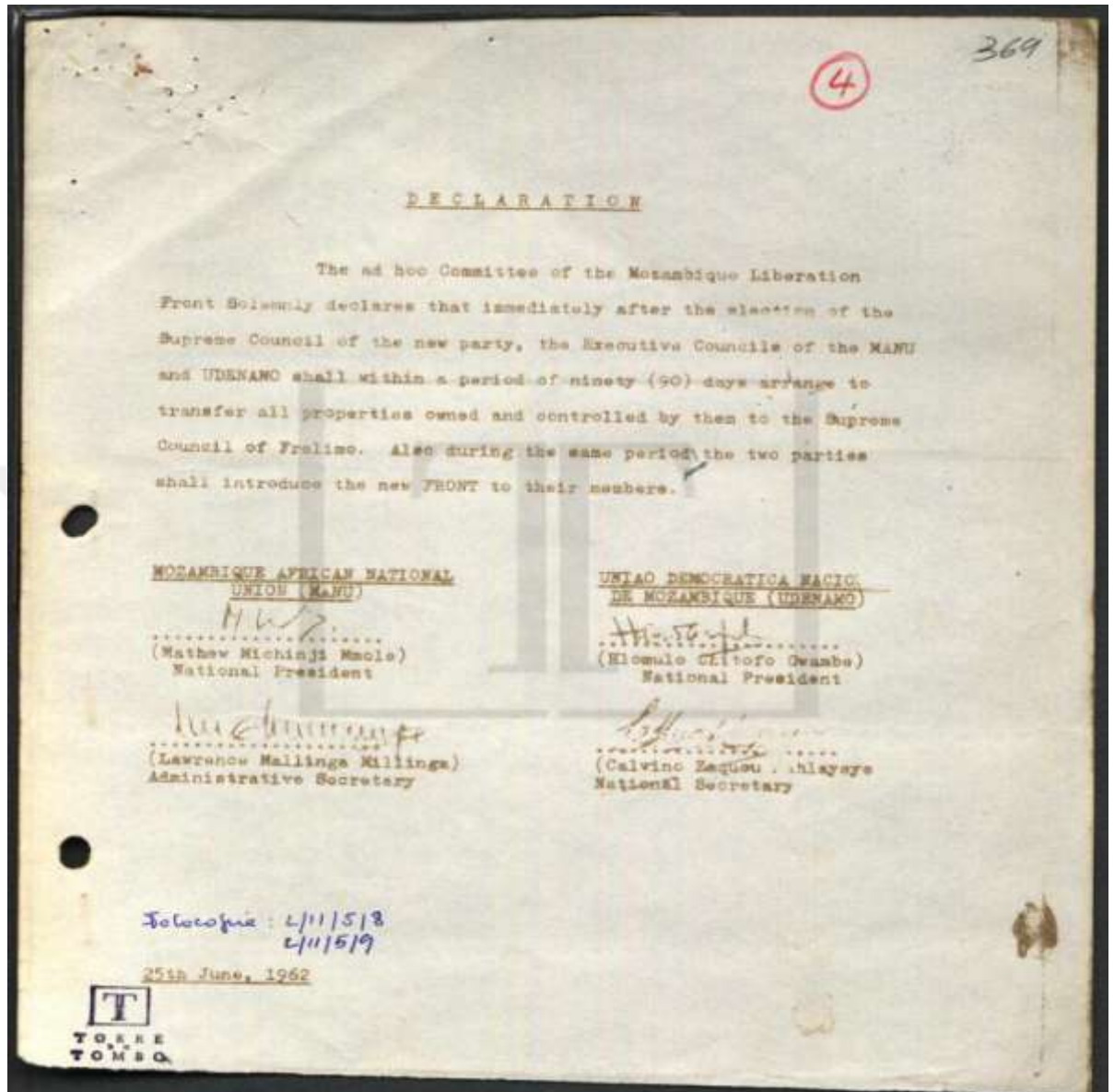
(a) The Front declares that the leaders of the Front shall heartily and trustfully co-operate in the struggle sinking away all personal differences.

(b) The leaders of the Front will devote their time in bringing about the best possible relations among the Mozambicans and between Mozambicans and other Africans.

(c) Should anyone be proved to be acting contrary to this declaration the Front will have the power of taking any legal drastic steps against such a person.

Ek 7'in Devami.

Kaynak: PT-SCCIM

DECLARATION

The ad hoc Committee of the Mozambique Liberation Front Solemnly declares that immediately after the election of the Supreme Council of the new Party, the Executive Council of the MANU and UDENAMO shall within a period of ninety (90) days arrange to transfer all properties owned and controlled by them to the Supreme Council of FRELIMO. Also during the same period, the two parties shall introduce the new FRONT to their members.

Mozambique African National Union (MANU)
(UDENAMO)

Mathew Michinji Mmole
National President

Lowrence Mallinga Millinga
Administrative Secretary

25th June 1962

Uniao Democratica Nacional de Mozambique

Hlomulo Chitofu Gwambe
National President

Calvino Zaqueu Mahlayeye
National Secretary

EK 8: FRELIMO'nun İlk Seçimlerin Sonuçları (1962)

AF-5		2		REP		AF	
ARA		EUR		FE			
NEA		CU		INR			
E		P		IO			
L		FBO		AID			
SY-1 SP-1		AGR		COM		FRB	
INT		LAB		TAR			
TR		XMB		AIR		3	
ARMY		CIA		NAVY		3	
OSD		USIA		NSA		3	
12		8		3			

REVIEWED BY: *[Signature]* Date: 11/1/72
 FOI, EO or PA exemption: *[initials]*
 TS authority: *[initials]*
 CLASSIFY as: *[initials]*
 ( ) DOWNGRADE TS to ( ) S or ( ) C, OADR

DEPARTMENT OF STATE A/CDC/MR
 ( ) RELEASE ( ) DECLASSIFY
 ( ) EXISE ( ) DECLASSIFY in PART
 ( ) DELETE ( ) Non-responsive info.

FORM 4-62 DS-323

Drafted by: JDElacken:mp

Cleanances:

Contents and Classification Approved by:

DEPARTMENT OF STATE
AIRGRAM
 A-10 NO. 1
 CONFIDENTIAL
 URGENT
 1962 JUL 16 PM 3 34
 TO: DEPARTMENT OF STATE
 INFO: LOURENCO MARQUES, ACCRA, CAIRO, MOSCOW, LISBON, RABAT, USUN
 (Copies Pouched to NAIROBI, ZAMBIA, KAMPALA)
 FROM: Ambassador DAR ES SALAAM
 DATE: July 10, 1962
 SUBJECT: Mozambique Refugee Politics in Dar es Salaam
 REF: Embtels 920, 926, Despatch 268, 753C.00/6-1962
 AF

Summary: On June 25 the two Mozambique refugee political parties, the Mozambique African National Union (MANU) and the Uniao Democratica Nacional de Mocambique (UDENAMO) merged to form the Mozambique Liberation Front (MLF). Dr. Eduardo MONDLANE was elected President of MLF by an overwhelming majority. The merger and election climaxed more than a week of campaigning by Mondlane during which he gained the support of the Mozambique refugee community here.

After the election, Mr. H. C. GWAMBE, former UDENAMO President, apparently tried to arrange for Mondlane's arrest by Portuguese agents and hired members of his Ghana-trained Mozambique Liberation "Army" to get rid of the other newly elected MLF leaders. Gwambe's plot failed and he was arrested by the Tanganyika police, but was released when, according to Mondlane, the Ghanaian High Commissioner interceded on his behalf with Minister for Home Affairs Oscar KAMBONA. For several days thereafter Mondlane feared that Kambona had yielded completely to the pressures from Ghana; however, the Tanganyika Government's investigation of Gwambe's activities continued, revealing, among other things, that Gwambe had received large amounts of money through Ghana from the Soviet Union.

Gwambe has now voluntarily left on a trip to the Soviet Union. Mondlane said Kambona assured him that Gwambe will not be allowed to re-enter Tanganyika.

Mondlane has scheduled the First Annual Conference of MLF for September 13-16, 1962. He appears, as of this moment, to have

URGENT
 CONFIDENTIAL
 FOR DEPT. USE ONLY
 [ ] In [ ] Out

CONFIDENTIAL

-2-

established himself as the leader of the Mozambique liberation movement. Whether he will be able to maintain his position will depend to a great extent upon how successful he is in getting money to operate the party and counter the affluent Gwambe. Apparently, NKRUMAH has now recognized Mondlane's victory; Mondlane told the Reporting Officer on July 9 that the Ghanaian High Commissioner had given him air tickets to Accra to visit Nkrumah.

Formation of Mozambique Liberation Front

The two rival Mozambique refugee political parties, MANU and UDENAMO, merged as the result of a meeting on June 25, 1962, to become the MLF (Frente da Libertacao de Mocambique). The aims of the MLF are outlined in the enclosed standing orders. As part of the merger agreement, the top two officers of both MANU and UDENAMO agreed that they would not be eligible candidates for President or Secretary General of the MLF. Also, the MANU and UDENAMO Executive Councils agreed to transfer all their property to the Supreme Council of MLF within 90 days.

Mondlane's Election Victory

Nominations of candidates for the leadership of the MLF were made by an ad hoc committee composed of ten UDENAMO members and ten MANU members. Dr. Mondlane, Reverend Uria T. SIMANGO and a third man were nominated to run for President. Dr. Mondlane won the election with an overwhelming majority, receiving 116 votes out of a total of 135 votes cast. Reverend Simango was second with 13 votes, thereby becoming Vice President. The third candidate received six votes. Dr. David M. MABUNDA, who is presently in Ghana, was elected Secretary General and Paulo J. GUMANE was elected Deputy Secretary General. Matthew M. MMOLE, former National President of MANU, was elected Treasurer of the Front. Mr. Lawrence M. MILLINGA, former Vice President of MANU, was appointed Chairman of the Scholarship Committee. A complete listing of the leaders of the new party is on an enclosed press release.

Comment: Dr. Mondlane's victory can be attributed to two primary factors: First, he had campaigned intensively in the refugee community here for more than a week. During this time he used his engaging and persuasive personality to make a favorable impression upon the refugees; the second contributing factor was Mr. Gwambe's unpopularity coupled with his absence from Dar es Salaam on a visit to India from June 17-23. Although ten UDENAMO members were on the nominating committee, Gwambe was not nominated for any of the lesser positions in the MLF for which he was eligible.

Reasons for Gwambe's Unpopularity

Since his arrival here in April, Mr. Gwambe made himself increasingly unpopular with and feared by refugees. Several refugees told the Reporting

CONFIDENTIAL

CONFIDENTIAL

-3-

Officer that Gwambe had tried to coerce them not to apply for scholarships in the United States. As a result, the few Mozambique students who did visit the Embassy requested that their visits be kept a secret. Another favorite threat reportedly was to hint that Portuguese agents would kidnap Mozambique students from airliners en route to the United States or Western Europe.

The manner in which Gwambe handled the party finances was a source of irritation to his party colleagues. He kept all money in his private bank account. Party officials felt humiliated at having to ask Gwambe each time they needed money for food and other expenses.

Mondlane Brought Hope of Scholarships

Another factor contributing to Mondlane's victory was that he brought renewed hope of scholarships for refugees. Prior to his arrival an attitude of despair prevailed in the refugee community. He promised that a scholarship committee would be set up to assist refugees in making arrangements for scholarships. One suspects that Mondlane exploited to the fullest extent the fact that he has contacts in educational institutions in the United States. Another factor in Mondlane's victory, according to Mrs. Mondlane, was that he succeeded in gaining the support of local Makonde leaders who in turn campaigned for him prior to the election.

Secretary General: A Key Position

Dr. Mondlane plans to exercise his leadership over MLF from Syracuse University during the next year, returning here occasionally for meetings. In his absence the Secretary General, Mr. David M. Mabunda, a former UDENAMO official, will handle the day-to-day running of the Front. According to Mrs. Mondlane, Mabunda was an opponent of Gwambe and was sent to Ghana so the latter could exercise a free hand here. She said Mabunda is capable and experienced enough to administer the MLF in Mondlane's absence. However, he is not expected to return before the end of July. Mondlane believes Mabunda will attend the World Peace Conference in Moscow, using an air ticket provided by Gwambe, before taking up his new position in Dar es Salaam.

Interim Leadership

Until Mabunda's return, the Deputy Secretary General, Paulo J. Gumane, will take over. Dr. Mondlane considers Mr. Gumane to be capable, absolutely loyal to him, courageous and an avowed enemy of Gwambe.

The MLF Vice President, Reverend Simango, has been described by Mondlane as loyal, steady and endowed with "common sense"; but lacking the dynamic qualities of a political leader. He is cautious and slow in reaching decisions. His role will primarily be to lend support to Mabunda and Gumane.

CONFIDENTIAL

CONFIDENTIAL

Mozambique Liberation Army

The day after the elections, Mondlane learned that Gwambe was maintaining a 20-man Mozambique Liberation "Army" in Dar es Salaam. According to Mondlane, Gwambe had recruited the army in Mozambique by promising opportunities for university study. Of 36 young men who were enticed to Ghana in this manner, 20 agreed to accept training in Gwambe's army. The remaining 16 were left to their own resources and eventually left Ghana.

Mondlane said Gwambe told him that both Russian and Chinese officers assisted in the training of the army. The training concentrated upon guerilla warfare and sabotage. Also Gwambe allegedly boasted that the trainees had become so skilled in the use of explosives that they could destroy large buildings, bridges and automobiles plus occupants. Upon the completion of the army's training, Gwambe brought the 20-man group to Dar es Salaam where he rented an entire apartment building for "barracks". In addition, he rented two houses for himself and other party officials. Mondlane plans to cut off rental payments on the apartment house in which Gwambe and the army have been living. However, his intentions concerning the army are somewhat unclear. He mentioned that he would try to get Kambona to give members of the army work permits so that they can support themselves. Any future training, he said, would be done in Tunisia, Algeria or Nigeria rather than Ghana.

Gwambe's Source of Money

According to Mondlane, Kambona told him that the police investigation had revealed that Gwambe had received £6000* since his arrival in April. Most of this came through Ghana; however, £500 came from Cairo. The original source of the money is believed to be the Soviet Union.

Possible Joe-Fio Meyer Transfer

Mondlane said Kambona told him the Tanganyika Government had requested the Ghanaian Government to replace Joe-Fio Meyer. Meyer offended the Government, and Kambona in particular, by his use of pressure tactics in support of Gwambe. According to Mondlane, Meyer behaved in a manner disrespectful of Tanganyika's status as a sovereign nation. An indication of Meyer's continued relationship with Gwambe was his presence, observed by Embassy officers, at the airport to see Gwambe off on his trip to Moscow. However, Nkrumah may be changing his attitude toward Mondlane. Prior to Mondlane's departure on July 9, he told Embassy Officers that Meyer had given him air tickets and an invitation to visit Accra.

Gwambe Attempts Treachery

Dr. Mondlane had planned to depart for the United States to return to his

*11 - \$2.80

CONFIDENTIAL

CONFIDENTIAL

-5-

teaching job at Syracuse University on the evening of June 26, the day after his election victory. However, late that afternoon, Mondlane informed the Embassy that he had postponed his departure for two days because he suspected that Gwambe planned treachery. His continued presence here, however, was to be known only to the Embassy and to Gumane. That evening Mondlane told the Reporting Officer that the following factors had motivated his decision to stay:

1. That morning he had learned of the existence of the "army" under Gwambe's control.
2. He had found Gwambe in Joe-Fio Meyer's office and sensed that, contrary to previous indications from Meyer that support for Gwambe would cease, Meyer had received instructions from Accra to continue supporting Gwambe.
3. He discovered that two members of Gwambe's "army" were following both himself and his wife.
4. Gwambe visited Mondlane's hotel room that afternoon as he and Mrs. Mondlane were packing. After discussing his plans for a trip to Moscow (he has four tickets for air travel to Moscow), Gwambe appeared extremely nervous and asked repeatedly why they were getting ready so early when their plane was not to leave until 6:00 p.m. He knew the exact routing of the plane and that it went to Rome where they would have a brief waiting period. Gwambe also insisted that he would go to the airport to see them off.
5. After Gwambe left the Room, Paulo Gumane reported that two party members had seen Gwambe sending telegrams that afternoon. They had learned that two of the telegrams had been sent to Khartoum and Rome.
6. At this point, Mondlane remembered that he had originally arranged for an earlier flight. The previous week East African Airways had called him and confirmed his "request" for the 6:00 p.m. flight. He suspected therefore that Gwambe had switched flights and had informed the Portuguese of his travel. Mondlane decided to cancel his flight and remain here secretly for two days to observe Gwambe's actions.

On June 27, Gumane reported that Gwambe had tried to order Reverend and Mrs. Simango, Gumane and other MLF officials out of the party house. Also, a delegation from the liberation army came to Simango and Gumane and said that Gwambe had bribed them to get rid of both Simango and Gumane, but that they would not carry out such orders. Their mission, they said, was to liberate Mozambique, not to harm fellow freedom fighters. Gumane also learned that Gwambe was trying to sell UDENAMO office equipment.

Gwambe Arrested

When Mondlane learned of these events, he decided to throw off the cloak of secrecy surrounding his continued presence here. He called Minister of Home

CONFIDENTIAL

CONFIDENTIAL

Affairs Oscar Kambona and told him the entire story. Gwambe was arrested but was released the following day, according to Mondlane, at the Ghanaian High Commissioner's request. Mondlane informed Embassy Officers that the police investigation had confirmed his belief that Gwambe sent telegrams to Portuguese authorities on June 25. This information lends support to reports that Gwambe, when the occasion suits him, collaborates with the Portuguese police.

After his release from arrest, Gwambe apparently received more money, some of which went to the liberation army. Mondlane was worried about this because of his own lack of funds. Also, for a time he had doubts concerning Kambona's intentions regarding Gwambe. He feared Kambona might yield to the pressures from Ghana and allow Gwambe to continue his activities. For example, on July 2 in response to a question from the floor of the National Assembly, Kambona said "Mr. Gwambe is not a prohibited immigrant". When asked why not, he replied that he could not answer because national security was involved. The fact that a question concerning Gwambe's status arose in the Assembly was due to Mondlane's persistent efforts of several days' duration to make Gwambe's activities known to Ministers and Members of Parliament. After Gwambe had been released from arrest, it appeared for a time that Kambona would do nothing. Mondlane learned that other Cabinet Ministers, as well as Julius Nyerere, President of the Tanganyika African National Union (TANU), professed ignorance of the situation. Nyerere in particular said he was shocked when Mondlane told him about the 20 armed saboteurs. At the time, according to Mondlane, Nyerere took Kambona aside ostensibly to talk about Gwambe's activities.

Kambona Promises Assistance for MLF

On July 3, Mondlane visited the Embassy and reported jubilantly that Kambona now assured him that, although Gwambe was being allowed to leave voluntarily that evening for a visit to Moscow to attend the World Peace Conference, he would not be allowed to re-enter Tanganyika. At the same time, Kambona promised that the Tanganyika Government, through the Pan African Freedom Movement for Central and South Africa (PAFMECSA) would make a limited amount of money available to assist MLF. Nyerere confirmed this offer of money on July 7.

MLF Annual Conference

Dr. Mondlane held a press conference on July 6 to announce that the first Annual Conference of the MLF would be held September 13-16, 1962. Representatives of all branches of the Front in Africa and elsewhere will attend. Mondlane said that a special effort will be made to get attendance by party members direct from Mozambique. The purpose of the Conference will be to discuss and formulate political, economic and educational policies of MLF.

Special emphasis, he said, would be placed upon the problem of education for Mozambique refugees. He termed education as a "monumental task" because the

CONFIDENTIAL

Portuguese "more than any other colonial power has been delinquent in education". The scholarship committee would begin working immediately to obtain scholarships and to arrange some assistance for refugees in Dar es Salaam.

MLF to be Neutralist

In response to the question, "Will MLF accept scholarships from NATO countries?", Mondlane replied that one must distinguish between NATO and the countries which comprise NATO. MLF would accept scholarships wherever useful scholarships were offered. He said some students were going to the Soviet Union, West Germany, France and the United States. Arrangements were now underway for students to go to Brazil and Poland. A language problem mitigates against sending many students to "eastern" countries, especially China. For this reason only, he said, MLF will probably not send many students to China. In summing up, Mondlane asserted, "We will work under a true spirit of neutralism".

The essence of Mondlane's answers to other questions follows:

1. Mondlane believes MLF should follow a policy of cooperation between the races, although the question of European membership would be decided at the party conference.
2. He will return to Dar es Salaam several times during the next year and as of next July would be here permanently.
3. Gwambe did not get any position in the MLF because no one nominated him for any position. Gwambe's previous conduct had been his own undoing.
4. The question of whether MLF would belong to the Casablanca or the Monrovia group has no meaning, MLF favors African unity and does not have to choose between groups.

Comment: Dr. Mondlane's position as leader of MLF appears at the moment to be strong. His future prospects will depend to a great extent upon how successful he is in obtaining money to carry on the party's activities here. Another as yet unclear factor is the sincerity of Kambona's assurances of support. If Ghana is now shifting its support from Gwambe to Mondlane, the latter's position should be secure.

On the other hand, if Gwambe continues to get financial support and is allowed to return to Dar es Salaam, Mondlane's position could become very difficult to maintain, especially if he is not here in person to counter Gwambe.

Enclosures 3:

1. Declaration of June 25, 1962
2. Press Release of June 26, 1962 (Charge d'Affaires ad interim "Mozambique Political Parties' Fuse".)
3. MLF "Programme and Standing Orders".

CONFIDENTIAL

MANU IWE MACHO
ILI KULINDA HESHIMA
YA TANGANYIKA NA
MOZAMBIQUE IWE SALAMA.

"UHURU NA KAZI."

Bwana Secretary na Wakum wote wa wa MANU wazee na vijana. Nimelona heni nikuandikieni kutoa hakasi au taarifa kwa kufuata ulinzi na utukufu mku-bwa wa wananchi wa Tanganyika.

Nasikitika sana kusema kwamba wakati wa kutambua kila taifa na mahali pake sasa umefika kabisa ingawaje mpaka leo Wamozambique hatujatambua. Mreno na ukatili wake ulaaniwe, vitisho katika nchi za wenyewe hapa Afrika, hiyo ndio aibu katika utawala wake. Haki ya binadamu ilindwe.

Jamaa zangu ingawa niko huku mbali kwa ajili ya shida mbalimbali lakini kusema siachi. Kwahiyo nina maneno haya yafuatayo.

1. Bwana Gwambe afahamu wazi kwamba "Uhuru" si vita. Kuwa watu wanaodai uhuru hawadai vita. Maana ya uhuru kwa kifupi, ni watu wenyewe kujitawala. Fikirini hivi, "Hakuwaje watu kupata uhuru filihali wamekufa. MANU inadai uhuru si VIFO.

2. Ikumbukwe kwamba PAFMECHA ni umoja wa Afrika kudai uhuru, si kudai au kuomba msaada wa vyombo vya vita kwa ajili ya kudai uhuru, uhuru wadaiwa kwenye mdomo na fedha + si vita na kinyume
na k Afrika

3. Litakuwa ni jambo la kinyume kabisa ikiwa Mh. Kwame Nkrumah ikiwa atatoa msaada wa zana za vita ili kuingia kuingamiza nchi ya Mozambique. Kuwa Ghana ni nchi moja wapo iliyo ndani ya PAFMECA. PAFMECA si umoja wa kuanda vita. Nasema kuwa hayo ni maneno tu. Ikiwa Bwana Gwambe anashindwa kudai uhuru kwa Maneno, ni afadhali arudi Mozambique.
4. Mpaka leo sioni sababu Gwambe akae hapa Tanganyika ili apate nafahamu nafasi ya kuunda uchafu na uhunikifu wa Afrika. Nionavyo minni na WanaMAHU ni kuwa Tanganyika isiwakaribishe watu kuunda vita vya Msumbiji. Pia Tanganyika si kuanda cha kuundia vita vya Waportuguese na kutaka kutenganisha umoja safi wa Waafrika.
5. Namaliza nikisema, maoni yangu komitii ipeleke mbele ya Mh. Waziri wa Usalama na Amani kwa upesi iwezekanavyo.

[Signature]

PRESIDENT and
Member of Coordinating Freedom Council.

M. M. Mwalimu
Village Headman
C. M. N. Ndanda
P. O. M. M. Mwalimu

P. O.

Ek 9'in Devamı: Mmole'nun Konuşmasının Çevirisi

[...] Arkadaşlarım, çok uzak olduğum gerçeğine rağmen, konuşmamayı bırakmayacağım. Birçok konu konuşmayı bırakmama engeldir; bunun için burada görüşlerimi anlatacağım:

1. Bay Gwambe, Bağımsızlığın savaş anlamına gelmediğini hatırlamalıdır. Kurtuluş isteyen insanlar savaş istemez. Bağımsızlığın anlamı birkaç fikirle dahi güç unsurlarını yönetebilmektir. Sadece düşünün, insanlar ölürlen nasıl bağımsızlık istenebilir! MANU Bağımsızlık istiyor ama bu bağımsızlık isteği; ölümlere sebep olan, savaşlarla kazanılan bağımsızlık isteği değildir;

2. PAFMECA'nın bağımsızlık talep eden Afrika Birliği olduğunu, bağımsızlık talep ederken askeri malzemeden destek isteyemeyeceğimizi hatırlamalıyız. Bağımsızlık sözlü talep edilmeli ve sağlanan para askeri teçhizat almak için kullanılmamalıdır. Savaş büyük başarısızlıklar getirecektir;

3. Ekselansları Kwame Nkrumah'ın, Gana PAFMECA üyesi olduğundan dolayı Mozambik için büyük bir tehlike oluşturacak askeri malzeme konusunda yardım sağlaması yanlış bir fikir olabilir. PAFMECA savaşları destekleyen bir birlik değildir. Eğer Bay Gwambe, Bağımsızlık talep etmeyi başaramazsa, Pasifik yöntemlerle Mozambik'e geri dönmesi daha iyidir;

4. Bay Gwambe'nin Tanganika'da kalmaya devam etmesinin sebebini bugüne kadar anlayamadım, çünkü Afrika'nın yıkılması için koşullar oluşturabiliyor. MANU üyeleri ile birlikte Mozambik'te savaşı teşvik eden insanları ağırlamamız gerektiğini düşünüyorum. Dahası, Tanganika, Mozambik'te Portekizlilere karşı savaşın şartlarını yaratan ve Afrikalılar arasındaki iyi ilişkileri yok eden bir atölye değildir.

5. Komite, bu konuyu Dışişleri Bakanı Ekselansları [Kambona] 'na, özgürlük Koordinasyon Üyeleri Hukuk Müşavirliği Başkanına en acil olarak vermesi gerektiği görüşünde olduğumu söyleyerektir.

Ek 10: Mahluza'dan Eduardo Mondlane'yi FRELIMO'yu Yönetmeye Davet Eden Mektup.

431

Dr. Eduardo Mondlane
Trusteeship Division
United Nations.

Gostaria imenso de que esta carta o encontrasse de boa saúde na companhia dos seus. Não lhe falto ao respeito por lhe escrever nesta língua, mas estou a dar valor e importância ao idioma que Deus indicou para falar, ele é sempre o nosso insubstituível instrumento oral e, a propósito lhe faço lembrar esta língua, faço-lhe simultaneamente lembrar da miséria que deixou em Moçambique.

Aqui em Dar es Salaam já criámos uma organização sob a denominação UNIAO DEMOCRÁTICA NACIONAL. Esperamos de vós que saístes há já anos para o Estrangeiro à procura da Educação e Instrução e até meios de libertar a infeliz População de Moçambique e qual encara barreiras ao acesso àquelas fontes do progresso.

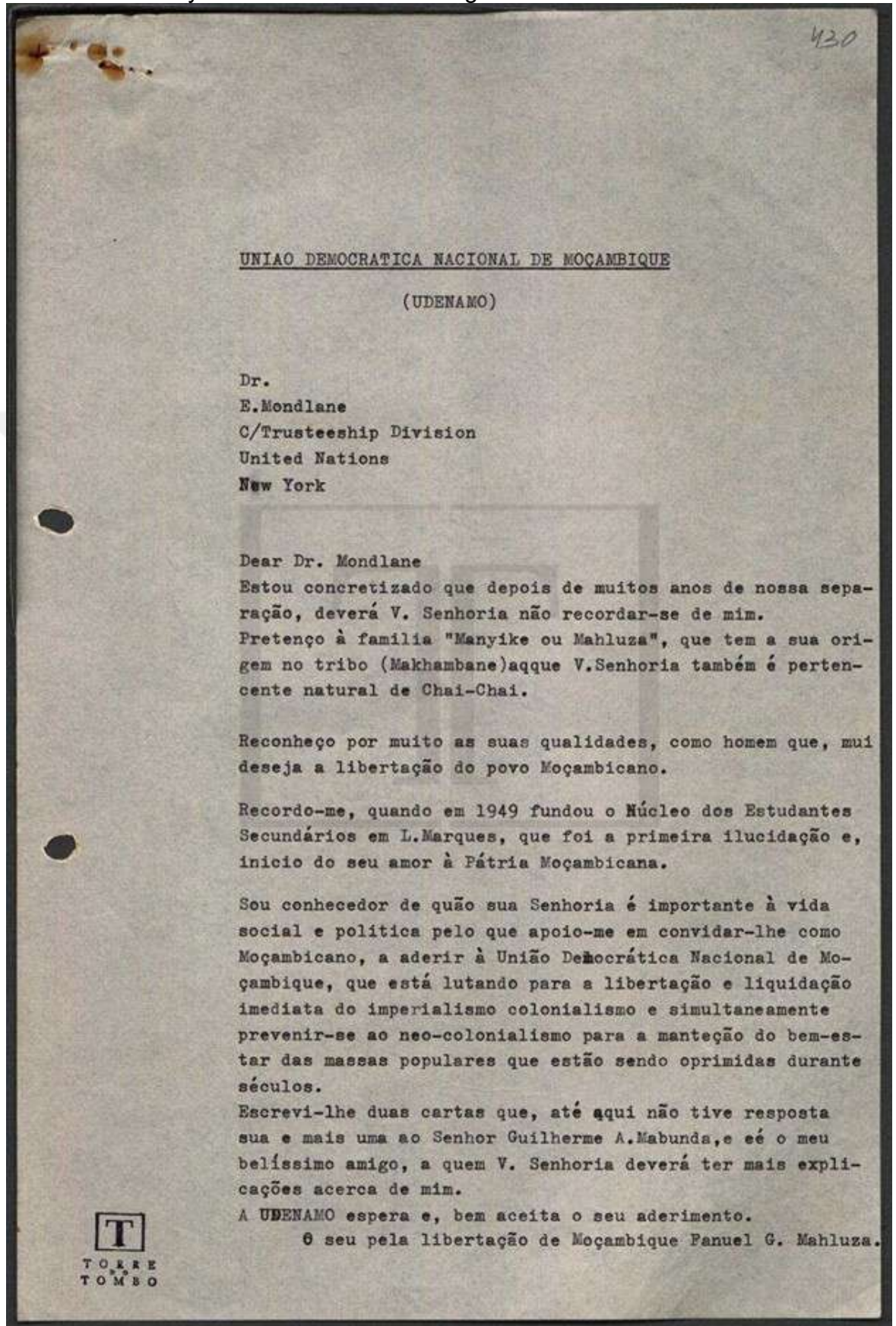
Nós não fundamos a UDENAMO com intuito de um dia sermos "grandes", ela é apenas um caminho aberto para todo o Moçambicano. Por consequência convidamo-lo a inscrever-se no nosso exército e muito principalmente para nos elucidar em problemas deste género, dada a sua alta perícia nos assuntos políticos de hoje.

Fiquei muito contente ao ver ou ler a sua Exposição, descrevendo com minúcia a viagem em Moçambique. Serviu-nos (a Exposição) como um "avante" e contámos desde aí com a sua presença em luta. Como ficarei muito mais contente ainda quando receber e responder a esta carta.

Todo seu lugar-tenente na Luta pela Liberdade.

T
T O R R E
T O M B O

UNIAO DEMOCRATICA NACIONAL DE MOÇAMBIQUE

(UDENAMO)

Dr.
E. Mondlane
C/Trusteeship Division
United Nations
New York

Dear Dr. Mondlane

Estou concretizado que depois de muitos anos de nossa separação, deverá V. Senhoria não recordar-se de mim.

Pretenço à família "Manyike ou Mahluza", que tem a sua origem no tribo (Makhambane)aque V. Senhoria também é pertencente natural de Chai-Chai.

Reconheço por muito as suas qualidades, como homem que, mui deseja a libertação do povo Moçambicano.

Recordo-me, quando em 1949 fundou o Núcleo dos Estudantes Secundários em L. Marques, que foi a primeira ilucidação e, início do seu amor à Pátria Moçambicana.

Sou conhecedor de quão sua Senhoria é importante à vida social e política pelo que apoio-me em convidar-lhe como Moçambicano, a aderir à União Democrática Nacional de Moçambique, que está lutando para a libertação e liquidação imediata do imperialismo colonialismo e simultaneamente prevenir-se ao neo-colonialismo para a manutenção do bem-estar das massas populares que estão sendo oprimidas durante séculos.

Escrevi-lhe duas cartas que, até aqui não tive resposta sua e mais uma ao Senhor Guilherme A. Mabunda, e é o meu belíssimo amigo, a quem V. Senhoria deverá ter mais explicações acerca de mim.

A UDENAMO espera e, bem aceita o seu aderimento.

6 seu pela libertação de Moçambique Paniel G. Mahluza.

Ek 10'nin Devamı: (bir Çeviri).

Eduardo Mondlane
Mütevelli Heyeti
Birleşmiş Milletler

Bu mektuba, ailenize ait şirketin sağlıklı bir şekilde işliyor olmasını temenni ederek başlamak istiyorum. Bu dilde yazmaya saygı duymaktan yoksunum ama Tanrı için konuşmakta olduğum dile değer ve önem veriyorum. Bu her zaman bizim vazgeçilmez sözlü enstrümanımızdır ve bu arada size bu dili hatırlatıyorum, size Mozambik'te bıraktığınız sefaleti de hatırlatıyorum.

Burada, Darüsselam'da, Ulusal Demokrat Birliği adı altında bir örgüt yarattık. Umarız yıllarca süren yabancı Eğitim arayışını bırakmışsınızdır. Bu eğitim, hatta bu ilerleme, bu sürecin kaynaklarına erişimin önündeki engelleri koydukları talihsiz Mozambik nüfusunu özgürleştirmek anlamına gelir.

Bir gün "büyük" olmak için UDENAMO'yu bulamadık, bu sadece Mozambikliler için açık bir yoldur. Sonuç olarak sizin günümüzün siyasi meselelerindeki uzmanlığınızı göz önüne aldığımızda ordumuza katılmaya ve özellikle bu tür sorunları açıklığa kavuşturmaya davet ediyoruz.

Mozambik gezisini ayrıntılı olarak anlatan sunumunuzu incelemekten çok memnun oldum. Bize "ileri" düzeyde hizmet ettiniz ve o zamandan beri mücadeledeki varlığınıza güvendik. Bu mektubun cevabını aldığım ve yanıtladığım ne kadar mutlu olacağım...

Bütün teğmenleriniz özgürlük mücadelesindedir.

Ek 11'ün Devamı: (Çevirisi)

E. Mondlane
C / Mütevelli Heyeti
Birleşmiş Milletler
New York
Sevgili Dr. Mondlane

Ayrılığımızdan beri çok uzun zaman geçti. Beni hatırlamıyor olacağınıza inanıyorum. Burada Makhabane kabilesinde kökeni olan Manyike veya Mahluza ailesine aitim. Sizin lordunuz aynı zamanda Chai-Chai'nin bir yerlisidir.

Mozambik halkının kurtuluşunu çok isteyen bir adam olarak, niteliklerinizi çok iyi biliyorum. 1949'da, Mozambik anavatanıyla ilgili olan ilk açıklamanızın ve sevginizin başlangıcı olan Lourenço Marques'teki Ortaokul Öğrencileri Merkezi'ni ne zaman kurduğunuzu hatırlıyorum.

Lordluğunuzun sosyal ve politik yaşam için ne kadar önemli olduğunun farkındayım ve bu nedenle sizin, bir Mozambikli olarak emperyalizmden, sömürgecilikten derhal kurtulmak için ve bunların tasfiyesi için mücadele eden Mozambik Demokratik Ulusal Birliği'ne katılmaya davet edilmenizi destekliyorum ve aynı zamanda, yüzyıllar boyunca ezilen halk kitlelerinin refahının korunması için neo-sömürgeciliğin önlenmesini gönülden istiyorum.

Size henüz cevabını almadığım iki mektup yazdım ve bir tanesini de Bay Guilherme A. Mabunda'ya yazdım ve Hanımefendinizin benim hakkımda daha fazla açıklama yapması gerektiğine inanıyorum, en güzel arkadaşım...

UDENAMO kabulünü bekler ve kabul eder.

Mozambik'in Kurtuluşuna Dair, Fanuel G. Mahluza

Ek 12: Lusaka Anlaşması (Halka Açık)

W. C. ...

ACORDO ENTRE O ESTADO PORTUGUÊS

E A

FRENTE DE LIBERTAÇÃO DE MOÇAMBIQUE

Reunidas em Lusaka de 5 a 7 de Setembro de 1974, as delegações da Frente de Libertação de Moçambique e do Estado Português, com vista ao estabelecimento do acordo conducente a Independência de Moçambique, acordaram nos seguintes pontos.

1. O Estado Português, tendo reconhecido o direito do Povo de Moçambique a Independência, aceita por acordo com a Frente de Libertação de Moçambique a transferência progressiva dos poderes que detém sobre o território nos termos a seguir enunciados.
2. A Independência completa de Moçambique será solenemente proclamada em 25 de Junho de 1975, dia do aniversário da fundação da Frente de Libertação de Moçambique.
3. Com vista a assegurar a referida transferência de poderes são criadas as seguintes estruturas governativas que funcionarão durante o período de transição que se inicia com a assinatura do presente acordo:
  - a) Um Alto Comissário de nomeação do Presidente da República Portuguesa.
  - b) Um Governo de Transição nomeado por acordo entre a Frente de Libertação de Moçambique e o Estado Português.
  - c) Uma Comissão Militar Mixta nomeada por acordo entre o Estado Português e a Frente de Libertação de Moçambique.
4. Ao Alto Comissário, em representação da soberania Portuguesa, compete:
  - a) Representar o Presidente da República Portuguesa e o Governo Português.
  - b) Assegurar a integridade territorial de Moçambique.

W. C. C. C.

- c) Promulgar os decretos-lei aprovados pelo Governo de Transição e ratificar os actos que envolvam responsabilidade directa para o Estado Português
  - d) Assegurar o cumprimento dos acordos celebrados entre o Estado Português e a Frente de Libertação de Moçambique e o respeito das garantias mutuamente dadas, nomeadamente as consignadas na Declaração Universal dos Direitos do Homem.
  - e) Dinamizar o processo de descolonização.
5. Ao Governo de Transição caberá promover a transferência progressiva de poderes a todos os níveis e a preparação da independência de Moçambique.

Compete-lhe nomeadamente:

- a) O exercício das funções legislativa e executiva relativas ao território de Moçambique. A função legislativa será exercida por meio de decretos-lei.
  - b) A administração geral do território até a proclamação da Independência e a reestruturação dos respectivos quadros.
  - c) A defesa e salvaguarda da ordem pública e da segurança das pessoas e bens.
  - d) A execução dos acordos celebrados entre a Frente de Libertação de Moçambique e o Estado Português.
  - e) A gestão económica e financeira do território, estabelecendo nomeadamente as estruturas e os mecanismos de controle que contribuam para o desenvolvimento de uma economia moçambicana independente.
  - f) A garantia do princípio da não discriminação racial, étnica, religiosa ou com base no sexo.
  - g) A reestruturação da organização judiciária do território.
6. O Governo de Transição será constituído por:
- a) Um Primeiro Ministro nomeado pela Frente de Libertação de Moçambique a quem compete coordenar a acção do governo e representá-lo.
  - b) Nove Ministros, repartidos pelas pastas seguintes: Administração Interna; Justiça; Coordenação Económica; Informação; Educação e Cultura; Comunicações e

W. C. F. M.

Transportes; Saúde e Assuntos Sociais; Trabalho; Obras Públicas e Habitação.

- c) Secretários e Subsecretários a criar e nomear sob proposta do Primeiro Ministro, por deliberação do Governo de Transição, ratificada pelo Alto Comissário.
  - d) O Governo de Transição definirá a repartição da respectiva competência pelos Ministros, Secretários e Subsecretários.
7. Tendo em conta o carácter transitório desta fase da acção governativa os Ministros serão nomeados pela Frente de Libertação de Moçambique e pelo Alto Comissário na proporção de dois terços e um terço, respectivamente.
  8. A Comissão Militar Mixta será constituída por igual número de representantes das Forças Armadas do Estado Português e da Frente de Libertação de Moçambique e terá como missão principal o controle da execução do acordo de cessar-fogo.
  9. A Frente de Libertação de Moçambique e o Estado Português pelo presente instrumento, acordam em cessar fogo às zero horas do dia 8 de Setembro de 1974 (hora de Moçambique) nos termos do protocolo anexo.
  10. Em caso de grave perturbação da ordem pública, que requeira a intervenção das forças armadas, o comando e coordenação serão assegurados pelo Alto Comissário, assistido pelo Primeiro Ministro, de quem dependem directamente as forças armadas da Frente de Libertação de Moçambique.
  11. O Governo de Transição criará um corpo de Polícia encarregado de assegurar a manutenção da ordem e a segurança das pessoas. Até à entrada em funcionamento desse corpo o comando das forças policiais actualmente existentes dependerá do Alto Comissário de acordo com a orientação geral definida pelo Governo de Transição.
  12. O Estado Português e a Frente de Libertação de Moçambique comprometem-se a agir conjuntamente em defesa da integridade do território de Moçambique contra qualquer agressão.
  13. A Frente de Libertação de Moçambique e o Estado Português afirmam solenemente o seu propósito de estabelecer e desenvolver laços de amizade e cooperação construtiva entre os respectivos povos, nomeadamente nos domínios cultural, técnico, económico e financeiro, numa base de independência, igualdade, comunhão de interesses e respeito da personalidade de cada povo.

W. C. ...

Para o efeito serão constituídas durante o período de transição comissões especializadas mixtas e ulteriormente celebrados os pertinentes acordos.

14. A Frente de Libertação de Moçambique declara-se disposta a aceitar a responsabilidade decorrente dos compromissos financeiros assumidos pelo Estado Português em nome de Moçambique desde que tenham sido assumidos no efectivo interesse deste território.
15. O Estado Português e a Frente de Libertação de Moçambique comprometem-se a agir concertadamente para eliminar todas as sequelas do colonialismo e criar uma verdadeira harmonia racial. A este propósito, a Frente de Libertação de Moçambique reafirma a sua política de não discriminação, segundo a qual a qualidade de moçambicano não se define pela cor da pele mas pela identificação voluntária com as aspirações da Nação Moçambicana. Por outro lado acordos especiais regularão numa base de reciprocidade o estatuto dos cidadãos portugueses residentes em Moçambique e dos cidadãos moçambicanos residentes em Portugal.
16. A fim de assegurar ao Governo de Transição meios de realizar uma política financeira independente será criado em Moçambique um Banco Central que terá também funções de banco emissor. Para a realização desse objectivo o Estado Português compromete-se a transferir para aquele Banco as atribuições, o activo e o passivo do departamento de Moçambique do Banco Nacional Ultramarino. Uma comissão mixta entrará imediatamente em funções a fim de estudar as condições dessa transferência.
17. O Governo de Transição procurará obter junto de Organizações Internacionais ou no quadro de relações bilaterais a ajuda necessária ao desenvolvimento de Moçambique, nomeadamente a solução dos seus problemas urgentes.
18. O Estado Moçambicano independente exercerá integralmente a soberania plena e completa no plano interior e exterior, estabelecendo as instituições políticas e escolhendo livremente o regime político e social que considerar mais adequado aos interesses do seu Povo.
19. O Estado Português e a Frente de Libertação de Moçambique felicitam-se pela conclusão do presente acordo que, com o fim da guerra e o restabelecimento da paz com vista a independência de Moçambique, abre uma nova página na história das relações entre os dois países e povos. A Frente de Libertação de Moçambique, que no seu combate sempre soube distinguir o deposto regime colonialista do Povo Português, e o Estado Português, desenvolverão os

seus esforços a fim de lançar as bases duma cooperação
fecunda, fraterna e harmoniosa entre Portugal e
Moçambique.

Lusaka, aos 7 de Setembro de 1974.

Pelo Estado Português,

Pela Frente de Libertação de Moçambique

Samora Moisés Machel

ERNESTO AUGUSTO MELO ANTUNES
(Ministro sem Pasta)

MÁRIO SOARES
(Ministro dos Negócios Estrangeiros)

ANTÓNIO DE ALMEIDA SANTOS
(Ministro da Coordenação Inter-Territorial)

VICTOR M. TRIGUEIROS CRESPO
(Conselheiro de Estado)

ANTERO SOBRAL
(Secretário do Trabalho e Segurança Social do Governo Prov. de
Moçambique)

NUNO ALEXANDRE LOUSADA
(Tenente Coronel de Infantaria)

VASCO FERNANDO LEOTE DE ALMEIDA E COSTA
(Capitão Tenente da Armada)

LUÍS ANTÓNIO DE MOURA CASANOVA FERREIRA
(Major de Infantaria)

Samora Moisés Machel
Presidente.

Acordo de Cessar-Fogo entre a FRELIMO e o Estado Português

PREÂMBULO:
Tendo o Estado Português reconhecido o direito à Independência de Moçambique e aceite por acordo com a Frente de Libertação de Moçambique transferir os poderes que detém para o povo Moçambicano, o Estado Português e a Frente de Libertação de Moçambique acordam em celebrar o presente acordo de cessar-fogo com vista ao estabelecimento da paz correspondendo assim às aspirações profundas dos povos Moçambicano e Português.

O presente acordo visa pôr termo aos actos de guerra no conjunto do território de Moçambique entre o Exército Português e as Forças Populares de Libertação de Moçambique, estabelecer o calendário da evacuação das Forças Armadas Portuguesas e transferir para a Frente de Libertação de Moçambique as instalações militares sob o controlo português. Durante o período de vigência do presente acordo, a Frente de Libertação de Moçambique continuará a desenvolver as suas forças armadas de modo a assumir plenamente as responsabilidades de defesa de Moçambique independente.

Título I - do Cessar - Fogo:

Artigo 1 - A Frente de Libertação de Moçambique e o Estado Português acordam em proclamar o cessar-fogo sobre todo o território, incluindo águas territoriais e espaço aéreo que entrará em vigor às zero horas de 8 de Setembro de 1974 (hora de Moçambique).

Para este efeito, ambas as partes darão as necessárias instruções às suas respectivas forças combatentes.

Título II - da Comissão Militar Mista:

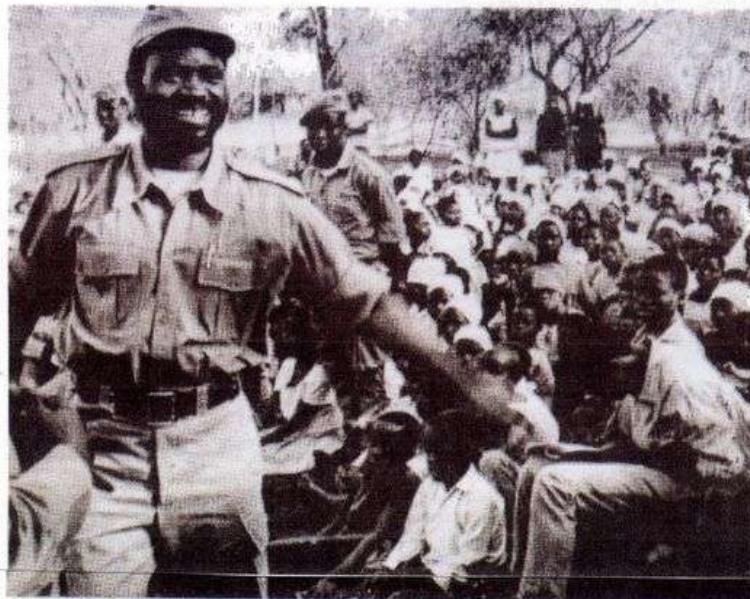
Artigo 2 - A Comissão Militar Mista criada pelo acordo entre o Estado Português e a Frente de Libertação de Moçambique nesta data e de que este documento faz parte integrante, será constituída por 3 membros em representação de cada uma das partes.

As suas funções são especificadas no título VI do presente Protocolo.

Artigo 3 - A Comissão Militar Mista terá a sua sede em Lourenço Marques e criará sub-comissões paritárias ao nível provincial e outros níveis que sob sua direcção supervisionarão localmente a execução do presente acordo.

Título III - da evacuação das Forças Armadas Portuguesas

Artigo 4 - o Estado Português iniciará imediatamente a evacuação das suas forças armadas que terminará o mais tardar

às zero horas do dia 25 de Junho de 1975, dia da proclamação da Independência de Moçambique.

Artigo 5 - O Processo de evacuação das forças armadas portuguesas far-se-á gradualmente e de forma regular, devendo a Comissão Militar Mista estabelecer:

Os locais de agrupamento final das Forças Armadas Portuguesas a partir dos quais elas deverão definitivamente o território moçambicano.

Os locais de agrupamento provisório ao nível de cada província onde se concentrarão as Forças Armadas Portuguesas antes de atingirem os locais mencionados na alínea anterior.

Os itinerários terrestres, aéreos e marítimos a seguir pelas Forças Armadas Portuguesas no percurso de evacuação.

Artigo 6 - As Forças Armadas Portuguesas, enquanto permanecerem no território de Moçambique, terão como funções em colaboração com as forças armadas da Frente de libertação de Moçambique:

- Defender a integridade territorial de Moçambique contra qualquer agressão exterior;

- Proceder à desminagem e desactivação de engenhos, à demolição e remoção doutros obstáculos perigosos à livre circulação das populações;

- Continuar as obras em cur-

so, reparar as vias de comunicação e proceder a outros trabalhos de reconstrução relacionados com a normalização da vida das populações.

- Intervir em caso de força maior, no restabelecimento da ordem interna, nos termos determinados no Acordo entre o Estado Português e a Frente de Libertação de Moçambique.

A Comissão Militar Mista estudará a composição, organização e ordenamento destas forças a fim de as habilitar a desempenhar eficazmente as suas funções.

Artigo 7 - As Forças em curso de evacuação serão consideradas forças transportadas não operacionais.

Artigo 8 - O Estado Português entregará à Frente de Libertação de Moçambique as instalações militares que evacuar e o respectivo equipamento, e material e diligenciará para que se não proceda a actos de destruição total ou parcial.

Título IV - da neutralização de organizações e actividades perturbadoras da ordem pública

Artigo 9 - O Estado Português desarmará imediatamente todos os corpos de milícias, OPVDC, milícias privadas, flechas e outras organizações similares, entregando à Frente de Libertação de Moçambique as armas não pertencentes ao

Exército Português.

Artigo 10 - O Estado Português e a Frente de Libertação de Moçambique cooperarão na detecção e neutralização de todos os agentes reacçãoários e subversivos e nomeadamente os ex-agentes da PIDE - DGS.

Artigo 11 - O Estado Português e as Forças Armadas Portuguesas tomam medidas para impedir que os seus nacionais se envolvam, individual ou colectivamente, em actividades de colaboração militar com os governos da África do Sul e da Rodésia.

Título V - Dos moçambicanos nas Forças Armadas Portuguesas

Artigo 12 - Com a assinatura do presente acordo cessa a incorporação de moçambicanos nas Forças Armadas Portuguesas.

Artigo 13 - o Estado Português desmobilizará os moçambicanos actualmente em serviço nas Forças Armadas Portuguesas dentro do território moçambicano, os quais serão reintegrados na sociedade moçambicana, sob a responsabilidade da Frente de Libertação de Moçambique, a fim de evitar perturbações da ordem pública, as forças especiais como os GEP e Comandos, serão imediatamente desarmadas.

Artigo 14 - o Estado Português compromete-se a des-

actualmente em serviço nas Forças Armadas Portuguesas fora do território de Moçambique que assim o requerim e deste facto notificará a Frente de Libertação de Moçambique.

Artigo 15 - As duas partes procederão, o mais tardar até ao dia 14 Setembro de 1974, à libertação dos prisioneiros que se encontrem em seu poder, obrigando-se a dar mutuamente as mais amplas informações julgadas necessárias.

Artigo 16 - O Estado Português compromete-se a amnistiar todos os militares portugueses que se encontrem detidos ou condenados por actividades contra a guerra colonial em Moçambique e em favor da Frente de Libertação de Moçambique, que não tenham sido cobertos por amnistias anteriores.

Título VI - Controlo da execução do presente acordo:

Artigo 17 - Caberá à Comissão Militar Mista velar pela aplicação do presente acordo.

Compete-lhe nomeadamente:

- Determinar os locais e itinerários de evacuação da Forças Armadas Portuguesas e supervisionar as operações de evacuação assim como a entrega de instalações militares à Frente de libertação de Moçambique.

- Supervisar o desmantelamento dos dispositivos militares dos

alimentos.

Supervisar o desarme do corpo de milícias, do OPVDC, e outras organizações similares, assim como neutralizar actividades militares, individuais ou colectivas, de colaboração com os governos de África do Sul e Rodésia.

Supervisar a desmobilização dos militares moçambicanos em serviço nas Forças Armadas Portuguesas em Moçambique os quais serão reintegrados na sociedade moçambicana, sob responsabilidade da Frente de Libertação de Moçambique.

Organizar a libertação dos prisioneiros de guerra de ambas as partes.

Estabelecer as listas de todos os prisioneiros de guerra de ambas as partes desde o início do conflito e esclarecer o seu destino, apurando eventuais responsabilidades.

Resolver eventuais litígios, violações e todos os problemas que possam surgir entre as Forças Armadas de ambas as partes na execução do presente acordo.

Título VII

Artigo 18 - Durante o período de transição o financiamento e abastecimento das Forças Armadas Portuguesas estarão a cargo do Estado Português.

Ao Governo de Transição caberá o financiamento e abastecimento das Forças Populares de Libertação de Moçambique.

As Forças Armadas Portuguesas comprometem-se a efectuar o pagamento integral das dívidas contraídas em Moçambique.

Lusaka, aos 7 de Setembro de 1974.

Pela Frente de Libertação de Moçambique:
Samora Moisés Machel (Presidente).

Pelo Estado Português:
Ernesto Augusto Melo Antunes (Ministro sem Pasta),
Mário Soares (Ministro dos Negócios Estrangeiros),
António de Almeida Santos (Ministro da Coordenação Inter-territorial).

Victor Manuel Trigueiros
Crespo (conselheiro de Estado),
António Sobral (Secretário do Trabalho e Segurança Social) do Governo Provisório de Moçambique).

Nuno Alexandre Louzada (tenente-coronel de infantaria),
Vasco Fernando Leão de Almeida e Costa (capitão-tenente da Armada),
Luís António de Moura Casanova Pereira (major de infantaria).

Önsöz:

Portekiz Devleti, Mozambik Bağımsızlığı hakkını tanıyarak ve FRELIMO ile sahip olduğu yetkileri Mozambik halkına devredip FRELIMO ile anlaşarak kabul görmüştür. Portekiz Devleti ile FRELIMO bu ateşkes anlaşmasını barışı tesis etmek amacıyla imzalamayı isterken Mozambik ve Portekiz halklarının derinden özlemini çektikleri huzur ve barış istekleri de atılan ilk adımla karşılık bulmuştu.

Bu anlaşmanın amacı, Portekiz Ordusu ve Mozambik Halk Kurtuluş Kuvvetleri arasında bir bütün olarak Mozambik'teki savaş eylemlerine bir son vermek, Portekiz Silahlı Kuvvetlerinin boşaltılması için program oluşturmak ve Portekiz kontrolündeki FRELIMO askeri tesislerine transfer etmektir. Bu Anlaşma süresince FRELIMO, Mozambik'in bağımsız savunma sorumluluğunu tam olarak yerine getirmek için silahlı kuvvetlerini geliştirmeye devam edecektir.

Başlık I - Ateşkesi

1. Madde - FRELIMO ile Portekiz Devleti, 8 Eylül 1974'te (Mozambik'te zamanında) yürürlüğe girecek olan bölge suları ve hava sahası dâhil tüm bölge üzerindeki ateşkes ilanını kabul etti. Bu amaçla, her iki taraf da kendi savaş kuvvetlerine gerekli talimatları verecektir.

Başlık II - Ortak Askeri Komisyonu

2. Madde - Bu tarihte Portekiz Devleti ile FRELIMO arasında yapılan anlaşma ile oluşturulan ve bu belgenin ayrılmaz bir parçası olan Ortak Askeri Komisyon, tarafların her birini temsil eden 3 üye tarafından oluşturulacaktır. İşlevleri bu Protokolün VI. başlığında belirtilecektir.

3. Madde - Ortak Askeri Komisyon, genel merkezini Lourenço Marques'te tutacak ve yerel olarak bu anlaşmanın uygulanmasını denetleyecek olan; kendi düzeyinde, il düzeyinde ve diğer düzeylerde ortak alt komiteler kuracaktır.

Başlık III - Portekiz Silahlı Kuvvetlerinin Geri Çekilmesi

Madde 4 - Portekiz Devleti, Mozambik'in bağımsızlığını ilan ettiği gün, en geç 25 Haziran 1975'te sona erecek olan silahlı kuvvetlerinin tahliyesine derhal başlayacaktır.

5. Madde - Portekiz Silahlı Kuvvetlerinin geri çekilme süreci kademeli olarak ve düzenli olarak yürütülür ve Ortak Askeri Komisyon aşağıdakileri kurar:

Portekiz Silahlı Kuvvetlerinin kesin gruplandırılmaları, kesin olarak Mozambik topraklarında bırakacakları yerler belirlenmelidir.

Portekiz Silahlı Kuvvetleri'nin bir önceki paragrafta belirtilen yerlere ulaşmadan önce yoğunlaşacağı her il düzeyinde geçici gruplaşma yerleri kurulmalıdır.

Tahliye yolundaki Portekiz Silahlı Kuvvetleri tarafından izlenecek kara, hava ve deniz güzergahları belirlenmelidir.

6. Madde - Portekiz Silahlı Kuvvetleri, Mozambik bölgesinde kalırken, FRELIMO'nun silahlı kuvvetleriyle işbirliği içinde çalışacaktır:

- Mozambik toprak bütünlüğü herhangi bir dış saldırıya karşı savunulacak.

- Patlayıcı cihazların tanınması ve devre dışı bırakılması, insanların serbest dolaşımı için diğer tehlikeli engellerin yıkılması ve kaldırılması gerekmektedir.

- Mevcut çalışmalara devam edilmelidir. Yolların onarımıyla ve halkın hayatının normalleşmesiyle ilgili yeniden çalışmalar yapılmalıdır.

- Mücbir sebep hallerinde, iç düzenin restorasyonunda, Portekiz Devleti ile FRELIMO arasındaki Anlaşmada belirtilen şartlara müdahale edilecek.

Ortak Askeri Komisyon, görevlerini etkin bir şekilde yerine getirebilmeleri için bu güçlerin bileşimini ve örgütlenmesini çalışacaktır.

7. Madde - Tahliye sırasındaki kuvvetler, operasyonel olmayan taşınan kuvvetler olarak kabul edilir.

8. Madde - Portekiz Devleti, tahliye edilen askeri teçhizatı ve ilgili teçhizatı ve malzemeyi teslim eder ve tamamen veya kısmen imha etme eylemine devam etmemesine özen gösterir.

Başlık IV - Kamu düzenini bozan örgütlerin ve faaliyetlerin tarafsızlaştırılması

9. Madde - Portekiz Devleti, Portekiz Ordusu'na ait olmayan FRELIMO silahlarına teslim olan tüm milis birliklerini, OPVDC'yi, özel milisleri, Okları ve benzeri örgütleri derhal silahsızlandıracak.

10. Madde - Portekiz Devleti ve FRELIMO, tüm gerici ve yıkıcı ajanların ve özellikle de PIDE-DGS'nin eski ajanlarının tespitinde ve nötrleştirilmesinde işbirliği yapar.

11. Madde - Portekiz Devleti ve Portekiz Silahlı Kuvvetleri, vatandaşlarının Güney Afrika ve Rodezya hükümetleri ile askeri işbirliği faaliyetlerinde bireysel veya toplu olarak yer almalarını önlemek için önlemler alır.

Başlık V - Portekiz Silahlı Kuvvetlerinde Mozambikliler

12. Madde - Bu anlaşma imzalandıktan sonra, Mozambiklilerin Portekiz Silahlı Kuvvetleri'ne dâhil edilmesine son verilir.

13. Madde - Portekiz Devleti, Mozambik toplumunda, FRELIMO'nun sorumluluğu altında, kamu düzeninin bozulmasını önlemek amacıyla, GES gibi özel kuvvetlerin sorumluluğu altında olacak. Portekiz'deki Silahlı Kuvvetler'de görev yapan Mozambikliler harekete geçecek ve derhal silahsızlandırılacak.

14. Madde - Portekiz Devleti, şu anda hizmette olan ve Mozambik bölgesi dışındaki Portekiz Silahlı Kuvvetleri'nde hizmette bulunan Mozambiklileri, istekte bulunması ve bu durumu FRELIMO'ya bildirmesi halinde harekete geçmeyi taahhüt eder.

15. Madde - İki taraf, en geç 11 Eylül 1974 tarihine kadar mahkumları, ellerinde bulundurmaları ve birbirlerine gerekli gördükleri en kapsamlı bilgiyi vermeleri halinde serbest bırakmaya devam edeceklerdir.

16. Madde - Portekiz Devleti, Mozambik'te olan ve affa uğramış, FRELIMO lehine sömürgeci faaliyetlere karşı alıkonulmuş veya mahkum olmuş bütün Portekizli askerlerin afını üstlenir.

Başlık VI - Bu Anlaşmanın uygulanmasının izlenmesi

17. Madde - Bu Anlaşmanın uygulanmasını sağlamak Ortak Askeri Komisyon içindir.

Özellikle:

Portekiz Silahlı Kuvvetlerinin konumlarını ve tahliye yollarını belirlemek ve tahliye operasyonlarını ve askeri tesislerin FRELIMO'ya teslimini denetlemek.

Köylerdeki askeri araçların sökülmesini denetlemek;

Milisler ordusunun, OPVDC'nin ve diğer benzer örgütlerin silahsızlanma durumunun takip edilmesinin yanı sıra, Güney Afrika ve Rodezya hükümetleri ile işbirliği yaparak bireysel veya toplu askeri faaliyetleri etkisiz hale getirmek.

Mozambik toplumunda, FRELIMO'nun sorumluluğu ile yeniden görevlendirilecek olan Mozambik'teki Portekiz Silahlı Kuvvetlerinde hizmette olan Mozambik askeri personelinin görevden alınmalarını denetlemek. Her iki taraftaki savaş esirlerinin serbest bırakılmasını organize etmek.

Çatışmanın başlangıcından bu yana tutulan, her iki tarafın savaş esirlerinin listesini hazırlayıp ve sorumluluklarını belirleyip kaderlerini netleştirmek.

Bu anlaşma uygulanırken, her iki tarafın Silahlı Kuvvetleri arasından doğabilecek her türlü anlaşmazlığı, ihlali ve problemi çözmek.

Başlık VII

18. Madde - Geçiş döneminde, Portekiz Silahlı Kuvvetleri arzının finansmanı, Portekiz Devleti'nden sorumlu olacaktır.

Geçiş Hükümeti, Mozambik'teki Popüler Kurtuluş Güçlerinin finansmanından ve tedarikinden sorumlu olacaktır.

Portekiz Silahlı Kuvvetleri, Mozambik'te yapılan borçların tam ödemesini yapmayı taahhüt eder.

Lusaka, 7 Eylül 1974

FRELIMO tarafından:

Samora Moisés Machel (Cumhurbaşkanı)

Portekiz Devleti için:

Ernesto Augusto Melo Antunes (Makarna olmadan Bakan).

Mário Soares (Dışişleri Bakanı).

António de Almeida Santos (Ülkelerarası Koordinasyon Bakanı).

Victor Manuel Trigueiros Crespo (Devlet Konseyi).

Antero Sobral (Mozambik Geçici Hükümeti Çalışma ve Sosyal Güvenlik Sekreteri).

Nuno Alexandre Lousada (Piyade Teğmen Albay).

Vasco Fernando Leote de Almeida e Costa (Donanmanın Kaptan Teğmeni).

Luís António de Moura Casanova Ferreira (Piyade Binbaşı).

Ek 14: ABD Mahkemesinin Mozambik Kamu Borçları İçin Temyiz Edenlere Karşı İddianamesi.

Case 1:18-cr-00681-WFK Document 1 Filed 12/19/18 Page 1 of 47

FILED
IN CLERK'S OFFICE
U.S. DISTRICT COURT E.D.N.Y.

IRIZARRY, CH.J.

★ DEC 19 2018 ★

JMK:MSA/MEB/MAM/SOD/DF
F. #2016R00695

RECEIVED

UNITED STATES DISTRICT COURT
EASTERN DISTRICT OF NEW YORK

TISCIONE, M.J.

UNITED STATES OF AMERICA

- against -

JEAN BOUSTANI,
also known as "Jean Boustany,"
NAJIB ALLAM,
also known as "Naji Allam,"
MANUEL CHANG,
ANTONIO DO ROSARIO,
TEOFILO NHANGUMELE,
ANDREW PEARSE,
SURJAN SINGH and
DETELINA SUBEVA,

Defendants.

INDICTMENT

CR. 18 681

(T. 18, U.S.C., §§ 371, 981(a)(1)(C),
982(a)(1), 982(a)(2), 982(b)(1), 1349,
1956(h) and 3551 et seq.; T. 21, U.S.C.,
§ 853(p); T. 28, U.S.C., § 2461(c))

THE GRAND JURY CHARGES:

INTRODUCTION

At all times relevant to this Indictment, unless otherwise indicated:

I. The Defendants and Relevant Entities and Individuals

1. The Republic of Mozambique was a sub-Saharan African nation.
2. Proindicus S.A. ("Proindicus"), Empresa Moçambicana de Atum, S.A. ("EMATUM") and Mozambique Asset Management ("MAM") were companies owned, controlled and overseen by the Government of Mozambique that performed functions that the Government of Mozambique treated as its own, and were thus "instrumentalities" of a foreign government within the meaning of the Foreign Corrupt Practices Act ("FCPA"), Title

III. The Fraudulent Scheme

A. Overview

24. Through a series of financial transactions between approximately 2013 and 2016, Proindicus, EMATUM and MAM borrowed in excess of \$2 billion through loans guaranteed by the Mozambican government. The loans were arranged by Investment Bank 1 and Investment Bank 2 and sold to investors worldwide, including in the United States. Over the course of the transactions, the co-conspirators, among other things, conspired to defraud investors and potential investors in the Proindicus, EMATUM and MAM financings through numerous material misrepresentations and omissions relating to, among other things: (i) the use of loan proceeds, (ii) bribe and kickback payments to Mozambican government officials and bankers, (iii) the amount and maturity dates of debt owed by Mozambique, and (iv) Mozambique's ability and intention to pay back the investors.

25. Each of the companies entered into contracts with Privinvest to provide equipment and services to complete the maritime projects. The loan proceeds were supposed to be used exclusively for the maritime projects, and nearly all of the borrowed money was paid directly to Privinvest, the sole contractor for the projects, to benefit Mozambique and its people. In reality, the defendants JEAN BOUSTANI, NAJIB ALLAM, MANUEL CHANG, ANTONIO DO ROSARIO, TEOFILO NHANGUMELE, ANDREW PEARSE, SURJAN SINGH and DETELINA SUBEVA, together with others, created the maritime projects as fronts to raise money to enrich themselves and intentionally diverted portions of the loan proceeds to pay at least \$200 million in bribes and kickbacks to themselves, Mozambican government officials and others.

project to be approved. For example, in furtherance of the scheme, BOUSTANI, NHANGUMELE and other co-conspirators had the following discussions:

(a) On or about November 11, 2011, NHANGUMELE wrote to BOUSTANI by email, stating: "To secure that the project is granted a go-ahead by the HoS [Head of State], a payment has to be agreed before we get there, so that we know and agree, well in advance, what ought to be paid and when. Whatever advance payments to be paid before the project, they can be built in the project, and recovered."

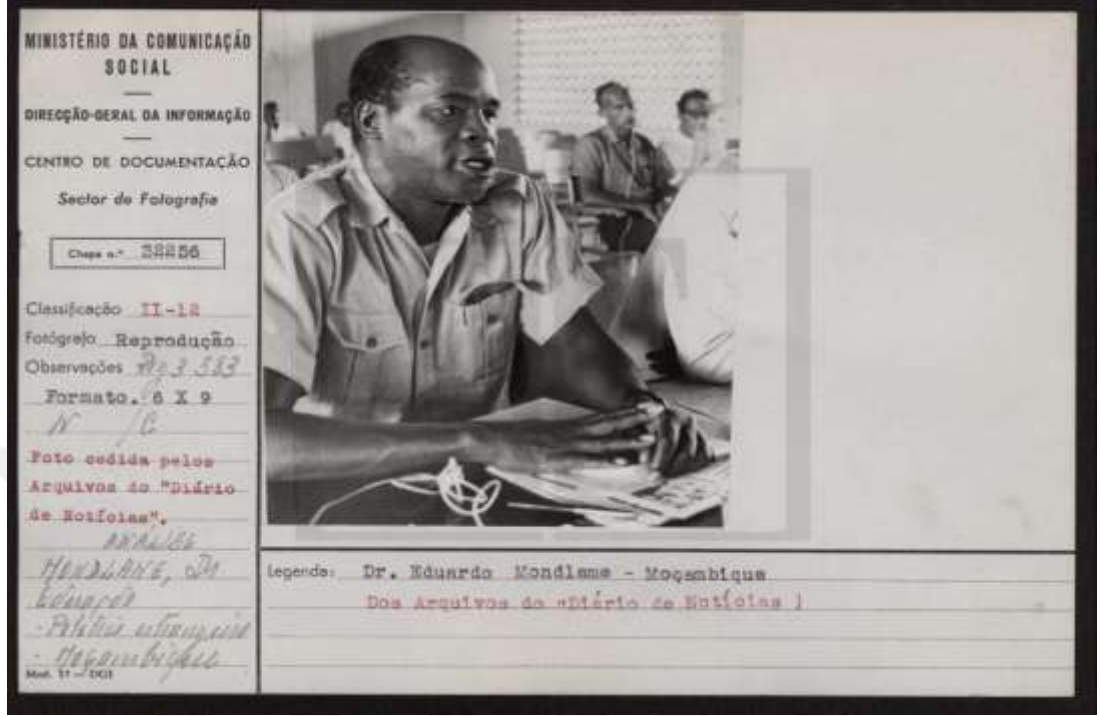
(b) Later on or about the same day, November 11, 2011, BOUSTANI wrote to NHANGUMELE by email, stating: "A very important issue which needs to be clear: we had various negative experiences in Africa. Especially related to the 'success fees' payments. Therefore, we have a strict policy in the Group consisting of not disbursing any 'success fee' before the signature of the Project Contract."

(c) On or about November 14, 2011, NHANGUMELE responded by email to BOUSTANI, stating: "Fabulous, I agree with you in principle. Let us agree and look at project in two distinct moments. One moment is to massage the system and get the political will to go ahead with the project. The second moment is the project implementation/execution. I agree with you that any monies can only be paid after the project signing. This has to be treated separately from the project implementation . . . Because for the project implementation there will be other players whose interest will have to be looked after e.g. ministry of defense, ministry of interior, air force, etc. . . . in democratic governments like ours people come and go, and everyone involved will want to have his/her share of the deal while in office, because once out of the office it will be difficult. So, it is

Ek 15: Mozambik Cumhuriyeti'nin Kurucuları: Eduardo Mondlane ve Samora Machel'in bazı Fotoğrafları

Ek 15A: Dr. Eduardo Mondlane

Kaynak: PT-TT-SNI-ARQF-DO-002-012-32256, Nacional de Informação, Arquivo Fotográfico, Documental, II-12, doc. 32256

Ek 15B: Mondlane 1969'da öldürüldüğünde Machel, 1970'den 1986'daki ölümüne kadar FRELIMO'nun liderliğini devraldı.

CasaComum.org, Disponível HTTP: http://hdl.handle.net/11002/fms_dc_116984 (2019-4-10)

Ek 15C: Marcelino dos Santos, Eduardo Mondlane ve (Casal Ribeiro?).

Kaynak: Bu fotoğraf [Gabriel Muthisse](#) tarafından sağlanmıştır.

Tablo 16: 1501'den 2015'e Kadar Mozambik'in Önde Gelen Liderlerinin Listesi

Sıra No	İsim	Göreve Başlama			Görevden Ayrılma		
		Yıl	Ay	Gün	Yıl	Ay	Gün
1	Sancho de Tovar	1501			1505	Mayıs	4
2	Pêro d'Anhaya ou Pêro de Nhaya	1505	Eylül	4	1506	Mayıs	4
3	Manoel Fernandes	1506	Mayıs	4	1507	Şubat	
4	Nuno Vaz Pereira	1507	Eylül	8	1507	Eylül	8
5	Vasco Gomes d'Abreu	1507	Eylül	8	1508	Şubat	
6	Ruy de Brito Patalim	1508	Nisan		1508	Ağustos	26
7	António Saldanha	1509	Ağustos	26	1512	Eylül	24
8	Simão Miranda de Azevedo	1512	Haziran	24	1515	Mart	31
9	Pero Vaz Soares	1515	Mart	31	1515	Temmuz	31
10	Sancho de Tovar	1515	Haziran	0	1515	Temmuz	31
11	Cristóvão de Távora	1515	Temmuz	31	1518	Temmuz	1
12	Sancho de Tovar	1518	Temmuz	1	1521	Temmuz	0
13	Diogo de Sepúlveda	1521	Eylül	0	1525	Ekim	0
14	D. Lopo de Almeida	1525	Ekim	0	1528	Şubat	20
15	António da Silveira de Meneses	1528	Şubat	20	1529	Mart	0
16	João da Costa	1529	Mart	0	1530	Ekim	20
17	Vicente Pegado	1530	Ekim	20	1538	Ekim	0
18	Aleixo de Sousa Chichorro	1538	Ekim	0	1541	Ekim	0
19	João de Sepúlveda	1541	Ekim	0	1543	Ekim	0
20	D. Jorge Telo	1543	Ekim	0	1548	Ekim	0
21	Manoel de Mendonça				1547		
22	Martinho de Castro						
23	Fernão de Sousa de Távora	1548	Ekim	0	1551	Ekim	0
24	Diogo de Mesquita	1551	Ekim	0	1554	Ekim	0
25	D. Diogo de Sousa	1554	Ekim	0	1557	Ekim	0
26	Sebastião de Sá	1557	Ekim	0	1560	Ekim	0
27	Pantaleão de Sá	1560	Ekim	0	1564	Ekim	0
28	Belchior Botelho	1564	Ekim	0	1564	Ekim	0
29	Jeronymo Barreiro	1564	Ekim	0	1567	Ekim	0
30	Pedro Barreto Rolim	1567	Ekim	0	1569	Ağustos	0
31	Vasco Fernandes Homem	1569	Ağustos	0	1570	Mayıs	16
32	Francisco Barreto	1570	Mayıs	16	1573	Mayıs	31
33	António Pereira Brandão						
34	Vasco Fernandes Homem	1573	Haziran	1	1577	Mart	13
35	D. Fernando de Monroy	1577	Mart	13	1577	Ekim	0
36	D. Simão da Silveira	1577	Ekim	0	1577	Ekim	0
37	D. Pedro de Castro	1577	Ekim	0	1583	Ekim	0
38	Nuno Velho Pereira	1583	Ekim	0	1586	Ekim	0
39	D. Jorge Tello de Menezes	1586	Ekim	0	1589	Ekim	0
40	D. Lourenço de Brito	1589	Ekim	0	1590	Ekim	0
41	D. Pedro de Sousa	1590	Ekim	0	1595	Ekim	0
42	D. Nuno da Cunha Ataíde	1595	Ekim	0	1598	Ekim	0
43	Álvaro Abranches	1598	Ekim	0	1599	Ekim	0
44	Vasco de Mascarenhas	1599	Ekim	0	1600	Ekim	0
45	D. Lourenço de Brito	1600	Ekim	0	1603	Ekim	0
46	Sebastião de Macedo	1604	Ekim	0	1607	Ekim	0
47	D. Estêvão de Ataíde	1608	Ekim	0	1609	Ekim	0
48	D. Nuno Álvares Pereira	1608	Ekim	0	1610	Ekim	0
49	D. Estêvão de Ataíde	1610	Mart	0	1612	Eylül	0
50	Diogo Simões de Madeira	1612	Ekim	0	1613	Ekim	0
51	D. João de Azevedo	1612	Ekim	0	1614	Ekim	0
52	Rui de Melo e Sampaio;	1614	Mart	0	1616	Mart	0
53	D. Nuno Álvares Pereira;						

Sıra No	İsim	Göreve Başlama			Görevden Ayrılma		
		Yıl	Ay	Gün	Yıl	Ay	Gün
54	D. Pedro de Mascarenhas;						
55	Jacome de Morais Sarmento;						
56	D. Nuno da Cunha						
57	Salvador Vaz Guerra	1616	Ekim	0	1617	Ekim	0
58	Rui de Melo e Sampaio	1617	Ekim	0	1619	Ekim	0
59	Nuno Álvares Pereira	1619	Mart	0	1623	Ekim	0
60	D. Lopo de Almeida	1623	Ekim	0	1624	Şubat	28
61	Diogo de Sousa de Meneses	1624	Şubat	28	1627	Ekim	0
62	D. Nuno Álvares Pereira	1627	Ekim	0	1631	Haziran	0
63	Cristóvão de Brito de Vasconcelos	1631	Haziran	0	1632	Ekim	0
64	Diogo de Sousa de Meneses	1632	Ekim	0	1633	Ekim	0
65	D. Filipe de Mascarenhas	1633	Ekim	0	1635	Ekim	0
66	D. Lourenço Souromaior	1635	Ekim	0	1638	Ekim	0
67	D. Francisco de Soutomaior	1638	Ekim	0	1639	Ekim	0
68	D. Diogo de Vasconcelos	1639	Ekim	0	1640	Mart	0
69	D. Francisco de Soutomaior	1640	Mart	0	1641	Şubat	0
70	António de Brito Pacheco	1640	Ekim	0	1641	Ekim	0
71	D. Francisco da Silveira	1641	Ekim	0	1642	Ekim	0
72	Domingos Gouveia Coutinho	1642	Ekim	0	1642	Ekim	0
73	Luís Rego de Negreiros	1642	Ekim	0	1643	Şubat	0
74	Júlio Moniz da Silva	1643	Şubat	0	1646	Ekim	0
75	Fernão Dias Baião	1646	Ekim	0	1649	Ekim	0
76	Álvaro de Sousa e Távora	1649	Ekim	0	1652	Ekim	0
77	D. Francisco Lima	1652	Ekim	0	1653	Ekim	0
78	Manuel Corte Real de Sampaio	1657	Ekim	0	1661	Ekim	0
79	D. Manuel de Mascarenhas	1661	Ekim	0	1664	Ekim	0
80	António de Melo e Castro	1664	Ekim	0	1667	Ekim	0
81	Inácio Sarmento de Carvalho	1667	Ekim	0	1670	Ekim	0
82	João de Sousa Freire	1670	Ekim	0	1673	Ekim	0
83	Simão Gomes da Silva	1673	Ekim	0	1675	Ekim	0
84	André Pinto da Fonseca	1675	Ekim	0	1675	Ekim	0
85	Manuel da Silva Aguiar	1675	Ekim	0	1676	Ekim	0
86	João de Sousa Freire	1676	Ekim	0	1679	Ekim	0
87	D. Pedro de Almeida			0	1679	Mayıs	28
88	Diogo de Abreu	1681	Ekim	0	1682	Ekim	0
89	Gaspar de Sousa Lacerda	1682	Ekim	0	1683	Ekim	0
90	Diogo de Abreu Lima						
91	Caetano de Melo e Castro	1683			1686		
92	D. Miguel de Almeida	1686			1689		
93	Pascoal de Abreu Sarmento						
94	Manuel dos Santos Pinto	1689			1692		
95	Tomé de Sousa Correia	1692			1693		
96	Francisco Correia de Mesquita	1693			1694		
97	D. Estêvão José da Gama	1694			1696		
98	Diogo Fernandes Togueiro						
99	D. Francisco José da Costa	1696					
100	Luis de Melo Sampaio	1696			1697		
101	João Carvalho Botelho	1697			1699		
102	Jacome de Morais Sarmento	1699			1701		
103	Pedro de Almeida de Navais;						
104	André Gameiro						
105	João Rodrigues da Costa	1701			1704		
106	D. João Fernandes de Almeida	1704			1707		
107	Manuel Melo da Silva						

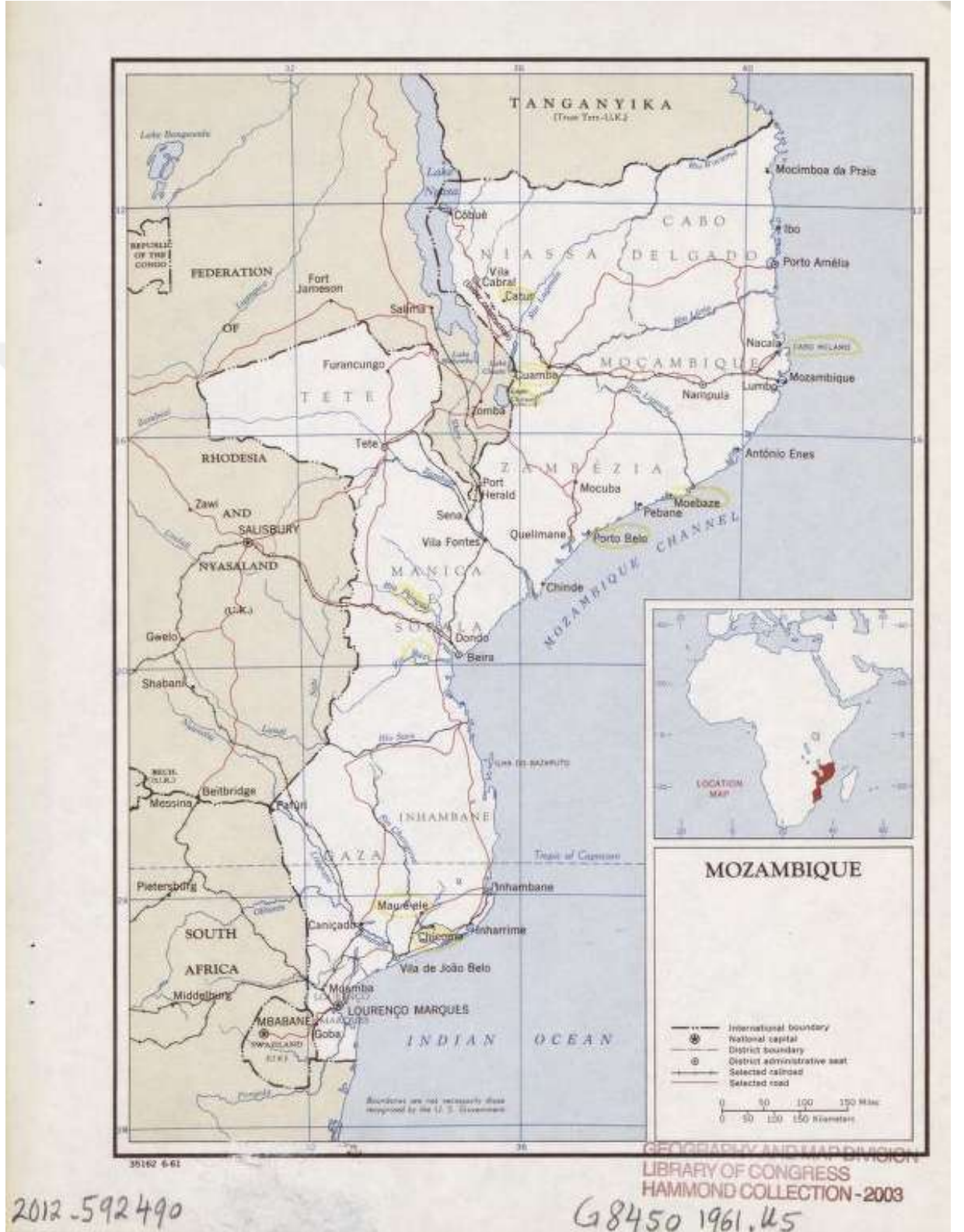
Sıra No	İsim	Göreve Başlama			Görevden Ayrılma		
		Yıl	Ay	Gün	Yıl	Ay	Gün
108	Luís de Brito Freire	1707			1709		
109	Luís de Gonçalves da Câmara Coutinho	1709			1712		
110	D. João Fernandes de Almeida	1712	Şubat	27	1714	Ağustos	20
111	D. Francisco de Mascarenhas	1714			1716		
112	D. Francisco Sotto Mayor	1716			1719		
113	D. Francisco de Alarcão Sotto -Mayor	1719			1722		
114	Álvaro Caetano de Melo e Castro	1722			1723		
115	Dionísio Manuel Viegas	1723			1724	Mart	1
116	António João de Sequeira e Faria	1724	Mart	1	1726		
117	António Cardim Fróis	1726			1731		
118	D. António Casco de Melo	1731			1732	Ağustos	11
119	Dionísio Manuel Viegas	1732	Ağustos	11	1733		
120	José Barbosa Leal	1733			1737		
121	Nicolau Tolentino de Almeida	1737			1740		
122	D. Lourenço de Noronha	1740			1743		
123	Pedro do Rego Barreto da Gama e Castro	1743			1746		
124	Caetano Correia de Sá	1746			1750		
125	Francisco de Melo e Castro	1750	Şubat	21	1758	Mart	14
126	João Manuel de Melo	1758	Mart	14	1758	Nisan	6
127	David Marques Pereira	1758	Nisan	7	1758	Ağustos	5
128	Pedro de Saldanha e Albuquerque	1758	Ağustos	5	1763	Ocak	6
129	João Pereira da Silva Barba	1763	Ocak	6	1765	Ağustos	17
130	Baltazar Pereira do Lago	1765	Ağustos	17	1779	Haziran	2
131	Frei João Nogueira da Cruz	1779	Haziran	4	1779	Ağustos	26
132	Diogo Guerreiro Aboim						
133	Pedro da Costa Soares						
134	Frei José Vitorino de S. José;	1779	Ağustos	26	1779	Aralık	16
135	Diogo Guerreiro Aboim;						
136	Vicente Caetano da Maia e Vasconcelos						
137	José Vasconcelos e Almeida	1779	Aralık	16	1781	Mayıs	7
138	Vicente Caetano da Maia e Vasconcelos	1781	Mayıs	7	1782	Ağustos	21
139	Pedro Saldanha de Albuquerque	1782	Ağustos	21	1783	Kasım	24
140	Frei Amaro José de S. Tomás	1783	Kasım	25	1786	Mart	11
141	António José de Moraes Durão						
142	Vicente Caetano da Maia e Vasconcelos						
143	António Manuel de Melo e Castro						
144	António Manuel de Melo e Castro	1786	Mart	11	1793	Mart	19
145	D. Diogo de Sousa	1793	Mart	19	1797	Ağustos	27
146	Francisco Guedes de Carvalho Meneses da Costa	1797	Ağustos	27	1801	Eylül	10
147	Isidro de Almeida de Sousa e Sá	1801	Eylül	10	1805	Ağustos	8
148	Francisco de Paula de Albuquerque do Amaral Cardoso	1805	Ağustos	8	1807	Aralık	28
Geçici Yönetimi							
149	Vasco José da Bona Morte Lobo	1807	Aralık	28	1809	Ağustos	14
150	Agostinho Bernardo Delgado Pinto						
151	José António de Oliveira						
152	Elias José Pereira Ramos						
153	António Manuel de Melo e Castro de Mendonça	1809	Ağustos	14	1812	Ağustos	28
154	Marcos Caetano de Abreu e Meneses	1812	Ağustos	28	1817	Şubat	2
155	José Francisco de Paula Cavalcanti de Albuquerque	1817	Şubat	2	1818	Kasım	13
Geçici Yönetimi							

Sıra No	İsim	Göreve Başlama			Görevden Ayrılma		
		Yıl	Ay	Gün	Yıl	Ay	Gün
156	Nicolau de Jesus Maria Pegado	1818	Kasım	13	1819	Eylül	14
157	Amaro Guedes da Silva						
158	Francisco Carlos da Costa Lacé						
159	João da Costa de Brito-Sanches	1819	Eylül	14	1821	Haziran	25
160	Bartolomeu dos Mártires de Maia	1821	Haziran	25	1821	Eylül	6
161	João Manuel da Silva	1821	Eylül	6	1825	Ocak	25
162	Sebastião Xavier Botelho	1825	Ocak	20	1829	Ağustos	21
163	Paulo José Miguel de Brito	1829	Ağustos	21	1832	Ocak	29
164	Joaquim Xavier Diniz da Costa	1832	Ocak	29	1834	Ekim	8
165	José Gregório Pegado	1834	Ekim	8	1836	Mart	3
166	Custódio José Vaz	1836	Mart	3	1837	Mart	12
167	Antônio José de Melo de Saldanha e Castro	1837	Mart	12	1837	Ekim	5
168	João Carlos Augusto de Oeynhaus e Gravenburg, marquês de Aracaty	1837	Ekim	5	1838	Mart	29
169	Antônio de Ramalho de Sá	1838	Mart	29	1840	Mart	29
170	Joaquim Pereira Marinho	1840	Mart	29	1841	Mayıs	7
171	João da Costa Xavier	1841	Mayıs	7	1843	Şubat	15
172	Rodrigo Luciano de Abreu e Lima	1843	Şubat	15	1847	Mayıs	13
173	Domingos Fortunato de Vale	1847	Mayıs	13	1851	Ekim	22
174	Joaquim Pinto de Magalhães	1851	Ekim	22	1854	Nisan	24
175	Vasco Guedes de Carvalho e Meneses	1854	Nisan	24	1857	Eylül	26
176	João Tavares d'Almeida	1857	Eylül	26	1864	Şubat	25
177	Candido Maximo Montes	1864	Şubat	25	1864	Nisan	20
178	Antônio do Canto e Castro	1864	Nisan	20	1867	Ekim	12
179	Antônio de Sousa Teixeira				1865		
180	Antônio Augusto de Almeida Portugal Correia de Lacerda	1867	Ekim	12	1868	Ağustos	31
181	Manuel Nicolau de Pontes Ataíde e Azevedo	1868	Ağustos	31	1869	Şubat	16
182	Antônio Tavares de Almeida	1869	Şubat	16	1869	Nisan	8
183	Fernando da Costa Leal	1869	Nisan	8	1869	Aralık	29
184	Ernesto Kopke da Fonseca e Gouveia	1869	Aralık	29	1870	Haziran	25
185	Inácio Augusto Alves	1870	Haziran	25	1870	Ağustos	25
186	José Rodrigues Coelho do Amaral	1870	Ağustos	25	1873	Aralık	14
187	José Manuel Crispiniano da Fonseca	1873	Aralık	14	1874	Ağustos	10
188	José Guedes de Carvalho e Meneses	1874	Ağustos	10	1877	Aralık	1
189	Francisco Maria da Cunha	1877	Aralık	1	1880	Ocak	16
190	Augusto César Rodrigues Sarmento	1880	Ocak	16	1881	Ağustos	1
191	Carlos Eugénio Correia da Silva,	1881	Ağustos	1	1882	Şubat	28
192	José de Almeida de Ávila	1882	Şubat	28	1882	Nisan	8
193	Agostinho Coelho	1882	Nisan	8	1885	Nisan	
194	Henrique José Real da Silva	1885	Nisan		1885	Temmuz	5
195	Augusto Vidal de Castilho Barreto e Noronha	1885	Temmuz	5	1889	Mart	16
196	José Joaquim de Almeida	1889	Mart	16	1889	Haziran	14
197	José Antônio de Brissac das Neves Ferreira	1889	Haziran	14	1890	Haziran	19
198	Joaquim José Machado 1. dönem	1890	Haziran	19	1891	Temmuz	11
199	Raphael Jácome Lopes de Andrade	1891	Temmuz	11	1893	Mayıs	13
200	Francisco Teixeira da Silva	1893	Mayıs	13	1894	Ocak	13
201	Joaquim da Graça Correia e Lança	1894	Ocak		1894	Temmuz	
202	Fernando de Magalhães e Meneses	1894	Temmuz		1895	Ocak	
203	Antônio José Enes -Commissioner	1895	Ocak		1895	Aralık	
204	Joaquim da Graça Correia e Lança s.a.	1896	Ocak		1896	Mart	
205	Joaquim Augusto Mousinho de Albuquerque	1896	Mart		1897	Kasım	

Sıra No	İsim	Göreve Başlama			Görevden Ayrılma		
		Yıl	Ay	Gün	Yıl	Ay	Gün
206	Balthazar Freire Cabral	1897	Kasım		1898	Ağustos	
207	Carlos Alberto Schultz Xavier	1898	Ağustos		1898	Aralık	
208	Álvaro António da Costa Ferreira	1898	Aralık		1900	Mart	
209	Júlio José Marques da Costa	1900	Mart		1900	Mayıs	
210	Joaquim José Machado 2. dönem	1900	Mayıs		1900	Ekim	
211	Manuel Rafael Gorjão	1900	Ekim		1902	Aralık	
212	Thomas António García Rosado	1902	Aralık		1905	Şubat	
213	João António de Azevedo Coutinho Fragoso de Sequeira	1905	Şubat		1906	Ekim	
214	Alfredo Augusto Freire de Andrade	1906	Ekim		1910	Ekim	26
215	Pedro Luis de Bellegarde da Silva	1910	Ekim	26	1910	Kasım	
216	José de Freitas Ribeiro	1910	Kasım		1911	Mayıs	
217	José Francisco de Azevedo e Silva	1911	Mayıs		1912	Şubat	
218	José Alfredo Mendes de Magalhães	1912	Şubat		1913	Mart	
219	Augusto Ferreira dos Santos	1913	Mart		1914	Nisan	
220	Joaquim José Machado 3. dönem	1914	Nisan		1915	Mayıs	
221	Alfredo Baptista Coelho	1915	Mayıs		1915	Ekim	
222	Álvaro Xavier de Castro	1915	Ekim		1918	Nisan	
223	Pedro Francisco Massano do Amorim	1918	Nisan		1919	Nisan	
224	Manuel Luiz Moreira da Fonseca	1919	Nisan		1921	Mart	
Yüksek Komiserler ve Genel Valiler							
225	Manuel de Brito Camacho	1921	Mart		1923	Eylül	
226	Manuel Luiz Moreira da Fonseca	1923	Eylül		1924	Kasım	
227	Víctor Hugo de Azevedo Coutinho	1924	Kasım		1926	Mayıs	
228	Artur Ivens Ferraz	1926	Mayıs		1926	Kasım	
229	José Ricardo Pereira Cabral	1926	Kasım		1938	Nisan	
230	José Nicolau Nunes de Oliveira	1938	Nisan		1940	Mart	
231	José Tristão de Bettencourt	1940	Mart		1946		
232	Paulo Augusto do Rego	1946			1947		
233	Luis de Sousa e Vasconcelos e Funchal	1947	Mayıs		1948	Aralık	
234	Gabriel Maurício Teixeira	1948	Aralık		1958		
235	Juvenal de Carvalho	1958					
236	Pedro Correia de Barros -	1958			1961		
237	Manuel Maria Sarmento Rodrigues	1961			1964		
238	José Augusto da Costa Almeida	1964			1968		
239	Alvaro de G. e Melo	1968	Temmuz	12			
240	Baltazar Rebelo de Sousa	1968	Temmuz	12	1970		
241	Eduardo de Arantes e Oliveira	1970			1971		
242	Manuel Marques de Abrantes Amaral	1971			1972		
243	Manuel Pimentel Pereira dos Santos	1972			1974	Nisan	27
244	David Teixeira Ferreira	1974	Nisan	27	1974	Haziran	11
245	Henrique Soares de Melo	1974	Ağustos	19	1974	Eylül	12
246	Jorge Augusto da Cunha Ferro Ribeiro	1974	Haziran	11	1974	Ağustos	17
247	Vitor Manuel Trigueiros Crespo	1974	Eylül	12	1975	Haziran	25
248	Samora Moisés Machel	1975	Haziran	25	1986	Ekim	19
249	Joaquim Alberto Chissano	1986	Kasım	19	2005	Ocak	20
250	Armando Emilio Guebuza	2005	Ocak	20	2015	Ocak	20

Ek 16: 1890'ların Anlaşmalarına Göre Mozambik Haritası

Kaynak: Libraru Of Congress, G84501961.45